

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASY
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL, EDEBIÝAT
WE MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY

G. Geldiýew

**MAGTYMGULYNYŇ
DÖREDIJILIGINDE ÝER-ÝURT
ATLARY WE ONUŇ POETIKASY**

Aşgabat
«Ylym» neşirýaty
2023

UOK 001:82-9

G 32

Geldiyew G.

G 32 **Magtymgulynyň döredijiliginde ýer-ýurt atlary we onuň poetikasy.** – A.: Ylym, 2023. – 476 sah.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde şöhlenenmedik mesele ýok diýerlikdir. Belli merhum alym G.Geldiyewiň bu monografiýasynda Magtymgulynyň döredijiliginde duş gelýän ýer-ýurt atlarynyň aglabasynyň many-mazmun we çeperçilik gymmaty olaryň poetikasy arkaly ýüze çykarylýar.

Redaktor: Godarow Rahmanberdi.

TDKP № 325, 2023

KBK 72+83.3(Tür7)

© Magtymguly adyndaky dil, edebiyat we milli golýazmalar instituty, 2023

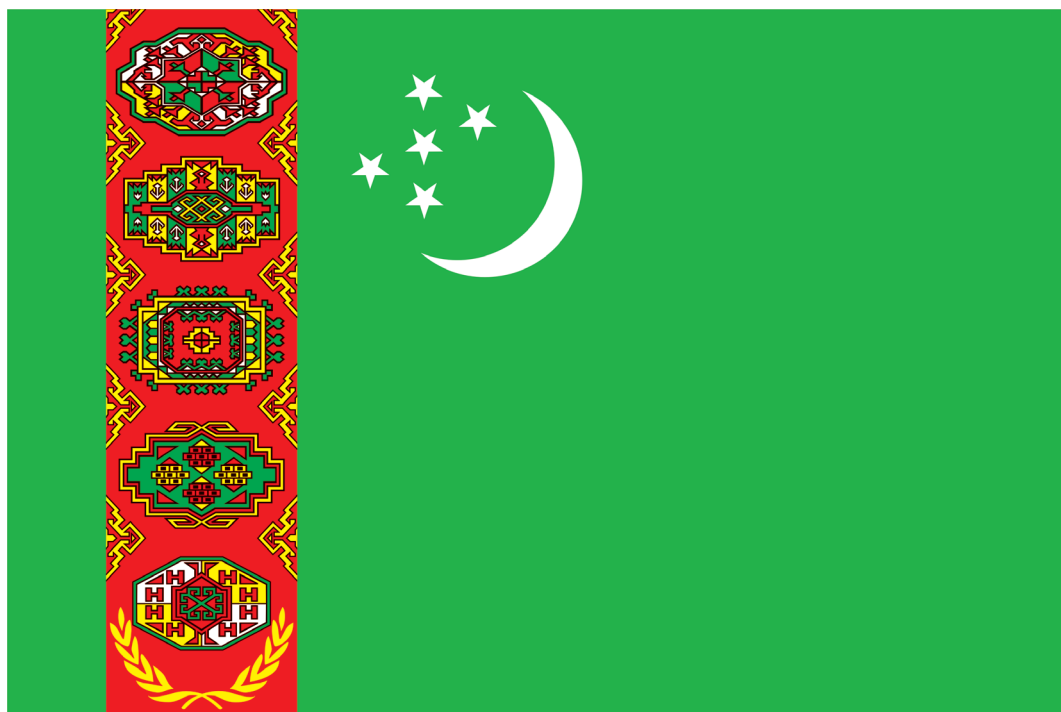
© «Ylym» neşirýaty, 2023

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
SERDAR BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň öňünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

GIRIŞ

**Türkmen halkynyň Milli Lideri,
Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

– Magtymguly – ynsan kalbynyň ruhy lukmanydyr. Şahyryň sygyrlarynyň döwürler dolanyp, heňňamlar öwrülse-de, öz gymmatyny ýitirmän, eýsem gadyrynyň artmagy ondaky öwüt-ünewleriň kalbyňa melhem bolup siňýänligindendir, göwünleri ganatlandyrmagyndandyr, adamlary heýjana getirmegindendir. Onuň sygyrlary ynjan ýüreklere em, argyn bedenlere kuwwat, sussupese ruhy ganatdyr. Hut şonuň üçin hem, halkymyz Magtymgulyny agyran-ynjan, aljyran, gussa batan gününde dertlerden gutarjak lukman tutunypdyr. Şahyryň melhem sygyrlary, tenekar sözleri her döwürde ulynyň-kiçiniň ruhuny tämizläp, bu owadan dünýä, adamzada, durmuşa söýgi döredipdir, halkyň göwnüni belende galdyryp, tutuş türkmen jemgyýetiniň ruhy sagdynlygyny üpjün edip gelipdir.

*Magtymguly aýdar, barha ýol tany
Bäş gün synamaga iberdi seni.*

Magtymguly

Magtymguly Pyragynyň türkmen halkynyň öňündäki iň uly hyzmatlarynyň biri onuň agzybirlik ugrundaky göreşidir hem-de agzalalygy ýazgarmagydyr. Ynha, ençeme wagt bäri akyldar şahyryň agzybirlik babatdaky sapaklaryndan türkmen halkynyň gör, näçe nesli terbiýelendi we terbiýelenýär. Berkarar döwletiň arzuwynda bolan Magtymgulynyň röwşen duýgy-düşünjeleriniň hakykata kybapdygyny durmuş subut etdi.

Bu gün şahyryň öz eziz ilinde arzuw eden bagtyýar geljegi hasyl boldy. Garaşsyz we Bitarap Türkmenistan döwleti ýer ýüzünde asudalygyň we agzybirligiň mekany hökmünde özüni ykrar etdirdi. Döwletimiziň mundan buýana-da mizemezligi we gülläp ösmegi üçin beýik şahyryň röwşen ideýalary, parasatly sargytlary, agzybirlik sapaklary hemişe derwaýysdyr. Berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwründe hem Arkadagly Serdarymyzyň – hormatly Prezidentimiziň taýsyz tagallalary we hemaýatlary netijesinde Magtymgulynyň mertebesi has-da belende göterilýär, akyldaryň umumadamzat gymmatlygyna öwürülen pikir-garaýyşlary, durmuş zerurlygy bilen delillenýän köpugurly nesihatlar şu günki kämil jemgyýetimiziň ruhy binýadydyr.

Alym Arkadagymyzyň jaýdar belleýşi ýaly, türkmen halky Magtymgula hemişe minnetdar-dyr. Türkmen edebiyaty öwreniş ylmy hem beýik Alyldaryň deň-taýsyz döredijiliginiň öňünde borçludyr. Beýle diýildigi Magtymgulynyň eserleri dogrusynda ylmy işler, makalalar, edebi-ylmy çäreler geçirilmän geldi diýildigi däldir.

Öňki döwürlerde Magtymgulynyň döredijiligi ýurdumyzyň syýasy-aňyýet durmuşyna dahylsyzdy diýsek, ýalançy bolarys. Türkmenistanda geçirilen gurultaýlarda, resmi adamlaryň metbugat çykyşlarynda seýregräk bolsa-da, akyldaryň mübärek ady we bentleri ýatlanardy. Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllyk we 250 ýyllyk hatyra baýramçylyklarynyň halkara derejede belenilip geçilendigini hem hakykatyň hatyrasyna ýatlalyň. Emma Garaşsyz Türkmenistan döwletimiz halkymyzyň ykbalynda düýpli öwrülişikleri amala aşyrandan soň, has takygy, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwri milletimiziň täze taryhyny ýazmaga başlamagy bilen, Magtymguly Pyragynyň belent mertebesi we eserleriniň gadyr-gymmaty öz barabarlygyna eýe boldy. Ol barabarlygy kemala getiren ikinji bir mertebeli şahs – Yurt Baştutanymyz Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Serdar Berdimuhamedow. Bu mynasybetiň many-mazmunyny mantyga ýüzlensek görüp bileris. Eger düşündiriş derwaýyslygy bar bolsa, ol mantygyň özünde saklaýan manysy, biziň pikirimizçe, şundan ybaratdyr. Magtymguly üç ýüz ýyl ozal “Berkarar döwlet

isläriň” diýip, döredijiliginiň saldamly bölegini şu taglymatyň berkarar bolmagyna bagyşlapdyr. Ulusy-kiçisi ýok, hany-serdary ýok, baýy-garyby ýok, tutuş milletimiz şu arzuwment taglymatyň howasy bilen ýaşapdyr. Diýmek, Magtymguly türkmen halkyýetiniň aňyýet baştutany bolup, şu günlerimize gelip ýetdi. Hormatly Prezidentimiz hem Berkarar döwletiň binýatyny pugtalandyran Alym Arkadagymyzyň başlangyçlaryny dowam etdirip, türkmeniň Berkarar döwletiniň täze eýýamynyň Galkynyşyny kemala getirdi.

Häzirki zamanda edebiýaty öwreniş ylmymyz ozalky ýyllarda edilen işler bilen çäklenip bilmez. Ol edilen ylmy-derňewler öz döwürlerine görä ähmiýetlidi. Magtymgulynyň döredijiligine köp taraply çemeleşmek we has içgin aralaşmak edebiýaty öwreniş ylmymyzyň jana-jan wezipesi bolup durýar. Şu wezipäniň çözgüdine, başardygymyza, ujypsyz bolsa-da, goşant goşmak niýet bilen, “Magtymgulynyň döredijiliginde ýer-ýurt atlary we onuň poetikasy” diýlen mesele ylmy-seljerme işi edilip alyndy.

Işiň obýekti: Magtymgulynyň döredijiliginde duş gelýän ýer-ýurt atlary we onuň poetikasyny açýklamak.

Işiň maksady: Magtymgulynyň döredijiliginde şöhlelenen ýer-ýurt atlarynyň many-mazmun we çeperçilik gymmatyny olaryň poetikasy arkaly ýüze çykarmak.

Işiň wajyplygy: Işiň wajyplygyny göz önüne tutulan maksadyň durmuşylygy we edebiýaty öwreniş ylmy üçin zerurlygy kepillendirýär. Magtymguly Pyragynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz belent bolandygyny äşgär etmekden ybarat. Şeýle ýokary we ynsanperwer edebi mirasyň, pähim-parasatlaryň, watançylyk-ynsanperwer taglymlaryň merkezi orunlaryň birini eýeleýändigini ykrar edilmeli hakykatdyr.

Ylmy täzeligi: “Magtymgulynyň döredijiliginde ýer-ýurt atlary we onuň poetikasy” diýlen ylmy meseläni ilkinji bolup, ylmy jemgyýetçilik pikirlenmämize hödürlemekden, poetikanyň ol ýa-da beýleki ýer-ýurt adynyň mazmun çuňlugyny, çeperçilik belentligini açmakdaky hyzmatlaryny äşgär etmekden ybaratdyr.

Garaşlyan netijeler: Işiň netejelerini, köp babatda, onuň derwaýyslygy we täzelikleri ýüze çykaryp biliş ukyby kepillendirýär. Onuň wajyplygy welin her kim üçin, aýratyn-da, türkmen edebiýaty öwreniş ylmynyň hünärmenleri üçin düşnükli. Biziň bu ylmy işimiz makul diýlip bilinse, ylmy gönükmä, belki, gollanma bolup hem hyzmat edip biler. Magtymguly Pyragynyň 2024-nji ýylda beleniljek 300 ýyllyk hatyra dabarasy mynasybetli neşir edilip bilner.

Ulanylmagy mümkin bolan ýerler: “Magtymgulynyň döredijiliginde ýer-ýurt atlary we onuň poetikasy” diýlen ylmy-seljerme akyldaryň eserleri bilen gyzyklanýan okyjylar köpçüligine, orta mekdebiň ýokary synp okuwçylaryna, ýokary mekdebiň talyplaryna, mugallymlaryna, ylmy-barlaglary alyp barýan ýaş alymlara, dissertasiýa ýazmaklygy höwes edýän adamlara ylmy çeşme, gönükmä-hemaýatçy bolup biler. Nesibesinde bolsa, “Magtymgulynyň ensklopediýasy” tapgyrly neşir edilmeli işler arasynda hem orun alyp biler.

Türkmen dünýäsi we Magtymguly. Türkmen milleti XVIII asyra çenli ýaşap gelen taryhnda özüniň ebebi-ruhy dünýäsine Oguz handan bäri gaýdýan halk döredijilik eserlerini we ýazuw ýadygärliklerini gönezlik edip gelipdir. Däp-dessurlary, urp-adatlary, töre ýörelgeleri ol eserlerde dürli çeperçilik uslyplarda, serişdelerde öz beýanyny tapyp, milletimiziň özboluşly, taryhy kökli millet bolup, düýpli kemala gelmegine üznüksiz we taryhy şertlere laýykda gymmatly goşandyňy dowamly goşup gelipdir. Türkmen taryhy XVIII asyra gelip ýetende, Magtymguly Pyragynyň edebi mirasy arkaly özüniň täze bir ruhy-edebi eýýamyna aýak basypdyr, edebiýat we ruhy durmuş, türkmen medeniýeti özüniň has halky, has durmuşy, has milli häsiýetine eýe bolýar. Bu edebi-ruhy akym şu günlere çenli dowam edip geldi, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk zamanasynda bolsa Magtymgulynyň mübäreki ady we edebi mirasy, onda şöhlelenýän pähim-para-

satlar gündelik ýaşayşymyzda täze bir belentlige göterildi. Akyldar şahyryň edebi döredijiliginiň öz halkymyzyň içinde, şonuň ýaly-da daşary ülkelerde uly, mynasyp meşhurlugyny gazanmakda Alym Arkadagymyzyň we Arkadagly Serdarymyzyň şahsy tagallary we Onuň döreden edebi-ylmy eserleri aýratyn bellärliklik hyzmatlary bitirdi.

Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde şöhlenmedik mesele ýok diýerlikdir. Akyldaryň sygyrlarynyň bir kysmy öz zamanasynyň durmuşy we dini-ylahy meseleleriniň ählisini diýen ýaly özünde şöhlendiren bolsa, beýleki bir kysmy ählumumy – tutuş adamzada mahsus bolan derwaýyslyklardan söhbet edip, diňe söhbet etmek bilen çäklenmän, adamzat ähline mahsus bolan we bolmaly ahlak-töre sypatlarynyň, synpy gatnaşyklaryň, halkara raýdaşlygyň, geljek haýndaky ýakymly garaýyşlaryň oňyn ýörelgelerini hem salgy beripdir. Magtymgulynyň şygryýetindäki meseleler barada, takmynan bolsa-da, birzatlary aýtmak bolar, emma oňa gutarnykly kesgitleme bermek mümkin däl. Şonuň ýaly-da, barmak basyp sanarlyk eseriň anyk bir ýagdaýa, şahsa, meselä bagyşlanandygy barada pikir ýöretmek mümkinçiligi bar bolsa-da, galanlarynyň – haýsy goşgynyň başbitün haýsy meselä degişlidigini tassyklamak hem çetin. Bir goşguda birgiden meseläni gozgap, olaryň durmuşy we pelsepewi çözümlerini özünde jemleýän eserleriň Magtymguly şygryýetiniň agramly bölegini düzýändigini ýatlasak, akyldaryň mesele we taglym giňişligi barada takyk birzatlary aýtmak mümkin däl. Ony professor Ýewgeniý Eduardowiç Bertelsiň “Jemjidiň jamy” diýen kesgitlemesi bilen aňlatlatsak, takmynan bolsa-da, ony göz önüne getirmek mümkindir.

Biziň düşünjämizde, Jemşitiň ol keramatly “Jamy” mistiki (*hyýaly*) bir närise bolup hyzmat eden bolsa, Magtymgulynyň döredijiligi täsin bir “Jam” bolup, galapyn, durmuşy ýagdaýlary, ynsan ýaşayşynyň gündelik aladalaryny alamatlandyran takyk serişde häsiýetindäki gymmatlyk hökmünde, bütin dünýäde bolan we bolup duran wakalalardan habarly edýär.

Magtymguly goşgularynda, biziň pikirimizçe, ýer-ýurt atларыndan milletim habarly bol-sun diýlen ýaly ýa-da olardan özüniň habarlydygyny mälim etmek ýaly niýetiň hem bardygyny inkär etmän, olaryň ötesinde ýatan asyl maksadyň – sygyrlarynyň poetikasynyň kemala gelip, adamlaryň duýgy-düşünjesine täsir etsin, aýdylýan pikir-hyýalyň durmuşydyny, hakykatdygyny äşgär etsin diýlen şekildäki maksatly tagallasynyň ýatandygyny hem aýtmak gerek. Akyldaryň sygyrlarynyň maglumat berijilik alamatlarynyň hem biziň häzirki zamanamyzda, okyjylyk duýgy-düşünjelerimizi kämilleşdirmek, edebiýaty öwreniş nukdaýnazaryndan, akyldaryň ylmy terjimehalyny takyklamak üçin (*şahyryň ömür ýoluna degişli anyk taryhy ýazgylaryň bize gelip ýetmändiginden her kim habarlydyr*) onuň sygyrlaryny hertaraplaýyn seljermegiň hem ähmiýetiniň uludygyny bellemek gerek. Bu ylmy-derňew şol iki derňewi – maglumat berijiligi we olaryň poetiki hyzmatlaryny bir ara getirip yzarlamağy niýet edinýär.

Ilki bilen, şahyryň baran-gören ýerleri, syýahat eden menzilleri barada aýdylmak derwaýyslygy döreýär. Ussadyň özüniň: “Magtymguly aýdar, barha ýol tany, Bäs gün synamaga iberdi seni” diýen setirleri-de şol derwaýyslykdan habar berýär. Emma bu derwaýyslyk ylmy pikirlenmämizde düýpgöter ele alynmandyr diýip bolmaz.

Magtymgulynyň doglan gününüň 225 ýyllygyna bagyşlanyp çap edilen makalalar ýygyndysynda¹ Durdy Amanekow, Kerim Weýisow tarapyndan “**Magtymgulynyň syýahatlary**” atly makalasy çap edildi. Makalanyň syýahat bilen baglanyşykly maglumatlary öwrenilende şahyryň syýahatlarynyň alty ulgama bölüp görkezmek mümkin:

Birinji ulgam: Gyzylybat – Durun – Nusaý – Änew – Abywert – Mäne Çäçe – Saragt – Mary – Amul – Çärjew – Pelwert – Halaç – Astana baba – Buhara (Gögeldaş).

¹ Magtymguly (Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyndysy). Aşgabat, 1959.

Ikinji ulgam: Hindistan – Käbil – Şährisebiz – Aksaray – Samarkant – Andijan – Margelan – Fergana – Kokant – Hojant – Hoja Ahmet Ýasawynyň medresesi – Buhara.

Üçünji ulgam: Hywa – Gyzyljagala – Şasenemiň köşgi – Zeňgi-Baba – Toprak-gala – Ýedi-howuz – Topýatan – Ýasha – uly Balkan – kiçi Balkan – Dehistan – Etrek.

Dördünji ulgam: Etrek – Dehistan – Küren dagy – Jebel – Oglanly – Akguýy – Çilmämmet guýusy – Gözli ata guýusy – Ärsary baba – Maňgyşlak – Astrahan.

Bäşinji ulgam: Astrahan – Demirgazyk Kawkaz —Derbent – Dagystan –Azebaýjan – Şemaha hanlygy – Nuha şäheri – Genje – Şirwan sährasy – Mugan sährasy.

Altynjy ulgam: Horasan we Fars welaýatlary – Isfihan – Yrak – Bagdat – Mesopotamiýa – Eýran Azerbaýjany – Gila – Mazenderan – Gürgen¹.

Durdy Amanekow, Kerim Weýisow tarapyndan ýazylan “**Magtymgulynyň syýahatlary**” atly makalanyň biziň gözyetimimizdäki Magtymgulynyň syýahat eden ýerleri baradaky ýeke-täk ylmy çeşmedigi üçin we işiň dowamynda ondaky maglumatlaryň kömegi ýeter umyt bilen, ýokarky maglumatlary getirdik. Bu bir. Ikinjiden, olary özümüzçe ulgamlara bölmek bilen, Magtymgulynyň şahsyýetine mynasybetini kesgitlemekde şygrylardaky ýer-ýurt atlarynyň esasy delili bolup biler diýlen çaklamany göz önüne tutduk. Çaklama bolansoň, onuň netijesi barada şindiden bir zat aýtmak kyn. Ol işiň dowamynda belli bolar.

Ýene bir hususyýet: Magtymgulynyň şygryýetinde diňe ýer-ýurtlar baradaky gürrüň ylmy-seljerme bolman, bu işiň “Bibliogarfiýa”-görkeziji häsiýetli bir ýazgy bolup çykjakdygy ikuçsuz. Biz bolsa ol ýer-ýurtlaryň poetikasynyň goşgulardaky many-mazmuna we şahyrana çeperçiligine ýetirýän täsirini yzarlamaýy niýet edinip, häzirki meselämize ýüzlenýäris. Ýagdaý şeýle bolansoň, “poetika” diýlen düşünje barada-da maglumat bermeklik derwaýyslygy öz-özünden ýüze çykýar.

Poetika hakynda, takmynan bolsa-da, maglumat bermek derwaýyslygy bu ylmy adalganyň türkmen edebiyaty öwreniş ylmymyzda irki ýyllardan bäri “ady bar-da, özi ýok” diýäýmeli bir närsä bolup ýaşap gelendigi, onuň şu günlerem şolar ýaly ulanylyp gelýändigini ýüzündendir. Onuň düýp sebäbi, biziň çakymyzdan, Aristoteliň “Poetika” diýen meşhur eserindäki “şygryýet” manysynda ulanmagyna endik edilendigindendir. “Poetika” aslyýetinde “şygryýet” diýen düşünjani aňladan bolsa-da, dünýä edebiyaty, hususan-da, rus edebiyaty öwreniş ylmy XX asyryň başky onýyllyklaryndan başlap, ony has inçe unsurlar bilen baýlaşdyryp, şygryýetiň (*we çeper kyspanyň*) içindäki özboluşly bir adalga öwürdi. Bize tanyş bolan goňşy halklaryň edebiyaty öwreniş ylmy hem geçen asyryň ellinji ýyllaryndan bäri soňraky döwürdäki many-mazmuny bilen ulanylyp gelýär. Gynansak-da, diňe biziň filologiýamyz ellinji ýyllardan bäri ony özgertmän gelýär, bu bolsa ylmy pikirlenmämiziň ösmegine päsgel berýän endik bolup duýulýar.

Poetika näme?

Ynsan bedeninde artyk zat ýok, agzalaryň hersi öz ýerinde ähmiýetli, hersiniň öz berjaý edýän amallary bar. Ýöne olaryň hem içinde has derwaýyslary bolýar. Derwaýyslaryň hem içinde derwaýysy ýürek bolsa gerek. Şolaryň bitewiliginde ynsan özüniň saglygyny saklaýar, ýaşayş-daky barlyga eýe bolýar. Biz bulary “poetika” diýlen düşünjaniň nämedigine has takyk göz ýetirmek üçin aýdýarys. Ol ýa-da beýleki bir ussadyň tutuş şygryýetini, ýa bolmasa, aýratynlykda alnan belli bir eserini göz önüne tutsak, “poetika” diýlen düşünjani şonuň “ýüregi” atlandyrmak mümkin. Eseriň haýsy “agzasy” bolsa bolsun, poetika şony besläp bilmese, şol “parça-da” eseri agsadyan kemis bolup orta çykýar. Umuman, “poetikany”, “öz”, “özen” düşünjeleri bilenem aňlatmak mümkin. Uzyn sözüň gysgasy, poetika eseriň kämilliginiň we ýaşayşynyň esasy şertidir.

¹ Amanekow D. Weýisow K. Magtymgulynyň syýahatlary. Şu kitapda: Magtymguly (Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygyny). – Aşgabat, 1959.

Poetika baradaky söhbetleriň köpüsinde ol ýa-da beýleki şygryň gozgaýan meselelerine, taglym-mazmunyna, käbir çeperçilik serişdelerine we gaýry närselerine-de orun berilmeli bolýar. Ol biziň islegimize bagly bolman, şol şygrylardaky poetikanyň ýaýylma giňişligine, açylmak şertlerine, talabyna görä şeýle bolýandygyny bada-bat ýatlatmagymyz gerek.

Magtymgulynyň bir gezek ýüz tutan ýer-ýurt ady az däl. Emma şol bir ýer-ýurt ady akyldaryň birgiden (*käsinde ona çenli, käsinde ondan aňyrda, hatda otuzdan-da* aňry geçýän) şygrylar gabat gelýär. Aýdyp otursak, ussadyň “Harap eýlär”, “Bilbil nalasy”, “Tapylmaz” ýaly goşgularynyndaky ýer-ýurt atlarynyň özi aýry-aýrylykda jübi “Sözlüginini” döredip biljek mukdardadyr. Üstesine-de, şol bir ýer-ýurt şol bir mazmunda, şol bir poetiki hyzmatda gelmän, dürli mazmunly, şygryň ruhuna görä dürli poetiki öwüşginli. Ýagdaý şeýle bolansoň, olary belli bir “raýa oturdyp”, ylmy-seljerme işini geçirmek mümkin däl bolup görünýär.

“Çöller, köller, daglar, derýalar, deňizler, iller...” ýaly atlar ýer-ýurt atlaryny aňladýarlar, ýöne olar takyk salgyly bolman, umumy ýagdaýda bolansoň, şygryň poetikasyna dahyllydygyna garamazdan, olaryň köpüsi şahyryň şygrylaryndaky anyk ýer-ýurt atlary baradaky gürründe meseläniň daşynda saklanýar. Ýer-ýurt atlary her goşguda ýok, ýöne barlaryň sany ýoklardan has köp.

Ýer-ýurtlara berilýän düşündirişleriň häsiýeti hakynda şulary ýatlatmagymyz gerek. Işni maksady Magtymgulynyň döredijiliginde ýer-ýurt atlary we onuň poetikasyny derňemekden ybarat bolandygy sebäpli, akyldaryň eserlerini döreden döwürlerine – XVIII asyryň birinji ýarymyndan XIX asyryň birinji onýyllyklaryna çenli bolan maglumatlary getirmeklik göz önüne tutuldy. Ol maglumatlaryň hem ylmy täzelikleri orta atmaklyga dalaş etmeýändigini üçin, dürli çeşmelerden alnan parçalar bilen çäklenýändigini hem aýtmalydyrys. Beýle diýildigi jugrafiýa nukdaýnazardan ol ýer-ýurtlar hakyndaky habarlaryň hiç hili hyzmaty we ähmiýeti ýok diýildigi däl. Gaýta tersine, şol ýeriň ýa-da ýurduň taryhy geçmişi baradaky gysga habarlary, Magtymgulynyň eserinde olaryň orun almagyna getiren sebäpleri ýüze çykarmak, hususan-da, eserleriň many-mazmun, edebi-çeperçilik gymmatlyklaryny seljermekde olaryň poetikasy hem özleriçe ähmiýetlidir. Taryhy maglumatlaryň XIX asyrdan bäri geçmän saklanylmagyna getiren sebäp – XX asyr ýakynlaşanda we onuň başlarynda ýer ýüzünde bolup geçen harby-syýasy hereketler ýüzünden birgiden ýer-ýurt atlarynda özgermeler ýüze çykdy. Bu bir tarapdan, ikinji tarapdan, Magtymgulydan soňraky döwürde bolup geçen wakalaryň, üýtgeşikleriň akyldaryň eserlerine hiç hili täsiriniň bolup bilmejekdigi düşnüklidir. Eýsem-de bolsa, zerurdyr diýip çen eden soňraky maglumatlar-da düýpgöter gözden salynmady. Gereklidir diýlip bilnen ýerde olardan-da peýdalanylandygyny hem bellemegimiz gerek.

Biziň ylmy-derňew edip alan meselämiziň bir tarapy ýer ýüzüniň jugrafiýasy we jugrafiýa ylmy bilen baglanyşykly bolsa-da, esasy üns ýer-ýurt atlarynyň şygrylardaky poetikasyna, onuň çeperçilik-şahayranalyk, taglym-mazmunlyk hyzmatlaryna gönükdirilendir. Eýsem-de, bolsa ol ýer-ýurtlar, belli bir derejede, jugrafiýaçylyk babatda-da, aýratyn-da, olaryň käbiri hakynda dogrusynda aýdylmagy derwaýyý diýlip bilnen bellikleriň we garaýyşlaryň döräp biljekdigini, geljekde olar-da maglumat hökmünde göz önüne tutulsa, bir öwrümde peýdaly bolup bilmek ähtimallygynyň bardygyny-da bellemelidir. Ýene bir bellemeli ýagdaý: ýer-ýurtlaryň poetikasyny doly göz önüne getirmekde, ol mekanlar hakyndaky maglumatlary dolulylygyna nazarda saklamaklyk ilkinji wajyplygynyň biridir.

Elbetde, jugrafiýa ýa-da taryh ylymyna goşandymyz bolar diýip bilmeris. Biz meselä edebiýatçy hökmünde çemeleşip, edebi nukdaýnazardan derňew etmeklige synanyşjakdygymyzy ýene bir gezek ýatlatmak isleýäris.

Biz Magtymgulynyň eserlerindäki ýer-ýurtlaryň diňe dünýewi mazmunlylary, ýagny barlyga degişlileri bilen çäkleneris. Ylahy mazmunlylary bolsa, biziň pikirimizçe, aýratyn bir ylmy-seljeriş ulgamy talap edýän närsedir.

Işň dowamynda berilýän käbir düşündirişler, öňe sürülýän garaýyşlar çeper-galamgärlik usulynda bolup biler diýip çen edýäris. Aslynda, “poetika” diýlen düşünjäniň şahyrana ylhamyň tebigatydygy sebäpli, işň tutuş beýanatynda şol usulyň uslyba öwrülip gitmek ähtimallygyny hem mälim etmek isleýäris. Beýle diýildi ylmy “akademizm” gapdalda galýar diýildigi däl. Ol çeper uslyp özüniň şöhlenenmesi arkaly “akademizmiň” orta çykmagyna serişde bolar diýip umyt edýäris.

Magtymgulynyň eserleriniň 2013-nji ýylda çap edilen “Eserler ýygındysy. II jilt” ýygındysy ylmy-derňewiň maglumat çeşmesi edilip alyndy. Goşgularda duş gelýän şol bir ýer-ýurt adyny, jiltleriň we olaryň içindäki sahypalaryň tertibini saklamagy makul bildik. Çünki haýsy eseriň haçan ýazylandygy babatdaky tertip boýunça çemeleşmek mümkin däl. Heniz türkmen edebiýaty öwreniş ylmymyzdaky magtymgulyşynaslyk şeýle mümkinçilige ulaşyp bilmän gelýär.

A

ABY-ZEMZEM [آب زمزم] – Käbäniň ýakynynda guýudan çykýan, musulmanlaryň uly gadyr goýýan suwy.

Magtymgulynyň “**Bilmezmiň**” diýen goşgusynyň döreýşi hakynda rowaýat ediliýär. Rowaýat dürli etraplarda ýaşaýan, dürli ýaşdaky adamlar tarapyndan ýazylyp alnypdyr. Maglumaty beren adamlaryň sowatlylyk derejesi-de dürli. Biz onuň hakykata kybapdygy ýa-da dældigi barada kesgitli pikir aýdyp bilmeris. Emma ol goşgudaky “Aby-Zemzem” sözünüň we onuň poetikasynyň hakykata ýakyn durýandygyny tassyklamak üçin bir rowaýaty öz bolşunda göçürmegi makul bildik:

“Halk arasynda Magtymgulynyň bir sapar Ýazguly halypa atly bir piriň ýanyna eşek münüp barandygy barada hem gürrüň edilýär. Ol gürrüňe görä, Ýazguly halypa Magtymgulynyň şahyrdygyny eşidip, ony “şeýtanyň şägirdi” hasaplap, habaryny hem almandyr, piriň gapysyndaky sopular bolsa ony içerik salman, kowup goýberipdirler. Şonda Magtymguly sopular hem pir hakynda ýalyňly şygyr aýdypmyşyn. Ilat arasyndan ýazylyp alnan bir gürrüňde şeýle diýilýär:

Magtymguly bir märekede: “Men bir alym tapsam, baryp onuň şägirdi boljak” diýýär. Onda biri oňa: “Pylan ýerde Ýazguly halypa diýen alym bar. Ol ylmyň sakasymyş. Alym gerek bolsa şonuň ýanyna bar” diýýär. Magtymguly gidýär. Ýazguly halypanyň işiginde sopular köp bolar eken, Magtymguly baryp, bir sopudan:

– Ýazguly halypanyň ýanyna girmek bolarmy? – diýip sorayar. Onda ol sopy:

– Owal nämä işe geleniňi aýt. Baryp sorarys. Eger rugsat berse, girersiň! – diýýär. Şonda Magtymguly:

– Men-ä özüme ussat gözläp geldim. Şahyrçylykdan hem habarym bar. Eger kabul etse işana şägirt bolmaga geldim – diýen. Sopy Ýazguly halypanyň ýanyna baryp:

– Bir adam gelipdir. “Sopy bolmaga geldim, birneme şahyrçylykdan hem habarym bar” diýip aýdýar we siziň ýanyňyza gelmäge rugsat dileýär – diýýär.

Onda Ýazguly halypa:

– Bize onuň ýaly şahyr sopy gerek däl! Şahyr bolsa gidibersin! – diýýär.”¹

Akylalaryň “Bilmezmiň” goşgusynyň döreýiş taryhy hakyndaky rowaýatyň özem warsaky bir gep-gürrüň däl welin, emma şygryň ruhy we şol ruhy kemala getirýän jümleler (“Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdügim, Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmemiň?”, “Guş gonsun diýp başyma bilbil heňin gurdugym, Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?”, “Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny, Gözýaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň?”, “Aşyklyk bir joşgunlyk, akmaž uýgun derýadyr, Bir jugradan kyrk aşyk gandyrdygym bilmezmiň?”, “Her tikenden ýüz gunça, her kyrk gülden bir ýaprap, Dagy-daşy elenip, öndürdigim bilmezmiň?”) uçursyz ähmiýetli bolup, şahyryň şahsyýetinden hem-de şygryýetiniň welilik garyndyly sungatdygyndan, ondaky her poetiki alamatyň çuňňur many-mazmuna eýediginden habar berýär. Şol poetiki alamaty özünde saklaýan ýer-ýurt atlaryň biri-de “**Aby-Zemzem çeşmesi**” (*dirilik suwy*) diýlen düşünjedir. Şol düşünjä eýeçilik edýän bendi okalyň:

Magtymguly, aýydýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy,
Nury-didäm ýagtysy, ak gözümiň garasy,
Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy,
Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

Görşümüz ýaly, bu bent “Bilmezmiň” goşgusyny jemleýän bent. Onuň şygryň soňky bendidigini nygtap aýtmagymyzyň sebäbi, ähli söhbetlerde bolşy ýaly, şygryýetiň hem söhbetinde “soňky jümle ýa-da söz” onuň netijesi, many-mazmunyň çugdamlanmasy bolup hyzmat edýär. Biziň pikirimizçe, “Bilmezmiň” diýen eserde-de bu şeýle bolupdyr. Hususan-da, “Aby-Zemzem çeşmesi” diýlen söz düzüminiň poetikasy ulil tarapyndan ykrar edilen hakykaty – Magtymgulynyň eserleri geçmiş taryhymyзда-da, şu günki günlerimizde-de türkmen halkynyň milli medeniýetiniň, milli ruhunyň, şol bir wagtyň özünden-de, adamzat ähliniň pähim-parasatynyň “Aby-Zemzem çeşmesi” (*dirilik suwy*) bolup, öz derwaýyslygyny dowam etdirýär.

ARABYSTAN [عربستان] – (arap+ystan = arap milletiniň mekany, gadymy ýewreý (*jöhüt*) dilinde “araba” sözi “**çöl**” diýlen manyny aňladypdyr). Arabystan Aziýada in uly ýarym ada hasaplanýar. Onuň meýdany 3 mln. kwadrat metr çemesidir. Ol Afrikanyň bir bölegi.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen mersiýesi: (**seret:** öňi – ARKAÇ; “Sen soltany, Abdylla” we dowamy – EÝRAN [اناری]; “Sen soltany, Abdylla” bölümde) hakynda giňişleýin durlup geçilýär. Bu eseriň düzüm bölegi bolup hyzmat edýän “**Arabystan**” diýlen ýer-ýurt ady aşakdaky bendinde şeýle diýýär:

Saňa zardyr Arabystan, Hindistan,
Nagraňdan titirär oldy Türküstan,
Ýollady köp sowgat dagly Gürjüstan,
Owgan halypanyň rany, Abdylla.

¹ Türkmen edebiyatynyň taryhy. II tom, 2-nji kitap. (“Magtymguly” bölümi ýazan – TSSR Ylymlar akademiýasynyň akademigi, professor B. A. Garryýew) Aşgabat, “Ýlym” neşiraty, 1976, 31 s.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Arabystanyň uly bir yklymy tutýandygy ol sözün poetikasy bolup gelmek bilen, süýtdeş dogany Abdyllanyň uçursyz meşhur bolan adam bolandygy nygtaýar. Bendiň içinde “Hindistan”, “Türküstan”, “Gürjüstan” ýaly ülkeleriň “Arabystan” bilen ugurdaşlykda beýan edilmegi, ol düşünjaniň poetiki kuwwatyny has-da artdyrýar. Bu bentden öňde gelýan ülkeler hem sazlaşygyňy has baýlaşdyrýar, “Arabystan” sözünüň ähmiýetini artdyryp, Abdyllanyň diňe bir öz obasynda, etrapynda ýa-da Etrek-Gürgen degresinde, hatda tutuş türkmen il-ulusynda at-abraýynyň ýokarydygyny, onuň gujur-gaýratynyň önünde baş egilýändigini nygtamak bilen, uzak ülkelerde-de ykrar edilýändigini şahyranasýa şekilde beýan etmegiň serişdesi bolup hyzmat edýär. “Arabystan” diýlen ülkäniň poetikasynyň **öz** süňnünde saklaýan çeper ulaltmalary, umuman, şygryýetiň “mersiýe” görnüşine, hususan-da, halk döredijiligimizdäki “agylara” mahsus bolan häsiýetdir.

ARKAÇ [آرکچ] – (“arka” sözünden ýasalan) 1. gaýra, demirgazyk; 2. dagyň etegi, arkasy, dagyň gaýra tarapy. “Kesearkaç” diýlen jugrafiýa at hem “Arkaç” sözünüň sypaty bilen birleşip, (Kese+Arkaç), dagyň uzaboýuna keserip ýatan düzlügi aňladýar. “Arkaç” we “Kesearkaç” diýlen sözler şol bir salgyny aňladýan manydaş sözlerdir. Arkaç – Gyzylarabadyň günbatar çäginde başlap, Kakanyň gündogar çäğine çenli ýa-da Kakadan Gyzylarabada çenli uzaýan Köpetdagyň gaýra tarapyny aňladýar.

Magtymgulynyň ylmy terjimehaly we taryhylyk nukdaýnazardan takyk maglumatlary özünde saklaýan, şonuň ýaly-da ummasyz ýer-ýurt atlaryny içinde ýerleşdirýän örän ähmiýetli eserleriniň biri “**Sen soltany, Abdylla**” atly eseridir.

Bu eserde on bäşe ýakyn ýer-ýurduň ady geçýär, özem kiçi-girim ülke, şäher atlary bolman, birnäçesi dünýäniň her ýerinde bilinýän, birentegi Gündogar halklarynyň arasynda ýakyndan tanaýan, içinde ýönekeýi diýiljegi hem goňşy halklara-da tanyş, Türkmenistanyň özünde meşhur atlardyr. Bu bir. Ikinji tarapdan, şonça mukdardaky ýer-ýurduň orun alan bendine, setirine we ol mekanlaryň her birine aýry-aýrylykda poetiki özboluşlylygynyň barlygy bilenem, bu mersiýe ylmy-barlag üçin ähmiýetlidir. Üçünjiden, Abdylla diýlen şahs il-günüň, Watanyň, döwletliň parahatçylyk içinde ýaşamagy üçin, janyňy pida eden goç ýigitlerimiziň biri, akyldaryň bolsa süýtdeş dogany. Şu ýagdaýlar ýüzünden “Sen soltany, Abdylla” diýlen şygyr Magtymgulynyň ömri we döredijiligi dogrusynda ýazylan ylmy-seljerme işlerde, okuw kitaplarda, gollanmalarda, hatda görnetin akyldaryň şygryýetine bagyşlanan ýazgylarda-da dilden düşmän gelýän beýleki eserleriniň hatarynda derňelip geçildi, bu amal şu günler hem dowam etdirilýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, ýer-ýurtly gürründe “Sen soltany, Abdylla” barada durlup geçilmek derwaýyslygy ýok ýaly bolup hem görünýär. Emma şygra aralaşdygyňça ol derwaýyslyk özüni mälim edip, belle-nilip gellen maglumatlara goşmaçalar girizilmegi; käbir garaýyşlaryň bolsa eseriň derejesinden pesräk gelýändigini we diýseň diýip oturmaly ýene birnäçe hususyýetleri ýşarat etmäge başlaýar. Bizden soňra ol eser hakynda söhbet etjeklere-de şol ýagdaýyň şeýle duýuljakdygyna şübhäimiz ýok. Çünki Magtymgulynyň umumy döredijiginiň, hususan alanymyzda, gürrüni edilýän goşgynyň beýikligine we çuňlugyna aralaşmakda edebiýaty öwreniş ylmymyzyň heniz-henizler ýöwsellik edýän taraplarynyň göze ilýändigini, emma oňa içgin aralaşmagyň özüni bilenler üçin borç bolup galjakdygy hemmämiz üçin äşgär hakykatdyr. Bu mesele bir ylmy işgäriň ýa-da alymlar toparynyň tagallasy bilen amala aşyrylyp bolunmajak, nesillerden nesillere geçip gitjek zerurdygy-da aýnadaky ýaly aýdyň görünýär. Eýsem-de bolsa, her kim özüniň baryny orta goýup, derňew-seljerme işlerini alyp barsa, edebi-jemgyýetçilik pikirlenmämiziň dowamly hereketde

bolmagyna, belli derejede, goşant bolar diýen pikirden ýola çykyp, “Sen soltany, Abdylla” diýen goşgy barada-da gürrüňimizi dowam etmegi niýet edindik.

“Sen soltany, Abdylla” – Abdylladan umyt üzülenden soň, onuň hatyrasyna ýazylan mersiýe.

Şygryň birinji bendiniň birinji setiri: “Mazenderan seniň mekanyň, ýurduň” diýip, Abdylanyň haýsy mekana degişlidigini belli edýär. Şeýle seredilende, bu başlangyç diňe mekany anyklamak bilen, öz wezipesini tamamlaýan ýaly görünýär. Başga bir şahyrymyz şeýle diýip ýazan bolsady, başga hasap; şonuň bilen kanagat etse bolardy, emma ony aýdanyň Magtymgulydygyny göz önüne tutsak, “mekan degişliliginiň” gatynda saklanýan poetikasyna (*özenine*) göz ýetirilmese, karam bolar. “Sen soltany, Abdylla” hakyndaky goşgy we onuň poetikasy hakyndaky gürrüň yzda: (**seret**: EÝRAN [اىرانى]; “Sen soltany, Abdylla”) dowam etdiriler.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen goşgusynda “Arkaç” diýlen ýer-ýurt ady gabat gelýär. “Arkajy” özünde saklaýan bent şeýle diýýär:

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, káni, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Bentden görnüşi ýaly, “Arkaç” sözi we onuň poetikasy çägin gaýraky serhedini mälim etmek bilen, öz wezipesini tamamlaýar.

Magtymgulynyň “Göklen” diýen goşgusyň başga bir nusgasynda “Kesarkaç” diýlen söz hem geçýär. Bu bize ol iki sözüň irräkki ýyllardan bäri manydaş sözler bolup gelýändigini ýatladýar. Bizniň barlag-seljerme işimiz “Magtymguly. Eserler ýygyny. II jilt, Aşgabat, “Ylym” neşiraty, 2013 ý.” neşiriň çäginde bolany üçin, “Kesarkaç” sözüni gapdalda galdyrylýs. Alynmaly bolanda-da, “Arkaçda” aýdylan maglumatlary gaýtalamaly bolardy, poetikasy welin başga mesele...

AMMAN – [عمّان] Iordaniýanyň paýtagt şäheri. Ol ýurduň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýär. Amman gadymy şäherleriň biri bolup, irki döwürlerde Rabbat-Ammon, ellinistik-rim döwründe Filadelfiýa ady bilen belli bolupdyr. Ýedinji-dokuzynjy asyrlarda arap halyfatynyň, ondan soňra Müsür we Siriýa döwletleriniň düzüminde bolupdyr. 1946-njy ýyldan bäri Haşimit korollygynyň, ýagny Iordaniýanyň paýtagty diýlip bilinýär.

Magtymgulynyň “Harap eýlä” diýen goşgusy otuz töweregi ýer-ýurt atlaryny (Balh, Nişapur, Amman, Basra, Medine, Mekge, Hyrat, Kandahar, Rum, Ýemen, Mosul, Küfän, Bagdat, Reý, Termiz, Kiş, Yspyhan, Samarkant, Buhar (Buhara), Sarahs, Merw, Şiraz, Kaşgar, Hotan, Hytaý, Hindistan, Lahor, Jeýhun, Horezmi, Dargan (Darganata), Bulgar = 32-den gowrak ady) özünde jemleýär. Meseläniň täsin tarapy – şygryda duş gelýän ulke, ýurt, şäher atlary öz-özlügendäki bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň şahsyýeti, parasat üşügi, ol ýer-ýurtlaryň uzak geljegine hemra boljak pajygaly ykballary özünde jemleýänligidir. Ýagdaý şeýle bolansoň, meselä gyýtaklaýyn bolsa-da dahylly bolan bir hususyýet barada gürrüň etmek derwaýyslygy döreýär. Ýagdaý şundan ybarat:

Magtymgulynyň dördijiliginiň “Gündogaryň beýleki şahyrlarynyň döreden eserlerinde örän seýrek duş” gelýändigini ýazan Armeniý Wamberi: “Şol pursatdan başlap, onuň (*Magtym-*

*gulynyň – G.G.) dilinden şirin-şeker şygrylar seçilip başlapdyr, onuň şygryýeti uzak döwür Gurhandan soňra birinji orny eýeläpdir.*¹ diýipdir.

Magtymgulynyň şahsyýeti we şygryýeti babatda XVIII asyryň ortalaryndan bäri pähim-parasatyna, çeper diline muşdak ilimiz: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam däldir” diýen sözler bilen baha berip, ol kesgitlemesini biziň günlerimize çenli ulaşdyrdy. Ol häsiýetnamany kimiň, hatda özümiziňem näçe gezek ylmy we edebi ýazgylara dahylly edendigimizden habarymyz ýok. Aýyn bolmasa, Magtymgula berlen şol baha ýüz tutandygymyzy welin bilýäris. Häzirem halkymyzyň ram eden: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam däldir” jümlesine ýüzlenmek isleýäris. Bu gezek, “Uly bir günä iş edipsiň” diýlip ýazgarylmasak, ol aýtga öwrülen jümlä özümüzçe: “Magtymgula weli hem diýmek bolar, hally hem diýmek bolar” şekildäki düzedişi girizmek isleýäris. Aslynda, bu biziň şahsy garaşsyzymyzdan ýa-da akyldar barada täze bir zat aýdaýyn diýlen pikirden dile alýan nysagymyzdan dörän meýil däldir, biziň isläp-islemezligimiziň Onuň ýanynda dynak ýaly ähmiýeti ýok. Oňa şeýle diýilmelidigini gürrüňi ediljek goşgy isleýär, onuň raýyna garap, ýokarky gürrüňleri aýtdyk. Şeýle diýmeklikligiň telek gep bolmajakdygyna “Turgul” diýdiler”, “Diwana geldi” diýen eserleri-de ynamymyzy artdyrsa, onuň hakykatdan hem şeýledigine “Harap eýlär” goşgynyň başlangyç bendi şaýat çykar diýip umyt edýäris:

Mömin bolan münkür bolmaz sözüme,
Jepbar bu jahany, gör, harap eýlär.
Çoh närseler geler-geçer gözüme,
Bu dünýäni bet-bet kär harap eýlär.

“Şahyr halky biraz göterim bolar, öwgi tamakinçiligi bilen eser döreder” diýlen ýaly garaýyşly gürrüň diňe Türkmenistanyň çäginde däl, halkara derejä çenli ýaýran gep. Şoňa meňzeş garaýyşy bir nemes akyldary hem aýdypdyr. Belki, onuň “jany” ýogam däldir. Belki, özünü şahyr saýýan goşguçylar babatda, doly derejede, ýiti zehinliler babatda, belli derejede, ussatlar babatda, inňän uýy kysym dogry bolup biler. Emma gürrüň “Magtymguly bir guldur, Gullugyna kaýyldy” diýýän pespäl akyldar babatda, umuman alanynda, tutuş şygryýeti babatda, aýratynlykda alanynda, “Harap eýlär” diýlen goşgy babatda hiç bir derejede kabul edip bolmaz.

Ýene bir zady ýatlamak biziň borjumyz. Okuwçy ýyllarymyz: “Pylan ýeri ýel harap eýlär... Pylan ýeri sil harap eýlär... Pylan ýeri mar harap eýlär... Pylan ýeri içýan harap eýlär...” diýlen ýaly gepler ýaşulularyň özara gürrüňlerinden gulagymyzda galypdyr. Onuň manysyna düşünmesek-de (belki, düşüneli diýlen niýetimizem bolan däldir), ony aýdanyň kimdigini, kitaplarda bardygyny-ýokdugyny bilmesek-de, bir zady häli-şindi eşidip ýörenimizden bolmagy-da ähtimal, mahlasý, ol sözler şol ýyllaryň özi ýaly çökgünti bolup aňmyza çökükdir. Talyplyk ýyllary gyzylan bolsagam bir hasap ekeni. Çekindikmi ýa geleň etmedikmi, bilmedik...

Mahlasý, mesele baryp, Magtymgulynyň neşir edilen kitaplaryna direnýär. Bärden aňyrlýgyna gidýän neşirler:

Magtymguly. Saýlanan eserler. 2 tomluk. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1983 ý.

Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1976ý.

Magtymguly. Saýlanan eserler. 2 tomluk. Aşgabat, Türkmenistan YA neşirýaty. 1959 ý.

Bu neşirleriň hiç birinde “...ýel harap eýlär”, “...sil harap eýlär”, “...mar harap eýlär”, “...içýan harap eýlär” mazmunly goşgy gabat gelmeýär. Geçen asyryň altmyşynjy ýyllaryndan aňyryky döwürde çykan kitaplary babatda bu “akademizmiň” derwaýyslygy ýok, çünki olarda ýer tap-

¹ A. Wamberi. Puteşestwiýe po Sredney Azii. Sank-Peterburg, 1865, str. 158.

majagy her kime mälimdir. Dogrusy, özümizem ony ýörite iş edindik diýsek, ýalançy. Ine, häzir onuň başyna baryp, bu gürrüňleri edýäris. Garaşsyzlyga eýe bolanymyzdan soňra bu “ýel...”, “sil...” diýýän goşgy orta çykdy duruberdi: “Magtymguly. Şygyrlar. 3 tomluk. 1994 ý. Ikinji to-munda 134 s.” Aýdyp otursak, ol goşgynyň ýygynda girizilmegini milli Garaşsyzlygymyzyň ilkinji alamatlarynyň biri hökmünde kabul etmek bolar. Magtymgulynyň ondan soňraky ýygyn-dylarynda, meselem, “Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013, I jilt, 213 s.” ol goşgynyň ýerleşdirilmegi bolsa kadaly ýagdaýdyr.

“Harap eder” goşgudaky “harapçylyk” babatda bir ahwaly bellesek peýdaly bolar: sanalan ýer-ýurt atlarynyň hemmesi bir wagtda harap bolar diýip düşünmek nädogry bolar, olaryň käbiri belli bir zamanda tebigy hadysalaryň ýa-da harby hereketleriň netijesinde, onsoňam, birnäçesi birbada bolman, ýuwaş-ýuwaşdan ýok bolup gitmeklige zewar bolar, mahlasy, “ahyrete” garaşyp durmaz. Ahyret gopanda ýer ýüzünde galjak janly zat ýok. Ýagdaý şu töwra bolansoň, ýokarda ýatlanan otuza ýakyn ýer-ýurduň hersiniň öz ykbaly bar. Şeýleräk bir garaýyş bilen “Harap eý-läre” garasak, hakykatdan daş düşmeris diýip pikir edýäris.

Gürrüň Magtymgulynyň “Harap eýläär” diýen goşgusy barada dowam edýär. Goşguda ýer-leşýän ýer-ýurt atlarynyň biri-de Amman şäheridir. “Ammanly” bent şeýle diýýär:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hyrat, Kandahary mar harap eýläär.

(“Harap eýläär”, II, 213 s.)

Amman şäheriniň önde-soňda duçar boljak ykbaly hakyndaky weliligiň poetikasy diňe ha-bar bermek, ýagny ony maglumat hökmünde kabul edip, onuň alajyny etmek ýaly duýduryşlar bilen çäklenýär. Ammanyň harap bolmagyny ýokarky bent tebigy hadysa (*derýanyň basmagy*) sebäpli diýip düşündirýär. Ol haçan bolar? Alla biler! Emma Amman bilen bir ykbaldaşyň bize has ýakyn menzilde bardygyny hem ýatlalyň. Ol Horezm bolup, ony Jeýhun suwy “harap eýläär.” Bolany.

B

BADAHŞAN [بدخشان] – Owganystanyň demirgazyk-gündogarynda, Hindistanyň, Hytaýyň we Orta Aziýanyň aralygynda ýerleşýän daglyk ýeriň ady. Onuň merkezi – Peýzabat şäheri. Ba-dahşanyň lagly we beýleki gymmatbaha daşlary gadymdan meşhurdyr. Gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen edebiýatynda “Badahşan” we “Badahşan lagly (“lagly-Badahşan)” diýen söz-ler köp duşýar. Owganystandan gözbaş alyp gaýdýan we Täjigistanyň Badahşan daglyk etrapyn-dan geçýän Amyderýanyň bir golunyň ady.

Magtymgulynyň: “Sür, Feth serdar ogly, geldi wagt, Ýene bu döwrany-aly siziňdir. Köne agyr döwlet täze eder bagt, Beýiklik, serdarlyk ýoly siziňdir” diýlen setirlerler bilen “bissimilla-syny” başlaýan “**Aly siziňdir**” diýen goşgusy Owgan döwletini täzeden guran Ahmet Dürrana gönükdirilendir. Goşgynyň ýazylmagynyň düýpli sebäbi bar, ol biziň meselesämize dahylsyz bo-

lany sebäpli, ondan böwür berip geçýäris. Goşguda getirilýän birgiden ýer-ýurt atlary (*hersy ha-kynda öz ýerinde gürrüň ediler*) “Feth serdaryň” güýç-kuwwatyny şahyrana ruhda beýan etme-giň çeperçilik serişleri bolup hyzmat edýär. Şolaryň biri-de “**Badahşan**” diýlen daglyk ýerdir. Şygyrdaky şol bent şeýle diýýär:

Bagşasyň bent eder biler-bilmezi,
Ykbalyň nist eder dogry gelmezi,
Dükan käni – Jahangiriň almazy,
Badahşan magdany – lagly siziňdir.

(“Aly siziňdir”, I, 27 s.)

Peşgeşiň seni tanaýany-tanamaýany özüne bendi eder (*diýmek, peşgeşi ummasyz kän zat ýa-da uçursyz gymmatly närise bolmaly*), ykbalyň bolsa saňa gelip baş egmeýäniň ýoguna ýanar – bular “Feth oglunuň” jomartlygyny, emriniň daş ýarandygyny yşarat edýär. Onuň maddy bar-lygy-da “Jahangiriň (*jahangir – dünýäni ele geçiren: köplenç, Isgender, Çingiz han, Teýmir-leň babatda ulanylýar. Şahyryň olaryň haýsysyny göz önüne tutandygyny aýtmaga ýagdaýymyz ýok*) hazynasy, almazy şonça bar. Hatda, onuň at-owazasyndan kem oturmaýan “Badahşanyň magdany, lagly-da” oňa degişli. Munça öwgini, onda-da Magtymgulynyň derejesinde aýdylan waspnamany götermäge ineriňki ýaly kuwwat gerekdir. Gepiň gerdişinde aýtsak, bu goşgy ýa-ha “Feth serdara” gowuşmandyr, ýa-da ulaşan bolsa-da, Ahmet Dürrany juda tumaklylygyndan ýaňa pisint etmändir, mahlasy, akyldaryň sözlere howada dargap gidipdir: Ahmet Dürrüny türkmenle-riň teklibini galawut etmändir, netijede, şygyrda aýdylan tarypnamanyň ondan birine mynasyp bolman, Ahmet şa güýçden gaçyp gidipdir. Netijede, Jahangiriň käni-de, almazy-da özünde ga-lypdyr, Badahşanyň magdany-da, lagly-da öz ýerinde galypdyr...

Ýer-ýurt at bolup gelýän “**Badahşan**” diýlen sözün özi aýratyn bir poetiki güýje eýe bolman galýar. Çünki “Badahşan” kömekçilik hyzmaty buýrulan, ýagny “magdanyň”, “laglyň” aýykläýji sözi, sypatlandyrmasy bolmak bilen öz täsirini “çärçeweläpdir”. Eýsem-de bolsa, bu goşgudaky “Badahşanyň” şahyrana hyzmaty çäkli bolsa-da, beýleki ýer-ýurtlar hatarynda galmak abraýyn-dan mahrum däldir. Bu “Badahşanyň” poetiki boşlugyny beýleki bir “Badahşan” dolduryp biler.

Magtymgulynyň “**Rowan oldy**” atly goşgusyndan “**Badahşan**” diýlen söz başga bir nä-rseleriň sypatlandyrmasy ýaly ikinji derejeli hyzmatyndan el çekip, özüniň hakyky wezipesine, geçmiş edebiýatda meşhur bolan ýer adyna eýe bolýar.

Şahyryň “**Rowan oldy**” diýlen goşgusy täk meseleli eserleriniň biri bolup, onuň kime bagyşlanandygyny ilkinji setirlerinde: “Mekgeden çykdy bir gözel, Medinäge rowan oldy” diýip ýaňzýdýar. Şygryň soňraky benleriniň hem hiç birinde ol mübäreke Şahsyň gönüden-göni ady tu-tulman, “Hakdan oňa indi Kelam”, “Gol göterip, Resul aglar, Gowşaşdy gunçalar, baglar” diýlen ýaly edebi maglumatlardyr häsiýetlendirmeler arkaly eseriň Muhammet (s.a.w.) pygamber hak-dadygyny ussatlyk bilen äşgär edýär. Şular ýaly, juda wajyp we jagapkärli söhbetde “Badahşana” hem orun berilmegi ol ýer adynyň poetikasynyň ähmiýetli borjy berjaý edýändiginiň anyk mysal-y bolup orta çykýar. Bendi okalyň:

Magtymguly, Rumustana,
Çaldy gylyç Hindistana,
Badahşana, Türküstana,
Ýedi yklyma han oldy.

(“Rowan oldy”, II, 161 s.)

“Badahşanyň” poetikasyna biziň düşünişimizi Rumustan, Hindistan, Türküstana ýaly ägirt uly jugrafiýalaryň hatarynda “Badahşanyň” hem orun almagy alamatlandyrýar. Bu bentdäki daglyk Badahşan goşgynyň many-mazmunynyň baýlaşmagyna özüniň goşandyny goşmak bilen bir wagtda, ilki bilen, Magtymgulynyň döredijiliginde, hususan-da, Muhammet (s.a.w.) pygambere bagyşlanan goşguda orun almak bilen, medeni nukdaýdan, özüniň “magdanyndan, laglyndan” has gymmatly meşhurlygy gazanypdyr.

BAGDAT [بغداد] Asyl manysy: adalat ýeri, parahatlyk öýi. Ýene bir manysy: Hudaýyň bereni, Hudaýyň bagyş edeni (Moin, 5 jilt, 272 sah). Yrak döwletiniň paýtagty. Bagdat Tigr derýasynyň iki tarapynda ýerleşýär. Bagdadyň düýbi 762-nji ýylda tutulyp, 766-767-nji ýyllarda apbasylaryň ilkinji halyfasy Abu Jafar Mansur tarapyndan şäher halyna getirilýär we ýurduň paýtagty yglan edilýär. Oňa “Medeniýetil-yslam” (*Yslamyň şäheri, Yslamyň medeniýeti*) diýlip at berilýär. Bagdat Ýakyn Gündogarynyň iň belli ylmy, medeni we söwda merkezidir. Bagdat Harun Reşidiň we Mamunyň döwründe has şöhrat gazanypdyr, baş ýüz ýyllap yslam ýurtlarynyň merkezi bolupdyr. 1258-nji ýylda Bagdady Hulagu han basyp alýar. 1413-1414-nji ýyllarda bolsa Emir Teýmir eýeleýär. 1534-1535-nji ýyllarda Osmanly türkmen nesilşalygynyň gamagyna geçýär, XX asyrda birinji jahan urşy gutarýança nesilşalygyň garamagynda bolýar. Özbaşdak Yrak döwleti gurlanda, Bagdat onuň paýtagty bellenilýär.

Türkmen nakyllary: “Bagdada baranam armanly, ondan çykanam.”, “Bagdatda maly bolanyň Horasanda göwni dok”.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” atly mersiýesi Owgan ýolunda at-sorsuz ýiten dogany Abdyllanyň ölümüne bagyşlanýar. Onuň diriliginden wagtyň geçmegi bilen, wepat bolandygy hakyndaky ähtimallygyň has güýçlendigigi sebäpli, bu eser ýazylypdyr. Eserde Abdyllanyň il içinde meşhurlygy, diňe gökleň iliniň degresinde däl, özge ulus-ilde-de tanalýan gerçekdigi şygryýetiň mersiýe görnüşine mahsus bolan uslypda beýan edilýär. Şol uslybyň kemala gelmegine aşakdaky bent tutuşlygyna, hususan-da, “**Bagdat**” diýlen şäher ady ýeterlik täsirde bolupdyr. Bendi okalyň:

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, kani, Abdylla.

(Sen soltany, Abdylla, I, 26 s.)

Ýokarky bentdäki yer-ýurt atlaryna üns bersek, uly-uly sebit, ýurt-ülke atlary (Turan, Arkaç, Eýran, Pereň, Rum) bolup, diňe “Bagdat” sözi bir şäheri aňladýar. Bu ýagdaýa ünsi gönükdirsek, “Näme üçin ülke-ýurt atlarynyň hataryna şäher halyna ala-böle “Bagdat” goşuldyka? “Bagdata” derek “Yrak” diýilmändir?” diýlen ýaly sowalyň orta çykmak mümkinçiligi orta çykar. Biziň düşünişimizçe, Bagdat şäheri Yrak ýurdunyň paýtagty bolup, ol ölkäniň şäherler düzüminde durýandygyna garamazdan, irki orta asyrlardan başlap, Magtymgulynyň ýaşan zamanasynda özüniň ykdysady, ylym-bilim, medeniýeti bilen Yragyň özünden has meşhur bolandygydyr. Şu ýagdaý hem “Bagdat” diýlen sözüň poetikasynyň ýokarda ýatlanan sebit-ülkeler derejede täsirli, many-mazmunyň şolar derejede baý we şahyrana bolandygy üçin, Magtymguly ony goşgusynda, onda-da bendiň başynda getirmek arkaly nygtaýjy güýje eýe edip getiripdir. Bu poetiki inçelik diňe “Sen soltany, Abdylla” atly goşgy babatda däl, belli derejede, Magtymguly bilen “Bagdatyň”

dowamly, şahyrana gatnaşygyny hem yşarat edýär. Oňa akyldaryň soňraky goşgulary güwäçi bolup bilýär.

Magtymgulynyň jugrafiýa düşüňjesiniň öz zamanasynda in ýokary derejede bolandygyna şygryýetindäki aýry-aýry goşgularyndan bilmek bolýar. Husasan alanynda, akyldaryň “**Üssesi bolmaz**” diýen eseri şol hakykaty kemsiz tassyklaýan eserleriniň biridir. “Üssesi bolmaz” atly goşgy ýer-ýurt atларыnyň sanawyny bermek bilen çäklenmän, olara mahsus bolan tebigy özbo- luşlyklary (*Turşiziň injirine taý geljek injir, Hyratyň pissesine taý geljek pisse bolmaz, gyrgyzlaryň ýurdunda tomus, Bulgar şäherinde ýassy bolmaz*) arkaly takyk aňladýar. Bu takyklyk akyldaryň şahsy gözegçiliginden, ýagny özüniň ol ýurtlara syýahat etmeginiň netijesinde dörän kesgitli- lik diýip bilmeris. Emma Magtymgulynyň ol ýurtlarda bolandygyna-da “aýak direjek” dere- jedäki şübhäimiz hem ýok. Biziň çakymyzdan, goşgudaky ýer-ýurt atлары baradaky maglumatlar Magtymgulynyň okumyşlygyndan orta çykan kesgitlilikdir. Biziň çaklamamyzyň magtymgu- lyşynaslyk ylmy üçin ullakan ähmiýeti ýok. Ähmiýetli bolan zat ol maglumatlar akyldaryň bilim derejesiniň ýokary bolandygyny mälim edýärkä, olarda beýan edilýän anyklyk, hususyýetler şol bilimiň uçursyz çüňlugyna kepil geçýär.

Şu pursatda, ýerliklimi-ýerliksizmi, ony hökläp aýdyp bilmeris, ýöne şeýle bir deňeşdirmäni ulansak, artykmaçlyk etmejek ýaly bolup dur: Omar Haýýamyň düzen kalendarý häzirki zama- nyň kalendarýndan 7 sekunt takyk ekeni. Magtymgulynyň “Üssesi bolmaz” (şonuň ýaly-da “Bu dünýä”, “Harap eýlä”) goşgusynda maglumat takyklygy Omar Haýýamyň dünýäniň ylmy pikir- lenmesini goşan goşundyny ýatladýandygyndan öte, şygryýete siňdirilen alymlygyň öz döwrün- de-de, hasam häzirki zamanda gymmatly gollanma bolup hyzmat edýändigini bellemekden ötri, ol deňeşdirmä ýüz tutduk.

Ýokarky gürrünlere “Bagdatlary” hem goşsak, nämäniň nämedigini has äşgär bolsa gerek. “Bagdatlary” özünde saklaýan bentleri okalyň:

Bu sözi diýmesem, zybanym gijär,
Öz köňlün goýmasañ, dost köňli ynjar,
Bagdatda nar bişse, Turşide injir,
Hyrat dek hiç ýeriň pissesi bolmaz.

Bu sözi diýmeklik bizlere namys,
Bir mugjyzat gördüm, diýdim: “Elhepus!”
Bagdatda gýş bolmaz, Gyrgyzda tomus,
Bulgaryň şähriniň ýassysy bolmaz.

(“Üssesi bolmaz”, I, 478 s.)

Birinji bentedäki “Bagdatda nar bişse” diýlen söz düzümi “başga bir ölkäniň nary oňa taý gelmez” diýlen habary özünde saklaýar. Bu habaryň poetikasy bolsa Bagdat hakyndaky düşün- jelerimizi baýlaşdyrmagyndan ötri, goşga goşulan täze bir “nagýş” bolup, şygryň many-mazmun saldamyna saldam goşýar, netijede, Magtymgulynyň dile getiren ýer-ýurt atларыnyň ýöne bir gepiň gerdişine görä dældigini, diýmeli, nesilleriň dünýägaraýşyny artdyrmagyň aladasy bilen maglumat çüňluklaryna aralaşylandygyndan habar berýär.

Ikinji bentedäki “Bagdatda gýş bolmaz” diýlen söz düzümi ýokarda aýdylanlara ikinji bir “janly şaýat” bolmak bilen, özüniň poetikasyny “Gyrgyzda tomus” diýlen habar bilen sazlaşdy- ryp, şahyrana bir “galyby” kemala getiripdir. Biziň pikirimizçe, şol “galyp” – “Bagdatda gýş bol- maz, Gyrgyzda tomus” diýlen jümle gündelik ýaşayşymyzda maddy, ýagny asyl manysynda-da

ulanmak derwaýyslygynyň döräýmek ähtimallygy bilen bir wagtda, göçme manysynda, mysal üçin, kimdir birini başga biri bilen gylyk-häsiýeti, adamkärçiligi we beýleki sypatlary boýunça tapawutlandyrmak babatda ulanmak mümkinçiligi (*belki, ulanyp ýörenlerem bardyr!*) bardygy sebäpli, ony “nakyl” atlandyrmak hem bolar. “Bagdat” poetikasynyň şeýleräk häsiýeti-de bar.

Magtymgulynyň “**Harap eýlä**r” goşgusynyň “taryhy” we ýagdaýy hakynda öňde durlup geçildi. Emma ondaky ýer-ýurtlar we olaryň poetikasy hakynda welin nobat-nobatyna gürrüň etmeli bolarys. Häzirki nobat “**Bagdatyňky**”. Goşgynyň başinji bendinde Bagdat hakynda-da aýdylýar.

Rum şährin eýleýir sagyka harap,
Ýemeni hulaç ýykar, Mosuly – agrap,
Kufäni türk bozar, Bagdat şährin – ap,
Reý ülkesin dilnip, ýer harap eýlä.

(“Harap eýlä

r”, II, 213 s.)

Şygryň bu bendinde-de Gündogar yklymynda belli bolan ülke-şäher atlarynyň hatarynda Bagdatyň hem orun almagy kanuny ýagdaýdyr. Onuň ahyret ýakynlanda duçar boljak ykbaly diňe Yrak ýurdunda ýaşaýan adamlary gyzyklandyrmak, eýsem-de bolsa geçmişde hem goşgynyň dörän döwürlerinde gatnaşykda bolan özge milletleriň, ýurtlaryň wekilleriniň ünsüni özüne çeken ykbal bolandygy üçin, köpleri, şolaryň hatarynda türkmenleriň bilimli, sowatly, işewür aýdyň adamlaryny-da biparh galdyryp bilmejeği düşnükli bolandyr. “Bagdat şähri” asmandan injek ýagyş-ýagmyr ýüzündenmi ýa-da Tigr derýasynyň meselmesi bilenmi harap bolar – bu biziň “çala başy goşan” düşünjämiziň, ýöntem aňmyzyň göterip biljek ýüki däl, ol hatda şygryň poetikasyna-da baş berip biljek meseledir öýdemzok. Bu bentedäki “Bagdat” diýlen şähriň poetikasy maglumat bermek bilen, öz wezipesini tamamlayar diýsek, “Ne çiş köýer, ne kebab.”

Magtymgulynyň “Üssesi bolmaz” goşgusyndaky “Bagdatyň” poetikasy hakyndaky gürründe akyldaryň jugrafiýa düşünjesiniň uçursyz giňligi we çuňlugy hakyndaky garaýşymyzy tassyklýan eserleriniň ýene biri – “Bilbil nalasy” atly muhammesidir. Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberligiň Güneş bolup bütin ynsan kowmunyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini, Onuň kyýamata-ahyrete çenli öçmejek nurdygyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde durýar. Has takykgyyny goşgynyň “bissimilla” bendi örän şahyrana, örän jaýdar poetika tilsimleri arkaly şeýle aňladýar:

Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi,
Her sözüň yzynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy.
Şamçyragdyr äleme ol gül ýüzüniň şuglasy,
Kaddy-kamaty belent, eý, nury-Hakyň balasy,¹
Seýr eden dokuz pelek asmany sen sen, eý peri.

Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç bent Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmek niýeti göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça

¹ Bala – beýik, belent, ýokary, uly.

aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözünüň arkasynda “ýüz müň gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mübärekgemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, Hakyň belentlendirenibolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem dini-ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir. Dilewar takwalar, belki, üstüne ýene-de birnäçe dabaralara mynasyp hakykaty goşup bilerler. Gapyly halymyza, biziň aýdyp biljek zadymyz: “gumry, bilbil nalasy” diýlen söz düzümindäki “nala” sözünüň asyl manysynda gelmän, göçme manysynda – “lezzetli owaz, şirin mukam, tenekar labyz” diýlen ýaly manysynda gelýändigidir. Hakyna seretseň, “gumry we bilbil” keýpi göterilip saýraman, magşugyny zarlap nalaýar, şeýle bir ýürekden nalaýar welin, olaryň sesi şirin mukam bolup bize eşidilýändigini üçin, olar şatlykdan kalby joşup saýraýan ýaly bolup duýulýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, akyldaryň “gumry, bilbil nalasy” diýen sözlerini her birimiz özümizçe kabul edip bileris. Magtymguly hiç kimiň boýnuna hiç bir zady dakjak bolmandyr, diňe maslahat beripdir, bilenini aýdypdyr... Bizem akyldaryň göreldesine eýerip, sözümüzü dowam etmek isleýäris.

Şeýle belent howalaly nepis waspnama bilen söze başlaýan “Bilbil nalasy” Allatagalanyň emrini berjaý eden Muhammet (s.a.w.) pygamberiň adamzat ähline haýyr-sahawatynyň çeper beýanyny soňraky dörd bent, galapyn, ýer-ýurt atlary we olaryň çeper poetikasy arkaly şol belentliginde we nepisliginde şöhlelendirýär.

Meselesiniň örän çynlakaý we saldamly bolşy ýaly, meseläni şahyрана şekilde aýdyňlyga gowuşdyrýan ýer-ýurt atlarynyň hem dünýä ýaly kändigi-de bellenilmeli aýratynlyklaryň biridir (*olaryň hersini öz ýerinde görüp geçeris*). Ony aşakdaky bentden hem çen edip bolar:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
 Yezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,
 Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamýan,
 Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
 Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Alty setirlik bentde ýigrimi sany ýer-ýurt, tarap atlary gelýär. Muhammesiň beýleki bentlerinde-de ýagdaý şolar ýaly ýa-da şoňa ýakyndyr. Şonça sanawyň içinde “Bagdadyň” orun almajak gümany ýok. Çünki, başda bellenilişi ýaly, Bagdat şäheri “Medeniýetil-yslam” ady bilen bimöçber jugrafiýada meşhur bolupdyr. Şol meşhurlyk hem onuň poetiki täsiriligini kepillendirýän alamat bolup, goşgynyň many-mazmun kämilligine, çeperçilik ussatlygyna öz goşandyny goşýar.

BAGYÝAN [باغیان– Asyl manysy topalaňçylar, boýun egmezekler. Bu aslynda Bamyýan [بامیان] bolsa gerek. Bamyýan – Balhyň, Hyradyň we Gaznanyň aralygynda ýerleşen bir şäher bolup, irki döwürde berk galasy we meşhur ulakan buty bolupdyr. Häzirki wagtda bu meşhur but ýykylypdyr.

Magtymgulynyň poema atlandyrylýan “**Jan içinde**” atly eseri barada yzda: (**seret:** HINDISTAN [هندوستان], “Jan içinde”) giňişleýin maglumat berilýär. Ynsanyň tebigatynyň käbir alamatlaryny durmuşy we manawy söhbetlerde şöhlelendirip, dörd bentde şol ruhuny dowam etdirýär-de, nobaty tebigata – ösümlükler we haýwanat dünýäsine berýär. Poema soňky iki setirine ýetende ýene-de başky pelsepewi äheňine gelýär. Mahlasy, söz sungaty öz ussadyňyň eline düşende, neňsi täsinlikleri döredip biljekdigini görkezýär. Ösümlükler we haýwanat dünýäsini göz önüne

tutup, “Jan içinde” atly eseri çagalara (*iň bolmanda, mekdep okuwçylaryna*) niýetlenen poema atlandyran ylmy işler, gollanmalar bar. Bizem köp babatda şol pikiriň tarapdary. Biz bu “Giriş” gürrüňleri näme üçin aýdýarys? Magtymgulynyň ýaş ýetginjekleri nazara alyp ýazan bentlerinde-de “**Bagdat**” diýlen düşüňjani ahmal etmändigini bellemek üçin aýdýarys. Şol bendi okalyň:

Durna diýr: “Per açar men,
Bagdat suwun içer men,
Gyş Hindistan göçer men,
Lälezeran içinde”.

(“Jan içinde”, II, 358 s.)

Bu bentde Bagdatyň medeniýet we ylym-bilim merkezi bolandygy ýa-da bolmasa, “Medeniýetil-yslam” ady bilen meşhurlygy göz önüne tutulman, beýleki “Bagdatly” goşgularda beýan edilmedik ýagdaýy – tebigatynyň mylaýymlygy, haýwanat dünýäsiniň baýlygy nazara alynýar. Şu ýagdaý hem “Jan içinde” goşgudaky “Bagdatyň” poetikasy hökmünde özüni yglan edýär. Bu bir. Ikinji tarapdan bu şygrydaky “Bagdatyň” poetikasy özüniň “dokumasynyň doklugy” bilen, häzirki zaman “Çagalar edebiyatymyza” nusga bolup biler.

BALH [بلخ] – Demirgazyk Owganystanda, häzirki Wezirabadyň (Balhyň) golaýyndaky Mazary-Şerifiň günbatarynda ýerleşýän şäher. Ol b.e. öň 3-2 asyrlarda Grek-Baktriýa patyşalygynyň, soňra birnäçe wagtlap Kuşan patyşalygynyň merkezi bolupdyr. Bu şäher gadymda Bahtar atlandyrylyp, Horasanyň iň uly şäherlerinden biri bolupdyr. Biziň eýýamymyzyň 1-nji asyrynda Balhyň tutýan meýdany giňeldilip, onuň daşyna 85 km. uzynlygynda diwar galdyrylypdyr. Ol gala VII asyrda araplar tarapyndan ýumrulýar. 725-nji ýylda ony täzedan dikeldip başlapdyrlar. XI-XII asyrlarda ilki Gaznalylar, soňra Seljuklar, ondan soňra Gurlylar hanadanlygynyň (dinastiýa) baknalygyna öwürülýär. 1221-nji ýylda bolsa Balh Çingiz han tarapyndan ýene ýykylypdyr. Ol XIV asyrda gaýtadan dikeldilipdir. 1369-1370-nji ýyllarda Balh emir Teýmiriň ygtyýaryna geçýär. Mongollaryň weýrançylygyndan öň, Balha “Gupbatul-yslam” (“Yslamyň gupbasy”) diýlipdir. XVI asyryň ikinji ýarymyndan XIX asyryň ortalaryna çenli Balh Buhara emirliginiň kabulhanasy (rezidensiýasy) bolupdyr. Soňra Balh öz ornuny Owgan Türküstanynyň merkezi Mazary-Şerife beripdir. Balhyň ady türkmen nusgawy edebiyatynda köp duş gelýär. Bu edebi maglumat türkmen nusgawy şahyrlarynyň Balh bilen dowamly gatnaşykda bolandygyny görkezýär.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusynda duş gelýän ýer-ýurt atlarynyň ýene-de biri – **Balh**. “Balhly” bent şeýle diýýär:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hyrat, Kandahary mar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Bendiň başyny başlaýan “Balhda” mesele ýok. Ol Nişapur, Amman, Basra, Medine, Mekte, Hyrat, Kandahar ýaly geljekdäki ykbalyna kaýyl bolup ýaşaýar. Nähili ykbal? Bu eýýäm başga bir gürrüň. Söhbetimize maglumat binýady bolup hyzmat edýän iki jiltiden ybarat kitap –

“Magtymguly. Eserler ýgyndysy. II jilt. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013 ý.”, mysaldan görnüşi ýaly, “**bugz derdi**” harap eýläär diýýär. “Harap eýläär” diýen goşgyny ilkinji gezek jemgyýetçilige tanyşdyran “Magtymguly. Şygyrlar. Üç tonluk. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1994 ý.” ýgyndy bolsa 2-nji jiltinde: “Balhy **bogaz derdi**, Nişapury – daş” (134 s.) diýýär. Magtymgulyň özi ony dürli nusgada ýazypdyr diýmäge hetdimiz ýok. Emma golýazmalar, neşirler babatda çalbeýni bolsak-da, öz düşüňämizi aýdyp bileris. Ýokarda beýan edilen pajygaly taryhy göz önüne tutsak, “Balhy bugz derdi” diýlen nusga biçeme däl ýaly görünýär. Bugz – kitüw, göwnüň synmagy, raýyň gaýtmagy, armanly galmak, kasasly gezmek. “Güýçliniň gül ysy bar” diýip, dişiňi gysaýmasaň, hökümdarlar, baýarlar üstüne abanyp durka, dişiň ýyrşarmajagy düşnükli. Takyk ahwallara geçmän, umumy ýagdaýdan hasap tutsak, onda “bugz derdi” diýlen söz düzümine tyýkyramasa boljak.

Magtymgulyň 1994-nji neşiri bolsa, “bogaz derdi” diýip, düýpgöter başga bir ahwaly dile getirýär. Dogrusy, “bugz” bilen “bogaz” sözleriniň häzirki zaman ýazgymyzda-da meňzeşlikleri bar, golýazma ýazgysynda **üç** (بعض) harpdan ybarat ýazgy bilen berlendigine şübhe ýok. Onsoň ol okaýanyň düşündirişine bagly bolup galýar. Bu gürrüňe garyşan adam hökmünde öz sözümizi aýtsak, “bogaz derdi” has makulydyr. “Bogaz derdi” – güzeranyňy tigirlemek, “oňşalygy” geçirinmek, garagarnyň derdi, açlyk. “Bugz derdi” söz düzüminiň bolsa gündelik maddy durmuş bilen baglylygynyň gowşaklygy üçin, ol ikinji hatara geçýär. Maddy ýaşayyş şertleri hemişe ilkinji derwaýyslykdyr. Şu pursatda bir nemes akyldarynyň

adamlaryň durmuşyny olaryň aňy kesgitlemän, munuň tersine, olaryň jemgyýetçilik durmuşy olaryň aňyny kesgitleýär şekilde aýdan sözleri ýada düşýär.

Mahlasy, “Balh” diýlen ýurt adynyň poetikasy üçin ol “derdiň” “bugz” bolanynyň ýa-da “bogaz” bolanynyň känbir parhy ýok, ol bentdäki beýleki ýer-ýurt atlary bilen hem şahyrana, hem many-mazmun sazlaşygy arkaly, “Harap eýläär” diýen şygry döreden akyldaryň tebigy weliligine güwä geçýän şäher – janly şaýat bolup, öz wezipesini berjaý edýär. Hak edipdir!

BALKAN [بالكان] – Günbatar Türkmanistanda ýerleşýär. Balkan dagyny Uzboýuň hanasy ýa-da “Balkan dälizi” ikä bölýär: Uly Balkan we Kiçi Balkan. “Balkan däliziniň” ini 20 km. geçelge. Bu aralyk meýdana halk arasynda “ýel agzy” diýilýär. Dogrudan-da, onuň ýelsiz günü ýok diýerliklidir. Balkan IX asyryň ýazuw ýadygärliklerinde hem duş gelýändigini, ol sözün ‘paýtagt’, “şäher” manylary aňladandygyny taryhyň bilermenleri ýazýarlar. Birnäçe alymlar Balkanyň “Balhan” şekilde aýdylyşynyň hem bardygundan ugur alyp, ony parsalaryň “ýokarky gat”, “belent jaý” manysyndaky *balahana* sözünden diýip hem çaklaýarlar. Türkmen sözlerine gezek gelende, ony arap ýa-da pars diline ýanap düşündirmekligiň geçen asyrdaky ýoň bolandygyny ýatlap, onuň oguz-türkmeniň garyndysyz öz sözünden – “bal” bilen “akan” sözünden ýasalan “Balkandygyny” ýanjasymyz gelýär. Hatda, akademik W.W. Bartold *Balkan* diýen adyň türkiler tarapyndan Ýewropa hem etilendigini, ýagny bolgarça *Stara Planina*, grekçe *Hemus* diýen daga şu adyň dakylandygyny belläpdir (Bartold. Islam., 359 s.).

Magtymgulyň ylmy terjimehalyny dikeltmekde, hususan-da, Meňlä bolan gatnaşygyny takykklamakda ygtybarly edebi çeşmeleriň biri bolup hyzmat edýän “Nowrüzdan seni” atly muhammes-goşgusynyň jemleýji bendinde “Balkan dagynyň” ady geçýär. “Balkanyň” soňky bentde getirilmegi, ozalam bellenilişi ýaly, duýgy-düşüňjäniň, mazmun-pikiriň jemlemesinde ähmiýetli orun eýeleýändigini sebäplidir. Jemleýji bendi okalyň:

Haýryňy duşman görer, dostuň çeker jebri-jepañ,
Ýar-a, dildarlyk bolarmy sürmeýin zowky-sapaň,
Salsalar mizana Balkan dagy bolmazdyr päheň,
Aýdadyr Magtymguly ähdiň ýalan, ýokdur wepaň,
Biwepalar hup sowutmyşlar, sonam, bizden seni.

(“Nowruzdan seni”, I, 218 s.)

Görnüşi ýaly, bentdäki “Balkan dagynyň” özbaşyna, gönüden-göni terjimehal maglumat bolup bilmek ýagdaýy ýok. Emma onuň poetikasy, umuman, goşgynyň beýleki bentlerindäki, aýratyn-da, ýokarky bentdäki ylmy terjimehala görnetin gatnaşykda bolan (“Haýryňy duşman görer, dostuň çeker jebri-jepañ, ...ähdiň ýalan, ýokdur wepaň, Biwepalar hup sowutmyşlar, sonam, bizden seni”) maglumat-ýagdaýlaryň şahyr kalbyna, ruhy dünýäsine salan agyrlygynyň möçberini göz önüne getirmäge ýardam edýänligi bilen ähmiýetlidir: ýüregi param-parça eden (“Ýüregim set para dekdir, belli tenimde ýara ýok”) pajyganyň agyrlygyny “Salsalar mizana **Balkan dagy** bolmazdyr päheň”. Päheň – tereziň taýy, terezi okarasyny taýlamak üçin goýulýan daş, agyrlık. Uly we kiçi Balkan bilelikde kalpdaky ýüke taý gelip bilmän, ýeňil gopýan bolsa, ol ahwaly diýip-düşündirip bolmaz, çynyňy edeniňde, ony diňe göz önüne getirmek mümkindir diýlen ýaly many-mazmun “Balkan dagynyň” poetikasynda saklanýar.

BASRA [بصرة] – Yrak döwletine degişli, Şattul-Arap derýasynyň günbatar kenarynda ýerleşýän şäher. Basra uly deňiz we derýa porty. Yragyň ähli daşary sowdasy Basranyň üstünden geçýär. 637-638-nji ýyllarda halyf Omar (r.a.) tarapyndan onuň düýbi tutulýar. Basra X asyryň başlarynda Baridi feodallarynyň, 947-nji ýylda Bulitler dinastiýasynyň, XI asyryň ortalarynda Seljukly türkmenleriň golastyna geçýär. 1638-nji ýylda Basra Osmanly türkmenleri tarapyndan basylyp alnyp, Osmanly hanadanlygynyň ygtyýaryna geçýär. Basrany 1914-nji ýylda inlis goşunlary basyp alýar, Birinji jahan urşundan soňra Yragyň düzümine girýär.

Magtymgulynyň “Harap eýlär” diýen welilik goşgusy barada öňde gürrüň edildi. Bu goşgynyň in köp ýer-ýurt atlary özünde jemleýän eserdigi hakynda-da ýaňzydylypdy. Häzir nobat şolaryň biri – “Basra” diýlen şähere geldi:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hytrat, Kandahary mar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Şygryň nobat sanawynda dördünji orny eýeleýän bu bentdäki “Basra” kyýamat ýakyn gelende, oňa ýoldaş bolmaly hadysa, umuman, goşgudaky beýleki ýer-ýurtlardan, hususan-da, öz bendindäki “ýaranlary” Balhdan, Nişapurdan, Medineden, Mekgeden, Hyratdan, Kandagardan tapawutlylykda beýan edilýär. “Basrany ataş” “heläk eýlär.” Beýlekileriň hem betbagtlygyny “ýüzüne sylar” ýaly däl welin, Basranyňky has ýowuz görünýär. “Ot belasyndan, suw belasyndan Hudaý saklasyn!” diýlen dileg-mynajat biygtyýar ýadyňa düşýär. Kyýamatyň ala-böle Basra yzgytsyz çemeleşmeginiň bir “emmasy” bolmaly... Bu ylahy sebäpden biziň habarymyz ýok, belki, ol köpler üçinem syr bolup saklanýandyr. “Basranyň” poetikasy ahyreti yşarat etmeginiň daşyndan, bizi goýazy akyl bilen ýaşamaklyga çagyryýar. Diýleni etsek, kem bolmaz!

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýen muhammes-goşgusynyň hezreti Muhammede (s.a.w.) bagyşlanandygy “Bagdat” hakyndaky gürrüňde bellenişli. Ýöne şol gürrüňiň üstüni bu goşgynyň umumy poetikasynyň inçeligi barada-da aýtsak, göze has doly bolar öýdýäris. Baş bentden ybarat muhammesiň dört bendi Muhammet (s.a.w.) pygamberiň adyny getirmän, Onuň şahyrana keşbini janlandyryar. Şol janladyrmada “Seýr eden dokuz pelek asmany”, “Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen”, “Rahbin, bu älemiň soltany”, “Dört taryknyň jem bolan soltany” diýlen ýaly jümlelerdir söz düzümleri arkaly hezreti Pygamberimiziň ömür ýoly hakynda-da maglumatlar berilýär. Şahyrana maglumatyň in baý kysmy “Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen” diýlen jümläniň açyklama-sanawydyr. Şol sanawyň agramly bölegini özünde jemleýän bentleriň biri-de aşakdaky bent:

Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen,
 Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
 Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
 Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
 Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

“Mekge, Refrefil-Kufe, Tary, Halap, Şirwan, Müsür, Kaýsar, Yspyhan, Haýbar, Hyrat, Lekleher, Sekwan” ýaly dürli ölkelere wekilçilik edýän ady belli ýer-ýurtlaryň hatarynda “Basra” hem orun alypdyr. “Basra” diýlen sözüň poetikasy, biziň pikirimizçe, ol şäher adamlaryň özara ykdysady we medeni gatnaşygynda, döwletleriň hyzmatdaşlygynda esasy merkezlerden biri bolandygyny ýatlatmaktan ötri, ol şähre-de Muhammet (s.a.w.) pygamberiň at-owazasynyň, yslam taglymatynyň ýol görkezýän baştutanlyk (rahbin) ýaly parz wezipäni berjaý edýändigini mälim edýär. Dowamat dowam bolsun!

BEDR [بدر]– Bedr Medinäniň günorta tarapynda ýerleşýän alaňyň ady. Bedr jeňi – 624-nji ýylyň mart aýynyň 15-ine (oraza aýynyň 19-y) anna güni Medine (Ýasryp) şäheriniň günortasynda, takmynan, segsen çakrym uzaklykda Bedr diýen ýerde Abu Jähliň tarapyň çalan mekgeliler bilen Muhammet (s.a.w.) pygamberiň tapapyndaky musulmanlaryň arasynda bolan söweş. Bedr söweşinde Muhammet pygamber köpüsi ýaragsyz bolan bary-ýogy üç ýüz on üç adam bilen Abu Jähliň kemsiz ýaraglanan bir müň adamly goşunyňa garşy durmaly bolýar. Muhammet pygamber harby taktikany ulanyp, ýaňy dogan günüň şöhlesi hüjüm edýän duşmanlaryň gözlerini gamaşdyrar ýaly buky ýeri saýlap alýar. Däp bolşy ýaly, her tarapdan iki-üç adam orta çykyp, ýekeme-ýeke gylyçlaşmaly bolanda, Abu Jähliň goşunyndan Utba ibn Rabyga we onuň 73 ýaşly uly dogany Şaýba we ogly Welit, Muhammet pygamberiň tarapyndan Hezret Aly, Hamza we Ubaýda ibn Harys çykýar. Olar ýaşlaryna görä uruşýarlar. Hemmesinden ýaşy uly bolan Ubaýda ibn Harys Şaýba bilen, Hemze Utba bin Rabyga bilen, hemmesinden ýaş Aly bolsa, Welit bilen söweşýär. Aly we Hamza garşydaşyny gylyçlap öldürýär. Emma garry Ubaýda Şaýba bilen söweşmek ýeňil düşmeýär. Şaýba onuň bir aýagyny dyzynyň ýanyndan çapyp taşlaýar. Hezret Aly we Hemze ýetişişip, Şaýbany gylyçlap öldürenlerinden soň, iki tarap garpysýar. Aýagy çapylan Ubaýda şol ýaradan ölýär. Bu söweşde Muhammet pygamberiň tarapdarlary özleriniň üç esse azlygyna garamazdan, ýeňiş gazanýarlar.

Magtymgulynyň “**Anbar saçdylar**” atly goşgusy bu harby hereketiň dowamyny we netijesini ýygjam, şahyrana şekilde şeýle beýan edýär:

Muhammet basyldy Bedriň jeňinde,
Bir niçe musulman galdy çaňynda,
Şahymerdan çykyp geldi soňunda,
Atyň göwresinden al gan saçdylar.

(“Anbar saçdylar”, II, 142 s.)

Ýokarky maglumatlardan görnüşi ýaly, güýçleriň deň dälidiği sebäpli, ýokarky bent Muhammet (s.a.w.) birbada ýeňlişe sezewar bolýar, “birniçe musulman” at çaňyna garylýar, ýagdaý şeýle pajygalý pursatda “Şahymerdan çykyp geldi soňunda”, hezreti Alynyň (r.a.) şahsy göreldesiniň, söweş tilsimlerinden juda oňat baş çykarmagynyň netijesinde, ýeňşe ýaran bolýar.

Ol meşhur waka hezreti Muhammediň ömür ýoly (s.a.w.) hakyndaky halk içinde gürrüňlerde, musulman rowaýatlarynda “Bedr söweşi”, Magtymgulynyň dilinde “Bedr jeňi” diýlip bilinýär, ýazgylarda-da şol at bilen meşhurdyr. Taryhçy ýazyjy Salih Suruçyň “Kainat Efendisi Peýgamberimiz Haýaty. II jilt.” eseriniň 2-nji jiltiniň 31-53 sahypalary arasynda anyk maglumatlar arkaly, söweş taýýarlyklary we netijesi takyk beýan edilýär. Biz bu habary aýtmak bilen, “Bedriň jeňi” diýlen söz düzüminiň poetikasynda akyldaryň ol taryhy hadysany diýdi-aýtdy gürrüňlere esaslanman, ýazuwly çeşmelere görä aýdandygyny, galyberse-de, şahyran beýan bilen kyssawy beýanyň köp babatda mynasybeti özüde jemleýändigini mälim etmek üçin getirdik. Diýmek, Magtymgulynyň diline gelen ähli sözün “köňül nagşy” bolmak bilen bir wagtda, aýratynlykda alnanda-da, her biri, şol sanda “Bedir” tötänlik däl, zerurlykdyr.

BERRIMEJNUN [بِر مَجْنُون] – Berr – ýer, toprak; berriýe – 2. manysy: çöl, gyr, sähra. Arabystanda bir çölün ady. “Berr” bilen “Mejnun” sözi birleşdirilip (berri+Mejnun), “Mejnun topragy” ýa-da “Mejnun çöli, sährasy” diýlen düşüňjani ýasapdyr. Çakyndan, “Berrimejnun” diýlen çöl ady yşk-söýgi hakynda dowamly şygry ýazan Kaýs atly şahyryň eserleri esasynda “Leýli-Mejnun” halk hekaýasy kemala gelenden soňra dörän bolmaly.

Magtymgulynyň “Ak it” atly poemasyň dört bendinde “**Berrimejnun**” diýlen ýer ady duş gelyär. “Berrimejnun” poemanyň waka ýordumynda ahwalaty aňladýan esasy düşünje bolup hyzmat edýär. Birinji bent:

Bir çöl bardy ady ol Berrimejnun,
Ýollar gumluk, howa yssy erdi çün,
Beýewana baryp haly köp zebun,
Dilleri agzyndan çykdy, ýaranlar.

Bentde belleniliş ýaly, Leýliniň yşkyna düşüp, Mejnunyň sergezdanlyk eden çölünüň “ýol-lary gumluk”, howasy zabun yssy.

“Emma Seýit Beni Amyry Mejnunnyň bul habaryny oşol kişiden eşidip, kemaly-şefgatyndan birniçe hyş-tebarylardan alyp, “Täki nabud kylmagaýlar” diýip, dilnewazlyk kylyp, Mejnun binowany agtaryp çyktylar we any istäp çölbe-çöl barur erdiler, hiç tapa bilmediler. Irse efsus iýip, daryg tartar erdiler.”

“Emma hyş we tebarlary Mejnunnyň bu ahwalyny görüp, zar-zar ýyglaşyr erdiler we anyň ah-u nalasyga tap we takat kyla bilmes erdiler. Elgaraz, bara-bara Mejnunnyň yşk höwesi zor kylyp, bendi-paýyny üzüp, berehi-beýaban çykyp, çarh urup bedreh gitdi we tiriklik apaty ötüp,

renji natuwanlyk birle yşk odudan hajaty kerem bolup: “Waý, Leýli, waý, Leýli!” diýip, zar-zar ýyglap, çöllerde gezer erdi.”¹

Görnüşi ýaly, Andalyp bilen Magtymgulynyň maglumatyndaky (“Beýewana baryp haly köp zebun, Dilleri agzyndan çykdy, ýaranlar.”) meňzeşlikler “Berrimejnunyň” ýöne bir çöl bolman, poemada bellenişi ýaly, “Dowzahdan zyýada çölün belasy”. Biz bu deňeşdirmäni ýönelige getirmedik. Ýogsa bolmasa, Mejnunyň magşugyny zarlap, çölde gezendiginden bihabar adam bardyr öýdemzok. Biziň maksadymyz “Berrimejnun” sözünüň poetikasyna düşünmekden ybarat: şeýle zabun çölde Mejnuny ölümünden halas edýän keramat Leýliniň yşky. Ak itiň (müňkür johidiň) “it janlydygyna”, mümkin däl derejede çydamlylygyna garamazdan, ölüm howpy söbügini sydyrdadyp ýör. Ýeri, ony haýsy keramat ölümünden halas etsin. Gaýta, ony penalajak keramatyň özi müňkürlik edeni üçin adamlykdan ite öwürmeýärimi-näme?! Şeýle! Diýmek, “Berrimejnun” kalby päk ynsan üçin penalanýan mekan, kalby müňkürlik ýaly betnamlykdan doly bir kimsäniň bolsa Ezraýyl perişde bilen duşuşmaly ýeri. Biziň düşünişimizçe, poetikanyň şu pisint mantygy poemanyň “Berrimejnunly” soňky bentlerini-de öz içine alýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, ol bentleri diňe okamak bilen çäklenmegi niýet edýäris:

Mama aýtdy: “Äriň ak it bolupdyr,
Berrimejnun diýgen çöle barypdyr,
Suwsuzlykdan dilin sallap ýörüpdir,
Sebäbi müňkürlik” diýdi ýaranlar.

Mama aýtdy: “Berrimejnuna bargyn,
Äriň bir ak itdir tanygyn, görgün,
Ol çölde özge it ýok turar bilgin,
It görseň äriňdir” diýdi ýaranlar.

Ol palçy mamadan bu sözi eştdi,
Öýden çykyp Berrimejnuna gitdi,
Muşakgatlar bilen ol çöle ýetdi,
Ak itini gözläp ýördi ýaranlar.

(“Ak it”- poema, II, 317 s.)

Magtymgulynyň beýleki eserlerinde “Berrimejnun” diýlen at bize duş gelmedi. “Ak it” poemanyň özi barada, ýer-ýurt atlaryna az dahylly bolsa-da, ýene birki kelime sözümyz bar. Magtymguly Pyragy “Ak it” poemasy: **“Okagan bendeden köp umydym bar, Doga kylsyn diýip aýtdy, ýaranlar”** diýip bitiripdir. Magtymgulyny dirileriň hatarynda görüp ýörenem bolsak, ýadygärlik galdyran bu mirasy üçin-de bilýän aýat-dogamyzy okap, il-ulusyny dowamat dowam, ruhuny şat etmegini Beýik Biribardan dileýäris!

BUHAR [بخار], **Buhara** – Merkezi Aziýanyň in gadymy medeni merkezleriniň biri. Bu şäher Zerawşan derýasynyň jülgesinde ýerleşýär. Buhara arheologiýa maglumatlaryna görä, biziň eýýamymyzyň 1-nji asyrynda esaslandyrylypdyr. Buhara Hindistan, Eýran, Hytaý we beýleki ýurtlar bilen söwda gatnaşygyny alyp barypdyr. Bu şäher IX-X asyrlarda Samanlylaryň eline

¹ Nurmuhamet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1991, 48, 55 s.

geçýär, köp wagtlap olaryň paýtagty bolup, ep-esli derejede ösýär. Oňa Merkezi Aziýanyň görnükli medeniýet işgärleri jemlenýär. Buhara 1220-nji ýylda Çingiz han, 1370-nji ýylda emir Temir tarapyndan basylyp alynýar. Teýmirliler döwleti synandan soň, Şeýbanylaryň eline geçip, Şeýbanylar döwletiniň paýtagty bolýar Buhara hanlygynyň düýbi tutulýar. Buharanyň in gül-läp ösen döwri, syýasy taýdan güýçlenip, meýdanyny ep-esli giňelden Abdylly han II (1557-1598) hanlyk eden ýyllaryna gabat gelýär. Şol döwürde Balh we Fergana (1573), Samarkant hem Daşkent (1576), Horasanyň bir bölegi (1583), Horezm hanlygy (1594) Buhara hanlygyna birikdirilipdir. Abdylly han ölerden soň, Buhara hanlygynda Şeýbanylar nesilşalygy (dinastiýasy) synypdyr, döwlete 150 ýylyň dowamynda Aştarhanlylaryň nesilşalygy (1599-1753) eýeçilik edipdir; Şu döwürde hanlyk gowşap, feodal (derebegligi) dagynyklyk başlanypdyr. Özara içki we daşky uruşlaryň yzy-ardy kesilmändir. 1740-njy ýylda Buharany Nedir şa hiç bir garşylyk-syz basyp alypdyr. Nedir şa ölüp (1747), onuň imperiýasy dargandan soň, Buhara häkimiýetiniň başyna täze Maňgyt hanlygy (1753-1920) geçipdir. Bu döwürde ýurduň syýasy we ykdysady ýagdaýy ep-esli derejede öňe gidipdir. Aýratyn-da, Şamyrat Welnamynyň we onuň “müdderis” (“okumyş”) ogly Mirhaýdaryň döwründe (1800-1826) hanlygyň içki düzgüni berkleşipdir. 1801-1802-nji we 1824-nji ýylda Mirhaýdar ärsary türkmenleriniň gozgalaňyny rehimsizlik bilen basyp ýatyrypdyr. 1868-nji ýylda Buhara hanlygy Rus sarizmi (salthökümdarlygy) tarapyndan eýelenýär. Netijede, şertnama boýunça Buhara hanlygy Russiýa bakna bolmaklygy kabul edýär.

Magtymgulynyň **“Diwana geldi”** diýen goşgusyny “Turgul” diýdiler” atly eseri bilen meselesi bir, ruhaş sygyr atlandyrmak bolar. “Diwana geldi”, biziň pikirimizçe, hem duýguly gahrymanyň adyndan, hem şahyryň hut öz adyndan gürleýän terjimehal goşgy bolup görünýär. Duýguly gahryman onuň manawy düşüňjelerine wekilçilik etse, terjimehallyk “bir gije ýatyrka” başdan geçiren düýşe ýakyn ahwalyndan orta çykýar. “Diwana geldi” bilen “Turgul” diýdiler” goşgularyň mesele birligi – şahsyna mynasyp ylahy zehiniň berilmegindedir, ruhaşlygy bolsa ruhy Şahslaryň (“Turgul” diýdiler”; “Tamam oturdylar, mejlis gurdular, “Oglaň – maňa – ara gir-gil” diýdiler.”: “Diwana geldi”: “Birniçesi ýar-u ýaran durdular, Mejlisler uzandy, halka gurdular.”) ahwalata gatnaşyk meňzeşligindedir. Nakyl: “Sakawyň soňyna seret”. Ýene üns berilmeli ýagdaý: “Turgul” diýdiler” goşguda: “ Bir yşarat boldy şol wagt ýanymdan: “Saýramda boluban durgul!” diýdiler.”, “Bir atyň yzyna bizi berdiler, Saýramda – şol jaýa baryp durdular.” diýilse, “Diwana geldi” diýen sygyrda: “Bir gije ýatyrdym, şa Nagyşbendi – Bahaweddin atly diwana geldi” diýilýär. Şu iki edebi maglumata pikir bersek, biri “Saýramy” dile getirmek arkaly Hoja Ahmet Ýasawy piri yşarat etse, beýlekisi Ýasawynyň ruhy şägirdi Nagyşbendi – Bahaweddin piri açyk dile getirýär. Sopusylyk (sufizm) ugrundan bilermenleriň ýazmaklaryna görä, Magtymgulynyň ylahy meseleli eserleriniň many-mazmun esasy “nagyşbendiýe” we “ýasawyçylyk” tarykatlary düzýär. Diýmek, “Diwana geldi” atly goşgynyň duýguly gahrymanlyk sypatyndan terjimehallyk häsiýeti agyrykly görünýär. Ýokarda edilen gürrüňleriň ählisi diýen ýaly, sygyrda gelýän “Buhar” (“Buhara”) şäher adynyň poetikasy ýüzünden boldy. “Buhar” şäherine eýeçilik edýän bent şeýle diýýär:

Bir gije ýatyrdym, şa Nagyşbendi –
Bahaweddin atly diwana geldi.
Hasasyn süýreýip gelmiş Buhardan,
Hak yşkyna mest-u mestana geldi.

(“Diwana geldi”, II, 184 s.)

“Buhar” sözüniň poetikasy başga bir zadam diýýär: Magtymguly Buhara şäheriniň ýokarda görkezilen taryhyndan doly habarly diýip bolmasa-da, birnäçesini magat bilendigine, iň bolmanda, Çingiz han, Temirleň, Şeýbanylar, Nedir şa bilen baglanyşykly wakalardan habarly bolandy-na şübhe ýok. Emma olaryň hiç biri “Buharda” orun almandyr, onuň ýerine Bahaweddin diwana hakynda uly höwes bilen gürrüň edilýär. Bu, ozaly bilen, ynsanyýetiň geçmişi we geljegi üçin, Nagyşbendi piriň tarykat-taglymatlary has ähmiýetli diýlen pikir goldanylypdyr diýlen pikir mantyk ýoly bilen orta çykýar. Galyberse-de, ýagşylykda ýatlanylmalý bolsa, ýagşylaryň ýatlanylmagy her zamanda ýerlikli bolar. Poetikanyň şu mazmunynyň üstüne ýene bir maglumaty goşsak, artyklyk etmez: Hoja Ahmet Ýasawy Türküstantanyň Ýasa (Ýassy) obasynda 1105-nji ýylda dogulýar, 1166-njy ýylda-da şol ýerde aradan çykýar. Halk arasyndaky: “Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet” diýlen aýtgý ýöne ýerden dörän dälidir. Bahaweddin 1318-19-nji ýyllaryň çemesinde Buharanyň golaýynda ýerleşýän Nagyşbendi obasynda dogulýar. Bahaweddin Nagyşbendiniň çyn ady Hojamuhammet. Gündogar ýurtlarynda meşhur bolan, hatda ysalam dünýäsinde hormat bilen ady tutulan bu pirlere ýerli ilatdan ýetişen mukaddes şahslardyr. Bu gollanylmalý we guwanylmalý habar.

Edebiyatçylar köpçüliginiň, şolaryň hatarynda taryhçylaryň hem ýazmaklaryna görä, Magtymguly birnäçe wagt Buharada galyp, “Gögeldaş” medresesinde ders alypdyr, emma käbir ýagdaýlar¹ ýüzünde ony doly tamamlamandyr. Bentdäki “Buhar” sözüniň bu tassyklamalara näme dahyly bar? Bu sowal soňa – indiki goşgudaky “Buhar” baradaky soňraky söhbete galsyn.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen welilik eseri-de “Buhar şäherinde” säginip geçipdir:

Samarkanda kybty ýyglar, bek basar,
Buhar şährin nan gytlygy, türk basar,
Sarahsy merg bozar, Merwi rik basar,
Şirazy türk, çogan mur harap eýlär.

(Harap eýlär, II, 213 s.)

Bu ýerdäki “Buhar şäheriniň” poetikasy ahyret ýakynlandy boljak hadysany habar bermek bilen şygryň umy myzmunyna öz goşandyny goşmak bilen çäklenýär. Ol goşandy setiriň özünden jaýdar we kämil aňladyp bilmejekdigimiz üçin setiri ýene bir gezek okamak bilen bu ýerdäki sözümizi tamamlayarys: “**Buhar** şährin nan gytlygy, türk basar.” Ýöne öňde galan sowalymyza welin jogap bermelidiris.

Dogrudan-da, Magtymgulynyň terjimehaly barada gürrüň edýän ýazgylaryň aglabasynda şahyryň Buharanyň “Gögeldaş” medresesinde okandygy, şamly Nury Kazym diýen türkmen ýigidi bilen içgin gatnaşyk saklandygy (hatda käbir kitaplarda Nury Kazymyň Magtymgula halypalyk edendigi) bellenilýär, jugrafiýa alymlar bolsa olaryň üç ýoldaş bolandygyny, üçünji ýoldaşyň börmeli Nazaraly diýen adam bolandygyny² tassyklaýar. Oňa garşylygymyz ýok. Ýöne akyldaryň goşgularynda “Gögeldaşyň” adynyň geçmeýändigini, ony diýsek, üm-yşarat hem edilmeýändigini aýtmak isleýäris. Dogrusy, “Buhara” diýlen ýer ady “Diwana geldi” we “Harap eýlär” atly goşgularda duş gelip, olaryň birinde: “Bahaweddin atly diwana geldi. Hasasyn süýreýip gelmiş **Buhardan**”; ikinjisinde: “**Buhar** şährin nan gytlygy, türk basar” diýilýär. Bize mälum bolan maglumatlarda başga hiç bir goşguda “Buhara” ady ýatlanylmaýar. “Buhar” ady bilen baglanyşykly aýtmaly bolsa, ne onuň özünde, ne-de onuň poetikasynda “Gögeldaş” alamatlary görün-

¹ Durdy Amanekow, Kerim Weýisow. Nagtymgulynyň syýahatlary: “ Magtymguly (Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygynyndysy). Aşgabat, 1959, 242, 244 s.”

² Şol ýerde, 245 s.

ýär. Şoňa görä-de, “Gögeldaşly” gürrüň açyklygyna galyp, ylmy terjimehala dahylly etmekden saklanmalydygymyzy ýşarat edýär. Muny Nury Kazym we Nazarly babatda-da şeýle hasap etse bolar.

BULGAR – [بلغار] ýa-da **Bolgar** – Wolga (Idil) bilen Kama derýasynyň arasynda ýaşan gadymy türk kowumlaryndan biriniň ady. Şol kowumyň “Bulgar” ady ýaşan ýurduny we şäherini hem aňladypdyr. Gadymy ýazgylarda ol şäheriň ilaty musulman, örän bol nüz-nygmaty bar diýlip bellenilýär. IX-X asyrlarda ol jugrafiýada ýaşayan milletiň feodal (derebeglik) döwleti bolupdyr. Öz döwründe bulgarlaryň milli medeniýeti we ösen ykdysadyýeti bar eken. XIII asyrdan tatar-mongol basybalyjylary olaryň ýurduny eýeleýär. Şondan soňra pytran ilat tatarlaryň, çuwaşlaryň, başgyrtlaryň we beýleki milletleriň içine siňip gidipdir. Şeýlelikde, “Bulgar ýurdy” diýlen düşünje ýuwaş-ýuwaş taryhyň gündelik ýazgysynda öz ornuny tapyp bilmän galypdyr. Emma edebiýat taryhynda “Bulgar ülkesi” özüniň “baly” we “gözelini” bilen mäkem orun alypdyr.

Bu ýurtda ýaşayan ilatyň otuz müňe ýakyny IV asyrdan Ýewropa tarap göçýär, olar kem-kemden gonan ýeriniň ilaty bilen garyşyp, ene dilleri-de slowýan dillerine uýgunlaşyp gidipdir. IV-V asyrlarda, umuman, dünýäniň köp ýurdunda ilat gürlüginin bolmandygyny, şonuň ýaly-da Ýewropa ýurtlarynyň aglabasynyň ilat sanynyň otuz müňden känbir ýokary bolmandygyny ýatlasak, “Bolgariýa” diýlen döwletiň gadymyýeti göç eden bulgarlar bilen bagly bolsa gerek diýlen pikiri hem döredýär. Balkan dagy ýaly ägirtligi göterip, Ýewropa ýerleşdiren türk kowumlary Bulgar giňişligini eltip bilmezmi, diýsene?!

Magtymgulynyň söýgi meselesinde-de nusgawy wekillere-de, şu günleriň şahyrlar ymmatyna-da elýetmez nusga bolup hyzmat edýän “**Gözel sen**” diýen eseri Bulgar ülkesiniň baly arkaly şahyran potikasyny gurnap, ol gözeliň deň-taýsyz gözeldigini şeýle mälüm edýär:

Gyzyl diýsem – gyzyl, al diýsem – al sen,
Hindistanda – şeker, Bulgarda – bal sen,
Yşk bilen açylan bir täze gül sen,
Ýusup – Züleyhanyň taýy, gözel sen.

(“Gözel sen”, I, 203 s.)

Bulgar balyndan habarlydyryn diýsek, ýalançy bolarys. Ilçilikde ony dadyp görenler bardyr. Emma biz özge şahyrlaryň söýgi şygryrlaryndan üzük-ýoluk parhly bolşy ýaly, Bulgar balynyň poetikasy arkaly onuň özge ýurtlaryň balyndan düýpgöter tapawutlanýandygyny, şol aýrybaşgalygy bilen hem özüne, hem gözele, hem şygra baky hatyra binýat edendigini aýdyp bileris. Belki, ol ýurduň gülünden, belki, balarysyndan, belki, howasyndan, belki-de, üçüsiniň birleşmesinden kemala gelen hil gymmatlygydyr. “Bulgar” sözüniň poetikasy: “Magtymguly ol ýurda syýahat eden bolarmasyn?” diýen ýaly gümany hem göwnüne getirýär. Iň bolmanda, “Bulgar balyny” kitap sahypalaryndan ýa-da daş gulakdan eşitmiş bolup, dile getirmediği belli. Diýmek, akyldaryň özi ol nygmatdan “haly bolup galmandyr”. Bu ýöntem maglumat bolsa-da, ylmy terjimehalyň ünsüni özüne çekýär. Özümüz babatda aýtsak, ol baldan bihabar bolsak-da, “Gözel senden” habarymyz bar. Şonuň özem “Bulgar balyna” degýär!

Magtymgulynyň jugrafiýaçylar derejede habarly bolmasa-da, Bulgar ýurdunyň ajaýyplygundan habarly bolandygyny “**Tapylmaz**” diýen goşgusy-da tassyklaýar:

Bu derdimiň bir dermany, wah, Lukmanda tapylmaz,
Bulgur, Çyn-Maçyny gezsem, Yspyhanda tapylmaz,
Neýleý, göwün bent bolupdyr bir pynhanda tapylmaz,
Gül roýuň dek ajap jemat hiç elwanda tapylmaz,
Magtymguly, sen dek güftar haýwan-ynsanda tapylmaz.

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Çyn-Maçyn, Yspyhan diýlen şäherleriň hatarynda “Bulgur” ülkesiniň ýatlanmagyna üns bersek, onuň poetiki manysy ol ýurduň diňe jana ýakymly tebigatynyň daşyndan, lukmançylyk medeniýeti kämilleşen, dertlileriň derdine derman tapyp bilýändigini hem aňladýar. “Tapylmaz” diýlen goşga geregi-de şol. Ony bendiň birinji: “Bu derdimiň bir dermany, wah, Lukmanda tapylmaz” diýen setiri mälim edýär. Ol niçiksi dert? Onuň jogaby goşgynyň: “Ýar, seniň dek gül peri jümle-jahanda tapylmaz.”, “Meniň kibi yşka koýen bar perwanda tapylmaz.”, “Yşk ataşdan ýara alan natuwanda tapylmaz.”, “Neýleý, göwün bent bolupdyr bir pynhanda tapylmaz.” diýen ýaly setirlerinde saklanyp, “yşk, söýgi” sözlerini orta çykarýar. Goşgynyň belli bir salgyny ýşarat etmeýändigini üçin, Magtymgulynyň şygryýetinde supuçylyk (sufizm) bilen gzyklanýan käbir edebiyatçylara “Asal güftar-kelamyň kitap – Gurhanda tapylmaz.”, “Takat eýläp oturan daryl-amanda tapylmaz.”, “Neýleýin yşkyň ýakar, dowzah-suzanda tapylmaz.” ýaly setirleri ýatladyp, bu goşgynyň nazara alan meselesiniň “Näme sen”, “Gördüňmi” eserler kysym bolman, dünýewi söýgidigini tassyklamak bolar. Magtymgulynyň “täk jenanyň mübte-lasy” diýilýän adamlaryň hilinden bolandygyny nazara alyp, “Tapylmaz” diýlen goşgy Meňlä bagyşlanypmy diýlen pisint soragyň dörejekdigini takmyn etmek kyn däl. Ol başga mesele... Ol öz wagty-salymyna garaşsyn. Häzir bolsa goşguda orun alan “Bulgur” diýlen ýurt adynyň poetikasynyň ýokarda aýdylanlary-da özünde jemlenýändigini bellemek, bilen ol baradaky sözümi tamamlarys.

Magtymgulynyň “**Üssesi bolmaz**” diýen goşgusy şygryýetiniň umuman mazmun-maglumata baýdygyny aňladýan eser bolmaktan ötri, akyldaryň dünýägaraýşynyň biserhet giň bolandygyny hem alamatlandyrýar. Ony tutuş goşguda ady geçýän ýer-ýurtlar arkaly, hususan alanyňda, aşakdaky bendi mysal getirmek arkaly, tassyklamak mümkindir:

Bu sözi diýmeklik bizlere namys,
Bir mugjizat gördüm, diýdim: “Elhepus!”
Bagdatda gýş bolmaz, Gyrgyzda tomus,
Bulgaryň şähriniň ýassysy bolmaz.

(“Üssesi bolmaz”, I, 478 s.)

Birinji setiriň: “Bu sözi diýmeklik bizlere namys” diýen sözlerine iki hili ýorgut bermek mümkin. Birinjisi, şahyryň özi “Bagdada”, “Gyrgyza” “Bulgaryň şährine” gidip, tebigat täsinlikleri görüpdir, ol ynanyp bolmajak geň-taňlyk (keramat) bolany üçin, ony aýtsa il ynanyz, olam özi üçin “namys”. Ikinjisi, Bagdata, Gyrgyza, Bulgaryň şährine gidip görmedik bolsa-da, “Bir mugjizat gördüm, diýdim: “Elhepus!”, ol ýeriň topraklaryna tebigatyna mahsus bolan aýratynlar keramat bolup, akyldara aýan bolupdyr.

“Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi”: “MUGJUZA (a. mujize, ks. mujiza:t) – adam güýjünden daşary, pygamberler edip bilýär diýilýän “geň işler”; geň, täsin, ajaýyp”¹

¹ Aşyrpur Meredow, Sapar Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1988, 233 s.

Dogrudan-da, “Pygamberlere has bolan ýagdaý mende döredi” diýseň, il üstünden güler, ol bolsa özüni bilen adam üçin uly “namys”. Emma “Harap eýläř”, “Diwana geldi”, “Turgul” diýdiler” atly goşgulary ýatlalyň, Magtymgula belet bolmadyklar ony şonuň ýaly bilse-de, biziň ony “namys” bilmegimiz bize namysdyr. Biziň pikirimizçe, “Üssesi bolmaz” diýen goşgusyndaky “Bulgaryň şeheriniň” poetikasy akyldaryň: “Bir mugjyzat gördüm” diýýän sözleri sap hakykatdyr diýlen pikirini tarapdary. Elbetde, başgaça düşündirişler hem bolup biler. Baş üstüne!

Magtymgulynyň “Bulgar” dowam edýär. Söz nobatyny “**Enary bardyr**” diýlen goşgusy alyp, “Bulgarly” bendinde şeýle diýýär:

Bossanlaryň gunçasyny örteýen,
Turan, Bulgar, Çyn-Maçyny örteýen,
Haýwan, ynsan — barçasyny örteýen,
Ataşdan bir ötgür nazary bardyr.

(“Enary bardyr”, II, 66 s.)

Bu bentdäki “Bulgar” we beýleki bentlerdäki Jeýhun, Nil, Gulzum, Hazar, Turan, Çyn-Maçyn ýaly ýer-ýurt atlarynyň poetikasyny seljermek üçin, goşgynyň näme hakyndadygyna, nähili meseläni ele alandygyna, ýönelen ýönüne göz ýetirmegiiz gerek. **Goşgy: “Adam ogly diýme sözläp ötmedi, Panynyň bagynda enary bardyr”** diýen setirler bilen söze başlaýar. Biziň düşünişimizçe, Magtymguly özüniň döreden eserlerinden gürrüň edip, olar bu dünýäde gadyr-gymmaty bilinmeli “enar” kysym närselerdir, erte-birgün onuň gepini etmändir diýilmesin, ony aýtmak meniň borjumdyr diýlen şekildäki sözi aýdýar. Başga bir şahyr şeýle diýen bolsa, öwünmek ýaly görnüp bilerdi. Emma Magtymguly babatda şeýle diý diýsek, dil diýenimizi etmez. Çünki ol eserleriň “Ataşdan bir ötgür nazary bardyr.” Ol “nazar” bolsa Hakdan ýeten peşgeşdir. Gürrüň “nazara” ulaşanda, “Bulgar” sözünüň poetikasy yş bermäge başlaýar: şol “nazaryň” beýleki döwletler bilen bir hatarda, Bulgar ýurdy ýaly ajaýyp bir ölkäni hem telwas etdirýän, yşka düşürüp, sary-sadylla edýän, bendileýji keramaty bardyr. Öte geçmeýän bolsak, “Üssesi bolmaz” goşgudaky mantyk ýoly bilen aňladylýan “ylahy keramat” “Enary bardyr” diýlen şygryda görnetin şekilde, şahyrana beýanatly mälüm edilýär. Meseläniň in ähmiýetli tarapy-da, ol beýanat ýaş-ýeleň döwrüň, hyruçdan doly kämillik ýaşyň diýdirýän badyhowalygy bolman, “boýalyp boýasy synan” ýyllarda (“goja çaglarda”) aýdylanlygyndadyr.

Ýaşlyk ýyllaryna degişli diýip boljak “Turgul” diýdiler” diýen goşgy bilen ömrüniň paýawlan döwründe döreden “Ötgül, Pyragy” atly hasabat eseriniň arasyndaky ömür başgançaklary bilen bir wagtda, many-mazmun jäheden-de ýer alan eserdir. Eseriň gozgaýan meselelerini çugdamlap çykamak ýeňil-ýelpäý iş däl, aslynda, ol biziň niýetimizden sowa durýan iş. Herniçik-de bolsa, bir zatlary aýtmaga borçly bolsak, saýlanyp öňe çykýan üç sany düşünjäni – pelek, ahyret we ynsan diýlen düşünjeleriň biri-birine gatnaşygyny şahyrana “desse edilip” bogulan mynasybeti belläp bileris.

Ol mynasybet dürli bentleriň dürli sargytlaryndan gelip çykýan pikir mantygyny we äheň şekilindäki poetikasyny bir ýere getirip bilsek, “dessäni” äşgär edip bileris. Emma bizi bu müşgil müwessadan “Enary bardyryň” ýedinji we sekizinji bendi halas edýär. Olary okalyň.

Ýedinji bent: “Erkan Haky ýatlap, erkin ýatmaz sen, Myradyňa baky-ömür çatmaz sen, Oýun kylyp, şu pelegi utmaz sen, Ger ki utsaň, bilgil, gyzary bardyr.” (Erkan – hormat, edep, hezzet, sylag.)

(Ynsan) sen Haky sylap, Hakyň beren gününe şükür edip, erkin ýatyp-turmarsyň, hemişe bir ham hyallary gurup, onuň ugrunda hallan atyp ýörensiň. (Emma) ömürboýy ol myradyňy hasyl edip bilmersiň. Hernäçe köpbilmiş syrap, öwrüm-sapalakly oýunlary gursaň-da, bu pelegi (*ýazgyt manysynda*) utup bilmersiň. Bilip bolmaz, eger oýunlaryň ýerine düşüp, utaýsaň, bek bellegin, onuň gaharyny getirersiň, ol gazaba münse, dadyňa ýetişjek tapylmaz. Biziň bu emelsiz düşündirişimizden görnüşi ýaly, Allatagala – Ynsan – Pelek gatnaşyklary bir “desse” edilip daňylypdyr. “Desse” ahyrky netijede Hakyň beren rysgalyna, gününe – ýazan ýazgydyna kaýyl bolup ýaşasaň, berlen ömri bagtyýar geçirip bilersiň, ýogsa bolmasa-da, bentde beýan edilen başagaýlygyň pydasy bolarsyň diýlen ýaly poetikaly mantygyň ýakadan elini çekmejegine şübhe bolup bilmez.

Sekizinji bent: “Jebri-jepa çeker soltany-derwüş, Bihasap ýagmyrдыr, aýrylmaz teşwüş, Bilmez diýip kylsaň dünýäde bir iş, Alnyňda häzirdir, habary bardyr. (Teşwüş – 1.gorky, howp. 2. Gaýgy, gam, gussa.).

Bu bentde-de “desse” bolup, üç düşünjäniň biri – söz-düşünje hökmündäki “pelek” perde arkasynda saklanýan bolsa-da, mazmundaky gatnaşygy bilen bendiň many-mazmunynda saklanýar. Bu “dessä” düşündiriş bermekden saklanyp, ony her kimiň özüne galdyryýarys. Oňa derek bendiň şahyrana poetikasyndan gelip çykýan netijäni – hiç zada mätäç bolmadyk soltanlar hem, hemme zada mätäç derwüşler hem deň-derejede jebri-jepa çekip ýören bolsalar, diýmek, öz gününe şükür etmezlik, kanagatly bolmazlyk, ýazgyda düzediş girizmek ýaly biweç ugraýyşyň guluna öwrülmeğendir. Mahlasy, Haky Hak diýip bilenler bagtlydyr.

“Enary bardyr” diýen goşgynyň many-mazmuny we onuň poetikasy baradaky gürrüniň dowamyna seret: ÇYN-MAÇYN; “Enary bardyr”.

“**Bulgar**” diýlen ülke geçen asyrlaryň pajygalary zerarly özüniň barlygyny ýitirmeli bolan bolsa-da, Magtymguly akyldaryň eserlerinde orun almak bilen hemişelik barlyga mynasyp bolupdyr. Bu-da “Bulgar” diýlen ýer adynyň poetikasyndan gelip çykýan netijedir.

Magtymgulynyň “**Harap eýlä**r” diýen goşgusy Bulgar şäheriniň üstünden ýol salýar-da, ahyr-soňunda boljak ýagdaýy aşakdaky ýaly beýan edýär:

Dargana şährine Gökden ses geler,
Ol bir ýowuz sesdir, eşiden öler,
Bulgaryň şährini ol ors alar,
Orsy Deçjal bile nar harap eýlä.

(“Harap eýlä”r”, II, 213 s.)

Bendiň beýan edýän pajygasynda we “Bulgar şäheriniň” poetikasyna garyşmaga biziň hetdimiz ýok. Belki, akyldaryň özi derejede biri döräp, ol barada giňişleýin gürrüň edäýmese, özümiň ýalylaryň aýgyt edip biljek “hossasy” däldir. Ony diňe maglumat hökmünde kabul edip, “Harap eýlä”r” goşgynyň özi barada we öňde görölüp geçilen ýer-ýurt atlarynyň poetikasy hakynda edilen söhbetlere sähelçejik üýtgeşme girizip bolaýmasa, ony tutuşlygyna “Bulgar şäheri” diýlen düşünjäniň-de adyna geçirmek bolar. Ol “sähelçejik üýtgeşme” – “harap etjek Deçjal bile naryň (oduň, ýangynyň)” gönüden-göni “Bulgar şährine” gönükmän, gyýtaklaýyn, ýagny ors ülkesi arkaly degişlidiginden ybarat. Barybir, “Bulgar şähri” ol apatdan aman galyp bilenok. Çünki “Bulgaryň şährini ol ors alar.” Allanyň özi gorasyn!

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” diýen eserindäki “Bulgar” beýleki Bulgarlardan tapawutly bir meselä gatanç bolup gatnaşýanlygy bilenem ähmiýetlidir. “Bulgarly” bent şeýle diýýär:

Dört mün parsah Ýemen, bir mün-de Bulgar,
Zemini-Ýunan hem bolar ýek hezar,
Mün agaç ýol dagdyr döwi-merdumhor,
Onda agyp bargan saldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Akyldaryň “Bu dünýä” diýen goşgusy bu bende gelýänçä, daglar, derýalar, ummanlar, milletler, ülkeler hakynda anyk maglumatlary berýär, bu bentden soňra-da sahyrana sanawuny üç bendiň çäginde dowam etdirýär. Bu hemmä mälim maglumaty ýöne ýere getirmedi. Ozaly bilen, “Bulgarly” bentde we beýleki bentlerde uçursyz köp maglumatlar berilýär. Olar barada öz ýerinde gürrüň ediler. Biziň diýjek bolýan zadymyz – şonça maglumatdan habarly bolmak üçin, “Dünýäsine dolaşman, ogul-gyza bulaşman” (Magtymguly) ýören diwana ýa-da terkidünýe gezende bolmaly bolar. Magtymgulyň beýle adam bolmandygy belli. Eýsem-de, bu dünýäniň gadymy geçmişinde bolup geçen wakalardan habarly bolşy derejede, onuň jugrafiýasyndan habardar bolupdyr. Aýdylan maglumatlaryň ne töwra hakykata kybapdygyny takykklamak jugrafiýaçy alymlaryň işidir welin, häzir düýbünden ýer ýüzünde bolmaýan “Bulgar” diýlen ölkäniň “Bir mün parsah (6000 km.)” bolandygyny anyklamakda iş bar. Magtymguly welin anyk aýdypdyr. Akyldar ony kitaby çeşmeleriň üsti bilen bilipdir diýsek hem bolar. Onda beýleki maglumatlar babatda näme diýip bolar. Olary öwrenmeklige bir ömür ýetermi-beri?! Başga bir gepem ýok däl. Ussat “Bu dünýäniň” başky bendinde şeýle diýipdir:

Maşrykdan magryba dünýäniň ýüzi,
Diýmän, bize mälim däldir bu dünýä.
Abady-haraby, derýasy-düzi,
Ýüz kyrk alty mün agaç ýoldur bu dünýä.

Bentdäki: “Diýmän, bize mälim däldir bu dünýä” diýlen setir geçenlerde gürrüňi edilen ylahy keramaty ýatlatmaýarmy? Bize ýatlatdy. Size-de ýatladan bolsa gerek. Diýmeli, bu goşgynyň ýazylmagy we onda “Bulgaryň” orun almagy bilimi zorluga ylahyýetiň çeşme bolup hyzmat edýändigidir. Magtymguly aýdan bolsa, ýaýdanmasa bolar.

Magtymgulyň ömrüniň paýawlan ýyllarynda döreden “**Ötgül, Pyragy**” atly poema şekilli eseri on baş benden ybarat. Eseriň göwrümlidini belleýänimiziň sebäbi, şygryň uçursyz köp meseläni özünde jemleýändigini, olaryň her biri hakynda töwerekleýin gürrüň etmeli bolsak, söhbetiň çen-çakymyzdan uzalyp gitjekdigi, uzany uzany diýsek, “bujagyny bogup” biljekdigimiziň hem ikuçludygy, iň ýokuş ýeri-de – niýet edýän meselemizden daşlaşyp gitmeli boljakdygymyz üçindir. Eýsem-de bolsa, käbir hususyýetleri barada bildigimizi aýdyp geçmekligi öz borjumyz hasap edýäris.

Esere dakylan at nukdaýnazardan garalanda, şygryň şahyryň terjimehalyna degişli sahyrana maglumatlary özünde jemleýän şygry ýaly bir duýgy döredýär. Ol duýgynyň salgym däldigine birinji bendiň başky iki setiri: “**Goluňa alyp sen dünýe zynatyn, Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.**” diýip, ynam döretmeginden öte, ol eserleriň ylahy zehin ýüzünden kemala gelen “dünýä zynatydygyny” yşarat etmek arkaly, ony il-günüň sowatly bolmagyna, söz sungatynyň pähim-parasatyna ýörelge edinip, hatly-sowatly, akyly-başly, bagtyýar ýaşamagyna gönükdirendigini **mälim edýär. Şol bendiň soňky iki setiri bolsa: “Pynhan kylma ýagşy-ýaman, bar zadyň, Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.**” diýip ynamy berkidýär-de, özüniň we şygrylarynyň halk bilen “bagry badaşandagyny”, şoňa görä-de, “ýagşy-ýaman, bar zadyň” ilden gizlemäge hakynyň ýokdugyny

aýdyp, bendiň terjimehallyk mazmunyny baýlaşdyrýar. Ýöne akyldaryň özi baradaky gürrüň bir bent bilen jemlenenok. Aşakda getiriljek mysallar Magtymgulynyň hut özi bilen bagly maglumatlary diýip pikir edýäris:

Jem bolup, erenler pata eýledi,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

Umydygär bolma bahyl malyna,
Wabeste eýlegil merdiň ýoluna,
Jyza berme, tutmaz, namart goluna,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

Asal dessan bergil ile merhaba,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

Dana men diýp, misginleri unutma,
Afzal men diýp, namartlara baş gatma,
Erk isteýip, ajap dessanyň satma,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

Kyldygyň çoh işler barçasyn beýaz,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

Magtymguly, indi goja galyp sen,
Ýagşylara her dem hemra bolup sen,
Zeberdest ärlerden pata alyp sen,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

Goşgudan alnan bu alty mysalyň üçüsi tutuş bendi, üçüsi bolsa bentlerden getirilen ikilemeler. Şunuň üstüne ýokarda gürrüňi edilen birinji bendi hem goşsak, “Ötgül, Pyragynyň” Pyragynyň özi babatdaky bentleriň sany ýedä ýetip saklanýar. Şygryň özi bolsa on başdan ybarat. Arkada galan sekiz bent barada näme aýdyp bileris? “Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.” diýlen refren setiriň goşgynyň ähli bendinde jemleýji setir bolup gelyändigine garamazdan, beýleki kysmy umumy äheňli, ýagny ikinji ýöňkemä eýeçilik edýän şahslara – umuman, her kime, umumam millete, adamzat ähline gönükdirilen pähim-parasatlary, öwüt-ündewleri özünde jemleýär. “Geçisi süýtsüz mäleýär” diýlen ada galmazlygymyz üçin, her bendinden bir mysala ýüzlenmeli bolarys:

“Eşk döküp dideden, kylmagyl arman,
Terk edip watany bolmagyl rowan.”

“Gül bitiren her dem serwi-huraman,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.”,

“Diý baryn, erer sen güftary-suhan,
Lutp eýle iliňe, kylmagyl pynhan.”,

“Gül bitiren her dem serwi-huraman,
Iliñe bağş eýläp ötgül, Pyragy.”,

“Edna bolma guýun degse başyña,
Enjümen eýlegil ili daşyña.”,

“Diliñ bolsun daýym yzhary-güftar,
Serefraz sen, bolmaz seriñde azar”,

“Merhaba, alnyñda “...zeýýennes-sema”,
Ferawan iliñe köwseri-aba.”,

“Syýa zülp “Welleýli”, gaşy hilaly,
Iliñe bağş eýläp ötgül, Pyragy.”

“Ötgül, Pyragy” diýen goşgynyň gönügen salgylaryny mysal getirmesine getirdik, emma olardaky nesihat-sarytlar we olaryň şahyrynalygyny üpjün edýän poetika barada hiç zat aýtmadyk. Aslynda, aýdaly diýsegem, aýdyp bilmezdik. Çünki her bent baýaky, ikilemelerem beýlede dursun, her setiriň özüne mahsus manysynyň bar bolşy ýaly, şol manynyň çeper şekilde ýüze çykmagyna serişde bolup hyzmat edýän hususy poetika-da onda saklanýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, her setir dogrusynda aýry-aýrylykda gürrüň edilip, şonuň özüne has bolan poetikasyny “suw ýüzüne” çykarylmagy gerek. Bir öwüt-ündewiň we onuň poetikasynyň başga birinde gaýtalanmaýandygyny göz önüne tutsak, gürrüňiň haýsy çäklere baryp ýetjekdigini diňe çen etmek mümkin. “Degdi – gaçdy” barlagyň bolsa “**Ötgül, Pyragy**” ýaly äpet şahyrana esere hiç hili ýararynyň bolmajakdygy düşnükli. Bular ýaly biweç meselä ulaşmagymyzyň ýerine başga bir hususyýeti bellesek, goşgy üçin-de, özümüz üçin-de peýdaly bolar: Akyldaryň şahsy durmuşyndan söz edýär diýlip bellenen mysallaryň içinde özgelere, umuman adamlara degişli öwüt-ündewleriň, poetiki üm-yşaratlaryň hem saklanýandygyny; şonuň ýaly-da umumy adamzat salgylary ikilemeleriň içinde söz ussadyňyň özüniň hem orun alandygyny aýtmalydyrys. Ahyrky netijede, “tereziniň okaralary” pisint taýlanan şahsyýet we umumy adamzat bir bitewiligi göz önünde janlandyrýar. Ol bitewilik – “Ötgül, Pyragy” başy bozulmadyk görnüşidir. “Terezi okaralaryny” bolsa şygryň düzüm bölekleri diýip bilýäris.

Soňraky gürrüňler biziň baş meselämizi özüde saklaýan “Ötgül, Pyragy” eserindäki ýer-ýurtlar barada bolar.

Şonça bentde diňe baş sany ýer-ýurt atlary gabat gelýär. Ony diýsek, “Gürgeniň” we “Hasar dagyndadyr” diýen goşgularda hem ýeke ýer-ýurt adynyň gabat gelýändigini, üstesine-de, “Gürgeniň” diýlen eseriň-de çaklaň poema şekilli bolup, 15 bentden ybaratdygyny ýatlasak (*ikisiniň hem watançylyk duýgusy, il-ýurt söýgüsi bilen beslenen eserler bolandygyndan ötri, ol häsiýet birliginiň kemala gelen bolmagy mümkindir.*), takmynan, şeýleräk bir garaýyş özüni aýan edýar: Magtymgulynyň eserleriniň her biriniň aýry-aýry ýer-ýurt atlaryna çemeleşiş aýratynlyklary, aýry-aýry şahyrana günýäsi, aýry-aýry terjimehaly, meseleleri aýry-aýrylykda ýüze çykarýan poetikasy bar.

Ýokarda 15 bentlik goşguda bary-ýogy baş sany ýer-ýurt adynyň duş gelýändigini ýatladyk. Olaryň ikisi (“Jeýhun” bilen “Gürgen”) bir bentde, beýleki üçüsi-de aşakdaky bentde:

Subhy-şam göwnüni eýlegil handan,
Türki, Bulgar, Parsy – bolsunlar haýran,
Gül bitiren her dem serwi-huraman,
Iliňe baş eýläp ötgül, Pyragy.

(“Ötgül, Pyragy”, II, 374 s.)

Jeýhun we Gürgen hakynda öz ýerinde gürrüň ediler. Ýokarky bentdäki ýer atlaryna, hususan-da, “Bulgara” üns bereliň. “Türki” – bu düşnükli, türki dilde gürläýän kowumlar. “Parsy” – bu-da düşnükli, pars dilinde gürläýän jemagat. “Bulgar” – ine, bu welin oýlanmaly mesele. Taryhy çeşmeler bulgarlaryň gadymy türk kowumларыndan biri bolandygyny belleýär. Diýmek, olaryň hem dili türki bolmaly. Magtymguly bolsa “Bulgary” başga dilde gürläýän millet hökmünde häsiýetlendirýär. Akyldar bize “Bulgar” ilatynyň IV asyrdan otuz müňe ýakynynyň Ýewropa tarap göçendigini ýatlady, ene dilleriniň slowýan diline öwürlip gidendigini aýdýar. Netijede, Bulgar halkynyň dili slowýan dilleriniň toparyna girýän bolgar dili bolup galýar. Bu bolsa “Bulgariýa” diýlen ulke adynyň “Bulgardan” kemala gelendigini tassyklaýan goşmaça maglumat bolup hyzmat edýär. Biziň üçin Magtymguly Pyragynyň maglumaty taryhy ýazgylar derejesindäki gymmatlykdyr. “Bulgar” ýer adynyň poetikasy öz bendiniň çäginde şular ýaly giňişliklere we hakykata uzaýandygy bilenem ähmiýetlidir.

BURZ KUH [برز كوه] – Elburs dagynyň ikinji ady. Elburs dagy – Eýranyň demirgazyk tarapynda ýerleşýän daglar zynjyry.

Magtymgulynyň “Bu dünýä” diýen goşgusynda elipbiý tertibinde gelýän ýer-ýurt atlarynyň biri “Burz kuhdyr”. Aşakdaky bendi okalyň:

Üç mün üç ýüz agaç ähli-yslamdyr,
Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr,
Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bentde “Burz kuh” ýer adynyň uzaklara uzaýan poetikasy ýok. Ol diňe “Üç mün üç ýüz agaç ähli-yslamyň” soňraky pellesidigini habar bermek bilen, öz wezipesini tamamlayar. Poetikasy şular ýaly çäkli bolansoň, Elburs dagy hakynda giňişleýin maglumat hajaty ýok diýip pikir edýäris, Şonuň üçin ýokarky gysga maglumat bilen çäklenýäris.

BEÝTULLA 1[بيت الله.] Hudaýyň öýi. 2. Kábäniň we Mekgäniň ady, Beýtlharam hem diýilýär.

Magtymgulynyň “Meni” diýen goşgusy çuňňur pelsepewi mazmunda bolup, onuň ýönelen meselesini we närsesini bada-bat aňlamak hem çetin. Ilkinji tanyşlykda, özüni mälim edýän zat – yşk. Akyldaryň şygryýetinde “yşk” hem-de “yşkyň soragynda” bolmaklyk özüniň many-mazmuny boýunça iki şaha bölünýär: biri – dünýewi yşk, ýagny gyz-geline aşyk bolmak; ikinjisi – ylahy yşk, ýagny sopusylyk dünýäsiniň ruhy bilen dem alýan aşyklyk. Bu gürrüňleriň edilme-

gine ýönlendiren şygrydaky “Beýtullanyň jaýy” diýlen söz düzüminden ýola çyksak, sopusylyk (sufizm) ruhly jaýa maňlaý direljeği görnetin “myhmançylyk” bolup görünýär. Özge nusgawy ussatlaryň köpüsi babatda başga hasap, emma goşgynyň Magtymgula degişlidigini ýatlasak, “çylşyrymly arifmatikanyň” saklanýandygyny unutmaly däldiris. Başgaça aýtsak, “Beýtullanyň jaýynyň” işiginden garap, ol “jaýyň” poetikasy haýsy yşkyň hyzmatyndadygyny kesgitlemek kyn bolmazdy. Emma ol “jaýyň” içine girip, başardygymyzdan, mazaly ornaşanymyzdan soňra belli bir karara gelsek, hakykata ýakyn matlabyň üstünden baryp bileris. “Meniň” matlaby näme? Biziň many çykaryp bilşimizçe, şygry we “Beýtullanyň jaýy” dünýewi yşkyň kalba salan talaňyny mälim etmekden, ol talaňa hemaýat eden ýagdaýlary äşgär etmekden ybarat. Bu mazmuny şygryda agyrylykly görkezýän käbir setirleri ýatlalyň: “Ýañňy halym tagna kylyp, bak, kibir etdiň meni” (“Täzeden yşka düşen halymy ile gülki edip, gör, günäli etdiň meni”), “Gurby giden dyzlarma bigadyr bar etdiň meni” (“Güýç-kuwwatyndan aýrylan dyzlaryma bigadyr miwe etdiň meni”), “Kuýaşymy bent kylyp, dünýäge zar etdiň meni” (“Güneşiň öňüni tutup, dünýäni görmez etdiň meni”), “Biwatan namartlara bagşy-diýar etdiň meni” (“Ykmanda watansyzlara bagyşlanan mekan eýlediň – indi olar ýurt eýesi bolup edenini edip ýör”) – bu güne salan kim ýada näme? Döwrüň syýasy-synpy ýagdaýlaryndan şertlenen Pelek we Ykbal. Bular “Meni” atly goşgynyň birinji bendindäki setirler. Indi ikinji – “Beýtulla jaýly” bende nobat bereliň:

Hana içre bent eýleýip, ryzkym Karuna berip,
 Çyn-Maçyny, Rum, Horezmi ýördüm ykbal agtaryp,
 Ötdi ýazym, geldi gyşym, galdym indi sargaryp,
 Beýtullanyň jaýy içre hasyl boldum köp ýörip,
 Zaglar gonan güllerinde, neýleý, anbar etdiň meni.

(“Meni”, I, 63 s.)

Şahyryň adyndan sözleşän duýguly gahrymany daşky dünýä bilen baglanyşygyndan mahrum edip, Kurany Kerimiň aýatlaryny okamak bilen, ryskyny diňe Allatagaladan dilemeklige baglap goýan ýagdaýdan çykalga gözlemek üçin alys ülkelere (Çyn-Maçyn, Rum, Horezm) täze bir ykbalyň gözlegine ýollaýar. Şol gözlegler içre “Ötdi ýazym, geldi gyşym, galdym indi sargaryp.” Ahyrsoňunda, oňyn bir ykbal dilegi bilen Käbä – Hudaýyň öýüne ýykylyar: “**Beýtullanyň jaýy** içre hasyl boldum köp ýörip.” Ykbal ezeli bolsa, çäre bolmajak ekeni. “Zaglar gonan güllerinde, neýleý, anbar etdiň meni.” Eliňden amal gelmese, bark urýan anbar ysyny güllerine berýäniňden peýda ýok, ol hoşboý ysyň lezzeti zaglara (gargalara) nesip eder. “Beýtullanyň jaýy” söz düzümi, takmynan, şeýleräk şahyrana hyzmaty bilen özüzini ygılan edýär. Şol bir wagtyň özünde, “Meni” atly goşgynyň dünýewi yşka gönügendigini tassyklamaga, belli bir derejede, esas berýär. Ol dünýewi yşk Meňli sebäpli dörän yşkmy ýada başga birini nazaryna alýarmy? Ol başga bir mesele.

Magtymgulynyň örän kiçi göwünlilik bilen döreden “**San bolsam**” diýen şygry (ýogsa bolmasa, akyldaryň ylahy şahsyýet däldigini nazara alyp, ylahy şahsyýetleri nazara almasak, goşguda ady geçýän edebi şahsyýetleriň hiç birinden gaýra oturmaýan Hakdan içen zehinlidigi onuň döredijiligine beletler üçin ykrar edilen hakykatdyr) “Beýtullaly” bent bilen başlaýar:

Jam göterip, baryp ýetdim bir bapdan,
 Hyrka geýip, il içinde san bolsam.

Tün içinde baryp Beýtulla tapdan,
Zar ýyglaýan sahyplarda hun bolsam. (I, 68 s.)

Umumylykda alanyňda, tutuş goşgynyň, husasan-da, ýokarky bendiň poetikasynyň uçursyz çuň we uçursyz belent poetikasynyň diline, many-mazmuna gatnaşygyna düşünmek uçursyz çetin. Borjumyzyň oňa düşünmegi we düşündirmegi talap edýändigini sebäpli, telper bolsa-da, ol barada gürrüň etmeli bolýarys: Bendiň “jam göterip” diýen söz düzümi, biziň düşünişimizje, ylahy meýiň, ýagny Hak tarapdan berlen ylhamdyr. Ony içenden soň, belli bir duruma-ýagdaýa ýetdim. Indem ulama-pirlere mahsus bolan “Hyrka geýip, il içinde san bolsam.” Çykgyt: ylahy meýiň berilmeginiň özi, Onuň eýýäm il içinde “san bolandygyny” – meşhurlyk gazanyp, uçursyz belentlige göterlendigini alamatlandyrýar. Emma bu entek şahyryň kalbyndaky yhlasynyň myrat tapandygyny aňlatmaýar. Indi uçursyz çuňluga-da aralaşmaly. Yhlasyň myrat bolmagy üçin, “Tün içinde baryp Beýtulla tapdan” – (Biziň düşünişimizçe, “tapdan” diýlen söz “tapmak”, ýagny “ybadat etmek”, “sadaka” diýlen düşünjeden ýasalypdyr) hiç kimiň, janly jemendäniň gözüne görünmän, juda pynhanlyk bilen “Beýtullada” – Allatagalanyň öýünde (mala öwrülip) sadaka bolsa, sadakany iýen “Zar ýyglaýan sahyplaryň” (ylahy meşhurlariň, sahabalaryň, belent mertebelileriň) damarlaryndaky “huna” (gana) öwrülip, haýyrly işleriň rowaçlanmagyna goşant goşsam, yslamyýetiň röwşen taryhynda-da ornum bolsa, könlüm rahatlyk tapar diýlen ýaly poetika mazmun bentden “syzylyp” çykýar. Bu düşündirişler başgaça bir nusganyň, garaýşyň, pikirleriň bolup biljekdigini aradan aýyрмаýar. Oňa anyk mysal edip, ikinji bir garaýşymyzy hem aýdyp biliris:

Goşgynyň başyny başlaýan “Beýtulla” diýlen ýer-ýurt adyny özünde göterýän bendi, zähmet bolmasa, tekrar okalyň:

Jam göterip, baryp ýetdim bir bapdan,
Hyrka geýip, il içinde san bolsam.
Tün içinde baryp Beýtulla tapdan,
Zar aglaýan sahyplarda hun bolsam.

“Tap” – 1. Güýç-kuwwat, ysgyn-deramat, takat-sabyr, çydam, gudrat. 2. Ýagtylyk, nur, ýyllylyk. 3. Tow, towlamak.

“Sahyp” – eýe, bir zada eýe. Sahyp hal-halafaeýe, pir. Bu ýerde sopulyk göz önünde tutulýar.

“Hyrka” – 1. Derwüşleriň geýýän gurama dony. 2. Pir tarapyndan berlen sopynyň kämilige ulaşandygyny alamatlandyrýan serpaý-halady.

“Beýtulla” (Beýtylla) – Mekke-Käbe.

Bendiň başky iki bendi, biziň düşünişimizçä, “Turgul” diýdiler” diýen goşgudaky ruhy ahwalaty yşarat edýär-de, bir piriň serpaýyna mynasyp bolup, il içinde menem adyksam diýen şekildäki mazmuny şahyrana ýygjamlykda beýan edýär.

Beýikler özüniň beýikliginden bihabar, belki, ol özüniňem, il-günüňem bähbidinedir...

Soňky iki setirde “Beýtulla” gelip, goşgynyň umumy poetikasyna hem badalga, hem pelsepewi akabasynyň akmaly ugruny yşarat edýän “ýolbelet” bolup hyzmat edýär. Soňky setirlerde duýguly gahryman sahyp hallaryň – pirleriň damaryndaky gana öwürlmek üçin, nurana-nurly Beýtulla bilniksiz (“Tün içinde baryp...”) baryp bilsem diýip göwün ýüwürdüýär. Näme üçin “bilniksiz”? Onuň ýaly mukaddes işler göz üçin edilmeýär, näçe pynhan bolsa, şonça ýüregiň gujurly, ruhuň joşgunly, aňyň kemally bolar. Biziň aň edişimize görä, “Beýtulla” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy-da akyldaryň pespälligini tassyklaýan bir alamatdyr.

Ýene-de parhly düşündirişler orta çykyp biler. Şeýle bolsa, ol hem goşgynyň, hem “Beýtullanyň” poetikasynyň peýdasyna bolar.

Magtymgulynyň ençeme ýer-ýurt atlaryny özünde jemleýän eserleriniň biri-de “Ýar senden” diýen goşgusydyr. Ol barada (**seret:** DYMAŞK [قشمد], “Ýar senden”) bölümünde maglumat berilýär. Bu goşguda-da “Beltulla” söhbete goşulyp, şeýle diýýär:

Bir gül kokar gözel ýaryň bagynda,
Bilbil hujüm eýlär sol-u sagynda,
Beýtullanyň Sapa, Merwe dagynda,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.

(“Ýar senden”, I, 217 s.)

Bu goşgy baradaky ozalky gürrüňlerde onuň Allatagalanyň soragyndaky duýguly gahrymanyň gözlege çykýandygy belenilipdi. Bu bent hem şol duýgy-düşünjäni tassyklap, “Beýtulla” we onuň poetikasyna “gözlegleri” has-da ýygjamlaşdyrmaklygy tabşyrýar. “Beýtullanyň” bu gezekki poetikasynyň wezipesi diňe özi bilen çäklenmän, eýsem “Allanyň öýüniň” demirgazygyn-da we günortasynda ýerleşýän “Sapa” we “Merwe” (olar hakynda öz ýerinde durlup geçiler) atly depeleriň arasyndaky giňişligi öz içine alýar. Olar Haç we Umra dessurlary berjaý edilende, pyýada geçilmeli aralygy aňladýar. Biziň düşünişimizçe, onuň poetikasy haç (ýa-da umra) dessurlaryny ýerine ýetirsem, şonda Senden habar alyp bilerinmi diýen ýaly mazmuny-da özünde saklaýar.

BEÝTIL-MUKADDES – [بيت المقدس] Palestinanyň merkezi. Oňa Kuds hem diýilýär. Ol ýewreýleriň, hristianlaryň we musulmanlaryň bilelikde mukaddes hasaplaýan ýeke-täk şäheridir. Bu şäheri hezreti Dawut kenganylardan basyp alýar we ony **özüne paýtagt edinýär. Soňra onuň** ogly hezreti Süleýman ol ýerde “Mesjidil-Aksany” saldyrýar. 638-nji ýylda bu şäher musulmanlaryň eline geçýär. Hezreti Isa-da şu şäherde ýaşapdyr. Hezreti Omar ol şähere gelende, “Beýtil-Mukaddes” metjidini salmaklygy buýurýar. Ol metjide hezreti Omaryň metjidi diýen at galypdyr. Ol musulmanlaryň ilkinji kyblasydyr.

Magtymgulynyň “**Haky çün**” diýen goşgusynyň başky iki: “Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgil, Ýa, jemaly Jelilla haky çün” diýen setirlerlerinden mälim bolşy ýaly, bu goşgy Allatagalanyň öňündäki mynajat-dileg eserleriniň biridir. Şygyr başky ruhy howalasy bilen dokuz bende uzaýar. Şonuň üçinji bendinde bizi gyzyklandyrýan “Beýtil-Mukaddes” diýlen ýer ady mynajata kömekçi serişde bolup hyzmat edýär. Bendi okalyň:

Beýtil-Mukaddesde, Ymran ilinde,
Atasyz bar bolan ene bilinde,
Gudratyň meşhurdyr Merýem oglunda,
Ýa, Rep, Isa Beruhulla haky çün.

(“Haky çün”, II, 134 s.)

Bendiň ikinji setiri: “Atasyz bar bolan ene bilinde” diýlen setiri hezreti Isa pygamberiň dünýä inişini, ýagny suwuň köpürjeginden hamyla bolup, Isa pygamberi atasyz dünýä getirişini ýygjam şekilde beýan edýär. Üçünji setir: “Gudratyň meşhurdyr Merýem oglunda” diýmek bilen,

atasynyň gaýypdygyny nygtaýar. Adatça, türkmenlerde kimiň ogludygy mälim edilende, ejesiniň däl-de, atasynyň (süňk hossarynyň) ady bilen aňladylýar. Isa pygamberiň atasynyň gaýypdygy üçin, “Merýem oglunda” (Kurany Kerimde-de Isa Pygamber gaty köp ýerde Merýemiň ogly görnüşinde getirilýär) diýip, akyldar belleýär. Çykgyt hökmünde aýtsak, hristian dünýäsinde ol gaýyp Allatagalanyň özi diýen ynanjy öňe sürýär. Magtymguly ol taglymatdan habarly bol-sa-da, ony dile getirmän, “Gudratyň meşhurdyr” diýlen gysga, emma köp ýagdaýlardan habar berýän söz düzümini dile getirmek bilen çäklenipdir. Şol gudratyň – üç dini ynanjyň mukaddes hasaplaýanlygynyň daşyndan, Isa pygamberiň dogluş taryhy we Berhullanyň pygamberlik alamatlarynyň ýüze çykyşy derejede, şolara eýeçilik eden mekanyň-da şolar pisint gadyrly bolany üçin, “Beýtil-Mukaddes” nygtalyp bellenilýär. “Beýtil-Mukaddes” Isa pygamberiň dünýä inen döwründäki ýaly, ysalam dünýäsi üçin mukaddesligini şu günlerem saklap gelýär. Belki, häzirki zamanda ol mekana bolan hormat has artandyr, has meşhurlaşandyr. Biziň pikirimizçe, “Be-til-Mukaddes” diýlen adyň poetikasy, takmynan, ýokarkylardan ybarat.

Magtymgulynyň “**Magtymguly-Zunuby**” goşgusynda “Beýtil-Mukaddes” diýlen ýer-ýurt ady geçýär. Goşgy barada (**seret:** DAGYSTAN, “Magtymguly-Zunuby”).

Aýdyşyk-goşgynyň on dördünji bendi Adam atanyň bütewi bir toprakdan, ýagny Ýeriň belli bir ýerinden alnan “bir owuç” toprakdan döredilmän, beden agzalarynyň her biriniň dürli-dürli yklymlaryň, ülkeleriň topragyndan alnyp, kemala getirilendigini Zunubynyň jogaplary arkaly beýan etmäge başlaýar. Ilki başdan, ýagny kelleden başlaýar. Dogry edýär, “Baş bolmasa, göwre läş.”:

– Beýtil-Mukaddesden kylly başyny,
Köwser topragyndan kylly dişini,
Firdöwsiniň häkinden köňül hoşuny,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

(“Magtymguly-Zunuby” I, 110 s.)

Maglumata görä, başymyz – Beýtil-Mukaddesden (Kuds) topragyndan, dişimiz – Köwseriň (Jennetdäki “Aby-Köwseriň”) topragyndan, köňül hoşumyz – Firdöwsiniň (Jennetiň) topragyndan kyllypdyr. Hökümdar başymyz emri aýaklara berýär, bizi “git” diýlen ýere äkidýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, onuň mukaddes toprakdan bolmagy biziň haýyr işler bilen meşgul bolmalýdymyzy, mylakat tapyljak ýerlere barmalydygymyzy alamatlandyrýar. Bu bir. Ikinji tarapdan, “Beýtil-Mukaddes” ýaly din ojagyndan alnan toprakdan ýasalandygyna görä, ylahy duýgy-düşünjeler bilen mäkäm beslenmegi başymyzyň baş parzlarynyň biridir diýlen ýaly hikmetli mantyk onuň poetikasynyň esasyny düzýär. Belki, “**Betil-Mukaddes**” diýlen ýer-ýurduň poetikasyna ýene-de birnäçe gizli hikmetler saklanýandyr? Gürrüni näme, ony diýen Magtymguly ahyrin! Arman, olardan biziň habarymyz ýok...

13. 05. 2020.

Ç

ÇYN-MAÇYN – [چين ماچين] “Orta asyrlarda Gündogarda birnäçe ýurtlaryň giň territorial kompleksini aňladýan durnukly söz birikmesi; käwagtlar Hytaý we Hindi-Hytaý (*Günorta-Gün-*

dogar Aziýa) manysynda, käte bolsa umuman Uzak Gündogar manysynda ulanylýar. Käbir çeşmelerde Maçyn sözi Manjuriýa sözünüň ýalňyş ulanylýan formasy hasaplanýar.”¹

Nusgawy edebiyatda, husasan-da, Magtymgulynyň şygrylarynda duş gelýän “Çyn-Maçyn” diýen ülke ady, galapyn, “Hytaý” diýlen ýurt ady hökmünde kabul edilýär. Emma orta asyrlara ýakyn zamanada ýaşan Magtymgulynyň “Ynsan ýaratdy”, “Harap eýlär”, “Bilbil nalasy” ýaly goşgularynda “Hytaý” diýlen ýurt ady hem duş gelýär. Şu iki dürlülük akyldaryň “Çyn-Maçyn” diýlen düşüňjani “Hytaý” diýlen söze derek ulanman, tutuş sebit – Uzak Gündogar manysynda ulanan bolsa gerek diýlen pikiri döredýär.

Aşyrpur Meredow “Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi” atly kitabynda ýokada getirilen iki jümläni şol durşuna ulanyp, Magtymgulynyň “Gözel sen”, “Bilmezmiň” goşgusyndaky “Çyn-Maçyn” sözüne aşakdaky ýaly düşündiriş beripdir:

“...Hajy Zeýnel-Abidin Şirwanynyň “Riýaz-as-syýahat” (II jilt, 35-36) atly kitabynda Çyn-Maçyn hakda şeýle maglumat berilýär: taryhda aýdylyşa görä, haçan-da hezreti Nuh tupandan halas bolanda, Judy – Ararat diýen ýerine baryp, Hudaýyň hökümi bilen Ýeriň ýaşalýan dört-den bir bölegini öz ogullaryna paýlap berýär... Hudaý Ýafese on iki ogul bagyşlaýar. Olar: Çyn, Saklap, Menşeç, Kemary, Halaç, Hazar, Rus, Susan, Guz, Maryç, Türk (on bir!). Şulardan Çyn örän akylyly bolýar, ol öz adyna bir şäher gurdurýar. Häzirki Çyn (Hytaý) ýurdy şol at bilen baglanyşyklydyr. Çyn örän parasatly bolany sebäpli, suratkeşligi, dürli reňkli geýimleri oýlap tapýar, bu hünäri öz perzentlerine-de öwredýär, ol pileden ýüpek almaklygy-da öwrenýär. Hudaý oňa bir ogul berýär, onuň adyna Maçyn goýýar. Maçyn ulalyp, ýetginjek ýaşyna ýetende, Çyn ony öýlendirýär. Ondan birnäçe çaga önyär. Maçyn kakasynyň maslahaty boýunça, Çyn ýurdunyň ýakynynda öz adyna bir şäher saldyrýar. Özi-de şol ýerde ýaşaýar. Şeýlelikde, Çyn-Maçyn ýurtlary emele gelýär.”² Bu çeşmedäki maglumatlar “taryhda aýdylyşyna görä” diýlip häsiýetlendirilse-de, taryhylygyň örän öçügsidigini, ertekilere ýakyn rowaýatlaryň oň hatarda durýandygyny bellemek bilen, ol barada gürrüňi uzaltmak derwaýyslygy ýok diýip bilýäris. Ýone Magtymgulynyň şygrylaryndaky “Çyn-Maçyn” diýlen ýer ýurt adynyň haýsy salgyny nazara alandygyny welin anyklamak gerek.

Ony bize “Çyn-Maçyn” diýlen düşüňjaniň poetikasy äşgär eder diýip umyt edýäris.

Magtymgulynyň “**Meni**” diýen muhammesi ýer-ýurt atларыndan zyýada, duýguly gahrymana hemra bolan täleýiň duçar eden muşakgatlyklaryny köpugurly meseleler, ýagny nirä yüz tutsa, näme bilen iş salyssa, niýet-pälini nirä gönükdirse, ondan gutulmak üçin şunça jan çekse, bar azaby ýele sowrulyp, beterinden-beter külpetlere uçraýar. Bu agyr mähnete, şahyryň dünýewi terjimehaly, ýagny ömür ýoly bilen düýpgöter dahyly ýokdur diýip bilmeris. Emma juda azdyr – ujypsyz kysmydyr diýip bellemek bolar. Eýsem-de bolsa, ussadyň kalbyna siňen tükenmez bu derdeserlik, biziň pikirimizçe, döwrüň taryhy şertleri, harby-syýasy pajygalaryň labyry, ilin-günüň ýowuz gün-güzerany we ş.m. durmuşy-dünýewi ahwallardan kemala gelen ýagdaýdyr. Şahyryň durmuş ýagdaýyndan azda-kände habarly bolan adam duýguly gahrymanly pikiri oňlap biler, meselesiniň bir şahsyýetiň daşyna çykýan ahwallar bilen baglydyny-da tassyklap biler. Şygryň duýguly “Meni” olary öz adyna geçirip, umumylyklary “ýeke-täkleşdirip” bilýän ussat çeperlik, keşpli beýanatlar, uçursyz bilimdarlyk arkaly suratlandyrýar. Şahyrana tilsimler, çeper hakykata dahylyly bolan närseler birleşip, Magtymgulynyň il-gününe jany-teni bilen, ruhy we dünýewi ýaşaýşy bilen nä derejede bagly bolandygyndan – umman

¹ Aşyrpur Meredow, Sapar Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1988,453 s.

² Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Gonbet Kabus, 1997, 1017-1018 s.

ýaly söýgüsinden habar berýär. Şeýle netije gelip çykýan bolsa, mümkingadar, düşündiriş berilmegi gerek.

Akyldaryň **“Meni”** atly goşgusy Magtymguly uslybyna muwapyk bolan mazmun baýlygyna mazaly “ýugrulyp”, durmuşy we ruhy närseleri, belli-belli şahslary birara getirýär-de, söze başlaýar:

Birinji bent: “Ýañny (täze, ter) halym tagna (ile gülki, wejara) kylyp, bak, kibir (günäl, ýazykly, özüni bilmeýän) etdiň meni” diýip söze başlaýar. Ýöne “Mene” “tagnany-da”, “kibiri-de” sürtsen hem ýokuşmaz. Birden şu hala salan halkyň taryhy ykbaly “Kuýaşymy (Güneşimi) bent kylyp, dünýäge (dünýäni görmäge) zar etdiň meni.” Ol talyhsyzlyk beterinden-beterini orta çykarýar: **“Biwatan namartlara bagşy-diýar etdiň meni”** – “Biwatan namarlar – şahsy bähbidi üçin özge ýurtlarda hallan atýan, “Watan” diýlen mukaddes sözi hiç zadyň alnyndan görmeýän, topragy goramaly bolsa, ol tarapa geçip, kesekiniň önünde ýallaklaýan namatlara bagyşlanan bir diýara öwürdiň, indi olar meniň başyma hansyrap, takalyny diňlemeli bir biçärä, gula öwürdiň meni.” Topragyny janyna deňeýän ynsan üçin şundan agyr jezany dünýäniň hiç bir “peşşaby” oýlap tapyp bilmez.

Ikinji bendi soňa galdyrylýs. Ahyrynda ýörite gürrüňi ediler.

Üçünji bent: “Yşk ataşyn isteýip bir girýana (nalaýan, eňreýän) perwana men, Gähi (mahal-mahal, käwagt) yşka bolsam duçar, közüne birýana (ýanan, köýen, bagry ýanan) men, Mejnun kibi Leýli ýaryň roýuna (ýüzüne, syratyna) girýana (aglaýan, eňreýän) men.” Bu üç setiriň poetikasy gapdalda galsyn, ýogsa bolmasa, şunuň özi aýdyp-diýip tükedip bolmajak söhbet, biz ol setirleriň Magtymgulynyň durmuş ýolunyň belli bir menziline başdan geçiren yşky – Meňlä bolan gatnaşygyny ýatlaýandygy sebäpli, “duýguly gahryman” diýlen düşünjäni ulanmaktan saklanýarys. Hatda, biziň pikirimizçe, “Akly çaşan, bagty ýatan, bir misgin (garyp, gedaý, pakyr) bigäne (keseki, ýat)” diýlen sözleriň göçme manysy oň hatara geçýär-de setiriň özüni hem, köp babatda, ylmy terjimehala dahylly edip görkezýär. Bendiň başinji setiri: “Daga urup dargaýan ummanda lemmer etdiň meni” diýmek bilen, uçursyz şahyranalygyny, saldamly poetikanyň many-mazmun baýlygynyň nusgasyny aýan etmeginden ötri, kalbynda gopýan harasaty, biziň pikirimizçe, “lemmer” diýlen sözüň üstüne ýükläp aýan edipdir. Ummanlaryň lemmeri (tolkun) uzak wagtlaý köşeňip bilenok. Şygryýet inçeliginden başy çykýan ussat edebiyatçylaryň “lemmer” diýip kalpdaky tolkunlara düşünjekdigi, özümüz ýaly çala başy çykýanlaryň üşüginde bolsa şahyryň hut özi bolup (“lemmer etdiň meni” diýýär ahyry!) görünjekdigi belli. “Lemmer şahyryň özüdür diýseňiz, bir gezek daga urlanda synyp gitmezmi, adam bolsa bir gezek dogulýar” diýlen şekilde düşüňip, “deň dawagär” bolup biljekler düýpgöter ýokdur diýip bolmaz. Olara şindiden aýdyp biljegimiz: şygryň sungat eseridigi, sungat eserinde manylary göçme şekilde aňlatmak ýörgünli bolýar. Onuň bir mysaly hökmünde “ummanda” diýlen düşünjäniň dowam edýän durmuşy, taryhy ýagdaýlar bilen şertlenen maddy ýaşayşy alamatlandyryandygyny görkezip bileris. Mahlasy, bendiň soňky setiri hem ylmy terjimahal bilen ilteşiği bolan ruhy ahwalatdyr. Şygyr dowam edýär.

Dördünji bent: “Saraýymy (oturlan mekan, gämi) bada (ýel, şemal) berip girdim Jeýhun bahryna (derýa, deňiz)” diýýär. Ýelkenleri ýel alan mekan-gämi ýüzüp gideberjek ýaly. Bolmazyna tutsa, bolmaz oguşyan, “Lemmerleri azm (beýik, belent) urup atlandylar gahryna.” Tolkunlaryň gazabyndan dyndym diýip, kenara çyksa, “düşdüm azdar zährine (azdarhanyň zäherine).” Beterinden saklasyn! Dördünji setir duýguly gahrymany betere sezewar edýär: “Hazan (aýazly güýz, bela-beter) uran kemine men, han kyldy Lutun şährine.” (“Lutun şähri” barada öz ýerinde

gürrüň ediler.) Zyna işleriň, günäleriň möwç alandygy üçin, Allatagala Lutuň şäherini ýer-egsan edýär, käbir rowaýata görä, şäheri we ilatyny tutuşlygyna ýer hopýar, diňe Lut pygamberiň özi şäherden çykmaly diýlen görkezme uýup, diri galýar. Tekizlenen şähre han bolmak ýaly biweçlik hem duýguly gahrymanyň alnyna ýazylan ýazgyt. Bäşinji setir: “Tagt ornuna nar üstünde Ispendiýar etdiň meni” – biziň düşünişimizçe, setiriň sintaksisini “oduň üstünde oturan Ispendiýar” manyda kabul etmän, “patyşalyk tagt üçin uly gaýrat sarp eden, aslynda, biri tagta mynasyp bolsa, ol bolmaly halyna patyşanyň bimessepligi ýüzünden “oduň” üstünde oturan ýaly pajygaly ýagdaýa düşen Ispendiýar etdiň meni” diýlen mazmunda kabul etsek, dogry bolar hemem duýguly gahryman özüni Ispendiýar ýaly tagta mynasyp derejesindedigine garamazdan, “oduň, közüň” üstünde oturmaga, ýanyp-bişmäge mejbur eden tagtdyr-talyhyň näjüre ýowuzdygyndan habar berýär. Ýöne bu timsaly mazmunyň hakykatyna göz ýetirmek üçin Ispendiýar hakdaky hekaýatdan habarly bolmasak, Magtymgulynyň “Tagt ornuna nar üstünde Ispendiýar etdiň meni” diýen setiri-de, ol babatdaky gep-gürrüňler-de manysyny aňlap bolmaýan soýtar bir jümleler bolup görünýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, ümzügimiz ýer-ýurt bolsa-da, Ispendiýar-Ruýinten (demir beden) hakyndaky rowaty maglumatdan habarly bolmagymyz gerek.

“Güştasbyň döwründe Zerduşt pygamber (otparazlaryň pygamberi) peýda bolýar we zo-rastrizm dinini döredýär. Ispendiýar şol dini ýaýratmaga we wagyž-ündew başlaýar. Güştasp şu dini ýaýratmakda üstünlük gazanandan soň, öz ornuna Ispendiýary patyşa edip bellejekdigine söz berýär. Emma soň puşman edýär we onuň önünde täze böwet döredýär hem-de Rüstemi tutup getirse, patyşalygy oňa berjekdigini aýdýar. Ispendiýar Rüstemiň ýanyna baryp, ony özüne boýun bolmaga çagyryýar, emma Rüstem bu teklibi ret edýär. Netijede, iki pälwanyň arasynda uruş başlanýar. Ispendiýaryň gözünden başga ýerine ok kär etmeýän eken. Şoňa görä, Rüstem Symrug guşdan kömek sorayar we onuň tabşyrygy boýunça ýylgyndan ok ýasap, Ispendiýaryň gözünden urýar we ony öldürýär.”¹

Bäşinji bent: duýguly gahryman, hatda daglara, daşlara rahatlyk bermän, derdine derman agtarýar; ondan bir netije çekmandan soň, asmana tarap ýola düşüp, Süleýman pygamberi isteýär (sebäbi hakda yzda aýdylar); üçünji setirde bolsa ýanyna ýoldaş bir “tatuwan” (asyl manysy “ejiz, biçäre” bolsa-da, bu ýerde sulhuň alan maşgala manysynda) gözleginde däli-diwana dönýär (bu setir, belli derejede, ylmy terjimehal ilteşiklidir). Dördünji we bäşinji setirler: “Hökm eýlediň Ybraýyma sen ki gurban isteýip, Şol Ybraýym goly içre, neýleý, pur (ogul, pertzent) etdiň meni” – bu ylahy hekaýat Ybraýym pygamberiň on-on iki ýaşly ogluny Allanyň ýoluna gurban etjek bolşuny ýatladýar, duýguly gahryman özüni ýaş Ysmaýyl pygamberiň ýerine goýup, damagyna kesgir gamanyň “darelendigini” yşarat edýär. Ol ylahy hekaýatdan köpler habarlydyr, azlar üçin ol hakynda gürrüň etmeklik ullakan derwaýyslyk däl bolsa gerek, hatda birnäçelere “gulak agry” bolup hem eşidilip bilner. Mahlasy, ol dertden dynmagyň çäresi şol bolsa, duýguly “Men” şoňa-da taýyn, barybir, ýene-de tapylanok. Soňraky bent şonuň çäresiniň nämedigini şonuň özünden sorayar.

Altynji bent: şonuň özünden: “altynmy sen, zermi sen? Ýa ki Karun merjeni sen, ýakutmy sen, dürmi sen? Gül-günçamy ýa ki baldak, ýa ki ýaprak, permi sen? Äzdarmy sen, jellatmy sen, ýa ki toprak, ýermi sen?” diýip sorayar. Çäreden jogap, duýguly “Meniň” bolsa “Tapabilmez boldy serim” (Akyl onuň alajyny tapabilmez hala düşdi.). Mert başyny namart kylan çykgynsyz Ýagdaý ahyr-soňunda “ile güftar (ile gürrüň, il içinde masgara) etdiň meni.” Magtymguly ýaly bir akyl daryň adyndan çykyş edýän duýguly gahrymany il masgarasy edip bilýän Ýagdaýyň akyl almaz peläketdigini diňe göz önüne getirnek mümkin.

¹ Aşyrpur Meredow, Sapar Ahally. Türkmen klassyky edebiyatynyň sözlügi. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1988, 157 s.

Altynji bentde: duýguly gahrymanyň ýaşynyň bir çene barandygyna (“ötüp ömrüm”) garamazdan, şu güne çenli “bu pelegiň jibrinden” dynyp bilmändigi, dowamly “Saldy leşger jem kyllypdyr, çykdym gaçyp şährinden”, diýýändigini aýdylýar, käşgä gaçyp gideni bilen ol dert başyndan sowlup gidenden bolsady. Ol dertden başyny gutarmak üçin barsa, “Lukman ýüze tartmyş perde men pakryň zaryndan” diýleni bolup çykýar. Netijede, “Magtymguly, men geçmişem dünýä – her ne barymdan” diýmekden başga gep dile gelmeýär. Dünýäden, her ne baryndan geçeni bilen dünýä düzeläýsedi... Gaýta tersine, ol ynsany ynsanlygyndan aýryp, “hara” öwürýär. Öňde-soňda, niýeti “har” (eşek) etmekde bolsa, käşgä Isa pygamberiň “hary” eden bolsady, sogap gazanan haýyrly bir “har” bolardym, iň bolmanda, ol “meni” adaty adamlaryň eşegi eden bolsady, ýene biraz ibaly bolardy, ýok, ony hem etmän, adamlaryň içinde-de iň namardynyň gapysynda baglady diýlen ýaly takmyny many-mazmuny bendiň altynjy bendi şeýle beýan edýär: “Ol Isaga bagyş kylmaý, namarda har etdiň meni.” Şeýdip, “Meni” diýen goşgy sözünü tamamlýar. Emma biziň sözüme dowam edýär.

Goşgynyň ikinji bendinde gozgan esasy meselämiz ýer-ýurtda dahylly “Çyn-Maçynyň” gelýändigini sebäpli soňa goýupdyk. Häzir şol bendi okalyň:

Hana içre bent eýleýip, ryzkym Karuna berip,
Çyn-Maçyny, Rum, Horezmi ýördüm ykbal agtaryp,
Ötdi ýazym, geldi gyşym, galdym indi sargaryp,
Beýtullanyň jaýy içre hasyl boldum köp ýörip,
Zaglar gonan güllerinde, neýleý, anbar etdiň meni.

(“Meni”, I, 63 s.)

Ozaly bilen, birinji bentde bolşy ýaly, ikinji bendiň hem käbir setiri, mysal üçin, bendiň soňraky üç setiri terjimehal ilteşiklidigini – gojalyk ýaşa ýönelendigini, söýgüsinden aýra düşendigini, Betullanyň jaýyna (Allanyň öýüne – Mekgä) barandygyny üm-yşarat edýär. Bu maglumatlardan duýguly gahrymandan akyldaryň dünýewi durmuşyna degişlidigi agyrlykly görünýär.

“Çyn-Maçynyly” meselämize gelsek, “Öý tussagy” edip, ryskyny hem Karuna (ozalky baýlygy az ýaly) beren “pelek-ykbaldan uzaklaşyp, täze bir ykbalynyň gözlegine – Çyn-Maçyna gideni bilenem (“Çyn-Maçyny, Rum, Horezmi ýördüm ykbal agtaryp”) düzelýän zat ýok. Gaýta tersine, beterdinden beter bela-beterlere sezewar bolýar, ony biz ýokarda görüpdik.

“Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy şol agyr ýagdaýdan baş alyp çykmak üçin çekilýän jebri-jepasyny jugrafiýa nukdaýdan aňlatmak arkaly (Türkmen Sähra, has takykygy Aktokaý nire, Çyn-Maçyn nire, şonça mezili geçmek diýmekligiň özi ahyret azaby!) duýguly gahrymanyň gören-görgüleri janly-duýarlykly şekilde göz önüne getirmäge hyzmat edýär. Galberse-de, “Çyn-Maçynyň” “Meni” goşgudaky poetikasy Magtymgulynyň “Ynsan ýaratdy”, “Harap eýlär”, “Bilbil nalasy” ýaly goşgularynda bolşy ýaly, “Hytaý” diýlen söze derek ulanman, tutuş sebit – Uzak Gündogar manysynda ulanandygyny yşarat edýär. Uzak Gündogarda bolsa nijeme mezil, nijeme menzil bar! Poetikanyň bu üm-yşatyny-da diýip tükedip bolmaz.

Söhbetimiz soňuna ýakynlaşdygyça, bir “Çyn-Maçynyly” mesele üçin tutuş goşgy haýynda munça gürrüň etmek nämä gerek bolduka diýlen ýaly sowalyň aram-aram özümizden başlap, daşyndaky okyjylary, alym kärdeşleri biynjalyk edýändigini aňgär duýulmaga başlaýar. Ol derwaýyslygy şu şekilde düşündirip bileris: ozaly bilen, “Çyn-Maçynyň” duýguly gahrymanyň ruhy dünýäsiniň açylmagyna, çeperçilik poetikasyna ýardam edýän özge närseler bilen deň hukukly ýer-ýurt bolandygy sebäpli, ýerliklidir diýip bilýäris. Ikinjiden, akyldaryň “Meni” diýen goşgusy diňe “Çyn-Maçyn” bilen çäklenmän, Rum, Horezmi, Beýtulla ýaly alys ülkeleri-de özün-

de saklaýar. Olar hakynda gürrüň edilende, islesek-islemesek-de ýokarky kysym ylmy-düşündiriş bermeli boljakdygyna gürrüň ýok. Ýagdaý şu töwra bolansoň, beýleki uluslar babatda-da geçerlidigini bellemek **üçin** Çyn-Maçyn (Seret: **“Çyn-Maçyn”**) diýlen “gönükme” gürrüni gysga kesmekligiň usuly bolup hyzmat eder. “Çyn-Maçynly” gürrüni welin gysga kesmek mümkin däl, ol dowam edýär.

“Meni” baradaky gürrüňimizi tamamlamazdan öňürti iki sany poetiki hususyýete-de pikir bersek peýdaly bolar. Goşgynyň başinji bendindäki: “Uçdum suýy-asman üzre men Süleýman isteýip” diýlen setirdäki **“Süleýman isteýip”** diýlen söz düzüminiň nämäni ýşarat edýändigini barada oýlanyp görelin. Kurany Kerimde we Töwratda ady geçýän Süleýman pygamber ýer yüzündäki ynsan ähliniň, tebigatdaky ähli barlygyň üstünden höküm süren adalatly patyşa bolupdyr diýlen hekaýat-gürründen köpler habarlydyr. Diýmek, “Meni” Süleýman pygamber ýaly bir adalatly hökmürowanyň döremegini, şeýlelikde, soňy gelmeýän adalatsyzlygyň sowlup gitmegini arzuw edipdir. Hernäçe gynansak-da, Süleýman pygamberiň eýýäm-haçandan bäri Ýeriň yüzünde ýoklugy-ýoklugy, ol asman yüzünden hem tapylmandyr. Şeýlelikde, bu islegem biweç ugraş bolup, bar zat öňki-öňkiligine galýar. Diýmek, Magtymgulynyň beýan edýän **pajygaly ykbaly** döwrüň taryhy ýagdaýlary bilen şertlenen maddy-dünýewi durmuşa berlen kesgitlemelerdir.

Ýogsa-da, biz onuň “ykbaldygyny” nireden bilýäris? Şygryň ýedinji-jemleýji bendiniň birinji setiri: “Dynmaýan men, ötüp ömrüm bu **pelegiň jebrinden**” diýýär. Bu ýerde “pelegiň jebrinden” diýlen söz düzümini “dünýäniň jebrinden” diýip, soytar, ählumumylyk diýip düşünssek hem, godeksi iş etdiň diýen tapylmaz welin, beýle etsek Magtymgulynyň diline düşündigimiz bolarmy, bu welin belli däl. “Pelek” sözüniň iki manysy bar diýip, “Sözlükler” düşündirýär. Türkmençe pikir etsek, iki manysynyň arasynda “asman bilen ýer” ýaly tapawut bar. Birinji manysy – “asman, gögüň ýüzi.” Ikinji manysy – “täleý, takdyr, ykbal”. “Plegiň” birinji “asman” manysyndan tutuş türkmen edebiyatynda, hatda gepleşik dilimizde-de “bagt, ykbal” diýlen ikinji manysy ýörgünli ulanýar. Biziň pikirimizçe, Magtymguly hem şol halk içine belli bolan manysynda “pelek” sözüni ulanypdyr.

Magtymguly goşgusyň **“Meni”** diýip, diňe öz şahsyna gönükdiripdir, biz bolsa ony “Bizi” diýip kabul etsek, il-ulusymyzyň mundan üç-dört asyr ozal ýaşamaly bolan taryhy şertlerine, durmuş hakykatyna ýakyn pikir etdigimiz bolar.

Magtymgulynyň “Meni” diýen goşgusyndan soňra **“Dükan görüner”** atly şygryny okan adam özüni egninden agyr bir ýük aýrylyp, nepesini durlan şekilde duýjakdygy gümansyz. Ýogsa bolmasa, şygrylaryň ikisi-de şol bir **“Çyn-Maçyny”** özünde saklaýar. Diýmek, “Çyn-Maçynlar” biri-birinden tapawutly ýer-ýurt bolup, olaryň hersiniň öz niýeti, öz poetiki hususyýeti we amaly bar. Aslynda, “Çyn-Maçynyň” şol bir “Çyn-Maçyndygyna” garamazdan, birini beýleki-sinden ruhy taýdan-da, çeperçilik hyzmaty jähetden-de tapawutly edip görkezýän närseler olaryň poetikalarydyr.

Ussadyň “Dükan görüner” diýen goşgusy şähdaçyk eser. Ýogsa bolmasa, Magtymguly ussadyň şygryýetinden okkessirim geçýän meseleleriň şöhleleniş uslyby – il-günüň, watanyň, ynsanyň tebigaty baradaky pelsewi beýanatlardan bu eser hem “haly bolup” galmandyr: “Bu panyga nazar salsaň, Ýuwardarha-jahan görüner”, “Isgendere torun guran, Süleýmana arza baran, Karun-Harun – baryn uran, Ol pelek pälwan görüner”, “Jebir görüp ýanan janlar, Çäre tapmaýan dermanlar”, “Perde tartyp yüzlerime, Raýyş berip sözlerime”... Bu jümler Magtymgulynyň şahyrana uslybyny, many-mazmun saldamyny habar bermekden ötri, “Meni” goşgusy bilen goşlaşyp gidýän rowaýaty maglumatlardan, “panylyk”, “pelek” ýaly duýgy-düşünjelerden habar berýär. Ýöne onuň äheň-ruhy “Meni” goşgudan has ýeňil, has açyk. “Meni” goşgudaky agyrlyk, “Dükan görüner” şygrydaky ýeňil-açyklyk gozgalan meseleleriň şahyryň özüne bolan mynasy-

beti sebäpli bolsa gerek. Birinji goşgy boýdan-başa il-gününiň gün-güzerany, ruhy çökgünligi, topragyň üstünde turýan gowgalar ýaly durmuşy ýagdaýa gönügeninden, ikinji goşgynyň bolsa ählumyry ýagdaýlardan parçalary nazara alandygyndan çen tutulsa; “Gaşymdan gözüm ýakyn” diýilýän halk parasytyny şol mynasybeti jaýdar we çeper aňladýan jümle hökmünde kabul etmek mümkindir. Ýogsa bolmasa, bu gürrüňleriň hem “gönezligi” “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt adydyr. “Dükan görüner” diýlen goşgy hem ýedi bentden ybarat bolup, “Çyn-Maçyn” başinji bentde orun alypdyr. Bendi okaly:

Çyn-Maçynda tagtyn guran,
Eýrany, Owgany soran,
Hindistan, Hotana baran
Atanyýaz han görüner.

(**Dükan görüner**, I, 178 s.)

“Çyn-Maçyna” eýeçilik edýän Atanyýaz kim bolupdyr? Bu bir bilesigelijilikden dörän sowal däl. Ol, ozaly bilen, “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurduň poetikasyna ulaşmagyň esasy şertleriniň biri bolup durýar. Galyberse-de, ol ýer-ýurtlar bilen adam atlarynyň özara gatnaşygyny anyklamagyň bir ýoly bolup hyzmat edýär. In esasy-da – Magtymgulynyň şahyrana dünýäsine aralaşyp, ony, mümkingadar, ylmy-seljerme nukdaýdan mynasyp şekilde görkezmek zerurlygyndan ähmiýetlidir. Bize mälim bolan çeşmelerde Atanyýaz diýlen adam adyna duş gelmedik. Atanazar bar – ol Çowdur hanyň serkerde inisi (käbir çeşmelerde serkerde ogly). Belki, bu golýazma säwligidir? Mahlasy, gozgan meselämize, belli derejede, dahylly bolsa-da, “Çyn-Maçynyň” poetikasyny (goý, ol tutuş Uzak Gündogar bolsun ýa-da takyk salgylly Hytaý bolsun – tapawudy ýok) Eýran, Owgan, Hindistan, Hotan bilen egin deňläp duran diňe çeper ulaltma (ýöne bu giperbolanyň göwnümize makul dældigini hem boýun alýarys) hökmünde kabul etmeli bolýarys. Onuň umumy poetikasyny bolsa, ussat şahyranalyk diýip bellemek mümkin. “Çyn-Maçyn” öz sözünü dowam edýär..

Magtymgulynyň “**Gözel sen**” diýen goşgusyny diňe türkmen şygryýetiniň däl, hatda tutuş Gündogar şygryýetiniň hem çäginde däl, eýsem-de bolsa, bütin Dünýä şygryýetinde yşk-söýgini, gözeliň gözelligini, nepis uzaklugy wasp edýän eserleriň içinde “**başy täçli**” **tarypnamalaryň** kasydalaryň (*odalaryň*) biri hasaplamak mümkin. Bu deň-taýsyz nusgalyk çeperçiliginiň daşyndan, mazmun baýlygy we mizemez adalaty (“*Owalda, ahyrda eýäm gözlese, Garyp biçäräniň paýy, gözel sen.*” diýlen *setir barada oýlanyp görüň!*) bilen biziň günlerimize gelip ýetipdir. Bu waspnama bir kimsäni taryp etjekmisiň, ine, şol kysym taryp etmelidiginiň göreldesini görkezýär. Şygryň kössüz gözelliginiň kemala gelmegine “Çyn-Maçyn” hem özüniň abraýly goşandyny goşup bilipdir:

Owazaň Çyn-Maçyn, daglar aşasy,
Seni görenleriň akly çaşasy,
Hindistanyň reňkli gyzyl şişesi,
Surayı çilimiň naýy, gözel sen.

(“Gözel sen”, I, 203 s.)

Türkmençiligiň ahlak-töre ýörelgelerine uýulyp, ady dile alynmadyk “Gözeliň” (ussadyň belli bir gözeli göz önüne tutandygy belli, ýöne ol “Gözeliň” aňyrsynda göz önüne tutulan

şahsyň ady, ýagny onuň has at dældigi, ol sözüň sypat sözdügi düşnüklidir) at-owazasy ni jeme daglary aşyp, Uzak Gündogar ülkelerine baryp ýetipdir. Daglaryň hem ýöne bir gara daşlardan, ýalçy gaýalardan, garhanaly seňnerlerden ybarat bolman, dereleriniň, ýaýlalarynyň bolandygyny we häzirem bardygyny, olarda-da birgiden jemende-jemagatyň, il-ulusyň ýaşandygyny hem göz önüne tutmalydyrys. Bu “aýdylman aýdylýan” – mantlygyň ygtyýaryna tabşyrylan maglumatlardyr. Diýmek, “Gözeliň owazasy” “Çyn-Maçyna” tarap gidýän ýolda duş gelýän ilkinji dagly ilatyň arasynda mäkäm ulaşandan soň, beýleki dag adamlaryna, ondan soňra ondan soňky daglylara... netijede, näçe dag bar bolsa, şonça millete ýayrap, ahyr-soňunda şygryň “Çyn-Maçynyna” ýetipdir. Ulgam-ulgam bolup gidýän şunça şahyrana mazmunyň duýgy doly nepislik bilen ynsan kalbyna we aňyna ornaşmagynda “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasyna aýratyn hyzmat degişli. Ol poetika, biziň aňlaýşymyza, öz bendinde “Seni görenleriň akly çaşasy” diýlen tarypynyň daşyndan, tutuş goşgynyň “owazasy” öz mynasyp goşandy bilen ähmiýetli orny eýeläýär. “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt ady Magtymgulynyň “Gözel sen” eserinden başga haýsy bir şahyryň, hatda ussadyň haýsy eserinde “iner ýüki” diýilýän şunça “ýüki” göterip bilipdir?! Ýogsa bolmasa, “Çyn-Maçyn” “boýny alajalanan” ýer-ýurt däl, ol hemmä ortalyk meşhur ülkedir.

Magtymgulynyň ýer-ýurt atlaryny özünde saklaýan (*şonsuz goşgynyň azdygyny hem bellemek gerek*) şygryrlarynyň haýsy birini alsak, onuň kämilligi hakynda edebiýatçylyk ukybymyzyň çatdygyna görä, gürrüň etsek edip oturmaly. Emma özünden soňkularyň, hususan-da, “Magtymguly mekdebini” kemsiz özleşdiren ussatlaryň görelde alan şygryrlary akyldaryň döredijiliginiň “öz-özlügindäki” bir edebi hadysalygyndan daşyna çykyp, şygryýet taryhymyzyň hadysasyna öwrülendigi bilen ol hakynda durup geçmeklige bizi borçly edýär. Akyldaryň şeýle eserleriniň biri **“Tapylmaz”** atly goşgusydyr.

“Tapylmaz” adaty goşgy bentlerine görä bölünmän, topbaklaýyn beýan edilýändigini, üç topbagyň ikisiniň hersi 18 setirden, üçünji topbak bolsa 7 setirden düzülen erkin görnüşdigi bilenem gylawlydyr. Üstesine-de, şonça setiriň ählisine “tapylmaz” diýlen sözüň refren bolup gelmegi hem täsinlikden nyşandyr. Şeýle seredilende, şol bir söz elliden gowrak setirde gaýtalanyp gelip dursa, gitdigiçe öz manysyny ownadyp, ýaňsa ýa-da biweç sarnama öwrüljek ýaly, sygyr okalanda welin, düýbünden başgaça bolup çykýar – her setirde “tapylmaz” dürli manylar bilen, dürli röwüşler bilen baýlaşyp, **şol “tapylmaz” şol setirde** “bolmasa bolmaz” diýdirýän zerurlyga öwrülýär.

“Tapylmaz” goşgynyň göreldesi diýdik-de, özüne çeken beýleki täsinliklere ulaşyp gitdik. “Görelde” diýlen sözüň özi biziň “şeýle bolupdyr” diýenimiz ýa-da umumy tassyklamalar bilen kanagat tapmaýan düşünjedir. Şeýle bolsa, subutnamalara, takyk mysallara ýüzlenmegimiz gerek. “Magtymguly mekdebiniň” üç wekiline ýüzleneliň:

Seýitnazar Seýdiniň “Tapylmaz” diýlen goşgusy özüniň göwrümi, setir sany boýunça Magtymgulynyň “Tapylmazynyň” deňeçeri bar, ýer-ýurt arlary bolsa has köp: Magtymgulyda, galapyn, her setirde diýen ýaly bir ýer-ýurt ady agzalýar, iki sany ýer-ýurdu dile getirýän setirler seýrek (yzda –ýeri gelende okajagymyz bentlere üns bereli!). Seýitnazar Seýdide-de ýer-ýurtsuz setirler ýok däl, oňa derek iň azyndan üç ýer-ýurda ýüzlenýän setirler agdyklyk edýär, takyklyk üçin, şygryň ortaragyndan bir topbagy okalyň:

Käbilde, Frah, Gandagar, şähri-Hyratda,
Şekwan, Hebeş, Şady, Kuçan, Zirabatda,

Jam jilwesi Turbatda, kuhy-Kelatda,
Turanda, Çynaranda, Hojent, Astrabatda,
Ürgençde, Hazaraspda, Hywa, Şabatda,
Gürgen bilen Fetengäde, Unka, Gyraabatda,
Maňňyşlakda, Balkanda, Ispihanda tapylmaz.¹

Seýitnazar Seýdiniň “Tapylmaz” atly goşgusy-da birinji topbagynyň ähli setirini “tapylmaz” bilen bitirýär. Ondan soňraky sekiz ýedilemäniň diňe ýedinji setirinde “tapylmaz” refren bolup gelýär. Şular ýaly birgiden tapawutly taraplar gönezliligini akyldaryň “Tapylmaz” eserinden alyp, oňa “elektron nusga” hökmünde garaman, ylhamly döredijilik bilen çemeleşendigidinden habar berýär.

Mollanepesde iki sany “Tapylmaz” bar. Birinjisi has göwrümlü, ikinjisi alty bentden durýar. (99, 103 s.) Magtymgulynyň “Tapylmaz” goşgusy “Yşk mülküniň şasyny” öte joşduran bolarly. Mollanepesiň birinji “Tapylmazy” on iki bentden ybarat bolup, her bent sekiz setirden düzülýär, netijede, 96 setir kemala gelip, Magtymgula garanyňda iki essä ýakyndyr. Ýer-ýurtlar welin Magtymgulynyňky çeninde, Seýitnazar Seýdiniňkiden bolsa göz-görtele az. Ussatlygy bolsa alnyňa slybermeli diýilýän derejede. Bular, elbetde, guraksy habarlar, şygryň özünde bolsa düýbünden başgaça. Şonuň üçinem, özümüz okap lezzetini almagymyz üçin, onsoňam edebine ýagşy diýleni, bir sekizlemäni bilelikde okalyň:

Seýran etdim, gezdim ýakyny-ýady,
Käbil, Gandahary, şähri-Hyrady,
Gördüm aby, toprak, ataşy, bady,
Maşat degresinde şyga zürýady,
Şyhy-Jam şährinde mürtit öwlady,
Jem bolsa ýerleriň köp perizady,
Hiç ýerde görmedim senden zyýady,
Kesetekde, Horasanda tapylmaz.²

Hiç bolmasa, “Tapylmazyň” şu bendini okan “perizadyň” kalbynda dörejek heseriň ölçegini diýip-düşündirip bolmasa gerek.

Magtymgulynyň “Tapylmaz” eseriniň äşgär täsiri XX asyra ýakyn ýaşan iň soňky nusgawylarymyzyň biri Misgingylyjyň “tapmak” diýlen söze takyklyk girizip, has özleşdiren “Tapmadym” diýen goşgusy nusga alan eseriniň gozgaýan aşyklyk meselesini dowam etmän, özüniň akabasyny başga bir yön-ýoda – dünýe hakyndaky pelsepewi oýlanmalara gönükdiripdir. Birbada yşk-söýgi dogrusynda ýaly bolup görünýän bent hem (jemi baş muhammesden ybarat) sözüniň soňuny “bu jahana” getirýär. Şol bendi edebimize ýagşy edip göçürýäris:

Aamy-hasy barçany kylmyş musahhar bir peri,
Her ýere arşy-semaga ýetmiş anyň depderi,
Nakyşbent eýläp ýene dakmyş tamamy göwheri,
Ol perini zahyr etsem, bu jahandyr – ol peri,
Goýnuna girdim weliken, bagy-bossan, tapmadym.³

¹ Seýdi. Saýlanan eserler. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1976, 147 s.

² Mollanepes. Goşgular ýygyny. Aşgabat, TDNG, 2010, 148 s.

³ Misgingiliç. Saýlanan eserler. TSSR YA neşirýaty, 1962, 66 s.

Misgingylyjyň “Tapmadym” atly muhammesiniň hiç bir setirinde ýer-ýurt ady gabat gelenok. Bu goşgy, barybir, Magtymguly täsirini badalga edinmändir diýip aýdyp bilmeris, şygry sungaty bilen meşgullanýan edebiyatçylaryň hem hiç biri aýdyp biler öýdemzok.

Ýokarda Türkmenistanyň dürli künjeginde ýaşan üç şahyra ýüzlendik. Onuň sanyny-da, künjegini-de azapsyz artdyrmak mümkin. Çünki “Magtymguly mekdebine” dahylsyz bir zehiniň XIX asyrdaky bolmandygy hemmä mälim hakykatdyr. Bu şeýle. Ýöne onuň biziň gozgan meselämiz bilen näme baglanyşygy bar? Biziň pikirimizçe, onuň hem mantyklaýyn, hem oraşana baglanyşygy bar.

Magtymgulynyň “Tapylmaz” goşgusyna “**Goşundy**” barada **seret: “DEHISTAN”, “Tapylmaz”** atly goşgy.

Ozaly bilen, Magtymgulynyň “Tapylmaz” goşgusynyň soňky nesillere görelde bolandygy dogrusyndaky oýlanmalara ondaky “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt ady mantyklaýyn üm-yşarat edýär. Üstesine-de, şol bir “Çyn-Maçynyň” poetikasy “Magtymguly mekdebine” çeperçilik jähetden-de (hususan-da Seýitnazar Seýdi bilen Mollanepese) badalga bolup hyzmat edendigini oraşana orta çykarýar. Üstesine-de, ol iki ussadyň Hywa mediresesinde bilim alandygy, belki, “Şirgazy” medresesinde okandyklary baradaky pikir ýöretmelere-de esas bolup bilmek ähtimallygynyň güýçländigini aňladýar. Şeýlelikde, Magtymgulynyň “Tapylmaz” goşgusynda “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasyna üns bermek derwaýslygy öz-özünden peýda bolýar.

Powest mazmunly “Tapylmaz” “Çyn-Maçyny” bir setirinde getirmek bilen kanagat etmän, aýry-aýrylykda iki topgynda getiripdir. Ähmiýetsiz ýaly bolup görünýän bu maglumat, biziň düşünişimizçe, örän ähmiýetlidir. Diňe “Çyn-Maçyna” däl, “Hindistan”, “Rumystan” ýaly ülkeler hem “Tapylmaz” iki gezek ýüzlenýär. Gepiň gerdişinde aýtsak, Magtymgulynyň “Eserler ýygyny. II jilt. 2013 ý.” kitapda biziň hasabaymyza görä, “Çyn-Maçyna” 11 goşguda, “Hindistana” 26 goşguda, “Rumystana” 22 goşguda (*şolarça mukdarly birgiden ýer-ýurt atlary başga-da bar, olaryň häzir ýeri däl*) orun berlipdir. Şunuň özi tötänlikmikä ýa boljak bolup bolýan zatmyka? Akyldaryň biz ýaly barmak basyp, pylan ülkä pylança goşguda ýer bereýin diýlen “hasapçylyk” etmedigi düşnükli. Ol mukdarlar şahyryň zamanasynda ykdysady-syýasy, medeni-jugrafiýasy meşhur bolan ülkeler bilen Hak beren zehiniň arasyndaky mynasybetden, garaýyşlaryndan kemala gelen “öz-özlükdir”, ýagny tebigylykdyr. Şol tebigylyk “Tapylmaz” goşgynyň aşakdaky iki topbagynda-da mese-mälim görünýär. Birinji topbak:

Tylla tagty-eýwanyň ol Süleýmanda tapylmaz,
Roýuň üzre hindi hallar Hindistanda tapylmaz,
Seniň kibi aýperi Rum, Owganda tapylmaz,
Eýran, Çyn-Maçyny gezsem, Türküstanda tapylmaz,
Gülçehreden kokularyň bu zeminde tapylmaz,
Boýnuň etrapynda merjen ol Karunda tapylmaz...

Ýokarky mysaldaky “gül peri” babatda aýdylýan deňşdirmeler, meňzetmeler, sypatlandyrmalar we beýleki çeper närselerden many çykarmak, oňa baha bermek her kimiň özüne galsyn. “Rum, Owgan, Eýran, Türküstan” diýlen ýer-ýurtlardaky tebigy ylham baradaky gürrüňler hem öz ýerlerinde galsyn. “**Çyn-Maçyn**” hakynda welin häzir aýtmalydyrys. Bu ýer-ýurt adyny Uzak Gündogar manysynda kabul etsek-de, ol jugrafiýanyň içinde Hytaýyň saklanýandygy sebäpli, gadymyýetden bäri özüniň deň-taýsyz diwary, ýüpek we ýüpek önümleri, milli bezegleri bilen dünýä ýüzünde belli bolan bir Hytaýyň özüne aýlanmagyň özi nijeme ajaýyplyklardan we pe-

ri-peýkerlerden habarly bolmakdyr diýip, “Çyn-Maçynyň” poetikasy düşündirýär. Dünýäniň iň köp milletli (biziň pikirimizçe, XVIII asyrdada) ülkesinden “göwün bent” edip bileniň taýy tapylmaýan bolsa, onda ol perini göz önüne getirip, goşgynyň duýguly gahrymanynyň gözi bilen oňa garamagymyz gerek. “Çyn-Maçynly” setirden ön gelýän üç setir hem, sondan soňra gelýän üç setir hem şony maslahat berýär. Ol maslahat Magtymgulydan gaýdýar, ýaýdanman kabul etmegimiz gerek. Aşakdaky topbakda şeýle diýilýär:

Gyş paslymda gelen neýsan bahar neýsanda tapylmaz,
Ömrüm çeken jepasy ol hijran-hazanda tapylmaz,
Bu derdimiň bir dermany, wah, Lukmanda tapylmaz,
Bulgur, Çyn-Maçyny gezsem, Yspyhanda tapylmaz,
Neýleý, göwün bent bolupdyr bir pynhanda tapylmaz,
Gül roýuň dek ajap jemal hiç elwanda tapylmaz,
Magtymguly, sen dek güftar haýwan-ynsanda tapylmaz.

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Ýokarky topbak babatda hem önde aýdylanlary aýtmak bolar. Ony gaýtalamagyň hajaty ýok. Ýöne bir zat: iki topbakdaky “Çyn-Maçyn” hem, nämesindendir, halk arasynda “Leýlä Mejnunyň gözleri bilen garamak gerek” diýlen parasaty ýada salýar, bu goşgynyň tebigylygynyň alamaty diýip bilýäris, belki, bir goşguda “Çyn-Maçyna” iki ýüzlenilmeginiň hikmeti hem şondan ybaratdyr. Ol şeýle bolmaly! Ýöne “Çyn-Maçyn” öz sözünü dowam edýär.

Magtymgulynyň “**Ýeldim tut**” diýen goşgusy-da “**Çyn-Maçyn**” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasyndan akylgaryň ussatlygy derejede peýdalanmagy başarypdyr. Ilki bilen, şygryň özi hakyndaky gürrüne geçmezden ozal, özümi hakynda oýlanmagymyz gerek. Allatagala ynsany mahlugyň, barlygyň iň kämili edip ýaradypdyr: aň beripdir, ukyp beripdir, duýmak-düşünmegimizem kem etmändir. Ýöne olary ýola goýmak, erk etmek, amala aşyrmak ygtyýaryny bolsa her kimiň özüne galdyrypdyr. Şulardan aňryýany bilen habarly “**Ýeldim tut**” bize öz ygtyýarymyza berlen hukukdan ýerlikli peýdalanmagyň maslahatyny berýär.

Beýleki wagtlarda her kim öz kellesindäki aklyly bilen bolup, kän bir derwaýslyk çekip hem durýan däldir welin, ynsan ymmaty agyr günler başa düşen pursatlary, çykgynsyz hadysalara duçar bolan wagtlary, kyn-gyssaga sezewar bolan halatynda daş-töweregine garanjaklaýar, maslahatlara mätäçlik çekýär, kimdir birinden delalat isleýär. Bu ata-baba şeýle bolupdyr, häzirem şeýle. “**Ýeldim tut**” atly goşgy ynsan ähliniň şolar kysym çykgynsyz ahwal bolup görünýän ýagdaýlardan baş alyp çykmagy üçin kimdir biriniň hemaýatyna bil baglaman, Allatagalanyň özüne bagyş eden ygtyýaryndan peýdalanmaly diýlen şekildäki pent bilen söze başlaýar:

Dünýä görmeý, tutgun galsaň bir künçde,
Bady-paý dek ýer ýüzüne ýeldim tut.
Çyn-Maçynda, Rumda, Hindde, Hebeşde
Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut.

(“**Ýeldim tut**”, I, 509 s.)

Şygryň ilkinji bendinde ýagty dünýäniň ähli barlygyndan mahrum bolan ýa-da mahrum edilen, ýagny göre girilene meňzeş bir ahwala uçrasaň-da, ýel ýaly ýer ýüzünü gezip ýören şekilde özüni duýgun diýlen sargytdan soňra, dört ülkäniň (“Çyn-Maçyn” barada biraz soňra gürrüň ediler) ady getirilip, şol giňgöwrümliligiň bilen köp närselerden habardar ýaly ruhuňy belent tutgun diýlen ýaly nesihat edýär. Bu şygryň birinji bendiniň wesýeti. Özümi galsa, düşündiriş hem

bermän, şygryň zyndaky alty bendiň altsynsy-da göçürüp, ine, gardaşlar, galanynam özüňiz bilersiňiz diýip oturybermeli welin, ýöne beýle edilse ýolumyzyň göz önüne tutan meselämizden aýra düşämegi juda ähtimal. Ýagdaý şeýle bolansoň, köňlümüziň bizdenrazy bolmagy üçin, her bentden setirleri mysal getirmek isleýäris: “Çölde galsaň, hiç tapmaýan kölege, Erem bagy içre saýa buldum tut.”, “Zer dökübän, çyn gullary goldanyp, Tiz hem ölseň, Nuh ýaşyna geldim tut”, “Hindi kimin egin-örtüň bolmasa, Patyşalyk puşuş çigne saldym tut.”, “Teşne galyp, jaýyň bolsa çölüstan, Derýa içre men Isgender boldum tut.”, “Ýigrim alty keret, ýüz müň är bile, Karun hazynasyn gola aldym tut.”, “Gylça jana gyzyl teni gabyr bil, Gyzyl diliň sözlär eken, öldüm tut.”

Diňe şu setirleri ine-gana okap, many-mazmunyny tirip bilsek, hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Döwlet guşy” diýen romanyny oba adamlarynyň, hususan-da, Berkeli aganyň, Mälikgulynyň çeper keşplerini açýan serişdeleriň biri bolup “Ýeldim tut” atly goşgynyň hyzmat görkezýändigine magat göz ýetireris:

“Ýeldim tut” ilkinji ýa ikinji gezek okalanok. Ol gaty kän gezekler okaldy. Biriniň öýüne ýygnaşylynda-da, adamlar Mälikgulydan goşgy okamagyny haýyş ederdiler. Okalýan goşgularyň arasynda “Ýeldim tut” bijebaşydy. Bu goşgynyň haýsy bendinden soň säginmelidigini, Berkeli aganyň düşündiriş sözlerini, buýsanjyny hökman aýtjakdygyny Mälikguly bilýär. Berkeli aga ýüregindäkini aýdansoň, her gezek ol dowam edýär. Indi bu ýagdaýa ol düşüş bolup gidipdir.

Allaberdi uzyn Berkeli aganyň çetine degýär.

– Berkeli, bu oturanlary düşünmeýändir öýdýärsiňmi? Bularam adam, düşünýärler. Sen Mälikgulynyň sözünü bölme.

Berkeli aga dawalaşjak bolup durmaz, baş atyp ylalaşar, ýöne goşgy okalyp başlansa welin, beren sözünü ýadyndan çykarýar.

“Ýeldim tut” goşgusyndan soň “Köňlüm”, “Içinde” goşgulary okalar. Berkeli aga bu goşgulary ýatdan bilýärdi. Soňda-da bu goşgular okalanda, ilkinji gezek eşidýän ýaly sesini çykarman diňlär. Gaty sust oturur, agyr-agyr oýa batar, başyny ýaýkar. Şunuň ýaly agyr goşgulardan soň, Berkeli agany biraz galkyndyrmaly. Onuň üçin bolsa “Islärin” ýa-da “Gerekdir” diýen biraz adatytrak goşgular okalmaly.”¹

Mysal getirilen bu parçalaryň özem “Ýeldim tut” atly goşgynyň poetikasynyň il-günüň duýgy-düşünjesine mäkäm ornaşandygyny mälim etmek bilen bir wagtda, bu goşgy hakdaky gürrüňimiziň başyny hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň romanlaryndan başlamagymyzyň sebäbini hem aýan edýär. Gepiň gerdişinde aýtsak, şular ýaly täsinlik duş gelende, adatça “Boljak hadysany önünden bilen ýaly” diýilýändir. Biz bolsa “Magtymguly welilik bilen önünden bilen bolmaly” diýip, “Amman” diýlen ýer-ýurt babatdaky gürrüňiň “Harap eýlär” atly goşgusy hakynda gürrüň edilende aýdan pikirimizde galýarys we birýanynda “welilik” bolmasa, “Ýeldim tut” ýaly sungat eserini döretmek başartmaz diýlen garaýşymyzy hem üstüne goşýarys.

Magtymgulynyň “Ýeldim tut” diýen eseri sungatlyk nepisligi bilen, many-mazmun kuwwaty bilen şu günki günlerde “şygryýet sahnasyndan” düşmän gelyän eserleriň biri bolup, öz gadyr-gymmatyny saklap gelyär. Ýogsa bolmasa, biziň ýaşayan zamanamyz Berdimuhamet Ananýewiň, Mody murtuň, Berkeli agananyň, Mälikgulynyň okuwçylyk çaglaryndan düýpgöter tapawutly, eýsem-de bolsa, “Ýeldim tut” edebiyatymyzyň hem, janly ýaşayşymyzyň hem “gün tertibinden” düşenok. Diýmek, bu eseriň sungatlyk nepisliginiň we many-mazmun kuwwatynyň syrlary barada oýlanmagymyz gerek. Dogrudan-da, häzirki zamana düýpgöter başga bir zamana. Häzirki zamana eli işe uzanyň rahat eklenip biljek zamanasy. Hatda, mal-mülk toplamak ýaly höwesleriň ön hatara onaşyp, ýyl geçdigiçe onuň rowaçlanyp barýan zamanasy. Şu ýagdaýda

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Döwlet guşy. Aşgabat, TDNG, 2013, 271-272 s.

esasy söhbeti ýoksullyga, nalaçlyga gönügen “Ýeldim tutuň” hiç bir ähmiýeti bolmajak ýaly. Guş bakyşy bilen garalsa, öz möwritini geçiren eser ýaly bolup hem görünýär. Emma döredenň Magtymgulydygyny ýatlap, içgin aralaşsak, “bu halynyň arka tarapynyň-da çitimlidini” görmek mümkin. Ol çitimler adamy adamdan tapawutlandyryan diňe mätäçlik däl, ýoksulluk däl; baýlygyň, mesligiň, harsydünýäligiň külpeti garyp-gasarlygyň çeni-çaky däl, olar adamy adamçylykdan çykarmaga ukyply musallatlardyr. Şoňa görä, “Kanagata – bereket” etmeklik, özüni elden bermän, ynsaply bolmak, “Ilm-günüm bolmasa, Aýym-Günüm dogmasyn” diýlen parasata tabyn ýaşamak, “Dünýäniň maly dünýäde galar” diýlen pähimi hemra edinmek we ynsançylygyň hem türkmençiligiň mizemez beýleki kada-kanunlaryna eýermek... Mahlasy, agyr günlerde “Ýeldim tut” gün içinde bir gezek okalan bolsa, däli-döwranly zamanada iki gezek okalmagy gerek diýlen nesihatlar “düwülen düwünleriň hersiniň arasynda saklanýar. Bu mazmunyň hem kemala gelmegine şygryda agzalýan ýer-ýurtlar bilen bir hatarda **“Çyn-Maçynyň-da”** öz gatanjy bar.

Gürrüniň başynda ýüzlenen bendimizde “Çyn-Maçynyň” bardygy üçin, ony ikinji gezek ýazmak derwaýyslygy ýok. Ýöne ol bentdäki ýer-ýurt, ülke atlaryny ýene bir gezek ýatlamak derwaýyslygy welin bar: Çyn-Maçyn, Rum, Hindi, Hebeş.

Çyn-Maçynda, Rumda, Hindde, Hebeşde
Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut.

Bu ülkeleriň her biri aýratynlykda başly-başyna döwre gurap edilmeli gürrüni talap edýär. Onuň jugrafiýasyny, ilatynyň milli aýratynlygyny, halkara gatnaşyklaryny bir gapdaldan galdyrylan-da, “Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut” (*“Hakykatdan-da, bolup geçen we şeýle bolupdyr diýlip, kepil geçilip bolunmajak il içinde aýdylyan hünärleri – biziň düşünişimizçe, bu söz diňe kesp-kärleri, senetçiligi aňlatmak bilen çäklenmän; ol ýurtlara degişli hekaýatlary, hadysalary, täsinlikleri, geň-enaýylyklary hem özünde jemleýär – bildim tut, ýagny bilýän şekilli özüni alyp bar*) diýilýän taryhy nukdaýnazaryň özem, kime başarsa-da, bize baş bermejek mazmun. Bu mazmun, “Ýeldim tutdaky” ýer-ýurtlaryň, hususan-da, “Çyn-Maçyn” diýlen ülke adynyň poetikasynyň öz bendine goşan şahsy goşandy, şol bir wagtyň özünde tutuş şygryň öwüt-pentleriniň janly-duýarlykly bolup, aňda we kalpda ykjam jaýlaşmagyna alyp barýan şahyrana serişde, ýagny timsally tassyklama ýa-da serişde bolup özüni ykrar etdirýär. Bu aýdylanlar poetikanyň öz içindäki özboluşlylygyndan we çeperçilik kuwwatyndan habar berýär. Emma onuň daşky täsiri – okyjy hökmünde bize ümleýän maslahaty hem ýörite bellennäge mynasypdyr, hatda derwaýyslykdyr. Ol şundan ybarat: “Çyn-Maçyn” ýer-ýurt adynyň (*şol bir wagtda beýleki ýer-ýurtlaryň hem*) poetikasy bu goşgudan aňlanyňy, duýanyňy, mahlasy bileniňi orta goýmasaň, ýöremeli meziliň ýaňy ýarpysyny geçip, menzile ulaşdym diýmekden enaýy bolmaz diýlen duýduryşdyr. Bizem goşgudan aňlanymyzy, duýanymyzy, ýagny bilenimizi aýtmaga çalyşdyk. Emma menziline ulaşdyk diýip bilmeris. Hiç bir sungat eseriniň, onda-da “Ýeldim tut” ýaly juda inçe sungat eseriniň “menzil-mekany” biziň göz ýeterimizden juda, juda alysdan. “Ýoly ýörän ýeňer” diýlen nakyl bardyr, nesip bolsa, türkmen edebiyaty öwreniş ylmy özüniň ýaş zehinleri bilen ol menzili ýakynlaşdyrjagyna ynanýarys.

Magtymgulynyň uzyn boýly eserleriniň biri **“Akyl-huş bilen”** diýen şygrydyr. Eseriň gozgaýan meselesini takyk kesgitlemek, biziň pikirimizçe, ýaýdançly görünýär. Çünki, umuman, nusgawy edebiyatda, aýratyn-da, Magtymgulynyň şygryýet äleminde has duýarlykly bolan häsiýet – bentleriň her setirinde, käbir bentlerde iki setirde bir hadysa, ýagdaý ýa-da maglumat dogrusynda söhbet edilýär. Şeýle, keýpine okap otyrkaň, onuň suwara poetikasy onda saklanýan

närse köpdürlüliginden ünsüni sowa saklap, alyp gidip otyr. Beýewar ylmy pikirlenme gürrüňe goşulmaly bolsa, “çaňňalagyň çaşana” döňýär. Bu sözler biziň öz erkimize diýjek sözlerimiz däldi, “Akyl-huş bilen” diýen şygryň “diý” diýip diýdiren sözleri. Eýsem-de bolsa, şygryň bentleri, setirleri her ýana pytrap gider ýaly “möýüň çagalary” hem däldir, ahyryn! Gepem şonda. Olary bir “kökene” düzýän anyk bir ahwal ýa-da mesele hökmany suratda bolmaly. Bolmajak gümany barmy?! Ony döreden Magtymguly ahbetin! Biziň pikirimizçe, şol baş meseläni ýa-da düýpli bir ahwaly akyldar goşgusynyň birinji setirinde ýañzydypdyr. Üns edip, bendi okalyň:

Gel göwün, käriňden goluň götergil,
Ne jepaga düşdün akyl-huş bilen.
Ýesiriň men, bu zulumdan gutargyl,
Dyza çöküp, ýyglar boldum ýaş bilen.

“Akyl zerarly hasrat” diýleni. Biziň düşünişimizçe, özgelerden zyýada berlen “akyl-huş” bilen “göwnüň” arasyndaky sazlaşygyň zamananyň ýagdaýyna görä däldigi – göwün sen maňa: “Dowam edýän ýakymсыzlyklaryň sebäbine akylýň ýetýär, ol ýaramazlyklary soňuna çykmak borjuňdyr” diýip çyrypnyarsyň, sen bu “talapdan” “goluňy götergil”, “akyl-huş bilen” “Ne jepaga düşdün” diýen şekildäki gödeňsi beýanatymyz başky iki setirde saklanýar. Göwnüň isleglerine, hususan-da, olar adalatly, ýerlikli, mejbury bolsa, ony pitiwa edip bolmajakdygy düşnüklidir. Bendiň soňraky iki bendi şol barada gürrüň edip, göwnüň islegi bilen akylýň hem islegini özüne siňdiren göwnüň islegi ol Şahsy ýesiri hala salýar. Şahs ony jany bilen berjaý etjek, emma ol şeýlekin bir “zulm”, bir özi baýaky, belli bir topar gurap hem onuň hötdesinden gelip bolmaz, şonuň üçinem, “dyza çöküp”, gözýaş doküp, ondan “gutargyl” diýip towakga edýär. Eger taryhy şertler rugsat etse, diňe ählihalk bolup aýaga galynsa, şonda gutulmak mümkin. Häzir bolsa ol şertler, takmynan, iki asyr uzaklykda saklanýar. Emma göwnüň bolsa onuň bilen işi ýok, oňa diliňi hem düşündirip bolanok. Ol öz isleginiň berjaý edilmegini dowamly talap edip, Şahsyň soňraky bentlerde beýan edilýän muşakgatlyklary başdan geçirmegine sebäp bolýar. Ahyrky netijede, şygryň baş meselesi, başgaça aýtsak, uly akabasy Watanyň, il-ulusyň, garyp-gasarlaryň ram edilen içki we daşky adalatsyzlyklar ýüzünden çekýän horluklaryny, ynsanyň ynsan şekilli ýaşamak baradaky duýgy-düşünjelerini, mahlasý, zamananyň şahsyýete gatnaşygyny alamatlandyrýar.

Il-günüň horluklaryny, ondan gutulmak üçin görýän görgülerini “Akyl-huş bilen” diýen şygry Magtymgulynyň adyndan beýan etmekligi özüniň duýguly gahrymanyna tabşyrypdyr. Ol gahryman, gör-bak, nämeler diýýär:

“Her sabada nalyşymy ýollar men, Hak gaşyna her gün irte çäş bilen”, “Ugraýan ýolumda häzir bolup sen, Ähtimal eýleýip, söweş salyp sen.”, “Owazym daglara çyrypnyar, ýaňlar, Urar boldy pelek ol gerdiş bilen.”, “Zaryma – efgana gulak asmadym, Ömrüm uçup barmyş, bakyň, guş bilen.”, “Başym gama salyp, pana daýandym, Etrapym gözlesem galmyş läş bilen.”, “Dünýäde gördüğim zulmy-teşwişdir, Özüm hemra kyldym elem – iş bilen.”, “Dünýä dört pasyldyr, ýylda bir agar, Daýym hemra bolup galdym düýş bilen.”, “Elemden gaçmyşam, sewary hutun, Jüpbäm gamdan boldy, iýdigimdir hun.” – bular şygryň on ikinji bendine çenli bolan sekiz bentden alnan ikilemeler. Bu beýtleriň haýsy birini alsak, ynsanperwer kalbyň emrini berjaý etjek bolup çyrypnyan akyl-huşuň duçar bolýan muşakgatlyklary, ejir-ezýetleri, çäresizligi bilen gapma-garşy bolýarys, duýguly gahrymanyň çekýän ruhy azaplaryny ýüregimiziň üstünden geçirip gyýylýarys. Duýguly gahrymanyň bolsa şahyryň kalbyndan dörän “perzentdigi” ýadymyza düşende bolsa, diýere söz tapman, uludan dem alyp, ussadyň ruhunyň önünde baş egip, dymmakdan gaýry çäre tapyp bolanok...

Şygryň on ikinji bendine çenli böwür berlip üç bent barada: birinji bent başda tutuşlygyna göçürilendigi üçin, ikinji we sekizinji bentleriň bolsa Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna dahylly bolmak ähtimalynyň duýulýandygy üçin, ýokarky mysallaryň hataryna girizmekden saklanýldy. Ikinji bentde: “Ýowuz, ýalňyz gorkup ýöre bilmedim, Sezewar kylmadyň ol gardaş bilen.” diýilýär. Bu iki setir Magtymgulynyň doganynyň soragyna gitmek isleýändigini, ozal, wekil bolup Owgan ýoluna giden iki toparyň at-sorsuz ýitirim bolandan soň, üçünji gezek synanyşyk edilmeginden howatyr edilip, goýbolsun edilendigi sebäpli, gitmekçi bolsaň känbir “döwtalap” tapylyp durmaz, ýol ýowüz bolansoň, kimdir birine ýoldaş bol diýmäge-de bognuň ysar ýaly däl, onsoň bir başyňa gitmeli. Magtymguly şonda-da töwekgelçilik etmek isläpdir. Ony bize akylдарыň “Oglum – Azadym” diýen goşgusy habar berýär. Görnüşi ýaly, dördünji bentdäki beýdi ylmy terjimehala dahylly etmek mümkindir. Emma sekizinji bentdäki maglumat barada kesgitli pikir aýtmak ýaýdançly görünýär.

Sekizinji bendiň başky iki setirinde: “Gözüm bagly, ötüp gitdim Eýrana, Nesip tartyp düşer boldum Turana” diýilýän sözleri göni manysynda kabul etsek, şahyr gözleri daňlygy Eýrana gul edilip äkidilipdir, soňra haýsydyr bir tüçjar tarapyndan satyn alnyp, Turana düşüpdür. Çekilýän ýesirleriň yzlaryny tapmazlygy üçin, gözlerini daňyp äkitmeklik hemme ýerde ulanylan usul bolupdyr. Nijeme türkmen ýigitleriniň gözleri daňlygy äkidilendigi hem belli. Şahyr, belki, özüni şolaryň biri hökmünde görýändir. Önde beýan edilen ruhy ahwaly ýatlasak, ol biçeme däl diýlen pikire gelmek bolýar. Turan hakynda aýdylanda, şahyryň Hywada okandygyny, “Şirgazy” diýen goşgusy döredendigini ýatlamaklyk ýeterlik bolsa gerek. Mahlasy, mesele häzirikçe açyklygyna galýar. Bizem öz pikirimizi mälim etmekden saklanýarys.

Şu pursata çenli nämeler hakynda aýdan bolsak, on dört bentden ybarat goşgynyň on ikinjiden önde gelen bentleri babatdadyr. On ikinji bentde näme bar? Çyn-Maçyn bar:

Göwün istär, gezsem Çyn-Maçyn, Hyrat,
Diýerler: “Dowzahda gurulmyş Syrat”,
Gül ýüzünde hindi haly ne surat,
Ýaradyp sen nergiz dide, gaş bilen.

Göýä Çyn-Maçyny gezip, nepesini durlasa, bar zat – göwnüniň islän abatlygy berjaý bolajak ýaly. Hiç bolmasa, az pursatlyk bolsa-da, göwnüň teselli tapmagy üçin duýguly gahryman Çyn-Maçyny telwas edýär. Ýogsam bolmasa, ol ölkäniň hem gowgasynyň özüne ýeterlikdigini bilmän duran däl, bütin Ýer ýüzüniň üstünden ösýän “Gün güýçliniňki, gowurga dişliniňki” diýlen howanyň Çyn-Maçyndan böwür berip geçmeýändigini duýguly gahryman magat bilýändir. Her halda, göwnüň garşysyna gidip, görjegiň näme, ozalam zyllat üstüne zyllat ýagyp duran “akyl-huşly” başa ýene-de degirmen daşy ýaly ahmyry ýükleseň, “akyl-huşly” boldugyň bolmaz. Goý göwün Çyn-Maçyny gezmegimi islesin, aýby näme, “Ýagşy niýet – ýarym döwlet”, belki, nesibe tartan bolsun, onda: “Gül ýüzünde hindi haly ne surat, Ýaradyp sen nergiz dide, gaş bilen.” diýilýän gözeli öz gözleriň bilen görmek miýesser eder. Şonuň özi nämä degmeýär! Mahlasy, “Akyl-huş bilen” diýlen goşgy barada gürrüň edilmegine badalga bolup hyzmat edýän “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy öz oturan bendinde duýguly gahrymana teselli berijilik, az pursatlyk bolsa-da, ejirlidigine garamazdan, janly ýaşayşa bolan yhlasy oýarmak ýaly wezipeleri mantyk arkaly amala aşyrýar.

“Akyl-huş bilen” diýen goşgynyň on üçünji we on dördünji bentleriniň hem ruhy ahwaly ýokarda gürrüň edilen beýtlerdäki töwradyr.

Magtymgulynyň “Akyl-huş bilen” diýen goşgusy özüniň gozgaýan meselesi we ruhy ahwaly boýunça “Meni” diýen eseri bilen hörpdeş gopsa-da, “Çyn-Maçynyň” bu ýerdäki poetikasyň wezipesi-de, oňa amal edişi-de düýpgöter başgaçadyr. Bu tapawutlylygyň özem Magtymgulynyň “ýer-ýurtlar” bossanyna many-mazmun jähetden-de, duýgy-şahyranalyk nukdaýdan-da bezeg berýän “gülleriň” bir görnüşidigini mälim edýär.

Magtymgulynyň ýene bir uzyn boýly eseri **“Enary bardyr”** atly goşgusydyr. Bu goşgynyň birinji bendindäki: “Adam ogly diýme sözläp ötmedi, Panynyň bagynda enary bardyr. Görenin sözleýip aýdyp gitmedi, Jan matasyn satan bazary bardyr” diýlen jümleler hakynda **“Bulgar”** atly ýer-ýurduň poetikasyny başardagymyza derňänimizde aýdypdyk. Ýagşy zady näçe okasaň, şonça az. Her okanynda, ozal aň etmedik närsäniň, pikiriň üstünden barylýandygy hem çyn. Her halda, öz-özümizi gaýtalamak “howpundan” çekinip, aýdylanlar bilen çäklenmek isleýäris. Şeýle-de bolsa, şol bende häzir ýene-de ýüzlenmekden asyl maksadymyz **“AMMAN”** ýer-ýurt hakyndaky gürründe, “Harap eder” atly şygry babatda aýdan: “Magtymgula weli hem diýmek bolar, hally hem diýmek bolar” diýlen pikirimize goşmaça maglymat bolup bilmek ukyba eýedigini mälim etmekden ybaratdyr.

Magtymguly şygryýetiniň mün-de bir uslyp täsinlikleriniň biri, biziň pikirimizçe, pikir erkinligidir. Ol erkinlik gypnyç etmezlik manysynyň daşyndan, şygryda pikirleri beýan etmek uslybyny aňladyp, şol goşguda, hatda şol goşgynyň şol bir bendinde diline gelen sözleri, jümleleri aýtmagydyr. Dile gelen sözler bolsa, Özi ýazмышlaýyn: “...köňül nagşydyr.” Bular biziň magtymgulyşynassyrap aýdýan geplerimiz bolman, “Enary bardyr” diýen goşgynyň her kime ýatladyp biljek pikiridir. Bendiň setirlerini ýazgyn görnüşde okalyň: **“Hazana gurulmuş pany eýýamy, Golunda götermiş hijrany jamy, Jeýhun bahry bilen Nili, Gulzумы, Bir uly ummandyr, Hazary bardyr.”** Okamasyna okadyk welin, her kimiň aňynda peýda bolup biljek: “Bent näme hakynda, manysy näme?” diýlen ýaly sowallara jogap bermekde iş bar. Ras, dile aldykmy, ýagşy-ýaman jogap bermeli bolar. Biziň telper düşüňämiz üçin, öňünden ötünç sorayarys! Bize görä, her setiri aýry-aýry ahwallar, zatlar hakynda aýdylýan “erkin beýanatlara”, aslynda, hiç hili erkinlik berilmändir. “Golunda götermiş hijrany jamy” diýlen setir özünden öňki setiri-de, özünden soňraky iki setiri hem özüne “kökerip”, bir bütewi many-mazmuny – dünýäniň teý-teýkary şeýle gurlupdir, asyl-ha kepemejek ýaly bolup görünýän Jeýhun, Nil, Gulzum, Hazar deňzi ýaly läheňler-de wagty-salymy gelende gurap, ýer bolar, şolaryň hem wagtlaýyn närselerdigini kabul edýän bolsak, gam-gussa gaplanyp oturasy iş ýok, ýorganyňy başyňa çekip ýatmagyň hem manysy ýok, berlen ömri ömür şekilli geçirmeli: haýyr işler bilen meşgullan, il-günüň, Watanyň abadançylygy üçin eliňden gelenini aýama, çünki “Ýagşydan at galar, ýamandan – set” diýlen şekilli mantyklaýyn many-mazmun saklanýar. Ol bentden has kemally many-mazmuny okap biljekleriň köpdüğine şübhamiz ýok. Biz hem “Baryny beren uýalmaz” diýen atalar sözüni arka tutunyp, gürrüňimizi dowam edýäris.

Dowamyndaky bentleriň hem many-mazmun çuňlугy, şahyрана-çepeçilik belentligi, poetikasynyň nepis-çylşyrymlygy ýerli-ýatakly ylmy derňewleri talap edýär. Biziň göz öňüne tutan seljermämiziň “çarçuwa” darlygy sebäpli, soňraky bentleriň hersinden iki setire ýüz tutmak bilen, çäklenmeli bolýarys. “Enary bardyr” diýlen goşgynyň üçünji bendindäki soňky iki setiri: **“Hiç bir Lukman däre ede bilmeýen, Jan şährinde hijran azary bardyr”** “sözi tamamlýar”. Biziň düşünişimizçe, bu beýt öňde getirilen bendiň many-mazmunyna takyklyk girizip, “hijran azarynda” başy dynç hiç bir janlynyň (ozaly bilen) ýokdugyny, öňde-soňda gelnişi ýaly-da gidilmelidigi nygtaýar. Bu hemme kişä mälim bolan sada pelsepe ýaly bolup görünýän hakykatyň aňyrsynda uly bir mazmunyň – “Gitdim – eşek, geldim – eşek” edip ýaşamaly dældigini, ömür ýaly deň-taýsyz gymmatlygy, baýlygy ýerlikli peýdalanmagy, iliň-günüň bähbidine, maşgala-

nyň, ogul-gyzyň abadançylygyna, geljekki günleri üçin harjamalydygyny... wagyz edýän parasat ýatýar. Oňa başgaça düşünlere-de däl diýip bolmaz. Hatda ol setirleri: “Ömür hakda däl, ýşk-söýgini aňladýar” diýip, kabul edýänler, baş üstüne, şeýle kabul etsinler. Aslynda, beýik Akyldaryň şygrylarynyň aglabasynda, şolaryň içinde “Enary bardyr” atly goşgusynda hem her kimiň – ýaşlar, orta ýaşlylar, gojalar, olaryň arasynda-da sowatsyzlar, çala sowatlylar, sowatlylar, bilimdarlar, alymlar, akyldarlar, mahlasý, tutuş ile wekilçilik edýän her kimiň öz paýy bolupdyr. Şonuň üçin Magtymgulynyň eserleri her kimiň bütin ömrüne hemra bolupdyr. Häzirem şeýle bolsa gerek! Ýakyn gelejekde Magtymgulynyň kimligi ýer ýüzüniň ähli künjeginde mälüm bolup, olar hem “türkmenleşerler” diýip pikir edýäris...

Goşgynyň dördünji bendinden “ätleýäris”, çünki onda “Çyn-Maçyn” otyr.

“Enary bardyr” atly goşgynyň başınjy bendiniň jemleýji iki setiri: **“Haýwan, ynsan ürküp, daýym inmeýen, Aby-Köwser diýrler, güzeri bardyr.”** diýýär. “Aby-Köwser” – Jennetdäki “Köwser” atly çeşmäniň suwy diýip “Sözlükler” düşündirýär. Ýöne näme üçin “Haýwan, ynsan ürküp”, onuň güzerine inip bilmeýändiginden habarymyz ýok. Elbetde, Ylahy düşüňjiler bilen içgin gyzyklanýan kimseler ol hakyndaky hyýaly (mistiki) rowaýatlardan habarlydyrlar. Ony düşündireniň ýa-da düşündirip biljek bir kimsäniň gözi belen görmändigini üçin, ol takyklanan halatynda-da, barybir hyýaly gürrüň bolup galýar. **Bu bolsa** biziň meselämizden sowalygyndan ötri, **Magtymgulynyň** sözlerini şol durşuna kabul etmek **makul karardyr**. Oňa derek başga bir ýagdaýa ünsi gönükdirsek, iki tarap üçin-de peýdaly bolar: şygryň başky iki bendi dünýewi mazmunyň, soňraky iki bent Ylahy düşüňjeleriň üstünde öz “raýyny” oturdypdyr. Ony ýokarda edilen gürrüňler hem, belli derejede, tassyklaýar. Soňraky bentleri hem şol unsura tabyn tutulyp, goşgy tamamlanýança dowam **etdirilýär**. Ynançly bolar ýaly, soňraky bentleriň jemleýji iki setirlerini okalyň:

Altynjy bentden: **“Gudraty köp gara daşly daglarda, Bihasap engury hem mary bardyr.”**

Ýedinji bentden: **“Oýun kylp, şu pelegi utmaz sen, Ger ki utsaň, bilgin, güzeri bardyr.”**

Sekizinji bentden: **“Bilmez diýip kylsaň dünýäde bir iş, Alnynda häzirdir, habary bardyr.”**

Dokuzynjy bentden: **“Biziň ilin – ata çykan goçlaryň, Ýörgür bedew hem zülpükary bardyr.”**

Onunjy bentden: **“Desti-paýyň baglap, lahat atarlar, Beýtinler ýyglaýan ah-zary bardyr.”**

On birinji bentden: **“Tutsam diýip sepil – her dem ýörüp men, Galat eken, dünýän haýýary bardyr.”**

Many-mazmunyň bu goşgudaky ýaly gurluşy (kompozisiýasy) we ýordumy şahyrana eserlerde seýrek duş gelýär. Bu gurluş ussat tarapyndan düşüňjeli kemala gelen täsinlikmi ýa-da zehiniň tebigatyna görä öz-özünden peýda bolan ýagdaýmy – ol barada biziň kesgitli bir zat aýtmaga hetdimiz ýok, emma onuň özboluşly bir poetika eýe bolup, takmynan, aşakdaky ýalyrak manyny ýüze çykarýandygyny aýdyp bileris.

Dünýewiligiň ylahyýete baglanyşygy, barlygyň ýokluga gatnaşygy, ahyrky netijede, ynsan bolup doguldyň, ynsanlyk aň-düşünje berlipdir, “iki uçly ömür tanapyňy külterleýärkäň” “iki ujuny deň” tutsaň, seniň aň-düşünjäň ynsan hökmünde seni bagtyýar edip biler diýlen kysym wagyz-ündewi okamak mümkin. Başgalar başgaça düşüňip hem biler, oňa söz ýok, çünki akyldaryň hiç bir eseri, şol sanda, “Enary bardyr” diýen goşgusy-da belli bir düşüňjelileriň, belli bir adamyň “baknaşy” bolmandy, bolup hem bilmez. Ol tutuş ynsanýetiň eýeçiligindäki gymmatlykdyr.

Ýagdaý şeýle bolansoň, ýokarda mysal getirilen setirlerdi her kimiň özüçe many tirmegine galdyryp, goşgudaky başga setirlere ýüzlenmek isleýäris. Altynjy bentde: **“Bir dessan sözledim goja çaglarda, Bilbiller gojalmyş Erem baglarda.”**; on birinji bentde: **Magtymguly, çoh kär-**

leri görüp men, Gojalyp men, ygtyýarym berip men.” diýilýär. Bu setirler şahyryň ylmy terjimehalyna maglumat bolup hyzmat edýändigini bilen ähmiýetlidiginden öte, “gojalyk” ýaşa baran bolsa-da, akyl-huşuň ol ýaşa ýan bermän, “sagat ýaly” işleýändiginden; “Bilbiller gojalmyş” bolsa-da ýaşaýşa bolan yhlasyň, geljege ynamyň sagdynlygyndan; “goja çagda sözlenen dessanyň” howasynyň tämizliginden, ruhunyň terliginden habar berýändigini nygtap bellemelidiris. Şygrydaky “gojalygy” fiziki ýaş hökmünde kabul etsek-de, ony hiç bir babatda şygryň özüne ýanap bolmajakdygyny, eýsem-de bolsa, diňe salykatlylykdan aýdylan sözdür diýsek, goşgynyň poetikasynyň üm-yşarat edýän manysyna ýakyn gürrüň etdigimiz bolar. Bu ýagdaýy öňde galdyrylan “Çyn-Maçynly” bent hem tassyklasa gerek:

Bossanlaryň gunçasyny örteýen,
Turan, Bulgar, Çyn-Maçyny örteýen,
Haýwan, ynsan — barçasyny örteýen,
Ataşdan bir ötgür nazary bardyr.

(“Enary bardyr”, II, 66 s.)

Ozaly bilen, bendiň “örteýen” diýen sözünüň manysyna aň etmegimiz gerek.

“ÖRTEMEK [örtömök], işl. Gaty gynandyrmak, bagryny ýakmak, janyny ýakmak, ýakmak. Serwi daragt boýly peri, Seni hijran örtedi (Magtymguly).”¹

Aslynda, “örtemek” sözünüň manysyndan bihabar bolup ýüzlenmedik, şonuň nämedigini, ýagny üç setire eýelik edýän närsäni – sözlemleriň eýesini anyklamak niýeti bilen, “Türkmen diliniň düşündirişli sözlüğine” ýüz tutduk. “Sözlügiň” Magtymgulydan mysal getirilen jümlesinde “hijran” diýlen söz sözlemiň eýesi bolup gelýär, biziň ýüzlenen bendimizde “ötgür nazary” bilen “örteýen” nämekä? Ýeri gelende aýtsak, şu sowalyň özem, öňde Magtymgulyň goşgularynyň agramly kysmy köp manyly bolup, her kim ondan özüçe netije çykarmak mümkinçiligine eýe bolup bilýär diýen pikirimizi ýokarky bendiň poetikasy-da tassyklaýar. Her kimiň biri bolup, özümüz ol baradaky düşünjämizi aýtmaly bolanymyzda, şol bendiň öň ýanynda gelýän bendiň: **“Hiç bir Lukman däri ede bilmeýen, Jan şährinde hijran azary bardyr”** diýen setirleriniň mantyklaýyn dowamy hökmünde kabul edýäris-de, ol dile alnyp aýdylmadyk närsä (*sözlemiň eýesi*) “ajal” diýlen sözdür diýlen netijä gelýäris. “Çyn-Maçynyň” goşgynyň umumy poetika akymyna öz saldamly goşandyny goşýandygyny bellemek bilen, onuň hut öz bendindäki, öz oturan ýerindäki poetiki many-mazmuny babatda şeýle diýip bileris: Çyn-Maçyn ägirt giňişlige ýaýyylan bir yklym, ululygynyň daşyndan-da ajaýypdygyna, şan-şöhretly döwletlere eýedigine, hiç bir zaman dargap-tozup gitmejek, mizemez barlyk bolup görünýändigine garamazdan, wagty geler, ony-da “örtär” diýlen şekildäki many-mazmuny okamak mümkin. Olaram şeýle boljak bolsa, diýmek, adam ogly berlen sanalgysyny aňly-düşünjeli harjamaly, iliňe-günüňe, Watanyňa ýaramly işleri etmekliklige howlukmalydyr. Çünki “Ýagşydan at galar, ýamandan – set” diýlen paýhas ýene-de ýada düşýär.

Magtymgulyň il içinde meşhur bolan, ylmy pikirlenmämizde, nebsimiz agyrsa-da, öz ornuny eýeläp bilmän gelen **“Gördüňmi”** atly goşgusynda-da “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt ady geçýär. Geçen asyryň birinji ýarymy barada bir zatlar aýtmaga ýagdaýymyz ýok, emma ikinji ýarymyň altmyşynjy ýyllaryndan başlap, Garaşsyzlyk zamanamyza çenli bolan döwürde “Gördüňmi” goşgynyň il içine giňişleýin ýaýramagyna getiren sogaply işlere (olar barada **seret**: “JEÝHUN” ýer-ýurt ady, “Gördüňmi” goşgy) janly şaýatlaryň biri bolup, il içindäki meşhurlygy hakynda aýdýarys. Emma ol meşhurlygyň ylmy-derňew işlerine içgin aralaşyp bilmändiginiň

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II tom. Aşgabat, TDNG, 2016, 185 s.

sebäbini hem, şol ugruň gyrak-bujagynda bolan edebiýatçy hökmünde şeýle açyklar bileris: ylmy işler eseriň diňe çeperçilik gözelligini däl, onuň many-mazmun gymmatlygyny-da ýüze çykarmaklyga hem borçly bolansoň, “ýatan ýylany oýarmagyň manysy ýok” edilenligindendir. Il-günüň we ylmy pikirlenmelerimiziň otuzynjy ýyllaryň, ellinji ýyllaryň nijeme zehinlere salan tagmalary babatdaky ýakymsyz ýatlamalary asyryň ahyryna çenli “kesmek baglaman” gelýärdi, “göçüň yzyna gaýdybermegi-de” ähtimaldy. Şonuň üçin “Gördüňmi” diýlen goşgynyň ylmy-seljermesi öz wagtyna-zamanasyna garaşmaly bolupdy. Ine, indi eseriň zamanasy özüne gelip gowuşdy!

Her bir eseriň raýy (*demir ýoly*) bolup hyzmat edýän meselesini takykklamazdan onuň “morfologiýasyna” aralaşmagyň uçursyz çetim işdigini edebiýaty öwreniş ylmyndan habarly adamlar habarlydyr. “Gördüňmi” atly goşgynyň gönügen meselesini takykklamak üçin birinji bendi okap, ondaky käbir sözleriň manysyny açyklamagymyz gerek:

Ýagty salar gider zulmat tününde,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?
Bahar eýýamynda, heýhat gününde,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?

“Sözlükleriň” aýtmagyna görä, “zulmat” (zuluma:t) – garaky, garaňkylyk, tümlük; “tün” – gije, garaňky; “sahyp (sa:hib) – eýe, hojaýyn; “jema” – owadanlyk, gözellik, zybalyk (sahypjema – gözelligiň eýesi); “heýhat” (haýha:t) – dady-perýat; “heýhat günü” – ahyrzaman, kyýamat günü diýlen ýaly manylary aňladýar. “Bahar eýýamy” diýlen söz düzümini bolsa biz “adamzadyň döräp, kämillige tarap aýak basyp ugran eýýamy” diýip düşüňäris. Şu düşüňjeleri bir ýere jemleseň, biziň pikirimizçe, Hudaý, Hudaýyň deň-taýsyz sypaty hakdaky oýlanma orta çykýar. Diýmek, “Gördüňmi” diýlen goşgynyň baş meselesi – Hudaý we Hudaýyň soragydyr.

Goşgy soragyň dowam etdirýär:

Ikinji bendinde “Gijesi tirikdir, gündizi beýhuş” Anka guşundan; “Redaly, jindeli, egni hyrka puş” derwişden gözleýän zadyny sorayar. Hiç birinden jogap ýok.

Altynjy bent: “Ýa, yklym eýesi Ahmet Ýasawy” diýip, beýik Pire: **“Meniň sahypjemalymy gördüňmi?”** diýip ýüzlenýär. Turanyň beýik Pirinden-de jogap ýok.

Bilse, biläýmeli hyýaly guşdan, Hak ýolunda ýören adamlardan soragyna jogap alyp bilmedik “Gördüňmi” jansyz diýlip bilinýän närselere-de yüz tutup göreýin diýlen niýet bilen ýedinji bendini döredipdir: **“Mesgen tutmuş gara dagyň burnunda, Alynyň mülkünde, Isa ornunda, Ýeriň arkasynda, gögü garnynda.” Onuň bardygyna güman ýok, emma ki “Meniň sahypjemalymy gördüňmi?”** diýip, dikanlap soralsa-da, olar ýagşydan-ýamandan “dil ýaranok”. Belki, dil-agyzsyz närseler bolandygy üçin aýdyp bilýän däl. Belki... Eýsem-de bolsa, Onuň bardygyna welin şübhe ýok.

Jemleýji bent: bardygy şübhe döretmeýän “Sahypjemaly” arşy-aglada perişdeler görendir, iň bolmanda, “Hakyň emini” hökman görendir, ol Oňa iň ýakyn dört perişdäniň biri ahyry diýlen ýaly pikir bilen, Oňa yüz tutýar: “Ýa, ady Jebraýyl – Hakyň emini, Meniň sahypjemalymy gördüňmi?” Geň galaýmaly, Jebraýyl perişdeden-de jogap gelenok.

Belki, Zeminiň bir ýerlerinde görleňdiginden habarly bar bolsa, hökmany suratda, ýer-ýurtlar habarly bolmaly. “Gördüňmi” diýlen şygry ony hem ahmal etmändir: üçünji bent: **“Käbe etrapynda, Şamda, Yrakda, Meniň sahypjemalymy gördüňmi?”**; başinji bent: “Aşyklar ahynda, Gulzum döwründe, Gubbatyl-yslamda, Jeýhun bahrynda, Sidre sährasynda, Isa şährinde, Meniň sahypjemalymy gördüňmi?” diýýär. Bu ýer-ýurtlaryň hiç birinden ses-seda çykanok. Belki,

ýokarky gürrüňleriň açylmagyna sebäp bolan “Çyn-Maçyndan” bir habar alyp bolar. Bendi tutuşlygyna okalyň:

Haremde, Gypjakda, Çynda-Maçynda,
Asmanyň üstünde, Arşyň içinde,
Yklym degresinde, pelek burçunda,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

Magtymgulynyň “Çyn-Maçynly” goşgularynyň “Gördüňmiden” başga ählisinde bu mekan “Uzak Gündogar” manysynda gelýär. Onuň şeýledigini “Çyn-Maçynly” gürrüňiň başynda getirilen: “Çyn örän parasatly bolany sebäpli, suratkeşligi, dürli reňkli geýimleri oýlap tapýar, bu hünäri öz perzentlerine-de öwredýär, ol pileden ýüpek almaklygy-da öwrenýär. Hudaý oňa bir ogul berýär, onuň adyna Maçyn goýýar... Maçyn kakasynyň maslahaty boýunça, Çyn ýurdunyň ýakynynda öz adyna bir şäher saldyrýar. Özi-de şol ýerde ýaşaýar. Şeýlelikde, Çyn-Maçyn ýurtlary emele gelýär.” diýlen rowaýaty maglumat hem tassyklaýar. Aslynda, poetikaly gürründe bu derňew we rowaýaty habarlaryň ullakan derwaýyslygy hem ýok, gaýta onuň hereket çäginini daraldaýan ýaly hem görmän duranok. Ol dogry. Eýsem-de bolsa, biz başga bir meselä – Magtymgulynyň şahsyýet hökmünde dünýäniň ýer-ýurtlary babatdaky düşünjesiniň uçursyz giňdigi, adyny tutýan her bir ýer-ýurdy hakynda takyk maglumatlara esaslanandygyndan habar berýän goşmaça subutnama bolup hyzmat edýändigini üçin bu meselä ünsi çekýäris.

Ýokarky bentdäki “Çyn-Maçyn” iki sany şäher döwletini üm-yşarat etse-de, onuň poetikasy diňe Harem, Gypjak giňişligi bilen çäklenmän, “asmanyň üsti”, “arşyň içi”, “yklym degresi”, “pelek burçy” ýaly giňişlikler bilen sazlaşykda bolup, bir gördüm diýen bar bolsa, “Çynda-Maçynda” bolup biler diýlen şahyrana mantygy orta çykarýar. Netijede, “Çyn-Maçynyň” poetikasy ussadyň nazarynda “Gördüňmi” goşguda ady geçen birnäçe mukaddeslikleriň, dünýäde meşhur bolan il-uluslaryň hatarynda saklanýandygyny tassyklaýar. “Gördüňmi” atly goşgy hem beýleki “Çyn-Maçynly” eserleri ýaly, “Çyn-Maçyn” şygry meşhurlaşdyran bolsa, şygry hem Çyn-Maçyny meşhurlaşdyrypdyr. Türk nakyly: “Tek eliň nesi bar, iki eliň sesi bar.”

“Çyn-Maçynyň” poetikasynyň çeperçilik hyzmatyny-da belläp geçsek, gozgan meselämize goşulan goşant bolup hyzmat eder. Bendiň sazlaşygyna üns bereliň: “Çynda-Maçynda – **Arşyň içinde – pelek burçunda**” setirleri tamamlýan sözleriň diňe özleri däl, hatda olara “aýyrgyç” bolup gelýän düşünjeler hem sazlaşygyň kämil, owazly, ýatda galyjy bolmagyna önjeýli gatançdyr diýip bilýäris.

Sözümiziň ahyrynda, “Gördüňmi” diýlen goşgy şunça jan çekip, “gördüm” diýene gabat gelip bilmedik bolsa, özümiziň Magtymguly derejede däldigimizi boýun alyp, bardygy oraşan, emma ynsyň-jynsyň, Ýeriň-Arşyň, ýer-ýurtlaryň gördüm diýip bilmedik deň-taýsyz, ýeke-täk KIMSESINI – ALLATAGALANY gözläp, heläk bolup ýörmän, Onuň Kurany Kerim arkaly bize ýollan borçlaryny berjaý etsek, hemmämiz kalbymyz nurly, dünýäde iň bagtyýar dünýewi adam bolup ýaşap bileris diýmek bilen, bu goşgudaky poetikaly gürrüňi jemlese bolar.

Magtymgulynyň uzyn boýly goşgularynyň biri “**Pisat dünýädir**” diýen eseridir. “Pisat” diýlen söz “bozuk, erbet, wejera, ýaramaz” ýaly manylary aňladýar. Şygryň baş meselesi – ynsanyň ýaşayşa, dünýäniň gurluşyna gatnaşygy. Şygryň poetikasy şol gatnaşygyň hem şahyranalygyny, hem many-mazmunyny dürli çeperçilik serişdeleri, edebi tilsimler, ýer-ýurt atlary (şolaryň içinde biziň “Çyn-Maçynymyz” hem bar) arkaly kemala getirýär. Maglumat bermek üçin şygryň her

bendinden iki beýdi barada gürrüň etmek ýörelgämizi dowam etdirip “Pisat dünýädir” diýlen goşga ýüzlenýäris. Şygryň başyny başlaýan iki setir:

Adam ogly, diňle sözüň bir zaman,
Jan isläp sergezdan, pisat dünýädir.

Adam ogluna ýüzlenilip aýdylýän birinji setirdäki “bir zaman” diýlen söz düzümine aň edeliň: bir manysy – bir salym, biraz wagt, bir pursat; ikinji manysy – haçanam bolsa, eliň işden boşan wagty, wagt tapan wagtyň, şahyr näme diýdikä diýen pikir kellä gelen pursaty; üçünjisi – geljekde, soňraky **ýylarda**; dördünjisi – indi dünýä injek nesiller bir zaman, ýagny dowamatda diýlen wagt giňişligi – ine, şulardan habar berýär. Haçan okalmaly bolanda-da, bu dünýä üçin de raýslygyňdan öte jan çekmegin, çünki ol senden janyňy almak isleginde gurlan “pisat dünýädir.”

Ikinji bendiň iki setiri: “Kime nesip etdi ol aby-haýat, Derdi aşa geler, bu jandan zyýat.” diýmek bilen, hiç baky **ömür** “etmändigini”, üstesine-de, “dünýäniň” başyňa sallaýan derdiniň sany, agramy şirin janyňdan has rüstem gelýändigini ýatladýar. Bu ýagdaý başy kazaly hiç bir ynsandan sowlup geçmändir, indem sowulma niýeti ýokdur... Galanynynam özüň bilersiň. Rowaýaty düşünjede, Aby-haýat – dirilik suwy, ony içen adama baky ömür nesip edermiş. Heniz-ä onuň nesip eden ynsany barmyş diýlen habar ile ýaýranok.

Üçünji bendiň iki setiri: “Nuh nebiniň, görüň, salyn neýledi, Bahar pasly çykan nebat dünýädir.” diýýär. Nebat – ösümlük, agaç, ot-çöp. Adamzady we zeminiň beýleki mahluklaryny бүтindүнүә tupanyndan halas eden Nuh pygamberi gämisi ömürylla şol durşuny saklap galaýjak (käşgä, şeýle bolan bolsady, adamsat häzirkisinden parasatly bolarly) ýalydy, emma ol gäminiň-de oturan ýerini toprak edip, özünem **çüýredip**, dargadyp, toz-topraga garyp, üstüne ösümlük – agaçdyr ot-çöp bitiren dünýäden näme tama etjek. Bu bir poetiki-tymsaly gep bolup, biziň pikirimizçe, onuň arkasynda janly-jandaryň alkysyny alan bir närsäni dünýä ýok etmegi başaran bolsa, biziň şol dünýäde ýaşaýandygymyz üçin, öz ömrümüz barada çynlakaý-goýazy pikirlenmegimiz gerek. Biziň nesillere ýadygär galdyryp biljek “gämimiz” Watana, topraga, il-güne edip biljek haýyrlý işlerimizdir.

Dördünji bendiň jemleýji iki bendi: “Bu pany jahanyň teşwüşi ýalan, Bahyllara uly yzzat dünýädir.” diýip, “pahy jahanyň” teşwüşiniň (aladasynyň, başagaýlagynyň, gaýgysynyň) biweç ugraşdygyny nygtamak bilen, bahyllara (ussadyň özi bahyllaryň tagna sözlerinden, hyýanatlarýndan juda kösenen bolarly) hoşnut, gadyr-gymmatly dünýedir diýip belleýär. Bu bellik zehinli, mertebeli ynsanyň haýsy jemgyýetçilik durmuşda ýaşaýandygyna garamazdan, bahyllaryň namart ýagylar bolup, hemişe “çemeçil batyrlýk” edip gelendigini bize mälim edýär. Magtymguly ýaly bir akyla “pany” bolup görnen jahany bahyllar üçin çyna, yzzata öwürüp bilen dünýesi häzirem şol dünýeligini, jahanyň hem şol bir jahandygyny ykrar etsek, bahyllardan zehinleri, mertebeleri goramak biziň gaýragoýulmasyz borjumyzdyr diýlen ýaly sargyty ýokarky iki setiriň poetikasynyň sargyty hökmünde kabul etmegimiz gerek.

Bäşinji bendiň soňky iki setiri: “**Jan matasyn baryp topraga satdy, Yzynda ýygladan tagat dünýädir.**” diýýär. Setirlerdäki sözlere, olaryň birleşip gurýan jümlelerine ol diýlen aýdyň we takyk düşüňip, düşündirmek mümkinçiligimiz bardyr öýdemzok, emma duran ýerinde çen-takmynan gürrüň edip bileris öýdýäris. Emma şol sözleriň içinde “tagat” diýlen söz welin, aýratyn üns berilmegini isleýän ýaly görünýär. Çünki ol söz setirleriň manysyna täsir edýän esasy serişde bolup hyzmat edýär.

Gepleşik dilimizde “tagat” bar, birem “takat” bar: “Hüwi ýaly tagat çekýär” diýsek, şol bir sesi (sözi) üznüksiz gaýtalaýar diýmek bolar. Eger “Beýdip oturmaga takaty ýetenok” diý-

sek, uzak oturmaga güýji, çydamy, gaýraty ýetenok diýdigimizdir. Bu – biziň bilşimiz. Türkmen “Sözlükleri” näme diýýär? Okalyň:

“TAGAT – 1) tabyn bolma, boýun egme; gulak asma; 2) namaz okap, dürli dini dessurlary ýerine ýetirip, Hudaýa gulluk etme; takwa bolma...”¹

“TAKAT – çydam, durnuklylyk; güýç, kuwwat; sabyr.”²

Biziň pikirimizçe, bu mysalda aýnadaky ýaly açyklyk bolmasa-da, ol kabul ederlik derejededir. Diýmek, setirdäki “tagatyň” ýerine “Sözlügiň” düşündirişindäki sözleriň birini oturtmak mümkin. Belki, biz ýalňyşýandyrys, şeýle mümkinçilik ýok. Oňa derek “Takata” berilýän düşündirişdäki “durnuklylyk” diýlen söz bolman durjak däle meňzeş: “**tagat dünýädir**” – “durnukly dünýädir”, beýle bolmaz, “Sözlügiňki” guraksy hem ýeňil görünýär. Onsoňam, “Magtymguly “tagat” bilen “takatyň” tapawudyny bilen dälär öýdýärmisiňiz?” diýlen sowal şindiden eşidilip başlaýar. Estagfirulla, heý-de, Magtymguly bilmezmi!

Indi aşakdaky mysaly okalyň:

“TAGAT [ta:ğat], at, ser. Takat. Tapyşyk ýaşlygyň bagtly sagady, Tapyşyk belläniň bolmaz tagady (A. Kekilow).³

Bu düşündirişde welin “tagat” bilen “takata” berilýän düşündişi-de, getirilen mysal-da bir manyly sözler ýaly beýan edilýär. Aşak ýanynda bolsa “takat” başga manyly söz hökmünde açyklanýar. Olar welin dogry!

“TAKAT [ta:kat], at. Adamyň çydam, sabyr etmäge bolan ukyby, sabry, karary.

“TAKATLYLYK [ta:katlylyk], at. Takady, sabrykarary barlyk, sabyrlylyk. Ol takatlylyk bilen başlap, işini soňuna çenli alyp barmaklygy başaýar (“Nesil”).”⁴

Biziň pikirimizçe, Magtymgulyň “tagatynyň” ýerine geçip biljek çemeli bara meňzänok. Olaryň haýsy birini çenesek, Magtymgula düşünmekden heniz-henizler uzakdadygymyz belli bolýar duruberýär. Beýle diýdigimiz “Sözlük” nädogry düşündiriş berýär diýdigimiz dälär, “takatyň” manysyny aňlamagyň hötdesinden kemsiz gelip bilipdir.

Ýagdaý şeýle bolansoň “Sözlük” gözlegimizi dowam etmeli.

“TAKAT – (a.) Güç, zor, küwvet, kudret, iktidar.”⁵

Bu “Sözlükdäki” “iktidar” diýlen söz ýerini tutup bilse gerek diýip pikir edýäris. “Iktidar” diýmek näme?

“Iktidar. (a.i.) 3. Hükümet edarasini elde bulundurma, hükümet. (Hökümet edralaryny elinde saklaýan, hükümet).”⁶

“Sözlük” häzirki zaman nukdaýnazardan “iktidara” düşündiriş berýär. Ol düşündirişi Magtymgulyň zamanasyna geçirip aýtsak, “hökümdar, häkim” bolýar. Bu düşündiriş, biziň düşünişimizçe, akyldaryň “tagat” sözünü, köp derejede, garşylap bilýär. Çykgyt hökmünde aýtsak, “Magtymguly “tagat” diýipdir, “Sözlük” bolsa “takat” barada aýdýar” diýiljegi görnüp dur. Ýerlikli bellik. Oňa şeýleräk jogap berip bolar: İsmail Parlatyr tarapyndan ýazylan “Osmanly Türkçesi sözlüğüde” “tagat” diýlen sözün özi ýok. Onuň ýerine “takat” diýlen sözün baş sany manyny aňladýan sözleriň üçüsiniň “takat” diýlen düşünjä degişlidigini, soňky ikisiniň (gudrat, hükümdar) bolsa “tagady” yşarat edýändiginden çen tutsak, şol bir “takatyň” iki manyda-da ulanylýandygy belli bolýar. Ony diýsek, M. Mehmet Doganyň düzen “Temel Büyük Türkçe Sözlüğüde” hem diňe “takat” orun alyp (741 s.), “tagat” barada aýdylmaýar. Bu “Sözlügiň”

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Konbed Kabus, 1997, 806 s.

² Şol ýerde, 359 s.

³ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II tom. Aşgabat, TDNG, 2016, 376 s.

⁴ Şol ýerde, 378 s.

⁵ İsmail Parlatyr. Osmanly Türkçesesi sözlüğü. Ankara, 2009, 1618 s.

⁶ M. Mehmet Dogan. Temel Büyük Türkçe sözlük. İstanbul, 1994, 366 s.

häzirki zaman ýazuwynda we gepleşiginde ulanylýan sözleri özünde jemleýändigini ýatlatsak, ony goşmaça tassyklama hökmünde ulanmak mümkindir.

Gepiň gerdişinde aýdylmaly söz: Prof. Dr. İsmail Parlatyryň “Sözlüginini” esasyny häzirki zaman türk bilim adamlarynyň “Diwan Edebiýaty” diýýän XX asyrdan öňki döwür söz ussatlarynyň eserlerinden alnan sözler düzýär. Osmanly zamanasynda ýaşan şahyrlaryň uçdan-tutma ählisiniň diýen ýaly türkmen milletiniň wekili bolandygy belli. Biz bolsa ol döwri “Nusgawy döwür” atlandyryarys. Ol şahyrlaryň köpüsiniň döredijiliginden Magtymgulynyň habarly bolandygyna şübhe ýok. Ýene bir ähmiýetli maglumat: Anadoly hakynda gürrüň ýok (Osmanly döwletini guranlaryň türkmenigini ýatlalyň), Yrak, Şam döwletlerinde hem türkmenleriň ni jeme asyrlap ýerli ilat bolup ýaşandygyny, Döwletmämmet Azadynyň atasynyň (Magtymguly Ýonaçynyň kakasynyň) şol döwletleriň birinden (edebiýaty öwreniş ylmymyz ol Yrakdan gelen diýip belleýär, biziň pikirimizçe, Anadolydan gelendir) Türkmen Sähra (häzir: Gülüstan) gelip, kaýylaryň arasynda ýurt tutunandygyny ýatlamak hem ýeterlikdir. Şu ýagdaýlaryň özem “Osmanly türkçesiniň sözlügi” diýlen söz bilen “Türkmen nusgawy edebiýatynyň sözlügi” diýlen düşünjeleriň aňladylyşy başga-başga bolsa-da, olaryň başga-başga dillerdigini aňlatmaýar, olar dürli jugrafiýada ýaşan bütewi bir milletiň – geçmişdäki türkmen milletiniň ortak dilleridir, ortak sözleridir, hatda ortak adalgalarydyr.

Diýmek, Magtymgulynyň **“Jan matasyn baryp topraga satdy, Yzynda ýygladan tagat dünýädir.”** diýen setirlerinden özümizçe (her kim özüçe!) many çykarsak, onuň poetikasy: “Janyň matasyny (ýagny bedeni) kepene öwrüp, zynda galanlary ýas tutmaga mejbur eden höküm-dar (gudrat) dünýädir, oňa hiç kim dil düşündirip bilmez, diňe kaýyl bolmak galýar” diýmekdir.

Altynjy bendiň duşundan geçýäris.

Ýedinji bentden iki setir: **“Adam oglun zemin içre gizleýen, Ömür çykmaz kylan lahat dünýedir”** diýip, başinji bentdäki göçme manyly many-mazmuna “takyklyk” girizýär-de, her kimiň düşüniş biljek şekildäki jümleler arkaly onuň üstüni ýetirýär.

Sekizinji bendiň başky setirlerini mazmun-maglumat bilen baýlaşdyrýan soňky iki setir: **“Luw bent boldy, bakyň umman içinde, Her kese ser salan muhbet dünýädir”** diýýär. “Muhbet” diýlen söz setiriň içki säginme düzgünine kybap edilen “muhabbet” sözüniň gysgal-dylan görnüşidir. Muhabbet – söýgi, yşk, janyna ýarayan, şonsuz ýaşap bilinmejek, diriliginiň esasy şerti bolan mylaýymlyk. Adaty adam, howa bilen nepes alýan haýwanlaryň haýsy-da bolsa biri (diýeli, haýwanlaryň şasy – şir hem) ummanyň (okeanyň, deňziň) içine çümse bogular, luw (balyk, näheň) bolsa “bilbiliň bossan içinde ýeser” bolşy ýaly özüni bagtyýar duýar, ol bossanyň däl-de, suwuň ýesiridir, ýagny aşygydyr. Bu timsaly geplerden görüşimiz ýaly, “her kese ser salan (nazaryny aýlan)” dünýedir. Bu dürlülük hem her kimiň özüçe pikirlenip, özüçe many çykarmaly maglumaty bolup hyzmat edýär.

Dokuzynjy bent: **“İstese ol ýarym, ser bilen ýörsem, Deşde duşup uran saýyat dünýädir”** diýip, sözüni bitirýär. Şu setirlere çenli bolan bentleriň ählisinde ussadyň adyndan gürläýän duýguly gahrymanyň şahyrana oýlanmalaryny, pikir ýöretmelerini diňledik. Bu setirlerdäki poetika özüniň many-mazmunyny “üst akymda” aýan etmeginden ötri, duýguly gahrymana az salymlyk arakesme berip, akyldaryň ylmy terjimalyna dahylly bolan maglumatlary öz adyndan beýan edýär: “deş” – çöl, beýewan, “saýyat” – awçy, mergen. Eger ol ýaryndan (Meňli bolsa gerek!) “gel” diýlen sözi eşitse ýa-da çagyrylan um-yşaraty duýsa, başy bilen ýöräp barmaga taýyn, emma ol ýaryň çakylyk göwnünde bar hem bolsa, ol islegini berjaý edip bilmez... Çünki dünýä ony awçynyň çölde duş gelen jerene duçar eden ykbalyna sezewar edipdir. Indi diňe dünýede barlygyna guwanyp ýörmek galýar. Hiç bolmasa, olam bir teselli. Bagtyň özi bolmasa-da, kölgesidir. Eýsem “saýyat dünýäden” başga näme tama etjeksiň...

Bu dili senaly goşgynyň, näme üçindir, jemleýji bendiniň başyny bozmaga gözüň gyýanok. Edebine ýagşy, tutuşlygyna okalyň:

Magtymguly aýdar, mejalym bardyr,
Günler öter boldy, ah-zarym bardyr,
Çekdigim jebirdir, pişäm azardyr,
Ýalňyz galyp baran akbet dünýädir.

“Mejal” – güýç, sabyr, takat; “Akbet” (akybet) - 1. soň, ahyr, yz. 2. ýakymsyz netije. Bent tutuşlygyna Magtymgulynyň syna we ruhy terjimehalyny özünde jemleýär. “Dünýäniň” tebigy kanunlaryndan daşgary zamananyň gurluşyna-da ýetiren “pisady” Ussatyň ynsanperwerliginiň, pähim-parasatynyň arasyndaky gapma-garşylygyň netijesinde “günleriň ahy-zar bilen geçmegine”, “kesp-käriniň azar bolmagyna, özüniň jebir çekmegine” getiripdir. Bar zatdan ýokuş degýän ýeri-de – barçany göç edip, dünýäniň ýeke özüniň galmagy ýaly ýakymsyz soňlanmadyr. Biz aňly-düşünjeli ynsandyrys, akýbeti ýaman dünýe bilen “eňkleşip” ýörmän, berlen ömri ömür şekilli harçlasak, öz etmeli işimizi etdigimiz bolar, dünýede, goý, öz işi bilen bolsun.

Nobat “Çyn-Maçynly” söhbete ýetdi:

Çyn-Maçyny goýdy zulum astynda,
Dowzah açar boldy zemin üstünde,
Hindistany ah-u zaryň kastynda –
Goýup baran, görün, pesent dünýädir.

(“Pisat dünýädir”, II, 260 s.)

“Pisat dünýädir” diýlen goşgynyň altynjy bendi bolup gelýän bu behtde ýer alan “Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy ýokarda beýan edilen many-mazmunlar bilen sazlaşykda bolup, Çyn-Maçyn ýaly bir mekany “zulum astynda” goýmakdan “pesent” (gepleşikde “pisint” – halamak, lezzet almak) edýän dünýäniň nä jüre düşündijegini göz önüne getirmekde çeper närselik roluny ýerine ýetirýär. Üstesine-de, “Çyn-Maçynyň” bu setirdäki poetikasy ataly-ogluň guran şäher döwletleri manysynda bolman, tutuş Uzak Gündogary giňişligini öz içine alýar. Magtymgulynyň sygyrlaryndan hiç setiri aýryp ýa-da oňa düzediş girizip bolmaýandygyny ýadymyza salsak (*şeyle-de bolsa öz wagtynda şahyryň onlarça setirine, ýüzlerçe sözlerine “düzediş – redaktirleme berlendigini, on;arça goşgularynyň halka ýetiriolmän “tussaglykda” saklanandygyny hem aýtmak gerek*), asmandan inen Mekgedäki “Gara Daş” kysym bitewilik göz önünde janlanýar. Şol bitewiligiň düzümünde “Çyn-Maçynyň” saklanýandygy ýokardaky düşündiriş-derňewlere hem esas, hem derwaýyslyk bolup durýandygyny kabul etmekde kynçylyk döretmeýär.

Sözümizi jemläp aýtsak, “Çyn-Maçynyň” arkasyndan gürrüni edilen “Pisat dünýädir” atly goşgusyndan many çykarmak her kimiň özüne bagly.

Magtymgulynyň “**Çyn-Maçyn**” diýlen ülke adyna ýüzlenen eserleriniň ýene-de biri “**Bilmezmiň**” diýen nuhammesidir.

Magtymgulynyň “**Bilmezmiň**” diýen goşgusyň döreýşi hakynda rowaýat ediliýär. Rowaýat dürli etraplarda ýaşayan, dürli ýaşdaky adamlar tarapyndan ýazylyp alnypdyr. Maglumaty beren adamlaryň sowatlylyk derejesi-de dürli. Biz onuň hakykata kybapdygy ýa-da dældigi barada kesgitli pikir aýdyp bilmeris. Emma ol goşgudaky “Çyn-Maçyn” sözünüň we onuň po-

etikasynyň hakykata ýakyn durýandygyny tassyklamak üçin rowaýaty öz bolşunda göçürmegi makul bildik:

“Magtymguly ýaşlykda okamagy, öwrenmegi höwes edipdir. Ol bir märekede:

– Özümnden ussat bir pir tapsam, şoňa şägirt boljak – diýip, ýaşululara sala salýar. Oturan garrylaryň biri:

– Pylan ýerde Ýazguly halypa diýen pir bar. Ol ylmyň sakasynndan çykan adam. Şoňa şägirt bolsaň, köp zat öwrenersiň – diýip, maslahat berýär.

Magtymguly şahyr hem şol tarapa gidýän kerwenler bilen daklyşyp, öz eşegine münüp, Ýazguly halypa gol bermäge gidenmiş. Barsa halypanyň işiginde sopular garawul duran eken. Ol sopulardan:

– Ýazguly halypanyň ýanyna girmek bolarmy? – diýip sorapdyr.

– Ilki bu ýere näme maksat bilen geleniňi aýt. Baryp halypadan sorarys. Rugsat berse girersiň – diýip, sopular şahyry öýe girizmändirler. Şahyr:

– Halypany pir tutunmaga geldim. Göwnese ondan tälim-terbiýe aljak – diýýär.

Sopy piriniň ýanyna baryp:

– Bir gökleň Size gol bermäge gelipdir – diýip, halypa habar berýär. Halypa:

– Onuň kärini soradyňmy? – diýýär.

– Ýok.

Garawul Magtymgulynyň ýanyna gelip, onuň kärini sorýar. Magtymguly:

– Kärimiz ýamançylyk (şahyrçylyk diýlen manyda) – diýýär.

Garawul halypasyna:

– Ol-a şahyr eken – diýip aýdýar. Ýazguly halypa bolsa Magtymgulynyň ýüzüni göreýin hem diýmän, oturan ýerinden:

– Bize olar ýaly, şahyrçylyk edip, agzyna gelenini samrap ýören adam gerek däl. Biz olar ýaly adamyň goluny hem almarys. Sen oňa halypamyz: “Seni sopusylyga aljak däl. Yzyna gaýdybersin diýip aýdýar” diý. Şahyrdan bize gowy sopy bolasy ýok – diýýär.

Garawul duran sopy şahyryň ýanyna gelip, piriniň aýdanyny aýdýar.

Şol ýerde Magtymgulynyň ýüregi möwç alyp joşýar. Ol kagyz-galam alyp, “Bilmezmiň” diýen goşgusyny ýazyp, “Şuny piriňize beriň” diýip, sopa uzadýar-da, öz ýurduna gaýdýar.

Ýazguly halypa şahyryň bu goşgusyny okap gören badyna:

– Wah, elimize bir şunkar guş düşen eken. Arman, ony uçurypdyrys – diýip, sopularyny şahyryň zyndan iberýär. Olar Magtymgulynyň zyndan ýetip:

– Seni pirimiz çagyryýar, zyzna dolan – diýýärler. Magtymguly:

– Kemandan çykan ok yzyna dolanmaz – diýip gidiberýär.

Ol şondan soň, Hywa baryp, “Şirgazy” medresesiniň talyby boupdyr.”¹

Bu rowatyň ýokardaka ýakyn başga bir nusgasy “Ýazguly halypanyň ökünji” at bilen “Magtymguly”² atly makalalar ýgyndysynda berildi. “Bu rowaýat Köneürgenjiň raýon merkezinde ýaşaýan 67 ýaşly Beki Imdir oglundan ýazylyp alyndy” diýlip, çykgytda görkezilýär. Ýazylyp alnan wagty görkezilmeýär, “Magtymguly” atly ýgyndynyň gep salygyndan onuň ýazylyp alnan wagtyny geçen asyryň ellinji ýyllarynyň ikinji ýarymynda bolmaly diýip çen etmek mümkin.

Ýazguly halypanyň ady käbir çeşmelerde Nyýazguly halypa görnüşinde hem gabat gelýär.

¹ Magtymguly hakynda rowaýatlar we legendalar (çapa taýýarlan: A. Baýmyradow). Aşgabat, Ylym, 1983, 48-50 s.

² Magtymguly (Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýgyndysy). Aşgabat, 1959, 299 s.

“Bilmezmiň” atly goşgynyň özünde anyk bir piriň ady geçmeýändigigi sebäpli, akyldaryň ylmy terjimehalyny ýazmakda Ýazguly halypa baradaky rowaýaty maglumata bil baglamak, biziň pikirimizçe, ýaýdançly görünýär. Şeýle çekinjeňligi akyldaryň “Ussadym” diýen goşgusyndan gelip çykýan takmyny ýagdaý hem goldaman duranok. Ýöne şygryň ylmy terjimehala umumy maglumat hökmünde – garaz, kimdir biriniň ussada kembaha garandygy sebäpli dörändigini kabul etmek mümkindir. Üstesine-de, “Bilmezmiň” atly goşgyny tutuşlygyna alanynda, haýsydyr bir durmuşy gatnaşygyň ýa-da ýagdaýyň anyk beýany juda pynhan saklanýan bolsa-da, Magtymgulynyň dünýägaraýşy, bilim-sowatlylyk derejesi we şahyrana ussatlygy barada ýazylan şahsy terjimehalyň ýanyna goşulýan “Häsiýetnama” atlandyrmak bolar. Şol “Häsiýetnamany” tasarlap bilsegem zor boldugymyz. Sebäbini diýsek, goşgynyň kä bentde bir setiri, kä bentde iki setiri, käbirinide bolsa üç setir uly bir taryhy, rowaýaty hekaýat barada şahyrana söhbet edýär, mahlasý, olaryň her biri öte kämillik bilen ýazylan romanlar tapgyryny ýatladyp, tutuşlygyna Magtymguly “Epopéyasyny” göz önünde janlandyrýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, bentleriň haýsyny galdyryp, haýsýsy barada gürrüň etmekligi takykklamagyň özem biziň üçin birgiden hossa bolup görünýändigigi sebäpli, öňki usulymyzy dowam etmän, bentleri tutuşlygyna okamaly bolarys. Olaryň şahyrana ussatlygy barada şygryýetiň dilinden aňlaýan her kimiň gürrüň edip biljekdigigi belli. Bizem, başardygymyzdan, birzatlary aýdyp bileris. Ýöne şonuň bilen “Bilmezmiňiň” kanagat edip bilmejekdigigi oraşan duýlup dur, taryhy we rowaýaty (hususan-da, ylahy mazmunly) hadysalara düşündiriş bermekde iş bar. Ol alymlar köpçüliginiň çynlakaý tagallasyny talap edýär. Eýsem-de bolsa, şygry hakynda gürrüň gozgaýykmy, diýmek, ol barada bilenimizi beýan etmek borjumyzdyr. Bilmedigiňkini Alla hem geçirermiş diýýärler!

Birinji bent:

Galam alyp, namany gönderdigim bilmezmiň?
Efsun urup, hüthüti inderdigim bilmezmiň?
Arş üstüne galdyryp, mündürdigim bilmezmiň?
Dört gije, üç gün aglap, diňdirdigim bilmezmiň?
Eşek münüp Isa dek, ýeldirdigim bilmezmiň?

“Efsun” – jadylamak, dogalamak, göz baglamak, tabyn etmek, ygtyýaryny elinden almak. “Hüthüt” – “hüýpüpik” diýlen guş.

Bendiň ikinji setiri, biziň pikirimizçe, Süleýman pygamberiň hüýpüpigi wekil edip ibermek üçin asmandan ýere inderip, özüne tabyn edişinden habaryň bar bolsa, sende bar bolan şol kysym bilimiň – keramatyň mende hem bardygyny “bilmezmiň?” diýlen şekildäki mazmun saklanýar.

Bendiň üçünji we dördünji setirleri barada bolsa: Muhammet alaýhyssalam magraja – Arşa, ýagny Allanyň huzuryňa göterilýär, Isa pygamber bolsa, Allanyň eradasy bilen duşmanlaryndan halas bolup, asmana göterilýär we üç günden soň ýere inip, Merýeme enemize görünýär. Bibi Merýem tä ogly Isa pygamber gözüne görünýänçä – dört gije üç gün aglapdyr. Bu rowaýatlardan hem habarym bar diýlen pikir ýañzydylýar.

Bendiň başinji setiri Isa pygamberiň eşegini atdan ýyndam edip, ýelden ozup sürendigidinden bilýän bolsaň, şol ukybyň mende-de bar bolandygy “bilmezmiň?” diýýär.

Ikinji bent:

Mejnun kibi sährada ýyglaý-ýyglaý gezdigim,
Warka kimin Gulşadan ölüp, umyt üzdügam,

Joşgun berip yşk ody, gaýnap-gaýnap gyzdygym,
Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdüğim,
Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmezmiň?

Bendiň birinji we ikinji setiriniň özünde saklaýan waka ýordumy dessanlarymyzdan habarly adamlar üçin düşnüklidir.

Üçünji we dördünji setirler ylmy terjimehala dahylly maglymatlardan habar berip, “Pany-jahan gerekmes”, “Meňli ýarymdan”, “Uýat eýleýir”, “Aýa döndi”, “Gözüm düşdi”, “Ýanan bar-my?”, “Armanym galdy”, “Aýryldym”, “Ýary ýardan aýyran”, “Boýlaryňa”, “Zybana Meňli”, “Ýarym, ýa, Alla”, “Dert oldy”, “Bagrym dilenim”, “Nowruzdan seni” we beýleki yşky goşgularyndaky many-mazmunlary ýatladýar.

Bendiň jemleýji setiri Şibli dogrusyndaky sopusylyk rowaýatyndan habar berýär. Şibli setirde rowaýaty gahrymanlyk mazmuny bilen beýan edilse-de, onuň taryhy şahs bolandygyny Magtymgulynyň magat bilendigine şek-şübhe ýok: Şibli – Abu Bekr Şibli örän meşhur sopolardan biri. Atasy Mawerrannahryň Şibliýe diýen obasyndan bolany üçin, şu at bilen şöhratlanypdyr. Ol 247-nji hijri (milady – 861-862) ýylynda doglup, 334-nji hijri (milady – 945-946) ýyly bilen 344-nji hijri (milady – 955-956) ýylynyň aralygynda segsen ýedi ýaşynda Bagdatda aradan çykýar. Şibli Bagdat şäherinde önüp-ösüp, ylym-bilim alýar. Ol belli sopy Jüneýt Bagdadynyň şägirdi we müridi, Mansur Hallaç bilen-de sapakdaş bolupdyr. Käbir çeşmelere görä, ol dosty we sapakdaşy öldürilenden soň däliräp, dälihana düşýär we şol ýerde aradan çykýar. Ol takwalykda we sopusylykda örän meşhur bolupdyr, arap dilinde birnäçe goşgy hem düzüpdir. Onuň takwaçylygy barada köp rowaýatlar döräpdir. Şeýle rowaýatlaryň birini aşakda beýan edýäris.

Rowaýat: Hasar dagynyň bir belentligine ot-çöp bitmeyär, oňa il içinde “Şibliň dagy” diýilýär. Hekaýat edýärler, Şibli daglara, düzlere aýlanyp, hemişe Hudaýyň gözleginde gezipdir. Bir gezek Hasar dagynda bir adama duşýar. “Saglyk-amanlykdan” soň, onuň nireden gelýändigini soranda, nätanys: “Hudaýyň ýanyndan gelýärim” diýenmiş. “Hudaýy niredede gördüň?” “Şu dagyň arka tarapynda.” Şibli Hudaýy görjek bolup, dagyň daşyndan ýedi gezek aýak aldygyna ylgaýar, duşup bilmänden soň, bir “ah” urupdyr-da jan beripdir, agzyndan çykan ýalyn ýapynyň ot-çöplerini gara-köýük edipdir. Şondan bäri dagyň şol ýamajyna ot-çöp bitmeyärmiş. Biz bu hekaýaty ýaşlyk döwrümüzde ýaşulularymyzdan telim gezek eşidipdik.

Üçünji bent häzirikçe duran ýerinde dursun.

Dördünji bent:

Surahyň arkasynda Mejnun gurdy jadyňy,
“Bismilla” diýp başlady, çagyrdy ussadyňy.
Hakdan gaýry bir kimse eşitmedi dadyny,
Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny,
Gözýaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň?

“Surah” – deşik, köwek, gädik. Aşyrpur Meredow: Bu söz neşirde nädogry okalypdyr. Ol aslynda “Sarahs” bolmaly diýip belleýär¹. Şu düşündiriş has mantykly görünýär, eger “deşik, köwek, gädik” bolmaly bolsa, “arkasynda” bolmaly däl-de, “içinde” bolsa ýerlikli manysyna kybap bolardy.

Ikinji bentde “Mejnun” diýlen adam ady geçýär, biz ony “Leýli-Mejnun” hekaýaty bilen baglanyşdyrdyk. Häzirem şol pikirimizde galýarys. Ýöne dördünji bentde-de “Mejnun” gürrüne

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. Gonbed Kabus, 1997, 772 s.

goşulýar. Ikinji bentde Mejnun “sährada ýyglaý-ýyglaý” gezyär, bu bentde bolsa “Surahyň arka-synda... jadyňy” gurýar. Mejnunyň mejalsyz halda “köwekde” ýatandygyny ýatlasak, tasa gel-mänem duranok welin, onuň “jady gurup biljek” derejede ylahy düşünjesiniň bolmandygyny, bar duýgy-düşünjesini, aň-ygtyýaryny Leýliniň eýeländigini ýada düşýär-de, “tasa gelmeklik-de” ýele sowrulyp gidýär. Bu “taftologiyamy” diýen gümanyň döremegine hem onuň Magtymguly-nyň eseridigi baradaky hakyda böwet bolýar duruberýär. Diýmek, Mejnunlar taryhyň aýry-aýry meşhur şahslary bolmaly.

“**MEJNUN III** – [مجنون] sufizmiň – sopusylygyň meşhur weklleriniň biri bolan Lukman Sa-rahsynyň lakamy, ol X asyrdaky ýaşap geçipdir. Aby Sagyt Abulhaýr ol hakda “Lukman Hudaýyň azat edenidir” diýipdir.”¹

Ine, bu welin makul düşündiriş.

Dördünji bendiň galan dört setirine ýüzlenip, açyklamakdan özümi kem sowat bilýäris diý-sek, biziň ýagdaýymyza düşünerler we bagyşlarlar. Ýöne özüni sopusylyk ylmyndan (sufizm-den) habarlydyr sanyp ýören alymlara Allanyň özi kömek etsin!

Bäşinji bent:

Şirwan hanyň söwdasy ne ajaýyp söwdadyr,
Gyldan bu ýan agdyrsa, kyýamat gün ryswadyr,
Ýüz ýigrimi sap gurlup, her sapda müň gowgadyr,
Aşyklyk bir joşgunlyk, akmaz uýgun derýadyr,
Bir jurgadan kyrk aşyk gandyrdygym bilmezmiň?

“Şirwan han” – Şirwanşah. 799 – 1538-nji ýyllar aralygynda Şirwan şalar nesilşalygy (di-nastiýasy) zygiderli höküm sürýär. Olaryň döwründe Kura deýasyndan Derbent şäherine çenli bolan ýerleriň hemmesi Şirwan döwletine birleşdirilýär. Şamaha şäheri onuň paýtagty bolýar. Şirwan, Şamah atlary biziň halk döredijiligi edebiyatymyzda-da (meselem, “Şasennem-Garyp” dessany: “Gel, indi gideli Halap, Şirwana”, “Mundan gider bolsaň Halap, Şirwana”) gabat gelýär. Şirwanşah Şirwanda höküm süren patyşalaryň üçünjisi bolup, kakasyndan soň, uzak ýyllar tä 1501-nji ýyla çenli şol döwletiň häkimi bolupdyr. Şirwan hanyň döwründe döwletiň yk-dysadyýet pajarlap ösüpdir, dürli ýurtlar bilen söwda gatnaşygy mäkäm ýola goýlan merkeze öwrülipdir.

“Sap” – hatar, tirkeş.

“Jugra” – bir owurt, damja.

Şirwan han diýlip – Nowşirwanyň göz önünde tutulýan bolmagy hem mümkin.

Bendiň başky ik setiri Şirwan hanyň döwründe ykdysadyň ösendigini, söwda işiniň ada-latlylyk bilen dowam edendigini, ondan sähelçe gyşaranlara “kyýamat gün” ryswalygyň ga-raşandygyny, üçünji setirde bolsa, kyýamatyň hatar-hatary barada aýdyp, kyýamatda adamlaryň günälerine görä, on iki topara bölünip, her toparyň hem on hatara düzülip sürüljekdigini, olaryň her birinde “müň gowganyň” ýatandygyny mälim etmek bilen, haramy süýthorluga maýyl bol-man, halal söwda arkaly bereketli bolmaklygy ündeýär.

Dördünji setiri: Aşyklyk bir joşgunlykdyr, derýa kysym ahwaldyr, käşgä derýa ýaly aksady, aşyklyk hereket edip, köňle rahatlyk bererdi, emma ol “akmaz uýgun derýadyr” – ýatan ýerinde ýatyp, “talkunlary” bilen köňle gussa, gala-gopluk bermekden başga “başaryp bilýän” keçp-käri ýök” diýen pikiri ýañzydýar. Bu Magtymgulynyň bütin ömrüne hemra bolan ahwal. Şol şirin gussa, gala-gopluk her kime nesip etsin!

¹ Şol ýerde, 502 s.

Bäşinji setir bir owurt suw bilen kyrk aşygyň teşneligini gandyrandygyndan habar bermesine berýär, emma “ganan kyrk aşyk” uly bir mübtelany biziň başymyza gondurýar. Biz ýedi aşyk diýip bilýärdik, “kyrk aşyk” sopuçylykdan (sufizmden) söz edýän bolmaga çemeli...

Altynjy bende şeýle diýilýär:

Ýetilmemiş şunkarym, gamyş ganat ak türpek,
Dünýä meni taýdyrды, bir ýanym etdi gurpak,
Pelek albaýyn bular, tartar, gan goýmaz torpak,
Her tikenden ýüz gussa, her kyrk gülden bir ýarpak,
Dagy-daşy elenip, öndürdigim bilmezmiň?

“Şunkar” – aw guşunyň bir görnüşi; “gurpak” – urpak; “türpek” – ýaňyja ýelekler çykyp başlan.

Bendiň başky üç bendi duýguly gahrymanyň çekýän ruhy azaplaryny şahyrynyň adyndan şahyrana dilde habar berýär.

Bendiň soňky iki setiri ylahy bir hekaýatdan habar berýän ýaly bolup görünýär. Ol hekaýatdan ýüzlenen piri (ýa-da gaýybana bir kimse) habarly bolup biler, biziň ýaly wagtynyň köpüsini – ömrüniň köp bölegini häzirkizaman filologiýasyna sarp eden adamlar üçin welin “syrly setirler” bolup galýar.

Ýedinji – jemleýji bendi okalyň:
Magtymguly, aýydýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günün parasy,
Nury didäm ýagtysy ak gözümiň garasy,
Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy,
Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?

“Zöhre” – Wenera ýyldyzy; “Ýedi ýyldyz” - 1. Kamar (Aý); 2. Utaryt (Merkuriý); 3. Zöhre (Wenera); 4. Şems (Gün); 5. Myrryh (Mars); 6. Müşteri (Ýupiter); 7. Zuhul (Saturn);

“Aby-Zemzem” – dirilik suwy;

Safa, Merwe – Mekgede garşy-garşy duran iki sany kiçijik dagyň ady.

Bendiň başky dört setir, biziň pikirimizçe, “Bilmezmiň” sözüniň gadyr-gymmatyny göçme manyly, meňzetmeler arkaly aňladýar.

Jemleýji setir Süleýman pygamberiň ähtini bozuşy hakyndaky gürründen habarymyz ýok, çakymyz – ýalňyş bir karara gelip, soňra onuň telek işdigine göz ýetiren bolmaly. Şeýle-de bolsa, bu babatda bir gürrüniň bardygyny, hatda Kurany Kerimiň 27-nji (“Neml”) süresiniň 20-30-njy aýatlarynda hem bu barada beýan edilýändigini6 ýatlap geçsek kem bomasa gerek. Bir gezek Süleýman hüthüti – hüypüpigi gözlän wagty ol onuň göüne ilmändir. Ol hem munuň yerlikli sebäbi bolmasa oňa gazaply azap berjekdigi barada äht eipdir. Emma hüthüt Saba şäheriniň patyşasy, günparaz Bylkysdan habar getiripdir. Şondan soň Süleýman oňa hiç hili azar bermändir. Elbetde, bu ýerde şu hekaýatyň ýatan bolmagy hem mümkin.

Ýokarky düşündirişlere sebäp bolan “Çyn-Maçynly” üçünji bendi ele alalyň:

Hüthüt kimin Pereňden Çyn-Maçyna bardygym,
Bag içinde Bylkysyň saçyn açyp gördügam,
Süleýmanyň tagtyndan sözlöp habar berdigim,
Guş gonsun diýp başyma bilbil heňin gurdugym,
Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

“Pereň” – iki manyda: Ýewropa we Fransiýa manyda ulanylypdyr. Bylkys – Ýemeniň hökümdary.

Bendiň başky iki setiri Süleýman pygamber bilen Bylkysyň arasyndaky gatnaşygyň juda gysga beýanatyny şahyrana şekilde aňladýar. Onuň kyssawy beýanaty bolsa, takmynan, şeýleräk: Saba şäheriniň patyşasy ölerden soň, tagta onuň gyzy Bylkys geçýär. Bylkysyň şan-şöhrety daş-töwerege ýaýrap başlaýar. Sanganyň häkimi Zülagar onuň üstüne çozup, gyzy ýesir alýar. Gyz Zülagara şerap berip, gapyllykda ony öldüýär. Şeýlelikde, tutuş Ýemeniň hökümdarlygyny eline geçirýär, Saba şäherini ýurduň paýtagty edip belleýär. Bylkysyň dabarasy uzak ülkelere – Pereňe çenli ulaşýar. Ol ýeriniň ilaty günparazlyk ynanjyna uýupdyr. Baş-da hüthüt Süleýman pygambere habar getirýär. Soňra Süleýman pygamber hüthüt-den habar ýollaýar. Süleýman Bylkysyň owazasyny hüthüt arkaly eşidýär hem-de oňa hüthüt-den hat ýollaýar. Hatda günparazlyk ynanjyndan el çekip, musulmanlygyny kabul etmekligi, bakna bolmaklyga boýun bolmagy, eger aýdylanlar berjaý edilmese, agyr goşun çekip, ýurduny tozgunlyga sezewar etjekdigi ýazylypdyr. Bularyň boş haýbat dældigine bada-bat düşünen Bylkys özüniň emeldarlarynyň birnäçesini ýanyna alyp, Süleýman pygamberiň huzuryna barýar, oňa aşyk bolýar. Oňa durmuşa çykýar.

Üçünji setirde Süleýmanyň tagtynyň howada uçandygy baradaky rowaýat beýan edilýär. Kurany Kerimiň 34-nji (“Sebe”) süresiniň 12-nji aýatynda: “Irden gidende bir aýlyk, agşam gaýdyp gelende bir aýlyk ýol geçýän şemaly Süleýmana tabyn etdik” diýlip getirilýär. Süleýman pygamberiň tagtyny hem ýel howada uçurypdyr.

Bendiň dördünji we bäşinji setiri barada aýdyp biljek anyk bir gepimiz ýok.

Magtymguly “Hüthüt kimin Pereňden Çyn-Maçyna bardygym” diýýär, biz bolsa Saba şäher-döwleti, Ýemen ýurdy hakynda gürrüň edýäris. Görer göze, bular aýry-aýry salgylar. Aslynda, ikisi-de bir ýer-ýurt baradadyr. Çünki akyldar “Çyn-Maçyny” Uzak Gündogar manysynda ulanylypdyr. “Çyn-Maçynyň” poetikasy tutuş sygyr barada gürrüň edilmegine sebäp bolmagyndan ötri, onuň many-mazmunynyň açylmagyna hyzmat edýär.

Sözümizi jemläp aýtsak, “Bilmezmiň” goşgynyň agramly böleginiň poetikasy timsaly hekaýatlaryň, maglumatlaryň düzüminde saklaýar. Olara we Magtymgula düşünmek üçin Magtymgulynyň okan kitaplaryny okamaly, eşiden rowaýat-gürrüňlerini eşitmeli, ol mümkin däl bolsa, alymlar toparyny döredip, billeri mäkäm guşap, birnäçe ýyl ylmy-derňew işlerini alyp barmaly, şonda ýakynlaşyp bilsek, “telpekleri göge zyňsa bolar”. Bu goşgy hem “syrlý” goşgularyň hataryna girýär. Çykgyt hökmünde aşakdaky jümleler hem ýokarda aýdylanlara goşant bolsun. Gurbannazar Ezizowyň maşgalasy Halnabat Ezizowanyň ýatlamasy:

“Dünýäniň ähli beýik şahyrlaryny okap bolar, emma bu (*Magtymgulynyň kitaplary – G.G.*) içiňe syganok” diýerdi. “Dünýäniň ähli beýik şahyrlaryny okap, öwreniňden soň, Magtymgula gelip bolýar” diýerdi. “Biz entek-entek Magtymgula düşünmeris, sebäbi onda türkmen halkynyň geçmişiniň çuňlугy, geljeginiň beýikligi ýatyr” diýerdi.”¹

¹ Halnabat Ezizowa. “Diňe bir seň bilen bakylyk bardyr”. “Sowet edebiyaty” žurnaly, 1985, №3, 184 s.

D

DAGYSTAN – [داغستان] Daglaryň mekany. Kawkazyň demirgazyk-gündogarynda, Hazar deňziniň gyrasynda ýerleşýän ulke. Dagystan ynсан tarapyndan poleolit zamanyndan özleşdirilip başlapdyr. Ol ýerde daş asyrynyň ýadygälikleri tapylýar. Olaryň iň gadymylary aşel eýýamyna – gaty irki döwürlere degişli diýlip bilinýär. Neolit döwrüne degişli tapyndylar Dagystan taýpalarynyň şol döwürde ekerançylyk we maldyrçylyk bilen meşgullanýandygyny tassyklaýar. Enolit döwründe ekerançylyk we maldyrçylyk has ösýär.

Dagystan 664-nji ýylda araplaryň golastyna geçýär. XI-XIV asyrlarda Dagystan Seljuklaryň, mongol-tatarlaryň, Togtamyşyň, Temirleňiň çozuşlaryna sezewar bolýar. 1813-nji ýylda Rusiýanyň düzümine girýär.

Dagystanda otuza golaý halkyň we etnik toparlaryň wekilleri ýaşaýar.

Magtymgulynyň “Eserler ýygındysyna” (2013 ý.) girizilen “**Magtymguly – Zunuby**” aýdyşyk goşgy barada, diňe bu goşgy hakda-da däl, umuman, aýdyşyk goşgularyň hemmesi, hususan-da, Magtymgulynyň ýygındylarynda ýerleşdirilen “Oglum – Azadym” (Azady – Magtymguly), “Magrupy – Magtymguly”, “Eýwany – dört” (Magtymguly – Magrupy), “Rowaç oturmyş” (Magtymguly – Oraz han), “Habar ber – Şeýledir” (Magtymguly – Durdy şahyr), “Donun kim biçdi” (Durdy şahyr – Magtymguly)... kimin aýdyşyklar babatda oýlananymyzda, hamala, ussatlar garşy-garşy oturyp, sorag-jogap alşan ýaly bir ýontem, pikir-duýgy döreýär. Emma olaryň kämil sungat eserlerdigini kabul edenimizde bolsa, beýle bir “sahnanyň” mümkin däldigini bellemeli bolýarys. Çykgyt hökmünde aýtsak, “dyz-dyza” sorag-jogap alşan zehinleriň hem bolandygyny inkär etmek bolmaz. Ýöne olaryň aýdyşyklarynyň sungatlyk derejede bolmandygy sebäpli, ýazuwa-da geçmändir, halkyň hakydasynda-da galmandyr, diňe şeýle bir aýdyşygyň bolandygy käbir çeşmelerde ýatlanysa-da, doly tassyklaýan anyk mysallar getirilmeyär. Bu meseläniň bir tarapy. Ikinji tarapy, ol aýdyşyklar ylhamyň joşguny “bir demde” dünýä inen eserlerdir diýsegem, belki, lap etmek bolar. Biri, bar, diýeli, ikisi şeýle bolupdyr diýlende-de, hemmesi babatda ol tassyklama öte geçmekdir. Hatda Magtymguly ýaly “Hakdan ičen” ussat babatda-da şeýledir. Onuň şeýledigine şygryýetiň tebigatyndan oňat baş çykarýan alymlar, kämil şahyrlar güwä geçip bilerler. “Ylham” diýlen sözüň ylahy düşünjediginden ötri, islän wagtyň baryp, eňegi basaymaly bulak däldigi hemmämize mälim. Käşgä, akyp ýatan akaba bolsady... goşuny alyp, başynda mekan tutmajak ýokdur. Üçünji tarapdan, adatça, hakyky şygryň pynhanlyk-ýekelikde döreyändigini üçin, aýdyşyga gatnaşan iki şahsyň haýsy-da bolsa biri tarapyndan döredilendigini kabul etmeli bolarys.¹ Ýagdaý şu töwra bolansoň, ony kim: soraýanmy ýa-da jogaby berýänmi – haýsýs döredipdir diýlen sowal şu günler hem edebiýaty öwreniş ylmynyň önünde keserýän meseleleriň biri bolup durýar.

“**Magtymguly – Zunuby**” aýdyşyk goşgynyň ylmy pikirlenmämizde şeýle bir boşlugyň ýatandygyny bize ýatlatmagynyň özi nämä degmeyär! Indi goşgynyň özi hakynda.

“**Magtymguly – Zunuby**” atly goşgy başly-başyna bir gürrüň. Şonuň üçin, başda käbir setirler we birki söz barada gysga gürrüň edip, esasy meselämize ýakyn bolan: poetikasy uçursyz täsin bentler barada pikirimizi orta atmagy niýet edinjäris.

Şygryň birinji bendinde: “- Ol ne göwher, bolsun onuň beýany? Ýa, **mugallym**, bize mundan habar ber.” diýlip, sorag bermeklik bilen başlanýar.

Şygryň ikinji setirinde: “- Iman göwher, boldy onuň beýany, **Ussat kylsaň**, bizden habar beýledir.” diýlip, soraglaryň jogaby başlanýar.

¹ Redaktorun belligi: Biz bu pikir bilen doly ylalaşmaýandygymyzy beýän edjäris. Çünki şahyryň şygrylarynda jogapsyz soragly goşgular hem gabat geljär, şeýle-de, Magtymguly özge şahyryň dilinden goşgy goşmaz diýip pikir edjäris.

Biz bu başlangyjy Magtymgulyň Zunuby şahyra bolan hormatyndan (“Ýa, mugallym) daşgary, Magtymgulydan Zunubynyň üzük-ýoluk tapawutly bolmasa-da, özünden “salam bererlik” ýaşda bolan bolsa gerek diýlen ýaly çaklamany döredýändigini üçin getirdik. Ikinji mysala bolsa Zunubynyň Magtymgulyňy özünden has ussat diýip bilendigini, şeýle bir meşhuryň özüni “**Ussat kylsaň**” diýip, oňa minnetdarlyk bildirýändigini sebäpli ýüzlendik.

Şygryň sekizinji setirinde: “ - Lä ilähe illalla” diýp bitildi, üç ýüz altmyş **senem** Käbede oldy” diýilýär. “Üç ýüz almyşly” gapdalda galsyn, ol köpe mälim maglumat. Ýöne “senem” sözi barada aýdalyň: Zunuby “senem” sözünü “eren” manysynda ulanyp, biziň heniz köp babatda bärden gaýdýandygymyzy bize ýatladýar. “Türkmen diliniň düşündirişli sözlüginde” diňläliň:

“**SENEM I**, at. But, butparazlaryň ýasama hudaýy. Sernegun boldy senemler.. (Magtymguly).

SENEM II, at. 1. Magşuk, söýgüli ýar. Badam gabak, alma ýaňak, Bir zyba senem islärin (Magtymguly). 2. Gyza dakylýan at.”¹

“Magtymguly – Zunuby” atly goşgudaky “senemiň” bolsa butparazlyga-da dahyly ýok, “Magşuk, söýgüli ýar” bilenem galtaşýan ýeri ýok. Magtymgulyňyň “Şypa ber” goşgusynda: “Horezm ýurdunda ýatan **jananlar**”, “Arap tilli söwdügam” goşgusynda: “Şam abaly, Rum kabaly **jananym**”, “Aýyň ýagşysyn” goşgusynda: “Gardaşlary Ýusup kimin **janana**” diýip, (*we beýleki goşgularynda*) erkek kişileri göz önüne tutýar. Bu ýeke-täklilik däl. Diňe Magtymgulyňyň döredijiligine mahsus hadysa hem däl. In bärkisi, Zeliliniň “Watanym, seni” goşgusyndaky: “Görermikäm Seýidi deý **janany**” diýen setirini hem ýatlamak bolar. Diýmek, öz-özümiz sözlirimiziň many ýaýrawyny daraldyp ýörüs.

“Magtymguly – Zunuby” atly goşgynyň poetikasy uçursyz täsin bolan bentleri baradaky gür-ürne geçeliň.

Akyldaryň birgiden goşgusy biziň daş gulakdan eşitmiş bolan sada ylahy düşüňjämize arka çykýar: Meselem, “Görülsin indi”: “**Niçäni nurundan, köpi toprakdan**”, “Jany bolmasa”: “Adam ogly gury toprak, Ten içre jany bolmasa.”, “Jan eýlediň”: **Ýa, Repbim, Jelilim, Kadyr Suhanym, Toprakdan ýaradyp, Sen jan eýlediň.**”, “Günler heý”: “**Bir gysym toprakdan panýga inip, Ýa Hak, jan ber**” diýip gezen günler heý.”, “Bir Alladyr”: “Çün toprakdan bolmuş Aly, Ysrapyl suruna bagly.”, “Ynsan ýaratdy”: “Bir Allaga aýdaý hamdy-senalar, **Bir gysym toprakdan ynsan ýaratdy.**”, “Bolmak hakdyr”: “Eý, ýaranlar, adam ogly, **Boz toprakdan bolmak hakdyr.**”, “Alnyňda”: “**Niçik takat kylar bir gysym toprak**, Ýedi dowzah atly narlar alnyňda” we başgalar.

Dogrusy, “Näler boldy” atly goşgy topraklygy hak, ýöne ol toprak çem gelen ýerden goparylyp alnan toprak bolman, saýlanyp-seçilip ýedi ýerden alnan toprakdygy barada habar berýär:

Toprak alnyp ýedi ýerden,

Adam Safyulla boldy.

“Ýedilik” pelsepesiniň düýp çeşmesiniň şol “ýedi ýer” bolmagy-da mümkin. “Ýedi ýerden” bolmagynyň manysy näme? Ine şu sowalynyň jogabyna ulaşmakda akyldaryň “Magtymguly – Zunuby” atly goşgusy “ýol beletlik” **roluny** ýerine ýetirip biler.

Aýdyşyk-goşgynyň on dördünji bendi Adam atanyň bütewi bir toprakdan, ýagny Ýeriň belli bir ýerinden alnan “bir owuç” toprakdan döredilmän, beden agzalarynyň her biriniň dürli-dürli yklymlaryň, ölkeleriniň topragyndan alnyp, kemala getirilendigini Zunubynyň jogaplary arkaly beýan etmäge başlaýar. Ilki başdan başlaýar. Dogry edýär, “Baş bolmasa, göwre läş.”:

– Beýtil-Mukaddesden kyldy başyny,
Köwser topragyndan kyldy dişini,

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II tom, Aşgabat, TDNG, 281 s.

Firdöwsiň häkinden köňül hoşuny,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir. (I, 110 s.)

Maglumata görä, başymyz – Beýtil-Mukaddesden (Kuds) topragyndan, dişimiz – Köwseriň (Jennetdäki “Howzy-Köwseriň”) topragyndan, köňül hoşumyz – Firdöwsiň (Jennetiň, Behiştiniň) topragyndan kylynypdyr. Hökümdar başymyz emri aýaklara berýär, ol-da bizi “git” diýlen ýere äkidýär. Yzyny okalyň:

– Aýaklarny Hindistandan eýledi,
Süýeklerni Dagystandan eýledi,
Çeşmin howuz ol bossandan eýledi,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

Aýaklary – Hindistandan, oňa ýetmek üçin aýaklaryň kuwwatly bolmalydygy üçinmi ýa-da hindi halkynyň belli bir böleginiň öý-öwzarsyz, ömrüni aýak üstünde geçirýändigini üçinmi ýa-da başka bir düýpli sebäbi barmy – “bilemzok” diýäýmesek, häzirlilikçe aýdara sözümiň ýok.

Süýekleri – Dagystandan. Bu biziň baş meselämiz bolmagyndan ötri, bu täsin habarlara bizi gönükdirendigini nygtap bellemek isleýär. Ynsan bedeniniň ikinji ähmiýetsiz agzasynyň bolmaýandygy belli. Her biri gerekli wagty öz ýerinde bolmagy derwaýysdyr welin “süýekleriň” (süňk-suduryň) gereksiz wagty, derwaýys däl ýeri ýokdur. Hatda amanat tabşyrylyp, hak öýüne gowşurylýan pursatynda-da “süňk hossaryň” soralmagy ýöne bir endige öwrülen gep dældigi özüni bilene äşgärdir. Onuň Dagystan topragyndan alynmagynyň poetikasynyň ikinji many-mazmuny bolsa süýekleriň arheologlaryň tapyndylaryna sebäp bolýandygy bilen düşündürmek mümkindir. Diýmek, süýekleriň başbitin ýitip gitmän, nije müň ýyllyklara çenli uzamagy daglar mekany Dagystandandygydyr.

Çeşmiň (gözüň, görejiň) – röwşendigi, durulygy, biziň düşünişimizçe, jennetdäki bossanda ýerleşen süýji suwly howuzdan alnandygy sebäplidir.

Nobat beýleki agzalara, şekillere berilýär:

– Jennet topragyndan kyldy jemalyn,
Sag elin Käbeden, Farsdan solun,
Taýýf topragyndan şirin zybanyn,
Bisi ussat bilseň, habar beýledir.

Jemalyn (syratyn, keşbin, şekilin) – Jennet topragyndan alyp ýasapdyr. Ynsanyň gyzeligi şol toprak ýüzünden ekeni.

Sag eliniň topragy Käbeden, sol eliniňki bolsa Farsda. Bu düşnükli.

Şirin dilini (käşgä, tutuş ymmaty Adam atanyň özi ýaly şirin dilli bolan bolsady!) – Taýýf topragyndan alyp ýasapdyr. Taýýf – hurma we üzümü bilen meşhurlyk gazanan Mekke şäheriniň ýakynynda ýerleşen ýeriň ady.

Arifmetika görä, ýokarda mysal getirilen üç bentde on sany ýer-ýurduň ady geçýär. “Näler boldy” diýen goşgy bolsa “Toprak alnyp ýedi ýerden, Adam Safyulla boldy.” diýýär. Arifmetika takyklygyny gapdalda goýup garasak, Jennete degişli – “Köwser, Firdows, Howuz” diýlen närseleriň bir ýere – “Jennet topragyna” degişlidigine aň etsek, hasap hutma-hut çykýar: **Jennet, Beýtil-Mukaddes, Hindistan, Dagystan, Käbe, Fars, Taýýf** – ýedi ýeriň topragy. Biz tersa

däl, şonuň ýaly-da takwa-da däl, Allanyň birligini ykrar edýän dünýewi bir adam bolanymyz üçin, ondan aňrlygyna gitmekden – onuň hakykata kybapdygy ýada dældigi baradaky meselä girişmekden saklanýarys. Onuň ýerine “Magtymguly – Zunuby” atly goşgynyň ýokarda beýan edýän şahyrana maglumatlarynyň umumy poetikasy, şolaryň hatarynda “Dagystan” ýer-ýurt adynyň hem poetikasy hakynda öz düşüňämizi mälim etmek isleýäris. Ol şundan ybarat: yn-san mahluklaryň başy, iň kämil şekilde döredilen barlyk bolup, onuň ukyby we amaly çäksizdir, düzüminde ylahy närsäniň barlygy bolsa duýgy-düşünjesiniň mümkinçilikleri dil bilen beýan edip bolmajak keramatlara eýedir diýlen ýaly many-mazmundan habar berýär.

– Aýaklarny Hindistandan eýledi,
Süýeklerni Dagystandan eýledi,
Çeşmin howuz ol bossandan eýledi,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

(“Magtymguly – Zunuby”, I, 110 s.)

“Magtymguly – Zunuby” atly goşgy hakyndaky sözüimiziň soňunda: “ – **Resul gündür, hababyny tutaly, Müň iki ýüz on bir ýyldyr bataly**” diýlen setirleriň ylmy terjimehala we aý-dyşygyň dörän wagtyna dahyllydygyny ýatlatmak isleýäris. Ol barada **seret**: Gurbandurdy Gel-diýew. Şygryň gudraty. Aşgabat, “Magaryf”, 1985, 3-39 s.

14. 01. 2020.

Magtymgulynyň boýy uzyn, syratly eserlerinden ýene-de biri “**Nazar salmaz**” atly goşgusy. Biziň pikirimizçe, bu goşgy ylmy terjimehal dahylly maglumatlary özünde saklaýar. Aýry-aýry setirlerde duş gelýän dünýewi yşkyň efsanawy wekillerinden (Mejnun, Hysrow, Şirin) we käbir bendiň göçme manyly mazmunyndan kemala gelýän poetikanyň üm-yşaratyna görä, ylmy terjimehal yşk-söýginiň salan ruhy tagmalary, has takykygy didary mynasyp etmedik Meňli gyz hakdadyr. Emma hiç bir setirinde Meňliniň ady geçmeýär, emma şygryň umumy ruhy-mazmuny welin, Meňlili meseläni gozgaýandygyny “aýtman aýdyp” dur. Bu mantyklayyn mazmun özge goşgularynyň hem setirlerine mahsusdyr. Akyldar ony kimdir birinden çekineni ýa-da onuň adyny dile almagy özüne uslyp bilmändigi üçin däl-de, ylhamynyň hökmürowanlygy, şygryň ussatlygynyň emri bilen dile almakdan saklanypdyr. Eger bu beýle bolmadyk bolsa, “Terk eýleme bu mekany”, “Bagtym garadyr”, “Tapar boldum”, “Meňzemez”, “Meňli ýarymdan”, “Bendi boldum”, “Uýat eýleýir”, “Hindistanda hyýalym”, “Bu dahana”, “Söwüş bile”, “Dükan görüner”, “Käre döndi”, “Armanym galdy”, “Aýryldym”, “Gülgüzar oýnaşar”, “Bizge rowana” we beýleki eserler döremez bolup galardy. Diýmek, gep Meňliniň adynyň tutulyp-tutulmaýandygynda bolman, şygrylaryň poetikasynyň ony yşarat edip-etmezligindedir, ol hakyndaky ylmy garaýyşlary döredip-döretmeýändigindedir. Biz muny näme üçin aýdýarys? Edebiýaty öwreniş ylmymyzy Meňlili gürrüniň geçen ýyllarda köp wagtlap meşgul edendigi, häzir-de aram-aram gozgap durandygy – bu bir, ikinjiden – akyldaryň dünýewi söýgüsini hem “sopuçylyk söýgüsi” hökmünde düşündirjek bolup jan edenleriň bolandygy, häzirem ýok dældigi üçin aýdýarys.

Magtymgulynyň ylahy many-mazmunly “Näme sen”, “Gördüňmi” ýaly eserleriniň-de halk köpçüligine düşnükli dilde ýazylandygyny ykrar etmek bilen, dünýewi yşky eserleriniň aglaba kysmynyň has ýeňil okalýandygy, bentleriniň, setirleriniň agramly böleginiň köplere düşnükli-digini bellemek isleýäris. Şonuň anyk mysaly bolup, “Nazar salmaz” atly şygyr hyzmat edip biler.

“**Nazar salmaz**” diýen goşgynyň okalyşynyň ýeňildigine, diýilýän zatlaryň manysyny bi-minnet aňlap bolýandygyna söz ýok. On bendiň içinde umumy okyjy köpçüligine düşnüksiz bolsa, şular bolup biler diýiljek – “Ataş-suzan” (ýakyjy, ýandyryjy), “deşt” (çöl, sähra), “natuwan” (ejiz, garyp), “häkister” (kül, odunyň küli) ýaly sözler bolaýmasa, halk döredijilik eserleriniň

derejesinde açyk-seçikdir, ýeňildir. Ýöne ýeňles dälidir, açyklygyny hem arkasyna “iner ýüki” many-mazmun “ýüklenendir”, poetikasy hem köp röwüşli, öwrüm-öwrüm “hüjrelidir”. Bu ýagdaýy, başardygymyza, orta çykarmak üçin goşgyny “ilik-düwme” etmeli, emma... Emma biziň maksadymyzyň çäklidigi sebäpli, goşgynyň birinji hem “Dagystanly” bentlerinden (olary doly alyp) özge bentleriň hersinden iki setir alyp, başarygymyza, olar barada gürrüň etmeli bolarys. Goşga geçmänkäk, bir ýagdaýy çykgyt hökmünde bellesek, peýdaly bolsa gerek. “Nazar salmaz” söz düzümindäki “salmaz” diýlen söz özüniň şekili boýunça nämälim geljek zamanyň ýokluk galybyny, manysy welin dowamly häzirkä zamany aňladýar, netijede, ol söz düzümini “nazar salmaýar” manyda kabul etsek, dogry bolar. Gepleşik dilimizde şeýle ýagdaýlar bolup durýar.

Goşgy şu bent bilen söze başlaýar:

Meniň bu köýen janyma,
Isa, Lukman nazar salmaz.
Berdigim bu permanyma,
Ol Süleýman nazar salmaz.

Isa pygamberiň näsaglary keramat arkaly saglygyna gowşuryşy hakynda hekaýatlar, hatda Kurany Kerimde onuň Allanyň eradasy bilen mugjyza esasynda ölüleri direldişi hakynda aýat hem bar (3-nji “äli Ymran” süresiniň 49-njy aýaty). Ussat şony göz önüne tutupdyr. Lukman hekimiň tebigçilik, lukmançylyk ylmynyň başyny başlan beýik şahs bolandygyndan her kim habarlydyr. Duýguly gahrymanyň “Meniň bu köýen janyma” diýýän derdine Isa pygamber, Lukman hekim “nazar salmaýan” bolsa, bir “emmasy” bardyr. Isa pygamberem, Lukman hekimem uçursyz hemaýatkär şahslar, olar kömek etmejekden dälidir...

Ýeriň-gözüň soltany Süleýman pygamberiň emriniň ynsanýetde, haýwanatda ryýa bolan ýeri-de ýok, wagty-da ýok. Hökümdarlaryň hökümdary garynjanyň sözünü diňleýän halyna “Berdigim bu permanyma” “nazar salmaýan” bolsa, onuň hem bir “emmasy” bardyr. Hemaýatsoýen Süleýman pygamber şygryň duýguly gahrymanyňy diňlemejekden dälidir...

Isa pygamber, Lukman hekim, Süleýman hekim “nazar salmasyna” nazar salar, emma “köýen jana”, “permana” alaç edip bilmejekdikleri üçin, “dil ýarmazlygy” ybaly görendirler.

Ikinji bendiň soňky iki setiri: **“Başym düşdi çykmaz derde, Uly Suhan nazar salmaz”** diýýär. Ulu Suhan (Allatagala) nazar salmaýan bolsa, onuň hem bir “emmasy” bardyr...

Üçünji bendiň soňki iki setirinde: “Menin kibi bir mejnuna, Ataş-suzan nazar salmaz” diýilýär. “Mejnun” sözi bu ýerde şahsyýet manysynda gelmän, “däli, akylyny aldyran, telbe-se-rezdan” ýaly düşüňjeleri aňladýar. Ýanar ot akylly azaşan bir kimsäni adaty adamlaryň edim-gylymyndan sapyp, özge ýola düşendigi sebäpli, ýakyp-ýandyraýjak ýaly welin, “ataş-suzanyň” hem elinden gelip barýan zat ýok. Diýmek, bir “emmasy” bardyr.

Dördünji bendiň ahyrky iki setiri: **“Deşt içinde mallaryma, gelip, Karun nazar salmaz”** diýip, geň galmaly ýagdaýy aýdýar. Karunyň mal-mülkden, baýlykdan doýan wagtyny kim görüpdir, kim eşidipdir. “Onuň kalbyna ynsap, kanagat inipdir” diýibem ili aldap bilmeris, taryhy hem aldap bilmeris. Onda nämä üçin, çöl-beýewanda gezip ýören mallara Karun gabagyna galdyranok, sürüp äkidiberjek ýaly welin... “Gelip Karun nazar salmaz” diýip, şygryň duýguly gahrymany boljak ýagdaýy beýan edýärkä-de, bizi aldanok. Munuň aňyrsynda bir “sebäp” ýatýan bolmaly...

Akyldaryň in köp ýüzlenen ýer-ýurtlaryndan biri hasaplanýan “Jeýhuna” bu goşgusynda-da ýörite ýer aýrypdyr.

Bäşinji bendiň soňky ik setiri: “Meniň deý guraýan çöle, Bahry-Jeýhun nazar salmaz.” diýýär. Kim ýa-da näme nazar salmasa-da, “Bahry-Jeýhun” nazar salmaly. Çünki bu möwçli derýa Magtymgulyň şahsyýetiniň hem, şygrylarynyň hem mähri mäkäm siňipdir. Jeýhin, köplenç, asyl manysynda, aram-aram göçme manyda gelip, eserleriniň syr alyp, syr berýän dertdeş nâresine öwrülipdir. Galyberse-de, özge şahslar, nârseler türkmençilikden uzakda durýan düşüneler, “Bahry-Jeýhun” bolsa akyldaryň özi ýaly, millet degişliligi bilen, watançylyk hyzmatlary bilen “Türkmen” diýlen sözüň gadymyýetden bäri aýrylmaz bölegini alamatlandyrýar. Şeýle bolsa, “Nazar salmaz” goşgynyň “guraýan çöle” meňzäp barýan duyguly gahrymanyna hossarlyk etmän, kime ýa-da nämä rehimi insin?! “Bahry-Jeýhun” jany bilen “guraýan çöli” höwes bilen gandyrdy welin, onuň ýoluny baglaýan bir düýpli sebäp bolmaly...

Biziň düşünişimizçe, ol sebäp biriniň manawy ýagdaýda, beýlekiniň bolsa maddy ahwaly bolandygynda: “Nazar salmaz” atly goşgy ussadyň kalbynda dörän yşkyň telwasyny, magşugyny görmek umydyň gurap barýandygyny beýan edýär. “Bahry-Jeýhun” bolsa yşkyň, aşyk-magşuklygyň ýanynda “el-aýagy” bagly. Magtymguly bu çäresizlige bizden has oňat düşünerdir, ýöne onuň poetikasynyň hatyrasyna bolmajak ahwaly boljak hökmünde kabul etmeli bolupdyr. Onsoňam, akyldar derdini “Jeýhun” bilen paýlaşman, näme bilen paýlaşsyn. Jeýhun derýa ussadyň ylhamyna meňzeş nârese ahyry!

“Nazar salmaz” goşgynyň başinji bendimi durşuna göçürýäris:

Ne sebäpdir, düşdüm dile,
Jepa berdim egri bile,
Meniň deý guraýan çöle,
Bahry-Jeýhun nazar salmaz.

Bu bent goşgynyň merkezi bolup hyzmat edýändiginden ötri, biziň hem üns merkezimizdäki meseläni özünde saklaýandygy üçin hem ähmiýetlidir. Ol meselämiz – “Bahry-Jeýhun” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy. Bent: “Ne sebäpdir düşdüm dile” diýip söze başlaýar hem özüne belli bolsa-da, ony açyklaman, onuň ýolunda “jepa berip egri bile” niçe wagt bäri selpäp ýörendigini aýan edýär. Özüniň düşen ahwalyny “guraýan çöle” göçme manyly meňzetme (metafora) arkaly aňladyp, “Bahry-Jeýhundan” dalda isleýär. Gepiň gerdişinde aýtsak, “egri bil”, “guraýan çöl” diýlen sözleriň manysyny özümüzçe çykaryp aýtsak, bu aňlatmalar “Nazar salmaz” diýlen goşgyny Magtymguly ýaşy gaýdyp ugran ýyllarynda ýazypdyr diýen nitijä gelýäris. “Bahry-Jeýhunly” gürrüňe gaýdyp geleliň. Bäşinji bende çenli, öňe gidip aýtsak, soňraky bentlerde-de öz milletiniň, öz topragynyň wekili bolmadyk şahslara, nârselere ýüz tutulýar, hiç birinden mylakat tapyp bilenok. Goý olar bigäneler diýiljekdir, “Bahry-Jeýhuna” näme diýjeksiň. Birine kömek etse (ýagny bir ýerde bir guraýan çöle eýelik etse), Magtymgula kömek etmeli. Jeýhunly şygrylarynyň mukdary taýdan-da, hili jähetden-de dabaralandyryp, äleme äşgär eden özge bir ussadyň diňe türkmen edebiýatynyň taryhynda däl, bu derýadan suw içýän özge milletleriň edebiýatynda hem bir şahyryň bolmandygyny göz önüne tutup, “Bahry-Jeýhun” hossarlyk edäýjek ýaly, emma beýtmeýär. Munuň bir düýpli sebäbi bolmaly... Bendiň we “Bahry-Jeýhunly” şygrydaky poetikasy şony yşarat edýär.

Altynjy bendiň soňky iki setiri: “**Meniň kibi bir merdana, Şahymerdan nazar salmaz**” diýýär. Duyguly gahrymanyň merdanalygyna söz ýok. Şonça agyrlygy göterip bilen ýürege diňe “Berekella!” diýäýmek galýar. Alynyň Şahymerdan (merdanlary şasy) lakamy ýönelige almandygyndan habarlydyr. Merdan merdana nazar salmadyk bolsa, arada bir sebäp ýatan bolmaly...

Ýedinji bentde goşgy we onuň poetikasy barada gysgaça bolsa-da gürrüň etmäge gylaw beren närese – “Dagystan” diýlen ýer-ýurt ýerleşýär. Bendi tutuşlygyna okaýarys:

Özüm galmyşam haýrana,
Ugraýyp men Dagystana,
Yşk oduna köýen jana,
Hysraw-Şirin nazar salmas.

Bendiň başky setirini özümiziň “törpi dilimiz” bilen beýan edeliň: Dagystana tarap ýola düşüp, ol ölkä barmasyna bardym welin, ýöne näme üçin gaýdanyma, gelenime öz akylým haýran. Näme üçin gelenini bilmeýäne, adaçça, däli-diwana diýiler. Emma duýguly gahrymana beýle diýmäge biziň dilimiz barmaz. Bu ýolagçylyk aň daşy bir hökmürowan güýjüň emri bilen amala aşyrylypdyr diýsek, könlümüz rahatlyk tapar. Hakykatdan-da, şeýle hem bolan bolmaly. Ony bize soňky iki setiriň poetikasy özüne mahsus “pyşyrdysy” bilen habar berýär: “Yşk oduna köýen jana” dalda gözläp, daglaryň mesgeni Dagystana barýar, daglar bolsa arka çykyp bilmekden ejiz gelýär, ýagny daglaryň dag güýji kalpdaky dagy görüp ýöwselleýär. Belki, ol daglarda yşka düşen Hysrow we Şirin degerli bir maslahat berip biler. Hysrow bilen Şirin bolsa alys ýurtdan gelen “köýen jana” gabagynam galdyranok. Olar beýle garasöýmezler bolmaly-ha däl. Teýli bir “emmasy” bardyr...

Şygry dowam edýän soňraky bentler barada-da gürrüň edilse, ýerliksiz bolmazdy. Emma biz gozgan meselämiz babatda aýtjak sözüimizi aýdanymyz üçin, “sözi gysga kesmek” isleýäris, yzky bentleriň göwni galmasyn diýibem, soňky iki setirlerini okaýarys: **“Meniň kibi natuwana Bir natuwan nazar salmaz.”**, **“Bu jahana serbe-serem, Emma jahan nazar salmaz.”**, **“Magtymguly, bu halyma Gaýyp eren nazar salmaz.”** Jahana barabar bir beýik Şahsa birden-biriniň nazar salmazlygy mümkin däl bolup görünýär. Gynansak-da, mümkin bolupdyr. Diýmek, hemmesiniň, şolaryň arasynda “Dagystanyň” hem “dymmaklygynyň” ählumumy “emmasy” bolmaly. Biziň çakymyzdan, olaryň “emmasy” aşyklykdyr, yşkdyr, didar üçin telwas edýän kalbyň derdidir. Magtymgula bu goşgyny **ýazdyran hem şol dertdir, şol telwasdyr**. Biziň ynanjymyza görä, ol derman Meňli gyzyň mähridir, keşbidir.

18. 01. 2020.

DAMEGAN (DAMGAN) [دامغان] – häzirki Eýranyň demirgazygynda ýerleşýän şäheriň ady. Ol pissesi bilen dünýä meşhurdyr. “Magtymguly. Eserler ýygynyndysy. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013” kitabyň 1-nji jiltiniň 69-njy sahypasynda: “ Bu ýerde “Namengan” bolmagy mümkin, ähtimal säwlik gidendir” diýlip çykgyt berilýär. Namengan özüniň almasy bilen meşhur bolupdyr. Biziň pikirimizçe-de, çykgydyň sözleri hakykata ýakyn.

Magtymgulyň **“San bolsam”** diýen goşgusy barada öňde (**Seret: BEÝTULLA, “San bolsam”**) gürrüň edendigimize garamazdan, “Damegan” ýer-ýurt adynyň poetikasy barada gürrüň edilmeli olsa, ol goşgy babatda bu ýerde-de gürrüň etmekligi müwessa bildik. Bu derwaýyslyk ýer-ýurt babatda maglumat bermegiň aňyrsynda ýatan esasy sebäp – şygry täzeden okanynda, täze zatlaryň aňa ornaýandygy sebäpli (aslynda, ussadyň köp eseri şol töwra), ozalky aýdanlaryň gyltyz gaýdýandygyna düşünişip, soňraky täsirleri hem beýan etmegi özüme borç bilendigimiz üçindir. Bu ýagdaý şygryň içinde ýatan keramat ýüzünden bolmagy-da mümkin.

Magtymgulyň “San bolsam” diýen goşgusy “Maňa tanyş däl” diýip bilene “Sen türkmen dälsiň, türkmenem bolsaň, orta bilim sowadyňam ýokdur” diýmäge doly hukuk berýän eserleri-

niň biridir. Mahlasy, “San bolsamdan” bihabar ýokdur diýip bileris. Emma bu eseriň ýazylmagyna nämäniň sebäp bolandygy we ussadyň nä töwra adam bolandygy barada belli bir garaýşy bolmadyk ýek-tük türkmen okyjysynyň-da bar bolmak ähtimallygyny hem gözden salmazlygymyz gerek.

Magtymguly hähili sypat adam bolupdyr? Onuň akyldarlygy, elýetme şahyrlıgy, dil uzamaz süňni päkligi, topragy-milleti üçin janyny aýamaýan pidakärliگی, hak aşyklar deý wepadarlygy... ýaly sypatlar bu sowalyň daşynda galsyn. Biz ussadyň ynsançylyk tebigatyny göz önüne tutup, aşakdaky zatlary aýtmak isleýäris. “San bolsam” diýlen goşgudaky edebi maglumatlardan çen tutulsa, onuň ýazylan döwri şahyr, iň bärkisi, kyrk ýaşy arka atan adam bolmaly: şygryda yslam äleminde baýaky, Ýer ýüzüniň medeni kysmynda meşhur bolan ýigrimä ýakyn beýik şahsyň ady geçýär. Olaryň, elbetde, daş gulakdan eşitmiş bolup, goşga girizilmedigi düşnükli. Olar hakdaky ylmy we edebi ýazgylardan akyldaryň ýakyn tanyş bolandygy hem şübhesiz. Şol beýik Şahslaryň ýarysyndan gowragy ynanç öňçüleri bolmagyndan zyýada dünýewi Döredijiler hökmünde suratlandyrylýar. Sözümiň biraz açyklyk gazanmagy üçin, aşakdaky bendi okalyň:

Abu Seýit, Omar Haýýam, Hemedany,
Firdöwsi, Nyzamy, Hapyz pälwany,
Jeleddin Romy, Jamy elwany,
Olarnyň jaýynda menem kän bolsam.

Häzir şygryň ýazylan ýaşy hakdaky gürrüňe “arakesme” bereliň. Bentde ady agzalan ussatlaryň topar tutup, bir jaýda ýa-da bir mekanda ýaşamandygy; döwürdeş bolmandyklary hem düşnükli. Eýsem-de bolsa, “Olarnyň jaýynda menem kän bolsam” diýlen jümläniň nähili ýorgudy bolup biler? Ussadyň bu sözlemi tutuşlygyna, hususan-da, “jaýynda” diýlen söz çeper pikirlenmedäki “metonimiýanyň” bir usuly – has dogrusy, magtymgulyçylyk usuly bolup, bize duýulýar. Biziň ýalňyşýan bolmagymyz hem mümkindir. Her halda, bilýänsiräp dymanyňdan aýdyp ýalňyşanyň edebiýaty öwreniş ylmymyzda eý görülmeli nysak. Hiç bolmasa, hakykatyň orta çykmagy üçin mesele gozgaldygy bolar.

Biziň pikirimize görä, “jaýynda” diýlen söz “metonimiki” düşünje bolmagyndan ötri, “şahyran dünýäsinde”, “döredijilik mekanynda” diýlen ýaly göçme manyly (metafora) aňlatmany hem özünde saklaýar. Şeýle kabul etsek, bendiň soňky setirini “Olaryň döredijilik dünýäsinde menem kän bolsam” diýip özümizçe düşündirip bileris. Özge düşündirişler üçinem, baş üstüne, gapy açyk!

Şygryň ýazylan ýaşy hakyndaky gürrüňi dowam edeliň.

“San bolsam” diýen goşgy başdan-aýaga arzuw-umyda, yhlasa-yntylyşa eýlenen eser. Şeýle seredilende, kimdir birine meňzejek bolmak hyýaly ýigitlik ýyllaryna, diýeli, 20-30 ýaşyň arasyndaky döwre mahsus häsiýet. Magtymguly hem “San bolsam” diýen şygryny ömrüniň şol onýyllygynda ýazandyr diýsek diýip bileris, emma ýokarky bentde ady geçen ussatlaryň (*hiç biri bilen şahsy tanyşlygynyň bolmandygy öz-özünden düşnükli*) eserlerini, olaryň daşyndan birgiden diwanlary (“Çar diwany”, “Perhat-Şirin”, rubaýy, Zahyreddin Babyr – “Mizan-öwzany”, Sagdynyň “Bossany”, “Hakanynyň “Mediany”, “Şanama”, “Sakynama”) we Salaman-Absal, Bähram Gur, Abu Mähfuz, Gyzy Aslan han, Abu Bekr, Aly, Mamun, Abisdam, Zünnun, Rüstem, Galen, Eflatun, Dawut, Osman, Hysraw, Isgender... ýaly ylahy, dünýewi şahslar hakyndaky rowaýat-hekaýatlary ýatlanymyzda ol mümkin däl diýlen netijä gelmek bolýar. Magtymgulyň zamanynda biziň häzirkä döwrümizdäki ýaly mümkinçilikler bolan bolsa, akyldaryň kitaphon adam bolandygyny nazara alyp, beýle netijä gelmesek-de gelmezdik. Dogrusy, bilermenleriň tassykla-

maklaryna görä, Döwletmämmet Azadynyň bir “artmak” (sandyk) kitaby bolupdyr. Ýokarda ady geçen eserler şol “artmakda” saklanan miraslarmyka? Bu belli däl. Biziň diýjek bolýan zadymyz – birinjiden, ol diwanlary ele salmakda iş bar, olam hem harajat, hem wagt-salym, hem ugruna düşüşine bagly, ikinjiden, olar golastyndaky diwanlar bolsa-da, okamak diýlen pişä dowamly wagt gerek, ýigitlik ýaşyň hem öz aladalary özüne ýetik. Şu wagta çenli edebiýaty öwreniş ylmymyzyň Magtymgulynyň Meňli gyz bilen bagly diýip belleýän otuza ýakyn goşgusyň okanynda, ýigitlik ýyllaryny ýigitlik duýgulary bilen geçirendigine magat göz ýetirmek bolýar. Mahlasy, Magtymguly Pyragynyň “San bolsam” özüniň many-mazmun saldamy we maglumat baýlygy şahyryň kyrk we ondan ýokary ýaşyny üm-yşarat edýär. Bu tassyklama hem öz-özlügündäki gep bolman, bizi başga bir meselä ugrukdyrýar.

Magtymguly “Türkmen binasy” diýen gazalynda: “Gurdugym aslynda bilgil, bu zeminiň myhydyr, Erer ol erkan mydam, budur türkmen binasy”; “Turgul” diýdiler” atly goşgusynda: “Men bilmedim, bir zat guýdy üstümden, “Ýolugan döwrandyr, sürgül” diýdiler”, “Gitdi akyľ-huşum, ýatdym şol ýerde, “Arşda-ferşde ne bar, görgül!” diýdiler”, “Ýel boldum, ýüwürdim ýeriň damarna, Nazarym tokundy Arşyň kemerne”; “Haýrana galmaz” diýen goşgusynda: “Häkesteri bir diğerem, Ataşdan bak, häkisterem, bu jahana serbe-serem” diýip bilýän (ony surruk göwezelik diýip bilmekden daş etsin!) Şahsyň “Hakdan içen” zehindigini türkmen bolup özümiziň ykrar etmegimiz baýaky, özge milletleriň dünýä meşhur wekilleriniň beren bahalary-da tassyklaýar. Maglumat üçin:

Çingiz Aýtmatow:

“Men biziň Magtymgulymyz diýýän. Sebäbi şol döwürde, ýagny Magtymgulynyň döwründe ykbal çekip, edebiýatyň genisi hut türkmen topragynda döräpdir, orta Aziýada meşhur bolupdyr. Türkmen edebiýatynyň genisiniň şuglasy bize-de, goňşulykdaky doganlyk halklara-da nuruny çayýar. Şu pähimden ugur alanynda, Türküstan XVIII asyr Magtymgulynyň poeziýasynyň asyrydyr.”

Kaýsyn Kulyýew:

“Magtymguly beýik şahyrlaryň hemmesi ýaly şahyrçylyk borjuna wepadar bolupdyr, hut şonuň üçin hem ol ilkinji nobatda öz iliniň – türkmen halkynyň şahyry bolupdyr, onsoň, ol biziň umumy şahyrymyz boldy, biziň ýurdumyzyň ähli halklarynyň şahyry boldy, tutuş adamzadyň şahyry boldy.”

Ýegor Isaýew:

“Geniler halklaryň arasyndaky dostlugy pugtalandyrmakda ägirt uly güýçdür. Beýik akyldarlar ynsan paýhasyna ýardam edýärler. Magtymguly özboluşly, gaýtalanmajak ussatdyr. Ol şahyrçylyk sungatyna görä, okygy bilen gürründeşdir, onuň mährem maslahatçysydyr. Ony dünýä inderen halkyň bisowat zamanasynda şeýle ynamdar, pähimli, parasatly gürründeşiň bolmagy tutuş bir halkyň tüýs çüwen bagtydyr, dünýä medeniýetiniň genji-hazynasyna mynasyp goşantdyr.”

Arif Gajiýew:

“Magtymgulynyň şahyrana eserleri yzygiderli suratda onuň öz ömür ýoluny, çylşyrymly dünýägarayşynyň ewolýusiýasyny şöhlelendirýär. Megerem, wagtyň sosial mazmuny gündogar regiynyň hiç bir şahyrynda edil Magtymgulydaky ýaly esasy orny eýelän däl. Wagtyň umumlaşdyrylan sosial-etiki obrazy onuň poeziýasynda ähli çeperçilik öwüşginleri bilen görünýär.”

Magtymgulynyň halkara derejedäki ýokary at-abraýynyň “çekişip-bekişmeli” mesele däl-di-gi sebäpli, “Höwes et-de, bes et” diýlen parasata uýup, ýokardakylar bilen çäklenýäris. Dogrusy, akyldaryň öz setirlerine, meşhur şahslaryň döredijilik işlerine salgylanmakda asyl maksadymyz ählumumy ykrar edilen hakykaty has berkitmek bolman, başga bir pikiri aýtmaklyga “binýat” gazanmakdyr. Ol şundan ybarat: “San bolsam” diýen goşgynyň kyrkda, belki, kyrkdan has aşyr-rak geçen, kämillege kemsiz ýeten ýaşyň içinde ýazylan bu şygryda käbiri bilen “egin deňläň”, köpüsinden bir basgançak belende galan “Hakdan içen taýsyz akyldar” halyna “il içinde san bol-sam”, “Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam” diýilmegi Magtymgulynyň “garyp göwün, il-gün bilen bagry badaşan”, öwünmegi, tumakly sypaýylar ýaly gabarmagy özüne uslyp bilmedik, pes-päl adam bolandygyndan nyşandyr. “San bolsam” diýen şygryň poetikasynyň “aýtman aýdýan” görelde adamkärçilik gylyk-häsiýetinden, ýagşyzadalara mahsus sypaýçylykly sypatlaryndan biridir.

Ony şygryda orun alan “Damegan” diýen ýer-ýurt adyna özünde orun beren tassyklap biler:

Damegandan ýörgen ussat Nowaýy,
“Çar diwany”, “Perhat-Şirin”, rubaýy,
Zahyreddin Babyr “Mizan-öwzaýy”,
Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam.

Nowaýyny bilmeýän, hiç bolmasa adyny eşitmedik ýokdur. Alyşir Nowaýy türkmen halky bilen şeýle içgin baglanyşykda bolup, ol milletimiziň aýdym-saz sungatyna-da mäkäm ornaşyp-dyr. Türkmenleriň halk döredijiligi eserlerinde “Myraly” lakamy bilen meşhur bolan bu ussat birgiden hekaýatlary, akyl-parasatly timsallary, henekleri bilen “tüýs Türkmen” diýen ykrarna-many orta çykaryp bilipdir. Ýogsa näme, “Myraly we Soltansöýün” diýlen çaklaň dessan haýsy milletiň geçmiş taryhynda kemala gelipdir?!

Zahyreddin Babyr baryp Hindistan ýaly uly ýurtda hanlaryň hany Baýram hanyň pähim-pa-rasaty, gujur-gaýraty bilen “Mogollar” diýlen nesilşalyk imperisyny döreden hökümdar, şahyr.

Magtymguly bolsa olaryň “Gaşlaryna baryp men Mejnun bolsam” diýýär. Bu, elbetde, kiçigöwünlilikden nyşan. Şonuň aňrsynda, göwnümize bolmasa, kemsinme ýaly bir inçe äheň hem saklanýar. Ol hakda oýlananymyzda, akyldaryň ýaşan zamanasynda türkmen halkynyň ýaşamaly bolan mejburi ahwaly göz önünde janlanýar. Ony ussadyň öz sözleri bilen aňladalyň: “Kim açmaz gaflatdan gözün” (“Gidip barmyş”), “Gözel iliniň seniň gaflatdan çyksyn” (“Ötgül, Pyragy”), “Niçe sada deň-duşlar, Şeýtan biligin başlar” (“Aglaryn”) – sowatsyzlygyň daşyndan içki dagynyklyk, bütewi döwletiň niçeme asyrlar bäri gurlup bilmän gelinmegi Magtymguly ge-nisini çäkli jugrafiýada bent edipdir. Ýogsa bolmasa, “San bolsamda” ady geçýän ussatlaryň hiç biriniňkiden kem bolmadyk, hatda köpüsinden gala edebi baýlygy dünýä edebiýatyna, taryhyna miras galdyrypdyr. Şu hakykata ilkinjileriň biri bolup göz ýetiren **Arminiý Wamberiniň** sözle-rini ýatlasak ýerlikli bolar:

“Beýleki bir tarapdan, Magtymgulynyň poemalar ýygyndysy adatdan daşary täsin. Birin-jiden, olarda türkmen diliniň sap nusgalaryna häli-şindi gabat gelmek bolýar, ikinjiden bolsa, olarda dürli-dümen takyk maglumatlar habar berilýär. Şolar ýaly bir anyklygy biz Gündogaryň beýleki şahyrlarynyň döreden eserlerinde örän seýrek duş gelýäris.”¹

Nakyl: “Öz arygyn har eden kişi arygna zar bolar.”

¹ А. Вамбери. Путешествие по Средней Азии. С-Пб., 1865, стр. 158.

Syýahatçynyň sözleri düşündirişsiz hem özüni bilen üçin düşnüklidir. Bize öz wezipämizi berjaý etmek – Magtymguly weli akyldaryň edebi mirasyny mundan beýläk-de içgin öwrenip, dünýä giňligine mynasyp derejede äşgär etmek düşýär.

DARAP [داراد] – “Firdöwsiniň “Şanamasynda” berilýän maglumata görä, Bähmeniň ogly, kiýany dinastiýasynyň sekizinji patyşasy. Eñeden bolanda ejesi Huma täji-tagty elden bermejek bolup, ony birnäçe gymmatbaha zatlar bilen sandyga salyp, derýa taşlaýar. Bir geým ýuwýan ony alyp, öýüne eltýär, çagany terbiýeläp, ulaldýar, adyna Darap goýýar. Soň ol batyr ýigit bolup ýetişýär we rimliler bilen uruşda edermenlik görkezýär. Eýran goşunynyň serdary oňa bir hat berip, Humanyň ýanyna iberýär. Huma ogluny tanaýar, ondan ötüňç sorayýar we täji-tagty oňa berýär. 2. Eýranyň Pars oblastynda bir şäheriň ady.”¹

Magtymgulynyň döredijiliginiň ýoňsuz kysymynyň içinden okkessirim geçýän il-günüň, döwürdeşleriniň aladasy “**Peýany bolmaz**” diýen goşgusyny-da öz içine alypdyr. Goşga şeýle seredeniňde, umumy göz önünde tutulan meseläniň, ýagny dünýäniň geçijidigi, hiç kime, hiç bir mahluga, hiç bir närsä peýansyzdygy hakynda bolup görünýär. Eseri tereň derýa meňzetmämizi “Peýany bolmaz” goşgy we poetikasy babatda-da ulansak, onuň göze görünýän üst akymynyň-da öz gadry, öz gymmaty bar. Sözümiň howaýy bolmazlygy üçin, “Darap” diýlen ýer-ýurt adyna ýetinjäk, bentler bilen tanşalyň.

Birinji bent:

Geç köňül, dünýäden eýleme höwes,
Panydyr, hiç kime peýany bolmaz.
Jan guşy bilbildir, teniň bir kapas,
Bir gün uçar, daýym durany bolmaz –

diýýär. “Pany” – wagtlaýyn, dowamsyz, hemişelik däl. “Peýan” – haraý, haýyr, nep, peýda. Aslynda, bentde düşnünilmez ýaly zat ýok. Eýsem-de bolsa, öz düşünişimiz hem gerekli öýdülse, şulary aýdyp bileris: başky iki setir dünýäde hiç zada höwes edip, onuň ugrunda janyňy heläk etme, bar zada geldi-geçer seret diýen şekilde duýguly gahryman köňlülüne nesihat edýär. Çünki dünýäniň özem, oňa degişli bütin barlyk hem wagtlaýyndyr, hiç bir närsä hemişelik däl. Soňraky iki setir bolsa ýokarda aýdylanlary timsaly meňzetme bilen “berçinleýär”: janyň bilbil ýalydyr, teniň bolsa oňa kapasdyr. Göwnüňe bilbil kapasada ömürbaky saýrap durjak ýalydyr. Umydyň bolmasyn, günleriň birinde ol kapasyny boş goýup gider, hemişelik durjak gümany bolmaz. “Ýeri, ony kim bilmedikä ýa-da kim bilmeýär” diýiljekdir. Dogry, ol hemmelere mälim bolandyr, häzirem hemmeler bilýär. Ýeri, onsoň? “Onsoňy” soňa galsyn...

Ikinji bent:

Bir niçäni şalyk bile şat edip,
“Şähriýar” diýip, älem içre at edip,
Ajalyň elinden bir gün dat edip,
Gitdiler barysy, göreni bolmaz. –

diýýär.

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. I bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 251 s.

“Şähriýar” – Teýmirliler nesilşalygyndan Jahangir şanyň körpe ogly Şähriýar kakasy aradan çykandan soň, hijri ýyl hasabyndan 1037-nji (milady: 1627-1628) ýylda Lahurda patyşa bolýar. Ol şahyrçylyk hem edip, “Aftap” lakamy bilen birgiden şygyr hem döredipdir.

Ýokaky bendiň mazmunyny öz sözlerimiz bilen beýan etsek, dünýä belli-belli adama şalyk derejesini berip, “şatlyk bile” olaryň köňüllerini şat edipdir, olaram ömürbaky tagt üstünde şady-horram bolup oturjak ýaly bir “salgym” içinde ýaşapdyrlar. Mysal üçin, Jahangiriň körpesi özüniň “Jahangir” diýen adyny äleme ýaýypdyr. “Şalyk bilen şat” bolan birniçeler, şolardan biri Şähriýar hem dürli-dürli zamanlarda “Ajalyň elinden bir gün dat edip” gitmeli bolupdyrlar, gaýdyp olardan gördüm-bildim diýlen habar ýok. Hatda Magtymgulynyň zamanyna-da galyp bilmändirler, ýöne tagtlary hem boş galmadyr ýa-da synypdyr. Ýeri, onsoň? “Onsoňy” soňa galsyn...

Üçünji bent:

Ynsa-jynsa şalyk eden Süleýman:
Jemşid-u Isgender, hany Nowşirwan?
Hany Hak hababy – ol Fahry-jahan?
Gitdi bary, hergiz gümany bolmaz. –

diýip, “Süleýman, Jemşit, Isgender, Nowşirwan, Hak hababy – Fahry-jahan” ýagny Muhammet Pygamber ýaly, pygamberler, dünýä ýaň salan şalar giden bolsa, birinji bentedäki: adaty yn-sanlardan; ikinji bentedäki: täji-tagtyndan lezzet alyp, göwnüni şat eden “birniçelerden”, hatda Lahurda patyşa bolan Şähriýardan we beýlekilerden näme tama etjek diýlen şekildäki mantygy orta çykarýar. Tama edere ýagdaý ýok.

“**Süleýman**” – Dawut pygamberiň körpe ogly. Nowbahar oglunyň, ortanjy oglunyň bolandyna garamazdan, Dawut pygamber Süleýmany özüniň mirasdüşeri edip belleýär. Ol biziň eýýamymyzdan öň, 1014-975 ýyllar aralygynda ýaşap geçipdir. Ol birotala 40 ýyl patyşalyk edipdir. Süleýman pygamber tebigatdaky ähli barlygyň adamzat ähliniň, haýwanlaryň, guş-gumursylaryň, mör-möjekleriň hökümdary bolup, olaryň dillerine düşünişdir. Ol hatda döw-perileriň, yn-nyň-jynsyň hem patyşasy diýlip bilinýär.

“**Jemşit**” – Firdöwsiniň “Şanama” şadessanynda gabat gelýän pişdadylar nesilşalygynyň dördünji patyşasy. “Şanamanyň” aýtmagyna görä, ol dünýäde asyrlap patyşalyk edipdir. Ol birnäçe söweş ýaraglaryny, hat ýazmaklygy, dokma dokamaklygy oýlap tapypdyr. Efsana-hekaýatlara görä, Jemşidiň bir jamy bolup, onuň içinde dünýäniň bar ýeri görnüp durupdyr. Jemşit ilki zamanlar adalatly patyşa bolupdyr. Soňabaka “gäbi azýar”, “men-menlik” derdine uçraýar-da, özüni dünýäniň eýesi – Hudaý hasap edip başlaýar. Ahyrsoňy Zahhak diýlen adamdan ýeňlip, tagtyny taşlap gaçýar, yüz ýyllap gizlinlikde ýaşaýar. Barybir, Zahhak diýlen “Peşşapdan” gutulyp bilmeýär.

“**Isgender**” – Aleksandr Makedonskiý. Gündogar edebiýatynda, şol sanda türkmen edebiýatynda “Isgender Zülkarneýn” lakamy bilen meşhur bolupdyr. Isgender biziň eýýamymyzdan öň 356-njy ýylda doglup, kakasy ölenden soň 336-njy ýylda, ýagny 20 ýaşynyň içinde patyşa bolupdyr. Oňa ýaşlykdan meşhur Aristotel (Aristun) halypalyk edipdir. Isgender ýaşlykdan harby-söweş meýilli hem ukyply adam bolup ýetişipdir. Bu ýagdaý Aristoteliň lapyny keç edip-

dir... Isgender gadymyýetiň meşhur basybalyjylaryndan biri. Ol Eýrany, Hindistany, Arabystany basyp alypdyr. Otuz üç ýaşynda – 323-nji ýylda aradan çykypdyr. Bir rowaýatda aýdylyşyna göre, şägirdiniň şeýlekin ganhor bolup ýetişenini inine siňdirip bilmedik Aristotel mundan aňryk nähak gan dökülmesin diýip, oňa awy beripdir. Şu biçeme gep däl bolmagy mümkin.

Nowşirwan – Nowşirwan Adyl. Eýranyň sasanly nesilşalygynyň ýigrimi birinji hökümdary. Ol tagty kasy ölenden soň, 531-nji ýylda eýeleýär. Onuň asyl ady – Hysrow, Nowşurwan Adyl ýa-da Nowşirwan bolsa lakamy. Gündogar ýazgy ýadygärlikleriniň birnäçesinde “Nowşirwan Adyl” şekilinde, ýagny “adalatly Nowşirwan” manysynda ulanylypdyr. Nowşirwan patyşalyk eden ýyllarynda ýeňilmeýän goşun hasaplanan ýunanlylary ýeňýär. Ol alymlara uly hormat goýupdyr, lukmançylyk mekdebini açypdyr, bu mekdep wagty-salymy bilen ýokary mekdebe (uniwersitete) öwrülipdir. Hindi halkynyň meşhur “Kelile we Dimne” diýen şadessan-kitaby Nowşirwanyň döwründe pehlewî diline terjime edilipdir.

Fahry-jahan – Muhammet (s.a.w.) pygamberiň lakamy, sypatlandyrmasy (epitet). Setiriň başynda “Hany Hak habyby” – (“Hany Allanyň dosty, ýary”) diýlen söz düzümden we “Söýmüşem seni” diýen goşgudaky: “Ýa habyp, Hak resuly sen” diýen setirden çen tutsak, Magtymgulynyň Muhammet (s.a.w.) pygamberi göz önüne tutandygy oraşan aýan bolýar. Muhammet (s.a.w.) pygamber baradaky maglumata derwaýyslyk ýok bolsa gerek.

Dördünji bentde “Peýany bolmaz” diýen goşgynyň “akymlyry” barada bizi gözükdiren “Darap” diýlen ýer-ýurt ady orun alypdyr. Bu bent şeýle diýýär:

Galmady Darabyň, ne Şähriýaryň,
Hany ol Gülçehre simin-yzaryň?
Hany şasuwaryň, zerrin hysaryň?
Hiç biriniň nam-u nyşany bolmaz.

(“Peýany bolmaz”, I, 492 s.)

“Gülçehre” – 1. Gül ýüzli, gözel, owadan, zyba. 2. Geçmişde Gündogar ülkelerine ýaýran “Şähriýary-älem” (“älemiň şasy”) diýlen hekaýat ýordumyndaky bir gahrymanyň ady.

“Simin-yzar” – ýüzi kümüş öwüşginli, görmegeý, syratly, nepis.

“Şasuwar” – çapyksuwar, at üstündäki patyşa.

“Zerrin hysar” – altynan gurlan diwar, altyn çayylan diwar.

“Darap” hem has at, hem şäher ady bolup gelmek bilen, ikisinden-de nam-nyşan galmady, şonuň ýaly-da ýokarda ýatlanandan hem derek ýok bolsa, dünýäniň näjüre dünýädigi düşnüklidir. Gülçehre diýlen güler ýüzli naçar-da, at süren şa-da, diwary altynan örülen gala-da gara topraga garylyp giden bolsa, onda goşgynyň “üst akymyndan” netije çykaryp, bitmän galan “onsoňlary...” bitirmeli diýlen ýaly pikiri maslahat berýän bu bendiň poetikasynyň öwüdini başardygymyza, berjaý etmeli bolarys. Bu wezipä girişmezden önürti “Darap” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasynyň özünden önde gelýän bentleriň ruhy-äheňi bilen sazlaşykda gelşi ýaly, soňraky bentler bilen hem “eriş-argaç” gatnaşyk saklaýandygyny göz önüne tutmalydyrys. Bu tassyklama sowtar bir gep bolup eşdilmezligi üçinem, on bir bentden ybarat goşgynyň soňraky ýedi bendiniň hersinden jemleýji iki setiri mysal getirsek gowy boljak: **“Hasyl bolmaý hiç biriniň matlaby, Pany içre baky galany bolmaz.”**, **“Gelse ajal bady, bolar näalaç, Gitgisidir, ýagşy-ýamany bolmaz.”**, **“Gitdi goýup kasry, köški, eýwany, Barganydan gaýdyp geleni bomaz.”**, **“Ýygnanyň barysy dünýäde galar, Hiç bir adam alyp barany bolmaz.”**, **“Gül ýüzli periler, simin-zakanlar,**

Älemde şat bolup güleni bolmaz.”, “Barandan, gelmäge ýokdur imkanyň, Ynan, bu sözleriň ýalany bolmaz.”, “Magtymguly, her suraty-zybaga, Bakmagyl, olaryň paýany bolmaz.”

“Darabyň” we tutuş goşgynyň poetikasynyň “ondan soňraly...” öwüdini berjaý etmeli meselämize dolansak, sowatly-sowatsyz, uly-kiçi – tapawudy ýok, aklyly ýerinde bolan adamyň bu “öresiz” hakykaty bilmeýäni ýokdur. Magtymguly köpleriň bilýän zadyny köplere “düşündirmek” üçin ol hakykaty çeperçiliklik serişdelerini, dürli röwüşli, dürli şahyran tilsimler, owadandan-owadan söz düzümlerini gaýgyrman tараşladymyka? Dogrudan-da, şygryň “üst akymy” boýunça belli bir netije çykarmaly bolsak, başgaça pikir etmek mümkinçiligimiz hem ýok bolup çykýar. Emma ony döredenň Magtymgulydygyny unutmaly däldiris. Şonuň üçinem, “Peýany bolmaz” atly “tereň derýanyň aşakdaky akymynyň” hem bolýandygyny “gözardy” etmeli däldiris. Aslynda, “üst akymdaky” pelsepewi beýanat-maglumatlaryň ählisiniň şol “aşakdaky akymyň” kemala gelmegi üçindigini kabul etmegimiz gerek. Biziň düşünişimizçe, “üst akymdan” kemala gelýän “aşakdaky akymyň” many-mazmuny şundan ybaratdyr: dünýäniň hiç kime, hiç bir zada baky berilmändigini bilýän bolsaň, “adam” diýlen mukaddes ymmatyňa ysnat getirmejek bolmaly; päliňi-niýetiňi ýagşa tutup, ýagşylara ýaran bolmaly; goldan gelen haýyr-sahawatyň bilen Watana, il-günüňe hyzmat etmeli, ýagşylykda ýatlanar ýaly amallar bilen meşgullanyp, ömrüňi haýyr işler bilen beslemeli; bilmek bir başga, bilýän zadyňy aňynda ornaşdyryp, ondan netije çykarmak – bir başga. Şonuň ikinjisi kemala gelmese, birinjisiniň peýdasy ýok.

DARGAN (Dargana) [Darga:n درغان] – Darganatanyň köne ady. Lebap welaýatynyň gadymy galalaryndan biri. IX asyr arap taryhçylarynyň işlerinde Horezmiň Ürgençden (Gürgençden – Köneürgençden) soňraky in uly şäheriniň ady hökmünde ýatlanylýar.

“[Darga:n درغان] – Jeýhunýň çep kenarynda Jigerbentden bir menzil ýa-da 7 parsah uzaklykda ýerleşen gadymy şäher. Taryhy çeşmelerde onuň ady Dargan [درغان], Zargan [ذرغان], Darkan [دارقان], Fargan [فرغان], Darugan [دروغان], Daruganata [دروغان آتا] ýaly şekillerde ýazylypdyr.”¹

“Dargan” diýlen söz wagt-salymy bilen öz yzyna “ata” ady hem tirkän bolmagy mümkin. Biziň pikirimizçe, darga (darugan) – gäminiň kapitany, derýanyň çuňlugyny takyklaýan gämiçi; ata – şol etrapda ýaşayan taýpanyň ady. Gämi ýolagçylygy bilen meşgullanýan adamlar toplumynyň kesp-käri bilen taýpa degişliligi birleşdirilip (Darugan+ata), “Darganata” ady ýasalypdyr. Bu çaklama hakykatdan uzak görünýän bolsa, “Dargan” sözüniň has at bolmagy-da (mysal üçin, Gözli ata, Däne ata, Maşat ata, Galçy ata, Däli ata, Gahryman ata, Goýmat ata, Arçman ata we ş.m.) mümkin, “ata” sözüniň türkmenleriň bir taýpa adyny aňladýandygyny häzirem Darganata etrabyndaky ýaşajylaryň köpçüligini “atalaryň” düzýändigini, munuň daşyndan, kaka “däde”, ata “kaka” diýýän Balkan welaýatynyň günbatar etraplarynda-da “ata” sözüniň ulanylmaýandygy onuň garyndaşlygy aňlatman, taýpa adyny üm-yşarat edýär. Biziň düşünişimizçe, Magtymguly Darganatanyň “Dargana şährine” diýlen gadymy adyny setiriň bogun ölçeginiň we içki säginmäniň tagallasy bilen getiren bolsa gerek.

Maglumat hökmünde Magtymgulynyň hut özüniň “Hezarystana sary” diýen goşgusyndaky: “**Nurata, Baba Dargan**, Degresi derýa, gorgan, Bardyk saýy Bakyrhan, şol Türküstana sary.” diýen bendindäki “Nurata, Baba Dargan” sözleriň özara many gatnaşygyny hem ýatlasak kem bolmaz. Magtymgula şübhelenmäge welin hiç kimiň haky ýokdur.

Magtymgulynyň “Harap eýlä” diýen goşgusynda ady agzalýan birgiden ýer-ýurt atlaryň hatarynda “Dargana” (“Darganata”) hem orun alýar.

¹ Toýly Muhyýew. Türkmenistanyň oba we şäher atlarynyň sözlügi (golýazma hukugynda), 2018, 47 s.

“Harap eýläär” goşgy barada seret: “AMMAN”, “Harap eýläär” goşgy.
Bu goşgynyň “Dargana” ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bendi okalyň:

Dargana şährine Gökden ses geler,
Ol bir ýowuz sesdir, eşiden öler,
Bulgaryň şährini ol ors alar,
Orsy Deçjal bile nar harap eýläär.

(“Harap eýläär”, II, 213 s.)

Bendiň birinji we ikinji setirleriniň habarlaryna görä, ol eýmenç ses “ahyret” diýlen düşüňjani ýadyňa salýar. Çünki ol şeýlekin “ýowuz ses” bolup, diňe “Dargana şähri” üçin gökden inmejeği düşnüklidir. Ony soňraky iki setirlerdäki ýer-ýurtlar hem gümansyz eşider, ýöne olar oňa galman hersi özüne görä sebäp bilen harap bolar. Diýmek, Darganata şähri ahyrete çenli barlygyny dowam eder, ahyrete gezek gelende bolsa, “Il bilen gelen toý-da –baýramdyr”.

DEHISTAN 1 – [دهستان] Hazar deňziniň günbatarynda, Gyzyletrek we Esenguly etraplaryny özünde birleşdirýän gadymy bir şähriň we welaýatyň ady. Maşat Missirýanyň gadymy ady. Dahlaryň (daýlaryň) ýaşan ýeri. Dahlaryň ýurdy.

2. “Mongollar döwründen öň, Bathyz welaýatynda ýerleşen gala, şäher. Istahry, Ibn Hawkal, Makdisi ýaly orta asyr gündogar geograflary Bathyzyň Kuhysim, Kufa, Kugnabat, Boşt, Jazuý, Käberun, Kälun, Jebelul-Fyzza we Dehistan ýaly şäherleriniň bolandygyny belläpdirler (ممالك و مسالك، ص ۲۱۲؛ صورت الارض، ۵۷۱). Makdisi Dehistanyň Bathyzyň in uly şäheridigini, Kugnabatda bolsa soltanyň oturýandygyny belläpdir (احسن التقاسيم، ج ۱، ص ۲۷؛ ج ۲، ص ۲۳۴)، (ص ۹۴۴).”¹

Magtymgulyň az bentden ybarat seýrek eserleriniň biri “**Mallar dargady**” atly goşgusydyr. Goşgynyň gysgalygy ýa-da göwrümliligi, seýle seredilende, onuň many-mazmun saldarmyna, çeperçilik gymmatyna täsir edýän hususyýetlerden biri bolup görünýär: gysga goşgular has ähmiýetli, boýy uzyn bolan şygrylaryň gymmaty pesräk bolguç ýa-da tersine bolýar diýlen şekildäki düşündirişler ylmy pikirlenmämizde ulanylmasa-da, okyjylyk düşüňjämizde saklanyp gelýän bir düşüňjedir. Çeper esere haýsy jähetden garasak-da, bir hakykaty gözardy etmezligimiz gerek. Şygryýet – söz sungaty, şoňa görä, oňa sungatlyk derejesi boýunça baha berilse, maksadalaýyk bolar. Bu umumy nazary bir hakykat. Magtymguly ýaly bir deň-taýsyz ussadyň eserleri babatda ol nazary hakykat iki gat ähmiýetlidir. Beýle diýildigi akyldaryň döredijiligi tutuşlygyna, aýratynlykda alanyň-da, her bir şygry sungat eseri diýildigidir. Emma olary başga bir söz ussadyň eserleri bilen deňeşdirmän (aslynda, birini başga biri bilen deňeşdirip baha bermeklik edebiýaty öwreniş ylmynda oňlanmaýan nysakdyr), öz-özlüğünde garanymyzda, aglab köpüsiniň öňüne “has” diýlen sypaty ulanmagyň hem aýyby ýokdyr, çünki ol sypatlandyрма beýlekileriň gymmatyny kemeltmeýär. Aslynda, “has” sözüni ulanmak hem ählumumy kabul edilen kada bolman, her kimiň öz ygtyýaryndaky sözdür. Ýagdaý şeýle bolansoň “Mallar dargady” atly goşgy baradaky garaýşy hem her kimiň öz duýgy-düşüňjesine tabşyryp, biz öz aladamyz bilen bolaly.

¹ Toýly Muhyýew. Türkmenistanyň oba we şäher atlarynyň sözlügi (golýazma hukugynda). 2018, 51 s.

Magtymgulynyň döredijiliginde iň işjeň düşünjeleriň biri “pelekdir”, ol galapyn synpy-pel-sepewi, yşk-söýgi we ylahy meselelere bagyşlanan şygrylarda hökmany suratda bir setirde, kä eserde iki setirde, käbirinde has köpräk gabat gelýär. Şeýle eserleriň biri hem – “Mallar dargady”. Dört bentden ybarat goşgynyň iki bendinde – üç setirde “pelek” gelip, özüniň hökmürowanlygy bilen eseriň hikmetini we poetikasynyň many-mazmunyny orta çykarýar: “pelek zulum eýleýip”, “Pelek gazap kylyp”, “pelek nazaryn saldy”.

Ozalky zamanlarda “pelek” sözi biziň gepleşik dilimizde zygyderli ulanylan sözlerden biri bolupdyr. Ol haýsydyr bir şowsuz netijäniň, paşmadyk hyýalyň, raýy gaýtmaklygyň, bimahal gelen aýralygyň, berjaý edilmedik dilegleriň, ýakymсыz ýagdaýlaryň... sebäpkäri hökmünde dile getirilipdir. Onda “pelek” näme?

“**PELEK** (a.felek, ks. efla:k) – asman, gök, älem; 2. bagt, ykbal, täleý; 3.gm. dünýä.”¹

Gepleşik dilimizde, köplenç, “ykbal, täleý” manylarynda ulanylyp, ýazgytda bolmadyk zat üçin çekilen zähmetiň körazapdygyny, pikir-hyýalyň bolsa biweç göwün ýüwürmedigini aňladypdyr. Magtymgulynyň “Mallar dargady” diýen goşgusyndaky “pelekler” hem, belki, şol manydadyr? Şygryň jemleýji setirinden iki setiri okalyň: “**Dert üstünden pelek nazaryn saldy, Ykbal ýatdy, göwn gämisi gark boldy.**” Setirleriň habaryna görä, duýguly gahrymanyň ozalam derdi özüne ýetik halyna, pelegem nazar salýar, “pelegiň” oňlulyga nazar salmajagy düşnükli. Netijede, “ykbal ýatdy”, göwnüň besläp ýören arzuw-hyýallary-da “gark boldy”. “Ykbaly ýa-tyran” “pelegiň” özi, diýmek, bu goşgudaky “pelek” “ykbal, täleý” manysynda däl. Beýleki iki “pelek” goşgunyň başyny başlaýan bentde. Bendi göçürýäris:

Eý-ä, dostlar, pelek zulum eýleýip,
Bazarymdan zerrin mallar dargady.
Pelek gazap kylyp, başym aýlanyp,
Göwün içre bar hyýallar dargady. (I, 32 s.)

“Zulum edýän pelegiň hem”, “gazap kylan pelegiň hem” “asman, gök, älem, dünýä” diýlen düşünjeler bilen, biziň pikirimizçe, hiç hili ilteşigi ýok. Belli derejede, baglanyşyk bardyr diýilse, “ykbal” doly derejedäki soýtar (abstrakt) düşünje, “pelegiň” beýleki manylary hem sypjyk ýagdaýda bolup, “soýtar” diýseňem bolup dur, “maddy” diýseňem bolup dur. Akyldaryň bu şygryndaky many-mazmuny “soýtarlyga” ýakyn diýip bilýäris. Ony ikinji bentedäki: “Bidöwlet, buzahor ile han bolup, Jebir kyldy, gözel iller dargady” diýlen setirleriň timsaly ýordumyndan hem çen etmek mümkin: iki sözüniň birinde ilini dile alyp, ony “gözel ilim” diýip atlandyrylan akyldaryň il-gününiň “bidöwlet, buzahor” (arakkeş) bolmandygy, özüniň hem ýaramaz ile han bolup, kösenmändigi hemmämize mälim. Bu göçme manydaky gep zamanasyna mahsus bolan maddy durmuşyň duçar bolan ahwalynyň poetikasydyr. Ýene bir mysal, biziň üçin iň derwaýys bent:

Gaflat ukusynda bendidir gözler,
Uýalar il-günden gymmatsyz sözler,
Gyşda nowruz geldi, gyş boldy ýazlar,
Dehistan dan gelen ýeller dargady.

“Dehistan” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bu bendiň poetikasy “pelekli” meseläniň dowamyny hem onuň netijesini mälim edýär: birinji setir il-günüň aglaba köpçüliginiň sowatsyzlygyny göçme manyly (metafora) şahyrana sözler bilen habar berip, bisowatlyk zerarly görmeli

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus. 1997, 641 s.

zadyny-da görüp bilmeýändigini (meselem, oba çäginde bolup duran adalatsyzlygy-da) aýtsa, ikinji setir bilimsizlik zerarly, aýdylýan hikmetdir öwüt-nesihatlar bigymmat sözlere öwrülip, “il-günden uýalýar”.

Üçünji setir tebigatyň kanunalaýyklygyny nazara alyp, il-günüň, adamlaryň maddy durmuşyna hiç hili baglanyşygy bolmaýan tebigylyk öz kada-kanunyny “pelek” zerarly bozmaly bolandygyny, has takygy: “Gyşda nowruz geldi, gyş boldy ýazlar diýip aýdýar.” Dördünji setir özüniň poetikasy bilen gitdigiçe çuňlaşýan (gradasiýanyň) mazmunyň söňky netijesi bolup orta çykýar. Aýry-aýry ýagdaýlar hakynda söhbet edýän ýaly bolup görünýän setirleriň, bentleriň poetikasy özüne “pelek” diýlen (ady däl,) lakamy alyp, bitewi bir ýagdaýyň, ahwalatyň manysyny äşgär edýär. Şolaryň içinde biziň “Dehistanymyzyň” hem aýratyn orný bar. Eýsem-de bolsa, poetiki şekil bolup gelýän “pelegiň” bu goşgudaky many-mazmuny nämeden ybarat? Biziň goşgudaky “pelegiň” diline düşünişimizçe, ol Magtymgulynyň ýaşan zamanasyndaky taryhy şertleri, “batyl” derebegligiň (feodalizm) il-günüň başyna salan musallatyny özünde jemleýän adalga bolup orta çykýar. Başgaça pikir edip biljek adamlaryň barlygyna şübhäimiz ýok. Magtymgulynyň beýikligi hem her kimiň özüçe kabul edip bilmek mümkinjiligini ussatlarça kemala getirendigindedir.

30.01.2020.

Magtymgulynyň gadymy türkmen şygryýetiniň goşuk şekilinde, setirleri dört bogunly, bentleri refren sözli goşgularynyň biri “Dükan görüner” diýen goşgusydyr. Biz hemmä mälim, ýönekeý ýaly görünýän şygryň şekil hususyýetini ýönelige ýatlamadyk. Goşuk goşgy düzüş şekili gadymy döwürlerden bäri hemmä mälim bolsa-da, diňe halk döredijigi eserlerinde, oba ýa-da etrap çägindeki “çeper howesjeň” şahyrlaryň, toýçy ozanlaryň şygryýetinde öz barlygyny dowam etdiripdir, emma gadymy ýazuwly ýadygärliklerde, edebiýat taryhymyzyň “köşk edebiýaty”, “medrese edebiýaty”, “sopuçylyk edebiýaty” ýaly akymalarynda şygryýete hyzmat etmekden düýpgöter bolmasa-da, çetde galyp gelipdir. Onuň asyl sebäbi edebiýatyň halk durmuşyndan uzaklaşanlygy we ol akyma wekilçilik eden zehinleriň “goşugy” süňnüpes edebi şekil hökmünde kabul edenligi ýa-da mekdepdire-medreselerde okuwlaryň esasan arap-pars dillerinde okadylandygy, ersasan şol dillerdäki şygryýet öwredilip, türki-türkmen dilindäki edebiýata ýeterlik üns berilmändigi üçin bolsa gerek. Ony dowamly işleden, meselem, Garajaoglan ýaly şahyrlaryň eserlerinde-de bu şekil halk döredijiligindäki erkinligini, uslybyny saklapdyr. Bu şekiliň hünärmen-şahyrlýk ýorum-ýodalaryny, ýagny bentleriň belli bir düzgün-tertibe görä dowam etdirilmegi, murapbagmy – murapbag, muhammesmi – muhammes, sazlaşyklar hem şol kadaly bolup, hünärmenlik derejesine göterilmeginde Magtymgulynyň goşan goşandy “ýüzüň segsen göterimine” barabardyr diýsek, lap edildigi bolmaz. Akylalaryň “goşuk” şekilini täzeden kämillik derejesine ýetirip, özüden soňkulara görelde görkezendigine, kämilligiň bolsa belli-belli hususyýetler bilen, düzgün-tertipler bilen şertlenýändigine, belli derejede, “Dükan görüner” diýen goşgudan getiriljek mysal hem şaýatlyk edip biler. Bentleriň refrenli setirleriniň özara sazlaşygy: “Ýuwardarha-jahan görüner.”, “Ol pelek pälwan görüner.”, “Bäs sany umman görüner.”, “Daglarda duman görüner.”, “Atanyýaz han görüner.”, “Ulug Dehistan görüner.”, “Ýeke Meňli han görüner.”

Gepiň gerdişinde, Magtymguly ussadyň “goşuk” şekilini hünärmen-şahyrana derejä ýetirip, ýazuwly edebiýatymyza uly baýlyk goşmagynyň göreldesine ozalky ussatlaryň ol diýen ähmiýetli garamdyk eserleriniň – halk döredijilik eserleriniň, hususan-da, “Görogly” şadessanynyň nusga bolup hyzmat edendigini hem bellemelidir.

Şu kysym gürrüni setirleriň sazlaşygy, içki säginmeleri ýaly senetçilik (tehniki) taraplarynyň daşyndan birgiden çeperçilik serişdeleri, olaryň poetikasy hakynda-da ýerli-ýataklý ylmy-derňewleri geçirmek mümkindir. Herki zadyň öz ýeri we wagty bar.

Goşgy hakyndaky beýleki düşündirişlere seret: “ÇYN-MAÇYN”, “Duman görner” diýen goşgy.

“Magtymgulynyň döredijiliginde ýer-ýurt atlary we onuň poetikasy” diýlen meseläniň ýaýrawynyň giňligi, her goşguda tapawutly häsiýetleri bilen orta çykýandygy, köp halatda-da, goşgynyň tutuş poetiki “akymyna” we many-mazmunyna, çeperçiligine täsir edýändigini sebäpli, her goşgy barada aýry-aýrylykda gürrüň etmeli bolýar. Bu ýagdaý “Dükan görüner” diýlen goşgy babatda-da geçerlidir. “Dehistanly” bende ýüz tutýarys:

Dag serinden güzer salsaň,
Ol ýerde ýurt eýläp galsaň,
Şol jaýyňdan nazar salsaň.
Ulug Dehistan görüner.

(“Dükan görüner”, I, 178 s.)

Bent “Ulug Dehistanyň” görünjekdigini beýan etmek üçin goşga goşulan bent. Goşgynyň özi ýaly, “Dehistanly” bent-de uçursyz akgyňly, uçursyz düşnükli, düşündiriş talap edýän ýeke söz hem ýok. Emma onuň poetikasy başgarak pikirde. Ol pikiri biziň aňlaýşymyza görä, “Dagyň (bu dag Köpetdag bolmaly) üstüne çykyp, ol ýerini mekan tutsaň we şol ýerden dünýä ser salsaň, Ulug Dehistan görüner.” Dehistan – bir tarapy baýyrylyk bolup gidýän gadymyýetde bol ekerançylygyň mesgeni bolan düzlük. Bu bir adaty tebigat manzarysý (peýsaşy, ýaýlasy) bolman, ata-babalaryň ulug hatyrasyny ýatladýan, üstesine-de, türkmeniň hiç kim bilen şarik bolmadyk mesgeni, ahyrda-da akyldaryň ýaşlyk ýyllaryndan mähri siňen topragy bolany üçin, daglardan beýikdir, uludyr diýlen ýaly pikirli mantygy özünde saklaýan poetika orta çykýar. Bu bolsa “Gül-günçasy gara gözmüň garasy” diýýän akyldardan garaşýmaly söýgüdir!

03.02.2020.

Magtymgulynyň “Tapylmaz” goşgusy barada seret: “ÇYN-MAÇYN”, “Tapylmaz” atly goşgy. Aşakdaky ýazgylar bolsa onuň goşundysydyr.

“Tapylmaz” goşgy barada öňde bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň şygryýetinde “çykgyt” ýaly bolup görünýän bu goşgy bentler şekilinde bolman, bary-ýogy üç topbakdan ybarat bolup, onuň birinji we ikinji topbagynyň hersi 18 setirden, üçünji topbak bolsa 7 setirden düzülen. Gadymyýetden käbir habarymyz ýok, ýöne Magtymgula çenli bolan gözyetimimde şeýle gurluşly goşga duş gelmedik. “Magtymguly mekdebini” dowam etdiren XIX asyr söz ussatlarynyň döredijiliginde duş gelýändigini “Çyn-Maçynly” gürründe belläpdik.

Asyl meselämiziň “Dehistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolýandygyny tutaryk edinip, şonuň özüni we şoňa goňsuçylyk edýän iküç setiri almak bilen çäklensek hem, bolman durmazdy. Ýöne şu pursata çenli (soňraky seljermelerde-de!) ýer-ýurduň adyny özünde saklaýan bentleri tutuşlygyna alandygymyz üçin, onsoňam, ussadyň topbagyny bozmazlygy edebimize ýagşy bilip, başyny bozman göçürmegi müwessa bildik:

Ýar, seniň dek gül peri jümle-jahanda tapylmaz,
Zülpüň ysy dek anbar bag-u reýhanda tapylmaz,
Asal güftar-kelamyň kitap – Kuranda tapylmaz,
Hünjüdir dendanlaryň hiç bir dahanda tapylmaz,
Tylla tagty-eýwanyň Süleýmanda tapylmaz,

Roýuň üzre hindi hallar Hindistanda tapylmaz,
 Seniň kibi aýperi Rum, Owganda tapylmaz,
 Eýran, Çyn-Maçyny gezsem, Türküstanda tapylmaz,
 Gülçehreden kokularyň bu zeminde tapylmaz,
 Boýnuň etrapynda merjen ol Karunda tapylmaz,
 Gaşlaryňyň syraty hiç bir kemanda tapylmaz,
 Gollaryňda şaýlaryň genji-nahanda tapylmaz,
 Seniň kibi adyl şa, han-u soltanda tapylmaz,
 Dahanyňdan çykan saba Dehistanda tapylmaz,
 Ýer bolsaň nazly-nygmat desterhanda tapylmaz,
 Güftaryňdyr bilbil zyban bu suhanda tapylmaz,
 Tagty erkan bezegiň genji-kände tapylmaz,
 Meniň kibi bir naýynjar haly zebunda tapylmaz.

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Goşguda we mysal getirilen topbakda düşünilmesi agyr gelýän setir ýok, diňe käbir düşüneleriň nusgawy sygryýet bilen seýrek gyzyklanýan okyjylar üçin gümürtik görünmegi mümkin. Şolam bolmasyn diýip, ol sözlere düşündiriş berýäris: asal – bal; güftar – söz, gep, gürrüň; dandan – diş; dahan – agyz; roý – ýüz, ýañak; genji-nahan – gizlin hazyna; gülçehre – gül ýüzli, owadan; suhan – söz, gep; zebun – horlanan, haly harap, ejiz. Bulara biz adaty okyjy bolup, häzirki wagtda düşündiriş arkaly manysyna ulaşýarys. Emma Magtymgulynyň ýaşan zamanýnda we ondan soňraky asyrdan olaryň aglabasy halkyň gepleşik dilinde ulanylan sözler bolupdyr. Diýmek, Magtymgulynyň eserlerine we sözlüğine köpräk ýüzlenip, olary ylmy dolanyşyga girizsek, wagty-salymy bilen gepleşik dilimiz hem asyl barlygyna tarap has ykjam herekete geçerdik.

Birki agyz topbagyň sazlaşygy hakynda: redif bolup gelýän “tapylmaz” sözüniň öňündäki 18 sazlaşygy (kapyýany) çynyňy etseň tapyp bolar diýjekler ýok däl. Çynyňy etseň, belki ondanam köprägin tapmak mümkin. Emma sazlaşygy gurnaýan setiriň many-mazmun çuňlugyna, çeperçilik belentligine nädip ýetip bolar? “Tapylmazyň” her setiri gunt düşen ýaly ahyry! Ýagdaý şeýle bolansoň, bizem olaryň her biri hakyndaky düýgy-düşünjämizi özümizde saklap, “Dehistanly” meselämize dolanmak isleýäris.

“Dahanyňdan çykan saba Dehistanda tapylmaz” diýlen setir salgysy belli bolmadyk (şahsy pikirimiz: ol – Meňlidir.) gözeliň deň-taýsyz, goýazy waspyna öz şahsy goşandyny goşmaktan ötri, “Dehistanly” poetikasy käbir alamatlara yşarat edýär: ol setirdäki “saba” diýlen sözüň, görer göze, “Dehistan” bilen kebşirlenmegi ýaýdançlyk döredýär. “Dehistan” bolsa öz poetikasynyň düzüminde “ýel, şemal” diýlen düşüneleriň saklanýandygyny yşarat edýär. Şol “yşatyň” diýenini edip, jümläni özümizçe düşündirsek, “Agzyňdan çykan howanyň (demiň) tämizligi ýaly tämizlik Dehistan säheriniň dem degmedik howasynda (şemalynda) hem tapylmaz.” diýmekdir. Şu jümlede poetika “Bir okda iki towşan” awlaýar. Bir tarapdan, waspyna söz ýetmeýän “gül periniň” nepesine taý bolup bilse, Dehistanlyň howasy özüniň özge mekanlara mahsus bolmadyk päkligi, arassalygy bilen taý bolmaly halyna taý bolup bilmeýän bolsa, diýmek, Dehistan hut “jümle-jahanda” deň-taý tapylmaýan gözeliň özi ýaly bolmasa-da, şonuň bári ýany deňsiz-taýsyzlykdyr. Beýleki bir tarapdan, Dehistanlyň jana şypa, päkize, bal garylan ýaly şemaly ol gyzyň nepesine deňşdirme bolmakda ýöwsellik edýän bolsa, diýmek, ol “gül periniň” hatda alýan nepesi-de zeminiň tebigatyndakydan tapawutlydyr, belki, ol jennetidir. Ine, muňa hakyky söz sungaty diýerler! Ine, oňa Magtymguly diýerler!

04.02.2020.

Magtymgulynyň “**Bady-sabany görsem**” diýen eseri türkmen şygryýetiniň iň gadymy şekili bolan “goşuk” görnüşinde ýazylan. Goşgynyň many-mazmun dykzlygyndan, çeperçilik serişdeleriniň kämilliginden daşgary, eseriň ýatdagalyjylyk ukybynyň örän güýçlüdigini bellemek üçin, onuň şeýle bolmagyna bolsa “goşuk” şekilde ýazylandygynyň sebäp bolandygyny bellemekligi niýet edindik. Bu şekiliň tebigatynda akgynlylyk, owazlylyk saklanýar. Halky şygrylaryň ýatdan aýdylyp ýörlenlendiği şonuň üçindir. Ondaky many-mazmun bolsa ony aýdana ýa-da ýazana bagly. “Bady-sabany görsem” goşgyny ýazanyň Magtymgulydygyny ýatlasak, bar mesele öz-özünden düşnükli bolar.

Goşgynyň birinji bendiniň başky setirleri biziň yzarlaýan meselämizi – ýer-ýurt atларыny we onuň poetikasyny orta atyp, söze başlaýar: “**Dehistanyň baýrynda Bady-sabany görsem.**” diýseň, düşnükli ýaly bolup görünýän bu jümleleriň, biziň pikirimizçe, düşünişmeli taraplary hem bar: dogup-dörän mekany Aktokaýda ömrüni geçiren ussadyň “görsem” diýip, arzuw etmegi geňräk eşidilmeyämi? Geň kemi ýok. Çünki Aktokaýyň özi Dehistanyň baýryny goltuklap oturan küren oba, her gün Dehistanyň baýrynda bady-sabany görendigine-de şek-şübhe ýok. Bu gönüden-göni setirleriň ýüzünde peýda bolýan ýüzleý sorag we mantyksyzlyk. Emma onuň içgin poetikasy bize başga-başga ýagdaýlary, başga-başga hakykaty we şahyrana mantygy yşarat edýär: **birinjiden**, “görsem” diýlen söz başky iki setirde arzuw-islegi aňlatman, soňraky bentlere refren bolmak hyzmatyna badalga bermekligi berjaý edýär. **Ikinjiden**, “Bady-sabany görsem” diýmek bilen, ony ýene bir görmek meýlinden ötri, Dehistan baýrynyň üstünden ösýän daň şemalynyň şeýlekin tämiz, sap, arassa, jana şypa berijilik sypatynyň nygtalmagy – syýahatçylygyň mahabaty bolman, şolar ýaly “tämizligiň, päkligiň” bendiň soňraky iki setirinde ýatlanyljak Şahslar babatdaky sypatlandyrmasyna mysaly gep bolmak hyzmaty ýerine ýetirýär. Soňky iki setir: “**Bahaweddin, Mirkülal, Zeňni babany görsem**”.

Bahaweddin – hak ady: Hojamuhammet, sopusylyk akymynyň meşhur pirllerinden biri, “Nagyşbendi” tarykatynyň esasy goýan. Tarykатыň taglymaty dogalary we zikri belent sesde aýtman, mylaýymlyk bilen ýürekden aýtmagy talap edýär. Bahaweddin Buharanyň ýakynyndaky Nagyşbend obasynda 1318-1319-njy ýyllaryň töwereginde doglupdyr. Beýik Piriň “Nagyşbendi” tahallusy doglan obasy bilen baglanyşykdadyr.

Mirkülal – Seýit Emir Külal (XIV asyr) Buharanyň Suhar obasynda önüp-ösüpdir. Hoja Babanyň ýüwrük zehinli şägirtleriniň biri. Ol küýzegärlik käre bilen meşhur bolupdyr. Mirkülal – mir (emir), külal (küýzeçi) lakamy bilen meşhur bolupdyr. Ol bir ýüz on dört şägirti ýetişdiripdir. Şolaryň iň zeninlileri: Bahaweddin Nagyşbendi, şyh Ýadygär, Şemseddin Külal.

Zeňni baba – **Zeňni ata**, meşhur şyhларыň biri, Süleýman Bakyrwanyň – Hekim atanyň şägirdi. Hakyky ady takykklanmadyk, gelşik-şygaty kemräk, hebeşiler ýaly hüýtgara (zengi) bolansoň, Zeňni ata ady bilen il içinde belli bolupdyr. Zeňni babanyň kakasy Abdylmälik hojanyň ogly Täç hojadyr. Abdylmälik hoja bolsa Ahmet Ýasawynyň şägirdi Mansur atanyň ogly. Zeňni baba sygyr çopanларыnyň (padymanларыň) penakäre diýlip ykrar edilipdir. Zeňni atanyň yzyny dowam etdiriji dört şägirdi bolupdyr: Uzyn Hasan, Seýit Ahmet, Bedreddin (Bedr ata), Sadreddin (Sadr ata). Zeňni baba 1258-nji ýylda aradan çykydyr.

“Dehistan” diýlen ýer-ýurt adyndan badalga alýan “tämizligiň, päkligiň” tebigatdaky mad-dy manysy bendiň soňky iki setirinde ruhy-ahlak mazmuny hem özüne siňdirip, Bahaweddin, Mirkülal, Zeňni Baba ýaly ýagşyzadalaryň kalby päkligi, niýet-pälleriniň tämizligi, ömürlerini bagyş eden amallarynyň hem mukaddesligi, sahatlylygy, ynsanperwerligi şahyrana dilde aýan edilýär. Akyldaryň asyl maksadynyň hem şu aýdylanlara ýakyn bolandygyny şygryň “bissimil-lasyny” boşaşa sazlaşykda:

Dehistanyň baýrynda,
Bady-sabany görsem.
Bahaweddin, Mirkulal,
Zeňni Babany görsem –

(“Bady-sabany görsem”, I, 247 s.)

şekilde bermek nire, Magtymguly nire?! Akyldar üçin setirleriň sazlaşygy, gepleşik dilimiz bilen aýtsak, “çaga oýunjagy” ahyry! Goşgy dowam edýär: soňraky bentlerde “görsem” diýlen refren söz poetiki wezipäni öz üstüne alyp, duýguly gahrymana doly ýazgynlyk berlendigini yglan edýär. Duýguly gahryman hem ussadyň könlündäki arzuw-hyýallary uçursyz şahyrana-lyk bilen äşgär edýär. Ussadyň “görsem” diýip göwün ýüwürdyän ýer-ýurtlarynyň, närseleriniň köpüsi maddy barlykdyr. Emma ikinji bentde:

Nagleýni arşa täçdir,
Ady äleme paçdyr,
Iki jahan mätäçdir,
Arap zypany görsem. –

diýlen bentde ýer-ýurt hakynda aýdylmaýar, onuň ýerine, käbir magtymgulyşynaslardan bize ýöneljek: “Ölüler jana girip, betbagtlar ykbal alar, **Neýleýin ol arap zyban, asal zybanym bar meniň.**” diýlen ýaly soraga taýynlykly bolmagymyz gerek. Magtymgulynyň milli dilimize, milli medeniýetimize bolan hormat-sylagy, söýgüsi-guwanjy barada gürrüň gozgalsa, onuň näçe wagta çekjekdigi belli däl, şonuň üçin, gürrüňi gysga kesip: “akyldaryň “Bar meniň” diýen eserinde arap zyban nämäme gerek, meniň bal ýaly öz ene dilim bar diýendigi çyn. “Bady-sabany görsem” diýen ýokarky bendi ýazandygy-da mälim. Şeýle bolsa iki goşguda dürli garaýyş saklanmaýarmy? Ýok, saklanmaýar.” diýip bileris. Düşündirjek bolaly: “Bar meniň” goşgusy-milli diliň özi üçin bar dillerden, hatda milletimiziň gündelik durmuşyna, gepleşik diline aralaşan arap dilinden-de gymmatlydygyny we ähmiýetlidigini nygtaýar. Bu ýerde arap dilinde gürläp, özüni bilimli-sowatly görkezmek üçin jan edýän “aýdyňlary” ýazgarmak äheňi-de duýulman duranok. “Bady-sabany görsem” diýlen goşgudaky “arap zypany” gepleşik dilindäki dil göz önüne tutulman, Kurany-Kerimi nazara alynýar (*bilermenler araplaryň ýazuw-gepleşik dili bilen Kuranyň diliniň arasynda düýpli tapawutlar bar diýip aýdýarlar*). Tapawut bolsa-bolmasa-da, bendiň üç setiri Muhammet (s.a.w.) pygamberi yşarat edip, dördünji setirdäki “arap zypany” diýlen söz düzümi bolsa Oňa gönderilen Kurany-Kerimi salgy berýär. Diýmek, bir dil hakda iki hili garaýyş bolman, iki dil hakynda iki hili garaýyş Magtymgulynyň döredijiligine mahsusdyr.

Ol bentden soňra “Bady-sabany görsem” maddy barlyk – täsinlikler dünýäsini hyýalynda besläp, iň soňki, ýedinji bendine gelende, sözünü jemläp, şeýle diýýär:

Magtymguly hoş bolsa,
Aksa didäm, ýaş bolsa,
Imanym ýoldaş bolsa,
Barsam, Kábäni görsem.

Maddy mazmunly närsä bilen söze başlap, ruhy mazmuna ulaşyp gidýän, ýene maddy mazmuny beýan edip, ahyrsoňunda ikisini birara getirýän (Käbe – maddy mazmunly, iman – ruhy düşünje) “Bady-sabany görsem” diýlen goşgy, nämesindendir, enelerimiziň gözden-dilden gora-

syn diýip çagalaryň boýnuna, eline dakýan alajasyny göz önünde janlandyrýar. Bu “alaja” şygryň mazmuny nukdaýdan-da, ýordumynyň gurluşy jähetden-de şeýledir. Onuň kemala gelmeginde “Dehistan” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy şol mähriban barmaklaryň, aýalaryň ornuny tutpdyr. Şygyr okalanda, nämesindendir, “süýjülik suwy” içilýän ýaly bir şirinlik ruhuňa ornaýar.

**Türkmen halkynyň Milli Lideri,
Türkmenistanyň Halk Maslahatynyň Başlygy
Gurbanguly Berdimuhamedow:**

“Hakykatdan hem, Magtymgulynyň şygrylary dagdan sogup çykýan gözbaşy arassa çeşmäniň suwy kimin jana şypalydyr. Ol şygrylar edil daň-säherleriň howasy ýaly tämizdir. Olar läle-reýhanly, gül-gülälekli bag-bossanyň hoştap ysy kimin bark urup, ynsanyň janyna hoşluk çayýar. Bedenleri bogun-bogun söküp, ýüreklere giňlik berýän dutaryň mylaýymdan şirin sazy bolup, heýjana getirýär. Mahlasy, Magtymgulynyň şygrylary ynsan saglygyna zerur bolan ähli gowy närseleri özünde jemleýän jana şypa beriji ruhy melhemdir.”

01.02.2020.

Magtymgulynyň “**Hezarystana sary**” diýen goşgusyna, guş bakyşy bilen seredene, “el ujundan” ýazylan ýaly, bentleri-de bir täsin baş-başdak ýaly görnüp biler. Hakykatdan-da, ol “el ujy” goşgy bolsa hem, Magtymgulynyň “el ujundan” dünýä inen eseridir. Her şahyra nesip etmeýän “el ujudy”! “Bentleriň baş-başdaklygy” babatda aýdylanda, eserleriniň agramly böleginiň, aýratyn-da, “goşuk” şekilinde dörän eserleriniň şeýleräk bir “salgym döretmek” häsiýetiniň bardygyny bellemek ýerlikli bolar. Olaryň her biriniň “salgymynyň” özem birgiden hikmetlere beslenen ajaýyp sungat eseriniň taslamasy bolup özüni aýan edýär. Bentlere ýüzleneliň.

Birinji bent: “Anda adam saýylar, Hezarystana sary. Pelek bakgal oturmuş, Bazarystana sary.”

Saýylmak – sanalmak. Bu söz Magtymgulynyň zamanasynda “sanamak” diýlen sözüň aňladýan manysynda ulanylypdyr. Häzirki zaman türk dilinde ol häzirem “sanamak” manyda gelýär. Biziň gepleşik dilimizde “adam saýmak” diýlen söz düzüminiň asly “adam sanynda, ýagny adamlaryň biri hökmünde” görmek diýlen manyny aňladýandygy hem onuň aslynyň türkmenoguz sözüdigini yşarat edýär.

Hezar – “müň” diýmek. Hezarystan – “Müňleriň ýurdy” diýlen ýer ady ylahy mazmunly düşünje bolup, onuň niräni ýa-da nämäni aňladýandygyndan habarymyz ýok.

Sary – garşy, tarap, ugur.

Bakgal – dükançy, azyk harytlaryny satyjy.

Birinji bendi öz sözlerimiz bilen aňlatsak, ol dünýäde Müňleriň ýurduna ýollamak üçin adamlar sanalar. Dükançy pelek bolsa bazarlar mesgenine tarap geleni geçirip otyr diýlen şekildäki ylahy waka beýan edilýär. “Hezarystan” diýlen sözde nähilidir bir säwligiň bar bolmagy mümkin. Eger bu çaklama ýalňyş bolsa, ol sözüň aňladýan manysynyň biziň gözýetimimizden has aňyrdak saklanýan düşünjedigini boýun almak galýar.

Ikinji bent: “Gara ýer agzyn aç, Gapyldyr adam, geçe, Bilbiller istär – göçe, Bagy-bossana sary.” Gara ýeriň hemişe agzy açyk, adam pahyr zatdan bihabar oňa girer gider. Bagy-bossanyň yşkyna düşen bilbiller bolsa şol tarapa göç etsem diýen arzuw bilen ýaşar.

Üçünji bent: Nurata, Baba Dargan, Degresi derýa, gorgan, Bardyk saýy Bakyrhan, Şol Türküstana sary.”

Nurata – ata taýpasynyň bir tiresi.

Baba Dargan – Darganatanyň gadymy atlarynyň biri.

Bakyrghan – Ahmet Ýasawy piriň şägirdi Gul Süleýemanyň edebi lakamy. Ol 1186-njy ýylda Horezmiň Bakyrghan diýen obasynda aradan çykypdyr, onuň gubury häzir hem bar. Biziň pikirimizçe, Magtymguly goşgusynda “Bakyrghan” diýip obany däl-de, häzirem zyýarat edilýän Bakyrghan ady bilen belli bolan gonamçylygy göz önüne tutupdyr.

Gorgan – gala, kent (goragly sözden)

Türküstana tarap ýola rowana bolsaň, Bakyrghana ýakynlaşybereniňde, nuratalaryň gadymy döwürlerden bäri oturymly ýurdy bolan Dargan Babanyň duşundan geçip, degresini gurşan derýany (Jeýhuny), gum depeleri syrýp gitmemeli bolar. Biziň pikirimizçe, bu bent akylalaryň ylmy terjimehalyna maglumat bolmak ukybyna-da eýedir.

Dördünji bent: “Hakdan rehmet sepiler, Ymaratlar ýapylar, Gitseň Käbe tapylar, Rumystana sary.”

Rehmet – “rehim” sözünden ýasalan, mähribanlyk, merhemet.

Yapylar – gurular, bina ediler. Bu söz hem “saýylar” ýaly, Magtymgulynyň ýaşan döwründe türkmenleriň gepleşik dili “gurmak, dikeltmek, amal etmek” diýlen düşünjelerde hem ulanylan bolsa gerek. Köki türkmen-oguz gepleşiginden gaýdýan “ýapmak” işligi häzirki zaman türk diliniň in işjeň sözleriniň biridir. Häzirki zaman türkmen dilindäki manysy hemmämize mälim.

Ýüzüň Rumystana tutup gitseň, Käbe tapylar. Ýoluň Mekke-Medinä tarap bolsa, Hakyň merhemetine mynasyp bolarsyň, “ymarat” göçme manyda bolup, eliň uzadan işiň rowaç bolar diýlen ýaly many-mazmuny özünde saklaýar.

Bäşinji bent “Gündogardan günbatar, Tersa, jöhüt hem tatar, Şäherler hatar-hatar, Magrybystana sary.”

Magrybystan – Günbatar ýurtlary.

Magrybystana tarap ýola düşseň, tersa (hristan), jöhüt, tatar ýaly dürli milletleri, biri-birine ulaşyp gidýän hatar-hatar şäherlere duş gellersiň. Bu bent Magtymgulynyň Ýewropa ýurtlary batdaky biliminiň hem ýokary derejedediginden habar berýär.

Altynjy bent biziň işlemegi niýet eden meselämiz gönüden-göni dahyllydygy sebäpli, goşgy bentlerini ram edilen şekilinde bermek isleýäris:

Aşyk aýdar: “Ýa, Suhan,
Müşgilim kylgyl asan.
Şepagat eýle, ýaran,
Şol “Dehistana sary!”

(Hezarystana sary”. I, 275 s.)

Ýaran – sahabalar, pirlar.

Ýer-ýurt atlary barada umumy şekilde maglumat – özüni syýahatçy hökmünde däl-de, şol ýerlere ýolbelet hökmünde suratlandyryýan “Hezarystana sary” diýen goşgy bitirilmegine bir bent galanda, “aşyk aýdar” diýip, akymyň ugruny özüne tarap sowýar. Biz ony “Dehistana sary” diýlen söz düzüminiň poetikasyndan çen tutup aýdýarys. Aşyk Magtymgulynyň özüdür. Poetika bu maglumatyndan ötri, uzak bir ýurtdan, uzak ýoly söküp gelýän ýolagçynyň Allatagaladan kyn işlerini aňsat – hyz-haramylara, ýol kesen bozgaklara duçar etmän, sag-salamat menziline gowuşmak, agyr ýoly geçmäge şepagat – güýç-kuwwat, goldaw bermek dilegleri arkaly mälim

edýär. Eýsem, ýolagçynyň gaýdan ýeri nire, geçmeli mezili haýsy aralyk? Ol menziliň soňky “pellehanasy” – Dehistan, muny şygryň özi aýdar. Menziliň “tarypyny”, ýagny başlanýan ýerini bolsa poetika “süýem barmagy” bilen ýşarat edip, Hywany görkezýär. “Aşyk şahyryň özi” diýdik, şol pikirimizde galyp, onuň magşugy hem Meňli diýmekçi bolýarys. Bu goşgy akyldaryň Meňliden el üzmedik ýyllarynda, özem ýolagçy wagtlary dörän eser bolmaly.

Ýedinji bent: Magtymguly dillener, Gözde ýaşy sillener, Günde göçdür, ýollanar, mazarystana sary.”

Bu bende düşündiriş bermek hem gerek däl bolsa gerek. Ýöne “Gözde ýaşy sillener” diýlen söz düzüminiň bize tanyş bolan edebi eserlerde duş gelmändigini we türkmen diliniň durnukly söz düzümlerinde (frazologizm) hem gabat gelmeýändigini aýtmak isleýäris. Emma manysy şeýle bir düşnükli hem şahyrana şekilde bolup, “gözýaş sillener” diýse-de boljak ekeni diýdirýär. Magtymguly ýogy bar edip bilýän keramatly ussat ahryr!

Şu çaka çenli ýokarky bentlere “salgym” bentler diýlen düşünje bilen garap geldik. Görüp otursak, olar “salgym” bolman, sungat eseriniň hut özüdir, eger bir ýerde “salgym” bar bolsa, ol biziň sungata garaýşymyza, kabul edip bilşimize degişli howaýylykdyr.

11. 02. 2020.

Magtymgulynyň “**Nurana düşmez**” diýen goşgusy hem özünde Dehistany ýerleşdiripdir. Akyldaryň şygryýetine öz-özlüginde garap, bu goşgy hakynda aýdanymyzda, halky äheňli, mynajat kakuwly, öwüt-nesihat matlaply, ylmy-terjimal maglumatly, adamlaryň sowatly-sowatsyz ählisi üçin düşnükli eserleriniň biri hökmünde kabul etmek mümkin. Şu aýdyňlyk, bar zatdan öňürti, diliniň gepleşiğe ýakynlygyndan kemala gelipdir. Emma “aýdyňlygyny” hem “öz-özlügi” bilen şertlendirmesek, ýagny özge söz ussatlarynyň, hususan-da, eserlerini “goşuk” şekilinde ýazan XVIII-XIX asyr şahyrlarynyň döredijiligi bilen deňeşdirmesek, biziň tassyklamamyz delilsiz gep bolup galar. Eger deňeşdirilmeli bolsa, onda şol “aýdyňlyk” dilindäki sözlere – özge dillerden geçen ylahy adalgalara we närise aňladýan düşünjelere ýüzlenmändiginden aňry geçmeýen beýanatyň çäginde saklanar. In bärkisi, sözleri juda düşnükli, emma şol düşnükli sözleriň birleşiginden hasyl bolan “Bagy-Erem gülşeni Pany-jahana düşmez” ýa-da “Deşt içinde arap ili Adyl permana düşmez” ýaly setirleriň manysyny düşündirmegiň talap edýän ýokary sowatlylygyny we azabyny ýatlamak hem ýeterlikdir. Mahlasy, Magtymgulyda aýdyň goşgular örän köp, sada goşgular welin hiç ýok diýip, bu meseleden sowulyp bildigimizden sowulsak ybaly bolar.

“Nurana düşmez” atly goşgynyň bentleriniň aglabasy Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny we könlünde beslän arzuw-hyýallary baradaky maglumatlary özünde saklaýar. Hususan-da, şygryň başky dört bendi şahyryň kalbynda hemişelik orun alan paşmadyk “platonik” söýgüsi, ahmyrly ýatlamalary öz şahyrana beýanyny tapypdyr: “**Gözlerimiň röwşeni, Ajap nurana düşmez.**”, “**Boş goýup sen bu seri, Urdy yşkyň eseri, Jan şährinde bir peri Bazar-dükana düşmez.**”, “**Söwdügim şirin jandyr, Ol perige gurbandyr**”, “**Men pakyr, neýläýin, Derdi-halym söýläýin, Ýarym taryp eýläýin, Gaýry zybana düşmez.**” diýýän duýguly gahrymanynyň däl, hut özüniň şol sözleri diýýärkä ýaşynyň, takmynan, kyrkyň sepgidine (belki, kyrk bilen elliniň arasyndaka ýaşa) ýetendigini setirleriň pelsepe saldamyndan öte, soňky bentleriniň birindäki “**Gözüm görmüş Hindistan, Eýran bilen hem Owgan**” diýlen maglumatlar hem, köp babatda, esas bolup hyzmat edýär. Çykgyt hökmünde aýtsak, bu goşgynyň “Hindistanda hyýaly” diýlen şygrydan ep-esli wagt soňra dörändigi-de goşmaça subutnama bolup hyzmat edip biler. Bu maglumatlar anyk taryhylygy bilenem edebiýat ylmy üçin ähmiýetli. Ýönekeý bir okyjy hökmünde okalanda-da, her birimizde söýgi we onuň hatyrasy, ha paşsyn, ha paşmasyn, “Nurana düşmez” diýlen goşgudaky ýaly bolsady diýdirýär.

Şygryň soňky bentleri hem ýer-ýurtlary aýlanyp, yşkyň kalba basan tagmasyndan ünsüni sowmak, ol ýerlerden teselli aramak ýaly arzuw-isleglere gönügiptir. Biziň “**Dehistanymyz**” hem şol ülkeleriň biri bolup, özüniň poetikasyny şol maksada tarap ýollaýar:

Gözüm düşmüş Hindistan,
Eýran bilen hem Owgan
Umman Hazar, Dehistan...
Ýörsem mizana düşmez.

(I, 355 s.)

Käşgä, şol ýurtlara aýlanyp, özüne basalyk bolup bilen bolsady, ol niýet hem başa barmaýar. Gana mäkäm ornan yşk-sowda, hatda iň eý gören sährasy Dehistana taýlamakdan hem gala gelýär (“mizana düşmez”) diýip, onuň poetikasy düşündirýär. “Dehistan” poetikasynyň bu garaýşynyň şahyryň ömür ýoluna kybap hakykatdygyny Meňli bagyşlanan ýörite goşgular, beýleki meseleleri gozgaýan şygýrlardaky aýry-aýry setirler dagysyz tassyklaýar. Dünýäniň niresine gitse-de, “gözleriniň röwşeniniň” ornuny tutup biljek bir kimsäniň ýa-da närsäniň bolmajakdyna magat göz ýetiren “Nurana düşmez” sözüni aşakdaky ýaly juda gymmatly nesihat bilen tamamlaýar:

Kybla tutar men ýüzüm,
Galat imesdir sözüm,
Magtymguly diýr, gözüm
Gaýry watana düşmez.

“Kybla tutar men ýüzüm” diýmek namaz okamak, Alla sygynmakdyr. Diňe yşk heseri däl – ol bir timsaly ahwal – her niçiksi hupbatly ýagdaý bolanda-da Alla sygynyp, öz topragynda galan ýagşydyr, öz Watanyndan özge ýerde onuň alajy diýip baş goşan pişän aňyrsynda ýatan muşakgatlygy diýip düşündürmek çetin. Iň bärkisi, dogduk Diýaryň topragy nesip etmez... Käbir ýagdaýlary görüp ýörüs, eşidip ýörüs. Daş etsin!

06. 02. 2020.

Magtymgulynyň “**Saldy diýdiler**” diýen goşgusy “orta boýly”, sekiz bentden ybarat, gunt düşen ýaly eserleriniň biri. Goşgynyň birinji bendi bizi mähetdel etmän, gozgan meselämizi orta atmak bilen söze başlaýar:

Ähli-kuhy-Kapdan Dehistan üzre,
Bir mekan leşgerin saldy diýdiler.
Byragyn galgadyp, inip güzere,
Bir damja suw goýman sordy diýdiler. (II, 215 s.)

Kuhy Kap – (Kap dagy) Gündogar edebiýatynda, şol hatarda, türkmen nusgawy edebiýatynda-da iki manyda duş gelýär. **Birinjisi**, asyl-maddy manysynda Kawkaz daglaryna-da Kap dagy diýýänler bar. Türkiýäniň Baýburt etrapybynyň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýän galyň, üsti tekiz daga-da ýerli ilat Kap dagy diýýär. Kap dagynyň asyl manysy edebiýatda seýrek ulanylypdyr. **Ikinjisi**, hyýaly (mifiki) manysy – jadyly ertekilerde, dini rowaýatlarda aýdylyşyna görä, Kap dagy Ýer togalygyny tutuşlygyny gurşap alypdyr, depesine seredeniňde, telpegiňi ýere gaçyryan beýiklikde, belentliginden-de beter uçursyz galyň bolup, döwlede-de per bermändir. Kap – Symrug (ýa-da Anka) guşunyň ýaşaýan mekany. Ýazuwly edebiýatymyzda Kap dagynyň

hyýaly sypaty köp duş gelýär. Bir Magtymgulynyň özüde “Saldy diýdiler” diýen goşgusyndan başga, ýene on sygrynda “Kap” garşymyzdan çykýar. Gürrüni edilýän eseriň birinji setirinde bu dagyň maddy manysy-da “yş bermän” duranok, onuň şeýle bolup görünmegini “Dehistan” diýlen ýer-ýurduň maddy-mazmuny üpjün edýän bolmagy hem mümkin. Emma ikinji setirler ony ikinji manysyna tarap gönükdirýän ýaly bolup görünýär: Kap dagynyň üstünde ýerleşen “bir mekan leşgerin saldy diýdiler”, ýagny agyr goşun bilen (Dehistana) geldi “diýdiler”. Üçünji setir: “Byragyn galgady, inip güzere” diýýär. **Byrag** – gatyrdan kiçi, eşekden uly, toýnagy we guýrygy sygryňky ýaly, ýüzi adamyňka meňzeş – setiriň hereket ulgamyndan ýüzi adamyňka meňzemeýän bolsa-da, birtäsin, mongol atlary göz önünde janlanýar. Olar derýanyň güzerine inip, “Bir damja suw goýman, sordy diýdiler.” diýip, dördünji setir bolan pajygany göçme manyda (simwol) şahyrana suratlandyrýar. “Dehistan” ýer-ýurt adynyň poetikasyndan badalga alan ýokardaky beýanatlar, “Kap dagynyň” manysynyň ikisini hem birara getirip, “alaja işýär-de”, “Dehistanyň” goluna dakýar. Şular ýaly bir enaýylyk dünýä edebiýatynda-ha diýip bilmeris, emma türkmen edebiýatynda ýok bolsa gerek. Çykgyt hökmünde birki ýagdaýy nygtap bellemek isleýäris: goşgynyň birinji bendi özüniň “Dehistan” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy bilen mongol-tatar sülsatynyň ynsanyýet taryhyna eden hyýatyny janlandyrýar. Olaryň “Ähli-Kuhy Kapda” “mekan” tutan bolmaklary taryhy hakykatyň beýany bolup duýulýar. Bize mälim bolan goşgularyň içinde ilkinji bendinde ýer-ýurt adyna orun beren “Saldy diýdiler” diýen goşgusy Magtymgulynyň ýeke-täk eseridir. Biziň pikirimizçe, onuň özüne ýeterlik manysy bar.

Şunyň bilen, “Dehistanly” gürrüňimizi bitirdik edip oturybermeli welin, ozalky ýer-ýurtlar hakynda gürrüň edilende, olara eýeçilik edýän eserleriň özleri barada aýtmaklygy däbe öwrenimiz üçin bu goşgy dogrusynda-da, başardygymyzdan, bizatrlary aýtmaly bolýarys. Çünki däpden dönmek dürs däl. Onsoňam, “Saldy diýdiler” diýen goşgynyň hem öz göwni bar. Galyberse-de, sygryň birinji bendi özüniň beýan eden waka ýordumyndan soňraky bentleriň ählisi hem maddy betbagtçylygy, hem ruhy çöküntileri “tezis” şekilinde şahyrana beýan edýär. Ol ahwalatlar, takmynan, şeýleräk mazmunda: mongol-tatar basybaljylarynyň zabun weýrançylygyndan soňra, ilin-günüň gündelik durmuşy, ruhy dünýäsi, mahlasý, bar kada-kanunlar çepbeligine çöwrüldi, sagdyn ylahy düşüňjeler hem ýolundan çykdy, güýçli pirleriň keramatlary-de ysmaz boldy diýlen terzdäki biçärelige kaýyl bolup, “gara günü tigirlemeli” ýagdaýa gelindi. Biziň emelsiz düşündirişimiziň kemislerini “Saldy diýdiler” atly goşgynyň birinji bendenden soňraky benleriň hersinden iki setire ýüzlenmek arkaly doldurmak isleýäris: **2.** “Bejan (belki, “bu jandyr”) harap bolmuş ah-uzar bilen, Türküstan söweşip eñçe mar bilen.” **3.** Dökülip galdylar zarlap beýtinler (*öýler, jaýlar*), Çykypdyr janlarmyz, boş galyp tenler.” **4.** “Başy boş galypdyr bolan juwanlar, Tagtyn unudyp şa, ötüpdir hanlar.” **5.** “Hywa gark bolupdyr gamyň siline, Tagma basypdyrlar türkmen diline.” **6.** “Gudratyndan düşüp köp uly pirlar, Daglar ýykylypdyr jünbüşläp yerler.” **7.** “Özün yrak taşlap sarwansyz mallar, Söküp gidipdirler köp uzak ýollar.” **8.** Budur seniň jebriň, eý zalym pelek, Gör, ne gözel janlar eýlediň heläk.”

Diňe ýokarky iki setirler däl, ýene şonça iki setirleriň mysalymyzyň daşynda galandygyny we olaryň hem her biriniň uly many-mazmuny özüde saklaýandygyny (aýtsak,) “kemis geplerimiziň” üstüni kemsiz doldurýandygyny, ahyrky netijede, her bendi, köpüsünde iki setiriň ýa-da bir setiriň uly hekaýaty ýazmaklyga “meýilnama”, has takygy, “taslama” bolup hyzmat edýändigini, şu poetiki akymyň hem gözbaşysy bolup “Dehistanyň” hyzmat edýändigini bellemek bilen, sözüimizi tamamlasak bolar.

13. 02. 2020.

DEKEN – [دکن] Hindistan ýarym adasynyň Hind ummanynyň içinde pişme şekiline meňzäp ýerleşýän bölegi. Şäher ady.

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” atly goşgusy uzyn boýly goşgularyndan biri bolup, bir-bada dini mazmunly eser ýaly bolup görünýär. Bu garaýyş aňynda dünýewi duýgy-düşünjelere köp orun berenleriň biri bolanymyz sebäpli, häzirki zaman gepleşik dilimize ýat bolup görünýän sözleriň hemmesini diýen ýaly dini adalgalary hökmünde kabul edýändigimizden bolmagy-da ähtimal. Ol sözleriň manysyna düşünişip, täzedan okanyňdan soňra, başky pikiriniň ýöntemdigine göz ýetirip başlaýarsyň.

Sözlük: Hamdy-sena – öwgi, taryp, wasp; Münewwer - nurly, ýagty, röwşen, ýalkymly; **Makalat** – söz, gepleşik, parasatly gep; **Eneýat** – goldaw, haraý, hemaýat, kömek; **Fidowsi-agla** – behiştiniň ajaýyp ýeri; **Nazyl** – aşak düşmek, iberilmek, inmek; **Isbat** – delil, subut etmek; **Furkan** – Kurany Kerim, hak bilen nähakyň arasyny açyýy; **Wahy** – ylham, Hudaý tarapyndan pygamberlere gönderilen habar, hikmet; **Erjument** – eziz, hormatly, gadyrly; **Emiri-sahypkyran** – kuwwatly emir, hökmürowan baştutan; Şujagat – edermenlik, batyrlyk; Setaýyş – öwgi, taryp, güşayyş – aňsatlyk, ýeňillik, çözügi; **Nemaýyş** – sergi, görkezme goýlan.

Goşgynyň bentlerindäki alynma sözleri “Sözlükdäki” manysynda kabul edip okalanda, iki-üç sözden başgasyň dini düşüňjeler dældigine göz ýetirmek bolýar. Şeýlelikde, tutuş goşgynyň many-mazmunyňa eýeçilik edýän “Bir gysym toprakdan ynsan” ýaradan Allatagalanyň ynsana bagyşlan beden agzalarynyň deň-taýsyz kämilligi, haýyr-sahawaty, ynsanýetiň aňly-düşünjeli, ynanç-ahlakly ýaşamagyna hemaýatçy Kitaplary, ösümlükler dünýäsi we beýlekiler dünýewi ýaşayyşy öňe çykarýar. Şol bir wagtyň özünde, goşgy özüniň “Bir Allaga aýdaý hamdy-senalary” häsiýetini-de soňky nokadyna çenli saklap, sözünü tamamlayar. Netijede, käbir sowallary ýüze çykarýar.

Akyldaryň zamanadaşlary ähli barlygyň Allanyň emri bilen kemala gelendiginden, başgaça aýtsak, “Allasyz çöp başy gymyldamaz” diýlen gadymy nakyl şekilli aýtgynyň manysyndan habarsyz bolany üçin, Magtymguly “hamdy-senalary” aýtdymyka? Ýok. Türkmenler taryhyň hiç bir zamanasynda tersa bolan millet bolmandyr, kalby ylahy düşüňjeli ýaşapdyr. Ýöne sowatlylyk derejesi dürli döwürlerde dürlüçe bolandygy hem hakykat. Ynanç sowatlylyk bilen bir “hüjrede” ýaşayan mesele. Akyldaryň ýaşan döwründe milletimiziň sowatlylygy pes derejede bolan-soň, ynanç köplenç “köre-kör” ýagdaýda bolupdyr... Şeýle bolsa, Magtymguly eserini halkyň gepleşik dilinde ýazan bolsa, zamanasy üçin ähmiýetli bolmazmydy? Ol barada belli bir pikirimiz ýok. Ýöne şygryýetiň her bir görnüşiniň we olardan kemala gelen akymlaýyn uslyplaryň sungatlyk häsiýeti barada aýdyp bileris. Mysal üçin, şygryýetimiziň “gazal” görnüşini göz önüne getirip, olara mahsus bolan uslybyny göz önüne getirip göreliň. Gaznalylar, seljuklylar zamanasynda ýazylan gazallaryň arap, pars dillerinde ýazylandygy beýlede dursun, orta asyrlar, ondan soňkylar, hatda Magtymgulynyň özüniň ýazan (“Älemge belgildir”, “Budur türkmen binasy”, “Aman eýledim”. “Meňzemez”, “Set jan, eý, dost”...) gazallary-da medrese uslybynda – ylahy adalgaryň daşyndan, edebiýatymyzyň ram edip gelen arap-pars sözlerinden nusgalary peýdalanmak endigini – akymlaýyn uslyby peýdalanypdyr. “Hamdy-senalary” ýazylanda ol akymdan ýüz döndermek onuň sungatlyk gözelligini bozmakdan ötri, ajaýyp eseri milletiniň kabul edip bilmejek görk-görmeksiz zadyna öwürmek bolardy. Ol sowatlylygyň pes wagtlyry şol döwürde-de şeýle bolardy, häzir sowatlylygyň ýeterlik derejede wagty şu günlerde-de şeýle bolar. Synag üçin ýokardaky “Sözlükden” peýdalanyp, sözleri asyl nusgasy bilen çalşyp okap görüň! Islegli synag bilen bolybersin, biz öz ýer-ýurdumyz bilen bolaly.

“Ynsan ýaratdy” şygryň ýedinji bendinde birnäçe ýer-ýurt ady getirilýär, şolaryň arasynda “Dekene” hem orun berlipdir. Bendi okalyň:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

“Deken” diýlen ýer-ýurt Magtymguly zamanasynda we ondan öňki döwürlerde özüniň harby-syýasy wakalary bilen ýa-da söwda-yksady ösüşleri bilen, belki, medeni-sungat gymmatlyklary bilen meşhur bolan bolmagy mümkin. Ýogsam bolmasa, Rum, Ýemen, Müsür, Şam, Hindistan, Hytaý, Hotan ýaly meşhur ülkeleriň sanawynda orun almazdy. Ol, belki, jugrafiýaçylyk nukdaýnazaryndan şu günler hem meşhurdyr. Emma biz, filologlara ýarym adanyň ujypsyz bölegi bolup görünýändigi üçin, “Deken” diýlen adyň poetikasynyň many-mazmuny ujypsyz bir zat, onuň tersine, Magtymgulynyň goşgusynda orun alyp bilendigi bilen uly ähmiýete eýe bolan ýer-ýurt bolup görünýär. Belki, akylдар Hindistana syýahat eden döwründe Dekene-de baryp görendir, Hind ummanynyň täsiri bilenem “Ynsan ýaratdy” goşga goşulmak hukugyny gazanandyr. Bolup biler. Gepiň gysgasy, Magtymgulynyň diline düşmegi başaran “Deken” ýer-ýurt ady tötänlik däl, setir sazlaşygynyň hatyrasyna-da orun almandygyna-da güwä geçip bileris.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT, “Bilbil nalasy”) seljerme-gürrüň edildi. “Bilbil nalasy” Muhammet (s.a.w.) pygamberiň şanyna ýazylan ajaýyp “hamdy-senalaryň” biri.

Baş bentlik muhammesden ybarat goşgynyň “Deken” diýlen ýer-ýurt adyny dile getiren başinji bendini okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bentde “Dekenden” beýleki ýer-ýurtlar barada öz nobatynda durlup geçiler. Ýöne “Deken” poetikasynyň bendiň, şol bir wagtyň özünde, tutuş eseriň many-mazmunyndaky hyzmaty barada öz düşüňjämizi mälim etsek, artyklyk etmejek ýaly görünýär. Bendiň soňky: “Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri.” diýen setirinde “taryk” we “umman” sözleriniň biriniň asyl, beýlekiniň göçme manyda gelmeginiň poetiki öwüşginleri barada aýtmak isleýäris. **Taryk** – 1. Ýörelge, düzgün-tertip. 2. Ýol, mezhep, ynam-yktykat. “Tarykat” diýlen düşüňje şu sözden ýasalan. **Umman** – okean, deňiz, joşgunly derýa. Bentdäki ýer-ýurt, ülke, tarap atlaryna pikir bersek, olaryň hersi ynançlaryň dürli-dürli görnüşlerine, ýol-ýodalaryna, mezheplerine wekilçilik etmek bilen, “taryk” sözüniň” asyl manysynda gelyändigini aňladýar. “Umman” bolsa öz düzüminde göçme many-mazmuny (metafora) saklap, dürli ynançly şäherleriň, ülkeleriň we ynsanlaryň äh-

lisini özünde birleşdirýän, öz haýyr-sahawaty bilen gurşap alan Muhammet (s.a.w.) pygamberiň şahsyýeti hem yslam ynanjynyň şahyryna beýanydyr. Şol bir wagtyň özünde, “umman” diýlen kesgitleme “taryk” diýlen asyl manydaky düşünjä-de, belli derejede, göçme manylylyk röwşüni çaymak bilen, onuň inçe sungatlyk sypatyny ozalkysyndan öte nepisleşdirýär. Başaranyň başyna gurban!

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” atly goşgusy barada ýokarda: (seret: DEKEN [دکن], “Ynsan ýaratdy”) gürrüň edildi. Goşgynyň Allatagalanyň adyna aýdylýan “hamdy-senalardaky” kerem-gudratlarynyň şahyryna beýanynda maddy-durmuşy mazmunly närselere-de orun bermek arkaly, beýanatynyň kepillik güýjüni berkidýän alamat hökmünde “Ynsan ýaratdy” goşgynyň bir bendini ýer-ýurt atlaryna bagyşlapdyr. Bir Allaga aýdylýan hamdy-senalaryň ýedinji bendi şeýle diýýär:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

Bentde ady tutulýan “**Deken**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, Allagatalanyň “Bir emiri-sahypkyrany” – hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamberi (*Muhammedi serwer eýläp jahana, Diýdi: “Pygamberi-ahyrazmana”*) ýaradyp, Onuň at-owazasynyň Deken ýaly bir mekana çenli ulaşandygyny mälim etmek hyzmatyny berjaý edýär. Dekende ýaşan adamlaryň yslamyýeti kabul edip-etmändigi başga mesele, emma Hezreti Pugamberiň at-owazasynyň mekana ýetendigi welin anyk.

19. 03. 2021.

DEŞTI-DAHAN [دشت دهان] – “Çölüň ýa-da düzüň agzy, başlanýan ýeri” diýmekdir. Etrek-Gürgen sebitlerindäki düzlügiň köneçe ady.

Magtymgulynyň uly yhlas bilen ýüzlenen esasy meseleleriniň biri – taýpa-tireleriň birleşip, Berkarar döwlet gurmak, Watany daşarky güýçlerden gorap saklamak, il-ýurt bütewiligi ýaly zamanasynyň gaýragoýulmasyz amaly derwaýyslygyny şöhlenendirýän eserleriniň ýene-de biri “Öňi-ardy bilinmez” diýen goşgusydyr. Başda “Türkmen edebiyatynyň taryhy” bolmak bilen, “Ähli türkmen halky üçin aralyk, umumy bolan we urug, taýpa, tireparazlykdan ýokarda durýan, ol zyýanly adatlary sürtseň-de ýokuşmajak”¹ Magtymgulynyň watançylyk, il-halky agzybirlige çagyrmak ýaly taglym-ýörelgeleri akyldaryň eserleri barada öňde-soňda ýazylan we ýazylýan ylmy hem edebi işlerde nygtalyp bellenilýär. Dogry edilýär! Biziňem “ikini ikä goşsaň dört (2+2=4)” bolýandygyny subut etmek aladamyz ýok.

Bu meselede başga inçe bir “hususyýet” bar, şoňa ünsi çekmek isleýäris: daşky we içki söweşleriň köpüsi sebäpler, birnäçesi bolsa bolar-bolgusyz bahanalar ýüzünden “aýaklanypdyr”. Akyldaryň “Öňi-ardy bilinmez” diýen eseri hem degerli sebäbe görä däl, biweç mesele ýüzünden türkmenleri häli-şindi bimaza edip duran, kä halatlar uruş-çygyryşlara ýol açan bahanalaryň biri – mezhep tapawudy öňe sürlüp, aýaklanan duşmana garşy durmaklyk baradaky çagyryşa bagyşla-

¹ Türkmen edebiyatynyň taryhy. II tom. 2-nji kitap. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 1976, 86 s.

nypdyr. Bilşimiz ýaly, yslamyň bitewiligini bozmak, özlerini özlerine ýagy etmek maksady bilen, hilegär daşky güýçleriň pirimleri sebäpli dören “sünni” we “şaýy” diýlen mezhep bölünişikleri Muhammet (s.a.w.) pygamberden soňraky zamanlarda ýüze çykyp, asyrlaryň geçmegi bilen, “sowatly sowatsyzlaryň” taglymatlary bilen bütin musulmançylyga ýaýrapdyr. Şol taglymat dür-lüligi hem niçeme uruş-söğüşleriň alaw almagyna bahana bolupdyr. Bu taryhy geçmişi (belki, musulman dünýäsiniň käbir künjeklerinde häzirki zamany hem) akyldaryň ady agzalan goşgusy-nyň mazmunyndan okamak mümkin. Onuň anyk mysaly hökmünde, “Magtymguly, Alynyňdyr bu meýdan, Ne iş tutar, görüň, bu Omar, Osman” diýen setirlerine içgin aralaşsak, hezreti Omar, hezreti Osman diýlen halyflaryň hatarynda hezreti Alynyň adyny hem hormat bilen deň-derejede ýatlaýar. Ýogsam bolmasa, hezreti Aly şaýylaryň iň öňde gelen mezhep baştutany hökmünde kabul edilipdir. Şu ýagdaý iki sany hakykatdan habar berýär: birinji, Magtymguly yslama yla-hy tarapdan däl, emeli ýol bilen ornaşdyrylan düşüňjelerden ýokarda duran mukaddes şahsla-ryň hatarynda orun alýar (Ol barada yzda gürrüňi ediljek “Bagyşla bizi” diýen goşgy hakynda giňişleýin durlup geçiler). Ikinjisi, mezhep tapawutly, şol tapawutlylygyny saklap, öz günü bilen bolup ýörmeli halyna özge mezhebi boýun egdirmek, ýok etmek kül-külüne düşmeklik mezhebe gulluk etmek bolman, özgäniň ýerine-ýurduna, malyna-mülküne göz dikmekligiň perdesi bolup holup hyzmat edipdir, häzirem şeýle. Bir söz bilen aýtmak, “mezhep” barypýatan bahanadyr.

Söweş – söweş bolar, bahana ýüzünden bolsa-da, basybalyjy dykylyp alkyma geldimi, Wa-tanyň, topragyň, il-günüň, ar-namysyň we beýleki mukaddeslikleriň hatyrasyna gaýrata galnan-dygyny “Öňi-ardy bilinmez” diýen goşgunyň birinji bendi şahyrana dabaralylyk bilen habar berýär:

Gökleň, ýomut täsip edip özünden,
 Çekdi goşun, öňi-ardy bilinmez.
 Sygmaý çykdy Deşti-Dahan düzünden,
 Ýörän ýoly, gonan ýurdy bilinmez.

(“Öňi-ardy bilinmez”, I, 17 s.)

Goşgy barada gürrüň etmeklige sebäp bolan bu bentde biziň niýet edinen meselämiz – “Deş-ti-Dahan” diýlen ýer-ýurt ady getirilýär, onuň poetikasy bolsa tutuş şygryň many-mazmunyna dahylly bolmak bilen bir wagtda, iki sany ýagdaýy mantyk usuly arkaly orta çykarýar: birinjisi, Watan topragyny basybalyjylaryň basgylamazlygy üçin, gözyetimlerden hem alyslara ýaýylyp giden düzlügi dolduryp duran ýigitlerimiziň “ser beriler, ýer berilmez” diýlen milli buýsanç-dan güýç-gaýrat alandygyny aňladýar. Ikinjisi, bu watançylyk ugrundaky söweş goşgynyň ýa-zylan günleri bolupdyr diýlen takyk bahalandyrmadan saklanmalydygymyzy mälim edip, şeýle watançylyk ugrundaky söweşleriň arasyna biraz salnyp telim gezek bolandygyny, her gezegin-den-de ar-namysyny baýdak eden gerçekleriň “täsip edip özünden” Deşti-Dahan düzüne syg-mandygyny ýañzydýar. Diýmek, Magtymgulynyň goşgusyň birinji bendiniň beýan edýän bu gahrymançylykly halk söweşi bir gezek bolan harby hadysa barada bolman, geçmiş ýyllarda bolan ähli gahrymançylyklarynyň habarçysydyr.

Magtymgulynyň “**Öňi-ardy bilinmez**” diýlen goşgusyň birinji bendi geçen we häzirki zaman gahrymançylygyny teswirleýärkä, geljek zamana tarap açyljak watansöýüjilik “penjiresi-ne” badalga bolup hem hyzmat edýär. Sözüimiziň ynamly bolmagy üçin, soňraky üç bentde habar hyzmatyny ýerine ýetirýän işliklere üns bereliň: ikinji bentden: “**depişer, gapyşar, ýapyşar**”, üçünji bentden: “**ýöriş etse**”, dördünji bentden: “**gelerler, kylarlar, alarlar**”. Tapawutly ýazylan dowamly geljek zamany aňladýan sözler, öz gezeginde, şygryň ruhbelentliginiň habarçysy bol-magyndan daşgary, Magtymguly weliniň türkmen birleşiginiň öňde-soňda kemala geljegi bara-

daky ynamynyň sarsmaz bolup, döredijiligine ornandygyna şaýatlyk edýär. Ol ynam, takmynan, bir asyr soňra hak jaýyna gowşupdyr: 1858-nji we 1861-nji ýyllaryň wakalaryny ýatlalyň!

Magtymgulynyň welilik üşügi birinji bentedäki ýigitlerden önen we öňjek nesiller eždatlaryň watançylyk, gahrymançylyk ruhlaryny “sanjak” edinip howada galgatjakdygyna bolan berk ynamyna esaslanýar. Hiç hili düşündiriş bermezden (bereli diýsegem, başarmajagymyz belli), şygryň iki bendini bilelikde okalyň:

Garga salsa, tugun bile depişer,
Haýbatyndan daglar-daşlar gapyşar,
Öli turup, dirilere ýapyşar,
Arslany, tilkisi, gurdy bilinmez.

Üç müň naýzabazy bardyr nökerden,
Dört müň pildary bar gala ýykardan,
Teke, salyr ýöriş etse ýokardan,
Duşmanyň namardy, merdi bilinmez.

Eždatlara mynasyp nesilleriň taryhy şertleriň ýowuzdygyna garamazdan, şeýle bir şan-şöhratly ýeňşi gazanandygyna 1858-nji we 1861-nji ýyllaryň hadysalary güwä geçýär. Diýmek, akyldaryň welilik üşüginu ruhy taýdan goldan ynamy-da tebigy halatdyr.

Magtymgulynyň Deşti-Dahan ýer-ýurt ady we onuň poetikasynyň many-mazmyn hem edebi-çeperçilik hyzmatlary baradaky gürrüň şu ýerde jemlense-de, bolman durmazdy welin, “Öňi-ardy bilinmez” diýen goşgynyň hatyraly “göwni üçin” ýene iki pursaty bellemegimiz gerek. Biri – şygyr söhbetiniň başyny häzirki zamandan (elbetde, akyldaryň aýatda diri zamanyndaky “häzirki zamandan”) badalga alyp, soňraky üç bendini geljek zamana – soňra dünýä injek türkmenlere bagyşlaýar, şygyr tamamlanmaly pillä ýetende, ýene-de “häzirki zamana” dolanýar-da sözüni şeýle bitirýär:

Magtymguly, Alynyňdyr bu meýdan,
Ne iş tutar, görüň, bu Omar, Osman,
At deminden doldy zemin-u asman,
Horasanyň häki-gerdi bilinmez.

Goşgudaky “zamanlaryň” çalşygy onuň şahyrana gurluş-poetikasynyň uçursyz nepisliginden, durmuşylygyndan, ýiti mantyklylygyndan habar bermek bilen, Magtymgulynyň Hakdan ißen ylhamyndan habar berýär.

Ikinjisi – baş bentlik goşgynyň dördünji bendine hem bir sebäp bilen ýüzlenmeli bolan bolsa, “Öňi-ardy bilinmez” diýlen şygry dolý okadygymyz bolardy. Ony biz soňa – öz ýerine, ýagny “Yspyhan” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy barada edilmeli gürrüňe, başgaça aýtsak, “gara günümize” galdyrýarys.

21. 02. 2020.

DYMAŞK – [دمشق] Siriýa döwletiniň gadymy şäherleriniň biri. Taryhy maglumatlara görä, onuň taryny Ybraýym Halyldan dört müň ýyl ozal başlaýar. Dürli döwürlerde grekler, eýranlylar, rimliler we başgalar tarapyndan basylyp alnypdyr. Emma ikinji halyf Omar ibn Hattap döwründe

bu şäher musulmanlaryň eline geçýär. Bu ýere gadymyýetde Şam diýipdirler. Häzir – Damask, Siriýa döwletiniň paýtagty. Damaskyň ilatynyň aglabasy araplar, şeýle-de türkmenler, kürtler, ermeniler we beýleki milletleriň wekilleri ýaşaýar.

Magtymgulynyň **“Bagyşla bizi”** diýen goşgusynda **“Dymaşyk”** (häzir: “Damask” diýlip bilinýär) diýlen ýer-ýurt ady duş gelýär. Onuň poetikasy gelyän bendinde goşgynyň umumy many-mazmunyna, çeperçilik akymyna öz saldamly goşandyny goşýar.

“Bagyşla bizi” görer göze dini mazmunly mynjat ýaly bolup görünse-de, onuň teýinde ajaýyp bir görelde, durmuşy-dünýewi hikmet saklanýar. Olary aň etmegimiz üçin, ozaly bilen, goşguda ady tutulýan meşhur dini we dünýewi şahslar bilen tanyşmagymyz gerek. Bu tanyşlyk olaryň adyny getirýän setiriň diňe özüne ýüz tutanymyz bilen käbiri doly maglumaty berse, käbiri öňündäki ýa-da zyndaky setir bilen gelmese, ýeterlik derejede özüni äşgär edip bilmeýär. Biz bu düşündirişi bir sydyrgynlyk saklanmandyr diýilmezligi üçin, soňraky usulymyza we ediljek gurrünlere “Giriş” bolsun diýip aýdaýarys.

Birinji bentde: **“Resul damadydyr, Öz arslanyňdyr, Ya ymam Alyýa bagyla bizi.”** “Damat” diýlen söz akyldaryň zamanasynda “giýewi, köreken” diýlen düşüňjeleriň manydaşy bolup, günbatar-günorta şiwelerimizde işjeň ilanylypdyr”. “Ymam” – “1. Dini ýolbaşçy, ýol görkeziji. 2. Hezreti Alynyň we onuň neslinden bolan on bir adamyň lakam-derejesi.”

Ymam Aly – Muhammet (s.a.w.) pygamberiň doganoglany, giýewisi. Kakasy Abu Talyp Hezreti Aly doglan wagtynda oňa “Haýdar” adyny dakýarlar, emma Muhammet (s.a.w.) pygamber oňa “Aly” diýip täze at berýär. “Aly” diýmek “belent, ýokary, uly, oňat, eziz, beýik mertebeli” diýlen ýaly manylary aňladýar. Hezreti Aly Muhammet (s.a.w.) pygamberiň elinde terbiýelenipdir. Çarýarlaryň dördünjisi. Hezreti Alyny yslam dininiň şaýy meshebine uýýanlar özleriniň birinji ymamy hasaplapdyrlar. Hezreti Alynyň lakamlary: Haýdar, (Ýolbars) Murtaza, (razy bolman) Esedulla, (Allanyň arslany) Şahy-Merdan, (mertebeleriň şasy) Allanyň şiri – türkmen nusgawy edebiýatymyza, rowaýat-hekaýatlarymyza häli-şindi duş gelýär. Hezreti Aly 63 ýaşynda aradan çykypdyr.

Birinji bendiň soňky iki setirinde: **“Çeşmi-çyragymdyr, nury-aýnymdyr, Ýa ymam Hasana bagyşla bizi.”** “Çeşm” – pars kökli “göz, göreç, garak, bäbenek”. “Nury-aýn” – “gözüň nury, gözüň röwşeni, göz ýagtylygy.”

Ymam Hasan – Hezreti Alynyň nowbahar ogly, şaýylar ony öz mezhebiniň ikinji ymamy hasaplaýarlar. Onuň ejesi Muhammet (s.a.w.) pygamberiň gyzy Patmadyr. Ymam Hasan we kiçi dogany ymam Hüseyin bilen birlikde, ýaşlykda Muhammet (s.a.w.) pygamberiň terbiýesini alýar. Ymam Aly amanadyny tabşyranýandan soň, onuň ýerine halyfa bolýar. Ol takwalykda we hoş ahlaklykda şöhrat gazanypdyr. Hasan on ýyl ymam bolupdyr, 47 ýaşynda ýogalypdyr. Ondan sekiz ogul we ýedi gyz galypdyr.

Ikinji bentden soňky iki setir: **“Şymr ile ol Ýezit berdi jepany, Ýa ymam Hüseyne bagyşla bizi.”**

Ymam Hüseyin – hezreti Alynyň ikinji ogly, ejesi – Patmaýy Zähra. Ol takwalykda we batrylykda meşhur bolupdyr. Hüseyin on bir ýyl ymam bolupdyr, 57 ýaşapdyr. Ondan dört ogul we üç gyz galypdyr. Onuň gubury Kerbelada ýerleşýar, oňa her ýyl müşlerçe adam, ylaýta-da, şaýy mezhebenden bolan köpçülik zyýarat edýär.

Goşgynyň üçinji bendi bizi aýratyn gyzyklandyryýan meseläni – “Dymaşk” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýar. Däbimizi dowam etdirip, bendi bolşy ýaly göçürýäris:

Nasry-Seýýar, Merwan-Hekem döwründe,
Ymamlar galdylar jepa-jöwründe,

Çaýa atdyrdylar Dymaşk şährinde,
Zeýnelabydyna bagyşla bizi.

(“Bagyşla bizi”, I, 81 s.)

Nasry-Seýýar – arap serkerdeleriniň biri. Merwan-Hekem – Medinäniň häkimi, soňra Damaskda halyfa bolýar. Bendiň maglumatyna görä, bu şahslaryň ýaşan döwründe ymamlar – Alynyň nebereleri we olaryň tarapdarlary dürli jebir-jepalara sezewar edilýär, şolaryň arasynda Zeýnelabydyn hem bolupdyr.

Zeýnelabydyn (Zeýnel-Abydyn) – çyn ady Aly, ymam Hüseyiniň ogly, şaýylaryň ynanjynda dördünji ymam. Ejesi Eýran patyşasy Ýezdigerdiň gyzy Şähribanu. Köp ybadat edeni üçin, oňa “Zeýnel-Abydyn” (“Takwalar zynaty”) lakam dakypdyrlar. Zeýnelabydyn ýigrimi baş ýyl ymam bolýar, 58 ýaşynyň içinde aradan çykýar. Ymam Zeýnelabydynyň on bir ogly, dört gyzy bolupdyr.

Ýokarky bentde “Dymaşk” diýlen ýer-ýurt adynyň gelmeği we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, Şam ýurdunyň merkezi şähri Damask Magtymguly zamanasyna çenli we zamanasynda şaýylaryň merkezi mekanlarynyň biri **bolandygyny yşarat etmek bilen**, bu mezhebiň sezewar bolan külpetlerinden umumy şekilde habar berýär.

Dördünji bendiň soňky iki setiri: **“Humaýun dagydyr ahyr binasy, Muhammet Bakyra bagyşla bizi.”**

Muhammet Bakyr – şaýylaryň ynanjyna görä, başinji ymam. “Muhammet Bakyr” – Muhammet ibn Aly ibn Hüseyin ibn Aly ibn Aby Talybyň lakamy. Bendiň birinji bendinde: “Patmaýy-Zähradyr onuň enesi” diýlip, maglumat berilýär. Ol on dokuz ýyl ymam bolýar. Ymam Muhammet Bakyr **58 ýaşynda şehit edilýär**, Ondan baş ogul bilen iki gyz ýadygärlik galypdyr.

Başinji bendiň üçünji we dördünji setirleri: **“Üç keramat bile galdy Hajjajdan, Ýa ymam Jagfara bagyşla bizi.”**

Hajjaj – Hajjaj ibn Ýusup. VII-VIII asyrlarda ýaşan arap emirleriniň biri. Ol Eýran bilen Yrakda häkim bolanda köp zulumlar edipdir. Wasyf şäherini gurupdyr, 54 ýaşynda ölýär. Onuň ady zulmuň simwoluna öwrülýär.

Ymam Jagfar – Abu Abdylly Jafar ibn Muhammet şaýylaryň ynanjyna görä, altynjy ymam. Ymam Muhammet Bagyryň ogly. Ol dogruçyllykda meşhur bolany üçin, “Sadyk” (“Dogruçyl”) diýlen lakam berlipdir. Ol ýigrimi dört ýyl ymam bolýar. Onuň döwründe ylmyň dürli pudaklary ösüpdir, dört müňe ýakyn adam ylmy-derňew işlerini alyp barypdyr. Ymam Jagfar (Japar) **65 ýaşapdyr**. Ondan ýedi ogul, üç gyz galypdyr.

Altynjy bendiň soňky iki setiri: **“Duşmanyga dostuň etdiň giriftar, Ýa Musa Kázime bagyşla bizi.”**

Giriftar – 1. Duçar bolmak, sezewar bolmak, sataşmak, bagly bolmak. 2. Tutulmak, ele düşmek.

Musa Kázim – ymam Kázim şaýylaryň ynanjyna görä, ýedinji ymam. Ymamnyň hakyky ady Musa, Kázim bolsa lakamydyr. Kázim diýmek “ümsüm, ses-sedasyz, gaharyny içinde saklap bilýän” diýmekdir. Ol ymam Jagfaryň ogly. Musa Kázim otuz baş ýyl ymam bolupdyr, **55 ýyl ýaşapdyr**. Ol – on sekiz ogul, on dokuz gyzyň kakasy.

Ýedinji bendiň üçünji-dördünji setiri: **“Synaýy-Horasan, zuwwary-älem, Ýa ymam Ryzaýa bagyşla bizi.”**

Zuwwary-älem –bütün adamzadyň zyýarat edýän ýeri, zyýaratgäh.

Ymam Ryza - Aly ibn Musa Kázim şaýylaryň ynanjyna görä, sekizinji ymam. Doglanda dakylan ady Abulhasan, Ryza bolsa lakamydyr. Ymam Ryza ýigrimi ýyl ymam bolýar. Ondan

bir ogul we bir gyz galýar. **Ol 55 ýaşapdyr.** Ol Tusuň töwereginde ýerleşýän Senawat (häzirki Maşat) diýen ýerde jaýlanýar. Şonuň üçin Maşat şäheri mukaddes hasaplanýar we her ýyl münlerçe adam onuň guburyňa ziýarat edýärler.

Sekizinji bendiň soňky iki setiri: **“Ilähi behakky-Patmaýy-kyýam, Muhammet Takyýa bagyşla bizi.”**

Ilähi behakky-Patmaýy-kyýam – Allahym, (mäkäm) baky Patmanyň hatyrasyna.

Muhammet Taky - hakyky ady Muhammet, Taky we Jewat lakamlary, şaýylaryň ynanjyna görä, dokuzynjy ymam, ymam Ryzanyň ogly. Ol on ýedi ýyl ymam bolupdyr. Ondan dört ogul, ýedi gyz ýadygär galyppdyr. Muhammet Taky aýny wagtynda – **25 ýaşynyň** içinde hyýanat bilen wepat bolupdyr.

Dokuzynjy bendiň üçünji we dördünji setirleri: **“Hakykat ýolunyň şemi-çyragy, Alyýýyn-Nakyýa bagyşla bizi.**

Alyýýyn-Naky - hakyky ady Aly, Naky we Hädi onuň lakamlary. Ol ymam Muhammet Takyň ogly, ymam Hasan Esgeriniň kakasy. Aly Naky şaýy meshebiniň ynanjyna görä, onunjy ymam, ýigrimi üç ýyl ymamlyk edip, **41 ýaşynyň içinde dünýäden ötüpdir.** Onuň dört ogly we bir gyzy bolupdyr.

Onunjy bendiň üçünji-dördünji setiri: **“Ady Günden meşhur olmuş älemde, Ýa ymam Esgere bagyşla bizi.”**

Ymam Esgeri – Esgeri lakamy, çyn ady Haýdar. Ol ymam Aly Nakynyň ogly, şaýylaryň ynanjyna görä, on birinji ymam. Esgeri alty ýyl ymam bolupdyr, **28 ýaşynda aradan çykypdyr,** ondan diňe bir ogul galyppdyr.

On birinji bendiň soňky iki setiri: **“Zaman ahrynda geler hyruja, Ýa Sahypzamana bagyşla bizi”**

Sahypzaman – zamananyň eýesi, döwrüň hökümdary atlandyrylan Muhammediň lakamy, ýene bir lakamy – Mähti (Mäti). Ol ymam Esgeriniň ogly, şaýylaryň ynanjyna görä, on ikinji ymam. Ol hakynda: ýaşlykdan gaýyp bolup, bir ýerlerde ýaşap ýörmüş, göýä, kyýamat ýakynlaşanda ýüze çykyp, ýer ýüzünde adalaty berkarar etjekmiş diýlen rowaýaty döredilipdir. Bendiň: “Zaman ahrynda geler hyruja” diýen setiri hem şol rowaýat gürrüni ýañzydýär.

“Bagyşla bizi” diýen goşgynyň jemleýji bendini Magtymgulyny hatyrasyna doly okalyň:

Magtymguly aýdar, men häki-paýam,
Ymamlar ýolunda hem jan pidaýam,
Kemine bendeýem, gelip-gideýem,
Ýa Apbas Alyýa bagyşla bizi.

Häki-paýam – aýak astyndaky toprak. Magtymgula mahsus bolan pespällik bilen sözünü jemleýän “Bagyşla bizi” diýen goşgy on iki bentden ybarat. Şaýy meshebiniň mukaddes saýan ymamlarynyň sany hem on iki. Guş bakyşy bilen seredilende, her ymama bir bent bagyşlanan ýaly görünýär. Aslynda, beýle däl. On ikinji bentde ady geçýän Apbas Aly ymam hasaplanmaýar.

Apbas Aly – Apbas ibn Aly ibn Abu Talyp – hezreti Alynyň ogly. Ol Kerbelada dogany ymam Hüseyiniň tarapynda Ýezidiň garşysyna gahrymanlarça söweşýär, şol söwede hem şehit düşýär. Onuň lakamy – Abulfazl. Ol uçursyz syratly ýigit ekeni, oňa “Kamary-beni-Haşym” (“Haşym taýpasynyň Aýy diýlipdir. Ymam Hüseyini goldap, batyrlarça söweşip, janyny gurban edendigi üçin we hezreti Alynyň hem-de ymam Hüseyiniň hatyrasyna Magtymgulynyň goşgusynda ymam hatarynda orun alypdyr. Netijede, goşgynyň on bir bendi on iki ymama bagyşlanan

bolýar, onuň ýerini eseriň birinji bendinde iki ymam – hezreti Aly we uly ogly Hasan hatyralanýar. Bu jikme-jik “akademizm” nämä gerek bolduka diýiljekdir. Şeýle nukdaýdan garalanda, diňe şygry bentleriniň ymamlaryň sanyna mynasybeti däl, hatda her bentden iki setir getirilip, olar dogrusynda gysgaça maglumatlar berilmek zeruryýetiniň nämä ähmiýeti bar. Biz, türkmenleriň mezhebi sünni, okyjy hökmünde, şaýy mezhebi barada maglumat berilmegi, belki, ullakan gerekligi hem ýok bolsa, ýokdur. Dogry. Işimiziň edebiýat we onuň özeni poetika niýetlenendigi üçin, ylahyýetçilere maglumat bermek borjumyzam däl, dogrusy, hetdimizem däl. Bu-da dogry. Üstesine, sakawdygymyzy hem boýun alýarys: “Sakawyň soňuna seret.”

On iki ymamyň ikisi 60 ýaşdan geçip, başisi 50 – 60 ýaş aralygynda, galan başisi-de 50 ýaş-da ýetmän aradan çykydyr. Olaryň hemmesi diýen ýaly hyýanatyň gurbany bolupdyr, ýagny öz ajalyna ölüp, amanadyny öz düşeginde tabşyryp bilmändir. Şu maglumatlaryň aňrsynda Magtymguly akyldara äşgär, bize gümürtik uly bir hakykat we ýagdaýlar ýatýan bolmaly. Onuň sebäpleri, biziň çen-takmynymyza görä,, mezhep düzgün-tertipleriniň, taglymatlarynyň bozulmalary ýüzünden döremän, şan-şöhret, wezipe, mal-mülküň yşkyna düşmek, köneden gelýän kine-kitüwler ýönünden bolsa gerek.

Şygrydaky maglumatlar Magtymguly ussadyň dini, ylahy düşünjesiniň neneňsi kämil bolandygyndan habar berip, şaýy mezhebine degişli sowatly wekilleriniň aglaba köpüsiniň hezreti Alydan başladylýan şaýyçylyk nesil daragtyndan Magtymguly derejede tertip boýunça takyk sanap bilendigi-bilmändigini barada oýlandyrýar.

Sözümiziň başynda “Bagyşla bizi” diýen goşgyny dini mazmunly mynajat ýaly görünýär diýip belledik. Biziň ol pikirden dänmek niýetimiz ýok. Onuň üstüne goşgynyň mazmunyna eýlenen ruhuň salgy berýän hususyýetini hem goşmak üsleýäris: şygryň ýüztutma-ruhy (“Bagyşla bizi” diýip, Allatagala ýüzlenmegi) bentleri “mynajatlyk” äheňi bilen beslese, “bagyşlanmaly” şahslar babatdaky many-mazmun oňa “kasydalyk” reňkini çaýýar. Şu ýagdaý barada aýdýarkak, halkyň içinde nakyla ýakyn durýan ýörgünli bir gep: “Elinden gelýär, gül oýnaýar” diýlen bir aýtgý ýada düşýär. Göwnümize bolmasa, bu aýtgý Magtymguly we onuň “Bagyşla bizi” diýen eseri barada bir dilewar aýdan ýaly bolup dur. Dogrudan-da, akyldar hem güli döretmegiň, hem soňkularyň “gözünü oýnatmagyň” göreldesini görkezip bilipdir. Käşgä, bize-de şolar ýaly başaryk berlen bolsady!

Magtymguly özüniň sünni meshebiniň ulamasy bolandygyna garamaz, şaýy ymamlarynyň mertebesini taryplaýar; olaryň islendik biriniň gapysynda gul bolmagy, ömrüni onuň hyzmatynda geçirmegi Allatagalanyň özüne ykbal edip bermegini dileýär... Bu mynajat akyldaryň şaýy meshebini kabul etmek meýliniň bolandygyny ýa-da şaýylyk sünnülikden artykmaç mezhep diýlen ýaly bir pikirde bolandygyny aňlatmaýar. Biz bilmesek-de, Muhammet (s.a.w.) pygaberimiz “ýurduny täzeläninden” soňra, hatda hezreti Omar ibn Hattabyň döwründen hem soňra, ýagny hezreti Osman Zünnureýniň halyflygynyň 12-nji ýylyndan soňra täze halyflyk ýüzünden peýda bolandygyny Magtymgulynyň aňrýany bilen bilendigine şübhe ýok. Şeýle bolsa, akyldaryň mynajatyny olaryň şaýy mezhebine wekilçilik edendigi üçin däl, umuman, yslam dininiň pajarlamagynda görkezen pidakärlikleri we hezreti Alynyň neberesi bolandyklary üçin diýip düşünsek, dogry bolarmykan diýýäris.

Sözümiziň başynda goşgy dini mynajat mazmunly bolsa-da, durmuşy-dünýewi hikmet saklanýar diýip belläpdik. Magtymguly ýaly bir akyldar sünni halyna şaýy ymamlaryna uly hormat bilen garaýan bolsa, mezhepleriň arasynda adamlary söweşlere tarap sürükleýän gapma-garşylyklar bolmaly däl, ikisiniň-de niýeti ynsanlaryň agzybirlikde, dostana gatnaşykda, dünýewi ýaşayşy arkalaşykly ýaşamagydyr. Şeýle bolsa, şaýy mezhepli “mukaddes” ynsanlaryň

ýoluny ýöredýän adamlaryň ynanjyny dowam etdirýänleriň näme üçin gözi özge illerde? Ynanç ýarag üsti bilen gursaga guýulýan düşünjemidir? Ussadyň “Öňi-ardy bilinmez” diýen eseriň ýönelige döremändigini belli. Diýmek, mezhep bölünişigi ýurtbasarlar üçin diňe we diňe bahadyr.

Magtymgulynyň “Bagyşla bizi” diýen goşgusy diňe yslam bölünişiginiň däl, beýleki dinler bölünişiginiň wekillerine-de Magtymgulynyň şahsy göreldesinden tälim almaklaryny öwüt-üñdew edýän dünýewi mazmunly ajaýyp ruhy gollanmadyr.

27. 02. 2020.

Magtymgulynyň “**Ýar senden**” diýen goşgusynda-da “**Dymaşk**” diýlen ýer-ýurduň ady geçýär.

Magtymgulynyň “Ýar senden” diýen goşgusy, belli bir çägene çenli düşünilmegi mümkin, emma ýaşlykdan dünýewi eşretlere aşyry köňül beren duýgy-düşünjeli adamlara düşündürme-si kyn, hatda mümkin däl bolup görünýän eserler toplumynda ýer alýar. Bir seretseň, goşgy dünýewi aşyk-magşuklyk hakynda, ýene bir seretseň, dini-ylahy aşyklykdan söhbet edýän ýaly. Bu ýagdaý şygryň many-mazmuny, poetikasynyň sungatlyk sypatlary, dini şahslar, düşüñjeler, iň bärkisi gozgaýan meselesi babatda-da şeýledir. Bu tassyklamanyň soýtar (*abstrakt*) häsiýetli “kelle agyry” bolup görünmezligi üçin, “Ýar senden” diýen goşgynyň mysalynda ol ýagdaýlar barada başardygymyzça gürrüň etmegimiz gerek. Şeýle edilmese, “Dymaşk” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy islendik netijäni berip bilmez.

“Ýar senden” okgunly hyruç, belent howala, aşyklyk ruhy bilen söze başlaýar:

Bilbilleri ýesir eden gül-handan,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.
Ýedi yklym maňa görüner zyndan,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.

Bendiň şirin owazy, çeperçilik serişdeleriniň nepisligi, sazlaşyk, içki säginme kämilligi baradaky duýgy-düşüñjeler “iner ýüki” söhbetleri talap edýändigini üçin, gapdalda galsyn, meselesini takyklyp bilsek zor boldugymyz. Ýokarky bentden çen tutsak, “Ýar senden” diýlen goşgy dünýewi aşyk-magşuklyk meselesini gozgaýar diýip boljak: bentiňki duýguly gahryman “Ýa, Rep, ýar – bilbilleri ýesir eden gül-handan (*güler ýüzli*)” senden, heý, habar-hatyr bolmazmy, ýogsa bolmasa, “Ýedi yklym maňa görüner zyndan.” diýen şekildäki sözleri bilen aşygyň zar-zelilligini yşarat edýär. Adatça, başlangyç neneňsi bolsa, dowamy-da şoňa ýakyn gepi geplejek ýaly. Belki, şeýledir. Ikinji bendi okalyň:

Ispendiýar gözi Rüstem Zalynda,
Şam, Nejepde, Mekke, Dymaşk ilinde,
Arzy-Karsda, Kerbelanyň çölünde,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.

(“**Ýar senden**”, I, 217 s.)

Bu bent meseläni takyklymak gatançlylygyndan öte, “Dymaşk” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýandygy sebäpli, biziň üçin has ähmiýetlidir. “Dymaşk” (*Damask*) poetikasy Şam, Nejep, Mekke, Arzy-Kars, Kerbela ýaly taryhy ýer-ýurtlaryň hatarynda durmak bilen, şygryň many-mazmunyna, taglym-meselesine deň-derejede gatnaşykadygyny mälim edýär.

Hakykatda-da, Dymaşk bu sanawyň içine goşulmadyk bolsa, ol ýer-ýurtlar arkaly üm-yşarat edilýän wakalar doly suratda ýüze çykyp bilmezdi. Çünki yslam dininiň görmüklü welilleriniň, ymamlaryň, halyflaryň başyndan geçen hadysalaryň belli bir kysymy Dymaşk bilen baglanyşyklydyr (*ol söweşler barada “Bagyşla bizi” diýen goşgy hakynda gürrüň edilende kem-käs aýdylypdy*).

Gepiň gerdişinde aýtsak, “Şam, Nejepde, Mekke, Dymaşk” ilinde” diýlen setirde “Şam we Dymaşk” diýlen ýer atларыnyň aýry-aýry jugrafiýa düşüňjeler hökmünde getirilmegi, çakyndan, Magtymgulynyň ýaşan zamanasynda biri meýdan giňişligini aňladýan döwlet, beýlekisi şäher döwleti diýlip kabul edilipdir. “Şamyň” “Siriýa” diýlen ady akylalaryň bize mälum bolan goşgularynyň hiç birinde gabat gelmeýär. Bu-da bir bellemeli maglumat. Dymaşkyň Şamyň paýtagty diýlip ykrar edilmegi hem soňraky asyrlarda ýüze çykan bolmaly.

Bir hususyýet: Baýy “Dymaşkdan” başlan ýer-ýurtlar bir ýana, bendiň: “Ispendiýar gözi Rüstem Zalynda” diýýän birinji setiri bir ýana – bir tarapyň söweşleri dini-ylahy ulgamly, ikinji tarapyň söweşleri dünýewi ulgamly. Birinji tarap barada seret: **“Bagyşla bizi”goşgy hakda.** Ikinji tarap barada seret: **“Meni”** diýen goşgy hakda.

Ýene bir hususyýet: ýokarky, ýagny “Ýar senden” goşgynyň ikinji bendi hem “Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden” setirini refren edip alypdyr. Biz muny ýönelige ýatlamadyk. Bendiň birinji setiri dünýewi mazmunly hekaýaty we dördünji refren setir hem, göräýmäge, dünýewi ýagdaýlardan habar berýär. Ony şeýle düşündürmek mümkin: yşky-dünýewi garaýyş öňe sürülýän bolsa, dessana öwrülen aşyk-magşuklardan, bolmanda, biri-ikisi gürrüňe goşuljak ýaly... Howlukmalýň, Magtymgulynyň ýanyndaky gapylygymyzy mälum etmäge ýetişeris. Häzir başga bir ýagdaýyň gürrüňini edeliň.

Janly gepleşigimizde, “Sözlüklerimizde” “ýar” diýlen sözi gelin-gyz babatda ulanýarys, eger “ýar senden” diýsek, magşugymyz ony özüne çekip, öňküsinden has mylakatlanar. Mylaklansa, mylakatlanany ýagşy, biz oňa garşy däl. Ýöne Magtymguly “ýar senden” diýende, dünýewi düşüňje orta çykyp bilýärmikä? “Peri”, “janan”, “söwdüğim” diýlen dünýewi düşüňjeleri dini manyda (*“Enary bardyr”, “Külahly geldi”, “Şypa ber”, “Gözüm düşdi”, “Arap dilli söwdüğim”, “Bitmek gerek” we ş.m.*) Magtymgulyda duş gelip durýar. Bu gürrüň bu ýerde dursun. Soňraky bentler, gör-bak, näme diýýär, okalyň:

Dördünji bent: “Beýtullanyň Sapa, Merwe dagynda, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” diýýär.

Bäşinji bent: “Şyh Sengan deý uzyn gaýga ulansam, Şibli kimin toz-topraga bulansam, Käbä baryp, ýedi keret dolansam, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” diýýär.

Altynjy bent: “Ýusup kibi zyndan içre aglasam, Jirjis kibi jan ýolunda çaglasam, Ýunus kibi Haka gulluk baglasam, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” diýýär.

Ýedinji bent: “Isa kibi hylwat tutsam semada, Idris kibi gulluk etsem zyýada, Hydyr, Ylýas kibi girsen zulmata, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” diýýär.

Dokuz bentden durýan goşgynyň dört bendine ýüzlendik. “Dymaşk” diýlen ýer-ýurdy özünde ýerleşdirýän bendi hem bularyň üstüne goşsak, “Ýar sendeniň” baş bendi dini mazmunly bolup, olaryň poetikasy hem dini düşüňjelerden habar berýär diýlen netijä gelmek mümkin. Ýöne gep munuň bilen gutarmaýar. Dünýewi mazmunly, poetikasy hem dünýewi yşkdan berýän bentler-de bar:

Üçünji bent: “Şerap içip, serhoş bolup, segresem, Ganym janyn gyým-gyým dograsam, Görogly deg dagdan-daga ugrasam, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” diýýär.

Ýedinji bent: “Doga kylyp, elim Göge galdyrsam, Gül, Ferhar dek gyzyl meňzim soldursam, Gopuz alyp, beýik nagra çaldyrsam, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” diýýär.

Dokuzynjy bent: “Magtymguly, aşyklaryň mestinde, Nerkez gözi haýran eder destinde, Ýedi ýerde, dokuz pelek üstünde, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” diýýär.

Bu üç bentde beýan edilýän many-mazmun, biziň düşüňämizde, aşyk-magşuk ulgamly hekaýatlardyr, olaryň poetikasy hem aşygyň magşugyna gowuşmak, halys bolmasa, ondan bir habar bilmek telwasydyr. Bu aýdylanlaryň üstüne birinji bent barada aýdylanlary hem goşsak, “düşüňämize” bolan ynamymyz artan ýaly bir duýgy döreýär.

Diýmek, “Ýar senden” diýen goşgynyň refren: “Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” se-tirindäki “Ýa, Rep” diýlen söz düzümi baş bentde ýüzlenme hukukly “ýüz tutma söz”, soňraky dört bentde bolsa mazmun akymyna dahyly bolmadyk, özbaşdak “giriş söz” ýagny “*Eý, Alla-hym*” diýlen ýaly hyzmaty berjaý edýär. Beýle diýildigi goşga dini nukdaýdan çemeleşmek is-leýänlere-de ýol açyk, ony aşyk-magşuklyk diýip kabul edýänleriň hem garaýyşlary telek däldir diýmekdir. Eger tereziniň iki okarasy deňine tutulsa? Oňa ýetesi näme bar! “Ýar senden” goşgy-nyň göwün islegem şol bolan bolsa gerek. Şular ýaly “iki garpyzy bir elde tutup bilen” ýene biri bar diýip hiç kimi ynandyryp bilmejegimiz hemmä mälim. Şonuň üçin, Magtymgulyny we “Ýar senden” diýen şygrynyň poetiki kuwwatyny diňe we diňe Magtymgula hem beýleki şygrylary-nyň kuwwatyna taýlamak mümkindir diýsek, gapyllygymyza garamazdan, birzatlary aňlamak üçin jan çekýänleriň hatarynda orun almagymyz mümkindir.

03.03.2020.

E

ETREK [اترك] – Türkmenistanyň Balkanabat welaýatynyň Gyzyletrek etrabynyň merkezi. Etrek derýasynyň sag tarapynda ýerleşýär. Etrapynyň subtropik howasy bar. Gyşy Türkmenistanyň beýleki etraplarayna garanynda, has maýyl we mylaýym. Ol gündogarda Magtymguly (Garryga-la), demirgazykda Bereket (Gazanjyk), günbatarda Esenguly, günortada döwlet serhedini boýunça Eýran bilen serhetleşýär. Etreğiň “Gyzyletrek” ady 1926-njy ýylda sebit sowetleşdirilip gutarandan soň, dakylan at: “gyzyl” (bolşewikler manyda) sözi asyl sözünüň öňüne epitet edilip berlipdir. Ilat içinde onuň asyl ady – Etrek meşhurdyr. Etrege degişli bolan obalaryň içinde “Ak tokaý” obasynyň hem girendigi belli. Magtymgulynyň goşgularynda bu etrabyň diňe “Etrek” diýen ady geçýär. Onuň sebäbi “Gülüstan şertnamasyndan” (1813 ý.) habarly adamlar üçin düşnükli.

Magtymgulynyň çen-takmyn bolsa-da, düşünilmegi mümkin, emma düşündirilmegi kyn eserleriniň ýene-de biri “**Äleme belgidir**” diýen gazalydyr. Bu goşgudan habarsyz adam tapyl-masa gerek. Aýratyn-da, akyldaryň kimligi, ili-ýurdy hakynda takyk maglumaty özünde saklaýan ýedinji beýdi bilen ählumumy meşhurlygy gazanan gazaldyr. Gazalda şu günlerki gepleşik dili-miziň ýadyrgaýan sözleriniň hem bar bolmagyna garamazdan, ýeňil, akgyňly okalýar.

(Sözlük: Äleme belgidir – äleme bellidir; katl (katyl) etmek – heläk etmek, öldürmek; paýmal bolmak – aýak astyna düşmek, depelenmek, hor-zar günde galmak; paýy bent – aýagy bagly, elgarama bolmak, örklenen, daňylan; bezm (bezim) eýlemek – keýpi-sapa sürmek, aýşy-eşretde bolmak, şady-horramlyk etmek; gaflat – bilmezlik, körsowatlylyk, gapyllyk, bihabarlyk, duýdansyzlyk.)

Bizem öz gezegimizde çen-takmyn bolsa-da, iki hili garaýşy hödürlemek isleýäris. Biri – maddy barlyk bilen manawy barlygyň birara gelmegi. Ikinjisi – duýguly gahrymanyň diňe manawy barlyga gatnaşygy. Bularyň uçursyz soýtar (abstrakt) bolup eşidilýändiginden habarymyz bar. Ony başardygymyza anyklaşdyrmak niýetinde, ýöne başarnagyň hem öz şerti bar: gazal alnyňda durmaly:

ÄLEME BELGILIDIR

Dostlar-a, dostum meniň jandan şirin söýgülidir,
Jan kibi pynhan jahanda äleme belgilidir.

Baş bile barsam oňa, handan olursa güzeri,
Tutsam ol ýerde watan, ol ýer ki onuň ýoludyr,

Diýerdi ýar: Men aşygyň öz elim-le katl edem,
Ondan owwal gam meni paýmal edip almalydyr.

Özge aşyklaryň olsa paýy bent zülp-taryna,
Men garybyň bent oňa hem aýagy, hem elidir,

Gaýry-le bezm eýleýip, eýlese hoş köňlüni ýar
Mejlis içre ýat edip diý: “Ol garyp gaýgulydyr”.

Ýaz geler, wagt-da gider, gaflata batmyş gözlerim,
Açaýyn diýsem açylmaz, ne agyr uýkulydyr.

Bilmeýen soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr.

Birinji garaýşy: Nesillere ýüzlenmek bilen, söze başlaýan birinji beýt “dostum” diýlen düşüňjä aýratyn üns berilmegini talap edýär: ony tanyş-bilişlerinden kimdir biri diýip kabul etsek, birinji setir garşy çykyp durmajak ýaly, emma ol mazmuny dowam edýän beýdiň ikinji setirindäki “äleme belgilidir” diýen söz düzümi biziň ýöntem pikir edýändigimizi duýdurýar. “Nirede onuň ýoly bolsa, şol ýer hem watan tutsam,” diýýän ikinji beýt ol dostuň Allatagaladygyny mälim edýär. Diýmek, bu gazaly dini many-mazmunly kasyda hasaplamak bolar welin, “weliniň” welisi bar.

Üçünji beýt garaşylmadyk bir öwrüm bilen – ýar aşygyň men öz elim bilen heläk ederin (öldürerin) diýerdi diýlen terzdäki söhbete ugrugýar gidiberýär. Biz diňe “ýar” sözünü göz önüne tutmaýarys, “söýgüli, peri, ýar...” ýaly dünýewi düşüňjeleriň Magtymgulynyň şygrylarynda (aslynda, sopusylyk akymda) köp düş gelýändiginden habarymyz bar. Biziň garaşşymyzy dünýewilige tarap ugrukdyrýan alamat: “diýerdi” diýlen sözün many-mazmuny we wagtydyr. Şu garaýşy dördünji we başinji beýtlar has “syntgylaýar.” Altynjy we ýedinji beýtlar bolsa onuň maddy ulgamly, hatda ylmy terjimehaly özünde saklaýan goşgudygyny habar berýär. Şeýle diýip gürrüňi jemlese bolardy welin, birinji garaşşymyzy ynjalykdan gaçyrýan başinji beýtdäki käbir beýanatlar gözümize “dikeç” bolup görünýär: duýguly gahrymanyň ýary **meýlisde keýpi-sapa çekip, köňlüni hoş eýläp ýörkä, oňa aýdyň: “Ol garyp gaýgulydyr”** diýlen terzdäki beýanatlar Magtymgulynyň ýaşan zamanasy baýaky, häzirki zamanamyzyň gelin-gyzlaryna ýanalsa-da,

kebzän tikinekläp gidýär. Şahyr “ýary” hyýallaşdyryp (mifleşdirip) bilmezmi? Şahyrlar ymmatyna hemişe söz azatlygy berlipdir, olar ony kimdir birinden sorabam durmandyrlar diýsek, tasa gelmänem duranok. Netijede, birinji garaýyş – “Äleme belgilidir” diýen goşgy maddy barlyk bilen manawy barlygy birara getiren eserdir.

Ikinji garaýyş: “Äleme belgilidir” diýen gazalda ilkinji setirinden tä iň soňky beýdine çenli duýguly gahrymanyň diňe manawy barlyga gatnaşygy beýan edilýär. Şeýle bolsa, “Diýerdi ýar: “Men aşygym öz elim-le katl edem” diýen setirine nähili düşünmeli?

Biziň pikirimizçe, sopusylyk akymynyň poetikasy öň hatara geçip, “ruhy barlygy” ynsanlaşdyrýar, sen maňa aşyk boljak bolsaň, bilip goý, men aşygymyň ýaşayşa bolan yhlasyny “öz elim bilen öldürerin” diýýärdi. Men oňa razy, ýöne razylygym äşgär edýänçam, Ol hakynda çekýän gam-gussam aýak astyna salyp, meniň başyňa ýeter.

“Özge aşyklaryň” aýaklaryny SENIŇ “zülpi-taryň” baglan bolsa, ol zülpi-tar “men garybyň” hem aýagyny, hem elini daňyp goýdy.

Ruhy meýlisde “menden gaýrylar bilen” köňül hoşlugyny etse, menem ýatlap “diý “Ol garyp gaýgylydyr.”

Altynjy beýt: şu ylahy hakykaty men birçak görmelidim, emma gözümi açayyn diýsem, garabasan ýaly hiç açylmaz, çünki “ne agyr uýkulydyr.”

Bilip bolmaz, pelek işidir, beýewar soragyma çykylsa, meniň salgym şeýledir:

“Bilmeyen soranlara aýdyň bu garyp adymyz,
Asly gerkez, ýurdy Etrek, ady Magtymgulydyr.”

Garaýyşlaryň ikisiniň hem ol diýen takyk däldigini bilýäris, “Baryny beren uýalmaz.” Has kämil başgaça garaýyşlaryň we düşündirişleriň bolup biljegine-de şübhäimiz ýok. Baş üstüne!

“Etrek” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň ýokarky ýaly meseleleriň üstünden eltendigi üçin, Etrege hoşal bolmalydyrys!

Magtymgulynyň “**Gözlär men**” diýen goşgusynyň başky bendini okamak bilen, ol baradaky seljerme işimize başlamak isleýäris:

Ýurdum Etrek, ilim gökleň,
Men bir söwer ýar gözlär men.
Jan şährine düşdi talaň,
Kuwwat beren pir gözlär men.

(“Gözlär men”, I, 18 s.)

Bendi tutuşlygyna göçürmek derwaýyslygy, ozaly bilen, biziň baş maksadymyz bolan ýer-ýurtlary we onuň poetikasyny yzarlamak üçin bendiň başyny bozman göçürmek endigimize kybabdygyndan, galyberse-de, ylmy terjimehal we taryhylyk meselesine saldamly goşant goşanlygyndan orta çykýar.

“**Ýurdum Etrek, ilim gökleň**” diýlen setir iki sany ýaýdançly meseläniň çözgüdinde göz önünde tutulmagyny talap edýär: birinji mesele – Magtymgulynyň doglan ýeri edebiýat taryhlarynda, okuw kitaplarynda, gollanmalarda dürlüçe (bir çeşme: Gürgende, Hajygowşan diýlen ýerde, Gürgen derýasynyň boýunda; başga bir çeşme: Etrekde, Etrek derýasynyň boýunda, Akdepe diýlen depäniň ýanynda) berilýär. Ýokarky setir bolsa Etreği – ikinji maglumaty yşarat edýär. Akyldaryň ylmy terjimehalyny yşarat edýän: “**Aýryldym ene-atadan, Gözüm guwanjy Watandan, Jan bermek asan hijrandan**”, “**Mämmetsapadyr gardaşym, Molla Matam**

sapakdaşym, Abdylla gelse basdaşym”, “Soňudag guwanjym meniň, Gezip men seriňde seniň” diýen ýaly setirleriň hem aňyrsynda birgiden düşünişmeli maglumatlar saklanýar. Jemläp aýdanymyzda, ylmy terjimehal özbaşyna tutumly bir derňewdigi sebäpli, gürrüni häzirlilikçe gysga kesmek isleýäris.

Taryhylyk babatda: **“Ýüregimde ençe pygan, Gözden akdy bulaklap gan, Syrdaş imes pelek-döwran”, “Türkmen ilim, eý, adamzat, Azat sil, güzer gözlär men”** ýaly setirleriň hem her biri başly-başyna söhbeti talap edýär. Ol öz alymyna, wagty-salymyna garaşsyn.

Biz öz “işimiz” bilen bolaly. Magtymgulynyň doglan ýerini takykklamagyň irnik “hossadygy” barada aýtdyk. “Gözlär men” goşgudaky “Etrek” diýlen ýer-ýurt adynyň we poetikasynyň pyşyrdy- soraglary barada oýlanyp görelin: “Näme üçin Etrek?”, “Näme üçin Gürgen däl?” Biziň pikirimizçe, Etrek ussadyň göbek ganynyň daman, önüp-ösen, eserleriniň agramly bölegini döreden we amanadyny tabşyrmaly bolan topragydyr.

Çykgyt hökmünde aýtsak, “Äleme belgelidir” gazaldaky: “Asly gerkez” diýlen söz düzümine esaslanylan bolmagy-da mümkin, garaz, “gerkezi” özbaşdak taýpa hökmünde häsiýetlendirme meýilleri hem bolupdy. Edil şu günlerde onuň ýaly garaýyş bardyr diýip biljek däl. Eýsem-de bolsa, şygryň: “Ýurdum Etrek, ilim **göklen**” diýen setiri “gökleniň” taýpa adyny, şol taýpanyň bir tiresiniň-de “gerkezler” bolandygyny, netijede, taryhçy Karpowýň düzen “Nesil daragtynyň” hakykat ekendigini giç hem bolsa, doly kabul edilmeli boldy. Aslynda, biz näme üçin “köne saman sowurýarys”? Ylmy taýdan ykrar edilen ählumumy maglumatlaty inkär edip, “hokga çykarýanlaryň” häzirem ýok dældigini bilmegimiz üçindir.

Bu çen gürrüne sebäp bolany üçin, Etrege ýene bir gez “Iliň-ýurduň aman bolsun!” diýmegimiz gerek!

EÝRAN – [ایران] Günorta-günbatar Aziýadaky döwlet. Oňa günortada we günorta-günbatar da Oman hem-de Pars aýlaglary, demirgazykda Hazar deňzi ýanaşýar. Eýran demirgazykda Türkmenistan, Azerbaýjan döwletleri, günbatar da Türkiýe Respublikasy we Yrak, gündogarda Owganystan hem Päkistan bilen araçäkleşýär.

Biziň eýýamymyzdan 7-5-nji müňýyllyklarda Eýranyň aýry-aýry etraplarynda galla ekerançylygy bilen meşgulanyň başlapdyrlar. Biziň eýýamymyzdan öň III müňýyllygyň başynda Eýranyň günorta-günbatarynda synpy jemgyýet – ilki bada aýry-aýry şäher-döwletler, soňra Elam döwleti (merkezi – Suzy) peýda bolýar. Biziň eýýamymyzdan öň XIII– XII asyrlarda Elam döwleti gülläp ösýär.

XVI asyryň başynda Eýranda merkezleşen Sefewiler döwleti (1502 - 1736) emele gelýär. Şa Apbas I (1536 – 1629) döwründe Eýranyň Russiýa we Ýewropanyň beýleki ýurtlary bilen söwda aragatnaşyklary ösüp başlaýar. Türkiýede, Hindistanda we Merkezi Aziýada Nedir şa Awşaryň alyp baran uruşlary (1736 – 1747) netijesinde ägirt uly imperiýa emele gelýär, emma ol ölerden soň imperiýa dargaýar.

IX asyryň başlaryna Merkezi Aziýada we Horasanda rowaçlanan edebi dil dürli taryhy we edebi ýazgylarda dari, pars (fars) dili diýlip atlandyrylýar. Bu dil parslar we täjikler üçin umumy dil bolupdyr. Häzirki zaman täjik we pars dilleri dari diliniň fonetik we grammatik taýdan aýry-aýrylykda kemala gelen iki sany şahasy hasaplanýar. VIII – IX asyrlarda arap dili Eýranyň edebi dili bolýar. IX asyrdan başlap, pars-dari dili ösüp, ulanyş çäginde giňeldip başlaýar. Rudakiniň, aýratyn-da, Firdöwsiniň döredijiliginde ol edebi dil hökmünde kemala gelýär. Omar Haýýamyň, Nyzamy Genjewiniň, Mäne babanyň we beýleki irki hem giçki orta asyr ussatlarymyzyň eserlerinde gutarnykly kämilleşýär, çeper döredijiligiň resmi, şahyrana diline öwürülýär.

Bu ýagdaý türki dilli edebiýatda Lutfa, Nowaýa, Baýgara, Babyra, Baýram hana çenli, türkmen edebiýatynda bolsa Nurmuhamet Andalyba çenli doly güýjünde hereket edipdir. Soňra nusgawy edebiýatyň milli nusgalar esasynda kemala gelmegi bilen, belli-belli söz düzümleri, sözleri ulanmak derejä çenli öz täsirini daraldýar.

Eýranda ýaşayan türkmenleriň sany, ýazuw çeşmeleriniň habaryna (1973 ý.) görä, 450 müňe ýakyndyr. Eýranda ýaşayan türkmenler öz ene dilinde gepleýärler. Dini ynançlary hem parslardan tapawutlylyk-da, yslam dininiň sünni meshebidir. Türmenleriň aglaba köpçüligi Hazar deňziniň Eýran döwletine degişli kenatýaka kysmynda, Deşti-Gürgende, Akgaladan başlap, Etrek-Gürgen derýalarynyň orta akymyna çenli bolan aralykda, Horasanyň dag eteklerinde we jülgelerinde ýaşayarlar. Döwletmämet Azady başda bolmak bilen, türkmen nusgawy edebiýatynyň birgiden söz ussatlary şol topraklarda kemala gelipdir.

Magtymgulynyň uly buýsanç bilen Watan goragyna bagyşlap döreden eserleriniň biri “**Gökleň**” diýen şygrydyr. Gökleňleriň aglaba köpçüligi Türkmenähra (häzir “Gülüstan”) welaýatynda ýaşapdyr. Şonuň ýaly-da, Saparmyrat Türkmenbaşy (**öňki** Oktýabrskiý), Ýangikent, Ýylanly, Boldumsaz, Murgap, Gyzyrbat, Garrygala ýaly etraplarda toplum tutup oturandyklary “Gökleňguýy, Gökleňgyrlan, Gökleňdere, Gökleňmedrese...” ýaly ýer atlary hem habar berýär.

“Gökleň – türkmen taýpalarynyň biri. Käbir alymlar bu sözi gök öleň sözleri we bu taýpanyň wekilleriniň bahar aýlarynda otly örülere göçüp-gonuşy bilen baglanyşdyrýar (Ф. С. Фасеев. Кто они так называемые “голубые тюрки”? Şu ýygundyda: Источноеведение и история тюркских языков. Казан. 1978, 145 sah.)”¹

Şahyryň “Gökleň” diýip, özüniň wekilçilik edýän taýpasyny taryplamagy (aslynda, her kim özüniň degişli taýpasyna guwanmaga haklydyr) türkmenleriň beýleki taýpalaryndan tapawutlylygyny mälim etmekden däl ýa-da beýleki taýpalary haýsydyr birine garşy goýmak (*ýogsa bolmasa, şol meýil bilen adamlaryň “inçe damarlaryny owkalap” uruş-söğüş gurnanlar, şeýlelikde, gara nebsiniň gurbany bolan ketdudalar hem bolmandyr diýip bolmaz*) däl, asyl maksat häli-şindi çapawulçylyk, agyr söweşler bilen tozgunçylyga duçar eden duşmanlara garşy durmak, ol taýpanyň mertebesini has-da belende galdyrmak niýet bilen ýazylypdyr. Bu taryhy hakykata kybap çagyryşdyr: çünki içki hadysalar gapdalda galsyn, türkmenleriň daşary ýurt basybalyjylaryndan “gulagy dync” oturan taýpasyny, welaýatdyr etrabyny, hatda obasyny-da tapmak kyn. Emma gökleňler serhet ýakasynda oturandyklary sebäpli özgelerden tapawutlylykda “gije we gündiz ýaragy häzir, aty eýerli” ýagdaýda ýaşamaga mejbur bolupdyr. Muny Magtymgulynyň ýaşan zamanasyndaky – Nedir şa döwründäki we ondan soňraky harby hereketler bir kemsiz tassyklaýar. Gümansyz bolsun diýsek, anyk taryhy ýazgylara ýüzlenmegimiz gerek:

Kyýat hanyň ogly Ýagşymuhamedniň Kawkaz ülkesiniň Baş dolandyryjysyna ýazan hasabatynda şeýle diýilýär:

“Siziň Alyhezretleriňize men şuny ýetirmelidirin, ýagny üstümizdäki 1267-nji ýylyň muharem aýynda Allaýar hanyň ogly Asafyt-Döwlet 22 000 adamdan ybarat goşuny bilen Maşatdan (Horasandan) çykyp, biziň 22 obada ýaşayan 3000 maşgaladan ybarat bolan düýeji diýen taýpadaşlarymyzyň üstüne duýdansyzlykda çozdy we olary tutuşlygyna tozdurdy: 1200 düýäni, 30 000 goýny, 7000 gylýaly olja aldy hem 150 adamy ýesir edip äkitdi.”²

¹ Soltanşa Atanyýazow. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi. Aşgabat, “Ylym”, 1980, 112-113 s.

² Russko-turkmenskiýe otnoşeniýe w XVIII-XIX ww. Sbornik arhiwnyh dokumentow. Aşgabat, Yzd. AN TSSR, 1963, str. 356.

“Gürrün şol ähtiýalan gojanyň; diňe türkmenleriň däl, indi parslaryň hem kellesini kesýän wagşy Süleýman han Awşaryň ýanyna L-iň (general Lamakiniň – G.G.) sapary hakynda barýar...

Resmi duşuşyk (audensiýa) köşgüň meýdança tarapy açyk bir zalynda boldy, meýdançada hyň berýän mähelläniň içinde ýomutlar hem göze ilýärdi, olar soňkynyň (Süleýman han Awşaryň – G.G.) birinjä (general Lomakine – G.G.) aýdýan sözlerini dykgat bilen diňleýärdiler: “Türkmenlere biz ýaly çemeleşiş: kellelerini kesiş... Size geçse siz ýenjiň, bize gelse biz ýenjeris...”

– Geň galaýmaly – diýip, resmi duşuşyga gatnaşýanlaryň biri aýtdy: – Hemme ýerde şol bir heň: ýenç-hä ýenç. M. ýençýär, Astrabat häkimi ýençýär. Galtamanlar diýlip atlandyrylýan türkmenleriň ornuna özümüz bolan bolsak, näme ederdik? Dogrudan-da, türkmenleriň hem, öz gezeginde, ýençmekden başga çäresi ýok, ýöne şeýtmäge güýç-kuwwat tapsalar! Ýenç-hä ýenç... Bu ýowuz syýasat, gör, nämelere alyp barýar!”¹

Bu ýowuz syýasat Magtymgulynyň “Gökleň” goşgusynyň döremegine alyp barypdyr. “Gökleň” goşgusyndan hem güýç-kuwwat alypdyr. Kurany Kerimden soň birinji derejede kabul edilen akyldaryň goşgulary (“Sözi agzyna Hak salar, Bir nepes (*dem salymda*) aýdylan bolar”), aýratynlykda alanymyzda, “Çöle çykar bolsa, meňzär, Keýige, gulana gökleň. Täsip edip, söweş etse, Döner aç arslana gönleň” diýip söze başlaýan “Gökleň” diýen şygryň “ýeke damjasyny ýere damdyrman, janyňa siňdiren” ilatyň önünde duranyň dadyna Alla ýetişsin diýleni bolupdyr: “Iliň ýurduny byrakmaz (terk etmez), Bela bakmaz, närese ýokmaz, Alladan emrdir, çykmaz – Bu sözüm ýalana, gökleň.”, “ýok bolar kast eden saňa, Gaýdyp dol Gürgene, gökleň.”, “Ýamanlyk eýleýen geler, “Nurbat!” diýip, amaha, gökleň.”, “Huruç eýläp gelse mawyr (goşun) Permana geler Nyşapur.”, “Yrak gitse Mazanderan, Geler permana, gökleň.”, “Aslyşar sen aç böri dek, Maşk edip meýdana, gökleň.”

Ýokarda dokuz bentden durýan goşgynyň ýedi bendiniň hersinden her mysal getirdik. Nobat sekizinji bentde. Bu bent goşgy barada gürrün etmäge ugrukdyran biziň baş meselämiz “Eýran” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýar. Däbimizi dowam edip, bendi durşuna göçürýäris:

Zor biýr sypahyň söweşe,
Döwletiň öňküden daşa,
Gylyç urup gyzylbaş, –
Dolar sen Eýrana, gökleň!

(“Gökleň”, I, 15 s.)

Sypah – goşun, goşun bölümi. Biziň düşünişimizçe, “gökleň” diýlen söz ýeke-täk şol taýpanyň adyny aňlatman, ýer-ýurt giňişligini we ol jugrafiýada ýaşaýan beýleki taýpa-tireleri hem öz düzüminde saklaýandygy bilen ähmiýetlidir. Çünki “Gylyç urup gyzylbaş” Eýrana dolmaly” goşunyň diňe gökleň wekillerinden ybarat dældigi hemmämiz üçin düşnüklidir. Galyberse, “Döwletiň öňküden daşa” bolmaly närese diňe adamlar däl, eýsem-de bolsa onda ýaşaýan barça zatlar hem deň derejede gatnaşykdadyr. Ahyrsoňunda, bu söweşiň taýpa söweşi bolman, umumy ýaga garşy duran halk söweşidigini-de göz önüne salmalydyrys.

Gepiň gerdişinde aýtsak, Gurbandyrdy Zeliliniň “Watanym seni”, “Gürgene gideli”, “Çoh arman seniň” ýaly goşgularyny watançylygyň, watansöýüjiligiň nusgasy hökmünde kabul edýändigimizi hem ýatlasak, Magtymguly Pyragynyň “Gökleň” diýen goşgusyny “taýpa çäkliliginde” garamaklygyň nädogry boljakdygyny kabul etmeli bolar. Ýokarda aýdylanlaryň hemmesi “Eý-

¹ P. Ogorodnikow. Na puti w Persiýu – Prikaspiýskaýa prowinsiýa. Wtoroe izdanie. Tipografiya M.I.Popowa. S-Pb., 1878, str. 191-192.

ran” diýlen ýer-ýurt adyndan we onuň mantyklaýyn poetikasyndan (özeninden) badalga alan pikir ýöretmelerdir we netijelerdir diýip bileris.

Akyldaryň “Gökleň” diýen goşgusynyň ýokarda iki bendini dolulygyna, galanlaryndan iki setir getirip, soňky dokuzynjy bendine gelip ýetdik. Dokuzynjy bendiň hem raýyny ýykmak bize gelişmez, üstesine-de, ol bentden “ýer-ýurt” derejede gymmatly – akyldaryň mübärek adyny hem özünde saklaýar. Edebimize ýagşy, ol barada artyk-süýşük gürrüň etmezden, ony şol durşuna göçürip sözüimizi tamamlalarys:

Beýik dergähe ýüz sürtüp,
Islärin – döwletiň artyp,
Pyragy diýr, goşun tartyp,
Barar sen Tährana, gökleň! (I, 15 s.)

11. 03. 2020.

Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny we taryhylyk nukdaýnazardan takyk maglumatlary özünde saklaýan, şonuň ýaly-da ummasyz ýer-ýurt atlaryny içinde ýerleşdirýän örän ähmiýetli eserleriniň biri-de “**Sen soltany, Abdylla**” atly eseridir.

Bu eser babatdaky söhbetimiziň öňi: (ARKAÇ; “Sen soltany, Abdylla”) bölümdedir.

Abdyllanyň il-ýurduň abadan geljegi üçin ýola rowan bolandygyny ýatlap, birinji bendiň: “Şol mekanyň sen soltany, Abdylla” diýen ikinji setirini okanymyzda, ol poetika özünü äşgär etmäge başlaýar: “sen soltany” diýlen söz düzümi şahsyýetiň mertebesini belentlige göterýän şa-hyrana waspnamalygyndan öte, ýurduň, aksakgallaryň adyndan söz bermek, teklip etmek pisint soltanlyk wezipäni berjaý etmeklige ygtyýar berlendigini, uliliň uly ymyt bilen, hoş habar bilen gelerine göz dikip garaşýan şahsyýetidigini ýañzydýar. Başgaça aýtsak, Abdylla Mazenderanyň resmi soltany bolmasa-da, soltanlaryň amal etmeli syýasy-harby çärelerini özünüň akyl-parasaty, abay-syýasaty bilen köstsüz başaryp biljek gerçekdigi üçin şöhratlydyr. Goşgy dowam etdigiçe Abdyllanyň gujur-gaýrat başarnygy, wekil-ilçilik kämilligi has janly-duýarlykly sypatlara besle-nip, ör-boýuna galýar. Meselem:

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, kâni, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla, I, 26 s.)

Bu bent “Sen soltany, Abdylla” diýen goşgynyň ikinji bendi. Bu bent mersiýäniň özi barada gürrüň etmeklige gylaw berýändiginden daşgary, “**Eýran**” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýandygy bilen biziň niýet edinen meselämiz üçin hem ähmiýetlidir. Bu bentdäki “Eýran” sözi Abdyllanyň “gullugyna mätäç” bolan yklym giňişligini alamatlandyrmak arkaly, ýagny Bagdatdan Turan çöketligine çenli, gaýrada Arkaçdan başlap, Eýrana (günorta Eýrana) çenli uzalan obadyr şäherler, diýmek, diňe türkmenler däl, türki kowumlaryň köpüsi, parsalaryň hemmesi, araplaryň belli bir bölegi Onuň hemaýatyna mätäçlik çekýär. Diýmek, Ol nirä ýüz öwrüp, ol ýeriniň “gullugynda” dursa, ol ýeriň ili abat, topragy bereketli bolar diýen ýaly many-mazmun “**Eýran**” sözünüň poetikasy bolup orta çykýar. Bu diňe ikinji bendiň many-mazmuny. Goşgy sözünü dowam edýär.

Üçünji bent: “**Bulgar şasy saňa iberdi haty, Taňrym bağı eýlemiş size rehmeti.**”

Dördünji bent: “**Saňa zardyr Arabystan, Hindistan, Nagraňdan titirär oldy Türküstan.**”

Bäşinji bent: “**Sypatyň ogşayyr Rüstem-u Zala, Bağı goýduňyz Hatyja deý zülala.**” – bu bent edebiyaty öwreniş ylmymyzda, belki juda seýrek, özüme tanyş bolan ylmy we edebi eserlerimizde gabat gelmändigimiz sebäpli, ylmy dolanaşyga girizilmedik derwaýys bir maglumaty – Abdyllanyň maşlasynyň kim bolandygy baradaky maglumaty hem mälim edýär. **Zülal – arassa, päkize, sap.**

Altynjy bent: “**Hökümiňden titrär Türküstan şasy, Saňa mätäç hany-begi, gedasy.**”

Ýedinji bent: “**Pyragy Taňrynyň ýazykly guly, Hiç kimse bilmeýär nedir ykbaly, Çohdan guçsaň ýene hüýr gyz jemaly, Degrände ýigitler hany, Abdylla.**” diýip, “Sen soltany, Abdylla” diýen goşgy sözünü bitirýär.

Biziň pikirimizçe, ýokarky mysallar Abdyllanyň edebi keşbiniň bentsaýyn baýlaşyandygyny düşündirişlere mätäçlik çekmän aýan edýär. Ýene bir ýagdaý: akyldaryň bu mersiýesi (*elegiýasy*) özüniň many-mazmun baýlygy, şahyrana poetika inçeligi bilen halky häsiýetli mersiýe ýazmaklygyň göreldesini nusga alarlyk şekilde görkezip bilýär.

Sözümizi jemläp aýtsak, Abdylla diýlen at diňe öz-özlügindäki mertebe, ýagny bir şahsyň pajygaly terjimehaly bolman, hany-manyndan geçip, Watanyň, il-günüň ertirki eşretli günleri üçin janyny pida eden türkmeniň ähli gerçeklerine bagyşlanan eser diýip kabul etmek bolar. Bu ahwaly Magtymgulynyň Abdylla hakyndaky setirlerini okaýarkak, her kim özüniň nesil daragtynda gahrymançylyk görkezen batyrlaryny, pidagärlik eden goç ýigitlerini (*taryhda şolar ýaly bir kimsesi bolmadyk türkmeniň yokdugyna, hakykatyň hakyna kepil geçip bileris!*) ýatlan-dyklary we ýatlaýandyklary belli. Mahlasy, Magtymgulynyň “Sen soltany, Abdylla” goşgusynda pajygaly türkmen taryhyna bagyşlanan mersiýe hökmünde kabul etsek, akyldaryň poetikasyna ýakynlaşan söhbetdir diýip bileris.

20. 03. 2020.

Magtymgulynyň “**Arşy-aglaýa**” diýen goşgusy başky setirinde: “**Ýa Ahmet şa, ýerde ýaýylyp çawuň**” diýip mälim edişi ýaly, Ahmet şa – ilkinji bolup, Owganystan özbaşdak döwletini guran, Nedir şa döwründe onuň ýakyn serkerdeleriniň biri bolan Ahmet Dürrany hakynda ýazylan kasydadyr. Goşguda öz zamanasynyň adamlary üçin düşnükli bolan, emma günümüzüň okyjylaryna kynçylyk döredip biljek birnäçe sözler düşündiriş talap edýär. Sözlük: **zine** – 1. basgançak, merdiwan. 2. üzeňni; **sypah** – goşun, orda, esger birleşmesi; **külah** – selle, peş, telpek, topby, başgap; **bişe** – tokaý, jeňnel; **beýn** – ara, aralyk, tapawut, parh; **puşt** – 1. arka, ýagyryny, 2. nesil, urug, tohum, 3. sakçy; **zeýn** – bezeg, zynat; **mutyg** – boýun egen, tabyn.

Goşgy baş bentden ybarat. Şonuň üç bendinde bizi gyzyklandyryan “**Eýran**” diýlen ýer-ýurt ady duş gelýär. Däbimizi dowam etdirip, bentleriň başyny bozman göçürýäris:

Eýrana gylyç ur, ýörüt sypahy,
Başynda berk olsun döwlet külahy,
Humaýun dagynda şirleriň şahy,
Göýä bir näheň sen möwji-derýaýa.

Pişäň Eýran bolsa, puştuň Turandyr,
Dost işiňe hoşwagt, duşman haýrandyr,
Ykbalyň açylar, işiň döwrandy,
Merhemet nazaryň salsaň bir jaýa.

Pyragy diýr, rowaç berer sen dini,
Şalaryň şalary, yslamyň zeýni,
Emriňe mutyg et Eýran zemini,
Roz-u şeb nalyşym budur Hudaýa.

(“Arşy-aglaýa”, I, 29 s)

Başynda döwlet täjiniň berk durmagy üçin, goşun çekip, Eýrana hüjüm etmekligi Ahmet şaha maslahat berýän birinji bendiň şahyrana poetikasy öz düzüminde uly syýasy-döwlet, er-tiki günleriň aladalaryny saklaýar. Ol alada Nedir şanyň ýoluny dowam etdirmek ýa-da Owgan döwletini berkarar güýç hala getirmek bilen bagly bolman, türkmenleriň garaşsyz, erkana durmuşda ýaşamagyna syýasy hem harby şertlerň döretmegi baradaky oý-pikirler bilen gurşalandyr. Bu mesele başly-başyna uzak gürrüň bolandygy sebäpli, şu aýdylanlar bilen çäklenýäris...

Şu aýdylanlar, umumylykda alanynda, soňraki iki bentiň “Eýranlaryň” poetikasyny hem öz içine alýandygyny aýdyp, ikinji bentiň “puştuň Turandy” diýlen söz düzümine ünsi çekmek isleýäris. Ahmet şa Owgan döwletini guran bolsa-da, onuň zannynyň Turanlydygyny, ýagny türki kowumlardandygyny, şoňa görä-de türkmenler bilen mezhep-ynanç, dil, döp-dessur, medeniýet ýaly inçe baglanyşygynyň daşyndan, garyndaşlyklygyň – aňyrsynyň oguzlarda birleşýändigini hem ýatladýar. Magtymgulynyň (tutuş degresiniň hem) Ahmet şadan tamasy uly bolupdyr. Şoňa görä-de, “Arşy-aglaýa” ýaly çeperliginden zyýada göçgünli, göçgünliliginden zyýada çeper goşgy döräpdir. Oňa ýokarda mysal getirilen bentler hem şaýatlyk edip biler. Emma, yrymyna ýagşy, gürrüňimiziň daşynda galan iki benti – birinji we üçinji benti hem bu işe dahylly etsek, köňle makul bolar.

Ýa Ahmet şa, ýerde ýaýylyp çawuň,
Adyň asman gider arşy-aglaýa.
Gelen nökeriňdir, gelmeýen awuň,
Beýiklik zinesin kyl paýa-paýa.

Bişeleriň aw aňtaýan şiri sen,
Rumustan beýnisi, döwüň biri sen,
Zal oglunyň almaz peýkan, tiri sen,
Güştasp ogly dek belli belaýa.

Ahmet şa Magtymgulynyň şular ýaly tarypyna mynasyp bolupmy-bolmanmy, ol başga mesele. Ol taryhyň adalatyna galsyn, biz öz aýtmaly zadymyzy aýtdyk hasap edýäris.

22. 03. 2020.

Magtymgulynyň il-ýurduň abadançylygyna, Watan goragyna bagyşlanan goşgularynyň biri hem “**Fetdah**” diýen eseridir. Bu goşgy hem özüniň taryhylygy we zamanasy babatdaky maglumat baýlygy bilen türkmen filologiýasynyň we taryhynyň esasy dellilleriniň biri bolup hyzmat edip gelýär. Orta we ýokary mekdepleriniň okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň dowamly ýüzlenip gelýän edebi çeşmeleridigini hem ýatlatmak ýerlilik bolar. Çünki ol XVIII asyr taryhynyň, belli derejede, XIX asyryň başky onýyllyklarynyň harby-syýasy ýagdaýlaryndan habar berýär.

“Fetdah” birinji bendinde “Eýran” diýlen ýer-ýurt adyny getirmek bilen söze başlaýar:

Eýran, Turan indi goluň astynda,
“Sürgün” indi bu döwrany sen, Fetdah.
Külli türkmen oýnar çölüň üstünde,
Dökme, bilgin, nahak gany sen, Fetdah.

(“Fetdah”, I, 30 s.)

Birinji bentde, aslynda, şygryň soňraky bentleriniň hiç birinde günümüziň okyjylary üçin-de düşünilmesi çetin bolan sözlerden hiç biri ýok. Bu ýagdaý goşgynyň ýaşalan we ýaşalyan ähli zamanlar üçin halky häsiýetde bolandygynyň bir alamatydyr. Dogrusy, “Külli türkmen oýnar çölüň üstünde” diýen ýaly göçme manyda, meselem, “oýnar” diýlen sözüň “çilik, şalgam, aşyk” ýaly oýunlary oýnaman “gylyç oýnuny”, ýagny söweş türgenleşigini geçirýändigini, netijede, aldim-berdimli çaknyşyga taýyndygyny şahyrana dilde aňladýar.

Şygryň başy “Eýran” diýlen sözden başlaýan bolsa-da, dowamy “Turan” ýagdaýyna, hususan-da, türkmenleriň başyna towky bolan “Fetdahyň” zabun sütemlerini beýan etmek bilen, beýanatyny dowam etdirýär. Mysal üçin, käbir setirler: **“Sen türkmeniň ilin-günün soldurdyň”, “Permanyňdan talaň düşdi illere”, “Aýyrdyň atadan, ene, gardaşdan”, “Aýyrdyň, aglaýyp galdy ýarlarmyz”, “Pyragy dert aýdyp, derde ýanmaly”** we beýlekiler.

Bu umumy şekilli beýannamalaryň her birisiniň arkasynyda anyk pajygaly wakalaryň ýatandygy belli, olaryň dürli wagtlarda dörändigi-de anyk. Ony takykklamak hem filologiýamyzyň, hem taryh ylmymyzyň geljek ýyllardaky wezipeleriniň hatarynda durýar. Häzirikçe bize düşen wezipe şulardan ybarat:

Şygryň “bissimilla” kelamy “Eýran” bolsa-da, şondan soňra ol ýer-ýurduň agzalmaýandygy, soňraky sekiz bendiň başdan-aýak türkmen halkynyň sezewar bolan ýagdaýyna bagyşlanandygy “Eýrany”, ol hälki bir, “gepbaşy” diýlen ýaly bir närese şekilli görkezýär. Hakykatyna seredilende, “Eýran” diýlen ýer-ýurduň poetikasy “Fetdah” zerarly ol ölkäniň-de “Turan”, ýagny türkmenler derejede harap edilendigini mantyk arkaly mälim edýär. Birinji: “Eýran, Turan seniň goluň astynda” diýleni okap, ikisiniň ýanaşyk, deňdeş agza bolup getirilmegini göz önüne getirip, özümiň pikirlenip göreliň. Inä bärkisi, “Fetdahyň” öz ilini hem bal gününine batyrmandygy düşnükli bolar.

Eýranda hökümdar bolan Fetdah barada oýlananyňda, näme üçindir, Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-azat” eseriniň birinji bölümünü patyşalara bagyşlandygy ýadyňa düşýär. Patyşalar hem hil-hil bolan ekeni: bir patyşa ýurtda kerwensaraýlar, köprüler, binalar gurduryp, il-gününiň alkyşyny alypdyr; başga biri “gury aýak” bidöwlet bolup, ýykan-ýumranlyk, uruş-söğüşler bilen meşgullanyp, öz il-gününiň hem, özge illeriň hem gargyşyny alyp, möwritini tamamlapdyr.

Magtymguly:

Ömür saly artar alkyş alanyň,
Gargyş galyndyrmaz, ýaşy syndyrar.

“Fetdah” hökümdaryň hakyky ady däl, Magtymguly tarapdan şertli aňladylan lakam. Onuň hakyky ady näme bolupdyr. Ol barada dürli garaýyşlar bar. Bu-da gelejekde ara-çara edilmeli meseleleriň biri bolup, alnymyzda keserip dur. Mahlasy, akyldaryň önündäki borjymyzyň “sanaşan sogaby bar”.

25. 03. 2020.

Magtymgulynyň “**Eýwany dört**” diýen goşgusy Magrupy bilen aýdyşygy beýan edýär. Aýdyşyk goşgularda (“Oglum – Azadym” (Azady – Magtymguly), “Magrupy – Magtymguly”, “Magtymguly – Zunuby”, “Rowaç oturmys” (Magtymguly – Oraz han), “Habar ber – Şeýledir” (Magtymguly – Durdy şahyr), “Donun kim biçdi” (Durdy şahyr – Magtymguly)... iki şahsyň adynyň geçýändigine görä, ony iki bolup döreden ýaly bir pikir döredýär. Aslynda, onuň beýle dældigi hakynda öňde durlup geçildi: **seret: DAGYSTAN; “Magtymguly – Zunuby”** aýdyşyk goşgy.

“Magtymguly – Zunuby” atly goşgy baradaky soňlanmandyk gürrüni dowam etsek, şygryň ýazarlyk (*awtorlyk*) meselesi nämä esaslanyp: sorag berýändigine görämi ýa-da jogap berýändigine esaslanyp kesgitlemeli. Eger-de, berilýän soraglaryň hiç biriniň jogapsyz galmandygyny, onda-da bilermenleriň tassyklamalaryna görä, olaryň dogry we takyk jogaplardygy nazara alsak, jogap berýäniň adyna berilmeli ýaly. Çünki jogaplaryndan bihabar soraglaryň berilmejeği bellidir.

Şeýle bolsa, ýokardaky maglumatlardan çen tutsak, aýdyşyklaryň ýarysy Magtymgula, ýarysy beýleki şahyrlara degişli bolmaly bolar. Emma “Magtymgulynyň eserler ýygındysy. 1-2 jilt. 2014” olarynyň baryny akyldaryň adyna berip çap edipdir. Dogry edipdir. Biziň pikiri-mizçe, Magtymguly aýdyşyga gatnaşan şahslar bilen ýakyn gatnaşykda bolandygyndan ötri, hormat-sylag ýüzünden jogaplary olaryň adyndan özi ýazypdyr. Ol sowallary ol şahslara ýazmaça gönderen bolsa-da, jogap bermekde ol şahslaryň ýaýdanmajakdygyny Magtymguly magat bilendigine söz ýok. Gep bu taýda, ol gadyrdanlaryň ýokary ussatlyga ýeten zehinlerdigini diňe ýañzytmak bolman, eýsem-de bolsa, aýdyşyklaryň içinde saklanýan many-mazmunlary il içinde wagyz-nesihat etmekden ybaratdyr. Uzak sözüň gysgasy, Magtymgulynyň aýdyşyklary synag maksatly ýazylmandyr, olaryň asyl niýeti il-günüň, hususan-da, sowatly toplумыň sowadynyň artmagyna gönükdirilendir.

Bu netijäni biziň nazarymyzdaky – “**Eýran**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem tassyklasa gerek:

– Magrupy diýr, Zülpükar erdi, derýaga daldy,
Her dem nagra çekende, derýany tupan kyldy,
Aly idi, bir nazar Kuhy-Maryda saldy,
Eýran-Turany gezip, azmy-Horasan geldi,
Ol köňüldir, uçadyr asmana, perwazy dört.

(“Eýwany dört”, I, 117 s.)

Bilşimiz ýaly, Eýran tutýan giňişligi bilen, gadymy döwürlerden bäri birnäçe nesilşalyklary we medeniýeti, ylmy, edebiýaty-sungaty bilen, Gündogar ülkeleriň, belli derejede, Günbatar ýurtlaryň hem arasynda ýakynan tanalýan meşhur mekanlaryň biri hökmünde şöhratlanyp gelipdir. Hezreti Alynyň Eýrany gezendigi hakyndaky şahyrana habaryň poetikasy hem öwredijilik, hem maglumat baýlygyna öz mynasyp goşandyny goşupdyr.

26.03. 2020.

Magtymgulynyň “**Bu dahana**” diýen goşgusy birinji gezek okan adama owadan bentleriň hersi aýry-aýry närseler, ýagdaýlar barada söhbet edýän ýaly duýlar. Belki, ikinji gezek okanda-da, şeýle gelmegi mümkin. Eger howrügip gitse, “Bu dahana” atly goşgynyň her bendi dürli deňizlere çümüp, ele salnan dürli-dümen dür dänelerini göz önünde janlandyrrar. Goşgynyň özi

bolsa şol dür deneleri bilen bezelen “zünnara” (bil guşagyna) meñzeş bir edebi keşp bolup, aňda orun alar. Şeýlelikde, “Bu dahana” diýen doşgynyň ady tutulsa, ony biline kuwwat bersin diýip, akyldaryň türkmen edebiyatynyň biline guşan guşagy (zünnary) şekilde kabul eder. Bu ýagdaý belli bir adamyň şahsy garaýşy ýa-da umumylykda, käteler käbir adamlaryň münbere çykyp, soýtar (abstrakt) keşpdäki “gysyr” dilewarlygy hökmünde däl-de, takyk we ylmy esasly häsiýetlendirmesinden habar berýär. Biziň gürrüňimizem, soýtar tassyklama bolup görünmezligi üçin, on bentden ybarat goşgynyň tertip sany jübüt bolan bentlerine “eli açyklyk” edip, mysal getirmek isleýäris:

Bent bolupdyr gören gözler,
Syýa bolmuş gözel ýüzler,
Ajap asal-şeker sözler,
Ýesir bolmuş bu zybana.

Kim görüpdür dünýä teýin,
Kaýsy jaýda, kaýsy öýün,
Içer boldum yşkyň meýin,
Aç göz bilen gana-gana.

Dag başynda dumany bar,
Her bagyň bir bagbany bar,
Adam ogly zenany bar,
Gözüm düşmez ol jenana.

Ýagşy ärde ýamanlyk bar,
Erse oňa il hyrydar,
Sözüm diňle, Perwerdigär,
Gowşur meni Meňli hana.

Magtymguly, sözüň hakdyr,
Hak söze ten beren ýokdur,
Gider bolsaň, ýol uzakdyr,
Eýran, Turan, Hindistana.

(“Bu dahana” I, 176 s.)

Edebiýatyň jemgyýetçilik aňynyň bir şekilidigine görä, ony jemgyýetçilik durmuşynyň maddy hem manawy barlygyna siňdirip gelýändigini her kese mälim. Aýratyn-da, halk döredijiligi, bitewileşen ýazuwly edebiyatymyz edep-terbiýe bermek ýaly derwaýys wezipeleriniň daşyndan, bilim, saglyk, pelsepe, sosiologiýa, ylmyň taryh, jugrafiýa, himiýa ýaly ulgamlary, hatda döwlet syýasaty, il-ýurdy içki we daşary howplardan garamak kysym uly-uly wagyz-terbiýeçilik çäreleri-de öz üstüne alypdyr. Bu umuman geçmiş edebiyatymyz babatda şeýle bolşy derejede Magtymgulynyň tutuş döredijiligini, hususan alanymyzda, goşgudan mysal getirilen ýokarky bentleri-de öz içine alýar.

Meselem, ýokarky bendiň **birinji bendi**: “Bent bolupdyr gören gözler, Syýa bolmuş gözel ýüzler” diýmek bilen, zamasynyň taryhy şertleriniň başa sallan agyr ykbalyny şahyрана tärler

(gözleri kör edip, görnüp duran zady-da görübilmez ýagdaýdaky ýüzügaralyga sezewar edendigi) arkaly suratlandyrýar.

Mysalyň **ikinji bendim**: “Kim görükdir dünýä teýin, Kaýsy jaýda, kaýsy öýün” diýlen setiriniň teýinde, biziň pikirimizçe, soňunyň näme boljagyny bilen barmy, şoňa görä-de dünýäniň mal-mülküne kowalaşyp, adamkärçiligi, sahawaty unutmak bolmaz; baýlygyň guluna, bendesine, öwrülmän garyp bendelere kömek edip, olaryň alkys-dogalaryny alsaň, iki dünýäň abat bolar diýlene meňzeş mantyklaýyn wagyz-nesihat saklanýar.

Mysalyň üçinji bendini: “Dag başynda dumany bar, Her bagyň bir bagbany bar” diýen setirleri, görer göze, tebigat şekillerinden söz açýan ýaly, aslynda ol şertli bir meňzetme bolup, şahyryň terjimehalyndan bir parçany habar berýär, onuň şeýledigini soňraky iki eser kesgitli tassyklaýar.

Mysalyň **dördünji bendi**: “Ýagşy ärde ýamanlyk bar, Erse oňa il hyrydar” diýýär-de, özündäki gapma-garşy ýaly bolup görünýän (ýagşy ärlik nire – ýamanlyk nire) söz düzümlerini biziň ölçeqli düşünjämize aralaşdyrýar-da, daş-töweregimizi garanjaklamaga mejbur edýär: aklydaryň “Ýykmaýan ärden” diýen goşgusynyň birinji bendi: “**Hiç köňül şatlygy çykmaz, Bir köňül ýykmaýan ärden. Ýagşylyk tamasyn etmäh, Ýamanlyk çykmaýan ärden**” diýýär. “Ýykmaýan ärden-de” hem “Bu dahana” diýlen şygrydaky ýaly biri-birini inkär edýän (ýagşylyk – ýamanlyk) düşüňjeler bar şekilli görünýär. Onuň hiç hili “salgymlygy” ýok, men diýen barlyk! Türkmen filologiýasy Magtymgulynyň belent mertebesini göz önüne tutup, galapyn, “Bir köňül ýykmaýan ärden” diýlen setiriň “köňlüni” adaty köňül däl-de, nebis, harsydünýalik köňüli; “Ýamanlyk çykmaýan ärden” diýlen jümledäki “ýamanlyk” sözünü bolsa köňülde ýatan “ýaman, ýakymyz” duýgy-düşüňjeler diýip düşündirip geldi. Muňa sopusylygyň inçeden yzarlaýan pikir ýöretmeleri diýse-de bolar. Biz ony inkär etmegiň tarapdary däl, oňa başymyz bilen berilýändigimizem aýdyp bilmeris, biziň garaýşymyz atalar sözündäki: “Ajysy bolmadygyň süýjüsi bolmaz” diýlen aýtgä esaslanýar. Iki garaýşyň ikisiniň hem dogry bolmagy mümkin. Çünki Magtymgulynyň eserleri tokaý mysaly bir närsä. “Her kim tokaýa barar, özüne görä agaç keser”.

Mysalyň başinji **bendinde** “Eýran” diýlen ýer-ýurt ady gelip, onuň poetikasy türkmen durmuşynyň üstüne çöken labyrdan başyny gutarmak üçin şahyryň adyndan oýlanýan duýguly gahrymanyň göwnübölek hyýalaryndan habar berýär: “Gider bolsaň, ýol uzakdyr, **Eýran**, Turan, Hindistana.” Ol göwnübölekligi şahyryň oturan Etrek-Gürgeninden Eýran topragynyň “taýak salym” uzaklygy kepillendirýär. Ýurduny terk edip gitmekligi ýüregine düwen bolsady, ýeriň ol çetinde bolsa-da giderdi. Gep gitme niýetiň ýoklugynda. “Hak söze ten beren ýok” bolsa-da, dogduk diýaryň dünýäniň ähli yerinden ezizdir diýlen ýaly parasat hem setirleriň arasyndan syzylp çykýar. Bu bir. Ikinjiden, Eýrandaky, Turandaky, Hindistandaky ýagdaýlaryň-da “hak söze ten” bermeyändiginden külli türkmende iki adam habarly bolan bolsa, biriniň Magtymgulydygyna, eger bir adam göz ýetiren bolsa, onuň Magtymguly bolandygyna şübhe ýok. Çeperçilik serişdesi ýa-da many-mazmunyň özeni bolup gelyän beýleki närseleri gapdalda goýalyň, oňa diňe tutuş uzak, ýakyn, orta Gündogaryň ýer-ýurtlaryna özünde orun beren goşgulary-da “biragyzdan” güwä geçip biler. Diýmek, Magtymgulynyň “**Bu dahana**” goşgusyndaky “Eýran” diýlen ýer-ýurt ady hälki bir gep arasynda gelyän “modal” gürründen artyk many-mazmuny bolmaýan närselik hyzmaty berjaý etmek bilen çäklenipdir.

On bentlik “**Bu dahana**” atly goşgynyň diňe baş bendi barada gürrüň edildi, ýene şonça bentdäki “dür dänäleri” hem üstüne goşsak, türkmen şygryýetiniň “biline guşalan zünnaryň” näredeje gözeldigini we kuwwatlydygyny diňe göz önüne getirmek mümkindir.

30. 03. 2020.

Magtymgulynyň “**Dükan görüner**” diýen goşgusynda-da “**Eýran**” diýlen ýer-ýurt ady duş gelýär.

Bu goşgy barada seret: ÇYN-MAÇYN, “Dükan görüner”.

“Dükan görüner” atly goşgudaky “Eýran” aşakdaky bentde ýer alypdyr:

Çyn-Maçynda tagtyn guran,
Eýrany, Owgany soran,
Hindistan, Hotana baran
Atanyýaz han görüner.

(“Dükan görüner” I, 178 s.)

Magtymgulynyň “Dükan görüner” goşgusyndaky “**Eýran**” diýlen ýer-ýurt ady bu ýerde özüniň uç-bujaksyz giňligi we harby-syýasy kuwwaty bilen Atanyýaz hanyň çeper keşbini dikeldýän, mertebesini belende galdyryýan poetiki serişde bolmaklyk wezipesini ýerine ýetirmek bilen çäklenipdir.

31. 03. 2020.

Magtymgulynyň goşgularynyň aglabasynda şahyryň şahsyýeti bilen duýguly gahryman “gyl ini” tapawutlykda gelip, belli bir şygryň tutuşlygy babatdaky meseläni gapdalda galdyranymyza-da-da, bir bendiň çäginde, hatda bir setiriň özünde şahsy terjimehalyňmy ýa-da duýguly gahrymanyňmy – haýsy biriniň ön hatara çykýandygyny seljermegiň hem uly hossa bolýan ýerleri seýrek däl. Ýagdaý şeýle bolansoň, ony (*ýa-da olary*) terjimehal maglumat diýip bilýän adama “onyň däl” diýmek çetin, onuň tersine, ony duýguly gahryman diýip kabul edýäne-de “pylan zat” diýip bolanok. Şu ýagdaýyň özem, ozaly bilen, akyldaryň döreden sungatynyň uçursyz inçeliginden, galyberse-de, magtymgulyşynaslyk pikirlenmämiziň heniz-henizler köp babatda telperdiginden, galamgärlik dili bilen aýtsak, miras galan altynyň ägirt parçasyna zergär gurallary bilen çemeleşmän, köplenç, neçjaryň (agaç ussasyň) enjamlaryny peýdalanandygymyzy bize ýatladýar. Şu sözleri ýazýanyň hem neçjardan ibaly dældigini boýun alyp, öz “çopansorraýlygyny” dowam edýändigini **aýyp görmezligiňizi haýyş edýäris**.

Magtymgulynyň “Eýran” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan “**Gelip düşdi**” diýen goşgusyna neçjarlygymyz bilen çemeleşsek, goşgy setirleriniň ýarysy ylmy terjimehala degişli, ikinji ýarysy bolsa duýguly gahrymanyň ygtyýaryndaky setirler diýip bileris. Biziň niýetimiz – şahyryň terjimehalyndan habar berýän parçalary okamak. Beýle diýildiği duýguly gahrymana degişli setirleriň ähmiýeti pes, ikinji derejeli maglumatlar diýildiği däl. Şahyrynyň adyndan gürleýän duýguly gahrymanyň söhbetinde watançylyk, adamkärçilik ýaly belent duýgy-dünýüler bilen bir hatarda adamyň tebigaty, dini ynanç, dünýäniň gurluşy, synpy bölünişik, umumy taryhylyk hakynda saldamly pikirleriň aýdylýandygy, pelsepewi hikmetler, geljek nesiller, döwlet we döwletlilik we ýene-de birgiden durmuşy derwaýyslyklaryň beýan edilýändigini, netijede, olar-da jemgyýetçilik durmuşymyz üçin örän ähmiýetli parasatlaryň öňe sürülýändigini hemmä mälim hakykat. Durmuşy we ylmy nukdaýdan garalanda, duýguly gahrymanyň dilinden aýdylýan pähim-parasatlaryň has derwaýysdygy-da jedelsiz hakykat. Emma Magtymgulynyň aramyndan gidenden soňra, döredijiliginiň okyjylar köpçüliginiň içine içgin aralaşyp başlamagy bilen, şahsyýeti babatdaky gürrüňler, hekaýatlar dörap başlapdyr, daşary ýurtdan gelen bilimli adamlaryň käbiriniň ýazgylarynda kem-käsleýin maglumatlar kagyza geçip başlapdyr, akyldaryň kitaplary neşir edilip başlandan (1912 ý.) soňra ylmy dolanyşyga girip başlan terjimehalda dürlüçe soraglary orta çykarýan maglumatlar peýda bolup başlady, gepiň gysgasy, ylmy terji-

mehal meselesi şu günlerem açyklygygyna galyp gelýär... Ýagdaý şeýle bolansoň, bir öwrümde peýdasy degäýmegi mümkin diýen inçe tama bilen “Gelip düşdi” diýen goşgudaky terjimehal maglumatlara ünsi gönükdirmek isleýäris.

Ikinji bent: “Aýyrdy gözde nurumdan, Bagda alma-enarymdan, Meňli atly şol ýarymdan, Ýanyp ýürek, gaýnap bişdi.”

Şeýle seredeninde, birinji bent ýaşlykda aradan çykan ogullary zarlaýan şeýkilde duýulýar. Belki, bu şeýledir. Emma setiriň göçme manyly beýanaty, soňraky setirde “alma-enaryň” gelmeği üçünji setirdäki “Meňli ýarymdan” diýlen anyk salgyly maglumatyň duýguly ýüze çykmagyna hyzmat edýän häsiýetnalar bolup hem görünýär. Şeýle bolsa, bent tutuşlygyna Meňlä bagyşlanypdyr diýip bolar. Bu biziň şahsy pikirimiz, başgaça düşündirişler hem bolup biler.

Üçünji bentden iki setir: “Görünmez boldy ýyldyzym, Aýym batdy, Günüm ýaşdy.”

Bu setirdäki “ýyldyzy” biz Meňlä ýorýarys. “Görünmez boldy” diýen sözlerini bolsa ozallar aram-aram görnüp durardy, şolam köňle teselli berýärdi, indi bolsa gara-çyrasyna zar etdi diýlene meňzeş mazmuny şygryň jemleýji bendindäki: “Ýowüz düşen Magtymguly, Bes eýlegil, aklyň çaşdy.” diýen sözlerden gelip çykyan gojalyk döwür bilen dellilendirip bolar. Bu ýaşdan soňra yşk hakynda gürrüň etmek bolarmy?!

Dördünji bent:

Zäherdir berilen aşlar,
Bar, seret, gitdi gardaşlar,
Dagap göwündeş – syrdaşlar,
Eýran, Turan, Owgan aşdy.

(“Gelip düşdi”, I, 183 s.)

Bu bendi hem duýguly gahrymana, hem şahyryň şahsyýetine, üstesine-de, biziň niýetinde bolan meselämize dahylly bolandygy sebäpli, adaty şekilde göçürdik. Çünki onda “Eýran” diýlen ýer-ýurt ady saklanýar. “Gardaşlaryň gidendigi”, “syrdaşlaryň dargandygy”, netijede, iýilen aşlaryň zähere dönedigi akyldaryň şahsyýeti bilen baglydygyna söz ýok. Diýmek, ýokarky bent tutuşlygyna ylmy terjimehala maglumat berýän habarçydyr. Gardaşlaryň hem, syrdaşlaryň hem gürüm-jürüm bolan bir jugrafiýasynyň “Eýrandygy” aýdýan soňky setir özüniň poetikasy bilen, iru-giç olaryň soragyna çykylsa ýa-da ylmy gözlegler gurnalsa, ýönelmeli ugruň biriniň türkmenleriň gadymy goňsusydygyny üm-yşarat edýär. Näme üçindir, haçanam bolsa, gardaşlaryň, syrdaşlaryň nesillerinden habar alnar diýlen umyt bize ruh berýär.

03.04.2020.

Magtymgulynyň “**Nägehan pyrak**” diýen goşgusy şahyryň ylmy terjimehalyna dahylly maglymat baýlygy bilenem gymmatlydyr. Şahsy maglumatlary, hususan-da, Meňli bilen baglanyşykly oýlanmalary özüne siňdiren eserleriň aglabasy “goşuk” şeklinde bolup, olaryň hem köpüsini halk döredijiliginde ýörgünli bolan sekiz bogun (4//4) setirli eserler düzýär. Bu ýagdaý bolsa ol töwra goşgularyň (öňde görüp geçilmeli goşgularyň hem) zamanasyndaky ähli okyjylara deň derejede düşnükli bolmagyny üpjün edipdir. Aýdyp otursak, ol “deň derejelilik” häzirkî zaman okyjylaryna-da şol döwürdäki ýaly hyzmat edýär. Üstesine-de, setirleriň ýeňil akgynlylygy bilen utgaşyp gidýän diliniň her kese düşnükli bolandygy hem ähmiýetlidir. Akyldaryň asyrynda we soňraky asyryda “bu söz näme diýildigi” diýdirjek ýekeje sözün “**Nägehan pyrak**” atly göşguda duş gelmeýändigide onuň halkylyk häsiýetini has-da äşgär edýär. Häzirkî zamanymyzyň umumy okyjylar köpçüligini göz önüne tutsak, diňe üç söze düşündiriş bermek

derwaýslygy döräp biler: **nägehan** - birden, tötänden, duýman durka; **pyrak** – aýralyk, jyda düşmek; **zülpükar** – hezreti Alynyň efsanawy gylyjy; **nar** – ot, köz; **efgan** – agy, eňreme.

“**Nägehan pyrak**” atly goşgy başyny: “Goldan aldyň kararymy, Gelip sen nägehan, pyrak. Göterdiň Meňli ýarymy, Goýup janda arman, pyrak” diýen bent bilen başlaýar. Bu bent, ýokarda ýañzydylyp geçilişi ýaly, yşk-sowda meselesine ýüzlenen eseriň türkmenleriň şahyrana duýgy-üşügininiň ram eden goşuk şekilinde bolmagyndan we many-mazmuny ýeňillik bilen açyp bilmeginden ötri, Magtymgulynyň sopusylyk (sufizm) duýgy-düşünjelere başy bilen berlen akylдар bolmandygyny, dünýewi söýgini hem janly ýaşawyş başagaýlygynyň, çyrşaklarynyň elinden alyp, arşyň belentligine çenli göterendigini, şeýlelikde, sopusylyk akymynyň derejesinde mukaddesleşdiredigini ýatladýar. Bu şahyrana hakykaty şygryň dowamyndaky bentler kemsiz tassyklaýar. Birnäçe mysal: “Gözlerim ýoluňda bende, Ne ygtyýar galdy mende.”, “Arzymy diňlemez şahym, Batdy asmandaky mahym.”, “Günde gelip Isa, Lukman, Tapmaz derde derman, pyrak”. Isa pygamberiň ölini direldip bilýän keramaty, ähli dertleriň dermanyny bilýän Lukman hekimiň emleri ol aýralyga çäre bolup bilmeýän bolsa, ygtyýaryň elinde galmandygyna, asmandaky Aýynyň batandygyna şübhelenmese bolar. Gürrüň munuň bilen gutarmaýar.

“**Nägehan pyragyň**” başinji bendi biziň meselämize bizi gönükdirýär:

Zülpükarym aldyň goldan,
Aýyrdyň bir ýalňyz saldan,
Ilim habar sormaz haldan,
Zyňdyň baryn Eýran, pyrak.

(“Nägehan pyrak”, I, 187 s.)

“**Eýran**” diýlen ýer-ýurt at bendiň soňky setirinde ýer alypdyr. Oňa ýetýänçäk, başky üç setiriň hersiniň göterýän “iner ýüki” many-mazmuny hakynda bilenimizi aýtmasak, “Eýran” hem gury Eýran bolup görner. “Zülpükar” diýlen “oňurgaly” gylyç bu goşguda asyl manysynda, ýagny söweşiň serişdesi hökmünde däl-de, ýeňşiň kepili, ýeňşe ruhlandyryan güýç, ynam diýlen göçme manyny özünde saklaýar. Ol güýç, ynam elinden alnandan soň, biçärelilikden başga alaç galmaýar.

Ikinji setir – “Aýyrdyň bir ýalňyz saldan” diýlende durmuş, ertirki günler, arzuw hyýallar uç-gyraksyz deňzi göz önünde janlandyryp, deňziň ortasynda “ýeke sal” bilen oňşuk edip gelen adamy “salyndan” mahrum etmegiň näme bolýandygyny aýdyp oturasy iş ýok.

Üçünji setir – “Ilim habar sormaz haldan” diýeninde, “iliniň” bigänelik edendigi aýdylman, gaýta onuň tersine, iki sözüniň birinde ilini “gözel ilim” diýip hamraklygyny nygtaýan şahyryň şol taryhy şertler ýüzünden özgä gabak galdyrmaga mümkinçiliginiň bolmadyk bir ýagdaýa düşendigini nebsagyryjylyk bilen habar berýär. Bu ýokuş habar üçünji setiriň dördünji setire gatnaşygynda mantyklaýyn orta çykýar.

Dördünji setir – “Zyňdyň baryn Eýran, pyrak” diýip, dost-ýarlaryň, dogan-garyndaşlaryň, ulus-iliň tozgunçylyga duçar edilip, birek-birekden hal-ahwal soraşmagakdan mahrum edilen aýralygyň basybalyjylar tarapyndan gurnalan harby hereketler sebäpli başa düşendigini “zyňdyň baryn” diýlen gysgadan gelen takyk we şahyrana şekilde habar berýär. “Zülpükaryny elden” aldyran, “ýalňyz salyndan” bolduran, “ilini habar almaz hala” saldyran, “baryny” biçäre kyldyran närise “Eýran” diýlen sözüniň pajygaly poetikasydyr. Eger-de aýralyk (pyrak) şol ýer-ýurt sebäbinden bolmadyk bolsady, ýokarky gussaly ýordumlaryň hiç biri, hatda aýralyk Meňli gyzy hem hak aşygyndan jyda etmezdi, soňraky iki setiriň hem simap ýaly agyr duýgulary öz ornuny müşk kokusyna bererdi.

Ýöne bu beýle bolmandyr. Şonuň üçinem, şygryň soňraky iki bendi-de, “pyrak” howasy bilen döremeli bolupdyr.

“Nägehany pyrak” diýen goşgynyň altynjy bendi: “Goldamasaň Sen, Hudaýym, Kylar meni gurban, pyrak” diýip, mynajat etmäge mejbur bolupdyr.

“Meňli” diýlen şahs ady bilen söze başlaýan goşgy “Meňli” diýlen gyzyň ady bilen sözünü tamamlayar. Bu ýagdaý Magtymgulynyň Meňlä bolan yhlasyny, ýagny “platonik” yşkyny ýene bir gezek tassyklaýandygy üçin we akylalaryň hem şygrynyň hatyrasyna jemleýji bendi şol durşuna okalyň:

Magtymguly zar aglaýyp,
Jigerin nara daglaýyp,
Ol Meňli ýarym çaglaýyp,
Her gün çekdir efgan, pyrak.

Bent biziň düşündirişimize mätäç däl. Onuň ýerine ýer-ýurt atларыndan diňe “Eýrana” orun berlendigini, şeýle ýagdaýyň Magtymgulynyň döredijiliginde juda seýrek duş gelýän hadysadygyny bellemek isleýäris. Munuň özi tötänlik dældigini, onuň aňrsynda ulgam-ulgam bolup gidýän taryhy we aýy hakykatlaryň ýatandygyny hem bellemän bilmeris. Diýmek, şygry ylmy terjimehala dahylly bolmak bilen bir wagtda, taryhylygy hem özünde saklaýar.

08.04.2020.

Magtymgulynyň “**Bizge rowana**” diýen goşgusy tutuşlygyna Meňlä bagyşlanan eser. Dogrusy, birinji bendiň: “Nesip tartyp, biz hem düşsek ýollara, Diýiň iller bolsun bizge rowana. Nuh goldaýyp girer bolsak sallara, Pata beriň nazar tutup ummana” diýen jümlelerini okanyňda, yşk-söýgi, Meňli hakyndaky oýlanmalary ýada salmaýan uzak syýahatlary göz önüne getirýändigini bilen, okyjylyk duýgy-düşünjelerini Nuhuň gämisine tarap ýola düşmäge taýýarlaýan ýaly bir duýgy döreýär. Ol duýgyny ikinji bendiň: “Goja daglar serin egip, ötürse” diýen setiri has-da gylawlandyrýar. Bendiň dowamyny okaýarys welin, “Nuhuň gämisi” niräň gürrüni, “syýahat, ýola düşmek” diýlen söz nireden kellä geldi diýdirýär: “Saba gelip, arzym ýara ýetirse, Yza dönüp ýar jogabyn getirse, Höwes bilen ismin ýazsam dessana.” Emma “Nuh goldaýyp girer bolsak ýollara...” diýilýändigide çyn. Diýmek, birinji bendiň “görnetin akymyndan” başga göze görünmeýän “aşak akymy” hem bolmaly, diýmek, derýa sypat bendiň aşagyna mazaly aralaşmaly...

Magtymgulynyň Meňliden aýra düşendigi hakikat. Ony akylalaryň eserleriniň ikiden birisi tassyklaýar diýse boljak. Meňli başga biri (Şyhym Harpyk bilen diýilýär. Dilden ýazylyp alnan we soňkurak döwre degişli bir sany golýazmada hem gabat gelýän “Ýary ýardan aýyran” diýen goşgynyň: “**Şyhym saňa duşmandyr, Ýary ýardan aýyran**” setirleri il içinde dörän gürrüňe esas bolup hyzmat edýär) bilen nikalaşdyrylyp, ýaşan ýeri hem Aktokaý bolman, gerkezleriň başga bir obasy bolanda-da, bar, hamala duldegşir goňsusy bolupdyr diýilse-de, barybir, birek-birekden “Goja daglar serin egip” ötürmeli uzak-uzak ýollar arada ýatar. Şeýle diýsegem diýýäris welin, bu bir şowakörlük bolaýmasyn diýlen meňzeş güman gapdalyňdan galanok. Belki, birinji bendiň aşakdaky akymy: “Meniň birinji teklibimi: “Bolmady bizge nesibiň, **istedim güýzden seni**” (“Nowrüzdan seni”) yza gaýtardy. Eger sen meniň ikinji teklibimiň (“Saba gelip, arzym ýara ýetirse”) ýüzüne urman, “Yza dönüp ýar jogabyn getirse”, onda “Höwes bilen ismin ýazsam dessana”, ýagny ýat-bigäne mekanlaryň birine başymyzy alyp gideli, maksadymyz myrat tapsyn diýlene ýakyn bir mazmun ýatandyr. Biziň kelte akyllymyz şu düşündirişiň tarapdarydyr.

Şeýle etsek, häzirem bir pille. Ýogsa bolmasa, soňraky ýyllarda halym mundan hem beterbgarlaşar. Häzirem öňküligimiz ýok. Eýýäm:

Gojalykdan göwnüm laýa batypdyr,
Pelek oýnap, ykbalymy satypdyr,
Gözün ýumup, elli okun atypdyr,
Gelip orun tapyp girmiş bu jana.

Magtymgulynyň zamanasynda elli ýaş garrylyk ýaşy hasap edilipdir. “Är ömri elli ýyl” diýlen aýtgy hem ol döwürden hem öň il içinde meşhur bolupdyr. Akylalaryň “Bagtym garadyr” diýen goşgusyndaky: “Altmyşa azm urdy gartaşan salym” diýen setiri ellisini tegeläp, altmyşa ugrugan ýaşyny “gartaşan” atlandyrmasy-da şahyryň terjimehalyndan daşgary, döwrüň ýaşayyş şertleri barada oýlanmaga esas berýär. Olar hakynda öz ýerinde gürrüň ediler. Ýnsan gartaşan ýaşyna baranda ýaşlyk ýyllarynyň yşky körügip, üstüni “kül basmaga” başlajak ýaly. Emma söýgä gezek gelende, ýaş meselesiniň öz hasaby bar bolmaga çemeli.

Magtymgulynyň **“Bizge rowana”** goşgusyňy okanyňda, aşyklygyň belli bir ýaşy bolmaz oguşyan diýlen pikire gelýärsiň we ol “hak aşyklyk” diýilýän aşyklyk babatda şeýle bolmaly diýip, başky pikiriňe “goşundy” goşmaly bolýar. Ony bizden goşgynyň dördünji bendiniň setirleri talap edýär: “Mejnun menem Meňli hanyň odunda, Ýanyp-köýsem, ýokdur onuň ýadynda, Perhat-Şirin, Zöhre-Tahyr adynda, Taglym alyp, boldum menem perwana.” Şahyryň “Meňli hany” özi ýaly yşkyň oduna ýandymyka? Bu barada biraz soňra aýdylar. Hakyna seredeniňde, onuň ähmiýeti hem ýok. Ähmiýetli bolan zat Meňliniň akylalaryň kalbynda aşakdaky setirlerdäki şekilde orun almagydyr:

Hindi hallar gül ýüzünde jugradyr,
Zar eýleýip, çeken ahym nagradyr,
Hijran wasyl, jigerimi dogradyr,
Owazasy dolup onuň Eýrana.

(“Gözlär men”, I, 196 s.)

Bu bendiň özgelerden tapawutly ýazylmagynyň sebäbi: bu goşgy hakynda ýokarky gürrünlere esas bolandygy, esasanam, biziň gozgan meselämimize gönüden-göni baglydygy bilen baglanyşyklydyr. Onda “Eýran” diýlen ýer-ýurt ady ýerleşýär. Şolam soňraky oýlanmalarymyza, çaklamalarymyza badalga bolup durýär.

Şahyryň “goş birikdirme” diýen teklibi Meňlä ýetirilipmi-ýetirilmänmi, ol barada bentlere ýüzlenip, kesgitli zady aýtmak kyn, emma Magtymgulynyň köňlünde şeýle bir niýetiň bolandygy welin goşguda oraşan görünýär. Meňliden bir jogap alandygyny ýa-da almandygyny “Ýanyp-köýsem, ýokdur onuň ýadynda” diýlen setir hem bizi kesgitli netije çykarmakdan saklaýar. Belki, Meňli jogaby dili bilen aýdan bolsa-da, kimdir biriniň üsti bilen ol jogap şahyra gelip hem ýeten dälidir. Belki, Meňli dili bilen jogap hem beren dälidir. Biziň pikirimizçe, soňraky çaklama hakykata ýakyn görünýär. Meňliden habar-hatyr bolmazlygy “...ýokdur onuň ýadynda” diýlen parhsyzlygy aýtmaga mejbur eden bolsa gerek, Mahlasy, çaklamalaryň haýsysy ýagdaýyň magat beýany bolsa-da, tapawudy ýok, akylдар hem ondan ýüz sowan bolan bolsa, telek iş bolmazdy. Oňa biziň akylomyz ýetýän bolsa, Magtymguly babatda ýönekeý, hälki bir “baýaky” netije. Emma ol netijäni aň goldan bolsa-da, ýürek oňlamandyr. Şoňa görä-de, Meňliniň waspy we

onuň kalba salan heseri täzeden dile gelip başlaýar: “hindi hallar gül ýüzde” bulduraýan damja meňzäp, özüni görmäge zar eýländen soň, çekilen ah nagra dönýär, ol aýralyk jigeri dogram-dogram edýär. Aşygyň çekýän ahy-nalasy Türkmen Sähra sygman, tutuş Eýrana dolýar. Şu beýanatlar hem “Eýran” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasyny alamatlandyryp, yşk odunyň duçar eden külpetlerini hiç bir ölçeg bilen ölçäp bolmaz derejededigini äşgär edýän şahyranalyk bolup orta çykýar. Onsoňam “Eýran” setirleriň refren sazlaşygyny (rowana – ummana – dessana – bu jana – perwana – Eýrana...) üpjün edýän poetiki serişdeligi bilenem ähmiýetlidir.

Şu pursata ýetilende, biziň pikirimizçe, edilmeli gürrüň edilen ýaly görünýär. Şygryň jemleýji bendi bolsa beýle pikirde däl. Onda gürrüňiň ulusy ýatyr. Başgaça aýtsak, parasat öz hukugyny öz eline alyp, öz ilinden eziz il bolmaz, diliňi sala goýberme, ham-hyýallykdan el çek, ýol ýöräp aýak ýazaryn diýseň, bezirgen bol-da haýyr ýolçulyga baş ur, ol düşüňjeler-islegler Magtymguly ýaly goýazy akyla ýaraşmaz diýen şekildäki mazmuny bilen goşgy sözünü uçursyz şahyrana nepislik bilen bitiripdir:

Magtymguly unutmagyl iliňi,
Uzyn ýaly, gysgaldawer diliňi,
Ýol ýörür men diýseň, bagla biliňi,
Bezirgenler gider Mazanderana.

Şunlukda, “Bizge rowana” diýen goşgynyň birinji bendinden bat alyp, asmana howalanan ham-hyýallyk soňraky bentde ýere inýär, zeminleşýär. Beýle diýildigi akyldaryň Meňlä bolan yşk söwdasy özüniň möwritini geçirýär diýildigi däl. Gaýta tersine, toprak üstündäki dünýewi oý-aladalaryň arasynda kök uran söýgi ahyrky nepese çenli hemraň bolar diýiligidir.

Konfussiy: “Söýgi biziň ýaşayşymyzyň gözbaşy hem-de ahyrydyr.”

Adaty söýgi şeýle bolýan bolsa, hak aşyklyk, ýagny mejnuny söýgi hakynda gürrüňem bolup bilmez.

15. 04. 2020.

Magtymgulynyň “**Tapylmaz**” diýen goşgusynda-da “**Eýran**” diýlen ýer-ýurduň ady geçýär. (Goşgy barada seret: BULGAR, “Tapylmaz”.)

“Tapylmaz” diýen goşgynyň “Eýran” ýer-ýurt adyna orun beren bendi aşakdaky şekilde:

Roýuň üzre hindi hallar Hindistanda tapylmaz,
Seniň kibi aýperi Rum, Owganda tapylmaz,
Eýran, Çyn-Maçyny gezsem, Türküstanda tapylmaz,
Gülçehreden kokularyň bu zeminde tapylmaz,
Boýnuň etrapynda merjen ol Karunda tapylmaz...

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Bentdäki “Eýranyň” poetikasyna pikir bersek, ozaly bilen, topbak tutan ülkeler (Hindistan, Rum, Owan, Çyn-Maçyn, Türküstan) bilen, galyberse-de, şygryda ýer alan ähli ýurtlar bilen bir maksada gönügen ysnyşykly “gatnaşyklary” arkaly deňi-taýy bolmaýan şahsyýetiň dünýewi şahsdygyny, has takygy, boýnundaky merjeniň Karunyň mülkünde-de tapylmaýanyny mälim etmek arkaly onuň Meňlidigini dile alman aýtmagy başaryan poetika oraşan orta çykýar.

16. 04. 2020.

Magtymgulyňyň “Akyl-huş bilen” diýen goşgusy hem “Eýran” diýlen ýer-ýurt adyny gözden salmandyr. Goşgy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN, “Akyl-huş bilen”) maglumat berildi.

“Akyl-huş bilen” diýen goşguda “Eýran” diýlen ýer-ýurt ady aşakdaky bentde ýer alypdyr:

Gözüm bagly, ötüp gitdim Eýrana,
Nesip tartyp düşer boldum Turana,
Pelek asyýasyn gurup hazana,
Sürer boldy, düşmän galdym baş bilen.

(“Akyl-huş bilen” , II, 63 s.)

Bendiň başky iki setirindäki: “Gözüm bagly, ötüp gitdim Eýrana, Nesip tartyp düşer boldum Turana” diýilýän sözleri ylmy terjimehala dahylly hasaplap ylmy dolanyşyga girizen kitaplar ýok däl, ol hakynda gürrüň edýän rowaýatlar hem bar. Öňde beýan edilen ruhy ahwaly ýatlasak, ol biçeme däl diýlen pikire gelmek bolýar. Bu bentdäki “Eýranyň” poetikasy hem şony tassyklaýan ýaly bolup görünýär. Ýesirleriň yzlaryny tapmazlygy üçin, gözlerini daňyp äkitmeklik hemme ýerde ulanylan usul bolupdyr. Nijeme ýigitleriň gözleri daňylygy äkidilendigi hem belli. Şeýle-de bolsa, biz beýle kesgitli bir pikiri öňe sürmekden saklanýarys. Onuň duýguly gahrymana, ençeme şahsa degişli ählumumy taryhy ahwalat bolup bilmek ähtimallygyny ýatda saklap, Magtymguly şol ýesirleriň ornunda özüni goýup, şahyryna söhbet edipdir diýen netijä gelýäris. Mahlasy, “Akyl-huş bilen” diýen goşguda “Eýran” ýer-ýurdy we onuň poetikasy çözülmelik meseleligine galýar.

16. 04. 2020.

Magtymgulyňyň halk köpçüliginiň arasyna giňden ýaýran eserleriniň ýene biri “**Söýmüşem seni**” diýen goşgusydyr. Bu goşgynyň şeýlekin meşhur bolmagyna sebäp bolan ilkinji ýagdaý, elbetde, Magtymgulyňyň pähim-parasatynyň örän şahyryna, çeşmeler ýaly owazly, akgyňly okalýandygy, sowatly-sowatsyz her kimi özüne maýyl edýän şirinligi bilen baglydyr. Şol ýagdaýlar bilen “eriş-argaş” gatnaşykda bolup, kirişler ýaly sazlaşyp gidýän beýleki hususyýetleriň hem hiç birini ýeňsede goýup bolmaýandy üçinem, “Söýmüşem seni” dörän zamanasynda-da, şu günler-de özüni söýdüripdir, söýdürip ýor, söýdürer-de. Ol hususyýetleriň hemmesi barada gürrüň etmeklik, boýun alýarys, bize baş berjek zat däl. Diňe biri hakynda bilşimizçe gürrüň edip bileris.

Goşgy tutuşlygyna Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebesine bagyşlanan, şahyryna söhbetiň başky iki setiri Ol hakyndaky kasydanyň kemala geljekdigini şu şekilde habar berýär: “Ýa habyp (*dost, ýar*), Hak resuly sen, Çyn jandan söýmüşem seni.” Goşgynyň dowamyny gurnaýan bentler bolsa “çyn jandan” söýginiň nä pisint söýgüdigini mälim edýän timsaly maglumatlara ýüzlenmek arkaly äşgär etmäge girişýär. Timsaly-meňzetme bolup gelýän ol aşyk-magşuklaryň köpüsi dessana öwrülen, galanlary bolsa rowaýat-efsanalaryň üsti bilen il içine giňden ýaýran edebi keşpler bolandygy üçin, “çyn jandan” söýülende nä dereje belent we mukaddes şekilde bolýandygyny oraşan aýan edýär. Oňa söz ýok. Ol deň-taýsyz söýgi bilen baglanyşykly başga bir ýagdaý welin özüniň äşgär edilmegini talap edýär.

“Söýmüşem seni” diýen şygryň başky iki setiriniň Muhammet (s.a.w.) pygamber ýaly mukaddes ylahy Şahsyýete ýüzlenip, söze başlanmagy bilen orta çykýan mantyk timsaly-meňzetmeleriň hem özge ylahy şahslar, ylahy aşyklyk dogrusynda gürrüňe ýüzleniljekdigi ýaly bir pikiri döredýär. Mantyk esassyz hem däl, başky bentlerde, belli derejede, şeýle hem bolýar. Emma

dowamy dünýewi aşyk-magşyklara sapyp gidýär. Şeýlelikde, aşyk-magşuklar öz-özünden iki topara bölünýär. Biz bu ýagdaýy ýöneligine ýatlamadyk. “Sakawyn soňuna seret.”

Birinji ylahy topar: “Derwüşler gadyr gijesin, Söýen dek söýmüşem seni.”; “Misli Ybraýym Sarany Söýen dek söýmüşem seni.”, “Misli Ýusup Züleyhany Söýen dek söýmüşem seni.” – 3 sany.

Ikinji dünýewi topar: “Mejnun Leyli perizady Söýen dek söýmüşem seni.”, “Aşyk Perhat ol Şirini Söýen dek söýmüşem seni.”, “Seýpelmelek Mahjemaly Söýen dek söýmüşem seni.”, “Ýemende Warka Gülşany Söýen dek söýmüşem seni.”, “Aşyk Nowruz, Gül-Ferhary Söýen dek söýmüşem seni.”, “Bir-birini Wamyk, Uzra Söýen dek söýmüşem seni.”, “Aryzda Ganbar Arzyny Söýen dek söýmüşem seni.”, “Misli ol Tahyr Zöhräni Söýen dek söýmüşem seni.”, “Aşyk Garyp Şasenemi Söýen dek söýmüşem seni.”, “Aý Gün-u, Zemin, asmany Söýen dek söýmüşem seni.” – 10 sany.

Muhammet (s.a.w.) pygambere bolan söýginiň beýanatynda ylahy aşyklardan dünýewi aşyklaryň üç esseden gowrak bolmagy birbada üýşerdiji tilsim ýaly bolup görünýär. Emma “Söýmüşem seni” diýen goşgyny döredeniň Magtymgulydygyny ýada salsak, tiz pähimlilikden el çekmeli bolarys. Onuň bir emmasy bolmaly.

Biziň düşünişimizçe, goşgynyň baş maksady Muhammet (s.a.w.) pygamberiň belent mertebesini wagyz etmekden ybarat. Özem şeýle wagyz yslam ylmyndan habarly adamlara garanynda, şol döwürde garamaýak halka has derwaýys bolupdyr. Ýogsam bolmasa, kökünü irki gadymyýete uran taryhynyň hiç bir sahypasynda tersalar diýlip bilinmedik oguzlar-türkmenler, tersine, kalby Taňry ylhamly millet hökmünde özüni ykrar etdirip gelipdir. Magtymgulynyň ýaşan zamanasynda bolsa içki we daşary taryhy ýagdaýlaryň çekip-çydardan ýowuz bolmagy, mekdep-medreseleriň seýrekleşmegi ilatyň dini ynanjyna hem öz tagmasyny basypdyr, belli bir derejede, musulmançylyk parzlardyr wajyplary berjaý etmekligiň ornuny gitdigiçe “gara günü dolamak” aladalary eýelemäge başlapdyr, netijede, bir wagtky okýamyş ilat sowatsyzlygyň labryna sezewar bolupdyr. Ýagdaý şu töwra bolansoň, “Asal dessan bergil ile merhaba, Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy” ýa-da “Erk isteyip, ajap dessanyň satma, Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.” (“Ötgül, Pyragy”) diýip bilen Magtymguly ýaly akyldar ulamanyň haýsy meselä ýüzlense-de, il-gününiň aladasyny gapdalda galdyrmajakdygy öz-özünden düşnüklidir. Biziň pikirimizçe, goşguda ylahy aşyklardan dünýewi aşyklaryň üç esseden gowrak bolmagynyň “emmasy” şundan ybaratdyr. Ýokarda beýan edilen poetikany beýleki tarapynyna öwürsek, ylahy düşünjeli aşyklygyň köpler üçin alasarmyk görünjekdigini, emma halk üçin ol ýa-da beýleki şekildäki dünýewi ýorumlaryň has düşnükli we has täsirli boljakdy baradaky manyny okamak mümkindir. Dünýewi duýgy-düşünjeli jemgyýetde ýaşayan biziň köpimiz üçinem bu poetiki tilsim “el berişi” şahyranä närsä bolup görünýär.

Çykgyt hökmünde, dünýewi mazmunly aşyk-magşuklar (*dessanlar; rowaýat-hekayatlar*) ylahy duýgy-düşünjelerden uzak bolan edebi keşpler däl, olaryň hem aşyk-magşuklyk ýodumларында dini ygtykatlaryň, ylahy keramatlaryň öz orunlarynyň bardygyny ýatlamak ýeterlidir. Bu hem Magtymguly ussadyň “bir okda iki towşany awlamak” ukybynyň ägirtliginden habar berýär.

Ýokarky gürrüňlerden soňra biziň “Eýran” diýlen ýer-ýurdumyzyň we onuň poetikasynyň, köp babatda, düşnükli boljakdygyny çen edýäris. Nobat “Söýmüşem seni” diýen goşgynyň ikinji bendiniňki:

Eýleýip seýr-u seýrany,
Keş etsem külli Eýrany,
Misli Ybraýym Sarany,
Söýen dek söýmüşem seni.

(“Söýmüşem seni”, II, 156 s.)

“Eýran” diýlen ýer-ýurduň poetikasyna göz ýetirerimiz ýaly, özümize “Näme üçin “Eýran” bolmaly, “Hindistan” ýa-da “Rumystan” diýlende bolmazmydy?” diýlen ýaly soragy berip göreli. Akyldaryň özi ýazan bolsa bolardy. Emma ýazmandyr? Onuň hem özüne ýeterlik sebäbi bardyr. Ozalam belleýşimiz ýaly, Magtymgulynyň eserlerinde “**sebäpsiz çöp başy gymyldanok**”. Biziň pikirimizçe, “Eýranyň” saýlanyp alynmagy we onuň poetikasy, ilki başda, bu ölkäniň hem gadymy taryha baýlygyndan, nijeme neilşalygy bilen dünýä meşhur bolandygyndan, ondan soňrada, tutýan jugrafyýasy boýunça beýleki ölkeleriň hiç birinden kem oturmaýandygyndan, iň esasy hem, “Jeýhun bilen bahry-Hazar arasyndaky” türkmen milletine duldegişir goňşudygyndan we halkymyzyň özge ölkelere garanynda, Eýrana has beletliginden hasyl bolandyr. Ýöne-möne beletlik hem däl, “Eýranyň” poetikasy” türkmenleriň şol wagtky gapyl köpçüligine çenli “baş bargy” ýaly tanaýandygyndan hasap tutupdyr.

Magtymgulynyň, aslynda, ylamsyz dörän eseri ýokdyr-la welin, ýöne şygrylaryň aglabasyny okanynda, ägirt ylhamyň daşyndan halys ýürekden jan çekilip döredilen ýaly bir duýgy döredýär. Şeýle duýgyny oraşan aýan edýän eserleriniň biri hem akyldaryň “**Ölmesden burun**” diýen muhammesidir. Goşgy başdan-aýak ynsanperwerlik ruhuna ýugrulan wagyz-nesihatlar – ynsanyň öz ynsanlyk ymmatyna mynasyp bolup, akyly-başly ýaşamagy, gündelik aladlara gümra bolup, ertirki günlerde hökmany suratda ýüze çykjak ýagdaýlary gözden salmazlygy, ätiýajy elden bermezligi ýaly hikmetler bilen adamlara berlen ömri pähim-parasatly geçirmeklerini arzuw edýär. Muhammesiň her bendinde birnäçe ündewleriň aýdylýandygy sebäpli, olaryň her biri hakynda aýry-aýrylykda gürrüň etmekden saklanyp, nusga bolsun diýip, hersinden iki setir almaklygy makul bildik.

Birinji bentden: “Saglygyň gadryny bilgil, hasta bolmasdan burun, Hastalyk şükrüni kylgyl, täki ölmesden burun.” Burun – ozal, öň, öňürti, çenli.

Ikinji bentden: “Hatyryň ýüz-müň perişan, kethudalyk gaýgysy, Ne ajap hoş hal idiň, özüni bilmesden burun.”

Üçünji bentden: “Ýaradan ýadyňdadyr, başyň ýowuz halda eken, Ötse ýüz ýyl, ýada düşmez, belli hoş halda eken.”

Bäşinji bentden: “Garra bolma iki günlük iýgu-içgu, malyňa, Hakykat arypy gör, atlasy berdi şalyňa.” Garra bolmak – ulumsylyk etmek, men-menlik, tekibirlik etmek, tumşugyňy göge tutmak.

Bu duýduryşlar asyl manysynda-da Magtymguly ussatlygynyň derejesinde öz beýanyny tapypdyr, olaryň aňymyza we duýgymyza has içgin aralaşyp, her birimiziň goýazy akyla gulluk etmegimiz üçin setirleriň içindäki durnukly söz düzümleri, şertli çeper aňlatmalar (troplar) barada ýekänme-ýekän gürrüň edip, gepi uzalmanymyzda-da, ulanylanyl: “Düz ýeriň gadryny bilgil, derýa dolmasdan burun, Gämide hüşgär oturgyl, gidaba gelmesden burun.”, “Degse bir bady-hazan, soldyr seni gülde eken.”, “Galmamyş bu köne dünýä Rüstem ile Zalyňa.” diýen ýaly timsaly meňzermeler hem özüniň şahyrana poetikasy bilen goşgynyň wesýetlerini mäkäm syntgylaýar, aňrujy şygryýet üşügimiz bar bolsa, biziň ajaýyp durmuş kitabymyz hem gollanmamyz bolup biler.

“**Ölmesden burun**” diýen goşgynyň dördünji bendinden üstaşyr geçenimiziň sebäbi, ol başlemede biziň mesele edip öňe çykaran “**Eýranymyz**” we onuň poetikasy saklanýar. Soňraky gürrüň ol hakynda. Başlemäni okalyň:

Akly-huşuňa ýetişdiň, eýlediň seýrany sen,
İstär idiň jem edem, bu küllühüm Eýrany sen,

Iýmediň bir dem parahat Taňry beren nany sen,
Heý, habaryň barmydyr, bu jahanyň myhmany sen,
Azygyň taýýary kyl, kerwen çekilmesden burun.

(“Ölmesden burun”, II, 288 s.)

Näme üýtgäp-özgerse-de, ynsanyň tebigatynda Adam atadan bäri şol bir bolşuny saklap gelýän ynsançylyk hususyýetleriň biri-de ýaşlyk we ýaşlygyň ýelgini, badyhowalygy bolsa gerek. Bedende güýç dyňzap dur, hyýal hem al-asmanda gaýyp ýör, onsoň tutuş Eýran ýaly ägirt ýurdy özüňe gulak asdyrmak dagy nämejik... Durmuş hakykatynyň bolsa seniň bilen işi ýok, güýç-kuwwatyň barmyş hem diýenok, arzuw-hyýallaryňy hem gulagynyň daş ýanyndan geçirip, başyny öz başagaýlygyndan gutarmagyň aladasy bilen öz ýoluny külterläp barýar. Diýmek, sen bütin Eýrany (küllühüm Eýrany) öz gününe goýup, ýaşlygyňy derekli ýere, haýyrly işlere, Watanyň hyzmatyna, ylym-bilim almaga, mümkin bolan gowulyklara sarp et, sähel salymdan “Iýmediň bir dem parahat Taňry beren nany sen”, ...ondan soňra bolsa... soňraky gazaply hakykat bendiň dördünji we bäşinji bendinde garaşýar. Biziň pilirimizçe, ýokarda beýan edilen ýagdaýlar “Eýran” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasynyň öz düzüminde saklaýan tebigy hakykatydyr. Ýene bir bellemeli zat: “**Ölmesden burun**” diýen goşguda diňe “Eýran” diýlen ýer-ýurt ady getirilýär. Onuň hem öz manysy bolmaly. Ýöne biz ondan bihabar.

Sözümizi jemläp aýtsak, “Ölmesden burun” ynsanyň tebigatyna şeýle bir belet welin, diýip-aýdar ýaly däl. “Sen oňa şu wagt düşüňip ýörmüň?!” diýiljegini bilsek-de, adalatly bolmaga çalşyp, “Hawa, şu wagt biraz aňlajak bolýarys” diýmeli bolarys. “Doly akyl ýetirdim” diýmek bolsa “Magtymgulynyň aýdan manyly gepiniň hemmesine düşündim” diýmek bilen des-deň tassyklama bolar. Beýle garralykdan Hudaýyň Özi saklasyn!

21. 04. 2020.

Magtymgulynyň “**Saldy diýdiler**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DEHISTAN [دهستان], “Saldy diýdiler”) durlup geçildi. Magtymgulynyň “Saldy diýdiler” diýen goşgusy “orta boýly”, sekiz bentden ybarat, gunt düşen ýaly eserleriniň biri. Goşgynyň birinji bendi bizi mähetdel etmän, gozgan meselesini orta atmak bilen söze başlaýar: “Ähli-kuhy-Kapdan Dehistan üzre, **Bir mekan leşgerin saldy diýdiler**. Byragyn galgadyp, inip güzere, Bir damja suw goýman sordy diýdiler.”

Kuhy Kap – (Kap dagy) Gündogar edebiýatynda, şol hatarda, türkmen nusgawy edebiýatynda-da iki manyda duş gelýär. **Birinjisi**, asyl-maddy manysynda Kawkaz daglaryna-da Kap dagy diýýänler bar. Türkiýäniň Baýburt etrapybyň demirgazyk-günbatarsynda ýerleşýän galyň, üsti tekiz daga-da ýerli ilat Kap (Kaf) dagy diýýär. Kap dagynyň asyl manysy edebiýatda seýrek ulanylypdyr. **Ikinjisi**, hyýaly (mifiki) manysy – jadyly ertekilerde, dini rowaýatlarda aýdylyşyna görä, Kap dagy Ýer togalygyny tutuşlygyny gurşap alypdyr, depesine seredeniňde, telpegiňi ýere gaçyrýan beýiklikde, belentliginden-de beter uçursyz galyň bolup, döwlere-de per bermändir. Kap – Symrug (ýa-da Anka) guşunyň ýaşaýan mekany. Ýazuwly edebiýatymyza Kap dagynyň hyýaly sypaty köp duş gelýär. Diňe bir Magtymgulynyň “Saldy diýdiler” diýen goşgusyndan başga, ýene on şygrynda “Kap” garşymyzdan çykýar. Gürrüňi edilýän eseriň birinji setirinde bu dagyň maddy manysy-da “yş bermän” duranok, onuň şeýle bolup görünmegini “**Dehistan**” diýlen ýer-ýurduň maddy-mazmuny üpjün edýän bolmagy hem mümkin. Emma ikinji setirler ony ikinji manysyna tarap gönükdirýän ýaly bolup görünýär: Kap dagynyň üstünde ýerleşen “**bir mekan leşgerin saldy diýdiler**”, ýagny agyr goşun bilen (Dehistana) geldi “diýdiler”. Üçünji setir: “Byragyn galgadyp, inip güzere” diýýär. Byrag – gatyrdan kiçi, eşekden uly, toýnagly we

guýrugy sygryňky ýaly, ýüzi adamyňka meňzeş – setiriň hereket ulgamyndan ýüzi adamyňka meňzemeýän bolsa-da, birtäsin, mongol atlary göz önünde janlanýar. Olar derýanyň güzerine inip, “Bir damja suw goýman, sordy diýdiler.” diýip, dördünji setir bolan pajygany göçme many-da (simwol) şahyrana suratlandyrýar.

“Saldy diýdiler” atly goşgynyň birinji bendinden soňraky bentleriň hersinden iki setiri ýüzlenmek arkaly doldurmak isleýäris: 2. “Bejan (belki, “bu jandyr”) harap bolmuş ahu-zar bilen, Türküstan söweşiň ençe mar bilen.” 3. Dökülip galdylar zarlap beýtinler (*öýler, jaýlar*), Çykydyr janlarmyz, boş galyp tenler.” 4. “Başy boş galypdyr bolan juwanlar, Tagtyn unudyp şa, ötüpdir hanlar.” 5. “Hywa gark bolupdyr gamyň siline, Tagma basypdyrlar türkmen diline.” 6. “Gudratyndan düşüp köp uly pirlar, Daglar ýykylypdyr jünbüşläp ýerler.” 7. “Özün yrak taşlap sarwansyz mallar, Söküp gidipdirler köp uzak ýollar.” 8. Budur seniň jebriň, eý zalym pelek, Gör, ne gözel janlar eýlediň heläk.”

Sekiz bendiň içinde ýerleşen biziň meselämiz – “Eýran” diýlen ýer ady-da ol pajygaly ýagdaýa kepil geçýär. Ol kepilçi bendi bolşy ýaly göçürýäris:

Hywa gark bolupdyr gamyň siline,
Tagma basypdyrlar türkmen diline,
Eýran jebir edipdir gözel iline,
Barysy gaçyşyp geldi diýdiler.

(“Saldy diýdiler”, II, 215 s.)

Bu bentiň “Eýran” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy öz düzümünde saklaýan “jebir edipdir gözel iline” sözleri Eýranyň özüniň jebir etmän, gelmişekleriň “Eýranyň gözel iline jebir edendigi” manyda kabul etmegimizi ündeýär, ýerliginde şonuň şeýledigini, Eýranyň gözel ilini ýerli ilatyň gyrgynçylyga, tozgunçylyga sezewar edilendigini “Barysy gaçyşyp geldi diýdiler” diýlen setir tassyklamak bilen, “Eýranyň” poetikasynyň goşguda hem-de bentde özüne ýüklenen borjy abraý bilen ýerine ýetirendigini alamatlandyrýar.

24.08.2021.

F

FARS (PARS) – [فارس] Eýranyň gadymy ady. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen goşgusynda “Pars ile Eýrany” diýmegi şonuň üçindir. Diýmek, “pars” diýlen millet ady ýer-ýurt adyndan kemala gelipdir. Akyldaryň “Aly siziňdir” we “Ötgül, Pyragy” diýen goşgularynda “pars” düşüňjesi millet adyny hem, ýurt adyny hem özünde jemleýär. Biz onuň ýer-ýurt adyna ünsi çekmek isleýäris. Ol barada seret: “EÝRAN”

Magtymgulynyň pespäl akyldar bolandygyndan habar berýän “**San bolsam**” diýen goşgusynda bary-ýogy üç sany ýer-ýurduň ady agzalýar. Bu maglumat goşgynyň mazmunynyň örän saldamlydygyny, Gündogaryň birgiden söz ussatlarynyň atlarynyň we eserleriniň agzalýandygyny nazara alsak, ençeme ýer-ýurt atlary hem oňa dahylly bolaýjak ýaly görünýär. Emma onuň şeýle bolmandygy üçin, ussadyň ýer-ýurtlary özüde saklaýan döredijiliginde seýrek ýagdaý bolup, ünsi özüne çekýär. Şolaryň üçünjisi “**Fars**” bolup, Eýranyň gadymy adyny ýşarat edýär.

Goşgy barada seret: BEÝTULLA we DAMEGAN (DAMGAN), “San bolsam”.

“San bolsam” diýen goşgynyň altynjy bendini okaýarys:

Abu Bekr gan ýyglap Farsda galsa,
Aly, Mamun, Abisdama (?) deň bolsa,
Zünnun baryp, ol Rüsteme zor sals,
Rüstemiň derdine men derman bolsam.

(“San bolsam”, I, 68 s.)

Bendiň birinji setirinde gadymyýetde ýaşap geçen anyk, aýry-aýry taryhy şahslaryň biriniň; ikinji setirinde üçüsinin; üçünji setirinde ikisiniň ömür ýolundan alnan parçalar ýatlama-beýanat şekilinde agzalyp geçilýär. Şol gysga beýanatlaryň her biriniň aňyrsynda ulgam-ulgam bolup gidýän waka ýodumlarynyň saklanýandygyny döz önüne tutup, olaryň haýsy birine ýanaşsak, ol biziň üçin ýollaryň üçünjisi – “Gitse, gelmez” bolup görünýär. Biz onuň azabyndan çekinemzok, azabyň netijesiz bolup çykjagyndan çekinýäris. Zünnun bilen Rüstemiň arasynda bolan garpyşyk babatda “Sözlüklerden”, “Rowaýatlardan” nähili-de bolsa, bir ugrukma alyp biljekdigimiz baradaky ynamymyz “Abu Bekr gan ýyglap Farsda galsa” diýen setire gezek gelende, gylawyndan döňýär duruberýär. Ony gylawly saklamak üçin ylahyýetden düýpli sowatly bolmak gerek. Olam, bizde ýok. Ýagdaý şu töwra bolansoň, ýokarky bentedäki “Farsda” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy hezreti Abu Bekriň şol mekanda haýsydyr bir pajygaly hadysany başdan geçirmeli bolýsa, özüniň oňa “derman” bolup biljekdiginden başga ýagdaýlardan bizi habarly edip bilenok. Başgalara habarly edip durandygyna bolsa şübhamiz ýok. Biz diňe özüme jogap berip bilýäris. Uzyn sözüň gysgasy, Magtymgulynyň “San bolsam” diýen goşgusyndaky “Fars” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “diline düşüňip” bilenler üçin birgiden hekaýatlary we olardan gelip çykýan hikmetleri serpaý edip biler. Her zadyň bir nesipli günü bardyr!

29. 04. 2020.

Magtymgulynyň aýdyşyk goşgularyndan biri “Magtymguly – Zunuby” diýen goşgusy özüniň many-mazmuny, maglumat baýlygy, çeperçilik kämilligi nukdaýnazardan türkmen edebiýatynyň taryhynda “garşylykly dörän goşgular” ulgamynda öň hatardaky orny eýelemegi bilen ähmiýetlidir.

Magtymgulynyň aýdyşyk-goşgulary we bu goşgy hakynda öňde: (seret: DAGYSTAN [داغستان], “Magtymguly-Zunuby” hem-de KAP (Kaf) dagy [قاف داغی], “Donun kim biçdi”.) dur-lup geçildi.

Ynsanyň beden agzalaryny düzýän parçalar barada pikir ýöredýän bu goşguda “Farsdan” diýen ýer-ýurt ady hem orun alypdyr. Oňa “**DAGYSTAN**” hakynda gürrüň edilen sahypada-da ýüzlenendigimize garamazdan, “Parsly” mesele barada aýdylmaly bolandygy sebäpli, bendi durşuna göçürýäris:

– Jennet topragyndan kyldy jemalyn,
Sag elin Käbeden, Farsdan solun,
Taýyf topragyndan şirin zybanyn,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

(“Magtymguly – Zunuby”, I, 110 s.)

Biziň pikirimizçe, bu ýerde we tutuş goşgudaky alnan topraklar göçme mana eýedir. Beýle diýildiği ynsan bedeniniň her bir agzasy dürli mekanlaryň topragyndan alynman, eýsem-de bolsa

olaryň her biriniň ukybyna, ýerine ýetirip bilijilik ähmiýetine, häsiýetine görä, zeminiň biri-birinden tapawutly mekanlarynyň tebigy özboluşlylyklaryna, olaryň her birine mahsus bolan hususyýetlere görä ýakyndygynyň şertli aňlatmasy diýiligidir. Aslynda, Allataga Adamy döredende, “bir owuç toprakdan” döredipdir diýlip hekaýat edilýär. Şu tassyklama öňde belenilişi ýaly, Magtymgulynyň öz goşgularynda-da duş gelmek bolýar.

Gozgan meselämize gelenimizde, Alladatagalanyň Adamyň “Sag elin Käbeden, Farsdan solun” kylmagy hem şertli aňlatmalygynyň daşyndan maddy manysynda “topraga” hiç hili dahyly bolmaýan ikinji bir şertlilikden habar berýär. Biz şygryň diline düşünýän bolsak, “toprak” diýlen söz öz düzüminde “yslam” we “yslam taglymatynyň” ýaýrawy, hereketi, güýç-kuwwaty, ynsanlara baglylygy we ş.m. hususlara yşarat edýär. Bu poetiki täsinlik bolsa ol iki ölkäniň yslam ygtykaty babatda biri-birinden tapawutly tarapyny ynsanyň iki golunyň güýç, gujura eýe bolmak mümkinçiligi nukdaýdan biri-birinden parhlydygy yşarat edilmek arkaly aňladylýar. Uzyn sözün gysgasy, elimiziň ikisi-de kuwwatlydyr, emma sag el sola garanynda, bereketliräkdir diýmek bilen, sözümizi jemlemek isleýäris.

05.05. 2020.

Magtymgulynyň halatly eserleriniň biri “Bu dünýä” diýen goşgusy barada öňde kem-käs gürrüň edilipdi (**seret:** BULGAR, “Bu dünýä”). Emma goşgynyň many-mazmun we maglumat saldamynyň özge eserlerden görnetin tapawutlydygy sebäpli, ol barada başardygymyza bir zatlar aýtmagy niýet edinýäris. Bu wajyplyga şygryda duş gelýän “Fars” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň hem, belli derejede, öz goşandyny goşýandygyny göz önüne tutsak, şol wajyp diýip bilen amalymyz parza öwrülýär. In bolmanda, beýik Akyldaryň jugrafiýa düşünjesiniň gürrüni edýän “Bu günýä” barabardygyny magat göz önüne getirip bilmegimiz üçin, bu dünýäniň esasy ýer-ýurtlary dogrusynda ýüzugruna bolsa-da aýdyp geçmegimiz gerek.

Birinji bent: “Abady-haraby, derýasy-düzi, Ýüz alty müň agaç ýoldur bu dünýä.”

Ikinji bent: “Kyrk alty müň agaç suwdur, derýadyr, Ýetmiş iki tüysli dildir bu dünýä.”

Üçünji bent: “**Bir elli müň agaç** ýollar onda bar, Döw-peri mesgeni, gu:llar onda bar.”

Dördünji bent: “**On iki agaç** jaýy-Hindistan, **Alty müň agaç** ýol arzy-Rumystan, **Dört müň** Saklap, Senjap, **dört müň** Zeňistan, Göýä geçüp barýan sildir bu dünýä.”

Bäşinji bent: “**Dört müň parsah** Ýemen, **bir müň-de** Bulgar, Zemini-Ýunan hem bolar **ýek hezar, Müň agaç** ýol dagdyr döwi-merdumhor, Onda agyp bargan saldyr bu dünýä.”

Altynjy bent: “**Müň agaç** kilim güwş, ýek dest-u ýekpa, **Bäş müň agaç** Ýajuj, **müň agaç** sähra, Ýedi müň agaç ýer jezire, derýa, **Müň agaç** ýer ýatan maldyr bu dünýä.”

Ýedinji bentde bizi gyzyklandyrýan “Fars” diýlen ýer-ýurdy orun alypdyr. Ony soňa galdyryrys.

Sekizinji bent jemleýji bolup, onda Magtymgulynyň ady geçýär, akyldaryň hatyrasyna ony adat edilen görnüşde göçürýäris:

Magtymgyly, adyň döndi Pyraga,
Paryg bolup, çek özüňni gyraga,
Hasap etdim dünýä başdan-ayaga,
Üç yüz altmyş ýyllyk ýoldur bu dünýä.

Ýokarky mysallarda duş gelýän ýer-ýurt atlarynyň hersi barada öz ýerinde gürrüň ediler. Bularyň bu ýerde ýatlanmagy bolsa goşgynyň, diýmeli, Magtymgulynyň dünýäniň jugrafiýa giňişligi barada uçursyz sowatlydygyny tassyklaýandygy üçindir. Goşgudaky “Diýmän, bize mälim

däldir bu dünýä” we “Hasap etdim dünýä başdan-aýaga” diýen setirlerini aýdylyşy ýaly kabul etsek, onda olara çeşme bolup hyzmat eden kitap-golýazmalary tapmak, tapanyňdan soň olary seljermek şol döwrüň taryhy şertlerini nazara alanyňda, “är ömrüniň” ýetmejegi, eger ýeterdi diýsek, akyldaryň özge şygrylarynyň dünýä inip bilmejekdigi sähelçe sowady bolan adam üçin-de düşnüklidir. Bu ýerde mesele, “BULGAR” hakda gürrüň edilende ýaňzydylyşy ýaly, bu maglumat baylyga ylahy ylhamyň çeşme bolmagy, başgaça aýtsak, öz-özünden dile gelmegidir.

Ol maglumatlaryň öz zamanasynyň adamlarynyň dünýä garaýşyny ösdürmekde tapylgysyz çeşme bolup hyzmat edendigini şübhelenmese bolar. Eger näme-de bolsa, bir zada şübhelenmeli bolsa, onda onuň jugrafiýa ylmy nukdaýnazardan käbir “agajyň, parsahyň, üç ýüz almyş ýyllyk ýoluň” takyklygy bolup biler, belki, häzirki zaman ösen jugrafiýa ylmy ol barada öz sözünü aýdyp biler, häzirki zaman okyjylarymyzyň içinde-de käbir “düzedişi” girizip biljekler ýokdur diýibem bilmeris, özüme galsa, Magtymgulynyň haýsydyr bir ylmy derejä dalaş etmändigine ynanyň, maglumatlaryň şol durşuna galmagyny towakga edýäris. Çünki edebi döredijilik bilen ylmy döredijiligiň hersiniň öz maksady we tebigy aýratynlyklary bardyr.

Soňa galdyrylan **ýedinji bende** gelenmizde, ilki bendi dolý okalyň:

Üç müň üç ýüz agaç ähli-yslamdyr,
Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr,
Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Görnüşi ýaly, “Üç müň üç ýüz agaçdan” ybarat giňişligiň içinde ýer alan “**Fars**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy şygryň umumy many-mazmunyna we şahyrana poetikasyna öz goşandyny “ähli-yslamyň” aýrylmaz bölegi bolup durýandygy hem-de giňişligi boýunça dünýäniň öň hatarda durýan ülkeleriniň hatarynda durýandygy, ahyr soňunda-da, türkmen topragynyň gadymy taryhy döwürlerinden bäri aýrylmaz goňsusy bolup durýandygy bilen “Bu dünýäde” ähmiýetli orny eýeläp, şygry hakyndaky gürrüňi wajyplygyndan parza öwürýär. Nakyl: “Kyýamat günü goňşudan.” Agaç, (türkmençe) parsah (parsça) – alty (ýedi) kilometre barabar uzynlyk ölçeg atlary.

23. 05. 2020.

G

GARB – [غرب] Günbatar. Günüň batýan tarapy.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly goşgusynyndaky ýer-ýurt atларыnyň sanawynda birnäçe ülkäni özünde jemleýän “Garb” diýlen tarap adyna hem ýer berlipdir. “Bilbil nalasy” diýen goşgy we poetikasy barada “seret: BAGDAT, BASRA, DEKEN, FARS (PARS)” ýaly ýer-ýurtlar dogrusyndaky söhbetlerde, belli bir derejede, belleniip geçildi. Olarda baş bentden ybarat bu muhammesiň dört bendi Muhammet (s.a.w.) pygamberiň adyny getirmän, Onuň şahyrana keşbini janlandyryandygy we şol janladyrmada “Seýr eden dokuz pelek asmany”, “Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen”, “Rahbin, bu älemiň soltany”, “Dört taryknyň jem bolan soltany” diýlen ýaly jümlelerdir söz düzümleri arkaly hezreti Pygamberimiziň ömür ýoly hakynda-da maglumatlar berilýändigini, şahyrana maglumatyň in baý kysmy “Mekgeden keş eýlediň şähri

welaýat käne sen” diýlen jümläniň açyklama-sanawdygy bellenildi. Şonuň ýaly-da, “Bilbil nalasy” diýlen goşgynyň hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärik adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberligiň Güneş bolup bütin ynsan kowumynyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini, Onuň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdygyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde durýandygy, şoňa görä-de meseläniň uçursyz çuň we saldamly bolşy ýaly, ony şahyranasýkilde aýdyňlyga gowuşdyrýan ýer-ýurt atlarynyň hem dünýä ýaly giňdigi-de ähmiýet berilmeli aýratynlyklaryň biridigigi barada aýdylyp geçildi. Şeýle-de bolsa, umuman, “Garp” diýen adyň hem “Bilbil nalasy” diýen goşgynyň umumy şahyranasýk akymyna goşandy, hususan-da, özüniň orun alan bendindäki poetiki hyzmaty hakynda durup geçmegimiz gerek. Bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
 Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolar dy Bagyýan,
 Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
 Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
 Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Öňde ýatlanlyşy ýaly, eser hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mübärek şahsyýetine we belent mertebesine bagyşlanan. “Garp” diýlen düşünje bolsa Türkenistandan Günbatarda ýerleşýän örän köp ýer-ýurtlar, döwletler ulgamyny aňladyp, dört taryknyň (*“tarykat” diýlen sözüň köki bolup, “ýol, ýörelge, ugur, mezhep, meslek” diýlen düşünjeleriň*) biri bolan toplumdan habar berýär. “Garp” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy “Bilbil nalasy” diýen şygryň mazmunyny hem şahyranalyk, hem jugrafiýa nukdaýnazardan baýlaşdyrmagyndan daşgary, bendiň: “Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri” diýýän başinji bendi bilen sazlaşygy arkaly, has inçe mantyklaýyn poetikany kemala getiripdir. Ol poetika, biziň pikirimizçe, Günbatar ýurtlarynyň arasynda musulmançylygy kabul eden milletleriň ötesinde, özge dini ýörelgeleri dowam edýän birgiden halklaryň, halkyýetleriň, urug-taýpalaryň bardygyny, olaryň hem ykraryny we hormatyny özünde jemleýän mazmuny “umman” diýlen çeperçilik serişdesiniň üsti bilen mähim edýär. Bu mazmun bolsa, öz gezeginde, şol ummanyň daşyna gurşalan özge ynançly ýer - ýurtlaryň asyl manysynda bolşy ýaly, göçme (*metafora*) manysynda-da hasyl boljakdyny yşarat edýär. “Garbyň” ýene-de “aýtman aýdýän” birnäçe poetiki mazmuny özünde saklaýandygyna şübhämir ýok. Ol başga kişileriň başga wagtlarda etmeli ylmy-derňewleri bolup, bizden özlerini gizlin saklaýarlar.

GÄWGALA (GÄWÜRGALA) – [كبر قلعه] Biziň eýýamymyzdan öň 1-nji müňýyllygyň 1-nji ýarymynda Gäwgalanyň ýerinde oba döreýär. Soňra ol ulalyp, gadymy Marynyň merkezine öwürülýär. Galanyň demirgazyk çetinde ep-esli meýdany tutýan içki gala – Erkgala ýerleşipdir. Erkgalanyň ýekeje derwezesi bolup, ol hem içine açylypdyr. Gäwgalanyň 15 metrlik galyňlykda bolan diňleri we atyşhanalary bilen berkidilen diwarlarynyň beýýkligi 10-15 metre ýetýär. Onuň içinde bazar jaýlary, kerwensaraýlar, metjitler, howuzlar ýerleşipdir. Gäwgaladan Horezme, Eýrana, Owganystanyň üstünden Hindistana, Sogda we beýleki ýurtlara kerwensaraýly ýollar çekilipdir.

“Gäwürgala – Baýramaly raýonynda gadymy Marynyň harabalary; Bäherden raýonynda (Nohurda) dagyň belent depesinde ýerleşýän uly gala; Günbatar Türkmenistanda (Tärimgaýa töwereginde) arheologik ähmiýetli iki gala.”¹

¹ Soltanşa Atanyýazow. Türkmenistanyň geografiki atlarynyň düşündirişli sözlügi. Aşgabat, “Ylym”, 1980, 133 s.

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýen goşgusynda “Gäwgala” diýen ýer-ýurt ady duş gelýär. Ol mekany özünde saklaýan bendi okaýarys:

Peýrewiňde kafy-Şakşak, döw saraýy-Luwluwy,
Ol aşagy Gäwgaladyr, gaýrasy ot mahfaly,
Ýokarsy Şährizenan, Katnak, Saraýdyr ol beli,
Aýdyýar Magtymguly, sen sen jahanyň jan güli,
Dine salgan Pars ile Eýrany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýen goşgusy barada “**seret:** BAGDAT, BASRA, DEKEN, FARS (PARS), GARB” ýaly ýer-ýurt atlary hakyndaky gürrüňlerde-de belenilip geçilişi ýaly, hezreti Muhammet (s.a.w.) pygaberimiň belent mertebesine, şol bir wagtda, gürrüňini edýän meselämize hem “Gäwgala”(Gäwürgala) diýlen iki sany gadymy galanyň hem özboluşly goşant goşandygyny bellemelidir. Ozaly bilen, ol goşant bentedäki beýleki ýer-ýurt atlary bilen sazlaşygy arkaly Pygamberimiziň belent mertebesiniň çäk nukdaýnazardan uç-gyraksyz giňişlige ýaýylandyny aňladýar. Galyberse-de, galanyň adyndan mälim bolşy (“Gäwgala”) ýaly, “Garb” diýlen ýer-ýurt adynda beýan edilen poetik mazmunyň tassyklamasy, ýagny yslam şerigaty-na mahsus bolmadyk özge ynanç ýörelgeleri dowam edýän birgiden halklaryň, halkyýetleriň, urug-taýpalaryň, mahlasý, “gäwür” tersalaryň bardygyny, hatda olaryň hem hormat-sylagyna mynasyp bolandygyny takyk delilli tassyklamasy hökmünde orta çykarýar. Şol tassyklamanyň şu günler hem öz güýjünde galyp gelýändigini üçin-de “Bilbil nalasyndaky” “Gäwgala” arheologik gymmatlyk derejede bolşy ýaly, janly ýaşaýşymyz babatda hem ähmiýetlidir.

GÖKLEŇ – [گوکلنگ] Türkmenleriň gadymy we uly taýpalarynyň biri bolup, türkmen topragy-nyň köp ýerine toplum bolup ýaýrapdyr. Gökleňler, esasan, Türkmenistanyň günorta-günbatar-synda Sumbar we Çendir derýalarynyň jülgelerinde, Etrek, Güngen sebitlerinde, demirgazygyn-da Ýylanly, Aýböwür, Hywa töwereklerinde ýaşaýar. Garagalpagystanyň Dörtgöl etraplarynda hem mesgen tutupdyrlar. Bu ulgamlarda “Gökleň gala”, “Gökleň medrese”, “Gökleňguýy” diýlen taryhy ýerler hem duş gelýär.

“**Gökleňguýy** [Gö:kleňguýy كوكلنگ] – 1851-nji ýylda Ryzaguly han Hidaýat Gökleňguýyny Astrabat-Hywa kerwen ýolunyň ugrundaky oturymly ýerleriň we düşelgeleriň biri diýip belläpdir (مزر اوخ ؤمان ترافس). Häzirki wagtda hem gadymy Uzboýuň hanasynyň demirgazygyn-da, Gaplaňgyrda Gökleňguýy atly ýer bar.”¹

Gökleňler nirede bolsalar-da, ekerançylyk, bagçylyk, ýüpekçilik bilen meşgul bolupdyrlar. Magtymguly “**Zarlar içinde**” diýen goşgusynda ilat toplumyny göz önüne tutan bolsa, “Gökleň” diýen şygrynda toplumyň ýaşayan mekany nazara alypdyr. “Gökleň” diýlen goşgy “EÝRAN” diýlen ýer-ýurt ady baradaky söhbete dahylly bolup, onuň “taýpa” diýlen düşüňjesi barada gürrüň edildi. “Gökleň” diýlen goşguda “gökleň” sözi ýer-ýurt, ýagny gökleň taýpasynyň oturymly mekany manysynda gelýändigini, üstesine-de şygryň gozgaýan meselesiniň düýpgöter başgadygy, şoňa görä-de, onuň poetikasynyň tapawutly hyzmatlary bitirýändigini sebäpli, onuň hakynda ýörite gürrüň etmek zurrulygy orta çykýar.

¹ Toýly Muhyýew. Türkmenistanyň oba we şäher atlarynyň sözlügi (IX-XIX asyrlar ýazuw çeşmeleri esasynda). – 2018, 78 s. (TÝA-nyň Magtymguly adyndaky Dil, edebiyat we milli golýazmalar institutynyň hazynasy. Golýazma hukugyn-da).

Magtymgulynyň “**Gökleň**” atly şygry Çowdur hana bagyşlanan goşgular toplumyna degişli. Taryhy maglumatlaryň habar bermegine görä, Çowdur han Magtymgulynyň döwürdeş garyndaşy hem ysnyşykly gatnaşykda bolan dosty bolupdyr. Ol Owganystan döwletini guran Ahmet Dürranynyň huzuryna özara hyzmatly gatnaşygy ýola goýmak maksatly giden ilçiler toparyna baştutanlyk eden serkerde bolupdyr. Taryhçy we edebiyatçy alymlar köpçüliginiň tassyklaýşy ýaly, başda Çowdur han bolmak bilen, wekilleriň hemmesi näbelli ýaragly güýçler tarapyndan öldürilipdir. Çowdur hanyň ölümüne bagyşlap, Magtymguly goşgular tapgyryny döredipdir. Gepiň gerdişine görä aýtsak, akyldaryň Çowdur han hakyndaky goşgularynyň käbirinde onuň söweş meýdanynda wepat bolman, tutulyp alnyp gidilmek we goşgularyň döreyän döwründe aýatda diri bolmak ähtimallygyny ýañzdyýan setirler hem duş gelýär. Bu içgin öwrenilmeli özbaşdak bir mesele. Ol duran ýerinde dursun. Biz “Zarlar içinde” diýen goşgynyň umumy poetikasy-na we “Gökleň” ýer-ýurt adynyň ol poetikanyň kemala gelmegi hakyndaky goşantlaryna döneliň. “Gönleň” diýen goşgynyň birinji we ikinji bendinde oturymly mekany aňladýan “Gökleň” söhbetbaşy bolup gelýär. Ol hakyndaky garaýyşlarymyzy soňa goýup, şygryň umumy poetikasyny takykklamaga çalşalyň.

“**Zarlar içinde**” başdan-aýak mersiýe ruhuna ýugrulan. Adatça, mersiýelerde bagyşlanan kişiniň adamkärçilik sypatlaryna, gahrymanlygyna, bitiren işlerine, galdyran mirasyna, belli bir derejede orun berlip, ol sypat şygrylarda, galapyn, ykbaldan, pelekden, ajaldan nalyşlara uly orun berlipdir. Şoňa görä-de, şygryýetiň mersiýe görnüşiniň halk içine giňden ýaýraman galmagyny – bu bir, ikinjiden – bagyşlanan merhumyň diňe ýakyn garyndaşlary tarapyndan ýat tutulmagy bilen ýa-da kagyz ýüzüne geçirilmegi bilen çäklenmegine getiripdir. Bu ýagdaýlar türkmen şygryýetinde däbe ýakyn bir edebi närsä öwrülipdir. Bu ýagdaýlar baş bentden ybarat gürrüni edilýän goşgynyň diňe dört: “Pelek seniň gül ömrüni soldurdy, Hazan degdi, now gunçaňy **ýoldurdy**”, “Magtymguly, hemdem, akyl-syrdaşyň, Tutabilmez özün, döküp gözýaşyn” setirlerinde duýulýar. “Zarlar içinde” goşgynyň galan bentlerdir setirleri mersiýe ruhuny saklamak şerti bilen adaty mersiýelerden düýpgöter tapawutlanýar. Şol parhlylyk Çowdur hana ýolugan pajyganyň il-günüň rahat ýaşamagy, Watan topragyny gorap saklamak ýaly ulil bähbitli maksatlary amala aşyrmak ýüzünden peýda bolandygyndan, başgaça aňlatsak, “Zarlar içinde” mersiýäniň hem Çowdur hana bagyşlanan beýleki goşgular ýaly, çäkliligiň daşyna çykyp, ählumumylyga, halkylyga mahsus mazmuny özünde saklaýandygyndan ybaratdyr. Şonuň üçinem, “Gara daglar dözmeý, serin galdyrdy”, “Sözüm galat dälidir, behiştir jaýyň, Gökleň, ýomut — weýran boldy saraýyň,” “Duman aldy daglar kemerin, başyn, Aý-günler batdylar zarlar içinde.” diýlen ýaly jümleleriň ýöne bir şahyrana sypaýçylyk üçin aýdylmaýandygyny, milletiň kalbyna ornaşan hasratyň göçme manyly poetika – tebigat hadysalary arkaly beýan edilmesi diýip ykrar etsek, biziň pikirimizçe, dogry bolar. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Zarlar içinde” hem ählihalk gymmatlygyna öwürlip, biziň günlerimize gelip ýetipdir. Şygryň şeýle meşhurlyga eýe bolmagyna başky iki bentde gelýän “Gökleň” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň degerli goşant bolandygyny bellemek bilen, ol bentleri okalyň:

Çowdur han, görejim, göwün diregim,
Sen wepat bolup sen zarlar içinde.
Gökleňde pälwanym, ile geregim,
Halky goýup gitdiň narlar içinde.

Gelebilmez idi badyňdan duşman,
Gelen tapdy gitdi zoruňdan puşman,

Goja dagdan bäri – gökleňe aşman,
Bizi goýup gitdiň marlar içinde.

(“Zarlar içinde”, I, 22 s.)

Birinji bendiň: **“Gökleňde pälwanym, ile geregim”** diýlen setirindäki sypatlandyrmalaryň “Gökleň” diýlen mekan, ýagny Etrek-Gürgen sebitleri bilen utgaşdyrylmagy, görer göze, mersiýäniň pajyga howalasyny biraz peseldýän ýaly, meselem, külli türkmen topragynyň diýlen-de-de bolman durmajak pisint duýulýar. Akyldar ony diýibem bilerdi, emma diýen bolsa, Çowdur hanyň abraýyny “basmagalyplyga”, “soýtarlyga” öwürmek ýaly bir ýasamalyga, durmuşdan üzňelige sezewar etdigi bolardy. Çünki XVIII asyr **türkmen durmuşynyň syýasy-harby, mesgen bölünişiklerine laýyk gelmeýän nysak orta çykardy.** **“Gökleňde pälwanym, ile geregim”** diýilmegi bolsa şahyryň zamanasynda ýaşalan takyk taryhylygyň şahyrana şekildäki takyk beýanydygy üçinem, her bir jähetden, gymmatly jümle bolup, özüniň poetikasy arkaly “Zarlar içinde” diýlen şygryň durmuş hakykaty we poetikasy bilen bitewligi emele getirýän taryhylyk hökmünde özüni kabul etdirýär. Şoňa görä-de, Çowdur han “Halky goýup gitdiň narlar içinde.” Şeýlelikde, şygryň kagyzy ýüzünde galyp, biziň günlerimize gelip ýetmezlik howpunyň döremegini bökdäpdir.

Ikinji bendiň: “Goja dagdan bäri – gökleňe aşman” diýen setirindäki ýer-ýurt manysyndaky “Gökleňe” diýen has at birinji bendäki “Gökleňde” sözünüň poetiki mazmuny bilen utgaşyp, “Zarlar içinde” atly goşgynyň umumy poetiki akabasyna goşulýan şahyrana akym bolup göz önünde janlanýar. Ikinji bendiň “Gökleňe” düşüňjesi hem şygryň durmuş hakykatyna kybap anyk taryhylygyndan habar berýär. Şoňa görä-de, il-günüň duçar bolan ýürek derdini bent: “Bizi goýup gitdiň marlar içinde” diýlen poetiki kalam bilen aňladyp, aňyrsynda şahyrana mantykly bir üýşendiriji närsäni we ol närsäniň ölüm howpludygyny “marlar içinde” diýen söz düzümi bilen ýşarat edýär. Marlaryň (ýylanlaryň) içinde ýaşamagyň muşakgatyny diýip düşündirip bolmaz... Şular ýaly, “Gökleň” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy öz gelýän bentleriniň, şol bir wagtyň özünde, tutuş mersiýäniň many-mazmunyna täsiri ulgam-ulgam bolup gidýär. “Gökleň” diýlen ýer-ýurt ady şeýle hem bolmaly. Çünki ol Magtymgulynyň döreden sungatlyk eserinden biri ahyryn!

GULZUM – [قلم] Gyzyly deňze aýdylýar. Onuň asyly (golzom) ýunan sözi. Ir wagtlar Gulzum Nil derýasynyň aýakujuna ýakyn ýerde ýerleşen bir şäheriň ady bolupdyr. Şol şäher bilen baglanyşykly Gyzyly deňze-de Gulzum diýlip at berlipdir. Hezreti Omar ibn Hattabyň zamanasynda ol şäher ýumrulypdyr. Gulzum deňzi Arabystan, Müsür hem Sudanyň arasynda ýerleşýär. Birwagtlar Hazar deňzine-de Gulzum diýlipdir.

Magtymgulynyň öz zamanasynda we ondan soňraky asyrda-da ilat arasynda giňden ýaýran ýegana eserleriniň ýene-de biri **“Döker bolduk ýaşymyz”** diýen goşgusydyr. Bu goşgynyň gozgaýan meselesi we onuň şahyrana beýanat-ýordumy, ondan kemala gelen poetikasy zamanasynyň synpy-ýaşayyş we harby-syýasy şertlerine görä, orta çykan umymy taryhylygyň şahyrana häsiýetnamasy hökmünde özüni ykrar etdirýär.

“Döker bolduk ýaşymyz” diýlen goşgy ilkinji bendinde: “Istär – elden çyka döwlet humaýym, Doga kylyp, döker bolduk ýaşymyz. Dilegim duş eýle, gözel Allahym, Ersgin boldy gitdi gyzylybaşymyz.” diýip, parahat oturan ilatyň garşysyna dikilen ýagynyň päliniň (“*istär*”) bozukdygyny (“*elden çyka döwlet humaýym*”) şahyrana dilde beýan edip, ol musallaty başlaryndan sowmagy Allatagala ýüzlenip mynjat edýär. Ol musallat – gitdigiçe güýjeýän (“*ersgin*”)

tutuş XVIII asyrdä we XIX asyryň ikinji ýarymynda çenli Etrek-Gürgende, Hazar degrelerinde, Kesearkaç ýakalarynda oturan milletlere dynçlyk bermegik “Gyzylbaşymyz”. Bu beýan edilen ýagdaýlaryň hemmesi takyk wakalara esaslanýan umumy taryhylygy alamatlandyrýar. Goşgynyň başky bentlerindäki käbir setirlerine: **“Hydyr gezen çölde iller ýaýylysyn, Ýurt binamyz gaýym bolsun, goýulsyn, Çille mest nerlermiz barça aýylysyn, Derwüşler köňli jem dursun namaza, Ýigitler ýygylsyn söhbete-saza, Ilimiz ulaşsın sowulmaz ýaza, Togsan dolup, tamam bolsun gysymyz”** ýaly setirlerine üns bersek, olaryň poetikasy jugrafiýa çäkliligini – akyl-daryň öz ýaşan topragyny, häli-şindi aýagynyň ýetip duran ýerini – Ertek-Gürgen sebitlerini ýarat edýän ýaly bir pikir döredýär. Emma ol “çäkliligiň” görer göze, has takykygy, heniz dowamy diňlenmän gellen karar ýaly “salgym çäklilikdigini” ikinji bendiň jemleýji setiri: “Bir suprada eda bolsun aşymyz” diýip ýarat arkaly aňladýar.

Aslynda, Magtymgulynyň döredijiligine “çäklilik” diýen düşünjäniň ýat bolandygyny gepiň gerdişinde aýtmagymyz gerek. Ony diňe “Döker bolduk ýaşymyz” däl, “Türkmeniň”, “Türkmen binasy”, “Jeňi bellidir” ýaly goşgular hem tassyklaýar.

Nobat şygryň dördünji bendine – biziň esasy meselämiz “Gulzum” diýlen ýer-ýurdyny özünde saklaýan bende ýetdi. Bendi okalyň:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili,
Teke, gökleň, ýomut, ýazyр, alili,
Bir patyşa gulluk etsek başımız.

Häzirikçe “Gulzumly” gürrüň öz ýerinde dursun, ondan has öňe geçen bir närsä – “çäklilik” ýokarky bende mahsus ýaly bir garaýyş hem döredýäne meňzeýär.

Bendiň: **“Teke, gökleň, ýomut, ýazyр, alili, Bir patyşa gulluk etsek başımız”** setirlerindäki atlar aýry-aýry şahslar dogrusynda däl-de, toplumy aňladýan taýpalar manysyndadyr. Düşnükli ýaly bolup görünýän düşünjä düşündiriş berilmegi bentde ady agzalmadyk taýpa wekilleriniň beýleki tire-taýpalara (*biziň pikirimizçe, türkmenler dünýä halklarynyň içinde urug, taýpa, tirelere iň baý milletleriň biridir*) degişli toparyň arasynda aglaba köpçüligi düzmedik bolsa-da, birgiden öýli bolup ýaşandyklary sebäplidir.

Bentde ady geçýän taýpalaryň oturymly mekanlary: Etrek, Gürgen, Hazar deňziniň degresi, Uly we Kiçi Balkanyň gündogar, günbatar taraplary hemem Dag etegindäki galalar. Dogrudan-da, bu çäklilik dälmi diýsek, diýäýmeli.

Ýöne düşünişmeli käbir hususýetler bar.

Bar zatdan önürti, “Döker bolduk ýaşymyz” atly goşgudaky taýpa atlaryna şygryýetiň maglumaty hökmünde garamagymyz gerek. Şygryýetiň bolsa jemgyýetçilik aňynyň bir görnüşi bolup durýandygy sebäpli, çeper umumylaşdyrmalary käbir mysallaryň üsti bilen mantyk arkaly aňladýandygyny hasapda saklamalydyrys. Galyberse-de, Aristoteliň belleýşi ýaly, “... şygryýet taryhdan saldamlydyr we pelsepelidir: şygryýet – has umumy zatlar, taryh – ýeke-täk hadysalar barada gürrüň edýär”¹ diýen sözleri nukdaýnazardan garasak, “Döker bolduk ýaşymyz” goşgynyň hem şygryýetdigini, şoňa görä-de özüne mahsus özboluşly aýratynlyga eýedigini göz önüne tutup, onuň taglym-taglymaty beýan etmek üçin ähli taýpa-tirelerimizi sanamaga borçly bolmandygyny kabul edmeli bolarys. Eger-de, oňa taryhy maglumatlaryň çeşmesi hökmünde garasak,

¹ Аристотель. Поэтика. ГИХЛ: М., 1957, стр. 68.

“Teke, gökleň, ýomut, ýazyr, alili” diýlen taýpalaryň içinde ýaşan özge taýpa-tireler, hususan-da, “öwlat” atlandyrylan toplulyklar näme üçin ýatlanylmandyr?” diýlen sowal hem ör-boýuna galýar.

Umumy taryhylyk hakynda gürrüň edilende, edebi maglumatlaryň ýaşalan taryhdan üzňe bolup bilmejekdigi hem düşnükli. Şu kanunalaýyklyk jähätinden garanymyzda, “Teke, gökleň, ýomut, ýazyr, alili” ýaly taýpalaryň Nedir şanyň ölüminden (1747 ý.) soňra, hiç bir basybalyjy döwletiniň golastyndaky raýatlyga geçmän, özbaşdaklyga gowşandygyny ýatlasak, mesele has-da düşnükli bolsa gerek. Gepiň gerdişinde aýtsak, Döwletmämmet Azadynyň “Wagzy-Azat” eserini ýazmaga girişmegine badalga bolan ýagdaý şol erkinlikdir. Daşoguz (Horezm ýa-da Hywa), Mary, Lebap degrelerindäki türkmen taýpalarynyň “Döker bolduk ýaşymyz” atly goşgynyň daşynda galmagynyň düýp sebäbini Seyitnazar Seydiniň “Ýüz elli ýyl watan diýip gezildi, Ekinler ekildi, ýaplar gazyldy” (“Lebap, hoş indi”), “Öňe salyp serdar Mämmetmyrady, Herne nesibäni göreli, begler” (“Baraly, begler”) setirleri üm-ýşarat edýär. Bu üm-ýşarat edilýän maglumatlaryň düşündirişli beýany taryhçy alymlarymyzyň käbiri tarapyndan ýazyldy, olara salgynmakdan saklanýandygymyz öz pikirlerini aýdan hormatly alymlarymyzy hem-de özümizi ýanama geplerden gaça saklasak, iki tarapa-da ýaramly boljakdygy, iň esasy-da: serkerde şahyryň ýaşamaga mejbur bolan taryhy şertlerine özünden gowy biljeğiň bolmajakdygy we ussat bilen eňkleşmäge hem hiç kimiň şu günlerde-de, geljekde-de het edip bilmejekdigi üçindir.

Husuýetler babatdaky sözüimizi çugdamlap aýtsak, “Döker bolduk ýaşymyz” atly goşguda käbirimiz üçin jugrafiýa we taýpalar babatdaky sanawyň çäklilik ýaly bolup görünýän garaýşyň aňyrsynda Magtymgulynyň söz sungatynyň beýik ussady bolmagyndan daşgary, döwletleriň arasynda ýöredilýän kemally syýasy gatnaşklaryň töre-däplerinden kemsiz baş çykaran we ony kössüz berjaý eden akyldardygyny hem mälim edýär.

Hususy meselämize döneliň. “Döker bolduk ýaşymyz” diýen goşgynyň harby-syýasy, wataný daşary ýurtbasarlardan goramak aladasy bilen ugurdaşlykda beýan edilýän halkyň asuda, şadyýan durmuşda, agzybir ýaşamak arzuw-islegi “eriş-argaç” gatnaşykda beýan edilýär. Bu ugurdaş meseleleriň ikisi-de günübirin amala aşyrylmaly, ýöne şol mukaddes amalyň çykytyzsyz bir şerti bar. Ol şert **“Türkmenler baglasa bir ýere bili.”** Bu setir, şol bir wagtyň özünde, “jugrafiýa çäkliligi” diýlen düşüňjäniň “Döker bolduk ýaşymyz” goşgy bilen çäklenmän, eýsem-de bolsa, onuň ötesinde duran akyldaryň tutuş döredijiligi babatdaky garaýyşlardan-da sulyp taşlaýar. Onuň şeýledigini “Türkmeniň”, “Türkmen binasy”, “Gözlär men” ýaly goşgular hem tassyklaýar. Şol derwaýys “bili bir ýere” baglap bolsa, diňe ersgin bolup barýan ýagylar däl, ondan has agyr goşunly zabun basybalyjylar-da, aslynda, adamzat tarapyndan gurnalan güýçler beýle-de dursun, hatda ynsana baş bermeýän tebigy güýleriň türkmenlere kär edip bilmejekdigi ni bendiň ikinji setiri mälim edýär. Okalyň:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili,
Teke, gökleň, ýomut, ýazyr, alili,
Bir patyşa gulluk etsek başimiz.

(“Döker bolduk ýaşymyz”, I, 19 s.)

Ýokarky gürrünlere serişde bolan biziň baş meselämiz – **“Gulzum”** diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, mysaldan görnüşi ýaly, öz oturan bendi bilen birlikde, tutuş şygryň many-mazmunyny, onuň poetikasyny şygry sungatynyň iň belent tekçesine ýetirýän şahyranas serişdeleriň biri hökmünde özüni äşgär edýär. Poetika diýibem soňa diýäýseň!

10. 01. 2021.

Magtymgulynyň şygryýetinde “**Gulzum**” diýlen ýer-ýurt adyna bentlerinde orun beren eserleriniň biri “**Eýwany dört**” diýen goşgusydyr. Bu goşgy Magtymguly bilen Magrupynyň aýdyşyk goşgusy. Magtymgulynyň döredijiligine degişli diýlip bilinýän “Aýdyşyk goşgularyň” özboluşlygy we ýazarlyk meselesi barada: (seret: DAGYSTAN; “Magtymguly – Zunuby”, EÝ-RAN; “Eýwany dört”), belli derejede, aýdyldy. Emma “Eýwany dört” goşgynyň many-mazmyny, ony ýüze çykarýan poetikasy baradaky gürrüniň ýer-ýurdu aňladýan “Gulzumly” meselede ýerlikli bolup görünýändigini üçin, ol barada birnäçe hususyýetleri bellemegimiz gerek. Ozaly bilen, bu goşgynyň agramly kysmynyň dini mazmunly maglumatlardygyny bellemelidir. Galyberse-de bu “Aýdyşyk” Magtymgulynyň gönükdirýän sowallaryndan çen tutup aýtsak, Magrupynyň şahyrçylyk derejesiniň haýsy basgançaklardygyny ahyklamak bolman, şerigatdan, yslam ylmyndan habarlylygynyň ne töwradygyny takyklamakdan ybarat bolup görünýär. Magtymguly ýaly iki dünýäniň hem meselelerinden kemsiz baş çykaran ulamanyň sowallaryna Magrupynyň doly we takyk jogaplary onuň sowadyny kemsiz çykandygynyň subutnamasy bolup orta çykýar. Ilkibada, jogaplaryň takyklygyny magat göz ýetirmegimiz, soňra-da, “Aýdyşygyň”, umuman, ylahyýet mazmunlydygyny kabul etmegimiz üçin setirlere ýüzlenmegimiz gerek:

“Melaýyga gurulgan mejlisiň eýwany dört. Iman okdur, atylar, onuň-da peýkany dört, Şahymerdan Alynyň äht ile peýmany dört, Bir aýyň dört hepdesi jumgadyr-gurbany dört.”, “Çaý bile nan üstüde Musa pygamber durdy... Şiri-Huda Gülüstany-Erem bagyna girdi... Şiri-Huda Alynyň hem tyg, hem burrany dört.”, “Süleýmandyr dünýeden ogulsuz ötdi gitdi... Hydyr nebi dünýäsin agbaýa satdy gitdi”, “Resululla oturar, ýanynda myhmany dört”, “Ruhul-emin – Jebraýyl hyzmat eder ussada, Lutuň şähri zynadyr, bary gitdi berbada, Hemranyň bilbilidir, paýzy gider semada, Ol Ybraýym pygamber, bardy Allaga dada, Haka kyldy mynjat, dilinde senasy dört.”

Jogaplaryň takyklygyny öz adymyzdan aýtmak hetdimiz ýok. Magtymguly ýaly ussadyň sowallaryna berlen jogaplaryň hiç birine düzediş ýa-da bellik edilmändigini sebäpli, biz ony takyklyk diýip ykrar edýäris. Ylahyýetli meselä gezek gelende, takwa adam bolmasak-da, olarda ady tutulýan Şahlaryň we düşünjeleriň hemmesiniň dini many-mazmunlydygyny, çykgyt hökmünde, diňe Hezreti Alynyň hem “dört myhmanyň” “keramatlaşan” dünýewi Ynsanlardygyny tassyklamak bolar. Ýene bir çykgyt:

“Eýwany dört” goşgynyň käbir bendinde: “Zülpükar, Kuhy-Mary, Nil, Hazar, Karun, Eýran, Turan, Horasan” pisint närseler, adam, ýer-ýurt atlary duş gelýär. Ol atlar hem öz-özlügindäki manyda ulanylman, dini düşünjeri tassyklaýan timsaly serişdeler bolup hyzmat edýär. Biziň ünsümizi özüne çekýän mesele – ýer-ýurdu aňladýan “Gulzum” hem şol borjy berjaý edýär. So-rag-jogaby okalyň:

– Ol kim idi, dünýäde Gulzum derýadan geçdi?
Ol kim idi, narynçda ajap gülzara düşdi?
Ol kim idi, sahwat, jennet gapysyn açdy?
Ol kim idi, barçaga ölçeg donuny biçdi?
Ol kim erer, oturar jennetde, myhmany dört?

– Hemze idi dünýäde Gulzum derýadan geçdi,
Özi eken narynçda dürli gülzara düşdi,
Şahy-adyl sahwat, jennet gapysyn açdy,
Saýýat ajal dünýäde barçanyň donun biçdi,
Resululla oturar, ýanynda myhmany dört.

(“Eýwany dört”, I, 117 s.)

“Gulzумыň” aňladýan jugrafiýa manysy hakynda ýokarda aýdyldy. Bu ýer-ýurt adynyň taryhyndan Magtymgulynyň ýeterlik habarly bolandygyny, hatda ol deňzi birnäçe gezek görendigini öňde edilen we yzda ediljek derňewler, belli bir derejede, mälim etmeginden öte, akyldaryň bu deňzi şahyrana poetika hökmünde döredijiliginde dowamly işledendiginiň sebäbini anyk bolmasa-da, çen-takmynan, aýdyp bileris. Gulzum, ozaly bilen, tutýan çäginin ululygy bilen, galyberse-de, Arabystan, Müsür hem Sudanyň arasynda ýerleşip, köp söwda we harby hereketleriň merkesi bolup hyzmat edýändigini, şoňa görä-de deňiz galtamanlarynyň kemlik etmedigi bilen, soňra-da kerwen ýoly üstünden geçen, soňky asyrlarda taryha siňen bir şäheriň adyny hem özünde saklaýandygy bilen meşhurlyk gazanandygy taýyndan düşündürmek mümkindir.

“Gulzum” diýlen ýer-ýurt adynyň gelýän bentlerinde we tutuş goşguda “keramatlaşmagyny” bolsa Hemze diýlen şahsyň ady arkaly delillendirmek mümkindir.

Hemze – 1. Muhammet (s.a.w.) pygamberiň doganoglan agasy. 2. “Emir Hemze” dessanynyň gahrymany.

Biziň garaýşymyza, Magtymguly Pyragy hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamberiň doganoglanly Hemzäniň edebi keşbini “Emir Hemze” diýlen dessanyň waka ýordumy esasynda dikeldendir. Şunuň bihal esas däldigini jogap berýän bendiň ikinji: “Özi eken naryňda dürli gülzara düşdi” diýen setiri ýşarat edýär. Aslynda, hezreti Hemze yslam dininiň mäkämleşmeginde şahsy göreldesi bilen belli bolan serkerde-harby şahsyýet bolupdyr.

Sözümizi jemläp aýtsak, “Eýwany dört” diýen goşgudaky “Gulzum” ýer-ýurt ady özüniň poetikasy bilen şygryň nusgalyk şygry bolup çykmagyna önjeýli goşandyny goşupdyr.

14. 01. 2021.

Magtymgulynyň söýgi meselesine bagyşlan naýbaşy eserleriniň biri “**Ýar bizim sary**” diýen şygrydyr. Şygryň uçursyz täsin we gylawly bolşy ýaly, ýer-ýurt babatdaky meselede-de adatdan daşary özüne çekijiligi bilen höwrükdirýär. Akyldaryň şygrylarynyň aglaba köpüsünde ýer-ýurt atlary başky bentde gelmän, soňraky bentlerde duş gelýär, hatda in soňky jemleýji bentde orun berlen goşgular hem bar. Bu, göräýmäge, tehniki serişde pisint zat, ol barada agyz dolduryp gürrüň edip oturasy iş hem ýok ýaly. Bu görer göze şeýle. Emma şol “tehniki serişdäniň” Magtymgulynyň şygryýetine degişlidigini nazara alanymyza, onuň aňyrsynda hökmany suratda “bir emmanyň” saklanýandygyny çen etmek bolar. Gep şol “emmanyň ýa-da emmalaryň” nämelerdedigine, ilki bilen, düşünmegimizde, ondan soňra ony düşündürmekdedir. Bu gürründe her bir edebiýatçynyň öz garaýşynyň, aýkylamasynyň boljakdygyna şübhe ýok. Magtymgulynyň şahyrana dünýäsiniň umman ýaly giňdigi üçin, umman ýaly çuňdugy üçin, her kimiň ýüzüp bilen uzaklygy, boýlap bilen çuňlugy bilen şertlenýän tapawutlar garaýyşlaryň dürlüliginden gelip çykýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, bizem öz düşüňjämizi mälim edip, ony düşündürmäge hukuklydyrys hasap edýäris.

Biziň düşüňjämizde, ýer-ýurtlaryň şygrylaryň orta gürpünde, bolmasa-da soňky bentde gelmegi, aýratynlykda alnan şol bir ýer-ýurduň (ýer-ýurtlaryň) ýa-da many-mazmunyň şahyrana akymynyň düzüm bölegi, ýa-da many-mazmunyň ýordumyny özünde jemleýän netije hökmünde özünde görünýär. Bu galapyn şeýledir. Emma seýrek bolsa-da, şygryň başky bendinde gelýän ýer-ýurtlaryň her biriniň başga-başga poetiki hyzmatlara amal edýändigini, olaryň her birini öz ýerinde görmekligiň maksada laýyk boljakdygyny bellemek isleýäris. Häzirki gürrüňi ediljek “**Gulzum**” diýlen ýer-ýurduň başky bentde gelmegi we onuň poetiki şahyranalygy we mantyklaýyn ýşaraty barada öz pikirimizi beýan etmek isleýäris. Bendi okalyň:

Gulzумы garsanyp, kyrk ýol geđer men,
Eger ki meýl etse ýar bizim sary.
Gadam ýerne ganat baglap uçar men,
Diýse dilber: “Aşyk, ýör bizim sary!”

(“Ýar bizim sary”, I, 216 s.)

“Ýar biziň sary” diýen goşgynyň birinji bendiniň birinji sözünde “Gulzумыň” dile alynmagyny Magtymgulynyň bu deňze uly ähmiýet (*ol barada “Eýwany dört” goşgy hakynda gür-rüň edilende aýdyldy*) bermeginden öte, bu ýer-ýurt adynyň eseriň içinden parran geçýän poetika “kakuwy” bolup, haýsydyr keramat kömege ýetişmese, beden güýjine bil baglap bolmajak zady başaryp bilmejekdigi bilen, beýleki kynçylykly, emma ynsan çynyny etse, mümkin bolup biläýjek amallara öz täsirini ýetirýär. Adatdan daşary zadyň adaty zada öwrülmeğiniň bir şerti bar, ol: “Eger ki meýl etse ýar bizim sary.” Indi şol poetika “kakawyn” täsirini ser salalyň:

“Gulzumly” bendiň üçünji setiri: “Gadam ýerne ganat baglap uçar men” diýýär. Bu şygryýetimize mahsus bolan çeper ulaltma, ol özünde göçme manyny saklaýar diýiljekdir. Biz bolsa ony hakyky manysynda kabul edip, “Beýle bolup bilmez” diýjeklere “Gulzумы garsynyp kyrk ýol geçip biljek” gahrymanyň ýanynda “ganat baglap uçmagyn” uly kynçylygy bolup bilmez diýip bileris. Dowam edeliň.

Şygryň ikinji bendindäki “Kyrk ýyl gol gowşuryp gullukda” durmak, “altmyş ýyl ýöremegi alty günçe” görmezlik, “Bir şunçakly (*şeyle bir wagt*) bolsa, görsem, jan” bermek “Gulzумы garsanyp kyrk ýol” geçmegiň ýanynda yşka düşeniň elinden geljek adaty çärä öwrülýär.

“Gulzum” ýer-ýurt adynyň poetikasynyň görnetin ýa-da öwrümlü “kakuwlary” barada beýleki bentleriň mysalynda-da ýokardaky ýaly düşündiriş berip bileris, emma açyklamanyň hiç biriniň bendiň özünden az göwrümi eýelemekdigi we özüçe şeýlekin açyk hem täsirli bolup çykmaýagy sebäbinden, galyberse-de, bu goşgynyň KIMI göz önüne tutanýandygy barada çapraz pikirler döretmek ähtimalynyň güýçlüliginde, öz garaýşymyzy soňa goýup, ony şol durşuna okamagy makul bilýäris.

Ýar bizim sary:

Gulzумы garsanyp kyrk ýol geđer men,
Eger ki meýl etse ýar bizim sary.
Gadam ýerne ganat baglap uçar men,
Diýse dilber: “Aşyk, ýör bizim sary!”

Kyrk ýyl gol gowşuryp, gullukda dursam,
Alty günçe görmen altmyş ýyl ýörsem,
Bir şunçakly bolsa, görsem, jan bersem,
Jemalyn arz etse bir bizim sary.

Ne laýykly ýüzüm bardyr tutarga,
Ne aýry gapym bar ondan giderge,
Umydym bar, goýmaý bela-beterge,
Dergähinden açsa der bizim sary.

Bir kimse ýolukdy desti şeraply,
Ýelden jaýnamazly, suwdan mähraply,
Egni ak redaly, ýaşyl nikaply,
Ugraşdy bir ajap är bizim sary.

Ýoldaş bolup, bile ýördüm bir meýdan,
Meýdan içre dolup oturmuş merdan,
Bir eýwan üstünde çyrlap dört ýerden,
Diýdiler: “Goluňny ber bizim sary”.

“Pyragy!” diýp çagyrdylar, eltdiler,
“Kandadyň?” diýp, gulagyndan tutdular,
Ustuhanyň altmyş para etdiler,
Diýdiler: “Mert bolsaň, dur bizim sary”.

Magtymguly, baş gün eşret sürmäge,
Jaý imesdir eglenmäge, durmaga,
Kararym ýok oturmaga, turmaga,
Agzyn açyp durmuş ýer bizim sary.

Ylmy-seljeriş işlerinde goşgyny tutuşlygyna göçürmegiň känbir ram edilmedik amaldygundan habarymyz bar. Eýsem-de bolsa, ýokarda beýan edilen sebäpleriň daşyndan, bentleri aýry-aýrylykda almaga, ýagny birini-beýlekisinden “goparmaga” gözüň gyýmaýandygyndan, çünki şygry söýgi barada şu dereje belentlikde ýazylan eser barmyka, ýazylyp hem bilnermikä diýlen ýaly duýgy-düşünjeleri döredýänliginden – bu bir tarapdan, ikinji tarapdan, her bende düşündiriş-açyklama bermek şert diýip bilinse, hatardan galdyryp boljagynyň ýokdugyndan, ahyrky netijede, goşgyny başdan-aşak göçürmegiň parz ýaly borja öwrüljekdigini bellemelidiris.

“Gulzum” diýlen ýer-ýurt ady “Ýar bizim sary” goşga hem badalga, hem dowamyna poetiki “kakuw” bolup hyzmat edýärkä, biz bilen iki sany tapawutly düşünjäni, has dogrusy, dünýäni ýüzbe ýüz edýär: başky üç bendini okaýarkaň, şygry gutulgysyz dünýewi ýaşayşa mahsus bolan yşk-söýgi barada diýlen pikir döredýär; ondan soňraky üç bende ýüzleniňde, ylahy mazmun (*meselem*, “*Turgul*” diýdiler” *eserdäki pisint*) öňe saýlanýar-da, goşgy ruhlar dünýäsindäki yşk-söýgi ýaly-la diýen ýaly düşünje dünýewiligiň ornuny eýeleýär. Şunuň ýaly ýagdaýa duçar bolnanda, halk arasynda: “Ber, habaryňy?!” diýilýändir. Habar bermeli bolsa, dünýewi pelsepä gol ýapanlar goşgyny dünýewi söýginiň waspy hasaplap, soňraky üç bendi poetikanyň timsaly serişdesi diýen şekilde düşündirmäge çalşar; (*sopuçylyk*) meýilliler bolsa ony ylahy yşk diýip biler-de, başky üç bende esasy pikiri aýtmagyň şahyran “taýynlygy” hökmünde gararlar. Şeýlelikde, pikirleriň çaprazlygy, iň müşgül tarapy-da, biriniň beýlekini ynandyryp bilmejek, gepleşik dilinde aňlatsak, “Seniňki dogry diýdirip” bilmejek bölünişiň orta çykýandygyna sowuk-sala garasak-da, eser aýry-aýry düşünjeler, dünýägaraýyşlar, ýaşayyş usulyndan söhbet edýän ikä bölünme ýaly bir netije gelip çykýana meňzär. Ol, hakykatdan-da, şeýle bolsa “Gulzумыň” poetiki “kakuwlary” çäklenen ýaýrawda, ýagny başky üç bentden geçmän wezipesini tamamladym eder. Biziň pikirimizçe, “Gulzумыň” poetikasy tutuş goşgynyň süňňüne siňen täsinlikdir, goşgy hem hiç hili mesele çaprazlygyna sezewar bolmandyr, şoňa görä-de dünýewi ýa-da ylahy diýlen garaýyşlarymyz hem bärden gaýdýan pikir ýöretmeleridir.

Dünýewi we ylahy garaýyşlardan başga bir garaýyş bolup bilmezmi? Bolup biler! Biziň düşünişimizçe, iki garaýyşyň hem ötesinde ikisini-de birleşdirip, bir bitewiligi-duýgysy çuňňur we many-mazmuny ägirt düşünje saklanýar. Düşünişeliň.

Birinji beden pidakärligini talap edýän birinji üçlük dünýewi yşkdan, ýagny aşyklykdan söz edýär, ikinji üçlük ruhy ahwalaty beýan edýän bolsa-da, ýene duýguly gahrymanyň beden pidakärligine mätäç yşkdan – aşyklygy talap edýär. Mahlasy, ikisiniň-de çeşmesi aşyklyk ylhamydyr. Magtymguly aşyklygyň ikisini-de Allatagalanyň beren peşgeşi hökmünde kabul edip, ikisini-de mukaddes bitewilik hasap edipdir. Akyldar ýalňyşmandyr. Yşk, aşyklyk kalbyňa guýlup, aňynda mäkäm orun almasa, wagtyň şertdir şatylarynyň we ýaş basgançaklarynyň soňy görünmeýän meseleriniň üstünden geçip, bütin ömre hemra bolup bilmez. Magtymgulynyň dünýewi yşky Meňli hakynda ýazylan goşgularyň, beýleki meselelere bagyşlanan şygrylaryň hem bentlerinde orun almagynyň sebäpkäri bolupdyr. Gepiň gerdişinde aýtsak, akyldaryň şygryýetinde saýlanyp öňe çykan dört-baş sany sahsyň biriniň Meňlidigini bellesek, her kime nesip etmeýän yşk-aşyklyk ylhamynyň nädereje keramatdygyny ykrar etmeli bolar. Oňa Magtymgulynyň ömrüniň paýawlan döwründe “Ötgül, Pyragy” diýen goşgusy ýer goýmaýar.

Ýokarda “Ýar biziň sary” diýen goşgusynyň dünýewi ýa-da ylahy ruhdaky goşgusy hakynda gürrüň etdik. Ony dünýewi eser diýip kabul eden, goý şeýle etsin, ylahy mazmunly diýenlere-de hiç hili garşylygymyz ýok, öz şahsy garaýşymyzy hem hiç kimiň boýnuna ýüklemek islemeýäris. Ýöne başga bir zady welin bellemelidiris. Ýokardaky garaýyşlaryň hiç birinde ýüzlenmedigimiz jemleýji bent baradaky sözüimizi aýtmaga borçludyr. Bendi gaýtalap okalyň:

Magtymguly, baş gün eşret sürmäge,
Jaý imesdir eglenmäge, durmaga,
Kararym ýok oturmaga, turmaga,
Agzyn açyp durmuş ýer bizim sary.

Bu bent, biziň pikirimizçe, iki garaýyş-da deň-dereje gatnaşykda bolup, magtymgulyçylyk ussatlygy bilen eseri bitirýär. Biziňem sözüimizi bitirmegimiz gerek: “Gulzum” diýlen ýer-ýurt ady “Ýar bizim sary” goşga badalga we umumy mazmunyna “kakuwlyk” hyzmatyny berjaý etmek bilen, eseriň Gulzum ýaly giň we çuň manyly, uçursyz hyjuwly eser bolmagyna saldamly goşant goşupdyr.

19. 01. 2021.

Magtymgulynyň ýedi bentden düzülen “**Huşdan aýryldy**” diýen goşgusy özüniň şahyrana-lygy we poetiki “maňyz” bereketi bilen zamanasynyň ýaşayyş şertlerini köp jähetden takyk we peýda bolan durmuşy nysaklar arkaly janlandyryýan göze doly **galareýa** (şekil) bolup göz önünde dikelyär. Şygyr, umumylykda alanynda, akyldaryň ýaşan zamanasyna berlen şahyrana kesgitleme bolup, oňa taryh kitaplarymyzda ýazylan we ýazylmadyk taryhy şertler ýüzünden peýda bolan ýakymsyz hadysalaryň şygyr dilindäki taryhy sypaty diýip bolar. Ol sypat belli bir meselä örklenmän, döwürdeşleriň maddy ýaşayşynyň (“**Ykballar ýatdylar, boş galdy serler**”, “**Gider boldy iller mundan har galyp, Mertler wepat boldy, aglap ýar galyp.**”) we ruhy durmuşynyň raýyndan çykyp (“**Kör boldy mollalar, zeberdest pirlar, Karylar Gurhandan, peşden aýryldy.**”) , çarkandaga urup gidendigini, ilatyň urp-adatlarynyň (“**Desmalyn göterdi zenan ýüzünden, Ata çykdy, öýde işden aýryldy.**”) bozulmasyny, ynsanlyk gatnaşyklaryň ýabanylaşmasyny (“**Zybandan aýryldy ajaýyp sözler.**”), hatda aşyk-magşuklyk ýaly ynsan tebigatyna

mahsus bolan ajaýyplygyň hem keç ykbala (“**Söndi, bagryn küle basdy ýşyklar, Ýar diýip sergezdan pakyr aşyklar, Inçe bil, gara göz, gaşdan aýryldy.**” duçar bolandygyny (*muňa akyl-daryň şahsyýeti hem degişli*), ony diýsek, bu ýowuz şertler ynsanyň daşky keşbine-de öz bedroý (“**Haldan jyda düşdi ne gözel ýüzler, Kirpikden, gabakdan aýrylan gözler, Perýat tartyp, ganly ýaşdan aýryldy.**”) tasmasyň basandygyny, bularyň baryndan beteri ýurduň döwletden we döwletlilikden mahrum bolup (“**Weýran boldy, täji-tagt, köşükler.**”), gugaryp galandygyny, il-günüň sezzewar bolan ebgar ýagdaýyny (“**Asman lerzan urdy, jünbüsläp ýerler**”, “Çille mesi garlar akdy sil bolup, **Gara daglar gara daşdan aýryldy.**”) tebigat betbagtlygynyň üsti bilen we beýleki ýoýulmalary beýan etmek arkaly özüniň durmuş hakykatyna kybap taryhylygyny sergileýär. Bu beýanatlaryň her biri başly-başyna ägirt meselelerdir, mundan aňry gürrüň uzasa, diýip tükedip bolmaz.

Il arasynda betbagtlyk gelse, sürüläp gelermiş ýa-da ýeke gelmezmiş diýlene meňzeş bir ynanç bar. Şonuň bihal gep dældigini hem bellemek borjymyzdyr:

Magtymguly, zürýadyndan zar galyp,
Akyl-huşdan, sakgal-saçdan aýryldy.

Ýaşalan bu ýowuz taryhylyk, takmynan, düşnükli diýsek, “Taryhylyk Magtymgulyň döwründen öň nähili sypatdady?” diýen sowal orta çykýar. Şygyr ony: “Ne ajaýyp günler, öten döwränler, Ne gözel harytlar, bazar-dükänler, Ne türgen saýýatlar, toty zybanlar” diýip habar berýär.

Şeýlelikde, “Huşdan ýaryldy” atly goşgynyň alty bendiniň altsynda-da setirler baradaky duýgy-düşünjelerimizi beýan etdik, arkada diňe bir bent – şygryň umumy many-mazmuny, gozgaýan meseleleri we olary şahyranas uslypda äşgär edýän poetikasy barada gürrüň etmeklige gözükdirilen “Gulzum” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bent galdy. Ol bendi başyny bozman okalyň:

Akdy çeşmim ýaşı Gulzum, Nil bolup,
Ebtim agdy, galdym ile dil bolup,
Çille mesi garlar akdy sil bolup,
Gara daglar gara daşdan aýryldy.

(“Huşdan aýryldy”, I, 380 s.)

Öňde “Ýar biziň sary” diýlen goşguda “Gulzумыň” näjüre deňizdigi barada gürrüň edildi. Ýokarky bentde: gözlerinden akan ýaşıň Gulzum kysym bolandygyny dile getirýän ussadyň bu jümlesindäki ýer-ýurt adynyň poetikasy şol pisint hasrat bagra ýapyşmadyk bolsa, “Huşdan aýryldy” pisint eseri döretmek baş bermezdi diýen mantyklaýyn pikirlenmäni orta çykarýar. Galyberse-de, biz ol Şahsy şygryň Duýguly gahrymany diýip kabul etsek, “tutuş il” diýlen düşünje döreýär-de, ol meňzetmäniň uly bir “asmandan asma” ulaltma hem dældigini poetikasy ýañzydýar. Şol gözýaş zerarly “Ebtim agdy, galdym ile dil bolup” (“*ile dil bolup*” diýlen söz düzümi “*ile gep bolup*” aýtgynyň *Magtymguly tarapyndan özleşdirilen täze nusgasydyr*) diýlen setir “Gulzumdaky” poetikasy akyl-daryň dünýewi we ruhy barlygynyň parçalanyşyny aňladýan çeperçilik serişdesi bolup hyzmat edýär. Mahlasy, “Gulzum” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy şygryň orta gürpünde gelmek bilen, özünden öňdäki we soňraky bentler bilen sazlaşyp, “Huşdan aýryldy” diýen goşga degerli goşandyny goşupdir diýlen netijä gelmek bolar.

20. 01. 2021.

Magtymgulynyň deň-taýsyz ussatlygyny, ylahy ylhamynyň ägirtligini özüne siňdiren “**Enary bardyr**” diýen eserinde-de “**Gulzum**” diýlen ýer-ýurt düşünjesi we poetikasy duş gelýär. “Gulzumly” bendi okalyň.

Hazana gurulmuş pany eýýamy,
Golunda götermiş hijranyň jamy,
Jeýhun bahry bilen Nili, Gulzумы,
Bir uly ummandyr, Hazary bardyr.

(“Enary bardyr”, II, 66 s.)

(**Hazan** – aýazly güýz, aňzakly ýel, sowuk şemal, 2. Betbagtlyk, bela-beter.)

“Enary bardyr” goşgynyň özi hakynda önde (**seret**: BULGAR; “Enary bardyr” we ÇYN-MAÇYN; “Enary bardyr”.) aýdylypdy. 11 benden ybarat goşgynyň ikinji bendinde “Gulzумыň” ornaşan ornuny nygtap aýtmagymyzyň özüne ýeterlik sebäbi bar. Goşgynyň “bissimilla” bendi, önde hem bellenilişi ýaly,şuny beýan edýär: Magtymgulynyň bu söhbete başlamagynyň özi tötänlik däldir, derwaýyslykdyr; soňraky pikir ýöretmeler-de çen-takmyndan kemala gelen ýordum bolman, magat göz ýetiren maglumatlarydyr, ol, üstesine-de, ylahyýet tarapyndan özüne bagyş edilen (“Panynyň bagynda enary bardyr”) dünýelik ylhamyň miwesidir. Gepiň gysgasy, esasy meseleleriň şahyrana beýanaty ikinji bentden başlaýar, ahyrky gürründe-de, birinji bendiň ornuny tutmaga hukuklydyr diýlen netije gelip çykýar. Diýmek, “Gulzumly” bent “Enary bardyr” diýlen goşgynyň badalgasy bolmak bilen, ýer-ýurt hökmünde özünde saklaýan poetikasy bilen şygryň many-mazmunyny çuňlaşdyrýar we dürli çeperçilik öwüşginlerini çayýar. Öz oturan bendinde bolsa, “Jeýhun”, “Nil”, “Hazar” ýaly derýa-deňiz atlary bilen meşhurlygy taýyndan ýakyn gatnaşyk saklaýan poetikasy arkaly şöhratlanýar. Bereket bersin!

21. 01. 2021.

Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna we ylhamynyň ylahy asyllydygyna maglumat hökmünde hyzmat edip biljek eserleriniň (“Turgul” diýdiler”, “Enary bardyr”, “Türkmen binasy”, “Bu dünýä”, “Harap eýlär”, “Seýran içinde” we beýlekiler) hatarynda durýan “**Eýýamy gördüm**” atly goşgy başdan-aýak diýen ýaly keramatly Şahsyýet barada şahyrana söhbet edýär. Biziň maksadymyz keramatlaşdyrylan ýer-ýurt atlary, mekanlar barada poetiki seljerme işini geçirmekden ybarat bolmaýşy ýaly, dünýewi ýa-da dini – tapawudy ýok: akyldaryň şygryýetinde ady tutulýan Şahslara hem gönügen däldir. Eýsem-de bolsa, keramatly Şahslara, diýmek, “Eýýamy gördüm” diýlen goşgyny ele alyp, käbir bentdäki käbir setirlere ýüzlenmek zurrulygy orta çykýar. Olar biziň baş meselämiziň açyklanmagyna poetiki serişde bolup hyzmat eder. “Sakawyň soňuna seret” diýlen halk parasatyny gollanyp, bentlerdäki setirleri okalyň.

Ikinji bentden : “**Hydyr** seýran eder gudrat älemin, **Musa** okar hakykatyň kelamyn.”

Dördünji bent: “Agladym, ýykyldym, tutdum elini, **Dört pişwasy** (öňbaşçy, ýolbaşçy) bilen **Hezret Alyny**, Sanjar han, Selim şa, ýedi welini, Bir **Zähra**, on iki ymamý gördüm.”

Bäşinji bentden: “**Süleýmany** gördüm, ýatyr eýwanda, **Birniçe gaýyplar** jem olmuş onda... **Aly, Hatam** salan lejamy gördüm.”

Altynjy bentden: “Semengan şährinde batyr **Zal** bilen, Döw bilen jeň salan **Rüstemi** gördüm.”

Ýedinji bentden: “**Jebraýyl** getirmiş ulug dergahdan, **Muhammede** inen **Kelamy** gördüm.”

Ýedi bentden düzülen “Eýýamy gördüm” atly goşgynyň baş bendinde pygamberler, ýagşy-zadalar, perişde, diniň meşhurlary, mahlasy, yslam ynanjynyň efsanywy Şahslary, hatda Kurany

Kerim ýatlanylýar. Şolar ýaly mukaddeslikleriň hataryna-da bizi gyzyklandyryýan “Gulzum” getirilipdir. Bäşinji bent dolulygyna:

Süleýmany gördüm, ýatyr eýwanda,
Birniçe gaýyplar jem olmuş onda,
Gulzum derýasynda, düýpsüz ummanda,
Aly, Hatam salan lejamy gördüm.
(Lejam – uýan, jylaw, agyzdyryk, nogta.)

(“Eýýamy gördüm”, II, 189 s.)

Ýokarky mysallara we bende üns bersek, “Gulzum” diýlen sözüň ummany aňlatmakdan başga, biziň düşünişimizçe, hiç hili ol ýa-da bu dini ynançlar bilen maddy baglanyşygy ýok. Üstesine-de, şygryda “Gulzumdan” başga bir umman, bolmasa-da, deňiz, derýa atlary dile alynmandyr. Bu bellik nähilidir bir many-mazmuny özünde saklaýan ähmiýetli maglumat däl ýaly bolup hem görünýär. Ýöne Magtymgulynyň ylahy zehininde tötänlik diýip boljak düşünjäniň ýokdugyny, ýönekeý pisint bolup görünýän sözüň hem “ylham arifmetikasyna” degişlidigini, ony görüp-görmezligiň bolsa okyjy hökmünde bize degişlidigini aýtmalydyrys. Başga biri bolan bolsa, başga gürrüň. Ol Magtymguly ahyryn! Diýmek, “Gulzумыň” yslam keramaty sanawunda alynmagynyň bir manysy bolmaly. Biziň pikirimizçe, onuň bir sebäbi, akyldaryň şygryýetinde, “Gulzum” diýlen ýer ýurt adyna akyldaryň dürli röwüşli poetiki many-mazmunlary özünde saklaýan Magtymgulyçylyk çeperçilik uslybynyň biri hökmünde dowamly ýüzlenen özge ýer-ýurtlar hatarynda garandygyndadyr. Akyldaryň “Gulzuma” keramatlaşdyrylan alamatly düşünjileri beýan edýän bentleriň orta gürpünde orun bermegine bolsa oňa keramatly sypatly närseler şekilinde görmek meýliniň hem (*aslynda, “Gulzum” hem Allanyň keramatlarynyň biri*) bolandygy, başgaça aýtsak, ruhy many-mazmunly närise hökmünde garandygy diýip düşündirmek mümkin. Magtymguly “Gulzum” ýer-ýurt adyny, hakykatdan-da, şeýle kabul eden bolsa (*şygryda onuň şeýledigi has kuwwatly görünýär*), onuň ylahy ummandygyna şübhe bolup bilmez. Diýmek, “Eýwany gördüm” atly goşgudaky “Gulzum” özüniň poetikasy bilen eseriň hem many-mazmunyna, çeperçilik belentligine, hem Magtymgulynyň Hakdan içen – diýmeli, sözleri öz-özünden diline gelip duran bir akyldardygynda-da şaýatlyk edýär.

25. 01. 2021.

GÜRGEN – [گركان] Eýranyň Horasan welaýaty bilen Hazar deňziniň; Türkmenistan bilen Elburs daglarynyň aralygynda ýerleşýän mekan. Ol mekanyň merkezi şäherine-de Gürgen diýilýär. Gadymy döwürlerde Gürgen bilen Dehistan bütewi bolup, oňa Astrabat diýlipdir. Seýdi “Gal indi” diýen goşgusynda: “Menzilim, mesgenim, ýurdum, watanym, Astrabat, Mazanderan gal indi” diýeninde, şol bütewiligi göz önüne tutupdyr. Türkmensährada akýan derýa hem “Gürgen derýasy” adyny göterýär.

Magtymgulynyň “Gökleň” diýen goşgusynda “**Gürgen**” diýlen ýurdyň ady geçýär.

Magtymgulynyň “**Gökleň**” diýen goşgusy barada önde (**seret:** “EÝRAN; “Gökleň”, GÖKLEŇ [گوكلنگ], “Gökleň”) gürrüň edildi. Bu goşguda “gökleň” diýlen adalga taýpa manysynda gelýär. Ol barada-da önde aýdylypdy. Ýagdaý şeýle bolansoň, goşgynyň poetikasy baradaky mesele bilen gyzyklanýanlar ýokarky maglumatlary ulanar diýen umyt bilen, “Gürgen” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolup hyzmat edýän başga bir ýagdaý barada aýtmak isleýäris.

Geçmişde ýaşap geçen türkmen söz ussatlarynyň arasynda eserlerinde taryhy hadysalary, aýry-ayry takyk pajygalary, syýasy-harby hereketleri, mahlasý, taryhylygy dowamly şöhlenendiren

Magtymguly Pyragydyr diýsek, öte geçdigimiz bolmaz. Söz ussadyňyň ylahy-sopuçylyk äheňli goşgularyny bir gapdala goýup, tutuş şygryýetine garasak, barmak basyp sanaýmaly şygrylaryndan galanyny, ýaşan döwrüniň “şahyrana ýazgysy” hasaplamak mümkindir. Şol ýazgynyň içinde il-günüň taryhy şertler we içki hem daşky sütemkärler ýüzünden ebgar ýagaýa düşen oňsugy, ýurtlaryny terk edip gitmäge mejbur bolan bendeleriň gözgyny ýaşaýşy – halkyň synpy durmuşy saklanýar. XVIII asyryň taryhy şertlerini beýan etmeli bolsak, birgiden taryhy wakalary berýän maglumatlary getirmeli bolar. Onuň gürrüni uzaltmagyndan beteri, esasy meselämizden bizi daşlaşdyrjakdygy aýadaky ýaly äşgärdir. Mümkinçiligimiz çäkli bolansoň, bir maglumat bilen çäklenýäris:

“Türkmen patriarhal-feodalçylyk jemgyýetinde, bir tarapdan, ekspluatator feodal-urug han-beglikleriniň we süýthorlaryň, beýleki tarapdan, türkmen zähmetkeşler köpçüliginiň – maldarlaryň, ekerançylaryň, senetçileriň arasynda bolan gazaply synpy göreş möwç alypdyr. Ilatyň köplügi bolan garyplar gitdigiçe gedaýlaşypdyr, malyny we ýerini elden giderip, kärendeçileriň we hakyna tutma çopanlaryň ýagdaýyna düşüpdirler. Jemgyýetiň iň nadan we ezilen gatlagy adatça eýranly harby ýesirler bolan gullardan ybarat bolupdyr.”¹

“**Göklen**” diýlen goşgy hem Magtymgulyň taryhylygy hakynda töwerekleýin söhbet etmäge mümkinçilik berýän maglumatlary özünde saklaýar. Şolaryň biri biziň wezipe eden meselämize-de dahylly bolup, “Gürgen” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýan bentdir:

Ylham etdi Möwlam maňa,
Nazar düşdi senden ýaña,
Ýok bolar kast eden saňa,
Gaýdyp dol Gürgene, gökleň.

(“Göklen”, I, 15 s.)

“Gürgen” diýlen şäher ady hakynda ýokarda maglumat berildi. Indi “göklen” diýlen taýpa ady bilen “Ýok bolar kast eden saňa” diýlen şahyrana teswiriň öz gatnaşygyna pikir bersek, “Gürgen” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy akyldaryň il-ýurt hakdaky aladalaryny orta çykarmak bilen bir wagtda, eseriň taryhylygyny, eger-de “Türkmenistan SSR-niň taryhynyň” maglumatlary nukdaýnazardan garasak, anyk taryhylykdan habar berýär. Bu bolsa edebiýaty öwreniş ylmyna bolşy ýaly, taryh ylmymyz üçin-de ygtybarly subutnama bolup hyzmat edip biler.

24. 01. 2021.

Magtymgulyň “**Gürgen**niň” (“Gürgen

niň”, I, 233 s.) atly goşgusy ýer-ýurt nukdaýdan-da, onuň poetikasynyň gerimi jähetden-de göz-görtele tapawutlanýan eser. Gepiň gerdişinde aýt-sak, şeýle häsiýetli eserler diýen köp bolmasa-da, bar: “Atamyň”, “Azadym kany?”, “Abdylla”, “Aýrylyp”, “Bagtym garadyr”, “Bar meniň”, “Aýt”, “Şirgazy”, “Çowdur han üçin” we beýlekiler, emma ýer-ýurt adyny we poetikasyny refren setir edip getirýän goşgy örän seýrekdir. Bizde bar bolan maglumatlara görä, diňe “Hasar dagyndadyr” diýen goşgyny mysal getirip bileris. “Gürgen

niň” we “Hasar dagyndadyryň – ikisiniň hem watançylyk duýgusy, il-ýurt söýgüsi bilen beslenen eserler bolandygyndan ötri, ol häsiýet birliginiň kemala gelen bolmagy mümkindir.

“Gürgen

¹ Türkmenistan SSR-niň taryhy. I tom. Gadymy döwürden XVIII asyryň ahyryna çenli. Aşgabat, TY neşirýaty, 1959., 486-487 s.

uslyby kemala getiripdir. Beýle diýildigi baş bentlik şygryň altysynda “Gürgen” hereket edýär diýiligidir. Düşünişeliň.

“Gürgen” diýen goşguda “Gürgen” refren setiriň redif sözi bolup gelýär. Eserdäki referen setir adaty şekilinden parhlylykda – şol bir setiriň (ýa-da setirleriň) üýtgewsiz gaýtalanmasy bolman, başga-başga manyly, ýagny biri-beýlekisinden tapawutlanýan keşpleri, hereketleri, tebigat şekilleri we beýleki närseleri redifiniň sypatlandyrmasy hyzmatyny berjaý edýär. Refren setiri işletmegiň bu uslyby Magtymgulynyň köp eserlerine mahsus bolan hususyýetdigini hem ýeri gelende bellemegimiz gerek. Şeýlelikde, “Gürgen” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy goşgynyň hereketlendiriji güýji, başgaça aýtsak, “Gürgen” ylhamynyň çeşmesi bolup durýandygy, onuň her bendi barada ýörete durup geçmek derwaýyslygyny döredýär.

Birinji bent: Gürgeniň ýerleşen ýerini: “**Öňünde belent dag, serinde duman**” diýip, bir tarapyňy ümür-dumanly dag tutan; tebigy gurluşyňy: “**Degiňzden öwüser ýeli**” diýmek bilen, howasynyň nemli, ýeliniň çañ-tozandan sap, jana şypalydygyny beýan edýär. Daglyk ýerleriň ýagyş-ýagmyrly bolýandygy belli. Emma Gürgeniň ýagyş-ýagmyrynyň has gözüni guwandyrýjydygyny bendiň soňky iki setiri janly şekilde suratlandyrýar. Şeýlelikde, birinji bent “Gürgen” diýlen ýer-ýurduň poetikasy yhlasly waspy bilen özüne imrindirmäge başlaýar.

Ikinji bent: “Gürgen” ýassanyp oturan dagynyň ýylçyr dag bolman, tokaý baýlygy berlen mekandygy nygtalýarka, näme üçindir, “arçaly-kerkawly”, “almaly-narly” ýaly tokaýlar taryp edilende dile gelip duran söz düzümler ulanylman, ala-böle “gargy-gamyşly” diýlen sypatlandyрма ýüzlenilipdir. Biziň pikirimizçe, onuň poetikasy her tokaýda “gargy-gamyşyň” bitmeýändiginden, bitýän bolsa-da, türkmenlere gerek bolan gürgen gargy-gamyşy ýaly däldigindendir. Bu – bir. Ikinjiden, gargy-gamyşy geçen ýüzýlyklarda milletimiziň eý gören närsesi bolandygy, ondan **gargy tüýdük** ýasalyp, sähraýy adamlaryň dutar, gyjak ýaly esasy sungat serişdesi bolup hyzmat edendigi sebäplidir diýip bilýäris. Şol tokaýlarda otlaýan “Boz güsbent (*dowar*), gyr ýylky, gara gäwmiş (*sygyr*)” mallar bolsa ýurduň bereketinden habar berýän poetikany özünde saklaýar. Tokaýyň tebigy şekili, mal-garalar üçin amatly şertler baradaky söhbet edilýärkä, olaryň arasyna ikinji setir bolup: “Gözelleri bardyr altyn-kümüşli” diýlen jümläniň girmegi, şeýle seredilende, setir sazlaşygynyň (*kapyýanyň*) tagallasy bilen giren ýaly bolup görünýär. Ony döredeniň Magtymgulydygyny ýatlanymyzda, “setir sazlaşygy” diýlen hupbatly emgegiň “hiç zadyň alnyndan bolmaýan” hysyrdydygyny ykrar edip, setire has içgin çemeleşmäge borçly bolýarys. “Gözeller” diýlen söz, biziň düşünişimizçe, umuman gelin-gyzlar manysynda bolman, Gürgen degresinde ýaşayan naçarlaryň ýüzden togsan göterini düzýän mukdarynyň tebigatyň mylaýymlygy bilen beýleki topraklardakylara garanynda has yşnaklylygy, görk-gömekliligi bilen tapawutlandygyny aňladýar. “Altyn-kümüşli” diýlen söz düzümi bolsa, milletiniň döwletiniň berkdiginiň, medeniýetiniň hem görelde alarlyk derejedediginiň poetiki habarçydyr.

Üçünji bent: “Hatarlaňyp duran iner, maýalar” ýaly iri mallaryň hatar-hatar bolup durandygyny ýatlamak arkaly, ýurduň baýlygyna hyzmat edýän esasy çeşmeleriň biridigini ýagzydyp, söwda-satyk, özge etraplar, döwletler bilen täjirçilik aragatnyşyklarynyň kemally ýola goýlandygyny aňladýan ikinji setirdäki: “Agyr bezirgenli tüçjar eýeler” bilen bütewilikde orta çykýan poetikanyň dil bilen düşündirip bolmajak inçeligini üşügiň bilen duýmak mümkindir. Elbetde, akyldaryň şygryýet äleminde baş taglym-taglymat bolup, özüni ykrar etdiren watan söýgüsini ýüze çykarmakda ýurduň tebigy gurluşynyň çeper poetika bolup hyzmat etmelidigini “Gürgen” gözden salyp bilmez: “**Seňrikläp, abanyp duran gaýalar, Öňi-ardy, sagy-soly Gürgeniň.**”

Dördünji bent: Gürgen begleriniň döwrüniň medeniýetine görä, ýaşandygyny, awa-şikara çykyp, bagtyýar durmuş sürdürýändigini “tirme” (*sütükden edilen nepis mata, guşak*), “ýorga”, “tarlaň” (*elguşuň bir görnüşi*) ýaly närseleri poetikanyň mysaly edip getirmek arkaly keşpli jan-

landyrýar. Bendiň soňky iki bendi bolsa ýene mähriban topragyň tebigy şekillere siňen poetikasynyň üsti bilen duýguly gahryman özüniň guwanjyny, buýsanjyny şeýle beýan edýär: **“Ak göwsün biýr jeren deňiz ýeline, Mäleýir maraly çöli Gürgeniň.”**

Bäşinji jemleýji bent: “Magtymguly, ilden ile aralar” diýen setirinden başlap, bize “aramak” diýlen sözüň XVIII asyr gepleşik dilimizde “gözlemek” manysynda meşhur bolandygyndan habar berýär. Gepiň gerdişinde aýtsak, onuň ulanyş çägi daralyp, “bahana aramak”, “bähbit aramak” ýaly durnukly söz düzüminiň kömekçi sözüne öwrülendigini, bu ýagdaý barada ýazyjy-şahyrlarymyzyň, filologiýa ylmymyzyň oýlanmalydygyny habar berýär. Setiriň manysy hakyndaky meselä gelenimizde, biziň pikirimizçe, Magtymguly şahsyýet hökmünde özünden zyýada döreden eserleriniň “ilden ile aralanýandygyny” göz önüne tutandyr. Şunuň bihal pikir däldigini “Atamyň” goşgusyndaky “Älem içre adam galmaz, at gezer” diýen setir hem tassyklaýan bolsa gerek. Ikinji setiriň poetikasy bolsa, her ilde goşgulary bilen meşhur bolan Şahsyýetiň daş-töweriginiň çolaryp, derdini aýtmaga adam galmandygyny “Hijran tygy bilen bagryn paralar” göçme manyda ýañzydýar. Ömrüniň soňuna çenli dünýewi söýgini yşk derejesine göteren Magtymgulyň gökleň gözellerini “Golun sallap maral gabak periler, Iner olumyndan däli Gürgeniň” diýip wasp etmegi tebigy ýagdaýdyr.

Ýokarky beýanatlardan görnüşi ýaly, baş bentden düzülen goşgynyň alty setirinde “Gürgen” diýlen ýer-ýurt adynyň gelmesi we olaryň her biriniň poetikasynyň many-mazmuna çaýýan öwüşgin dürlülükleri eseriň esasy sütünleriniň birini bolandygyny aňladýar. Ýene bir hususyýet: ýer-ýurt atларыndan diňe biri özünde saklaýan goşgy akyldaryň döredijiliginde nedir (*seyrek*) durumdadyr. Şolaryň biri-de “Gürgeniň” diýlen mekan ady berlen goşgudyr. Ikinjisi bolsa “Hary-zar bolduň” diýlen eseridir.

Sözi “Hary-zar bolduň” atly şygyr dowam eder.

26. 01. 2021.

Magtymgulyň uzyn boýly, poema pisint eserleriniň biri **“Hary-zar bolduň”** at berlen goşgusydyr. Türkmenleriň arasynda: “Magtymgulyň aýtmadyk zady ýok” diýlen söz ýörgünlidir. Bu, elbetde, tutuş şygryýetini gabsaýan häsiýetnamadyr. Emma akyldaryň döredijiligine ýeterlik belet bolmaýan aňly-düşünjeli okyjynyň diňe “Hary-zar bolduň” diýen goşgyny okap, “... aýtmadyk zady ýok eken” diýse, hiç bir geňligi ýokdur. Çünki esere “ähli zat bolmasa-da” şonuň gylla ýary ýerleşipdir diýsek, asmandan asdygymyz bolmaz.

“Hary-zar bolduň” diýlen ada gözüň kaklyşanda, “bolduň” diýlen söz Magtymgulyň öz-özüne ýüzlenip, özüniň başyndan geçiren maddy we ruhy ahwalatlarydyr diýlen ýaly pikiri oýarýar. Emma birinji bendiň: “Adam ogly, gelip pany jahana, Pelegiň golunda hary-zar bolduň. Dahan açyp, gol ýetirdiň zybana, Çoh sözlär sen, dile bir azar bolduň.” jümlelerini okanyňda, “bolduň” diýlen habaryň ikinji şahsa, umuman, “Adam ogluna” degişli ekendigi belli bolýar. Ony soňraky bentleriň jemleýji setirleri hem tassyklaýar. Hem aýdylanlaryň delilli bolmagy, hemem akymlaýyn poetikanyň döreýşine magat göz ýetirmegimiz üçin soňraky bentleriň refren setirlerini ýatlalyň:

“Ol zalym golunda segden har bolduň.”, “Niçe eýýam gezip bihabar bolduň.”, “Namart şaha diýer: “Isgender bolduň.”, “Kimse açdyr, kim göwher bisýar bolduň.”, “Hazan degip sowsan, ne murdar bolduň.”, “Niçe sahypjema, gör, haýýar, bolduň.”

Ozaly bilen, poetikanyň akymlaýyn häsiýete eýe bolşuny – adaçça, bolmaý zatларыň düýbünden tersine bolşuny dürli röwüşli ýüze çykaryşyna, galyberse-de, ýokarda aýdylanlaryň delillidine şaýatlyk edýär. Diýmek, Magtymgulyň ýaşan döwründe “Har-zar bolduň” umumy

adamzada, onuň poetikasy hem bütin Adam ymmatyna mahsus bolan birligi alamatlandyrýar diýen şekilde sözi jemlemek bolarmy!? Bu sowal birnäçämiz üçin ýerliksiz gep ýaly bolup hem görner. “Getiriljek deliller getirilenden soň, indiki näme?” diýlen sowalyň kesermek ähtimallygy hem ýok däl. Aslynda, açylan gapyny açjak bolmak ýaly bimany emgek bolup görünmegi hem mümkindir welin... “Weliniň” welisi bar.

Birinji bendiň setirini hasaba goşmasak, mysal getirilen jemleýji-refren setirleriň sany 14 bolmaly. “Hary-zar bolduň” 15 bentden düzülen. Getirilen mysallar bolsa 7 sany – bendiň gylla ýaryna wekilçilik edýär. Galan 7-si barada näme aýdyp bolar?

Söhetiň başynda “Hary-zar bolduň” diýen goşgyny okamaga başlamankaň, “bolduň” diýlen söz akyldaryň öz başyndan geçiren hem geçirip ýören şahsy maddy we ruhy ahwalatlarydyr diýlen pikirini salgym ekendigini birinji bent tutuşlygyna, soňraky birnäçe bendiň dördünji setiri mälim edipdi. Görüp otursak, başda dörän “salgym pikirini” salgym hem däl ekendigi şygryň içine aralaşylanda äşgär orta çykyar. Bentlerden mysallar:

“Ne sebäpdir telmurar sen, eý, janym, Kaýda ot alyp sen, suzan-nar bolduň.”, “Dag serinden baksan göwün höweslä, Deşt içinde galyp, bikarar bolduň.”, “Daýym ol dert bilen rozygär bolduň.”, “Ýaranym, haýýara sezewar bolduň.”, “Kimler syryn saklar, kimse gizlemez, Sen, syrym, panyda, bak, äşgär bolduň.”, “Ne ajaýyp gözel ol tirme şaly, Namartlar bilinde sen zünnar bolduň.” “Magtymguly, özüňçe ýok näkesiň, Gullugynda ýörüp, hary-zar bolduň.”

Bu mysallar 7 bentden getirilen, jemleýji-refren setirleriň köpüsi salgý-degişligi takyk bolsun üçin üçünji setiri bilen bilelikde alyndy. Üçünji setir alynmadyk halatynda umumy adamzat babatda diýlen garaýşyň döremek ähtimallygy göz önüne tutuldy.

Mysallardan görnüşi ýaly, ol setirler Magtymgulyň maddy we manawy terjimehalyny dikeltmekde ygtybarly maglumatlar bolup hyzmat edýär. Bu toplum mysallar hem özüniň bentlere eýeçilik etmegi bilen “çekişip-bekişmek” derwaýyslygyny ortadan aýyrmadygyndan öte, akymlaýyn poetikany kemala getirmek bilen bir wagtda, her setiriň poetikasynyň özüne mahsus häsiýet aýratynlygy arkaly, many-mazmun we şahyrana öwüşgün dürlüligini hem ýüze çykarýar. Olaryň her biri barada gürrüň etsek, ýerliksiz hem bolmazdy, emma ulgamlaryň uzaklyga gider. In amatlysy, esasy meselämiz – “Gürgen” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bende ýüzleneliň:

Kimi jebir eýlä, kimseler asy,
Kimsäge murdardyr, kimlere yssy,
Zenana ýeg ýarar Gürgen howasy,
Daýym ol dert bilen rozygär bolduň.

(“Hary-zar bolduň”, II, 53 s.)

Meseläniň täsin tarapy bendiň başky iki setiri umumy adamzada, soňraky ikisi-de söz ussadyň şahsy özüne degişli bolan garaýyşlary inçe mantykly poetika arkaly aňladýar. Diýmek, bu babatdaky gürrüň-de (2=2) “terezini” mäkäm taýlapdyr. Ýene bir ýagdaý: Umumy adamzat baradaky diýlip bilinýän bentdir setirleriň poetikasynyň içinde akyldaryň şahsy özüne mahsus bolan many-mazmunyň saklanýandygyny, şonuň ýaly-da, şahsy maddy we ruhy ahwallary aňladýan mysallardaky poetikanyň içinde özgelere-de dahylly, ýagny tutuş adamzada degişli duýgy-düşünjeleriň, ykballaryň orun alangyny, mahlasý, “tereziniň iki okarysynyň” biri-birine bir bitewiligiň (“Hary-zar bolduň” goşgynyň) düzüm bölegi bolup hyzmat edýändigini bellemelidiris. Mundan

artygy artyk gürrüň bolar. “Hary-zar bolduň” goşgy “Gürgen” diýlen mekan baradaky barlag işini şunuň bilen jemleýär. Nobat soňky “Gürgeniki”.

27. 01. 2021.

Magtimgulynyň “**Ötgül, Pyragy**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR – [بلغار] ýa-da BOLGAR – WOLGA (Idil); “Ötgül, Pyragy”) gürrüň edilipdi. Baş sany ýer-ýurt adyny özünde jemleýän “Ötgül, Pyragy” atly goşgynyň ikinji bir mekany (*birinjisi “Bulgar” diýlen ýurt ady, ol barada öz ýerinde gürrüň edildi*) Magtimgulynyň uly yhlas bilen ol hakynda goşgy döreden, zamasynyň ylym we medeniýet ojaklarynyň biri bolan Türkmenşahranynyň (*häzir Gülüstany-ň*) “Gürgen” diýlen merkezi şäheridir. “Ötgül, Pyragy” ýaly şahsy durmuşy we umumy adamzat babatdaky meseläni ele alan eserde “Gürgen” diýlen ýurduň orun almagy mantyga laýyklygynyň daşyndan şahyr kalbyň derwaýyslygydyr. “Gürgeniki” özünde saklaýan bendi okalyň:

Gaýry il zar bolup etrapdan baksyn,
Jeýhun bahry joşup, Gürgene aksyn,
Gözel ilin seniň gaflatdan çyksyn,
Iline bagş eýläp ötgül, Pyragy.

(“Ötgül, Pyragy”, II, 374 s.)

Magtimgulynyň “Jeýhun bahry joşup, Gürgene aksyn” diýen sözleri bizi şahyryň ýaşan asyryndan gaty bir uzaklaşmadyk giçki orta asyrlara alyp gidýär. XIV-XV asyrlarda Gürgeniň Merkezi Aziýada meşhur şäher bolandygy üçin, Amyderýanyň bir şahasy bolan Uzboýyň häzirki Etrek etrabyna degişli topragyň üsti bilen geçip, Hazar deňzine guýandygyna garamazdan, diňe Etrek däl, ondan gaýraky ýaşayyş mekanlary-da, hatda, Gyzylarbat şäheri-de welaýat merkezi-niň adyny göteripdir. Akyldaryň döwründe Hywa bilen Gürgeniň arasyna serhet bolan Garagumuň gaýrasynda ýaşayanlara “hywaly”, ilersinde ýaşayan millete “gürgenli” diýlipdir. Geçen asyryň soňky çärýegine çenli ýerligi aňladýan bu adalgalary ýaşuly adamlaryň ulanandygyny özümüz janly şaýatdyrys. Diýmek, Amyderýadan gaýdan Tüniderýä Türkmenşahranynyň merkezi-ne ýetmän gaýradan geçen bolsa-da, soz ussadynyň bendinde “Gürgene aksyn” şekilde orun almagy türkmenleriň ýaşayan Günorta-Günbatar etraplaryny “Gürgen” diýlen şäher adynyň giň manysynda aňladylandy üçindir.

“**Gürgen**” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy bolsa akyldaryň “Gaýry il zar bolup etrapdan baksyn.”, “Gözel ilin seniň gaflatdan çyksyn.” diýlen setirleriniň örän düşnükli we takyk ajaýyp many-mazmunyna, şahyranalygyna siňipdir. Magtimgulynyň bu arzuw-islegi, elbetde, öz wagtynda ýer almandyr, emma welileriň arzuw-dilegleri ýerde-de galmaýar. Oňa şu günler her birimiz şaýat bolup biliris.

29. 01. 2021.

GÜRJÜSTAN – [گرجستان] Gürjüstanda in gadymy döwürlerde hem ýaşayş bolupdyr. Gürjüstanda ilkinji irki synpy döwletler birleşmeleri onuň günorta-günbatar welaýatlarynda (Diaohi we Kolha) biziň eýramymyzdan ön 2-nji münýylyň ahyrlarynda we 1-nji münýylygyň başlarynda döreyär. Geçmişde gürjüleriň dine ynanýanlarynyň aglabasy prowaslaw dinine, az bölegi musulman dinine uýupdyr. Gürjüstanda gadymy ýerli (aboregen) ilat bolup, olar birnäçe kowumdaş taýpalardan emele gelipdir. XIX asyryň ikinji ýarymynda gürji milletiniň emele gelmegi, esasan, tamamlanýar.

Gürjüstany belent daglyk, orta belentlikdäki daglyk, baýyrlyk, pes düzlükler we tekiz daglyklar gurşap gidýär.

Gürji halkynyň edebiýaty gadymy döwürlerde döräpdir. Gürji halkynyň in gadymy eserleri “Amirani” şadessany we “Eteriany” poemasydyr. Gürji edebiýatynyň in gadymy ýadygärlikleri V asyryň birinji ýarymynda ýazylan mozaik ýazgy Palestinadan tapylýar. Gadymy gürji dilinde ýazylan dini edebiýat XI asyra cenli gürji edebiwatynda esasy orny tutýar, XI – XII asyrlarda dini-pelsepewi edebiýat ösýär. Meşhur Jeleddin Meňburun bilen Gürjüstanyň baglanyşygy gürji we türkmen taryhynda, edebiýatynda öz yzyny galdyrypdyr.

Magymgulyňyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen ylmy terjimehal ähmiýetli mersiýe goşgusyň many-mazmuny we umumy poetikasy hakynda önde: (seret: öňi – ARKAÇ; “Sen soltany, Abdylla” we dowamy – EÝRAN [ایران]; “Sen soltany, Abdylla” bölümde) gürrüň edildi.

Şol many-mazmuny we onuň poetikasyny ýer-ýurt ady bilen baýlaşdyrýan aşakdaky bent biziň niýetimizi özünde saklandygy üçin, ony doly okamagymyz gerek:

Saňa zardyr Arabystan, Hindistan,
Nagraňdan titirär oldy Türküstan,
Ýollady köp sowgat dagly Gürjüstan,
Owgan halypanyň rany, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Bentde ulke adyny aňladýan “**Gürjüstanyň**” bentdäki poetikasy Gürjüstanyň türkmen topragyndan uzakda ýerleşýändigine, galyberse-de, irki orta asyrlarda Jeleddin Meňburunyň üsti bilen belli bir wagta çenli türkmenler bilen harby-syýasy gatnaşykda bolandygyna garamazdan, “Sen soltany, Abdylla” diýlen eseriň dörän döwürlerinde köpugurly gatnaşyklaryň bolmandygyna, üstesine, gaýry dini ynanja gol beren jemgyýetçilik gurluşly ýurtdugyna garamazdan, Abdylanyň at-owazasynyň uzak illere çenli baryp ýetendigini alamatlandyrýar. Bu alamat diňe bendiň öz-özlügindäki hususyýet bolman, tutuş “Sen soltany, Abdylla” goşgynyň at-abraýyna şärikligi bilen ähmiýetlidir.

30. 01. 2021.

GYPJAK – [قفجاق] Gypjaklar X asyrda Gazagystandan demirgazyk-günbatarda ýerleşýän ýerde ýaşapdyrlar. Gypjaklar X asyryň ortalarynda Idilden (Wolgadan) geçip, Gara deňziň demirgazyk ýakasyna, Kawkaza aralaşýarlar. Şeýlelikde, gypjaklar Týan-Şan daglarynyň günbatar gerişlerinden tä Dunaý derýasyna çenli bolan giňişlige ýaýrapdyrlar. Ol çöwrelere X – XV asyrlarda “Deşti-Gypjak” diýlipdir. Gypjaklar baradaky ýatlamalar rus ýyl ýazgylarynda ilkinji gezek 1054-nji ýylda duş gelýär. Olar gündogarda Merkezi Aziýa ýurtlary, ylaýta-da Horezm bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyrlar. Gypjaklar günbatarda Rus döwleti, Wizantiýa, Hungariýa (Wengriýa) we Bolgariýa bilen birsyhly aragatnaşyk saklaýarlar. Olar biri-birinden üzňe bolan knýazlaryň üstüne üznüksiz çozuşlar edip durupdyrlar. Aýry-aýry rus knýazlary gypjaklar bilen birlik (*soýuz*) baglaşyp, olary öz duşmanlaryna tarap gönükdirýärler, olara maddy we harby kömekleri berýärler. 1103-nji ýylda Wladimir Monomah gypjaklara garşy ýöriş gurnaýar. Şondan soň olaryň bir bölegi Gürjüstana gitmäge mejbur bolýar. Mongollaryň gündogar Ýewropa eden ilkinji ýörişinde gypjaklar başda demirgazyk Kawkazda, soňra Kalka derýasynyň golaýyndaky söweşde çym-pytrak edilýär. Şondan soň gündogardaky gypjaklar mongol goşunlaryna goşulýarlar. Olar Altyn Ordanyň ilatynyň esasy bölegini düzýär. Gypjaklaryň günbatar topary

Batynyň çözüşy wagtynda Bolgariýa göçýär we şol ýerde wagty-salymy bilen ýerli ilata uýgunlaşyp, garylyp-gatylyp gidýär.

Magtymgulynyň sekiz bentden düzülen “**Gördüňmi**” diýlen goşgusy barada öňde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين]; “Gördüňmi”) durlup geçildi. Eser ondan gowrak ýer-ýurt adyny özünde jemleýär. Şonuň üçden birine ýakyny “Gypjak” diýlen ülke adyny özünde saklaýan bentde jemlenen. Ony nygtap bellemegimiziň sebäbi häzir gürrüni ediljek “Gypjagyň” beýleki has atlar bilen sazlaşykda gelyändigine ünsi çekmekden ybaratdyr. Bendi okalyň:

Haremde, Gypjakda, Çynda-Maçynda,
Asmanyň üstünde, Arşyň içinde,
Yklym degresinde, pelek burçunda,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

Ýokarda bellenilişi ýaly, gypjaklar Týan-Şan daglarynyň günbatar gerişlerinden tä Dunay derýasyna çenli bolan giňişlige ýaýrapdyrlar. Ol çöwrelere X – XV asyrlarda “Deşti-Gypjak” diýlipdir. Ýer ýüzüniň şolar ýaly uç-buçaksyz yklymyny gezyrkän, şonuň hiç bolmanda, bir gonalgasynda “Meniň sahypjemalymy gördüňmi?” diýlen sowal bilen mantyklaýyn baglanyşyk saklaýan poetika “Gypjak” diýlen ýer-ýurt adynyň eseriň many-mazmunyna, şahyranalygyna öz mynasyp goşandyny goşmak bilen bir wagtda, goňsuçylykda oturan “Harem” we “Çyn-Maçyn” “goňşokaralyk” borjuny hem berjaý edýär. “Gördüňmi” diýlen söz özüniň şekili boýunça bir adama, ýagny senlik ýöňkemäniň birlik sanyny aňladýan bolsa-da, ol köpçülik – tutuş adamzada ýüzlenmedir. Dogry, şygry sen okap otyrkaň, ol saňa degişli – birlik sanda, emma ony okaýanyň ýeke özümüz dældigimiz, millionlap ynsanyň okandygy we okaýandygyndan ötri, hemmämize degişli, galyberse-de, “Gypjakly” mesele häzirem aýklygyna galýar, geljekde-de şol durşuna galjakdygyna şübhe bolup bilmez.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy”) gürrüň edildi. Goşgynyň ýetnesi bolup gelyän aşakdaky bent biziň niýetimizi – şygryda ýer-ýurt atlary we olaryň poetikasyny seljermekligimize dahylly “Gypjak” hakynda ýokarda (seret: GYPJAK [قفجاق]) maglumat berildi. Häzir bendi dolulygyny okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

“Gypjak” diýlen ülke ady bu bentde “Bagdat” şäher adynda bolşy ýaly, “duldegşir” goňsulykda gelyen ýigrimä ýakyn ýer-ýurt atlary bilen poetiki “goňşokaralyk” däbini berjaý etmek arkaly, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň belent mertebesini hem bendiň öz içindäki many-mazmuna, hem tutuş eseriň taglym ulgamyna degerli goşandyny goşýar. Kesbine bereket!

02. 2021.

GYRGYZYSTAN [قرغیزستان] – Bürünç asyry döwründe Gyrgyzystan ülkesinde çomry we çarwa ilat ýaşapdyr. Günorta etraplarynda biziň eýýamymyzdan öň 2 – 1-nji asyrlarda Parkan döwleti, biziň eýýamymyzyň I – IV asyrlarynda Kuşan patyşalygy bolupdyr. Demirgazyk Gyrgyzystanda V asyrdan çarwadarlar oturmlylyga geçip başlaýar. VI – VII asyrlarda Gyrgyzystan günbatar Türk kaganatynyň merkezi bolup, onuň paýtagty Çuý jülgesinde ýerleşýän Suýab şäheri bolýar. Çarwa türk taýpalary VI – VIII asyrlarda Orhon-Ýeneseý hatyndan, oturmlylyk bolsa Sogd hatyndan peýdalanýar. Ilaty şamanizm, zoroastrizm, buddizm we hristian dinlerine uýupdyr. VIII asyryň ortasynda garlyk taýpalary Altaýdan Týan-Şana göçüp baryp, ol ýerde häkimiýeti eýeleýärler. Garlyklaryň agalygy X asyryň ortasyna çenli dowam edýär. Ýazuw çeşmelerden mälim bolşuna görä, X asyrdan Týan-Şanda gyrgyzlar ýaşapdyr. X asyryň ortasyndan, takmynan, XII asyryň ortasyna çenli Gyrgyzystan ülkesinde Garahanlylar döwletiniň esasy mülki ýerleşipdir. X – XII asyrlarda öndüriji güýçler öz döwrüne görä, ösüşiniň ýokary derejesine ýetipdir. Emma XIII asyryň ikinji çäryeginde başlanan mongol-tatar çozuşy bu ösüş uzak wagtlaý bökdeýär, köp şäherleriň, uly obalaryň ýok edilmegine sebäp bolýar. XV asyryň ikinji ýarymynda demirgazyk Gyrgyzystanda gyrgyz taýpalarynyň birleşmegi netijesinde ilkinji özbaşdak hanlyk döreýär.

Gyrgyzystan iki dag ulgamynyň (Týan-Şanyň we Pamir-Alaýnyň) çäginde ýerleşýär. Onuň bütin topragy deňiz derejesinden 500 metr belentlikdedir. Dörtünden üç bölegini dag gerişleri tutýar. Gerişleriň aglabasy we olary bölýän dereler giňlik ugur boýunça uzalyp gidýär. Gyrgyzystanyň üzüň-kesil gapma-garşy (kontinental) howasy bar. Daglarda gurak subtropik, aram klimatly zolaklar hem-de üsti ömürbaky gar we buz bilen örtülen daglyk etraplar bar. Ýylyň ortasynyň ortaç howasy düzlerde +20 – +27, beýik daglyk ýerlerde bary-ýogy +6 – +8 derejedir.

Magtymgulynyň “**Üssesi bolmaz**” diýen eseri barada öňde: (seret: BAGDAT [بغداد]; “Üssesi bolmaz”) maglumat berlipdi. Dört ýer-ýurt adyny dile getiren, baş bentden düzülen “Üssesi bolmaz” diýen goşgusynyň dördünjü bendinde ýerleşen “Gyrgyz”, ýagny “Gyrgystan” mekan manysyndaky bu düşüňje biziň nobatdaky gürrüňimiziň närsesi bolup durandygy üçin, bendi dolulygyna okaýarys:

Bu sözi diýmeklik bizlere namys,
Bir mugjizat gördüm, diýdim: “Elhepus!”
Bagdatda gyş bolmaz, Gyrgyzda tomus,
Bulgaryň şähriniň ýassysy bolmaz.

(“Üssesi bolmaz”, I, 478 s.)

Bendiň birinji-ikinci setirlerine üns bersek, şygryrdaky birnäçe beýleki ýer-ýurtlar babatda (*meselem, Turşış, Bulgar ýaly şäherler*) çekinjeň gürrüň etmeli bolsak-da, Magtymgulynyň Gyrgyzystany baryp-görendigini ynamly tassyklamak bolar. “Gyrgyz” diýlen ölkäniň tomsunyň bolmaýandygyny ýokarda getirilen: “Ýylyň ortasynyň ortaç howasy düzlerde +20 – +27, beýik daglyk ýerlerde bary-ýogy +6 – +8 derejedir” diýlenden hem görmek bolýar. Akyldar şahyryň ilata bu habary ýetirmegini: “Bu sözi diýmeklik bizlere namys” diýmeginiň aňyrsynda, “Il ynanmajak zady dogram bolsa aýtma” diýlen halk parasaty saklanýar. Emma Magtymguly çyn zady aýtman hem bilmezdi, aýdany üçinem ilatyň arasyndaky diýmeli däl diýip bilinen hakykaty aýdanyny namys bilipdir. Aslynda, namys bilip oturasy iş hem ýok eken. Biz muny şu günleriň nukdaýnazarýndan aýdýarys.

Häzirki zaman adamlaryny Gyrgyzystanda tomus bolmaýar diýen ýaly habar bilen geň galdyryp bolmaz. Emma şahyryň ýaşan asyrynda milletiň, takmynan, togsan göteriminiň hat-sowatly-

lyk derejesiniň pesligi, daş-töwerekdäki özge ülkeleler bilen gatnaşyklarynyň çäkliligi, üçte-sine-de gyşy gyşsyrayan, tomusyň nämedigini birinden bilmeli däl ilat üçin ynanyp bolmajak maglumat bolup görünmegi tebigy ýagdaýdyr.

Ýokarda aýdylanlar “Üssesi bolmaz” diýen goşguda saklanýan “Gyrgyz” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasyndan gelip çykýandygyny bellemek bilen birlikde, ýer-ýurt babatda aýdylýp gelinýän “Ýer ala, ýurt ala” diýlen nakyldan habarly Magtymgulynyň döwürdeşlerine ol sözleriň ýönelige aýdylmandygyny ýene bir gezek ýatladýan, dünýägaraýyşlaryny giňeldip biljek şahyran poetika bolup hyzmat edipdir. Şol bir wagtyň özünde “Gyrgyzyň” poetikasy Magtymgulynyň öz dünýägaraýyşynyň dünýä ýaly giňdigini alamatlandyran bir nyşandyr.

02.02.2021.

GYZYLBAÝYR [قزل باير] – Türkmenistanyň Balkanabat welaýatynyň Gyzyletrek etrabyndaky baýyrlyk we oba ady. Gyzylbaýyr Soňudagyndan Ýalawaç dagyna, Çokgamyşdan Diwanderä çenli aralykda ýerleşýän ýalaňaç gyzgylt baýyrlyk. Reňkine görä il içinde şeýle at alypdyr.

Magtymgulynyň kalbynda besleýän il-güne hormat-sylagyny, toprak babatdaky mähir-muhabbetini, Watana söýgüsini özüne siňdiren eserleriniň biri “Soňudagy” diýen goşgusydyr. Bu eser oguz-türkmenleriniň gadymýetden bäri dowam etdirip gelen sekiz bogunly “goşuk” görnüşinde, äheňli okalmaga uýgunlylygy, aýdym-saz sungatynyň özboluşly sypatlaryna ýakyn durýandygy bilen, aýdyma öwrülipdir. Bu – şygryň özüne mahsus bir tarapy. Ikinji tarapyny, jümleleriniň halky uslypda gurnalmagy, ulanylan sözleriň janly gepleşige juda ýakyndygy alamatlandyrýar. Baş bentli suwara goşgynyň hiç bir setiriniň alynma sözlere ýüz tutmandygy hem ähmiýetli maglumatlaryň biri. Eseriň şeýlekin halky häsiýetde bolmagynyň in esasy sebäbi-de many-mazmunyň, duýgy-düşünjäniň ussat ylham aýlenen poetika arkaly, diňleýjileri, okyjylary bada-bat özüne imrendirip bilmek ukybydyr. Şu tassyklama biraz açyklyk girizmegimiz gerek.

Birinji bent duýguly gahrymanyň jany bilen deň görýän **Soňudaga** ýüzlenip, çakyndan, daglaryň hemmesinde bollukly bitmeýän dagdan agajynyň (*Dagdan il içinde gözden-dilden gorayan narse diýlip bilinýär. Belki, Magtymguly şony ýañzytmak üçin “Dagdanlydyr” diýendir?!*) kemerlere bezeg berýändigini aýdandan soň, **“Ganym görse garşylaşar, Ýomut, gökleň ilin seniň”** setirleri bilen sözünü bitirýär. Başlanan bendiň näme-de bolsa bir zatlar aýdyp bitirilmelidigi düşnükli. Ýöne bu iki setir “näme-de bolsa bir zatlar” bolman, şol dagyň taryhy ýagdaýlar bilen şertlenen milletiň durmuşyna, ýagny taryhy barlygyna gatnaşygyny alamatlandyran derwaýyslyk bolandygy sebäpli, bendiň jemlemesi bolup gelipdir diýip onuň poetikasy düşündirýär.

Goşgynyň soňraky bentlerinde Soňudagyň tebigy baýlygynyň, gözelliginiň ýerli ilatyň maddy we ruhy ýaşayşyna ýetirýän täsirini: **“Öýlükde ýaýlany gursak, At çapdyryp, baýrak bersek”, “Temetede orak orsak, Aş dökmek hyýalyň seniň.”, “Dürli-dümen otuň biter, Her deräň bir ile ýeter, Hatarlanşyp kerwen öter. Naýbadaýdyr ýoluň seniň.”** ýaly nakgaşlyk beýanat bilen wasp edipdir. “Öýlük”, “Temete” ýer atlary hakynda öz ýerinde gürrüň ediler.

Başky bendinde döwrüniň harby-syýasy şertleri ýüzünden il-günüň ýaşamaga mejbur bolan dargynly durmuşyny üm-yşarat edýän “Soňudagy” döwrüniň-ýaşayşyň taryhylyk keşbini dile getirmek bilenem sözünü tamamlýar:

Magtymguly dür seçende,
Bu döwran senden geçende,
Üstünden ilin göçende,
Niçik geçer halyň seniň?

Şeýlelikde, “Soňudagy” goşgynyň dört bendi sözlän sözüme dahylly boldy. Arkada diňe bir bent, aslynda, şygry barada öz garaýyşlarymyzy beýan etmegimize esas bolan şol bent baş maksadymyzy – ýer-ýurt adyny özünde saklaýar. Ol bendi hem okalyň:

Kesgiç-kesgiç baýyr geçer,
Gyzylbaýyr göwün açar,
Sowuk çeşme suwun içer,
Şonda dürli malyň seniň.

(“Soňudagy”, I, 234 s.)

Şeýlekin açyklygy, ter-tämizligi bilen hiç hili düşündirişi talap etmeýän umumy nakgaşçylyk şekiller, hususan-da, “Gyzylbaýyr” diýlen ýer ady özüniň poetikasy arkaly “Soňudagyň” özüne çekiji gzelligini suratlandyrmakda merkezi orunda oturýar diýlen pikir bilen sözümi jemleýäris. Soňudagy görmedikler görsün – bu goşgynyň poetikasynyň bize berýän maslahaty. Ýa, nesipdir!

03.02. 2021.

H

HALAP [حلب] – Türkiýe bilen Siriýanyň araçäginde ýerleşýär. Halap Siriýa döwletiniň düzüminde. Biziň eýýamymyzdan iki müň ýylozalky ýazgylarda-da bu şäheriň ady geçýär. 540-njy ýylda Halaby eýranlylar basyp alypdyr. 617-nji ýylda ony musulmanlar eýeleýär. 1517-nji ýylda Halap Osmanly döwletiniň ygtyýaryna geçýär. 1833-nji ýylda ony Ybraýym patyşanyň goşunlary eýeleýär.

Halap gadymy we orta asyrlarda Orta Gündogarda medeniýetiň we edebi aragatnaşygyň ösen şäherleriniň biri bolupdyr. Türkmen halk döredijiliginde, ýazuwly edebiýatynda “Halap” atly mekan meşhur ýer-ýurt atlarlardan biri diýlip bilinýär.

Magtymgulynyň ýer-ýurt atlaryny özünde saklaýan eserleriniň biri “**Aýa döndi**” at berlen goşgusydyr. Bu goşgy uzyn boýly şygrylarynyň hataryna girýän eser bolup, 10 bentden düzülen. Şonça bentde, bary-ýogy, iki sany şäher ady geçýär, ikisem jemleýji bentde orun alypdyr. Jemleýji bentdediklerini bellemegimiziň hem özüne ýeterlik sebäbi bar, olaryň ikisiniň-de bir yklyma degişli mekanlar bolmagynyň özüne mahsus many-mazmuny bolmaly. Şol mekanlaryň biri-de “**Halap**” diýlen şäherdir. Ol barada yzda gürrüň ediler. Häzir ol şähre orun belen “Aýa döndi” atly eseriň özi we poetikasy barada öz düşüňjelerimizi beýan etmegi niýet edýäris.

Türkmen ýazuwly we agzeki şygryýetiniň gadymyýetde has köp işledilip, orta we giçki orta asyrlar edebiýatynda öz ornuny başga şekillere beren “goşuk” (“goşgy” diýen adalgamyz hem şondan gelip çykypdyr) görnüşidir. Magtymgulynyň döredijiliginde özge görnüşler bilen deňeşdireninde azlyk edýändigini beýleki şekilleriň ýazuwly edebiýatda has kämilleşip, “goşugyň” bolsa halky eserlerde ýörgünli bolmagyny dowam etdirendigi üçin bolsa gerek.

Magtymgulynyň “Aýa döndi” atly goşgusy 7 bogunly, içki säginmesi 4+3 ýa-da 3+4 bogunly bolup, “goşugyň” bir däbini gyşarnyksyz berjaý edýär. Goşugyň ikinji däbi mazmunyň halkyň gepleşik dilinde beýan edilmegi, şol şekildäki goşgular heňe salynmagyna amatly şert

bolup hyzmat edipdir. Şahyry belli bolmaýan şygrylaryň köpüsiniň halk aýdymyna öwrülendigi- ni ýatlasak, mesele has düşnükli bolar. Ýene bir alamat “goşugyň” beýan edýän waka ýordumy- nyň, ondan gelip çykýan mazmunynyň, ikisine-de eýeçilik edýän poetikasyny sada (“*ýontem*” *manysynda däl*) aýdyň bolmagydyr. “Aýa döndi” diýen eseri beýan edilen beýleki döpleri hem kemsiz ýerine ýetiripdir diýip, sözümi jemlesek, jemläýmeli welin... Şu weliniň welisi bar: şygryň akgylylygyna söz ýok, birtäsin, okanynda, mukam çalynýan ýaly, senem ony diňläp my- miräp oturan ýaly duýgy döredýär. Nedendir, bentleriň mazmunyny, poetikasyny aňşyrmaga ge- zek gelýär welin, “goşuk” görnüşde-de beýle-de bir çylşyrymlylyk boljak ekeni diýdirýär. Emma akylalaryň “goşuk” şekilli özge goşgularynda şolar pisint ahwala düş gelinmeýänidigi üçin, has- da geň-taň bolup görünýär. Ol geň-taňlyk goşgynyň agramly bölegine, has takygy, on bendiň ýedisine mahsus. Olar birýüzli edilmese, onsuzam ýeňil bolmadyk seljerme işimizi göz-görtele “zawa” salmaklyk bolar. Ýagdaý şeýle bolanson, ýedi bendiň ýedisine-de, başardygymyza, ara- laşmagymyz gerek

Birinji bent:

Ýüzi mahy-tabanym,
Gün ýaly Aýa döndi.
Çarh oldy nerdiwanym,
Gök paýa-paýa döndi.

Bende düşünyänsiräp oturman (*düşünyänleriň köpdüğine sözüimiz ýok*), käbir sözleriň “Düşündirişli sözlügi” bereliň:

(Taban – **ýagtylyk, şöhle, şugla, öwüşgin**; Çarh - 1. *Tigir*, 2. *Aýlanyş*, 3. *asman*, 4. *bagt* 5. *Dünyä*.; Nerdiwan - *merdiwan*, *agaçdan ýasalan basgançak*; Paýa-paýa - *Dereje-dereje, pel- le-pelle, basgançak-basgançak*.)

Magtymgulynyň öz döwründäki adamlar üçin bu düşündirişleriň hiç biriniň gerek bolma- dygy-da mümkin. Biz öz ýagdaýymyzy özümüz oňat bilýäris. Düşündiriş bolmasa. bolmaz.

Indi şol sözleriň ýerine “Düşündirişdäki” düşünje-manylylary goýup göreliň. Nämäniň nä- medigini bada-bat aňlajak köpdür, oňa şübhe bolup bilmez. Bize welin ol aňsat baş bermez. Şoňa görä, düşünmäge synanyşalyň: “**Ýüzi mahy-tabanym**” – ýüzi Aý şuglalym. “**Çarh oldy nerdiwanym**” – basyp çykýan basgançagym çarh ýaly, tigrçek ýaly tegelek bir närsä öwrüldi, indi münüp-düşmegim hyllalla boldy. “Gök paýa-paýa döndi.” – päsgelçiliksiz zowwam uzalyp giden asman ýüzi basgançakly bir zada öwrülip gidene döndi. Diýmek, asmandaky erkinlik hem öz möwritini bitirdi diýlene ýakyn bökdençlik döreyär. Düşündirişli setirleri biz, takmynan, şeý- leräk kabul edýäris. Ony başgaça düşündirip biljekleriň bardygyna-da güman ýok.

Diýeli, bendiň üç setiri düşündirişe mätäçlik çekýärmiş. Bu bir bendi: “Gün ýaly Aýa döndi.” nähili kabul etmeli? Biziň düşünişimizçe, Aý Günden şöhlesi pes, aslynda, şöhlesini Günden alýan asman jisimi. Olar öz orunlaryny çalşana - Aýyň şöhle, ýagtylyk berşi Gün ýaly bolana döndi. Munuň hem başgaça beýan edilmek ähtimallygyny gözden salamzok.

Üçünji bent:

Aşygy saldyň oda,
Goýduň gitdiň burada,
Günorta berdiň wada,
Wagt geçdi, saýa döndi.

(*Saýa – 1. Kölege. 2. gm. Guşluk, guşluk wagty. 3. Güniň ikindine agmagy.*)

Ikinji bendi okap başlaýarsyň welin, okyjylyk üşügiňde goh-galmagally şäherden ýalaza ulaşan ýaly dartgynlyk sowlup, ornuna rahatlyk ornaýar. Bendiň dördünji bendine ýeteniňde ýene düşündiriş derwaýslygy döreyär: “**Wagt geçdi, saýa döndi.**” – bendiň bu setiri özüniň poetikasynda göçme manyly çeperçilik serişdesini (*metafora*) saklap, gürrüniň düýbünden tebigy hadysada däldigini, “günorta”, “saýa” düşünjeler arkaly, ömrümiň “men” diýen ýyllarynda gelmekligi wada edipdiň, indi ýaşym “ikindi” çagyna – soňy görnüp başlan pillesine baryp ýetdi diýlen pisint many-mazmuny üm-yşarat edýär.

Bäşinji bent:

Müň söwdam bar, bir başym,
Goýdum ilim, gardaşym,
Aglamakdan gözýaşym
Joşgunly çaýa döndi.

(**Söwda** - 1. *Yşk, söýgi. 2. Ýşkdan dörän nähoşluk, 3. Hyýal, oý, pikir. 4. Höwes, arzuw, meýil. 5. Derdeser, waka.*)

Bendiň birinji setiri: “**Müň söwdam bar, bir başym**” – gürrüniň dükan, telekeçilik hakda däldigi düşnükli. Goşgynyň “Ýüzi mahy-tabanym” diýip başlandygyndan çen tutulsa, “söwdam” diýen sözi “yşk sebäpli dörän ruhy galagopluk, onuň aňa guýan oý-hyýallary, derdeserleri, arzuw-islegleri”, mahlasy, bu dünýäni unutdyran ikinji bir dünýä hökmünde kabul etmek mümkin. Şu kabulyň hakykatdan uzaklaşmaýan düşünjedigini bendiň: “Goýdum ilim, gardaşym” diýen setiri ýaňzydýar. Gapdalda goýdum, ýagny ilim-günüm, dogan-gardaşym gözüme görnenok, küyüm-köçäm, işim-pişäm ony zarlap, “Aglamakdan gözýaşym Joşgunly çaýa döndi.” diýlen “mejnun yşky” poetikasynyň düzüm bölegi bolup saklanýar.

Altynjy bent:

Ýaryň köňli çag oldy,
Aşyklar tussag oldy,
Dalda ýerim dag oldy,
Düz ýerim gaýa döndi.

(**Çag** – *keýpi kök, şat. Dalda* - *kömek, daýanç, goldaw, gorag, pena. Dal* – *dik* çybyk, pudak, bil, ýagyryny, arka.)

Bendiň birinji we ikinji bendini soňa goýup, üçünji: “Dalda ýerim dag boldy” diýlen setire öz düşünişimizi beýan etmek isleýäris. Poetikanyň bize berýän **birinji** düşündirişi: “dalda” diýlen söz “dal ýaly bilim” manyda gelýär-de, indi üstüne dag goýlan ýaly bükreldi. Çykgyt hökmünde aýtsak, ussat “dalda” ýerine “da:l deý” diýip bilerdi, emma diýmändir. Diýen bolsa, “dik, syrdam” manyny aňlatman, “bükür deý” diýen pikir orta çykardy. Bilşimiz ýaly, “da:l” bükük şekilde ýazylyp, gepleşikde-de, ýazuwly edebiýatda-da “Bükrelmegiň” nyşany (*simwol*) bolup gelýär. **Ikinjisi:** Mejnunyň Leýli şu daglara seredýändir diýip, Nejt (Nežd) dagyny mekan tutunandygyny yşarat edýär. Ony akyldaryň öz goşgularyndaky maglumatlar, meselem, “Nežd dagyna çykar bolsak, Bizlere Mejnun gargyndy.” (“Illerden aýlandy”), “Magtymguly, gaýra ýaşar, Mejnundyr, Nežd daga aşar. (“Jany bolmasa”), “Başym ýüz höwesde, köňlüm joşgunda, Girdaba düşüp men däli daşgynda, Nejt dagynda gezen Mejnun yşkynda, Ýanar otly Leýli bolup galyp men.” (“Galyp men”)” ýaly setirler hem eminlik edip biler. Üçünji, dördünji, bäşinji... düşündirişleriň hem

bolup biljekdigini, özümiziň hem olaryň hiç birini “bije başy” edip bellemeýändigimizi aýdyp, bendiň başky iki setirine döneliň. Şahyr: “Ýaryň köňli çag boldy” diýip, söwer ýaryň (biziň pikirimizçe Meňliniň) köňlüne şatlanandygyny aýdýar. Biz ony asyl manysynda kabul edýäris. Çünki “çaglygyň” aňyrsynda “Telpegi agan bilen arasy barmyş. Oňa gaçyp gitjekmiş” diýlen ýaly myş-myşlar ýüzünden ata-eneden, ýakyn hossarlardan eşidýän igenjinden, ýazgarmalardan diýlen şekildäki maglumaty okaýarys. Bu ylmy terjimehala degişli bolup, ony soňra bir wagta galdyryarys. Bendiň ikinji setirinde: “Aşyklar tussaglar boldy” diýlen setir bolsa, söwer ýaryň “başy boguldy”, indi duşuşmak gadagan, tussagdaky ýaly her kim öz öýünde, oturan ýerinde bi-ri-birini zarlamakdan başga çykalga ýok diýlen poetika mazmun orta çykýar.

Ýedinji bent:

Dal pudaklar egildi,
Göçdi bilbil, dagyldy,
Akar suwlar soguldy,
Çöl ýerler çaýa döndi.

(**Dal** – *bil, ýagyryny, arka, ýanbaş, syrt, pudak, şaha, çybyk.*)

Altynjy bentde bellenişi ýal, ýedinji bendiň birinji setirindäki “dal” “dik, syrdam, göni” manylary aňladýar, netijede, “Dal pudaklar edildi” diýlen setir göçme manyly poetikasy bilen, “bili бүкүldi, ýarsdy, ýanyny ýere berdi” diýlen pisint ahwaly yşarat edýär.

Sekizinji bent:

Derman bolmaz alaja,
Zat bermezler mätäje,
Baýlar döndi gallaja,
Pakyrlar baýa döndi.

(**Alaç** - *syrkawy sagaltmak üçin edilyän tagalla, çäre.*)

“Derman bolmaz alaja” diýen setir, biziň düşünişimizçe, hernäçe urunsaň-da, gije-gündiz tagallasyny etseň-de, (ol derdiň) dermanyny tapyp bolmaz, ol dermansyz dertdir diýlene meňzeş mazmun ýüze çykýar. Eger “alaç” sözüni “töwella, çäre” diýlen düşüňjelerde kabul etmesek, “Derman bolmaz dermana” diýlen ýaly bimanylyk dörär. Olar ýaly geleňsizligi kimden garaşsak-da, Magtymgulydan garaşyp bolmaz.

Şeýlelikde, goşgynyň many-mazmunyna, çeperçiligine, olaryň äşgär bolmagyna serişde bolup hyzmat edýän poetikasyna aralaşmak üçin berlen düşündirişler baradaky gürrüňimizi tamamlap, ýer-ýurda eýeçilik edýän jemleýji bendi okaýarys:

Magtymguly, gezende,
Halap, Kaýsar düzünde,
Gözel ýaryň yzynda,
Ömrümüz zaýa döndi.

(“Aýa döndi”, I, 172 s.)

Magtymgulynyň gezende bolandygyna goşgulary şaýatlyk edýär. “Halap, Kaýsar düzünde” diýlen setiriň, hususan-da, “**Halap**” diýlen ýer-ýurt adynyň özünde saklaýan poetikasy eseriň

umumy şahyrana akymyna, mazmun-ahwalyna saldamly goşandyny goşmagyndan daşgary, öz oturan bendinde mantykly inçeligi üm-yşarat edýänligi bilen ünsi özüne çekýär. Halap we onuň degresi bag-bakjaly, dürli-dümen miwelere baý, tebigaty mylaýym, howasy tämiz, nemli bolandygy üçin ol ýerdäki adamlaryň reňki-peti ýerinde, aýratyn-da, gelin-gyzlaryň görk-görmekli bolmagyny üpjün edýän subtropik toprak bolansoň, şol ýerdäki “naçarlaryň” arasyndan-da saňa taý geljek bir “Ýüzi mahy-tabana” gabat gelmedim diýlen gepe ýakyn poetiki mazmun “Halap... düzünde” saklanýar.

“Halap” diýlen ýer-ýurt adynyň jemleýji bentde ýer almagynyň hem, biziň pikirimizçe, özüne ýeterlik manysy bar. Adatça, umuman sungat eseriniň, aýratyn-da, şygyr sungatynyň başlangyjy we gutaryşy beýleki bentlerine garanyňda, has saldamly duýgy-düşünjeleri özünde saklaýan ähmiýetli nokatlar bolup hyzmat edýär. Söz sungatynyň bu tebigy ýagdaýy Magtymgulynyň “Aýa döndi” diýen goşgusyna-da mahsus. Şoňa görä-de, gürrüni edilen eserdäki “Halap” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy şygyr hakda, özi hakda giňişleýin gürrüň edilmegini talap edýär. Bizem, başardygymyza, şol talaby berjaý etmeklige çalyşdyk.

06. 02. 2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” goşgusy hakynda öňde: (seret: BAGDAT [بغداد]; “Bilbil nalasy”.) aýdylýp geçildi. Bu gürrüni gozgamaga sebäp bolan “**Halap**” diýen-ýurt adynyň ýerleşen bendini okalyň:

Mekgeden keşt eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Baş bentden düzülen muhammes eseriň iň köp ýer-ýurdy özünde jemlän iki bendiniň biri – ikinji bendi, öňde ýatlanylşy ýaly, on bäşe ýakyn mekandyr ülkeleri özünde jemleýär. Şonça menzil-mesgeniň içinde “Halap” diýlen ülkäniň orun almagy kanuny bir ýagdaý bolup, akyl-daryň ol ýerleriň myhmany bolandygyny yşarat edýän poetikany özünde saklaýandygy bilen ähmiýetlidir. Bu ýer-ýurt adynyň poetikasyna çeperçilik hyzmaty nukdaýnazardan garanymyzda, onuň beýleki mekanlar bilen sazlaşykda bolmagy arkaly, eseriň akgyňlylygyna öz goşandyny goşýar diýip bileris.

06. 02. 2021.

HAREM (Harameýin) [حرمين] – Iki sany mukaddes şäher: Mekge we Medine.

Magtymgulynyň halk içinde ýatdan bilinýän ylahyýet mazmunly saýlama eserleriniň biri “**Gördüňmi**” atly goşgusy barada öňde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين]; “Gördüňmi”) gürrüň edildi. Bu goşguda “Harem” diýlen ýer-ýurt ady gelyär. Bendi okalyň:

Haremde, Gypjakda, Çynda-Maçynda,
Asmanyň üstünde, Arşyň içinde,
Yklym degresinde, pelek burçunda,
Meniň sahypjemaalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

Goşgynyň orta gürpünde orun alan bu bendiň birinji setirinde “Gypjak”, “Çyn-Maçyn” ülke atlaryna ýanaşyk orun alan Harem diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy beýleki ikisi (**seret:** “Çyn-Maçyn” bölümde “Çyn-Maçyn” hakynda we “Gypjak” bölümde “Gypjak” hakynda) bilen kysymdaşdyr. “Haremiň” bir tapawutly tarapy düzüminde iki sany mukaddes mekany saklaýandy üçin, onuň poetikasy bize setiriň başynda getirilmeginiň sebäbini üm-yşarat etmek arkaly, onuň özge ýer-ýurtlardan “Gördüňmi” üçin has ähmiýetlidini kabul etmegimizi ündeýär. Biz ol hakykaty kabul edýäris!

07. 02. 2021.

HASAR DAGY [حصر داغی] – Türkmenistanyň Balkan welaýatynyň Magtymguly etrabynda, Türkmenistan bilen Eýran döwletini araçäkleşdirýän dagyň ady.

Magtymgulynyň alty bentden (*aslynda, ýedi bent bolmaly*) ybarat “**Hasar dagyndadyr**” (“Hasar dagyndadyr”, I, 232 s.) diýen goşgusy özünüň tebigaty we şahyрана poetikasy boýunça seýrek eserleriniň hataryna girýär. Tebigaty hakynda: Magtymgulynyň döredijiliginde şygry düzülişiniň görnüşleri nukdaýnazardan garanynda, zamanasynda ýörgünli bolan üç uslybyň – medrese, nusgawy, halky-agzeki – uslybyň üçüsini-de işledipdir. Üçüsine-de, magtymgulyçylyk yhlas we ylham bütin barlygyny siňdiripdir. Şonuň üçin, olaryň birini öwüp, beýlekisini köstläř ýaly däl. Her uslybyň özüne laýyk meseleleriniň bolýandygyny ýatlasak, hil we mukdar tapawutlaryň orta çykyp, nusgawy we halky-agzeki uslyby “raýy” edinen eserleriň köpüsi ilgünüň ýaşayyş şertlerine; toprak, watançylyk duýgy-düşünjelere gönügendir. Bu hil tapawudy. Mukdar tapawudy bolsa, sekiz (*ýa-da ýedi*) gadymy “goşuk” şekile ýüz tutan eserleriň medrese we nusgawy uslyply goşgular bilen deňeşdireniňde, sanynyň biraz azlygy orta çykýar. Esasy zat: az-köp olary döredeniň Magtymgulydygy üçin, deň dereje gymmatlylykdadyr.

Şahyрана poetikasy hakynda: nusgawy we halky-agzeki uslyply eserler özünüň gepleşik diline ýakynlygy, ýeňil okalýandygy, many-mazmunyň, öwüt-ündewiň açyk-aýdyň beýan edilýändigini, halk pähimlerine (*rowaýatlara, efsanalara, nakyllara, aýtgylara*) baýlygy bilen, üstesine-de, ol tapgyrlara degişli şygrylaryň halk tarapyndan ýat beklenendigi, birgiden pähim-parasatlaryň bolsa atalar sözüne öwrülip gidendigi we şol hadysanyň şu günler dowam edýändigini bilen parhlanýar. Biziň baş meselämiz – ýer-ýurtlaryň halky-agzeki uslyply eserleriň beýleki iki uslyba goldanan goşgulara garanynda, azdygy göze ilýär. Hatda “Gürgeniň”, “Söhbet bolmasa” ýaly on baş bentden düzülen goşgularda diňe bir ýer-ýurduň ady geçýär. “Hasar dagyndadyr” diýen goşgy hem ýalňyz ýer-ýurtly eserdir. Şol ýalňyzlyk “Hasar” diýlen dagyň we poetikasyynyň ýer-ýurdy köp eserlerden pesdigini aňlatmaýar. Ol ýekeligine garamazdan, köpüň birleşip bitirýän işinden kem iş bitirmäýar. Ony häzir göreris.

Magtymgulynyň “Hasar dagyndadyr” diýen goşgusyň döreýşi barada halk arasynda gürrüň edilýär: şahyr bir gezek Garrygalada (şol wagtky ady: Kaýygala, häzir: Magtymguly) birnäçe gün myhman bolupdyr. Aktokaýa gitmekçi bolanda, myhman bolan ýeri: “Şahyr, Hasar dagymyzy neneň gördüň? Göwnüňden turdumy? Göwnüňe ýaran bolsa, bir ýadygärlik galdyryp bilermisiňiz?!” diýipdir. Magtymguly teklibi kabul edip, duran ýerinde şol goşgyny (ekzprompt) goşupdyr diýýärler.

Bir demde dörän bu goşgy barada uzak gürrüň etmek mümkin. Biziň mümkinçiligimiziň we maksadymyzyň “serhetliligi” sebäpli, eserdäki käbir hususyýetleri bellemek bilen çäklenmeli bolýarys.

“Hasar dagyndadyr” bilen “Gürgeniň” diýen goşgularyň arasynda birnäçe umumy birlikler (*meňzeşlik däl!*) bar. Ozaly bilen, ikisiniň hem watançylyk duýgusy, il-ýurt söýgüsi bilen besle-

nen eserler bolandygyndan kemala gelen birligi bellemek bolar. Bu mesele babatdaky umumylyk. Şahyranalyk nukdaýdan garanyňda, “Hasar dagyndadyryň” we “Gürgeniň” ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny goşgynyň uza-boýuna uzadyp, beýleki eserlerinde hereket edýän üç uslyp umumylygynyň üstüne dördünji bir uslyp edip oturdanlygy diýip, ol umumylygy häsiýetlendirme mümkin. Goşgularyň ikisi-de diňe bir ýer-ýurda orun berip, onuň tarypy bilen meşgul bolýandygyny hem goşmaça maglumat hökmünde bellesek, poetikasynyň peýdasyna bolar. Bu gürrüňler birnäçämiz üçin soýtar gepler bolup görünmegi mümkin, şondan ötri, başardygymyza, açyklyk girizmegimiz gerek.

“Gürgeniň” diýen şygryda “Gürgen”, Hasar dagyndadyr” goşguda “Hasar dagy” ýeke-täk ýer-ýurt ady bolmak bilen, refren setiriň redif sözi bolup gelýär we eserleriň başdan-aýagyna özüniň poetikasyny işledýär. Bu umumylygyň daşyndan, her eseriň diňe özüne mahsus bolan aýratynlygy we ony gurnaýan poetikasy bar. “Gürgeniň” barada (**seret:** GARB [غرب]; “Gürgeniň”) öňge gürrüň edilipdi. Häzir “Hasar dagyndadyr” diýen goşgynyň: “Barsaň, Hasar dagyndadyr” diýen refren setirine ser salalyň. Bu refren setirdäki “Hasar dagyndadyr” diýlen söz düzümi rediflik hyzmatyny goşgynyň ähli bendinde sürdürýärkä, onuň aýyrgyjyny her bentde onuň mazmunyna görä, başga-başga sözler bilen aňladýar. Gürrüňimiz takyk bolsun diýip, bentleriň jemleýji-refren jümlelerini okalyň: “**Barsaň**, Hasar dagyndadyr”, “**Syrsaň**, Hasar dagyndadyr.”, “**Görseň**, Hasar dagyndadyr.”, “**Tirseň**, Hasar dagyndadyr.”, “**Ýörseň**, Hasar dagyndadyr.”, “**Sürseň**, Hasar dagyndadyr.” Tapawutly ýazylan sözleriniň özara sazlaşyk döredip, onsuzam äheň kemliligi bolmadyk goşgynyň üstüni heň bilen doldurýar. Şygry sungatynyň ilkinji bentden badalga alyp, ýola düşüp gidýändiginden çen tutsak, bu goşgynyň tapylmadyk başlangyç bendindäki iki refren setiriň hem şu nyzamda durandygyny tassyklamak mümkin. Bu gürrüňleriň aňyrsynda saklanýan poetika bular ýaly inçeden-inçe, täsin goşgyny “bir demde” döredip bilse, diňe Magtymguly döredip biler diýlen netijäni bize “çawuş çakýar”. Bu birhili usulsyz aýdylan morta gep ýaly bolubam eşidilse-de eşidilýändir. Gürrüňi şu pursatda tamamlasak, onuň mortalygyny bizem kabul etmeli bolarys. Emma biziň gürrüňimiz dowam edýär...

Goşgynyň jemleýji bendindäki: “Ýakypdyr heseriň dagy.” diýlen setir Şibli hakyndaky hakykaty we hekaýaty ýatladýar. Ol hakynda “ÇYN-MAÇYN [چين ماچين]” diýlen bölümde “Bilmezmiň” goşgy hakynda gürrüň edildi. Eger rugsat bolsa, “Hasar dagyndadyr” diýlen goşguda-da wajyp diýip bilenimiz üçin, oňa ýene bir ýüzlenmek isleýäris:

“Biilmezmiň” atly goşgynyň ikinji bendiniň jemleýji setiri Şibli dogrusyndaky dini rowaýatdan habar berýär. Şibli setirde rowaýaty gahrymanlyk mazmuny bilen beýan edilse-de, onuň taryhy şahs bolandygyny Magtymgulynyň magat bilendigine şek-şübhe ýok: Şibli – Abu Bekr Şibli örän meşhur sopolardan biri. Atasy Mawerannahryň Şibliýe diýen obasyndan bolany üçin, şu at bilen şöhratlanypdyr. Ol 247-nji hijri (milady – 861-862) ýylynda doglup, 334-nji hijri (milady – 945-946) ýyly bilen 344-nji hijri (milady – 955-956) ýylynyň aralygynda segsen ýedi ýaşynda Bagdatda aradan çykýar. Şibli Bagdat şäherinde önüp-ösüp, ylym-bilim alýar. Ol belli sopy Jüneýt Bagdadynyň şägirdi we müridi, Mansur Hallaç bilen-de sapakdaş bolupdyr. Käbir çeşmelere görä, ol dosty we sapakdaşy öldürilenden soň däliräp, dälihana düşýär we şol ýerde aradan çykýar. Ol takwalykda we sopusylykda örän meşhur bolupdyr, arap dilinde birnäçe goşgy hem düzüpdir. Onuň takwaçylygy barada köp rowaýatlar döredipdir. Şeýle rowaýatlaryň birini aşakda beýan edýäris.

Rowaýat: Hasar dagynyň bir belentligine ot-çöp bitmeýär, oňa il içinde “Şibliň dagy” diýilýär. Hekaýat edýärlər, Şibli daglara, düzlere aýlanyp, hemişe Hudaýyň gözleginde gezipdir. Bir gezek Hasar dagynda bir adama duşýar. “Saglyk-amanlykdan” soň, onuň nireden gelýändigini soranda, nätanys: “Hudaýyň ýanyndan gelýäriň” diýenmiş. “Hudaýy niredede gördüň?” “Şu

dagyň arka tarapynda.” Şibli Hudaýy “görjek” bolup, dagyň daşyndan ýedi gezek aýak aldygyna ylgaýar, duşup bilmänden soň, bir “ah” urupdyr-da jan beripdir, agzyndan çykan ýalyn ýapynyň ot-çöplerini gara-köyük edipdir. Şondan bäri dagyň şol ýamajyna ot-çöp bitmeýärmiş. Biz bu hekaýaty ýaşlyk döwrümizde ýaşulularymyzdan telim gezek eşidipdik.”

Ýokarky maglymatlardan görnüşi ýaly, “Ýakypdyr heseriň dagy.” Ýaly bir setiriň aňyrsynda ýatan waka ýordumy we onuň poetikasy şolara meňzeş ýerli-ýatakly seljermeleri talap edýär. Ony diýsek, “Mergenlere seýik bolar.”, “Hasaryň bardyr töresi.”, “Üç ýüz altmyş pir mekany.” kimin setirleriň aňyrsynda-da ummasyz mazmun, geçirilmeli teýli barlaglar saklanýar. Biz bu “hossadan” saklanýarys.

Sözümizi jemläp aýtsak, “Hasar dagy” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy many-mazmuny nukdaýdan-da, çeperçiligi jähetden-de goşgynyň hereketlendiriji güýji we ylham çeşmesi bolup hyzmat edipdir.

08. 02. 2021.

HAYBAR I [خيبر] Medinäniň demirgazygynda Damask bilen aralykda ýerleşýän galanyň we dagyň ady. Hijri hasabynyň 628-629-njy ýylynda Haýbarda musulmanlar bilen ýehudylaryň arasynda söweş bolýar. Ol waka “Gazaýy-Haýbar” (Haýbar söweşi) adyny alýar. Şol söweşde ýehudylaryň belli pälwanlaryndan Merhep Haýbary hezreti Alynýň (r.a.) elinden ölýär. Netijede, Haýbar galasy musulmanlaryň ygtyýaryna geçýär.

HAYBAR II [خيبر] – Owganystandan Päkistana geçilýän geçilgäniň ady. Hindistana barmagyň hem ýeke-täk ýoly Haýbar geçelgesi, harby-syýasy ähmiýete eýe bolupdyr. Taryhyň tassyklamagyna görä, beýik patyşa Dariý, Aleksandr Makedonskiý, Mahmyt Gaznaly, Nedir şa goşuny bilen şol geçelgeden geçip, Hindistana ulaşypdyr. 1947-nji ýylda Hindistan özbaşdaklygyny gazananda, Haýbar geçelgesi Päkistan döwletine degişli edilýär.

Bize mälim bolan “Haýbar” diýen ýer-ýurt ady “Haýbar I” degişlidir. “Haýbar II” akyldaryň eserlerinde orun almandyr diýip kesgitli bir zat aýtmak çetin, ondan diňe biziň habarymyz ýok bolmagy mümkindir.

Magtymgulynyň “**Adam ata bilen duşdy**” at berlen aýdyşyk goşgusynda **Haýbar** diýlen ýer-ýurt ady duş gelýär. Özge şygryýet görnüşlerinden tapawutlylykda “Aýdyşyk goşgular” özara pikir alyşmak, söhbet, ýagny gepleşik şekilinde bolup, birnäçe özboluşly häsiýetleri özünde jemleýär. Şolaryň käbiri hakynda ýokarda: (“DAGYSTAN [داغستان], “Magtymguly – Zunuby”) aýdylyp geçildi. Bu edebi görnüşiň ýazarlyk (*awtorlyk*) meselesi barada: (**seret**: ETREK [اترك]; “Eýwany dört”) bölümde goşmaça gürrüň edildi, biziň pikirimizçe, ony döredeniň jogap berýän şahyra degişlidigini “Adam ata bilen duşdy” diýen aýdyşyk-goşgy hem tassyklaýar. Bu aýdyşykda Azady sowal berýär, Magtymguly jogabyny aýan edýär. Aslynda, bu edebi görnüşde dörän eserleriň hemmesiniň beýan ediljek edebe eýermegi şert bolmasa-da, gürrüňi edilýän goşguda ol gyşarnyksyz berjaý ediläýmeli bolupdyr. Onuň düýp sebäbi Azadynyň kaka, Magtymgulynyň oguldygydyr. Ulama Azady ogly Magtymgulynyň din-ylahy sowadynyň haýsy basgançaklara ulaşandygyny anyklamak üçin sowal sorayar, Magtymguly jogabyny berýär. Hakyna seredeniňde, bu türkmençilik töresidir: ata sorar, ogul jogap berer. Onuň tersine bolan wagty ýok. Belki, indiden beýläk-de bolmaly bolmasyn!

“Adam ata bilen duşdy” diýen aýdyşyk Azady ahunyň synagyndan Magtymgulynyň abraý bilen geçendigini habar berýär. Ol soraglar we jogaplar bilimimizi, düýgy-düşünjämizi kämilleşdirmegiň serişdesi bolup hyzmat etjekdigine şübhe ýok, ýöne biziň maksadymyzyň we gerimiziň çäklidigi sebäpli, diňe birki hususyýetler barada gürrüň etmek bilen, çäklenmeli bolarys.

Aýdyşyk tutuşlygyna dini mazmunly, onuň içinde dünýewi närseler, düşünjeler hem duş gelýär. Şolaryň biri “hannas” diýlen söz adamlary aldap, kyn günlere salyp ýören ýa-da ortalyk amallary öz bähbidine ulanýan mekir adamlar we şoňa meňzeş ýaramaz kimseler babatda aýdylýar. Aýtmasyna aýdýarys, emma dünýewi düşünjämiz bilen “Hannasyň” gelip çykan çeşmesi barada känbir pikir edemizok. Ony bize “Adam ata bilen duşdy” atly aýdyşykda Magtymguly-nyň birinji bent jogaby şeýle düşündirýär:

Azady:

– Şeýtanyň haýsy ogludyr,
Adam ata bilen duşdy?
Hakyň resuly – pygamber,
Haýbarda näçe uruşdy?

Magtymguly:

– Şeýtanyň Hannas ogludyr,
Adam ata bilen duşdy.
Haýbar dagynda pygamber,
Çün ýedi aýlap uruşdy.

(“Adam Ata bilen duşdy”, I, 39 s.)

Ine, indi bu bolýar: ýaramaz gylyklyk kimdir birine “Hannas” diýdigimiz oňa şeýtanyň ogly diýdigimiz ekeni. Özi şeýtanyň ogly bolsa, ähli ýakymсыз ýagdaýlaryň başynda boljakdygy düşnükli.

Ýokarky bent biziň meselämizi – “Haýbar dagynda” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklandygy bilen; birinjiden, aýdyşygyň umumy mazmunynyň düzüm bölegi bolup durýandygy, ikinjiden, akyldaryň biliminiň töwerekleyindigini mälim edýändigini bilen ähmiýetlidir.

Ýene bir hususýet – jemleýji sorag-jogaby okalyň:

– Azady aýdyýar ýetmiş,
Nedir bu dünýäni tutmuş,
Haýsy pygamberdir ýitmiş,
Nirde gardaşna ugraşdy?

– Magtymguly aýdar ýetmiş,
Yklymdyr dünýäni tutmuş,
Ýusup pygamberdir ýitmiş,
Müsürde ile ugraşdy.

Azadynyň: “Nirde gardaşna ugraşdy” diýen soragyna Magtymguly: “Müsürde ile ugraşdy” diýip jogap berýär. Bu ýerde nähili-de bolsa, aýdyjy ýa-da göçüriji tarapyndan ýol berlen säwlik bara meňzeş: “...gardaşna ugraşdy?” sowala: “...gardaşna ugraşdy.” diýilmeli ýaly. Belki, hakykatdan-da säwlikdir. Bizden sorasaňyz, bu ýerde hiç hili nätakyklyk ýok: Azady “gardaşna” diýen sözi (*gökleň şiwesinde “gardaş” edebi dildäki “dogan” diýlen manyny aňladýar*) “garyndaş” manysynda ulanýar, Magtymguly hem “ile” diýip, gan gatnaşygyň “ýada” öwürlmek

çäginin öň ýanyndaky “illik” sözüni (*ogul – agtyk – çowluk – ýuwluk – gowluk – illik – ýat*) “il” şekilde almak bilen, “garyndaşna” jogap beripdir. Biziň çaklamamyz sülä gelýän bolsa, ataly ogluň hersi şol bir düşünjäni dürli adalga arkaly aňladýar. Şular ýaly öýlanmalara gyýtak täsirli bolsa-da, bizi ugrukdyrandygy üçin “Haýbar dagyna” hoşallygymyzy mälim etmek isleýäris.

11. 02. 2021.

Magtymgulynyň dini mazmunly beýanatynda dünýewi närselere-de orun beren “Saçdy, Muhammet” atly eserine, birnäçe ýer-ýurt atlarynyň duş gelinýändigini, in esasy-da goşgynyň hezreti Muhammet (s.a.w.) pygambere bagyşlanandygy üçin, düşündiriş-seljerme bermegimiz gerek.

Geçen ýyl (2020 ý.) Muhammet (s.a.w.) pygamber ýer ýüzünde ýakyndan bilinýän in meşhur Adam diýlip ykrar edildi. Musulmançylyga gyzyklanmanyň artyp barýan häzirkizamanamyzda hem Ýer togalagynda yslandan başga-da, birgiden ululy-kiçili dini ynançlaryň dowam edip gelýändigini aýtsak, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebesiniň uç-gyraksyz çäklere ulaşandygyny göz önüne getirip bolar. Üstesine-de, çagalara dakylan we dakylýan atlaryň içinde halklaryň ýer-ýurt, millet tapawudyna parh goýmazdan, yslandun dünýäsinde in köp ýaýran adyň Muhammetdigini (Ahmetdigini) hem bellemegimiz gerek. Milletleriň šiwe we ses-gepleýiş (*artikulasiýa*) taýdan dürli-dürlüligine garamazdan, atlaryň hemmesiniň kökünde Muhammet (s.a.w.) pygamberiň adynyň saklanýandygyny, ol ady dakynan çaganyň şol ada mynasyp bolmagynyň arzuw-dilegleriniň ýatandygy öz-özünden düşnüklidir. Mahlasy, bagyşlama eserleriň içinde birine düşündiriş-seljerme bermeli bolsa, ilkinji nobatyň Muhammet (s.a.w.) pygambere degişlidigine-de söz bolup bilmez. Seljerme-düşündirişin mynasybeti bu eýýäm başga mesele... Her kim başarynygyna görä bolar. Bizdenem başarynygymyzdan gala talap edilmezligini haýyş edýäris.

Yslamyýetiň ýaýramagynda wagyz-ündew işleri hemişe rowaç almandyr, dindarlaryň garşysyna ýaragly çykylyp, harby hereketleriň döremegine sebäp bolan wagtlar we mekanlar hem bolupdyr. Hatda ganly pajygalar yslandun dörän merkezinden başlanypdyr. Magtymgulynyň “Saçdy, Muhammet” diýen goşgusynyň başky bendiniň din söweşini beýan etmegi-de şol sebäpli bolsa gerek. Bendi okalyň:

Owwal-deslap baryp Haýbar dagynda,
Kapyrlar ganyny saçdy, Muhammet.
Lekläherde, Sekwan, Käbil şährinde,
Jepa çekip dinin açdy, Muhammet.

(“Saçdy, Muhammet”, II, 141 s.)

“Saçdy, Muhammet” atly eser barada gürrüň gozgalmagyna sebäp bolan “Haýbar dagynda” diýlen ýer adynyň birinji bentde gelmeginiň özem tötänlik dälidir. “Haýbar dagyndanyň” poetikasy hezreti Muhammet (s.a.w.) baradaky beýanatyň badalgasy bolmaklyk hyzmatynyň daşyndan, “din söweşiniň” başynyň nireden başlandygyny “aýtman aýdýar”, özüniň mantygy arkalam Pygamberimiziň ömür ýoluna degişli aşakdaky ýaly maglumatlaryň dile getirilmegine gönezlik wezipäni berjaý edýär:

Byrag gökden gelip, ýere inende,
Refref münüp, Arşa uçdy, Muhammet.

Seýr etdi Selsebil, Zenjebil bile,
Köwser arygyndan içdi, Muhammet.

Behişt gapysyna gelip duranda,
“Bismilla!” diýp, işik açdy, Muhammet.

Hezreti Muhammediň (s.a.w.) ömür ýolunda ähmiýetsiz parça ýokdur welin, ýokarky mysallardaky şahyrana maglumatlar Pygamberlik berlip, Onuň magraja göterilmegi, yslamyýet ýakyn töwereklerе ymykly ornap, alys ölkelere görelde bolup başlan, Özüniň aýatda diri wagtyndaky iň ähmiýetli sahypalar bolup göz önünde janlanýar.

Ýene bir hususyýet: takwa kişi bolmak şert däl, Allatagalany Bir diýip bilen her bir adamyň habarly bolmagy gerek diýlen ýaly mantykly düşünjeden ugur alýan aşakdaky (*özümize galsa, beýik Akyldaryň şeýle pikir edendigine-de ynanyarys*) bendi tutuşlygyna okasak öz peýdamyza bolar:

Mikaýyl, Ysrapyl, Ezraýyl bile,
Geldiler, durdular Jebraýyl bile,
Seýr etdi Selsebil, Zenjebil bile,
Köwser arygyndan içdi, Muhammet.

Muhammet (s.a.w.) pygamberimiz “Hak eýesine” goşandan soňraky döwürlerde Onuň mübärek ady bilen mukaddes yslam ýaýraw çäginе alys yklymlara, uluslara, ýurtlara çenli giňeldi. Bu hadysa şu günler hem dowam edýär. Şonuň üçin, hem hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamberiň, hem ol hakynda ajaýyp eserleri döredip, yslam dininiň has-da röwşen bolmagyna deň-taýsyz goşandyny goşan akyldar Magtymguly Pyragynyň hatyrasyna aşakdaky bendi tutuşlygyna getirmek bilen sözümi tamamlarys:

Magtymguly, özge dini bozdular,
Yklym-yklym, şäher-şäher gezdiler,
Jepa çekip, yslam dinin düzdüler,
Altmyş üç ýaşynda geçdi, Muhammet.

12. 02. 2021.

Magtymgulynyň “**Alydyr**” diýen goşgusy hem “Adam ata bilen duşdy” we “Saçdy, Muhammet” atly eserleriniň ruhynda ýazylypdyr, onda yslam dininiň daş-töwere ýaýramagynda we ruhy güýje öwrülmeginde hezreti Alynyň şahsy görelde taryhy hakykata esaslanýan anyk waka ýordumlary bölekleyin şekilde aşakdaky ýaly beýan edilýär:

Zarp uruban Jenädiliň şährine,
Kapyrlara gazap salan, Alydyr.

Dogry gelip, Ahtam ganyn dileýip,
Mukatyla gowga salan, Alydyr.

Arslan kibi kowduň kapyr awlary,
Küşat etdiň niçe Käbe röwleri.

Kamkam gylç bile, Düldül at bile,
Tagt-u täje deňiç baran, Alydyr.

Bu şahyrana maglumatlaryň hemmesi birbada hyýaly (*mifiki*) hereketleriň beýany ýaly bolup görünýär. Onuň şeýle görünmegi çeper umumlaşdyrmalar sebäpli ýüze çykýan görnüş bolsa-da ähtimal. Ýöne başga bir hususyýet hem ýok däl: hezreti Alynyň edebi keşbine dini keramatlulara ýakyn durýan hereketler arkaly janlandyrmak meýli “Alydyr” diýen goşgynyň tutuş duýgy-düşünjesinde, hususan-da, ýokarky bentlerde yşrazlara meňzeş alamatlar bolup göze ilýär. Bu ýagdaý, biziň pikirimizçe, türkmen nusgawy edebiyatynda däpleşen bir düzgüne öwrülipdir. Uzaga gidip oturmalyň, hut Magtymgulynyň özüniň dini, sahat, gahrymançylyk äheňli goşgularynda, aýratyn-da, “Ak it”, “Çakyr kelle”, “Gökje kepderi” poemalarynda, Andalybyň “Babaröwşen”, “Zeýnelarap” dessanlarynda, nusgawy şahyrlaryň ählisinde diýen ýaly (*hasam Seyitnazar Seydiniň şygryýetinde*) äşgär görünýär. Bu äheň, elbetde, hezreti Alynyň yslam diniň, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mugjzawy sypatlarynyň halklaryň arasyna ýaýylymagynda we mäkämleşmeginde bütin güýç-gaýratyny, ömrüni bagyşlan Şahymerdan (*mertleriň şasy*) bolandygyndan diýip ýorumlamak bolar. Hezreti Aly türkmen edebiyatynda beýan edilen sypatlary hak eden dört “Çaryýaryň” biridir.

Hezreti Alynyň maddy ýaşayşyň gahrymanydygyny goşguda orun alan dünýewi ýer-ýurt atlary, hususan-da, biziň niýetimizde duran “Haýbar dagy” diýlen mekan takyk mälim edýär. Beýleki ýer-ýurtlar öz ýerinde görlüp geçiler. Häzir nobat – “Haýbar dagynda”. Bendi dolý okalyň:

Başlar azat etdiň döw gujagyndan,
Aždarha lebinden, dag bujagyndan,
Derwezesin çekip Haýbar dagyndan,
Ýedi gala birden dolan, Alydyr.

(“Alydyr”, II, 167 s.)

“Haýbar dagy” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bent tutuşlygyna göçme manyly (*metafora*) çeperçilik serişdeler arkaly hezreti Alynyň deň-taýsyz gahrymanlygyny aňladýar: ýoluny ýalňaran tersa adamlaryň ruhy ýaşayşyny “döw gujagynda”, “aždarha agzynda”, “dagyň bujagynda” (*biz muňa Gün düşmeýän garaňky gowak diýip düşünýäris*) ýaly haldadygyny suratlandyrmak arkaly “Haýbar dagynyň” poetikasyna-da göçme manylylyk reňkini çayýar. Göýä “ýedi galanyň” bagy Haýbar dagynda bolup, şony çekip ýedi galanyň derwesini açan ýaly hem içine leşgeri bilen dolan ýaly bir owadan hyýaly şahyrana keşp janlandyryýar. Şeýlelikde, “Haýbar gagy” özüniň maddy mazmunly poetikasynyň daşyndan hyýaly pikirlenmeli göçme manylylygy hem özüne siňdirýar. Bu ýer ýer-ýurt adynyň maddy-dünýewi poetikasy bolsa Muhammediň (s.a.w.) esasy din söweşleriniň biriniň Haýdar dagynda başlamagyna mejbur bolandygyny (*ol barada “Saçdy, Muhammet” goşgy hakynda aýdylanda bellenilipdi*) aňladýar. Diýmek, Haýbar dagynda başlanan harby güýji hereketlendirip, yslam üçin bagly bolan derwezeleri açan baş gahrymanlaryň biri Alydyr diýlen ýakyn mantykly düşünjäni özünde saklaýan ol ýer-ýurt ady diňe bendiň däl, tutuş goşgynyň many-mazmunynyň şahyrana bezegi hökmünde özüni yglan edýär. Onuň taryhy waka bolandygy baradaky hakykat önde (**seret: HAÝBAR I**) ýatlanlydy. Şonuň bilen “Alydyr” atly eser, onda orun alan “Haýbar dagy” ýer adynyň poetikasy barada diýjegini diýdik hasap edip, gürrüni soňlasak-da bolardy. Emma edebine ýagşy, “Saçdy, Muhammet” goşgy hakyndaky seljermämizde jemleýji setiri durşuna getirişimiz ýaly, “Alydyr” atly goşgynyň

hem jemleýji setirini okasak, hem hezreti Alynyň, hem hezreti Magtymgulynyň hatyrasyna sarpamyz bolar:

Magtymguly aýdar, tende bu janyň,
Ýolunda nisar et Şahymerdanyň,
El uzadyp çar künjüne dünýäniň,
Muhammet dinine salan, Alydyr.

13. 02. 2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly ýer-ýurt baýlygyny özünde saklaýan eseri barada öňde: (seret: BAGDAT [دادغب]; “Bilbil nalasy”) seljerme-maglumat berildi. Häzir in köp ýer-ýurdy özünde jemlän ikinji bentde gelýän “Haýbar” diýlen ýurt ady we onuň poetikasy barada gürrüň etmeklige nobat ýetdi. Bendi beýleki mekanlaryň hem hatyrasyna doly okaýarys:

Mekgeden keşť eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

“Haýbar” diýlen at ýokarda görölüp geçilen (“Adam ata bilen duşdy”, “Saçdy, Muhammet”, “Alydyr”) goşgularda dagdyr söweş bolan giňişligi aňladýar, ol at “Bilbil nalasynda” gala-oturumly ýer manysynda gelýär. Şonuň üçin, onuň poetikasy haýsydyr bir waka ýurdumy bilen baglanyşygy bolman, diňe hezreti Muhammediň (s.a.w.) belent mertebesini aňlatmak, akylдар Şahyryň Pygambere bolan çäksiz hormat-sylagyndan habar berýän alamatlaryň biri bolmak wezipeleri berjaý etmek bilen çäklenýär. Çeperçilik nukdaýdan seredenimizde, “Haýbar” poetikasynyň özge ýer-ýurtlar bilen sazlaşygy gurnamak, setiriň bogun ölçegine, içki säginmä, belli derejede, muhammesiniň akgyňlygyny gurnamak ýaly hyzmatlara hem amal edýändigini-de gözden salmak bolmaz.

14. 02. 2021.

HAZAR – [خزر] Türküstanda ýaşan ariý (*ary – arassa, sap*) kowumlaryndan bolan bir taýpanyň ady. Olar 600-nji ýyldan tä 950-nji ýyla çenli Kawkazyň günorta-gündogarynda häkimlik edipdirler. Olara hazaran diýlipdir. Hazar deňziniň ady şol taýpanyň ady bilen baglanyşyklydyr. “Hazar deňzi dürli döwürlerde dürlüçe atlandyrylypdyr: derýaýy-Hazaran (Hazar deňzi), derýaýy-Kaspiýen (Kaspi deňzi), derýaýy-Gulzum, derýaýy-Derbent, derýaýy-Dehistan, derýaýy-Gilan, derýaýy-Abiskun, derýaýy-Tabarystan, derýaýy-Gürgen, derýaýy-Mazanderan we başg.”¹

Magtymgulynyň Watana, il-ýurdunyň adamlaryna, milletine, milletiniň milli sypatlaryna, jugrafiýasyna bolan hormat-sylagyňy, mähir-muhabbedini, guwanç-gururyny özüne siňdiren “**Türkmeniň**” diýen meşhur eseri Magtymgulynyňky bolupdyr, Magtymgulyňky bolmaklygyna-da galar. Bu tassyklama – biziň şahsy duýgy-düşünjämiz, şahsy garaýşymyz. Indiki söhbet “Türkmeniň” atly goşgynyň özi we onuň poetikasy barada.

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 904 s.

Bu eseriň poetikasy bütin beýanatyň içinden parran geçip, kä onuň gadyr-gymmatynyň ke-pilnamasy, käte mazmunyň "basgançaklary" şekilde bolup, käte milletimiziň geljekki durmuşy baradaky taglym-taglymatlarynyň hemaýatçysy bolup, bularyň daşyndan çeperçilik serişdelerini hereketlendiriji güýje öwürlip, mahlasy bütewiligiň düzüm bölegi sypatynda hereket edýär. Ýag-daý şeýle bolansoň, olaryň her biri hakynda gürrüň etmeli bolsak, sanalgy sahypa sygmajakdygy äşgär görünýär. Şonuň üçin, bu babatdaky düşüňjani hormatly adamlaryň öz erk-ygtyýaryna galdyryp, eseriň özi hakynda gürrüň etmegi niýet edinýäris.

Magtymguly bütin ömründe türkmen halkynyň Garaşsyz we erkana, bir döwlete gulluk edip ýaşamagyny arzyw edipdir. Şol duýgy-düşünjesine wepaly bolup, ol şygrydan beýleki şygryna geçirip, halkymyzy birlige çagyrypdyr. Magtymgulynyň "Türkmeniň" atly meşhur goşgusy-da, biziň pikirimizçe, bu aýdylanlaryň takyk tassyklamasydyr.

Akyldaryň "Türkmeniň" atly şygry diňe öz zamanasynyň eseri bolman, ol şu günlerimiziň hem şan-şöhretly eserleriniň biri bolmak bilen, türkmeni dünýä halklaryna tanadýan ajaýyp edebi ýadygärlikdir diýse bolar. Bu şygyr hem türkmen häsiýetinden we tebigatynyndan, hem şahyrana döredijilik derejesinden habar berýän ajaýyp nusgadyr. Ol Magtymgulynyň şahyrana dünýäsinde tördäki orunlaryň birini eýeleýşi ýaly, dünýä edebiýatynyň hem merkezinde orun alan eserdir.

Ussadyň "Türkmeniň" atly şygry, biziň düşünişimize görä, "üç basgançakdan" düzülendir. Onuň birinji "basgançagy" türkmen tebigatyny, ikinji "basgançagy" türkmen ýigitlerini we gözellerini, üçünji "basgançagy" bolsa türkmen halkynyň gahrymançylygyny hem Garaşsyzlyk baradaky duýgy-düşünjelerini suratlandyrýar.

Goşgynyň birinji "basgançagynda" şeýle diýilýär:

Jeýhun bilen bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň;
Gül-gunçasy gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň.

Hak sylamyş bardyr onuň saýasy,
Çyrypynşar çölünde neri-maýasy,
Reňbe-reň gül açar ýaşyl ýaýlasy,
Gark bolmuş reýhana çöli türkmeniň.

Pyragynyň turuwbaşdan tutuş türkmen topragyny – gündogar araçäkden günbatar serhedine çenli suratlandyryp, Jeýhun bilen Hazar deňzi aralygyndaky jugrafiýany bellemegine XVIII asyryň dagynyklyk ýagdaýyny nazara alanynda, dil bilen düşündirip bolmajak ynsanperwerlikden we bitewilik, Garaşsyzlyk baradaky garaýyşdan habar berýär. Türkmenler her näçe dagynyk bolsa-da, özleriniň millet hökmündäki özboluşlylygyny ýitirmän gelipdir, her taýpa-tire aýry-aýrylykda duşmanlara gaýtawul beren bolsalar-da, milletiň dargap gitmezligi üçin söweşipdirler. Ine, beýik ussadyň ýokarky sözlerinden şulara meňzeş manyny okamak mümkin. **Bu bir tarapdan.**

Ikinji tarapdan, beýik şahyryň tutuwbaşdan tutuş Türkmenistan giňişligine ýüzlenmegi şygryň taýpa-tire çygryndan çykyp, meseläni bütin ýurt möçberinde gozgakdygyny mälim edýär. Jeýhun bilen Hazar deňzi aralygyna ýaýylan toprak, esasan, sähralyk. Türkmeniň ýeli şol tämiz sähräniň üstünden ösýär. Diýmek, onuň ýelleri hem sähranyň we sähraýy adamlaryň kalby ýaly tämizdir.

Şu sähraýy topragyň güli-gunçasy şahyryň gara gözüniň garasy bolup, onuň durmuşyna rövşenlik çayýar. Bu göçme manyly aňlatmanyň çeperçilik gymmatyny söz bilen aňlatmak kyn. Şeýle inçe, şeýle täsin we şeýle özboluşly meňzetmäni diňe Magtymguly aýdyp biler diýdirýär.

Magtymguly ussadyň: “Hak sylamyş bardyr onuň saýasy” diýen sözleriniň-de ullakan manysy bar. “Türkmen topragy – ozal-başda Allatagalanyň nazar salan topragy. Alla türkmen halkyny sylap, özüniň saýasyny bagyş edipdir. Diýmek, milletimiziň arkasynda Allatagala durýar, Allatagala milletimize goltgy berýär” diýlene meňzeş many-mazmun ol setirden mумыýa ýaly syzylyp çykýar. Hak halatly adamdan şeýle sözleri eşitmegiň özi ynsany ganatlandyrýar. Çünki Magtymguly bilmedik zadyny çen-takmyn edip aýtmadyr.

Allatagalanyň sylan topragyndaky ýaýlalar gül açýar, nerdir maýasy çyrpynyşyp rahat gezýär, çöli güle-gülälege, parç bolan çemenlere örtülen. Şeýle toprakda, şeýle tebigatyň içinde ýaşamak ynsan üçin ullakan bagt. Ýöne ol toprakda rahat, bagtyýar ýaşamak üçin, topragyň asudalygy gerek, daşary duşmanlaryň zzygiderli çozuşlarynyň soňuna çykyp, parahat döwleti berkarar etmek gerek. Ony kim şeýle edip biler? Elbetde, türkmen halkynyň gerçek ogullary, olaryň birleşen güýji. Bu pikiri şahyr soňraky bentlerinde keşpli mazmunda äşgär edipdir:

Ol merdiň ogludyr, mertdir pederi,
Görogly gardaşy, serhoşdyr seri,
Dagda, düzde kowsa, saýýatlar diri
Ala bilmez, ýolbars ogly türkmeniň.

Köňüller, ýürekler bir bolup başlar,
Tartsa ýygyn, erär topraklar-daşlar,
Bir suprada taýýar kylynsa aşlar,
Göteriler ol ykbaly türkmeniň.

Beýik akylдар “Türkmeniň” atly şygrynyň ikinji “**basgançagynda**” türkmenleriň garaşsyzlygyny üpjün edip biljek ýigitleriň waspyny edýär: Olar--- mert pederlerden bolan mert ogullar. Olaryň aňrsynda Görogly beg ýaly ägirtler bardyr. Olary saýýatlar dagda, düzde kowsalar alyp bilmezler, çünki olar ýolbars ogullarydyr.

Şular ýaly tarypa mynasyp türkmenleriň köňülleriniň, maksatlarynyň bir bolmagy gerek. Olar jemleşip ýygyn gursalar, daglar-daşlar erär. Garaşsyzlygy berkarar etmegiň ýene bir şerti “aşlaryň bir suprada taýýar” kylynmagydyr. Şu bolsa esasy mesele bolup, şony amala aşyryp bolsa, onda türkmeniň ykbaly ýene-de göteriler. In bagtyýar milletleriň biri bolar. Akylдарыň garaşsyzlygynyň hatasыз hakykatdygyny şu günler Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwri tassyklaýar.

Goç ýigitler ata çykanda, köňülleri howalanyp joşarlar, garşysynda duran duşmanlar peşeden enaýy görünmez. Ol gahar edip gyýa bakanda, daglaryň daşy lagla öwrüler. Şeýle ýigitler bir maksada gulluk etseler, onda Allatagalanyň Özem olary goldar, türkmeniň tebigaty has gözleşer: derýalary bal getirer, ýagny daýhanlar rahat günde ýaşap, dürli näzi-nygmatlary ýetişdirip biler. Asmany-da joşup, ýagmyr bereketini gysganmaz. Silleriniň önüni bent tutup bilmez.

Söz ussady bu ajaýyp goşgynyň üçünji “basgançagy” – olaryň “bir supranıň daşyna üýşendäki” ýagdaýyny jikme-jik beýan edýär. Goşgynyň galan bentlerini okalyň:

Gapyl galmaz, döwüş günü har olmaz,
Gargyşa, nazara giriftar olmaz,
Bilbilden aýrylyp, solup, saralmaz,
Daýym anbar saçar güli türkmeniň.

Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr,
Ykballar ters gelmez Hakyň nurudyr,
Mertler ata çykça söweş sarydyr,
Ýow üstüne ýörär ýoly türkmeniň.

Serhoş bolup çykar jiger daglanmaz,
Daşlary syndyrar, ýoly baglanmaz,
Gözüm gaýra düşmez, köňül eglenmez,
Magtymguly – sözlär tili türkmeniň.

Ýokarky bentlerden aýry-aýry setirlerine üns bereliň: “Gapyl galmaz, döwüş günü har bolmaz” diýlen sözlerden “Habarsyz galmaz, söweş günü duşmandan asgyn bolmaz” diýlen many gelip çykýar. Şahyryň bu sözleri şeýleräk ýagdaýy mälim edýär: Halkymyzyň häli-häzire çenli dagynyklykda ýaşalyp gelendigi sebäpli, bihabar bolup, üstüni duşmana basdyran halatlary az bolmandy. Netijede, duşmanyň güpbasdy etmegi zerarly milletimiz, ýagny aýry-aýrylykda taýpalarymyz uly pidalar çekip geldi. Birleşip bir döwlet gurulsa, ýigitlerimizden düzülen ýygyn hemişe garaşylmadyk ýagdaýlara-da taýyn bolup durar we duşmandan asgyn gelmez diýlen ýaly many-mazmyn orta çykýar.

Söz ussadyňyň “Gargyşa, nazara giriftar olmaz” diýen sözlerine şeýle düşündiriş bermek mümkin: Garaşsyz döwlet gurlup, döwleti we milleti gorayan goşun dörediler. Ýöne ol güýç ejize gany bolmaz, özi sürünmedigiň üstüne gitmez, söweşseler adalatly, howpsuzlygyny goramak üçin söweşerler. Şeýlelikde, olar gargyş almaz, ýaman gözlerden uzak durar diýmekdir.

Şahyryň “Bilbilden aýrylyp, solup, saralmaz” diýen setiriniň aňyrsynda bütewi döwlet gurlandan soňra güllerimiz, ýagny gelin-gyzlarymyz öz söýgüli ýaryndan (*bilbilinden*) aýrylyp göz-yaş dökmeli bolmaz diýlen ajaýyp pikiri okamak mümkin.

Magtymgulyňyň “Tireler gardaşdyr, urug ýarydyr, Ykballar ters gelmez Hakyň nurudyr” diýen sözleri bolsa guruljak ol döwlet milli döwlet bolar diýlen mazmuny ýşarat edýär. Çünki tireler dogandyr, uruglary bolsa olaryň jana-janydyr, şolar birleşse, döwlet uçursyz kuwwatly bolar, olaryň watany birdir. Olar bir maksada gulluk ederler. Bir maksada gulluk edýän adamlara hemişe Allatagala kömek eder, Özünüň nury bilen olaryň kalbyna şugla çäýar.

Ussadyň “Gözüm gaýra düşmez, köňül eglenmez, Magtymguly sözlär tili türkmeniň” diýen sözleriniň hem çuň manysy bar. Bu jümlelerde gurulmaly şol döwlet gurulsa, başga bir adalatly jemgyýet küýsetmez, men häzirem özge bir ölkäniň haýrany däl, öz topragymyň we milletimiň aşygy, şonuň üçinem tutuş türkmen halkynyň adyndan bu goşgyny ýazdym diýlen ýaly mazmun orta çykýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, bu ýazylan goşgy we onda aýdylýan pikirler diňe meniň şahsy pikirim bolman, tutuş halkyň pikiridir. Halk taýpa-tireleriň birleşip, bir döwlet gurmagyň tarapynda, şoňa görä-de taýpa-tire aksakgallary ykjamlanyp, bir döwletiň aladasyny etsin diýen ýaly parasatly teklipler ol setirleriň arkasynda saklanýar.

Görşümüz ýaly, Magtymguly Pyragynyň “Türkmeniň” atly şygry özüniň ýeňil, düşnükli, çeper dili bilen sungatyň in ýokary basgançagyna galan eser. Onda öňe sürülýän taglym-taglymatlar özleriniň durmuşlylygy bilen, aslylylygy bilen halkymyzyň gymmatly edebi hazynasyna öwrüldi. Emma gynansak-da, söz ussadyňyň bu ajaýyp arzuw-hyýalary öz wagtynda amala aşyp bilmändi. Aslyýetinde, uly bir taryhy öwrülişik geçirmek Magtymgulyňyň diňe pähim-parasatyna bagly zat hem däl ekeni. Ol taryhy şertleriň elindäki hadysa bolupdyr.

Türkmen akyldary Magtymgulynyň taglymlary soň bir wagt guruljak türkmen döwletiniň taýýarlyk işleri, has takygy, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň düýp binýady bolup hyzmat etdi.

Magtymgulynyň “Türkmeniň” diýen eseriniň başlangyç bendinde şygyr we onuň poetikasy hakynda gürrüň etmekligimize sebäp bolan niýetimize ulaşdyrýan aşakdaky bendi gaýtalap okamak derwaýyslygy döreýär:

Jeýhun-bahry, bahry-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň.
Gül-gunçasy — gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň.

(“Türkmeniň”, I, 9 s.)

“Hazar” diýlen deňiz adynyň başlangyç bentde gelmeginiň poetikasy, birinjiden, eseriň türkmenleriň ýaşaýan belli-belli welaýatlara degişli bolman, tutuş Türkmenistan topragyny öz içine alýandygyny, diýmek, “türkmen” diýlen adalgany düzýän hanlyk-beglik, taýpa-tire, kowum-urug düşüňjeleriniň başdan-aýak öz içine alýan many-mazmuny kemala getirmeginiň daşyndan, ylhama badalga, çeperçiligi gurnaýjy güýç bolmak ýaly şahyranalyk wezipesini-de berjaý edýär. Gepiň gerdişi gelende aýtsak, “Hazar” diýlen deňiz ady akyldaryň döredijiliginde iň köp orun alan ýer-ýurt atlarynyň biri (*aşakda seljerme-söhbetler şoňa mysaldyr*) bolup, olaryň poetikasy şygyrlaryň aýry-aýrylykdaky many-mazmunyna, şahyrana dünýäsine mynasyp goşantlary bilen göze doly görünýär. Bu ýagdaý hem Magtymguly akyldaryň watanperwerliginiň, il-güni bilen “bagry badaşan” beýik Ynsan bolandygynyň bir alamatydyr.

16. 02. 2021.

Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna degişli maglumatlary özünde saklaýan “**Bar meniň**” diýen muhammes goşgusy özüniň belent howalasy, kä bentlerinde dini düşüňjeleri getirýändigi bilen birbada dini mazmunly eser ýaly edip görkezýär. Dogrudan-da, kakuwlaranyň belent howalaly bolmagy akyldaryň dini many-mazmunly eserleriniň köpüsine mahsus bolan uslypdyr. Dünýewi meseleli eserleriniň howlalasynyň, galapyn, adaty-durmuşy äheňe eýlenendigi – bir tarapdan, ikinji tarapdan – bize mälim bolan eserleriniň (*mälim bolmadygynyň uçursyz köpdüginini boýun alýarys*) az sanlysynyň muhammes görnüşdedigi şeýle pikiriň döremegine sebäp bolýan bolmagy-da ähtimaldyr. Eýsem-de bolsa, “Bar meniň” eseriň içine aralaşdygyňça, dünýewi äheňiň güýjemeginden öte, akyldaryň şahsy durmuşy dogrusyndadygy, diňe ol hem däl, hatda yşk-söwda sebäpli ýüze çykan ruhy we maddy terjimehaly özüni oraşan aýan edýär. Ol terjimehalyň içinde aşygy yşk oduna ýanmaga mejbur edýän magşugyň şahyr kalpdaky şahyrana şekilleri hem-de özüniň “Yşka özün gurban kylan perwanym” bolandygy ýaly hakykatlar-da saklanýar. Ozaly bilen, bu ajaýyp mirasy Döredeniň, ondan soňam dörän eseriň hatyrasyna goşgy tutuşlygyna göçürilse-de, gelişmän durmazdy, emma ýer tygşytlamak we asyl niýetimizinem muhammesdäki ýer-ýurt hem onuň poetikasyna bagly bolandygy üçin, sözüimizi gysga kesip, sekiz bendiň ýedi bendiniň başlangyç iki setirini almagy, olar barada öz düşüňjämizi beýan etmegi makul bilýäris.

Birinji bentden:

Eý, ýaranlar, neýleýin men, köýen janym bar meniň,
Bazary weýran bolupdyr, ol dükanym bar meniň.

Duýguly gahryman (*aslyýetinde, şahyryň şahsyýeti*) duçar edilen derdi ýüzünden uly muşakgata düşendigini göçme manyly “weýran bolan bazar” arkaly aňladyp, ol bazaryň içinde “ol dükanynyň”, ýagny maddy we ruhy durmuşynyň çeşmesiniň hem bolandygyny, onuň-da häzirki günde gugaryp galandygyny ýaranlara arz etmek bilen söze başlaýar. Gepiň gerdişinde aýdylsa, “köýen janym” diýlen söz düzümi Andalybyň dessanlarynda gabat gelse-de (“Leýli-Mejnun” dessany: Ne adam sen, melek hüýli, Nazar eýläp mähribana. Çemen ýüzli, serwi boýly, Saýa saldyň köýen jana.) ol Magtymgulynyň mekdebi kemala gelenden soňra, galyplaşan, däpleşen çeper aňlatma öwrülip gidipdir diýse bolar. Emma Magtymgulynyň şygry ýazan döwründe “köýen jan” çeperçilik tapyndy bolup, şahyranalyk taryhynda yz galdyrypdyr.

Ikinji bentden:

Gül ýüzüni kylsa puş ol, Aý-Gün ondan uýalar,
Bag içine girse meger, şuglasyndan gül solar.

Ol derde sebäpkär bolan bir Kimsäniň adamzat ymmaty beýlede dursun, hatda “gül ýüzüni örtse” (*biziň çäklige pikirlenmämizde, “gül ýüzüni açsa” diýen bolsa, ýerlilikli boljak ýaly görüňär. Häzirki zamanda şeýle diýip ýazan goşgular hem bar. Emma ony ýazanyň Magtymguludygyny göz önüne tutsak, “düzedişi” öz pikirlenmämize girizmeli bolarys. Çünki ýüzüni örtende şeýle, eger ýüzüni açaysa dagy özüň görüber. Ýusup pygamber hem nikaply geüipdir ahyry.*), “Aý-Gün ondan uýalar”. Bu hem hemmesi däl, ikinji setir: “Bag içine girse meger” gül ýüzüniň “şuglasyndan gül ýanar”. Diýmek, ol “şugla” iýul aýynyň (oňa biz türkmenler juda beletdiris) Gününden hem ýiti, ýakyp-ýandyryjy bolmalı. Elbetde, şeýle keramatyň eýesiniň “jany koýdurmek” ukyba eýe boljakdygyna söz bolup bilmez. Ol Kimsäniň sebäpkär bolmagy-da kanuny bir ýagdaý.

Üçünji bentden:

Geldi ebir, kyldy söweş suýy-asman saýyda,
Behişt Erem hasyl olmuş bu jahan saraýyda,

Asman giňişliginde bulutlar peýda bolup, öz aralarynda “kyldy söweş”, ýagny çaknyşmaga başladylar, netijede, “aýdylman aýdylýan” ýagyş-ýagmyr Ýere seçelenip ugraýar. Topraga-da geregi şol! Toprak ýagyş bilen duşuşandan soň, “bu jahanyň saraýynda (*köşgünde*)” Behiştin Erem bagy peýda bolýar. Bu bize türkmeniň gül-pürçüklü baharyny göz önümüzde janlandyýar. Bular şeýle-le welin, “gül ýüzli” Kimse bilen näme dahyly bar diýlen pisint sowal edýär. Bendiň üçünji sowaly mähetdel etmän, tebigatyň bu ajaýyp jemaly Remezanyň aýynda bolupdyr, şol aýda-da ol Kimse “Seýil kylyp geler boldy”. Ony gören “Dowzahlar behişt bolupdyr”, öňki boluşlaryna toba edipdirler. Diýmek, bu bentedäki Kimsäniň taýy bu dünýäde tapylmaz, çünki dowzahy jennete öwrüp biljek özge bir başy kazaly “gül ýüzli” Adam atanynyň ymmatynda bolup bilmez diýlene meňzeş poetika özüniň hökmürowanlygyny orta çykarýar.

Dördünji bentden:

Külli älem yşky birlen ot alyp nara bişer,
Roýuna muştak bolupdyr, köwkepler ýere düşer,

Gözümiziň görüp, aýagymyzyň ýetip duran giňişligi beýlede dursun, hatda bu dünýäniň özü-nem gapdalda goýaly, bütin älem ol Kimsäniň “yşky birlen ot alyp nara (*“köze”, “gora” diýip*

kabul edeliň!) bişer. Bu hem hemmesi däl. Onuň jemalyňa muştak bolan “köwkepler (*ýyldyzzlar*) ýere düşer.” Şular ýaly Arşyň Ýedinji gatyndan gaýdýan waspnamany eşiden “Gül ýüzlüniň” çdamyna berekella!

Bäşinji bentden:

Kapas içre telmuryň, yşkyna perwana men,
Bilbil oldum, ýetmedim, ol gözel reýhana men.

Adatça, “Kapas içre telmurmak” saýrak guşlary göz önüne getirýär. Duýguly gahrymanyň ony öz adyndan aýdandygyndan çen tutsak, ol sözleri göçme manyda, ýagny özüni bilbilniň ornuna goýup, söhbet edýändigini mälim bolar. Aslynda, bu göçme manynyň aňyrsynda Şahsyýetiň ýatandygyny ikinji setir mähetdel etmän, “Bilbil boldum ýetmedim” diýip, “suw ýüzüne” çykarýar. Ýöne şunuň bilen – “ol gözel reýhana” ýetip bilmändigi bilen mesele “döwürlenenok.” Bendiň dowamynda ol iki setiriň “ýönekeý bir gepbaşy” bolup (gepbaşysy – şolar poetikany özüde saklaýan bolsa, gör-bak neneňsi pajygalar saklanýandyr) söhbete goşulandygy mälim bolýar. Dogrudan-da, “ol gözel Reýhanyň” aşyga gowşup bilmäni-bilmäni, ynsanyň önde-soň-da başyna sallanmaly pajyga duçar bolandygyny bendiň: “Yşky bilen häkister bolan natuwana men.” diýen göçme manyly (metafora) jümlesinden aňlaýarys. Häkestere (küle) öwrülen kalbyň duýgy-düşünjeden mahrum boljakdygy, başgaça beýan etsek, yşky yşk kabul etmejekdigi belli. Şunuň poetikasy bolsa özüniň mantygy bilen Magtymgulynyň duçar bolan söýgi kemyrsgallygyny, ýagny ylmy terjimehalyny üm-yşarat edýär.

Altynji bentden:

Görenleriň gözi doýmaz, görmegen arman çeker,
Roýuna maýyl bolup men, tütünim asman çykar.

Biziň pikirimizçe, birinji setir ol Kimsäniň ilden üýtgeşik bir hüýr sypat “naçardygyny” şahy-rana poetika arkaly beýan edýändigini hemmä mälimdir. Ikinji setirde ýüzüne-syratyna maýyl eden Mähweşiň duýguly gahrymanyň lowlap ýanmagyna (“*tütünim asman çykar*”) sebäp bolandygy aýdylýar. “Sebäpsiz çöp başy gymyldamaz.” Onda-da Magtymguly ýaly bir ussadyň jümlelerinde “degene gözüm – degene” gepleriň bolmajakdygy öz-özünden düşnükli. Düşnükli gepiňem kä halatda düşündiriş talap edýändigine gabat gelinýär. Ine, şu ýagdaý getirilen ikinji setire-de mahsus. Onuň düşündirişi muhammes bendiň üçünji setirinde saklanýar: “Bagy içre bolsam hasyl, alnymdan reýhan çykar.” Pikir bereliň: “Bagy içre” diýlen söz düzümi ikinji ýöňkemedede gelip, ol “gözel Reýhany” yşarat edýär. Ol naçaryň şa ýa-da patyşa dældigi, şoňa görä-de, hususy bagynyň – seýilgähiniň bolmadygy düşnükli. Diýmek, “Bagy içre bolsam dahyl” diýen sözleri-de göçme manylylyga ýugrulyp, duýguly gahrymanyň duýgy-düşünjeleriniň, pikir-hyýallarynyň ol Kimse hakyndaky oýlanmalara, göwün ýüwürtmelere “dahyl bolandygy” diýip kabul etsek, “alnyndan Reýhanyň çykjagy” şübhesiz amal bolup görner. Asyl manysynda düşünilse welin, “häkister bolan Natuwanyň” alnyndan çykmak mümkinçiliginiň bolmajakdygy öz-özünden düşnüklidir.

Ýedinji bentden:

Deşte saýýat bolup girse, gutarmaz bir maraly,
Bent eýleşmiş bir zülpe Kadyr Suhan bu haly.

Elbetde, “naçar” maşgalanyň awçy bolup, çöl-beýewanlarda aw awlamagy geçmişde bolsa-da, durmuş hakykatyna kybap gelmejek ýagdaý. Diýmek, ýene – ikinji many-mazmun (*bu şygryýete berlen tebigy hukukdyr*) **işe girýär. Onuň eli ok-ýaýly sähra çykmagy şert däl, ýöne gara başyny alyp düze çyksa, bir maral hem** (*ussat beýewandakylara “jeren” diýilendigini bilmeyändigini üçin däl, sazlaşygyň (kapyýanyň) hatyrasyna “marala” ýüz tutupdyr*) aman gutuly bilmez. Bu göze görünmeýän jadyly haly Allatagalanyň Özi onuň bir zülpüne baglapdyr: “Bent eýleşmiş bir zülpüne Kadyr Suhan bu haly.” Beýleki zülpüni-de Kadyr Subhanyň boş goýmadygy belli. Onuň nähili keramatdygyny her kimiň özi çen-çak etsin! Biziň “Aman, Allahym!” diýip, mynajat etmekden başga aýdyp biljek belli bir gepimiz ýok.

Söz nobaty sekizinji bende gelende, biziň matlabymyz – ýer-ýurt ady we onuň poetikasy garşy alýar. Ýülenjek bendimiziň jemleýjidiği, onda akyldaryň adynyň hem geçýändigini, biziň gözlegimizde bolan bir ýer-ýurt adynyň mekan tutunandygy üçin, hem Magtymgulynyň, hem Hazar deňziniň hatyrasyna bendi şol durşuna alýarys. Okalyň:

Zaryma toba kylypdyr goňşy, gardaş, illerim,
Bilbile intizardyr bag içinde güllerim,
Zemin bilen süýrenipdir deňzi-Hazar ýellerim,
Aýdadyr Magtymguly, asal ermişdir dillerim,
Arş içre mekan tutan ajap dessanym bar meniň.

(“Bar meniň”, I, 60 s.)

Muhammesi bitirýän bu bentden hem turuwbaşdan aşyrym-aşyrym bolup gelýän howalasyny dowam edip, duýguly gahrymanyň henize çenli görüp-eşidilmedik zar-zelillik halyna, arz-şykaýatlaryna, mynajatlaryna “goňşy, gardaş, iller” ýakasyny tutup toba edýär, bag içindäki güller bilbilini zarlaýar. Biziň matlabymyz “Hazar” diýlen deňizden turan ýeller bolsa, ol ahy-zary eşidip, howa göterilip bilmän, “Zemin bilen süýrenipdir.” “Deňzi-Hazar” diýlen ýer adynyň we onuň poetikasynyň muhammesdäki many-mazmun we çeper-şahyranalyk hyzmatyny, ozaly bilen, adatça, aýdylmaly gepler aýdylyp, bir ýere çugdamlanýan jemleýji bentde gelmegi bilen delillendirip bolar. Galyberse-de, bentlerdäki howala poetika bilen “gandüşer garyndaşlykda” bolup, eseriň nusgalyk tekjä çykmagyna hemaýat edendigini göz önüne tutmalydyrys. Netijede, “Hazar” diýlen deňiz ady “Bar meniň” diýlen eseriň aýrylmaz bölegi hökmünde özüni ykrar edýär. “Hazara” gyýtaklaýyn dahylly bolsa-da, käbir hususyýetleri bellemesek, tamamlanmadyk aýdym ýaly bir täsir döredýär.

Boýnumyzda borç bolup galmasyn, muhammesiň başdan-aýak iň belent perdeden tutup waspyny eden ol “Kimsesi” kim bolmaly? diýlen şekildäki sowala jogap bermelidigimiz aýnadaky ýaly aýdyň. Şonuň üçinem, öz pikirimizi soňa goýmalyň. Biziň pikirimizçe, bu eser boljak iş bolup, “boýasy synan” döwürde Meňli atly maşgala bagyşlanyp ýazylan goşgy bolmaly. Beýle diýildiği Magtymgulynyň öz ýaşynyňam belli bir çene baran döwri diýiligidir. Biziň bu pikirimizi akyldaryň Meňliniň adyny tutýan birnäçe goşgusy tassyklap biler. Üstesine-de, ýokarky gürrüňlerde akyldaryň öz adyna derek “duýguly gahryman” diýlen adalgany ulansak ulandyk welin, emma beýanatdaky ahwalatlaryň togsan göteriminden-de gowrak kysmy şahsyýetiň özüne degişlidigini göz önüne tutupdyk. Diýjek bolýan zadymyz – “Bar meniň” bütewiligine diýen ýaly terjimehal eserdir.

Ýene bir borç: “Bar meniň” muhammes goşgudaky: “Neýleýin ol arap zyban, asal zybanym bar meniň.”, “Bu zeminiň üzresinde lämekanym bar meniň.”, “Istemez men ol behişt, behişt me-

kanyň bar meniň.”, “Arş içre mekany tutan ajaýp dessanyň bar meniň.” ýaly setirler ylmy pikir-lenmämiz üçinem, okyjylyk duýgy-düşünjämiz üçinem düşündiriş derwaýslygyny talap edýän jümlelerdiginden habarymyz bar. Bizem olara düşünişimizi beýan etmeklige irinemzok. Emma emelsiziň gürrüniň uzadykça uzaýandygyndan hemmämiziň habarlydyrys. Ýagdaý şeýle bolansoň, bu meseleleri öz wagty-salymyna galdyralyň.

19. 02. 2021.

Magtymgulynyň “**Bir käre döndi**” goşgusy özüniň ýer-ýurt adyna gatnaşygy taýyndan “Gürgeniň”, “Hasar dagyndadyr” ýaly eserleriniň hatarynda durmak bilen, ol hem ýeke-täk ýer-ýurt adyny getirmek bilen çäklenýär. Emma bu eserleriň gozgaýan meselesi we poetikasy jähetden seredeniňde, birnäçe tapawut yön-ýöntemler orta çykýar. “Gürgeniň” we “Hasar dagyndadyr” – ikisi hem watançylyk duýgusy, il-ýurt söýgüsi bilen beslenen eserler. Ikisiniň-de poetikasy goşgularyň uza-boýuna uzap, bentleriň aýry-aýrylykda hemmesine hyzmat edýär. Bu häsiýet “Gürgeniň” diýen goşguda “Gürgen” diýlen şäher adynyň refren setiriniň redifi bolup gelýändiginden; “Hasar dagyndadyr” goşguda “Hasar dagy” dag adynyň refren setiriniň redifi bolup gelýändiginden orta çykan bolmagy ähtimal. Biz bu birligi biri-birini gaýtalaýyn meňzeşlik diýip kabul edip bilmeris. Şeýle garaýşa olaryň many-mazmun parhlylygyny gapdalda goýanymyzda, hem şekil tapawutlary, redifleriň sypatlandyrmalary, iň esasy-da, hersiniň özüne mahsus bolan poetikasy rugsat etmez.

“Bir käre döndi” diýen goşgy hem “Gürgeniň”, “Hasar dagyndadyr” diýlen eserler ýaly ýeke ýer-ýurt ady bilen çäklenýän bolsa-da, onuň poetikasy ol ikisinden düýpgöter tapawutly häsiýete eýedir: ýer-ýurt ady refren setiriň redifi bolup gelýän goşgularda onuň poetikasy tutuş goşga, goşgynyň her bendine hyzmat edýän bolsa, “Bir käre döndi” goşgynyň özi tutuşlygyna we ähli bendi aýry-aýrylykda ýeke-täk ýer-ýurt adyna hem-de onuň baş poetikasynyň kemala gelmegine gulluk edýär. Şol bir wagtyň özünde, her bendiň özüne mahsus poetikasyny özünde saklaýandygyny bellemegimiz gerek. Ol ýer-ýurda çeper şekil berip aňlatsak, haýsydyr bir patyşanyň ýalňyz mirasdüşeri pisint keşp göz önüne geler. Goşgynyň bentlerini bolsa şazadanyň aladasy-ny edýän jemagat atlandyrmak bolar. “Bir käre döndini” gurnaýan bentleriň sanyndan habarly bolup, ýer-ýurduň hem jemleýji bentde oturýandygyny ýatlasak, “jemagat” sözi gaty bir ýerliksiz hem görünmez. Mahlasy, bu goşgy özüniň gozgaýan meseleleri, many-mazmun saldamy, taglym-taglymatlary, çeper poetikasy bilen özygtyýarly şahyрана ülkäni göz önünde janlandyryýar. Şol sypatlar barada gürrüňimiz dowam eder.

“Bir käre döndi” diýen goşgynyň Magtymgulynyň II jituden ybarat “Eserler ýygındysyndaky” nusgasy 15 bentden ybarat. bizem şol nusga esasynda gürrüň ederis. Ondan köp bentli başga bir nusgasy ýüze çykarylsa, geň galasy işiň ýokdugyny bellemek üçin, 2013-nji ýyldaky neşiri ýatladyk. Sebäbi diýsek, eser zamanasynyň taryhy şertlerini, onuň il-günüň üstüne atan agyr labyryny, synpy bölünişiň, derebegligi (*feodalizm*) jemgyýetçilik guruluşynyň ýokary gatlak wekilleriniň köpüsini ynsanperwerlik, ynsap, sahatat ýaly sypatlardan mahrum edendigini, milletiň içinde ahlak-töre gatnaşyklarynyň gyldan-da beter inçelendigini, birnäçe babatlarda üzülendigini, mahlasy, Magtymguly türkmen durmuşynyň şol döwürdäki gözgyňny durmuşy, ýagny taryhylygy baradaky meselä ýüzlenende, beýleki söz ussatlaryndan tapawutlylykda, diýip-tükedip bolmajak derejede beýan edendigini we beýlekileri açyk-aýdyň görkezýär. Bu meselä bagyşlanan başga-da birgiden ýörite goşgularyň dörändigine, özge nukdaýnazarly eserleriň içinde-de bentler, setirler şekilde şöhlendigine üns bersek, Magtymgulynyň “örküniň” halk köpçüligi bilen nädereje bagly bolandygyny göz önüne getirmek bolar. Mahlasy, halkylyk, halkyň gündelik ýaşaýşy akyl-daryň döredijiginiň içinden “gyzyl çyzgy” bolup okkessirim geçýän meseledir.

Başga bir poetika-da ýokarda aýdylanlara şaýatlyk etmeginden öte, Magtymgulynyň hal-kyň gün-güzeranyňa gatnaşygy babatda birki sany hususyýeti belläp geçmekligi wezipe edip alnymyzda goýýar. Birinjisi, akyldaryň şygryýetiniň “gyzyl çyzgysy” bolup ornan meseleleriň birnäçesinden, meselem, aşyk-magşuklyk söhbetleriň terzinden, umuman alanyňda, parhlylykdaky beýanat uslybydyr. Uzaga gidip oturmalyň, ýokarda gürrüni edilen “Bar meniň” diýen eser aşyk-magşuklyk duýgy-düşünjelerini, galapyn, göçme manyly sözler, söz düzümleri, adalgalar arkaly aňladýardy. Magtymgulynyň ýaşan döwründäki milletimiziň ýarym oturymly, ýarym sowatly ýagdaýyny göz önüne getirsek, kim oňa doly düşüniş bilendir, kim düşüniş bilen däl-dir diýlen ýaly bir bahalandyryma berip bileris. Hakyna seredeninde, akyldaryň “Bar meniňiniň” diňe özüne degişli, şahsy meselesi bolandygyndan ötri, her kimiň doly düşünmegi şert däl diýen pikirden ugur alyp, ony döredendigine kepillik geçip bolmasa-da, çen etmek bolar. Emma “Bir käre döndi” diýen eser bolsa, oňa her kimiň düşüniş, her kimiň oýlanmaly meselesi dogrusynda – ählihalkyň çekmäge mejbur edilen dert-azaryndan söz edýär. Bu meselede göçme manylylyk, söz owadanlamaklyk eseriň haýryna bolup bilmezdi. Ikinjisi, “Bir käre döndi” goşgynyň maksadynyň ählihalk bolandygy sebäpli, ähli halka düşnükli, gadymyýetden bári ram edilip gelnen, sowatly-sowatsyz üçin ortalyk uslyply edebi şekili saýlap alandygydyr. Gürrüni edilýän şol edebi şekil we taryhylyk meselesi düşündiriş talap edýär. Talaby berjaý etmegimiz gerek.

“Bir käre döndi” başdan-aýak halk döredijiliginde ýaýgyn bolan, türkmenleriň şygryýetçilik aňyna mäkäm ornan sekiz bogunly “goşuk” atlandyrylan edebi şekilde, ilatyň gepleşigine ýakyn duran şahyrana dilde ýazylandygy – bu bir, ikinjiden, zamanasynyň in kem sowat adamlarynyň hem manysyny çykaryp bilmejek alynma sözleriň on baş bendiň hiç bir setirinde duş gelmeýändigini şol “altyn ortalygy” kemala getiripdir. Biziň sowatly zamanamyzda-da şol “altyn ortalyk” öz güýjüni saklap gelyär. Taryhylyk meselesiniň talabyna gelenimizde, “Bir käre döndi” diýlen eser dörän döwrüniň taryhy ýagdaýlarynyň “gylyny gymyldatman” şöhlendiripdir diýip bileris. Ony tutuş bentlerden, aýry-aýry setirlerden mysallar getirip, başardygymyzdan, düşündirip hem bilerdik. Emma ony şeýle etmäge, mümkinçiligimiz uçursyz dar gelyär. Düşündürmeli bolanymyzda-da, göwrümlü bir makalanyň (meselem, 20 sahypa çeninde) göwrümi **çen-çakynyň** ýüze çykjakdygy oraşan görünýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, başky bendi mysal getirmek arkaly bir hususyýeti bellemek bilen çäklenmeli bolýarys.

“Bir käre döndi” atly goşgy şeýle söze başlaýarar:

Eý-ä, dostlar, adam bary,
Her biri bir käre döndi.
Karun kibi ýygyp maly,
Barysy haýýara döndi.

Bent turuwbaşdan “adam bary”, “barysy” diýlen sözler bilen, şygryda kimseleriň we närse-leriň ählisini “biraýakdan sürýän” çykgytsyz diýlen ýaly umumylaşdyryma ýüz tutupdyr. Kimse-ler we närse-ler: “Haram ýygyp boldy baýlar”, “Biziň bu eşretli jaýlar, Gul-gyrnak bazara döndi.”, “Gürgen, gökleň ajap iller, Ýagydan güzere döndi.”, “Işan, molla, pir, sopular, Ilata azara döndi.”, “Ata çykan biziň mertler, Zyndanda biçärä döndi.”, “Ýören bolmady sogaba”, “Ençe mertler boýun burup, Namartda ýesire döndi.”, “Namart boldy çoh merdanlar.”, “Bir peri oturmaz syna, Gark bolupdyr dünýe huna, Namartlar ogşap Mejnuna. Lolular gör ýara döndi.”, “Baý aldaýyp, malyn ýygyp, Il içinde misgin soýup.” Mysal getirilen setirlerden görnüşi ýaly, ählumumylyk ruhy örän güýli duýulýar. Setirleriň poetikasynyň janagyryly äheňini düşüňjeli çemeleşip, “adam bary”, “barysy” diýen kesgitlemelerini “köpüsi”, “aglabasy” manysynda kabul etsek, şygryň ma-

ny-mazmunyna ýakyn duran bir jäheti eýeledigimiz bolar. Magtymgulynyň özem bu äheňe bizden oňat düşünendir. Ýöne ýagdaý “tyg etden ötüp, süňke” direse, parahat, sowukganly bolup bolýarmy, näme!

Ýokarda beýan edilen ýagdaýlaryň hemmesi şygryň baş poetikasynyň kemala gelmegi üçin taýynlygy mäkäm gurnandan soňra, nobaty jemleýji bende berýär:

Ereýipdir daglar daşy,
Namart boldy mert gardaşy,
Magtymgulynyň gözýaşy,
Ol deňzi-Hazara döndi.

(“Bir käre döndi”, I, 94 s.)

Ýer-ýurt atly meselämize dahylly bolan “deňzi-Hazar” şygryň in soňky bendinde ýerleşmek bilen, ýokardan “akyn edip” gelýän ownukly-irili poetikalaryň baryny özünde jemlemegiň üstesine, öz ornaşan bendiniň “gaýgy-hasratyny” ýokary duýarlykly şekilde göz önüne getirmek mümkinçiligini aňsatlyk bilen ýerine ýetiripdir. Ol “deňzi-Hazar” özünden öň gelýän: “Magtymgulynyň gözýaşy” diýlen ahwalyň möçberini kesgitleýji sypatlandyрма bolmak hyzmatyny berjaý edip, akyl-daryň hyýal-yllam baýlygynyň nä dereje giňligini äşgär etmek bilen bir wagtda, döwürdeşleriniň-de, kemala getiren “mekdebiniň wekillerinden” hiç biriniň şygryýetinde duş gelmäýän şahyran tapyndyny edebiýatymyza gazandyrandygyndan habar berýär. Bize mälüm bolan aşyk-magşuklyk eserlerde gözýaş “çeşme, sil, derýä, bahar buludy, Nowruz ýagyşy we ş.m.” närselere meňzedilip, aşygyň kalbyndaky hasraty beýan edýärdi, ol sypatlandyrmalaryň başyny-soňuny göz önüne getirse bolýardy. Emma “Magtymgulynyň gözýaşy Ol deňzi-Hazara döndiniň” nireden başlap, nirede tamamlanýandygy hakyndaky maglumat beýlede dursun, ol çägi göz önüne getirmegiň özem paşmajak bir “düşünje” diýip bileris. Bizniň pikirimizçe, “Bir käre döndi” diýen goşgynyň “deňzi-Hazar” diýen ýer ady we onuň poetikasy esere ýokardaky ýaly deň-taýsyz hyzmatlary bitirip bilenligi bilen tapawutly görünýär.

22.03. 2021.

Magtymgulynyň ýeke ýer-ýurt at bilen çäklenen eserleriniň ýene-de biri “**Oýanmaz**” atly goşgusydyr. “Oýanmaz” diýen eser hem “Bir käre döndi” şygyr ýaly, gadymy “goşuk” şekilinde dünýä inipdir. Eserleriň okalyşy, akgyňlylygy biri-birine kybapdaş, emma olaryň poetikasyna gezek gelende, biri-birinden tapawutly ýön-ýodalary, uslyp aýratynlygy orta çykýar. “Bir käre döndi” goşgynyň umumy poetikasyna kesgitlelik, “tyglylyk” mahsus. Bu häsiýet eseriň umumy-halk meselesini gozgap, il-gün üçin dörändigindendir. “Oýanmaz” bolsa, many-mazmunyň “ýüklüligi”, “şertliligi” ýaly sypatlar häsiýetlendirýär. Bu parhlylyk goşgynyň ýeke-täklikden söz edip, akyl-daryň şahsy özüne degişli ahwallary suratlandyryandygyndandyr. Bu eserleriň birinde beýan etme, beýlekisinde suratlandyрма uslyby işledilýär. “Oýanmaz” goşgy özüniň poetikasy we terjimehallyk häsiýeti boýunça “Bar meniň” diýlen muhammes bilen “gandüşer garyndaşdygyny” aşakdaky ýagdaýlar aýan edýär. Goşgy bary-ýogy dört benden ybarat. Şeýle bolansoň, ýokarda aýdylanlary anyk mysallar arkaly tassyklap bilsek kem bolmaz.

Birinji bent: “Eý-ä, dostlar, çöken bagtym, Gije-gündizi oýanmaz. Miwesin döken daragtym, Ne bahar-ýazy oýanmaz.” diýýän bendiň “çöken bagtym” söz düzümi asyl manysynda (“*bagtyň çökmegi*” *durnukly söz düzümi bolup, ikinji - maddy mazmuny-da özünde saklaýar*) diýäýmesek, galan söz düzümleri, jümleler göçme manyly. Gürriň anyklyk gazanar ýaly, “Miwesin döken

daragtym” jümläni okap, öz ýanymyzdan pikirleneliň. Gepiň “daragt” hakda dældigi “bahar-ýaz” gelende oýanmaýandygy belli. Ol duýguly gahrymanyň kalbynda dörän “söýgi daragtynyň” ni-jeme baharlar, nijeme ýazlar gelip-geçse-de, oýanmajakdygyny, diýmek, yşk-söýgüden ýa-da söýgülden mahrum bolandygyny alamatlandyryan göçme mazmuny özünde saklaýar. Onuň şeý-ledigini soňraky bentler hem tassyklaýar.

Ikinji bent: “Eý, ýaranlar, musulmanlar, Ne päkiz ötdi jenanlar” diýen başky iki setirinde nijeme aşyk-magşuk bolanlar biri-birine goşup, “bagt batgalygyna” bulaşman bagtyýar ýaşap geçdiler. Aşyklyk söwdasy özüne gezek gelende, “Laý içinde çöken janlar, köllerim gazy oýan-maz” diýlen şum ykbala duçar bolup, ikimizem (*ýagny, aşyk “men” hem, magşuk gyz hem*) laý içine çöken jana döndük, indi biri-birimizi görmek üçin telwas eden “Köllerim gazy oýanmaz”, ýagny göwredäki ýüregimiz oýanmaz diýlene meñzeş göçme manyly jümleler “çöken bagtyň” duçar bolan şumlugyny ýşarat edýär.

Üçünji bent özünde ýer-ýurt adyny saklaýandygy üçin, ol barada, mümkingadar, töwerek-leýin gürrüň etmegimiz we ony adaty şekilde okamagymyz gerek:

Solupdyr baglaryň güli,
Öwüsmes Hazaryň ýeli,
Zakgun boldy arap dili,
Hindi owazy oýanmaz.

(“Oýanmaz”, I, 327 s.)

“Solupdyr baglaryň güli” setir hem tebigy manysynda bolman, kalbynda dörän “gülüň” so-landygyny, ýagny indi ondan “miwä” garaşmaly dældigini aňladýar. “Öwüsmes **Hazaryň ýeli**” – **diýýän ikinji setir “Bar meniň” goşgudaky “Zemin bilen süýrenipdir deňzi-Hazar ýellerim.”** Ruhly ahwalyň kysymdaşlygyny aňladyp, “Hazar ýeliniň” ikisini-de ýakymly närselik äheñde getirse, “Bir käre döndi” goşgudaky: “Magtymgulynyň gözýaşı, Ol deňzi-**Hazara döndi.**” se-tirleriň ruhy “garamtyl” reňkli görünýär. Bu ýagdaý “Oýanmaz” bilen “Bar meniň” şol bir me-selä – terjimehala dahylly bolan “yşk söwdasy” bagly bolup, ikisiniň-de kalpda dörän “yşk höwesini” aňladýandygyndan bolsa gerek. “Zakgun boldy arap dili” diýen setir bolsa uly yhlas bilen aýat-dogalar okalyp, lezzet almaklygy “aýralygyň hasraty” zakguna öwürdi, bar oý-piki-rimi özüne örkläp goýdy diýlen şekildäki mazmuny ýşarat edýär. “Hindi owazy oýanmaz” – şol Kimsäniň bir mahallar kalbyma bagyşlan owazy oýanmaz boldy diýlen ýaly manyny aňladýar. Diýmek, “Oýanmaz” goşguda ýer alan “Hazar” deňzi özüniň poetikasy bilen duýgy-düşünjeleriň Magtymguly derejede kämillik gazanmagyna öz mynasyp goşandyny goşupdyr. Bu çak (*Büçe*) bolanyňa görä, akyldaryň adyny getirýän soňky bendi düşündirişsiz (*her kimiň bizçe düşünjekdi-gi belli!*) adaty şekilde okap, sözüimizi tamamlarys:

Deňim-duşum dosty-ýaran,
Pelek bagrym ýüzdi parran,
Magtymguly, pany jahan,
Iýer-içer, jandan ganmaz.

23. 02. 2021.

Magtymgulynyň il-ýurt, watançylyk, yşk-söýgi duýgy-düşünjelerini gözden-dilden gorasyn diýlip, boýna, ele dakylýan “alaja” pisint şekil berip, söz edýän “**Nurana düşmez**” eseri hakyn-

da (seret: DAGYSTAN [داغستان]; “Nurana düşmez”), bařardygymyzça, gürrüň edipdik. Gepiň gerdişinden aýtsak, “Nurana düşmez” hem ussadyň şahsyýetine we döredijiligine dakylan “alaja” bolup, şyltak töhmetlerden, ýaman gözlerden, zakgun dillerden gorap biziň günlerimize getirdi.

“Nurana düşmez” goşguda dünýewi ýedi ýer-ýurt adynyň biri – “**Hazar**” diýlen deňiz ady tutulýar. Şol deňze orun beren bendi okaýarys:

Gözüm görmüş Hindistan,
Eýran bilen hem Owgan,
Umman, Hazar, Dehistan...
Ýörsem, mizana düşmez.

(“Nurana düşmez”, I, 355 s.)

Bent tutuşlygyna, ýagny beýleki ýer-ýurt atlary bilen birlikde, bu goşgynyň hem şahsy terjimehalyna degişli aňladýan maglumatlary – gözi bilen gören ýerlerini, hususan-da, yşk-söýgi meselesi bilen bagly bolan ruhy ahwalyny şahyrana şekilde habar berýär. “Hazar” deňzi we onuň poetikasy “Ýörsem, mizana düşmez” diýlen setirdäki pelsepewi netijäniň bir düzüm bölegi bolmak bilen, olaryň hemmesini bir ara getirip, “terezä taýlasam” taý gelip bilmez (“mizana düşmez”), ýagny olaryň hemmesi (*hatda Hazar deňzi-de*) al-asmanda galar diýen şekildäki şahyrana keşbi kemala getirýär.

“Hazar” we onuň poetikasy Hakdan ißen zehiniň elýetmez çüňlugyndan, göz görmez belentliginden bir nyşan hökmünde özüni ykrar etdirýär.

24. 02. 2021.

Magtymgulynyň on bir bentden düzülen, ýedi ýer-ýurdy özünde saklaýan “**Enary bardyr**” atly murapbag-goşgysy barada öňde: (seret: BULGAR; “Enary bardyr” we ÇYN-MAÇYN; “Enary bardyr”.) durlup geçildi. Eser bizi gyzyklandyrýan “Hazar” diýlen deňiz adyna we onuň poetikasyna özüniň ikinji bendinde ýer beripdir. Bendi okalyň:

Hazana gurulmuş pany eýýamy,
Golunda götermiş hijranyň jamy,
Jeýhun bahry bilen Nili, Gulzумы,
Bir uly ummandyr, Hazary bardyr.

(“Enary bardyr”, II, 66 s.)

Magtymgulynyň “Hazary” ýatlamagy tebigy bir ýagdaý, çünki ömrüni Aktokaýda geçiren akyldaryň Hazar deňzine her kimçe belet bolandygy subutnama talap etmeýän hakykat. Şonuň ýaly-da, “Enary bardyr” ýaly goşguda “Hazaryň” dile getirilmegi hem kanuny bir derwaýyslyk. Çünki Magtymgulynyň ýaşan etrapynyň günbatar-demirgazyk çägi “Bir uly ummandyr”. Bular “Hazaryň” poetikasy üçin ýönekeý maglumatlar ýaly bolup görünse-de, beýleki ýer-ýurtlar bilen “garyndaşlyk gatnaşygyny” saklap gelýändigini bilen, akyldaryň ylahy ylhamynyň uçursyz sowatlylyga beslenendini äşgär edýän alamatlygy üçin-de derwaýyslykdyr. Üstesine-de, “Hazar” deňiz ady we onuň poetikasy, belli bir derejede, Magtymgulynyň watançylyk duýgy-düşünjesinden habar berýän gymmatlykdyr.

24. 02. 2021.

HEBEŞ [حبشه] – Efiopiýa, Hebeşistan: gündogar Afrikadaky bir ýurduň ady, paýtagty Adisababa. Muhammet (s.a.w.) pygamberiň rugsady bilen ýüz sany musulman Hebeşe göçüpdir. Bu döwlet köp ýyllap Italiýanyň golastynda bolupdyr. 1947-nji ýylda Hebeşistan özbaşdaklygyny gazanýar. Türkmenler afrakaly garaýagyz adamlaryň hemmesine “hebeşi” diýýär. Ozallar diňe efiopaly adamlara aýdylypdyr.

Magtymgulynyň orta boýly, syraty göz guwandyrýan “**Ýaraşmaz**” atly goşgusy başdan-aýak, ozaly bilen, döwürdeşlerini (*belli derejede, häzirki zaman türkmenlerini hem*), galyberse-de, umumy adamzady birgiden närselerden, ýagdaýlardan habarly etmek maksat bilen ýazylypdyr. Şol närseleriň, ýagdaýlaryň şahyрана beýanynda saklanýan poetikasy bolsa döp-desurlaryň berjaý edilmelidigi, herki zadyň öz tebigatyna laýyk şertlere görä bolmalydygy, ýogsam bolmasa, ýaşawyş diýlen düşünjäniň bulam-bujar hereketleriň toplumyna öwrülip gidýändigini, terbiýeli ýaşamagyň bolsa, bilim-terbiýe bermek ýaly ähmiýetli gymmatlygy ýüze çykarýandygy bilen has özüne çekimlidir. Bu hususyýetleriň arkasynyda ýokary dereje bilimliliğini, sowatlylygyň, ýiti synçylygyň we ylahy ylhamyň saklanýandygy her kim üçin äşgär hakykatdyr. Şol hakykat dünýä alymlary tarapyndan ykrar edilen: “XVIII asyr türkmen edebiýatynyň altyn asyry” diýlen baha mynasyp bolmagynda iň ähmiýetli goşant bolup hyzmat edipdi. Diňe öz zamanasyna däl, XIX asyrdan kemala gelen “Magtymguly mekdebiniň” wekillerine hem öz täsirini ýetirip, eserler ylym-bilim beýanatlara esaslananda, has gylawly görünýändiginiň-de nusgasyny görkezipdi. Ony diýsek, edebiýatyň durmuş hakykatyna ýakyn durmagy, watançylyk, adamlara ahlak-töre mazmunly taglym-taglymatlary hakynda aýtmanymyzda-da, söz, söz düzümleri ýaly ownuk meselelere gezek gelende-de, halypalyk edipdi. Uzaga gidip oturman, gürrüni edilýän goşgunyň bentlerindäki jemleýji setirlere refren bolup gelýän “ýaraşmaz” diýlen sözi (*hem-de “Ile ýaraşmazdaky” ýaraşmazy*) ýatlamak ýetirlikdir. XIX asyr söz ussatlarymyzyň sygryýetinde “Ýaraşmaz” ady bilen ýazylan goşgulara duş gelinýändiginden edebiýatçylar, sygyr sungatynyň höwesekleri habarlydyr. Bu ýeke-täk mysal bolman, döwrüm gurap gürrüni edilip boljak maglumatlara – sözlere, söz düzümlerine, çeper aňlatmalara gabat gelinýär. Bu uzaga çekjek seljerme. Ol öz wagty-salymyna galsyn. Häzir “Ýaraşmaz” hakyndaky gürrüňimizi dowam edeliň. Dowam etsek, edibermeli welin, goşguda bent sanyndan iki esse göwräk mesele gozgalýar. Ol eseleriň hiç birine “Sen otur, ol geplesin” diýip boljagy ýok, biri-birinden ähmiýetli, hersiniňem öz poetikasy bar, üstesine-de, hersiniňem öz göwni bar. Ýagdaý şu töwra bolansoň, öz hetdimizi bilip durkak, “**Ýaraşmaza**” düşündiriş bekmeklik bize ýaraşmaz, abraýlysy öz meselämize ýüzlenmekdir. “Ýaraşmaz” diýen goşgunyň altynjy bendinde şeýle diýilýär:

Her kime el bermez dürri-galtany,
Aş barka dost gazan, at bar – ýol tany,
Rumuň tagtyna – Hebeş soltany,
Käbe metjidine galmyk ýaraşmaz.

(“**Ýaraşmaz**”, I, 506 s.)

Biziň pikirimizçe, “Hebeş” diýlen döwletiň ady öz-özlüğünde, ýagny aýratynlykda alnanda, poetiki many-mazmuna ýa-da şahyрана-çeperçilige eýe bolman, sypatlandyrýan “soltany” bilen gelende, özüniň hyzmatyny berjaý etmäge başlaýar. “Hebeş soltany” söz düzüminiň poetikasy “Rumuň tagtyna” gelip, hebeşli soltanyň oturmagy bolmajak zat. Ozaly bilen, Rumustan irki zamanlardan bäre agyr goşunly, galalary juda saglam, düzgün-tertibi berk ýola goýlan kuwwatly döwlet bolandygy üçin, hebeşli soltan harby hereketleriň üstü bilen “Rum tagtyna” çykyp bilmez.

Biziň düşünişimizçe, bu ýagdaý poetikanyň mälim edýän çeper hakykaty. Ikinji hakykaty – “Gel, sen bir salym tagta çyk-da, döwleti dolandyr” diýseler, “Hebeş soltany” ony başarmaz. Çünki ösen döwletleriň öz yön-ýörelgeleri, syýasy medeniýeti; ýöntem, güýji çäkli döwletleriň öz guruluşy bolýar. Däp-dessur, urp-adat, adamlarynyň ýaşaýyş gatnaşyklary hem şolar ýaly tapawutly bolupdyr. Bu aýdylanlaryň üstüne, “Hebeş soltanynyň” poetikasynyň “Ýaraşmaz” goşgynyň öwredijilik many-mazmunyna, beýan edijilik ussatlygyna goşant bolup hyzmat edýändigini bellemek bilen, ol baradaky sözüimizi söňläýäris.

25. 02. 2021.

Magtymgulynyň ikinji derejeli goşgusy ýokdur welin, “**Ýeldim tut**” eseri özüniň parasat saldamy we poetika çuňlugy boýunça diňe öz dörejiliginde däl, tutuş türkmen şygryýetinde ikiden birini “bijebaşy” edilmeli bolsa, bu eseriň saýlanyp alynjagyna şübhe ýok. Onuň parasat saldamy we poetika çuňlugy diňe ylmy nukdaýnazardan parhly görünmän, ynsan ýaşaýşynda ýüze çykyp biläýjek adatdan daşary ahwallarda-da göwünlik berýän ulamalyk kesbi bilen, her niçik-de bolsa, durmuşdan elni sowatmazlyk keramata-da eýedir. Bu aýdylanlaryň anyk mysal getirilmese, soýtar (*abstrakt*) gürrüňler bolup eşidiljekdiginden habarymyz bar. Şonuň üçin, Milli Liderimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň eserlerine ýüzlenmegi ýerlikli hasap edýäris.

Gahryman Arkadagymyz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Älem içre at gezer” (2011 ý.) diýen romanyndan bihabar ýokdur. Şonuň ýaly-da, zamanamyzyň edebi hadysasy bolan bu romanyň “Älem içre at gezer” diýen adyndan başlap, Magtymguly we onuň şygrylary bilen “eriş-argaç” gatnaşykdaýygyny-da köpler bilýändir. Şu ysnyşykly gatnaşyk hormatly Ýazyjynyň “**Döwlet guşy**” (2013 ý.) atly ikinji romanynda hem dowam etdirilýär. Ikinji romanda bu edebi hyzmatlaşygyň nygtap bellemeli tarapy – Magtymgulynyň “Ýeldim tut” diýen goşgusyny öň hatara geçirip, onuň pähim-parasaty arkaly edebi keşpleri, durmuş hakykatyny göze doly janlandyrmagydyr. “**Ýeldim tut**” diýen goşgynyň romandaky derwaýyslygyny döwrüň harby-syýasy şertleri kepillendirýär. Doga edip boýna dakaýmaly bu şygyr, biziň pikirimizçe, şu günler hem öz ähmiýetini saklap gelýär, aýdyp otursak, bagtyýarlyk zamanamyz üçin hem zerurlykdyr (giňişleýin söhbete **seret**: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “**Ýeldim tut**”).

Akyldaryň “Ýeldim tut” diýen eseri adamzada iň agyr jeza – garaňkylykda daş-töwerigiňi görmän, hiç kim bilen söhbet edip bilmän, öz-özünü bilen gürlleşip oturmak ýaly ölümden ýowuz ahwaly beýan etmek bilen söze başlaýar:

Dünýä görmeý, tutgun galsaň bir künçde,
Bady-paý dek ýer ýüzüne ýeldim tut.
Çyn-Maçynda, Rumda, Hindde, Hebeşde
Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut.

(“Ýeldim tut”, I, 509 s.)

Şeýle ýagdaýa sezewar bolanyňda-da, özüni “Bady-paý dek ýer ýüzüne ýeldim tut.” Ýel ýaly ýer ýüzünü gezip ýören şekilde özüni tutmagyň daşyndan, oturan ýeriňden juda alyslarda ýerleşen ülkelerde, ulus-illerde bolup geçen hadysalardan habarly adam şekilinde alyp bar: “Bady-paý dek ýer ýüzüne ýeldim tut. Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut.” Şu pursatda-da biziň niýetimizde bolan “**Hebeş**” diýlen ýurt ady we onuň poetikasy özüni yglan edýär. Hebeş döwleti hakynda ýokada maglumat berlipdi. Onuň poetikasy baradaky gürrüňde, “Hebeşiň” beýleki döwletler bilen birlikde, başlangyç bentde gelmegi, birinjiden, ol döwürde ol ölkä baryp-gelmek gürrüni baýaky, aglaba köpçüligiň ol mekan dogrusynda hyýal hem edip bilmedigi, ikinjiden –

esasan-da şygra badalga berýän tilsimi gurnaýan mantyklaýyn şahyranalygy kemala getirýän ussatlygyň düzüm bölegi bolup durýandygy bilen ähmiýetlidir.

26. 02. 2021.

HÄZIRBEÝJAN – (häzir – Azerbaýjan) Häzirbeýjanyň ýeriniň esasy bölegi Uly we Kiçi Kawkaz, şeýle hem Talaş dag ulgamynyň aralygynda ýerleşendir. Häzirbeýjanyň topragynda adamzadyň peýda bolan wagty neolit döwrüne degişlidir. B. e. öň IX asyrdan Häzirbeýjanda Mana döwleti döreýär... Häzirbeýjan halky, esasan XI – XIII asyrlaryň aralarynda kemala gelýär. Bu bolsa türki dilli taýpalaryň oturymly ýagdaýa geçmegi bilen baglanyşyklydyr. XIII asyryň 30-njy ýyllarynda mongollar tarapyndan basylyp alynýar. Häzirbeýjanda mongollaryň 100 ýuldandan-da gowrak agalyk etmegi öndüriji güýçleriň ösüşini güýçli bökdeýär. Ýurduň günortasynda Häzirbeýjanyň täze döwletleri – Garagoýunlylar döwleti (1410- 67) we Akgoýunlylar döwleti (1467-1516) döreýär.

Biziň düşünişimizçe, Häzir – Hazar, beý – beg, jan – söýgüli aňladýan söz, olar birleşip, “Häzirbeýjan” diýlen ýer-ýurt atlaryny emele gitiripdir.

Magtymgulynyň ylahy üşüginden habar berýän “**Bu dünýä**” diýen goşgusy hakynda öňde:(seret: BULGAR, “Bu dünýä” we FARS (PARS) [فارس], “Bu dünýä”.) durlup geçildi. “Bu dünýä” orta boýly, sekiz bentden düzülen eser. Bentlerini barmaklaryň sany bilen sanap bolýan göwrümdäki goşga şonça maglumatyň – bütin dünýäniň ýerleşip bilşine haýran bolup, onuň möçberi barada gürrüň etdik. Ony diýseň, setirleriň “dokumalarynyň doklugyny”, ýagny her bir setiriň özünde birgiden maglumatyň we poetikasynyň şahyran dykzlygyna näme diýip bolar. Haýsydyr bir meňzetme, deňeşdirme arkaly takyk aňlatmaga hetdimiziň ýok bolandygyndan ötri, goşgynyň özünden delalat isleýäris:

Üç mün üç ýüz agaç ähli-yslamdyr,
Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr,
Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu bent maglumat baýlygy bilen bir wagtda, eseriň tebigaty barada gürrüň etmeklige wesile bolan ýer-ýurt atlaryny, hususan-da, Häzirbeýjan diýlen ulke adyny we onuň gunt düşen ýaly poetikasyny özünde saklaýandygy üçin, has görkemli görünýär. “Häzirbeýjan” hakynda ýokarda maglumat berilýär. Onuň poetikasy bolsa özünden başga alty ölkäniň poetikasy bilen “duldegsir goňsuçylykda” bolup, bende we tutuş goşga many-mazmun, şahyran-çeperçilik goşandyny goşandygy bilen özüne imrindirýär.

27. 02. 2021.

HORASAN [خراسان] – “Günüň dogşy, Gündogar” diýlen manyny aňladýar.

Horasan III asyrdan – XVIII asyryň ortalarynda häzirki Eýranyň demirgazyk-gündogaryny, Merw oazisini, häzirki Türkmenistanyň günorta oazislerini, häzirki Owganystanyň demirgazyk we demirgazyk-günbatar bölegini özüne birleşdiren Orta Gündogardaky taryhy welaýat. Horasa-

nyň ady Sasanlylar döwründen bäri (Hwarasan ady bilen) bellidir. VII asyryň ortalarynda araplar tarapyndan basylyp alynýar. Arap halyflygynyň dargamagy bilen, Horasan IX asyrdan XVI asyryň başlaryna çenli yzygiderli suratda Tahyrylylar, Saffarlylar, Samanlylar, Gaznalylar, Seljuklylar, Horezmşalar we beýleki döwletleriň düzümine giripdir. Horasan XIII asyryň ýigriminji ýyllarynyň başlaryna – mongollaryň basybalýşlarynyň önüsyrasyna çenli Orta Gündogaryň ykdysady taýdan ösen welaýatlarynyň biri bolupdyr. 1510 – 1736-njy ýyllar aralygynda Sefewiler döwletiniň düzüminde bolup, ol dargandan soň, Horasanyň bir bölegi (Hyrat welaýaty we Balh) Owganystanyň, beýleki bölegi – Eýranyň düzümine girýär. Merw welaýaty bolsa türkmenler tarapyndan basylyp alynýar.

Halk içindäki “Horasan häkimi ýurt patyşasy bolup biler” diýlen aýtgy nakyla öwrülip gidipdir. Dogrudan-da, alty asyryň dowamynda ýedi hanadanlygy ýaşan ölkä häkim bolmak her öňýetene başartjak wezipe hem bolmandyr. Çünki her hanadanlyk çekilip gitseler-de, özüniň milletinden birgiden hojalygy ol ýurtda galdyryp gidýärler, olar ýüz ýylyň dowamynda ýerli millete öwrülip gidýär. Şol ýurduň içinde synan hanadanlyklar bolsa tutuşlygyna horasanly bolup galýarlar. Wagtyň-salymyň geçmegi, nesilleriň çalyşmagy bilen, ol ölkä her kimiň ata watanyna öwrüljegi hem kanuny ýagdaý. Dürli dilli, dürli döp-dessurly, dürli mezhepli toparlary birara getirip, döwleti dolandyrmak üçin uçursyz zähmet we döwlet işine juda ukyply adamyň gerek boljakdygy öz-özünden düşnükli. “Horasan” diýlen ölkäniň bir ýurt bolup bilmändiginiň hem düýp sebäbi şol dürli garaýyşlardan bolsa gerek.

Magtymgulynyň “**Gökleň**” diýen goşgusy barada öňde (seret: “EÝRAN; “Gökleň”, GÖKLEŇ; “Gökleň”, **GÜRGEN** [گُرگَن], “Gökleň”) gürrüň edildi. “Gökleň” diýlen söz, göräýmäge, taýpa adyny aňladýar, emma mysal getiriljek bendiň: “At aýagna galar ýegsan” diýen setiriň waka ýordumyna üns bersek, onuň ýer-ýurt ady öňe çykýar. Şunuň bihal hereket dældigini: “Yrak gitse Mazanderan, Gelerler permana, gökleň” setirleri hem tassyklaýar. “Gökleň” diýen goşgynyň “Horasan” diýen ýer-ýurda orun beren bendini okalyň:

Haraba döner Horasan –
At aýagna galar ýegsan,
Yrak gitse Mazanderan,
Gelerler permana, gökleň.

(“Gökleň”, I, 15 s.)

“Gökleň” diýlen sözüň watan topragynyň erkinligini goramak, il-ýurduň abadançylygyny üpjün etmek ýaly many-mazmuny we watançylyk poetikasyny özünde saklaýandygyny ykrar etmegimiz üçin, şol taýpanyň oturymly mekanynda sap özleriniň oturmandygyny, birnäçe beýleki türkmenler bilen garyşyk ýerleşendigini ýatlamagymyz ýeterlikdir. Watan goragy, ilatyň abadançylygy mesele orta düşende, olaryň bütewi bir göwrä öwrülendigine taryhy wakalar şaýatlyk edýär. Magtymguly “gökleň” diýen sözüni bolsa şol bütewiligiň aglaba köpçüligini düzýändigini üçin, ony tutuş Etrek-Gürgen sebitlerindäki güýç-kuwwaty manysynda diýip düşünyäris. Biraz başgarak dilde aňlatsak, “Gökleň” goşgusy tutuşlygyna, onda orun alan “Horasan” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem bütin barlygy bilen Magtymgulynyň taryhy ýagdaýlar bilen şertlenen “watançylyk simfoniýasynyň” düzüm bölegi bolup, özüniň şahyrana “gulluk” borjuna abraýa mynasyp berjaý edýär. “Horasan” şony başarmajak bolsa, Magtymguly ony dile almazdy!

03. 2021.

Magtymgulynyň “**Öňi-ardy bilinmez**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DEŞTI-DAHAN [دشت دهان], “**Öňi-ardy bilinmez**”) durlup geçildi. Dogrudan-da, şygryýet taryhymyza göz aýlanymyzda, Berkarar döwlet gurmak, Watany daşarky güýçlerden gorap saklamak, il-ýurt bütewiligini üpjün etmek ýaly ähliahk meselesiniň şöhlelenişi Magtymgulynyň döredijiliginde iki paýdyr. Şonuň anyk mysaly bolup, “**Öňi-ardy bilinmez**” diýen eseri, aýtarynlykda alnanda, şol goşgynyň aşakdaky bendi çykyş edýär:

Magtymguly, Alynyňdyr bu meýdan,
Ne iş tutar, görüň, bu Omar, Osman,
At deminden doldy zemin-u asman,
Horasanyň häki-gerdi bilinmez.

(“**Öňi-ardy bilinmez**”, I, 17 s.)

Magtymgulynyň watançylyk, il-halky agzybirlige çagyrmak ýaly taglym-ýörelgeleri akyl-daryň eserleri barada öňde-soňda ýazylan we ýazylyan ylmy işlerde, edebi işlerde nygtalyp bel-lenilýär. Dogry edilýär! Biziňem olaryň üstüne goşup biljek “päh” diýer ýaly täzeligimiz ýok. Ýöne uly bir duýgy-düşünje bolmasa-da, ýokarky bendiň we bentde saklanýan “**Horasan**” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň watançylyk taglym-taglymatyň şol döwrüň adamlarynyň (*şol bir wagtda biziň hem*) duýgusyna ýiti we ynamly täsir edendigini aýdyp bileris. Şol ynamly täsiri: “Magtymguly, Alynyňdyr bu meýdan, Ne iş tutar, görüň, bu Omar, Osman.” diýen setirleri, hususan-da, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň yslam ýoluny özleriniň adalaty, akyl-parasaty, mal-mülk baýlygy, pidakärliگی, gujur-gaýraty, il-güne howandarlygy bilen gýşarnyksyz dowam etdiren halyflaryň – Alynyň, Omaryň, Osmanyň ýörelgeleriniň türkmen topragynda-da “ýorendiginiň” şahyran beýanyndan görmek bolýar. Şol döwür türkmenleriniň yslam dininiň kada-kanunlaryny yrýasyz berjaý edendigini ýatlamagymyz hem şol ynama goşmaça maglumat bolup hyzmat edip biler.

Biziň ýer-ýurtly meselämizi özünde saklaýan “Horasan” we onuň poetikasy bolsa, şol ynamdan güýç alyp, ata atlanan watanperwer türkmenleriň ýanynda Horasan her näçe giň hem kuwwatly ülke bolsa-da, ähmiýetsiz bir zada öwrülip, “häki-gerdi bilinmez”. Görnüşi ýaly, “Horasan” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň joşgunly watançylygynyň düzüm bölegi bolmak bilen many-mazmun hem şahyranalyk borjuna berjaý edýär.

03. 2021.

Magtymgulynyň “**Aly siziňdir**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BADAHŞAN [بدخشان], “Aly siziňdir”) gysga maglumat berildi. Ahmet Dürrana bagyşlanan bu waspnama barada has giňräk seljerme-söhbət etmek hem bolardy. Ýöne ol söhbetimiziň bir goly şol çylşyrymly döwrüň syýasy-harby, halkara gatnaşyklaryna uzap gidýändiginden ötri, uzak hem gapma-garşylykly garaýyşlaryň içine mejburi aralalaşmaly bolar. Ikinji golunyň ylmy terjimehala tarap ýönelýändigini ýatlasak, öz meselämizden daşlaşmak ähtimallygymyz hem aýamyzdaky ýaly görünüp dur. Şonuň üçin, olary öz wagty-salymyna galdyrsak ibaly bolar. Ýagdaý şu töwra bolansoň, “Ýor-gana görä aýak uzatmaly” bolýarys.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” diýen goşgusynda “**Horasan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem orun alypdyr. Waspnamanyň durmuş hakykatyna mynasybeti düýpgöter başga bir mesele, emma poetikasynyň many-mazmuna we şahyranalyga ýetiren täsiriniň edebi-çeper gymmatlyk bolup ornaşandygyna welin söz ýok. Bendi okalyň:

Maşryga ýüz urup çyksañ Horasan,
Owwal kürt siziňdir, soňra Ýazyr han,
Zir paýy-esbiňiz Yrak, Yspyhan,
Dagystan haşamy-haýly siziňdir.

(“Aly siziňdir”, I, 27 s.)

Bendiň poetikasy Ahmet şanyň şeýle bir harby-syýasy güýje eýe bolup, Gündogara tarap ýüz öwürse, Horasan ýaly ägirt giňişligi eýelän, ykdysady-syýasy derejesi ýeterlik derejedäki bir ölkäniň sessiz-ünsüz boýun egjekdigine gürrüň ýok, ony diýseň, kürtler, Ýazyrhan türkmenler birleşiginden hem zowal ýok, hatda Yrak, Yspyhan ýaly döwlet we şäher döwleti-de siziň atларыňyzyň aýak astynda amana geler hatda Dagystan goşuny hem Siziňki bolar diýen şekildäki beýanaty aňladýar. Beýanatyň beýanat kemi ýok, poetikasyna-da at dakar ýaly däl welin, şonuň soňraky ýyllarda bolar diýlen kesgitli amallaryň amala aşman galmagyna, elbetde, “Aly siziňdir” diýen waspnama tutuşlygyna we “Horasan” diýen ýer-ýurt ady aýratynlykda günäkär däl. Şonuň üçin bu meseläni-de akyldaryň paşmadyk arzuwlarynyň biri hökmünde kabul etmeli bolýarys. Eger waspnamanyň yhlasy beýewar berjáy bolan bolsa-da, soňunyň hähili hekaýatlara sapyp gitjekdigi hem belli däl ekeni... Eýsem-de bolsa, Magtymgulynyň döredijiliginde taryhylyk meselesiniň işlenişi nukdaýnazardan onuň juda ähmiýetlidini bellemegimiz gerek.

03. 2021.

Magtymgulynyň “**Bagyşla bizi**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: DYMAŞK [دمشق], “Bagyşla bizi”) giňişleýin maglumat berildi. “Bagyşla bizi” ilkinji bendiniň başky iki setirinde: “Resul damadydyr, Öz arslanyňdyr, Ýa ymam Alyýa bagyşla bizi.” diýlen mynjat bilen başlap, “Ýa ymam Hasana bagyşla bizi”, “Ya ymam Hüseyne bagyşla bizi”, “Ymamlar galdylar jepa-jöwründe” ýaly ýüz tutmalar arkaly dowam edýändigini bilen dini mazmunly, “sopuçylyk” äheňli eser şekilinde görünse-de, onuň teýinde ajaýyp bir görelde, durmuşy-dünýewi hikmet saklanýar. Ýokarda ady geçen ymamlar, Patmaýy-Zähra, Muhammet Bakyr, ymam Jagfar we beýleki dini şahslar, görüp otursak, Magtymguly hikmetini alamatlandyryýan poetika mazmunly Şahslar bolup hyzmat edýär ekeni. Biziň ýer-ýurt adymyza dahylly bolan bent hem şol täsin poetikanyň ygtyýarynda, bendi okalyň:

Deň-duşlar ýanynda bir bikemalam,
Aşygam, mejnunam, şikeste halam,
Synaýy-Horasan, zuwwary-älem,
Ýa ymam Ryzaýa bagyşla bizi.

(“Bagyşla bizi”, I, 81 s.)

Zuwwary-älem – bütin älemiň zyýaratgähi, zyýarathana.

Ymam Ryza – Musa Kázimiň ogy Abulhasan Aly şaýylaryň garaýşyna sekizinji ymam 770-nji ýylda Medinede doglupdyr. Ol Tusuň töwereginde ýerleşen Senawat (häzirki Maşat) diýen ýerde jaýlanýar. Şonuň üçin Maşat şäheri mukaddes hasaplanýar. Aly ibn Musanyň lakamy Ryzadyr.

“Horasan” diýlen mekanyň we onuň poetikasynyň hem Magtymguly pähim-parasatynyň, öwüt-ündewiniň durmuşy zerurlykdygyny tassyklaýan hakykatyň bir parçasý hökmünde özüni äşgär edýär. Magtymguly hikmetiniň many-mazmuny barada öňde (seret: DYMAŞK [دمشق], “Bagyşla bizi”, alty sanawly düşündirişde) nygtalyp geçilipdi.

03. 2021.

Magtymgulynyň “Eýwany dört” goşgusy hem aýdyşyk goşgular hakynda öňde (seret: ETREK [ترك], “Eýwany dört” we DAGYSTAN; “Magtymguly – Zunuby”) maglumat berildi. Söz ussadyňyň “Eýwany dört” aýdyşyk goşgusyna “Horasan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy aşakdaky bendiň içinde oturyr, içgin gatnaşyk saklaýar. Bendi okaýarys:

– Magrupy diýr, Zülpükar erdi, derýaga daldy,
Her dem nagra çekende, derýany tupan kyldy,
Aly idi, bir nazar Kuhy-Maryda saldy,
Eýran-Turany gezip, azmy-Horasan geldi,
Ol köňüldir, uçadyr asmana, perwazy dört.

(“Eýwany dört”, I, 117 s.)

“Azmy Horasanlygy – III asyrdan – XVIII asyryň ortalaryna çenli häzirki Eýranyň demirgazyk-gündogaryny, Merw oazisini, häzirki Türkmenistanyň günorta oazislerni, häzirki Owganystanyň demirgazyk we demirgazyk-günbatar bölegini özüne birleşdiren Orta Gündogardaky taryhy giňişligi eýelän welaýatdygy” bilen, “Arap halyflygynyň dargamagy bilen, IX asyrdan XVI asyryň başlaryna çenli yzygiderli suratda Tahyrlylar, Saffarlylar, Samanlylar, Gaznalylar, Seljuklylar, Horezmşalar we beýleki döwletleriň düzümine” giren taryhy aýratynlygy bilen hezreti Alynýň Zülpükarynyň bitiren mukaddes wezipesini – özüniň poetikasyny taryhy hakykata kybap derejede şahyрана suratlandyrýar.

03. 2021.

Magtymgulynyň “Ussadym” baş bentlik murapbag goşgusy, biziň pikirimizçe, ylmy terjimehala degişli ähmiýetli maglumatlary özünde saklaýar. Goşgynyň birinji bendiniň başky iki setiri: “Arzy-hal etmäge çykmyşam öýden, Düýn öýlän çykmyşam ýola, ussadym.” diýip, saglyk-amanlyk soraşayn diýip, ýoluna çykan Şahsynyň juda ähmiýetli adamdygyny, Oňa arzy-halyny beýan etmek üçin ýola düşendigini mälim edýär. Üstesine-de, ýany ýoldaşly: “Hangeldi sopudyr bile” gidendigini aýdýar. Bular şeýle-le welin, “ussadym” diýip kim göz önüne tutulýar – bu, bir. Ikinjiden, “arz-halyny beýan etmeli” Şahs kim, näjüre adam. Üçünjiden, Ussatdan rugsaty gaýybana, ýagny hat üsti bilen: “Dogry diýe bilmen ýüzüň şeripdir, Sözleşeli kagyz ile ussadym” almaga mejbur eden ýagdaýy nähili çekinjeňlik bilen düşündirip bolar?

Şygryň poetikasynyň üm-yşaratyna öz düşünişimizi beýan etsek, Magtymgulynyň ussatdan rugsat alman, ýola düşmegine mejbur eden Şahsyýeti jemleýji bendiň başky iki setiri şeýle aňladýar: “**Magtymguly diýer, Subhanym Oldur, Daýanjym Biribar, Soltanym Oldur.**” Biziň çenimizden Ol zamanasynyň iň meşhur, dili dogaly pirleleriniň biri bolmaly. Zyýaratyň hem maksady – olam biziň pikirimizçe, bilimini has çyňlaşdyrmak, birgiden syrlaryň hikmetine çuňňur düşünmek, dünýägaraýşyny giňeltmek höwesiniň öz erkine goýmaýandygyndan ybarat.

Ussadyň kimdigi baradaky poetikanyň yşaraty has açygrak bolup, Ony Döwletmämmet Azady diýip düşündirýär. Ýogsam bolmasa, Magtymgulynyň atasy Azadydan başga kimdir birinden rugsat soramak ýa-da kimdir birine “Ussadym” diýip ýüzlenmek derwaýyslygynyň ýokdugy, ozaly bilen, öz-özünden düşnükli, galyberse-de, ony soňra beýan ediljek ýagdaýlar tassyklaýar.

Hat üsti bilen ýüz tutmak derwaýyslygyny bolsa poetika, takmynan, şeýleräk mazmunda düşündirýär: “Ussadym” dörän döwründe Azadyň nobahar ogy Abdyllyny Owganystan ýolunda at-sorsyz ýitip, bir ýyl-ýyl ýarym çemesinde Abdyllynyň soragyna çykan Muhammetpanyň hem ykbalynyň agasynyňky ýaly bolanyndan soňra dörändigini alamatlandyrmak arkaly, Azadyň garşysyna geçip Magtymguly soran bolsady, razylyk alyp bilmejekdigine magat göz

ýetirenden soň, ussadyňa hat ýazmaklyga ýüz tutupdyr diýip düşündirýär. Azadynyň hem ýagdaýyna oňat düşüňýän ylma höwesgär Ogly: “Ussadym sen habar algyn halymdan, Terhos etme, meni goýma ýolumdan.”, “Göwräňe geňeşme jismim çyragy, Köňül uçar, bilmez ýawykyragy. Töwekgel et, ýada salma pyragy, Rehim etgil, garyp gula ussadym.” diýip, özüniň hem gitmese, karar tapmajakdygyny aýdýar.

Hat üsti bilen atasyna teselli bermegi hem unutmadyk Magtymguly “Ussadymy” şeýle bitirýär:

Magtymguly diýer Subhanym Oldur,
Daýanjym Biribar, Soltanym Oldur,
Horasan – Yspyhan on günlük ýoldur,
Rugsat bergil, güle-güle ussadym.

(“Ussadym”, I, 136 s.)

Bu bentedäki “Horasan” diýlen ýer-ýurt ady we poetikasy – biziň soragymyzdaky meseläni beýan etmek bilen, iki sany hyzmaty berjaý edýär. Birinjisi – akyldaryň zamanynda Aktokaý hem Horasan ülkesine degişli diýlip bilnendigini, ikinjisi – Horasan bilen Yspyhanyň uzak bir aralyk dældigini (“on günlük ýoldur”), şeýlelikde, abysyz wagt geçmänkä yzyna sag-salamat dolanjakdygyny mälim etmek bilen, atasyna teselli bermek arkaly ogullyk borjuna berjaý edendigini alamatlandyrýar. Şu ýagdaýyň özem Magtymgulynyň edep-ekramyna berk, günümüzüň dili bilen aýtsak, ýokary medeniýetli adam bolandygyny aňlaýadýar.

01. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” hem HINDISTAN [هندوستان], “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi. Sekiz bentden düzülen goşgy ýedinji bendinde “**Horasan**” diýlen ýer-ýurda orun beripdir. Ol bendi okaýarys:

Üç mün üç ýüz agaç ähli-yslamdyr,
Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr,
Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

“Horasan” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özüniň gadymy taryhy we ýerleşim ýeri hem millet köpdürlüligi bilen, Magtymgulynyň: “Maşrykdan magryba dünýäniň ýüzi, Diýmäň, bize mälim däl bu dünýä” diýen sözleriniň howaýy, göterim gürrüň gepler bolman, ylahy ylhamynyň welilik sypatlarynyň bir habarçysy bolup gelýändigini bilen ähmiýetlidir. “Horasan” ýer-ýurt adynyň şolar ýaly wajyp wezipäni ýerine ýetirip bilýän poetikany özünde saklandygy bilenem, özüniň derwaýslykdygyny tassyklaýar.

01.04.2021.

HOREZM [خوارزم] – Merkezi Aziýada, Amyderýanyň aşaky akymynda ýerleşýän gadymy döwlet. Horezm baradaky maglumatlar ilkinji gezek Dariý I “Behistun” ýazgylarynda we “Awestada” duş gelýär.

Horezmiň gadymy arheologik ýadygärlikleri neolit zamanyna degişli bolupdyr. Amyderýanyň gadymy Akja derýa deltasynyň territoriýasynda awçylaryň we balykçylaryň Kelteminara medeniýetine (b.e. öň müňýyllyklar) degişli duralgalarynyň üsti açylýar. Eneolit zamanynnda (b.e. öň II müňýyllygyň başy) ilat, ähtimal, suwarymly ekerançylygyň sada görnüşi we maldarçylygyk başlangyçlary bilen tanyş bolupdyrlar.

B. e. öň 6-njy asyryň ortasynda, has takygy, Kuraş II döwründe, Horezm Ahemenliler döwletine goşulýar. B. e. öň VI we V asyrlaryň sepgidinde “Horezmi şäheri” we horezmlileriň ýurdu hakda ilkinji gezek gadymy grek awtory Gekateý Miletskiý habar berýär. Gerodotyň aýtmagyna görä, Horezm Parfiýa, Sogd we Apeý bilen bilelikde, Ahamenliler döwletiniň 16 satraplygynyň düzümine giripdir.

Demirgazyk Horezmiň paýtagty Gürgenç uly ähmiýete eýe bolýar, onuň hökümdary Mamun ibn Muhammet 995-nji ýylda Horezmi birleşdirýär. Mamunyň we onuň mirasdüşeri Mamun II ibn Mamun döwründe Horezm has-da güllüp ösýär. Şol döwürde Ürgençde Biruny we Ibn Sina (Awissenna) ýaly meşhur alymlar işleýärdi. 1017-nji ýylda Horezmi soltan Mahmyt Gaznaly basyp alýar, 1043-nji ýylda ony Seljuklar basyp alýar. XI asyryň aýagynda Ürgençde häkimiýet başyna Horezmşalar hanadanlygy gelýär, onuň wekilleriniň biri Atsyz (1127-1156) öz döwründe Merkezi Aziýanyň demirgazyk-günbatar bölegini boýun egdirýär. Onuň agtygy Tekeş ibn II-Arslan (1172-1200) Horezmi Seljuklardan azat edýär (1194). Tekeşiň ogly Muhammet II Alaeddin (1200-1220) wagtynda Beýik Horezmşalar döwleti has kuwwatlanýar. Onuň serhedi Hazar deňziniň demirgazyk kenaryndan Pars aýlagyna çenli we Kawkazdan Hindiguş daglaryna çenli ýaýylyp gidýär.

Magtymgulynyň “**Şypa ber**” diýen goşgusy ylmy terjimehal maglumaty özünde saklaýan eserdigini birinji bendinde: “**Bu çölde rehm eýle garyp halyma**, Älemi ýaradan, Suhan, şypa ber. Çoh yzaly, dertli şirin janyma, Ýa Mustapa – Fahry-jahan, şypa ber.” diýip mälim edýär. Bendiň: “Bu çölde rehm eýle garyp halyma” diýen setiri bolsa ol maglumata has anyklyk girizip, ýolagçylyk wagtynda “garyp hala” düşendigini aňlatsa, “Çoh yzaly, dertli janyma” diýen sözleri bolsa, uzak ýoluň ýorgunlygyndan tapdan düşmek ýaly ýolagçylyga mahsus bolan ýagdaýy aňlatman, has düýpli derde, ýagny “Älemi ýaradandan”, “Mustafa – Fahry-jahandan” şypa dilemek derejedäki bir hassalyga sezewat bolandygyny görkezýär.

Aralykdaky bentlerden geçip, soňky bende ýetimizde, terjimehaldan: “**Möwlam, ýetir mesgenime, ýurduma**, Ýüzüm düşsün arslanyma, gurduma.” yaly anyklygy yşarat edýän maglumata duş gelýäris, ol maglumat bolsa iki ogluň ulusyny (*Sary – Mollabäbek*) arslana, kiçisini (*Ybraýym*) gurda meňzedip, olaryň aýatda diri wagtda goşgynyň ýazylandygyny tassyklamaga esas berýär. Bu tassyklama bolsa, öz gezeginde, Magtymgulynyň medresede okuwyny dowam etdirýän senelerini, “çölüň” hem Garagum çölüdigini, diýmek, “Şirgazy” medresesinde bilim alandygy hakyndaky “göwnübölek” garaýyşlaryň, “Gözel Şirgazy” goşgyny döredeniň Magtymgulydygy babatdaky şübheleriň hem hiç hili esasynyň ýokdugyny, halk dili bilen aýtsak, “Degene gözüm degene, degse menden däldir” edilip gelnendigini aýnadaky ýaly aýdyňlyga gowşurýar.

“Şypa ber” diýen goşgynyň aralykdaky bentlerinde pygamberlerden, ýagşyzadalardan, dünýwei meşhur şahslardan (Meşhet, Gara Baba, Şis pygamber, Hasan, Hüseyin, Şahymerdan, Zekerýa pygamber, Hydyr, Ýlýas, Kowus, Kyýas, Musa Ymran, Ybraýym pygamber, Gara Älem ata, Halat nebi, Gözli ata, baba Selman, Dawut, Jirjis, Ybraýym Halyl, Abu Bekr, Omar, Osman) şypa sorayarka, biziň gyzyklanýan ýer-ýurt adymyzy hem gözden salmandyr. Ol bentde şeýle diýilýär:

Dat eýläp, dilimden kyldym pyganlar,
Ýaş ýerine akdy gözümden ganlar,
Horezm ýurdunda ýatan jananlar,
Ismi Mahmyt – är päliwan, şypa ber.

(“Şypa ber”, I, 83 s.)

“**Horezm**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy goşguda ady geçen meşhurlaryň hataryny baýlaşdyrmak bilen bir wagtda, öz oturan bendinde ol toprakda ýatan “jananlary”, Mahmyt Pälwany aýratyn ýatlamak bilen, eseriň hem many-mazmunyň, hem ony kemala getirýän çeperçiligiň öňündäki borjyny kössüz berjaý edýär.

02.03.2021.

Magtymgulynyň “**Meni**” at berlen eseri hakynda öňde (seret: BEÝTULLA [بيت الله], “Meni” we ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Meni”) seljerme-gürrüň edildi. Näzirki söhbetimiz ýer-ýurt adyny özünde saklaýan goşgynyň ikinji bendi (*beýleki bentlerde duş gelmäýer*), hususan-da, “Horezm” diýlen ulke barada bolar. Bendi okalyň:

Hana içre bent eýleýip, ryzkym Karuna berip,
Çyn-Maçyny, Rum, Horezmi ýördüm ykbal agtaryp,
Ötdi ýazym, geldi gyşym, galdym indi sargaryp,
Beýtullanyň jaýy içre hasyl boldum köp ýörip,
Zaglar gonan gülleriňde, neýleý, anbar etdiň meni.

(“Meni”, I, 63 s.)

Öňde belleşimiz ýaly, ikinji bendiň hem käbir setiri, mysal üçin, soňky üç setir terjimehal ilteşiklidigini – gojalyk ýaşa ýönelendigini, söýgüsinden aýra düşendigini, Betullanyň jaýyna (*Al-lanyň öýüne – Mekge-Medinä*) barandygyny üm-yşarat edýär. Bu setirler maglumatlaryň duýguly gahrymanyna degişlilikinden akyldaryň şahsy durmuşy hakdadygy pikiri agyrlykly görkezýär. “Horezm” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Çyn-Maçyn”, “Rum” ýaly düşüňjeler bilen bir hatarda orun alyp, sezewar bolan maddy hem manawy ýagdaýyndan çykalga agtaryp, görülen görgüden habar berýär. Munuň özi manawy bir agtaryş bolman, Çyn-Maçyn babatda kesgitli bir pikir aýtmak ýaýdançly bolup görünse-de, Rum, aýratyn-da, Horezme gezek gelende amaly hereketleriň öňe saýlanýandygyny ynamly aýdyp bolar. Eger anyk naglumat mätäçligi ýüze çyksa, “Gözel Şirgazy” goşgusyny ýatlamak hem ýeterlikdir.

Üstesine-de, “Horezmiň” poetikasy akyldary “öý tussagy” edip, ryskyny hem Karuna (*ozalky baýlygy az ýaly*) beren “pelek-ykbaldan uzaklaşyp, täze bir ykbalyň gözlegine – Horezme gideni bilenem (“Çyn-Maçyny, Rum, Horezmi ýördüm ykbal agtaryp” düzelýän zat ýok. Gaýta tersine, beterinden beter bela-beterlere duçar bolandygy barada ýokarda aýdypdyk.

Magtymguly goşgusyna “Meni” diýip, diňe öz şahsyna gönükdiripdir, biz bolsa ýokaky bentiňki ýer-ýurt atларыny, hususan-da, “Horezmiň” poetikasynyň yşaraty bilen, ony “Bizi” diýip kabul etsek, il-ulusymyzyň mundan üç-dört asyr ozal ýaşamaly bolan taryhy şertlerine, durmuş hakykatyna ýakyn pikir etdigimiz bolar.

03. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýläär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمان], “Harap eýläär”) giňişleýin maglumat berildi. Häzir goşgynyň “Horezm” diýen bendini okalyň:

Aden şahy etgeç Lahora azmy,
Gaýdyp ýurdun tapmaz, dagmy ýa düzmi,
Aby-Jeýhun harap eýlär Horezmi,
Daşynda her mülk, kim, bar – harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Magtymgulynyň welilik üşüginden habar berýän “Harap eýlär” diýen eserindäki ýer-ýurtlaryň düzüm bölegi bolan “Horezm” welaýat ady we onuň poetikasy diňe özüni däl, onuň “Daşynda her mülk, kim, bar” (*ýagny бүтин барлык*) bolsa harap etjekdigi bilen özüniň many-mazmun we şahyranalyk wezipesine amal edýär. Ýöne çykgyt hökmünde, Kim ýa-da Näme tarapyndan Haçan, Nähili usulda harap ediler, ol haçan bolar diýen ýaly sowallaryň dörejekdigini göz önüne tutup, başardygymyza, jogap bermegimiz gerek. Türkmen nakyllarynyň birinde “Allasyz (Alladan bidin) çöp başy gymyldamaz” diýilýär. Bu nakyl “Kim tarapyndan?” diýlen sowala jogap bolup biler. “Harap eder” goşgudaky “harapçylyk” babatda bir ahwaly ýene bir gezek ýatlasak, peýdaly bolar: sanalan ýer-ýurt atlarynyň hemmesi bir wagtda harap bolar diýip düşünmek dogry bolmaz, olaryň käbiri belli bir zamanda tebigy hadysalaryň ýa-da harby hereketleriň netijesinde, onsoňam, birnäçesi birbada bolman, ýuwaş-ýuwaşdan ýok bolup biler, mahlasy, “ahyrete” garaşyp durmaz. Ahyret gopanda ýer ýüzünde galjak janly zat ýok. Ýagdaý şu töwra bolansoň, “**Horezm**” diýlen ýer-ýurt hem özüniň näbelliligini şu günlere çenli saklap gelýär, belki, Hudaý, kyýamat ahyra çenli öz durkuny saklasyn!

03. 04. 2021.

HOTAN [خطان] – Hytaýa degişli hasap edilen Kaşgardaky derýa. Ol Kunlunyň günbatarında ýerleşýän Karakaş we Ýurunkaş akabalarynyň goşulmagyndan emele gelipdir. Ol Hotan çökertligini suwarmak üçin peýdalanylýar.

Hytaý Türküstanda Kaşgarynyň günortasynda ýerleşýän böleginiň köne ady. Bu ýeriň müşk berýän keyigi meşhurdyr.

Magtymgulynyň “**Dükan görüner**” diýen goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چىن چام نىچى], “Dükan görüner”) aýdylypdy. Häzir öz setirinde “Hotan” diýlen ýer-ýurda ýer beren bendi okalyň:

Çyn-Maçynda tagtyn guran,
Eýrany, Owgany soran,
Hindistan, Hotana baran
Atanyýaz han görüner.

(“Dükan görüner”, I, 178 s.)

Ýokarky bentden görnüşi ýaly, Atanyýaz hana bagyşlanan bu goşgynyň umumy waspyna öz goşandyny goşan “Çyn-Maçyn”, “Eýran”, Owganystan”, “Hindistan” ýaly ummasyz giňişligi alamatlandyryan ýer-ýurtlar bilen bir bentde oturan “Hotan” diýlen derýa we çökertligi – giň ýeri özünde jemleýän poetika ol ýurtlaryň poetikasyna “şäriklik” edip, ozaly bilen, eseriň umumy ruhuny şahyрана röwüşler bilen bezeýar, galyberse-de, öz bendindäki ýurtlar bilen ysnyşykly gatnaşyk saklap, hususan-da, “Hindistan” bilen kysymdaşlykda ady geçýän Şahsyň şahyрана keşbiniň kemala gelmegine oňaly täsirini ýetiripdir.

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” diýen goşgusy barada ýokarda: (seret: DEKEN [دكد], “Ynsan ýaratdy”) durlup geçildi. “Ynsan ýaratdy” şygryň ýedinji bendinde birnäçe ýer-ýurt ady duş gelýär, şolaryň arasynda “Hotana” hem ýer berlipdir. Bendi okalyň:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)
04.04.2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Onda otuza ýakyn ýer-ýurt adynyň orun alandygy bellegildi. Şolaryň içinde “Hotan” diýlen ýer we derýa hem ýatlanýlar. Bendi okalyň:

Kaşgary, Hotany kapyr hind eger,
Hytaýa asmandan kejdumlar ýagar,
Her kejdum düýe dek bir-birge deger,
Hindistany ab-le, zar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Bentdäki “Hotanyň” başyna injek betbagtlygyň haçan boljakdygyny kim bilýär? Ahyret ýakynlandamy ýa gelip alna direlendemi ýa-da barlygyň zeminde dowam edýän zamanlaryndamy – bir Alla biler! Ylahyýetden gapyl halymyz bilen Magtymgulynyň maglumatyna salgylanyp aýdyp biljek zadymyz: Hotany (*şonuň ýaly-da Kaşgary*) “kapyr hind eger” (“eger” diýlen söz “ýok eder” manyda), diýmek, Hotan hem yslamy kabul eden toprak bolmaly. “Harap eýlär” goşgynyň weliligine ýer-ýurt hökmünde goşan goşandynyň daşyndan, bize mantyk üsti bilen ýetirýän “weliligi” üçinem “Hotan” diýlen ýer-ýurt adyndan we onuň poetikasyndan az görmeli däldiris.

04. 04. 2021.

HUMAYÜN [همایون] – “...iki sany “huma – “bagtlylyk” we degişlilik goşulmasy bolan “ýu:n” sözlerinden ýasalan goşma at; 1) mübäreke, bagtly, gutly, ugurly; 2) Eýran sazynyň bir mukamynyň ady; 3) dagyň ady; 4) patyşalara degişli (titul); humayün gorgan - şalara mynasyp gala, şa galasy, bagtly gala.”¹

“Humayün dagy” hyýaly dag bolsa gerek.

Magtymgulynyň “**Arşy-aglaýa**” diýen tarypnama-goşgusy barada öňde (seret: EÝRAN [ایران], “Arşy-aglaýa”) aýdylp geçildi. Häzir bu goşga şahyrana poetika bolup hyzmat edýän “Humayün” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bendi okalyň:

Eýrana gylyç ur, ýörüt sypahy,
Başynda berk olsun döwlet kulahy,

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 974 s.

Humaýun dagynda şirleriň şahy,
Göýä bir näheň sen möwji-derýaýa.

(“Arşy-aglaýa”, I, 29 s.)

Söz ussadyňyň “**Arşy-aglaýa**” diýen goşgusy hem “**Aly siziňdir**” diýen goşgusy ýaly Owgan döwletini täzededen guran Ahmet Dürrana gönükdirilendir. Bu tarypnama goşgularyň kasyda kemi ýok. Ony ýokardaky bentde duş gelýän “**Humaýun**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy-da kemsiz tassyklaýar. Ýöne Magtymgulynyň bu kasydasy (“Aly siziňdir” hem) orta asyrlardan ýazyylanlardan tapawutlylykda bagyşlanan şahsyýetinden at-düýe tamakinçiligini etmän, Nedir döwründe bezgek bolnan sütem-zulumlardan il-halky dyndyrmak maksady bilen ýazylypdyr. Emma bu kasydalar hem akyldaryň niýet eden birnäçe meseleleri babatda bolşy ýaly (“*Köp ýigitler gelip, geçdi jahandan, Niýetine görä ykbal bolmady.*”) maksadyňyň amala aşmagyna peýdasy degmän, diňe taryhy we edebi gymmatlyk bolup döredijiliginde orun alypdyr.

Annagurban Aşyrow:

“Magtymguly Muhammethasan hany hem türkmen halkynyň duşmanlarynyň garşysyna goýmak maksady bilen taryplaýar we ony söweşe hyjuwlandyrýar. Şahyryň “Arşy-aglaýa” we “Aly siziňdir” atly goşgularynda türkmen tire-taýpalaryny birleşdirmek, olary agzybirlige çagyrmak, özbaşdak türkmen döwletini gurmak ideýalary ýok. Bir döwürräkde ýazylan bu goşgularda şahyr halkyň asudalygyny arzuwlaýar, ýöne şol arzuwa ýetmegiň aýdyň ýoluny syýasy taýdan dogry kesgitläp bilmändir.”¹

05. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Bagyşla bizi**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: DYMAŞK [قشمد], “Bagyşla bizi”) giňişleýin maglumat berildi. “Humaýun dagy” ýer-ýurt adyny göterýän bende nobat gelende, ony doly okap, ol baradaky gürrüňi soň dowam etmegi makul bilýäris:

Patmaýy-Zähradyr onuň enesi,
Zatynda bir zerre ýokdur günäsi,
Humaýun dagydyr ahyr binasy,
Muhammet Bakyra bagyşla bizi.

(“Bagyşla bizi”, I, 81 s.)

Bentdäki “Humaýun dagy” diýlen ýer ady we onuň poetikasy Muhammet Bakyr bilen baglanyşykly ahwaly häsiýetlendirýär. Muhammet Bakyr kim bolupdyr?

Muhammet Bakyr – şaýylaryň düşünjesine görä, başınjy ymam. Muhammet Bakyr – Muhammet ibn Aly ibn Hüseyin ibn Aly ibn Aby Talybyň lakamy. Bendiň birinji bendinde: “Patmaýy-Zähradyr onuň enesi” diýlip, maglumat berilýär. Ol on dokuz ýyl ymam bolýar. Ymam Muhammet Bakyr 58 ýaşynda şehit edilýär, Ondan baş ogul bilen iki gyz ýadygärlik galypdyr.

Maglumatyň soňunda berlen başınjy sanawda bellenilişi ýaly, “Bagyşla bizi” we “Humaýun dagy” bendi ylahy mynajat mazmunly bolsa-da, onda durmuşy-dünýewi hikmetler saklanýar. Magtymguly ýaly bir akyldar sünni halyna şaýy ymamlaryna uly hormat bilen garaýan bolsa, mezhepleriň arasynda adamlary söweşlere tarap sürükleýän gapma-garşylyklar bolmaly däl, ikisiniň-de niýeti ynsanlaryň agzybirlilikde, hoşniýetli gatnaşykda, dünýewi ýaşayşy arkalaşykly durmuşda ýaşamagydyr. Şeýle bolsa, şaýy mezhepli keramatly ynsanlaryň ýoluny ýöredýän

¹ Annagurban Aşyrow. Magtymguly Pyragy: “Magtymguly. Eserler ýygındysy. II jilt. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013, 390 s.”

adamlaryň ynanjyny dowam etdirýänleriň näme üçin gözi özge illerde? Ynanç ýarag üsti bilen gursaga guýulýan düşüňjemidir? Ussadyň “Öňi-ardy bilinmez” diýen eseriniň ýönelige döremändigini belli. Diýmek, mezhep bölünişigi ýurtbasarlar üçin diňe we diňe bahanadyr.

“Humaýyn dagy” we onuň poetikasy ýokarda aýdylanlara ýakyn many- mazmuny özünde saklamak bilen bir wagtda, goşgynyň şahyranalygyna hem öz goşandyny goşýar.

05. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Ykbal bolmady**” diýen goşgusy öz zamanasynda il içine giňden ýaýran eserleriniň biridir diýen pikirimiz bize we şeýle pikir edýän adamlara şular ýaly tebigy hem emeli ahwallar esas bolup hyzmat edýär. Tebigy ahwallar: “Günde kepen biçer bu ajal – haýýat, Bir beladyr, hiç gutarmaz bu saýýat.”, “ Nesihatym diňle, eşit bu sözi, Bir degişhanadyr dünýäniň ýüzi, Ajal ýetip, adam ýumulsa gözi, Göýä bu jahana geldi, gelmedi.” ýaly setirlerde dile alynýar. Bu ynsan durmuşynyň bu kanunalaýyk ahwalyny Magtymguly il-günüň ondan bihabardygy ýa-da adamlaryň ýaşawyşdan, işden-güýçden elini sowatmak üçin däl-de, onuň tersine, ýaşawyş akyllý-başly çemeleşip, nesillere miras galdyran ýaly hyzmatlary bitirmekligi, gün-güzaranyň oňat dolandyran ýaly, berlen ömri halal zähmete bagyşlamaly diýlen şekildäki hikmetleri öňe sürmek üçin, hiç bir zamana parh goýmaýan, hemme kişä mälum hakykaty beýan edýär. Eger şeýle etmedik bolsa, goşgulary Kurany Kerimden soňra ikinji mukaddeslik hasaplanan türkmen Magtymgulysy bolmazdy.

Emeli ahwallar babatdaky meselä: “Köp ýigitler gelip, geçdi jahandan, Niýetine görä ykbal bolmady.” we biziň “Humaýyn gorgany” diýen ýer-ýurt adymyzy hem-de onuň poetikasyny özünde saklaýan bendi mysal getirmek bolar. Däbimizi dowam etdirip, ony adaty şekilde göçürýäris:

Humaýun gorganyn saldyran Harun,
Hany dünýäni dört bölen Feridun,
Kyrk şähri gyzyldan dolduran Karun,
Gözi gumdan doldy puldan dolmady.

(“Ykbal bolmady”, I, 515 s.)

Gorgan – köşk, gala; **Harun** – Harun Reşit apbaslylar nesilşalygynyň halyflaryndan biri. Ol 786 – 809-nji ýyllarda halyflyk edipdir. Feridun – rowaýaty şahs. Zahhak atly zalym patyşa tagtdan düşürilenden soň, Feridun onuň ýerine patyşa saýlanýar. Ol baş ýüz ýyllap patyşalyk edipdir diýlip rowaýatlarda aýdylýar. **Karun** – Töwratda we Kurany Kerimde ady geçen “bitini iýme” gysganç mülkdaryň ady. Ol halk arasynda we edebi ýazgylarda gysgançlygyň efsanawy gahrymany diýlip bilinýär.

Biz bu maglumatlary kimdir birine öwretmek üçin getirmedik, biziň maksadymyz – Harun tarapyndan saldyran efsanawy Humaýun köşgüniň poetikasynyň Feridun, Karun ýaly wagtlaýyn närsedigini, netijede, hiç bir barlygyň bakylyga mynasyp bolmaýandygyny, diýmeli, dünýäni tutjak bolup, şirin jany gynap ýörmegiň biweç jepadygyny, ynsaply bolmaklygy, “Il bilen gelen toý-da baýram” edip ýaşamaklygyň ýakymly usuldygyny şahyrana, aň-düşünjä täsir ediji güýçde aňladýandygy üçin ol şahslara ýüzlendik.

Sözümiziň ahrynda Magtymgulynyň, “Ykbal bolmady” goşgynyň we terbiýeçilik ähmiýetli parasatly setirleriň hatyrasyna goşgynyň jemleýji bendini düşündiriş bermezlik şerti bilen göçürýäris:

Magtymguly, haýran, her ýana bakar,
Bu ne gudrat işdir, suwdan ot çykar?!

Ýagşy oguldan rehmety argy akar,
Näletkerde ogul dogdy dogmady.

05.04. 2021.

HUMS [حمص] – Siriýada Nähril-asy (başbozar derýa, asy aryk) atly derýanyň kenarynda ýerleşýän şäheriň ady. Taryhçylaryň tassyklamagyna görä, X-XI asyrdan bu şäher abadan, bag-bak-jaly we hemme köçeleri daş düşelen bolupdyr. Halky hem örän medeniýetli, arassa geýnülü, ynsaply we görkli eken.

Magymgulynyň “**Ýaraşmaz**” diýen goşgusy barada ýokarda (**seret:** HEBEŞ [هشبح], “Ýaraşmaz”) maglumat berildi. “Ýaraşmaz” diýen goşgudaky närseleriň, ýagdaýlaryň şahyrana beýanynda saklanýan poetikasy döp-dessurlary berjaý etmelidigini, herki zadyň öz tebigatyna laýyk şertlere görä bolmalydygyny, ýogsa bolmasa, ýaşaýyş diýlen düşüňjaniň bulam-bujar hereketleriň toplumyna öwürlip gidýändigini we terbiýeli ýaşamagyň nesilleri ýetişdirmekde ähmiýetli gymmatlyk bolup durýandygyny beýan etmegi bilen şüwümlidir. Bu hususyýetleriň arkasynyda ýokary derejede bilimliliğiň, sowatlylygyň, ýiti synçylygyň we ylahy ylhamyň saklanýandygy her kim üçin äşgär hakykatdyr. Bu aýdylanlaryň anyk mysaly bolup, biziň meselämizi aňladýan aşakdaky bent hyzmat edip biler:

Ýagşydan ýaman iş çyksa bolar geň,
Akly, görki Alla gaýyrmamyş deň,
Towşan derýa dözmez, şor suwa – harçeň,
Humsuň ülkesine dülmek ýaraşmaz.

(“**Ýaraşmaz**”, I, 506 s.)

Hakykatdan-da, ýamanlar baýaky, onuň gürrüňem edilip durulmaz, emma ýagşy adam il oňlamaýan bir işi etse, gaty geň görülýär. Ozallaram şeýle, häzirem şeýle. Allatagala adamlara akyly, görk-görmeği hem deň ölçegde bermändir, towşanyň derýada ýüzmek mümkinçiliginiň bolmaýşy ýaly, leňneç hem şor suwda ýaşap bilmez. Bularyň öwredililik ähmetliliginiň daşyndan, şahyrana timsaly gepler bolmak bilenem “**Hums**” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň kemala gelmegine we terbiýeçilik ähmiýetine öz goşandyny goşýar. Biziň düşünişimizçe, “Humsuň” poetikasy adamlaryň bilimli, ýokary medeniýetli bolmagy olaryň maddy durmuşynyň janaýakymly, tertip-düzgünli bolmagyny kepillendirýär, umuman ýaşaýyş mekanyň hem arassalygy, hem köçelere daş düşelip, hapysalykdan goralyp saklanmagy-da şoňa bagly, beýle bir şäherde ilaty gyrgynçylyga sezewar edýän ýokanç keselleriň döremegi hem, hatda “dülmek” diýlen ýaly zäherli mör-möjekleriň hem bolmagy mümkin däl diýlen ýaly many-mazmuny orta çykarýar. “Humsly” setir şahyrana refrenlik hyzmatynyň daşyndan, nesillere tämizligiň; oturan obamyzyň, şäherimiziň arassalygyny üpjün etmekligiň saglygymyzyň girewdir diýen ýaly hikmetini-de nesillere ýadygärlik galdyrypdyr.

Şu mesele bilen baglanyşykly “Humsuň” poetikasynyň “aýtman aýtmak” tilsimli maglumatyna we ondan gelip çykýan many-mazmuna-da üns bersek, kem bolmaz. Magtymgulynyň döredijiliginde diňe bir ýer-ýurdu özünde saklaýan goşgulary köplük etmese-de, barmak basyp sanarlyk sanda duş gelýär. Şonuň ýaly-da, diňe bir goşga gerekli bolany üçin ýüz tutulan ýer-ýurtlar hem ýok däl. (TURŞIŞ (TURŞIZ) – () Horasan welaýatynyň günorta-günbatarynda, Tur-

bat Haýdary şäheriniň günbatar tarapynda, Nişapur bilen Sebzebaryň günortasynda ýerleşýän şäher. Bu gadymy şäher häzir Keşmir atlandyrylýar.) Emma şolaryň hersiniň öz maksadyna hyzmatyna edýän poetikasy bar, şolaryň içinde has güberçek hem örän çuňňur many-mazmuny kemala getiren, biziň pikirimizçe, “HUMS”dyr. Hususan-da “Humsuň” “Ýaraşmaz” goşguda getirilmegi poetikasynyň tötänligimidir diýlen sowaly ýada salýar. Poetikasynyň diline biziň düşünişimize görä, “Humsuň” “Ýaraşmaz” goşga mynsybeti, ol şäher baradaky maglumatlardan görnüşi ýaly, aňly-düşünjeli derwaýyslykdan dörän kanuny hikmet bolup, döwürdeşleri görelde alsyn diýip görkezilen göreldedir. Bu hikmet edebi miraslygyndan öte, birnäçe ýerlerde häzirem öz gadyr-gymmatyny saklap gelýär.

07. 04. 2021.

HYRAT [هرات] – Owganystanyň demirgazyk-günbataryndaky şäher. Hyrat welaýatynyň merkezi. Ol Gerirud (Tejen) derýasy bilen suwarylýan düzlükde (oazistde) ýerleşýär. Hyrat Isgender Zülkarneýn tarapyndan esaslandyrylypdyr. Bu şäher dürli döwürlerde dürli patyşalyklaryň merkezi bolýar. Onda taryhy we arhitektura ýadygärlikleri köp.

Magtymgulynyň “**Üssesi bolmaz**” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Üssesi bolmaz” hem GYRGYZYSTAN [قرغیزستان], “Üssesi bolmaz”) durlup geçildi. Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna degişlidigi, hususan-da, gözi bilen görendigini yşarat edýän birnäçe maglumatlary özünde saklaýandygy bilenem ünsi özüne çekýär. Biziň gozgan meselämizi özünde saklaýan aşakdaky bende gezek gelende, şony has ynamly aýdyp bolar. Bendi okalyň:

Bu sözi diýmesem, zybanym gijär,
Öz könlüň goýmasañ, dost köňli ynjar,
Bagdatda nar bişse, Turşışde injir,
Hyrat dek hiç ýeriň pissesi bolmaz.

(“Üssesi bolmaz”, I, 478 s.)

Bendiň birinji setiriniň “men şol ýerlere şeýle bir belet welin, şony aýtmasam, ýüregim karar tapmaz” diýlen şekildäki mazmunyny; ikinji setiriň “öz bilýän zatlaryňy aýtmasañ, il-günüň senden göwni galar” diýlene ýakyn öwüdüni şahyrana şekilde beýan edýändigine pikir bersek, biziň meselämiz – “Hyrat” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň Hyrada juda belet bolandygyny, üstesine-de, ol beletlik täjirleriň, syýahatçylaryň, ara-syra gelip-gidenleriň gür-rüňleri arkaly bolman, hut özüniň ol şäheri ini-gana görendigini (*belki, birnäçe sapar*) “Hyrat dek hiç ýeriň pissesi bolmaz.” kesgitli jümle mälim edýär. “Hyraýň” poetikasy bu aýdylanlaryň daşyndan, akyldaryň bilim derejesiniň ýokary bolandygyny mälim edýärkä, kesgitli anyklyk şol bilimiň uçursyz çuňlugyna hem kepil geçýär. Ýokary bilimi we maglymat takyklygyny binýat edinen poetika bolsa, “Üssesi bolmaz” şygryň gymmatyny goşalandyryýan gymmatlyk bolmak bilen bir wagtda, il-günüň dünýägaraýşyny, bilim derejesini artdyryýan şahyra mekdeplik hyzmatyny hem sergileýär.

08. 04. 2021.

Magtymgulynyň ýeke-täk ýer-ýurdy özünde saklaýan seýrek eserlerinden biri bolan “**Hy-ratdan aýdylsa**” at berlen goşgusy ol ýurt adyna birinji bendinde orun berenligi bilenem ünsi özüne çekýär. Ol balangyç bendi okalyň:

Owgan halypanyň sözün tutmazlar,
Tagty synyp, ol Hyratdan aýrylsa.
Perwanalar özün nara atmazlar,
Pelek urup, ýary – otdan aýrylsa.

(“Hyratdan aýrylsa”, II, 38 s.)

Bent goşgynyň soňraky many-mazmunyna we poetikasyna badalga bolmak bilen bir wagtda, “Owgan halypanyň sözün tutmazlar, Tagty synyp ol Hyratdan aýrylsa.” diýen maglumatyň timsaly edebi tilsimdigini äşgär edýär. Diýmek, “Hyrat” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy goşgynyň dowamynda birgiden durmuşy ýagdaýlaryň, şertleriň, olary özünde jemleýän meseleleriň, şonuň ýaly-da, Magtymgulynyň öz şahsy terjimehalyna dahylly yşaratlaryň gozgaljakdygyny aňdyrýar. Goşgynyň dowamy, hakykatdan-da, şeýle. Eseriň nepisligine, pelsepewi pikirlere baýdygyna söz ýok, ony şol durşuna göçürsek hem, gelişmân durmazdy. Biziň meselämiziň we mümkinçiligimiziň çäklidigy üçin, şygryň hem beýik Ussadyň hatyrasyna her bendiň soňky iki bendini hödürlemek bilen sözümizi jemleýäris.

Perwanalar özün nara atmazlar,
Pelek urup, ýary – otdan aýrylsa.

Mert ýigitler aglap, namarda döner,
Ötgür gylyç, arap atdan aýrylsa.

Polat bil bükülip, dyzlar epiler,
Är gojalyp, ol kuwwatdan aýrylsa.

Peleň awlan mert ýigitler tilkidir,
Gardaş ötüp, ol gaýratdan aýrylsa.

Mert ýigide abraý beren bedewler,
Hara döner ýal, guýrukdan aýrylsa.

Mahy ýesir eden nowjuwan gyzlar,
Bigymmatdyr ol syratdan aýrylsa.

Küle döner bolar aşyklar zary,
Bilbil zyban ol perýatdan aýrylsa.

Musulmanlar Haka ýalbaryp aglar,
Sahypkyran ol ymmatdan aýrylsa.

Ne gözel bolsa-da, gadyry bolmaz,
Hüýr-periler ol uýatdan aýrylsa.

Magtymguly, adam ogly gartaşar,
Göz göreji bir zürýatdan aýrylsa.

08. 04. 2021.

Magtymgulynyň “Akyl-huş bilen” diýen goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Akyl-huş bilen”) maglumat berildi. Goşgynyň aşakdaky bendine biziň meselämiz hem dahylly bolupdyr. Bendi okalyň:

Göwün istär, gezsem Çyn-Maçyn, Hyrat,
Diýerler: “Dowzahda gurulmuş Syrat”,
Gül ýüzünde hindi haly ne surat,
Ýaradyp sen nergiz dide, gaş bilen.

(“Akyl-huş bilen”, II, 63 s.)

Bentde “Hytrat” diýen ýer-ýurt “Çyn-Maçyn” bilen ýanaşyk orun almak arkaly, olardaky ahwalyň bir meňzeşdigini mantyk arkaly alamatlandyrýar. “Hyradyň” poetikasy bolsa “Göwün istär gezsem Çyn-Maçyn, Hytrat” diýlen göwün ýüwürmeden netije çykmajakdygyny, her niçik-de bolsa, “gidip görmek diýlip” gidilende hem ýörelen ýoluň, çekilen harajatyň, zähmetiň körazap emgek bolup çyjkakdygyny yşarat edýär.

Munuň hakykatdan-da şeýle boljakdygyna pähim-parasaty bilen göz ýetirendigini Magtymgulynyň: “Diýerler: “Dowzahda gurulmuş Syrat” diýen sözlerini bendiň ikinji setiri edip getirmegi hem tassyklaýar. Ol setirleriň manysy, biziň pikirimizçe, Hyratdaky ýagdaý hem öz oturan mekanyndan ibaly däldir diýlen töwra pikiri orta çykarýar. Bu setiriň bendiň sazlaşygyny gurnamak hyzmatyny hem inkär etmek bolmaz. Emma setir sazlaşygy Magtymguly üçin ikinji-üçünji derejeli alada bolandygyny magtymgulyşynaslar oňat bilýändir. Dünýewi-durmuşy meseläniň içine ylahy ahwaly aralaşdyrmagynyň asyl sebäbi, “Horazyň sesi hemme ýerde bir meşşeş” diýlen halk pähiminde saklanýar diýip pikir edýäris. “Hytrat” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş “Akyl-huş bilen” diýen üçin-de, öz oturan bendi üçin-de umumy taryhy ahwaly suratlandyryandygy bilen ähmiýetlidir.

09. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عَمَّان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Öňde bellenişi ýaly, çakyndan bu pajygaly ykbaldan çetde galyp biljek toprak ýok ýaly görünýär. Aşakdaky bentde sanalýan ýer-ýurtlaryň arasynda orun alan biziň meselämiz – “Hytrat” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasynyň “umumy ykbalyň” içinde saklanýan öz ykbaly bar. Bendi okalyň:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hytrat, Kandahary mar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Magtymguly weliligine düzediş girizmäge biziň ýagdaýymyz ýok. “Hakdan geleniň gül ysy bar” diýlen halk pähimini ýatlamak bilen çäklenmeli bolýarys. Eýsem-de bolsa, “Hyradyň” poetikasynyň göwni üçin bir zatlar diýmeli bolsak, “marlar” kyýamat ahyra çenli öz ýatan hinlerinde, sümelgelerinde, gowaklarynda ýatsyn, “Ysrafiýlyň Suruny” çalandan soňra özleri bilsin diýmekden başga aýdyp biljek gepimiz ýok.

09. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy”) maglumat berildi. Indi nobat “Hyrat” diýlen ýer-ýurt adyna we onuň poetikasyna özünde ýer beren bende geldi. Bendi okalyň:

Mekgeden keşť eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Öňde bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýlen eseri hezreti Muhammediň (s.a.w.) mübärik adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberligiň Güneş bolup bütün ynsan kowmunyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändiginden, Onuň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyndan şahyrana beýnatlar arkaly habar berýär. “Hyrat” diýlen şäher özüniň bütün barlygy we poetikasy bilen bu sap hakykatyň anyk bir delili bolup çykyş edýär. Şunuň özi nämä degmeýär!

09. 04. 2021.

HYTAÝ [خطای] – Demirgazyk Hytaýyň territoriýasynda geçirilen gazuw işleri arkaly irki ilkidurmuş medeniýetiniň galyndylary tapylypdyr. B. e. öň XIV asyryň ahylarynda öz ýazuwy bolan gadymy Hytaýda “In” diýlen döwlet gurlupdyr. In zamannda medeniýet ösýär, Aý kalendarynyň başlangyjy peýda bolýar, ýazuw döreýär.

Netijede, şol ýerde dürli döwürlerde emele gelen Hytaý däl patyşalyklaryň on altysy höküm sürýär.

630-njy ýylda Gündogar Türk kaganaty Günbatar Türk kaganatynyň goşunlary tarapyndan derbi-dagyn edilýär.

Hytaýa biziň eýýamymyzyň I asyrynda Hindistandan butparazlyk aralaşýar. IV-VI asyrlarda budda ýer eýeçiligi ösýär.

XIII asyryň birinji onýyllygyndan başlanan mongol feodallarynyň Hytaýa çozuşy 1279-njy ýylda bütün Hytaýyň basylyp alynmagy we Sun imperiýasynyň ýok edilmegi bilen tamamlanýar.

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” diýen goşgusy barada ýokarda: (seret: DEKEN [دکن], “Ynsan ýaratdy”) durlup geçildi. Giňiş ýeri eýelän döwletligi bilen gadymyýetden meşhur bolan Hytaý bu eseriň aşakdaky bendinde orun alyp, onuň many-mazmunyna we poetikasyna öz goşandyny goşupdyr. Bendi okalyň:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

Eseriň ýokarky bendinde ýerleşdirilen “Hytaý” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy Rum, Ýemen, Müsür, Şam, Hindistan, Deken, Hotan ýaly ulke atlary bilen şahyrana duýgy-düşünje, pikir, maglumat birligini gurnap, ozaly bilen, tutuş goşgynyň, ondan soňra-da, öz oturan bendiniň maz-

mun saldamyny we çeperçilik güýjüni artdyrýar. “Hytaý” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň, beýleki yklym, ülke, şäher, ýer atlary ýaly, akyldaryň, belli bir derejede, döwürdeşleriniň bilim-düşünje çäginini giňeltmegine goltgy berendigi şübhesiz. Bu ýagdaý häzirkî zaman okyjylar köpçüligimiz üçin-de kabul ederliklidir.

10. 04. 2021.

Magtymgulynyň “Harap eýläř” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمان], “Harap eýläř”) giňişleýin maglumat berildi. “Harap eýläř” diýen goşguda birarada gelen otuz döwletniň biri-de ýer ýüzünde ýakyndan tanalan we tanalýan kuwwatly Hytaýdyr. “Harap eýläř” biziň gözlegimizde bolan “Hytaý” diýen ýer-ýurda aşakdaky bentde ýer beripdir. Bendi okaýarys:

Kaşgary, Hotany kapyr hind eger,
Hytaýa asmandan kejdumlar ýagar,
Her kejdum düýe dek bir-birge deger,
Hindistany ab-le, zar harap eýläř.

(“Harap eýläř”, II, 213 s.)

“Hytaýa asmandan ýagmaly kejdumlar (içýanlar)” guýruklyrny jaýtardyp ýören şu günlerki görnüşi bilenem gözi guwandyrýan ataňanälet däl welin, olaryň her biri düýe pisit (“Her kejdum düýe dek bir birege deger”) dagy bolsa, çakmagynyň geregem bolmaz, gören amanadyny şol bada Eýesine tabşyrrar. Abraý bersin-dä, hernä! Magtymgulynyň welilik halatyndan habar berýän “Hytaý” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy beýle gorkunç ahwaly aýtmanam bilerdi, aýdypdyr, diýmek, aýtmasa bolmaýan bolarly, belki, ylahy ylhamyň tabşyrygy berjaý edilendir. Ylahyýetden gapyl halymyza, bu setirleri ýazýan adam hökmünde hökmany suratda bir zatlar aýtjak bolsak, diňe “Şol ýaramazlyk kyýamat ahyra çenli bolmasyn, Ylahym” dilegi bilen Allatagala mynjat edip bileris.

10. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN – (), “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Many-mazmun nukdaý-nazardan “dokumalary dok”, şahyranalygy jähetden saldamly we salykatly “Bilbil nalasynyň” hiç bir bendinde Muhammet (s.a.w.) pygamberniň ady tutulanok, oňa derek birinji bendiň birinji setirinden başlap, her bentde ol mübäreğ Şahsyň syptlary beýan edilmek arkaly, ady tutulan derejede açyk aýan edilýär.

Goşgudaky “nala” sözi hem asyl manysynda bolman, “bilbiliň nalamagy” “bilbiliň saýraýandygyny” aňladýar. Aslynda, nusgawy edebiýatda (*belki, gepleşik dilimizde-de*) “bilbiliň nalyşy” ýakymly täsiri bilen meşhurdyr. Uzaga gidip oturman, Magtymgulynyň öz “Meňzär hökümlü” diýen täsin goşgusyndaky: “Aşyk çeker nalany, Ýada salar läläni” setirlerini okamak hem ýeterlik bolsa gerek.

Biziň asyl meselämiz ýer-ýurtlar we onuň poetikasy, şoňa görä-de aşakdaky bendi tutuşlygyna okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamýan,

Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bu bent goşguda duş gelýän ýer-ýurtlaryň gylla ýaryny özünde saklaýandygy bilenem, mazmun baýlygy bilenem tapawutly görünýär. Olaryň hersiniň öz many-mazmuny we poetikasy bar. Birnäçesi barada öňde aýdyldy, galanlary hakynda öz ýerinde aýdylar. Häzir “Hytaýa” nobat geleni üçin, ol ýer-ýurduň bütin barlygy we oňa hemra bolan poetikasy babatda bilenimizi aýtmak isleýaris. “Hytaý” we onuň bilen goňuşuçylykda oturdylan beýleki ýer-ýurtlaryň hiç biri, meselem, Basra, Halap, Müsür, Yspyhan... ýaly musulmançylygy doly kabul eden mekanlar bolmandyr. Ony ýokarky bendiň: “Dört taryknyň (*ýoluň, mezhebiň*) jem bolan” diýen sözlerinden çen edip aýdýarys. “Hytaý” hem şol “taryknyň” içindeligini bilen Muhammet (s.a.w.) pygamberiň yslam ýörelgesiniň “umman” ýaly ol mekany-da gursap alandygyny çeper şekilde, mantyk üsti bilen äşgär edýändigini bilen “Bilbil nalasy” möhümdir.

10. 04. 2021.

HYWA [حيوه] – Horezm welaýatynda ýerleşen taryhy şäher. Arheologik maglumatlara görä, Hywa biziň eýýamymyzyň başynda esaslandyrylýar. Bu şäher gadymy Heýwak guýusynyň ady bilen (*XVIII asyra çenli Hywak*) baglanyşykly at alypdyr. Biziň eýýamymyzyň IV asyryndan bäri Horezm hanlygynyň düzüminde. Şäheri 712-nji ýylda araplar, 1221-nji ýylda mongollar, 1388-nji ýylda Temirleň eýeläpdir. XVI asyrdan 1920-nji ýyly çenli Horezm hanlygynyň paýtagty. Şäher 1740-njy ýylda Nedir şanyň sütemine sezewar bolýar. Şirgazy medresesi Hywada ýerleşýär.

Magtymgulynyň “**Zamanydyr**” diýen goşgusy ýeke-täk ýer-ýurt bilen çäklenen, sonuň ýaly-da, goşguda ýer alan “Hywa” diýlen ýer-ýurduň diňe bir goşgy bilen kanagat edilmegi akyldaryň sygryýetinde örän seýrek hadysadyr. Elbetde, bize mälim bolan eserleri göz önüne tutup, bu sözleri aýdýarys. Bize mälim bolmadyk goşgularyň düzümlendiginini hem çen etmek kyn däl. Bize “Bary bilen bazar etmeklik” düşýär.

Baş bentden düzülen “Ýaraşmaz” atly goşgyny dört bendi Magtymgulynyň şahsy durmuşyyny yşarat edýän maglumatlary özünde saklaýar. Diňe birinji bent goşga “Giriş söz” (*belki, olam kimdir birini göz önüne tutulyp ýazylandyr*) rolunda gelýär. Akyldaryň ylmy terjimehalyna degişli has açyk, agramly bölegi biziň meselämiz bilen baglanyşykly “Hywa” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bentde orun alypdyr. Bendi okalyň:

Ýalňyz perzent – roýuň, görüp,
Gelip men Hywadan ýörüp,
Çöl içinden bedew sürüp,
Geldim, Hakyň permanydyr.

(“Zamanydyr”, I, 99 s.)

Bentdäki “Hywa” we onuň poetikasy beýleki bentlerdäki ýañzydylyp geçilýän maglumatlary has anyklaşdyrmagyndan öte, Hywada (*elbetde, bu argyşda gezip ýörmän, “Şirgazy han” medresesinde ders alýan ýyllarynda*) wagtynda birinji perzendiniň dünýä inendiginini alamatlandyryar: “Ýalňyz perzent – roýuň, görüp, Gelip men Hywadan ýörüp.” Munuň üstesine poetikasynyň,

umuman, goşga, aýratyn-da, öz bendine şahyrana-çeperçilik hyzmatyny kemsiz berjaý edýändigini üçin, “Hywa” diýlen ýer-ýurt adyndan razy bolmalydyrys.

Sözümiziň ahyrynda hem goşgynyň, hem Magtymgulynyň öz hatyrasyna her bendiň soňky iki setirlerini okyjylar ýeirmegi köpçüligine (*magtymgulyşynaslaryň tutuş goşgudan habarlydygyna şübhäimiz ýok!*) maglumat üçin ýetirmegi makul gördük: “Ýygsyn Karun kibi mallar, Hazyna boş – döwranydyr.”, “Arzym aýdyň söwer ýara, Bu derdimiň dermanydyr.”, “Kesmez boldy şul nazarym, Alnynda dag dumanydyr.”, “Çöl içinden bedew sürüp, Geldim, Hakyň permanydyr.”, “Diliň ýyg sen, bardyr zyýan, Akyl onuň haýranydyr.”

04. 2021.

Magtymgulynyň “**Saldy diýdiler**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** DEHISTAN [دهستان]), “Saldy diýdiler”) durlup geçildi. Magtymgulynyň “Saldy diýdiler” diýen goşgusy “orta boýly”, sekiz bentden ybarat, gunt düşen ýaly eserleriniň biri. Goşgynyň birinji bendi bizi mähetdel etmän, gozgan meselesini orta atmak bilen söze başlaýar: “Ähli-kuhy-Kapdan Dehistan üzre, Bir mekan leşgerin saldy diýdiler. Byragyn galgady, inip güzere, Bir damja suw goýman sordy diýdiler.”

Kuhy Kap – (Kap dagy) Gündogar edebiyatynda, şol hatarda, türkmen nusgawy edebiyatynda-da iki manyda duş gelýär. **Birinjisi**, asyl-maddy manysynda Kawkaz daglarynda-da Kap dagy diýýänler bar. Türkiýäniň Baýburt etrapybyň demirgazyk-günbatarsynda ýerleşýän galyň, üsti tekiz daga-da ýerli ilat Kap (Kaf) dagy diýýär. Kap dagynyň asyl manysy edebiyatda seýrek ulanylýpdyr. **Ikinjisi**, hyýaly (mifiki) manysy – jadyly ertekilerde, ylahy rowaýatlarda aýdylyşyna görä, Kap dagy Ýer togalygyny tutuşlygyny gurşap alypdyr, depesine seredeninde, telpegiňi ýere gaçyryan beýiklikde, belentliginden-de beter uçursyz galyň bolup, döwlere-de per bermändir. Kap – Symrug (ýa-da Anka) guşunyň ýaşaýan mekany. Ýazuwly edebiyatymyzda Kap dagynyň hyýaly sypaty köp duş gelýär. Bir Magtymgulynyň “Saldy diýdiler” diýen goşgusyndan başga-da, ýene on şygrynda “Kap” garşymyzdan çykýar. Gürrüňi edilýän eseriň birinji setirinde bu dagyň maddy manysy-da “yş bermän” duranok, onuň şeýle bolup görünmegini “Dehistan” diýlen ýer-ýurduň maddy-mazmuny üpjün edýän bolmagy hem mümkin. Emma ikinji setirler ony ikinji manysyna tarap gönükdirýän ýaly bolup görünýär: Kap dagynyň üstünde ýerleşen “bir mekan leşgerin saldy diýdiler”, ýagny agyr goşun bilen (Dehistan) geldi “diýdiler”. Üçünji setir: “Byragyn galgady, inip güzere” diýýär. Byrag – gatyrdan kiçi, eşekden uly, toýnagy we guýrygy sigryňky ýaly, ýüzi adamyňka meňzeş – setiriň hereket ulgamyndan ýüzi adamyňka meňzemeýän bolsa-da, birtäsin, mongol atlary göz önünde janlanýar. Olar derýanyň güzerine inip, “Bir damja suw goýman, sordy diýdiler.” diýip, dördünji setir bolan pajygany göçme manyda (simwol) şahyrana suratlandyrýar.

“Saldy diýdiler” atly goşgynyň birinji bendenden soňraky bentleriň hersinden iki setire ýüzlenmek arkaly “boşlugy” doldurmak isleýäris: 2. “Bejan (belki, “bu jan”dyr) harap bolmuş ahuzar bilen, Türküstan söweşip ençe mar bilen.” 3. Dökülip galdyrlar zarlap beýtinler (*öýler, jaýlar*), Çykypdyr janlarmyz, boş galyp tenler.” 4. “Başy boş galypdyr bolan juwanlar, Tagtyn unudyp şa, ötüpdür hanlar.” 5. “Hywa gark bolupdyr gamyň siline, Tagma basypdyrlar türkmen diline.” 6. “Gudratyndan düşüp köp uly pirlar, Daglar ýykylypdyr jünbüşläp ýerler.” 7. “Özün yrak taşlap sarwansyz mallar, Söküp gidipdirler köp uzak ýollar.” 8. Budur seniň jebriň, eý zalym pelek, Gör, ne gözel janlar eýlediň heläk.”

Sekiz bendiň içinde ýerleşen biziň meselämiz – “Hywa” diýlen ýer ady-da ol pajygaly ýagdaýa kepil geçýär. Ol kepilçi bendi bolşy ýaly göçürýäris:

Hywa gark bolupdyr gamyň siline,
Tagma basypdyrlar türkmen diline,
Eýran jebir edipdir gözel iline,
Barysy gaçyşyp geldi diýdiler.

(“Saldy diýdiler”, II, 215 s.)

Bu bentdäki “Hywa” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy öz düzüminde ýerli ilatyň gyr-gynçylyga, tozgunçylyga sezewar edilendiginiň ötesinde, ýurtbasarlaryň ýakymсыz gepleşik dilinde geplemäge mejbur edilen ýerli milletiň “türkmen diline tagma basypdyrlar” diýlen ýaly gymmatly habarlary berýändigini bilen ähmiýetlidir.

24.08.2021.

HINDISTAN [هندوستان] – Daş asyr döwründe Hindistanda adamzat jemgyýetiniň bolandygy barada arheologik tapyndylar şaýatlyk edýär. Hind derýasynyň jülgesinden tapylan бүрүнч medeniýetiniň ilkinji senesi goýlan galyndylary b. e. öň birinji müňýyllygyň birinji ýarymynda demirgazyk Hindistanda gul eýeçilik döwletleriniň ençemesi dörändigini aýdýar. B. e. öň VI asyrdan gul eýeçilik döwletleri demirgazyk Hindistanyň gündogar böleginde, Gang bilen Jamnanyň bas-seýnlerinde ýerleşipdir. Hindistanda haryt-pul gatnaşygynyň ösmegi gulçulygyň ýaýramagyna sebäp bolýar.

VI-XII asyrlarda Hindistanda köp sanly döwletler bolupdyr. Olaryň arasyndaky üznüksiz uruşlar käbir nesil şalyklarynyň (*dinastivalaryň*) dargamagy, beýlekileriň hem emele gelme-gi bilen tamamlanypdyr. Demirgazyk Hindistany birleşdirmek Beýik Mogollar hanadanlygy döwründe amala aşyrylýar. XVIII asyryň birinji ýarymynda Mogollar nesilşalygy dargaýar.

Magtymgulynyň taryhy mazmunly eserleriniň bir bölegini Etrek-Gürgen sebitleriniň han-beglerine, aksakgallaryna wekilçilik edip, Owgan döwletine giden şahslara bagyşlanan mersiýeler (*elegiýalar*) **düzýär**. “**Çowdur han üçin**”, “**Çowdur han**”, “**Zarlar içinde**” ýaly **goşgular** - wekilleriň baştutany Çowdur han baradaky mersiýeler şol tapgyra degişli taryhy eserler. Çowdur han hakyndaky ol goşgulary okanyňda, akyldaryň diýjek sözlerini üç goşguda diýip tükedip bilmedik ýaly bir duýgy döreýär. Häzir gürrüni ediljek “**Çowdur han**” diýen goşgyny alyp görsek, many-mazmunynyň il-günüň dünýewi durmuş ykbaly bilen baglanyşyklylygy, poetikasynyň hem taryhy şertleri alamatlandyryandygy Magtymgulynyň şahyrana ylhamynyň we ýer-ýurduň abadançylygy, watançylyk düşüňjeleriniň diýip düşündirip bolmajak çuňluklaryndan gözbaş alyp gaýdýandygynyndan habar berýär. Poetikanyň many-mazmuny ýüze çykaryş tärleri babatdaky meselä gelenimizde, ony ýüzugruna açyklamak beýle-de dursun, uzak wagtlap oý-alada edilende-de, doly düşündirmek mümkinçiligine ulaşyp bolmajakdygyny bada-bat aňlamak mümkin. Her niçik-de bolsa, gözgan meselämiziň bu esere-de dahyllydygy sebäpli, başarygymyza görä, käbir zatlary aýtmaga bizi borçly edýär. Goşgy sekiz bentden düzülen we onda iki sany ýer-ýurt ady (“*Hindistan*”, “*Turan*”) saklanýar. Onuň başky dört bendiniň başky iki setirine häzir ýüzlenmek arkaly, ylhamyň kemala getiren poetikasyna düşüňmäge synanyşýarys. Ikinji ýer-ýurt adyna bolsa goşgynyň soňraky dört bendini galdyryp, ondaky many-mazmuny we onuň poetikasyny açyklamagy göz önüne tutýarys (seret: TURAN – (), “Çowdur han”). Häzir başky dört bendiň söhbeti:

Birinji bentden:

Gökleň, ýomut, ýola çykyp, bakysyp,
Umyt etdi, geler aman, Çowdur han.

Biziň düşünişimizçe, “ýola çykyp” Çowdur hanyň geler ýoluna garaýan “Gökleň, ýomut” etniki manyly düşünjeleri aňlatman, eýsem-de bolsa, şol taýpa-tireleriň aglaba köpçüliginiň türkmen topragynyň günorta-günbatar jugrafiýasynda oturdygy üçin, ol adalgalar ýer-ýurt manysynda ulanylýar. Munuň şeýledigini akyldaryň ýaşan döwründe (*häzirki zamanda baýaky*) gökleň, ýomut taýpalarynyň içinde, beýleki ady agzalmadyk şiweleriň hem ýokdugyny edebi hem taryhy çeşmeler tassyklar. Olaryň ýola çykman, öýünde busup oturmandygy düşnüklidir. Şu ähliahalk umyt-arzuwlaryň, zar-zelilligiň öz mynasyp şöhlenenmesiniň boljakdygyny poetikanyň mantygy üm-yşarat edýär. Hakykadan-da, şol mynasybeti aşakdaky mysallarda Magtymgulynyň ussatlygy derejesinde äşgär etmegiň hötdesinden gelip bilipdir.

Ikinji bentden:

Guş-gumursy idäp dagdan geçdiler,
Balyklar ýol diýip suwun içdiler.

Gözüni ýola dikip oturan ilata nähili-de bolsa, bir hoş habar bilen teselli bermek üçin, özleriniň tebigatyna laýyk hereket bolmasa-da, poetikanyň keramaty arkaly “Guş-gumursy idäp dagdan geçdiler.” Ony diýsek, Çowdur han yzyna dolananda, derýalar päsgelçilik bermesin diýip, balyklar ýaşap ýören derýalarynyň, kölleriniň içip, olary gury ýere öwürdiler: “Balyklar ýol diýip suwun içdiler.” Öz tebigatyna mahsus bolmaýan hereketi poetika özüniň göçme manyly (metafora) serişdesi bilen mümkin edip biljegine şübhe ýok welin, balyklaryň suwy içip tüketmegi ýaly bir çeperçilik tär diňe ylahyýet keramatyna eýe bolan ylham başaryp biler! Ylhamy - ylahy gudraty munuň bilen tamamlanmaýar.

Üçünji bentden:

Daglar başyn egdi, duman bürendi,
Ýeller galabilmän, ýerde süýrendi.

“Daglaryň” şygryýetimizdäki hyzmaty uly, onuň göçme manyly düşünje berýän ýerleri-de bir çen bar. Emma daglaryň baş egmegi nedir – seýrek ahwal bolmagyndan ötesinde, onuň başyna bürenen dumany başyny aşak salan ilatyň başyndaky başörtülerini, başgaplaryny (*aýallaryň pürenjegini, erkekleriň telpeklerini*) alamatlandyryp, gaýgy-gama batmagyň, belli derejede, ýas baglamagyň nyşany bolup hem göz önünde janlanýar: Daglar başyn egdi, duman bürendi.” Ýeller bolsa Çowdur hany zarlap, özüniň tebigy borçlaryny berjaý edip bilmän, bagryny ýere berip ýatyr: “Ýeller galabilmän, ýerde süýrendi.” Gepiň gerdişinde gelende aýtsak, “ýelleriň ýerden galyp bilmezligi ýa-da ýerde süýrenmegi” Magtymgulynyň “möhürlenlen” çeperçilik täri bolup, şygryýet taryhymyzda orun aldy.

Dördünji bentden:

Malyn taşlap geldi çopan-çoluklar,
Kenara çykdylar suwdan balyklar.

Çopan-çoluklaryň malyndan el üzüp, oba dolanmagy tebigy hadysalar bilen baglanyşykly bolmadyk dünýewi bir hereket bolsa-da, iş ýüzünde bolmajak zadyň bolandygyny aňladýar: “Malyň taşlap geldi çopan-çoluklar.” Malyň taşlap gaýdylanda, sürüniň başynda nähili gowgalaryň gopjakdygyny hemme kişiden oňat bilýän çopan-çoluklaryň oba dönmegi Çowdur han üçindir. Balyklaryň kenara çykmagy olara ölüm jezasynyň berilmedigini aňryýany ýany bilen bilip durka, Çowdur han üçin şol ykbala kaýyl bolýarlar: “Kenara çykdylar suwdan balyklar.” Ikinji bentedäki “balyklar” ýaly bu “balyklar” hem bolmajak zady poetikalaryň kömegi bilen boldurýarlar.

Ýokardaky bentlere berlen seljerme-düşündirişleriň diňe biziň pikirimizçe şeýledigi öz-özünden düşnükli welin, biziň düşünişimiziň teleperdigini aýdyp biljek, has düýpli barlaglar arkaly poetika çuňluklaryna has içgin aralaşmaga ukyply garaýyşlaryň bardygyny boýun alýandygymyzy hem ýaňzytmak isleýäris. Ýagdaý şeýle bolsa, bize ýaraşan öz aladamyz, öz meselämiz bilen bolmakdyr.

Dolandylar Hindistana baranlar,
Eňreşdiler merdan adyň soranlar,
Kelamylla açyp, ykbal garanlar,
Tapmady derdiňe derman, Çowdur han.

(“Çowdur han”, I, 21 s.)

“Çowdur han” goşgynyň başynjy bendinde “Hindistan” diýlen ýer ady getirilýär. “Hindistan” hem ýöne gepiň gelşigine aýdylyp göýberilen ýer-ýurt ady bolman, mersiýäniň umumy mazmunyna degerli goşandyny goşýan poetikasy bilen bütewiligiň düzüm bölegi bolup durýar. Biziň pikirimizçe, bu goşgudaky “Hindistanyň” (öňde örän köp “Hindistan” ýatyr) poetikasy ol ölkäniň Etrek-Gürgen sebitlerinden uzakda ýerleşýändigini – bu bir, ikinjiden – ol ýere baran jahankeşdeşleriň “salam-hälik” alyşmak üçin däl, onuň tebigy we dünýewi baýlygyny ini-gana janyna siňdirmek maksady bilen aýlap (*belki ondan-da uzakrak*) şol ýerde galýandygyny, netijede, hiç bolman-da alty-ýedi aý (*belki, ondan-da köpräk*) wagtyň sarp edilýändigini ýşarat edýär. Netijede, Hindistana baranlar yzyna dolanan bolsa, diýmek, garaşylmadyk pajyga ýa-da hadysa bolmadyk bolsa, gelerçe wagt bolup geçdi. Şonuň üçinem, rejäniň geň dældigini aňyp: “Eňreşdiler merdan adyň soranlar.” “Kelamylla açyp, ykbal garanlar” hem uçran derdine “derman tapyp” bilmändir. Büzüň düşünişimizçe, bu bentedäki “Hindistan” ýer-ýurt adynyň poetikasy, takmynan, ýokarda aýdylanlardan ybarat.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen mersiýesi: (seret: öňi – (ARKAÇ; “Sen soltany, Abdylla” we dowamy – EÝRAN [ایران]; “Sen soltany, Abdylla”) hakynda giňişleýin durlup geçildi. Akyldaryň ýedi bentden düzülen “Sen soltany, Abdylla” diýen mersiýe-goşgusy on iki sany ýer-ýurdy özünde ýerleşdiripdir. Şolaryň biri hem özüniň jana şypa howasy, tebigat gözelligi, täsin nedeniýeti, sungaty bilen köpleri imrindiren “**Hindistan**” diýlen ýurtdur. Magtymgulynyň ýaşan döwründe aglaba köpçüligiň syýahatçylyk etmek mümkinçiliginiň we bilim-sowatlylygynyň hem çäkli bolandygyndan ötri bu ölkä bolan ymtlylyşlaryň (*hatda Pyragynyň özüniň hem*) has giň we güýçli bolandygyny çen etmek bolar. Beýle diýildigi ýeterlik sowadyna çykan, juraýiýa garaýyşlary Ýer togalanyň ol tarapyna çenli uzan häzirkizaman türkmenleri üçin gyzylanmasy azalypdyr diýildigi däl. Hindistan hemişe özüniň Hindistanlygyny saklap gelýän tebigy we sungat gözelligi mekanlygyna galyp gelýär. Şeýle bir mekanyň “Sen soltany, Abdylla” diýen goşguda orun almagy tötänlik däl. Onuň ýer-ýurt ady hökmünde şygryda bitirýän hyzmaty tarypa mynasypdyr. Goşgudan “Hindistanly” bendi tutuşlygyna göçürýäris:

Saňa zardyr Arabystan, Hindistan,
Nagraňdan titirär oldy Türküstan,
Ýollady köp sowgat dagly Gürjüstan,
Owgan halypanyň rany, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla” , I, 26 s.)

“Arabystan” hakynda öz ýerinde aýdylypdy. Eýsem-de bolsa, Arabystanyň Hindistan bilen “duldegiş” goňsulykda ýerleşmeginiň poetika täsirlidigi üçin, ony ýene bir gezek ýatlamaly bolýarys. Arabystan hem milletimiziň, aýratyn-da, haj parzy bilen baglanyşykly hemişe kalbynda göterip gelen arzuw-umytlarynyň biri bolansoň, oňa gyzyklanma öz-özünden döräpdir we häzirem döreyär. Şeýlelikde, “Hindistan” zyýarat merkezi bolmasa-da, aňda orun alan ýakymly arzuw-islegliligi bilen, “Arabystana” “goňşy oturanyny” ibaly görüpdir. Hakykatdan-da, köpleriň ymtylyşyna mynasyp bolan Hindistanyň myhmanlara mätäçliginden däl-de, Çowdur han ýaly il-ýurdunyň abadançylygy üçin, uly töwekgelligi öz üstüne alan Gahrymany zarlamagy, biziň düşünişimizçe, poetikanyň eserinde beýan edilýän duýgy-düşünjä, ahwala kybapdygyny alamatlandyryar.

Magtymgulynyň döredijiligindäki anyk taryhylykdan habar berýän eserleriniň biri “**Terk eýleme bu mekany**” diýen bagyşlanma goşgusydyr. Bu goşgynyň dogany Abdylla (“Eý, gar-daşym, sen Abdylla.”) bagyşlanandygyny birinji setirinde mälim edýär. Ýöne bagyşlanma bar – bagyşlanma bar. Bir bagyşlanma mersiýe-hatyrlama mazmunly, beýleki bir görnüşi aýatda diri ýa-da diridigi güman edilýän şahslar babatdaky durmuşy-dünýewi äheňli bolýar. Ýokarda gürrüni edilen “Sen soltany, Abdylla” atly eser mersiýe ruhly bolup, ondan umut üzülendigini mälim edýär. “Terk eýleme bu mekany” eseri bolsa ol ruhda bolman, aýatda diri adama ýüzlenilýän terzdäki söhbeti ýada salýar. Ýogsa bolmasa, goşgularyň ikisi-de şol bir Abdylla bagyşlanan. Çykyt hökmünde “Terk eýleme bu mekany” eserde-de mersiýe äheňli setirleriň bardygyny bellemelidiris: “**Ýalňyz munda men galaram, Pisada hemra bolaram.**”, “**Öter boldy ajap çaglar**”, “**Pelek ne iş başa saldy, Jisminden janymy aldy.**”, **Tagna bilen köýer boldum, Soldum göýä ýyl hazany.**” ýaly setirler aýralygyň agysyny aglamakdan nyşan. Ýöne ol aýralygy “amandyny tabşyran” şahsdan jyda düşendigini kesgitli alamatlandyryp bilmeýär. Ol töwra hasratly jümleler aýatda diri Meňli babatdaky şahyrana beýanatlar-da gabat gelýär. Hut şu goşgynyň özündäki: “Ajap jemaly görenler, Gördüňizmi Meňli hany?” diýen setirler hem, belli derejede, şony tassyklaýar. Bu bir. Ikinjiden, on alty bentden ybarat goşgynyň dört-bäş bendi Abdylla bilen baglanyşygy bolmaýan, duýguly gahrymanyň zamanasynyň taryhy şertleriniň öz ykbalyna ýetiren ýakymсыз täsiri, ilatyň gün-güzerany, adamkärçiligiň ýozlaşandygy baradaky oýlanmalary hem beýan edýär. Meseläniň içinde baş gürrüňe dahyly bolmadyk ýa-da çala dahylly başga meseleleriň gozgalmagy “ýurduny täzelenenler” dogrusyndaky “ysgynyny” gaçyrýar, şeýlelikde, mersiýe öz mersiýeliginden has aşak düşüp, ol hälki “bolýar-da” diýlen bir bagyşlama öwrülýär. Magtymguly, aslynda, hiç kim babatda, aýratyn-da, süýtdeş dogany Abdylla gezek gelende, beýle biparhlylyga ýol bermez, ýol hem bermändir. Ony bize birinji bendiň setirleri we Azadyny ýatlaýan setirleri habar berýär.

Birinji bendiň soňky iki setiri: “**Gurba bersin saňa Alla, Hijrana salmagyl jany.**” Bu diňe aýatda diri adama aýdyljak gepdir.

Ikinji bendiň soňky iki setirinde: “**Öter bolsaň ol ummandan, Meger, goldar Nuhy nebi.**” diýilýär. Bu setirler hem Abdyllanyň “ýurduny täzelemändiginiň üm-yşaratydyr.

Dördünji bendiň soňky iki setiri: **“Bihasap miweli baglar, Pynhan kylyp sen *bagbany*.”** Biziň düşünişimizçe, bu setirler göçme manyly bolup, onuň poetkasy “Bagbany” diýen setiri “Bihasap miweli baglaryň” eýesi Abdyllanyň diýen maglumaty göz önüne tutupdyr.

Bäşinji bendiň hem soňky iki setiri: **“Uly iller nähoş boldy, Hak, uzatgyl ol Lukmany.”** diýip, durmuşy ýagdaýy göçme manyda beýan edýär-de, “Lukmany” diýlen sözüň poetikasynda goşgynyň bagyşlanan şahsyýetini, ýagny Abdyllany oturdýar.

Mysallaryň tassyklamagyna görä, “Terk eýleme bu mekany” eseriň dörän wagtynda Abdylla wepat bolmandyr. “Sen soltany, Abdylla” atly eser bolsa Abdyllanyň şehit düşendini mälim edýär. “Sen soltany, Abdylla” goşgy düzülen ýyllarda Döwletmämmet Azady aýatda diri, Muhammet-sapa hem heniz sorag-ideg bilen Owgana tarap gitmändir. “Terk eýleme bu mekany” goşgynyň dörän döwründe bolsa, üçünji bendiň poetikikasyna görä, Garry molla birnäçe ýyl mundan ozal Hak rehmetine gowşupdyr: **“Ýalňyz munda men galaram, Pisada hemra bolaram, Her dem ýatlap, gan aglaram, Kyblam-atam Azadyny.”** Bu setirler diňe Azadynyň däl, eýsem-de bolsa, ýakynlarynyň hemmesiniň aramyndan gidendigini aňladýar. Bu ýerde bir düşünişmezlik bar: ýa-ha biz goşgulary we olaryň poetikasyny ýeterlik aňlap bilemezok, ýa-da bize mälim bolmadyk birnäçe pynhanlyk saklanýar. Mahlasy, bu ylmy terjimehalyň meselesi... Biz öz meselämiz bilen bolalyň.

Magtymgulynyň “Terk eýleme bu mekany” diýen goşgusynda “Hindistan” diýlen at iki bendinde gabat gelýär.

Hany hemraýym, ýaranlar,
Hindistan sary ýörenler,
Ajap jemaly görenler,
Gördüňizmi Meňli hany?

(“Terk eýleme bu mekany”, I, 44 s.)

Goşguda tertip boýunça sekizinji bent bolup gelýän ýokarky mysalyň “Hindistany” we onuň poetikasy Magtymgulyny sygryýetiniň dowamly hossasy bolan Meňliniň soragyna çykyar. Etrek-Gürgenli “naçary” näme üçin Hindistandan gözlemeli? “Gördüňizmi Meňli hany?” diýýän soragy sygyr sungaty üçinem, biz edebiyatçylar üçinem ýerlikli, ýöne sowalyň poetikasy, gep, ony görüp-görmezlikde däl, Meňliniň ol ýerde ýaşamaýandygy ýa-da ol ýerlerde syýahat etmeýändigini soragy sorayana-da, hemme kişä-de mälim, emma “bu asyl Meňli ýaly-la” diýdirip biljek bir “naçar” bolup bilse, gözellig mekany Hindistanda bolar diýlen şekildäki jogap talap etmeýän ýüzlenme sorag (*ritoriki sowal*) ýüzlenme jogaby-da özünde saklaýar diýip düşündirýär. Jogap: “bir almany iki bölen ýaly” Meňlä meňzeş bar diýlen habary alsa, duýguly gahryman günibirin Hindistana gider, emma ony gördüm diýen şindize çenli tapylmandy, indem tapylmaz, çünki Meňli ýer ýüzünde we ynsanýet ählinde ýeke-täkdir diýlen netije bilen bendäki “Hindistanyň” poetikasy sözünü jemleýär.

Goşguda on ikinji bent bolup orun alan aşakdaky bentde ikinji “Hindistan” ýerleşýär:

Görmedim men mekan ary,
Kylmyşam bihet nisary,
Hemra kyldym bazygäri,
Ýortup gezip Hindistany.

(“Terk eýleme bu mekany”, I, 44 s.)

Goşgynyň bu bendi-de many-mazmuny göçme manyly çeperçilik arkaly aňlatmak bilen onuň poetika mazmunyna birnäçe “aýdylman aýdylýan” tabşyryklary beripdir. Ol poetika mazmunda, takmynan, şeýleräk maglumatlar saklanýar: duýguly gahryman “Görmedim men mekan ary” diýmek bilen, hiç hili kemçiligi bolmadyk, sap döwleti görmändigi; “Kylmyşam bihet nisary” diýibem, örän köp ýitgiler çekendigi; “Hemra kyldym bazygäri” diýýärkä-de, dünýäniň birgiden “oýunlaryny” ýoldaş edinip, Hindistany ýortup gezendigi saklanýar diýip pikir edýäris. “Hindistanyň” aýratyn nygtalmagy bolsa, ol döwletiň “ary” döwlet bolandygy üçin däl-de, ol ülkäniň tebigy şertleriniň her kim üçin, hususan-da, garyp-pukaralar üçin ýaramlydygy sebäplidir. Poetikanyň mantygy eger Abdylla öz ýurduna dönmän saklanýan bolsa, Hindistanda saklanyp biler diýen netijäni yşarat edýär. Emma duýguly gahrymanyň ol ajaýyp ülkäniň her tarapyny ylgaşlap gezendigine garamazdan, Abdylladan habar alyp bilmändir. Poetikanyň hikmeti bolsa Abdyllanyň aýatda diridigini kabul etmekligi maslahat berýär. Magtymguly şol maslahaty kabul edendigi üçinem, “Terk eýleme bu mekany” döredipdir. Şeýle bolsa, Abdylla dogduk Diýaryna dönüp bilmän nirede saklandyka? Ol biziň meselämiziň çäginde çykýan uly bir mesele. Ol öz duran ýerinde dursun! Ýa, nesipdir!

07. 02. 2021.

Magtymgulynyň “**Bular gelmedi**” atly goşgusy Çowdur hanyň baştutanlygynda Owganystana giden wekilleriniň uçran pajygaly wakalaryny beýan edýän eserler toparynda orun alýar. Taryhy maglymatlaryň we sygryň şahyrana beýanatlarynyň tassyklamagyna görä, ylalaşyk geçirmäge giden wekillerden kän wagtlaý habar-hatyr bolmansoň, Döwletmämmet Azadynyň ikinji ogly Muhammetsapa olaryň sorag-idegine çykyp, Owganystan ýoluny tutýar. Onuň ýan ýoldaşlygidendigi düşnükli. Goşgudaky “bular gelmedi” söz düzümi, göräýmäge, goşguda ady geçen iki dogan babatda ýaly bolup duýulýar, emma ol, has giň manyda bolup, Abdyllanyň hem, Muhammetsapanyň hem ýanyoldaşlaryny-da nazara alýar. Ol ýanyoldaşlar näçe ýigitden düzülen, olar barada nähili maglumatlar bar diýlen ýaly soraglar şu günlere çenli soraglygyna galyp gelýär. Bir zat mälim: Muhammetsapanyň baştutanlygyndaky topar hem gürüm-jürüm bolupdyr. “Bular gelmedi” diýen goşgy hem şol ýakymsyz ýagdaýy mälim etmek bilen söze başlaýar:

Göçi-gony birle gitdi Abdylla,
Hemme giden geldi, bular gelmedi.
Mämmetsapa gitdi kömek bermäge,
Uzadanlar geldi, bular gelmedi.

Bendiň birinji setirindäki: “Göçi-gony birle göçdi Abdylla” diýlen setiriň poetikasy, ilki başda, Abdyllanyň uç-dereksiz ýitendigini, her halda umyt-arzuwyň gursaklarda yşraz şekilde bol-sa-da, saklanyp galandygy sebäpli, “Muhammetsapa gitdi kömek bermäge” ýollanandygyny mälim edýär, galyberse-de, bu goşgynyň “Gözlär men”, “Uç kyldy”, “Abdylla”, “Terk eýleme bu mekany” eserlerden öň, “Oglum – Azadym”, “Sen soltany, Abdylla”, “Çowdur han üçin”, “Çowdur han”, “Zarlar içinde” ýatlama sygyrlardan soň – habar bilinmedik aralyk döwürde ýazylandygy yşarat bolup, bendiň synasynda saklanýar.

Goşgynyň ikinji bendi Muhammetsapanyň duçar bolan ýagdaýynyň hem “göçi-gony birle” göçen Abdyllanyňkydan enaýy daldigini: “**Aýlanyýar aýlar, dolanyp ýyllar, Aýlar-ýyllar geldi, bular gelmedi.**” diýen setirleri aňladýar.

Goşgynyň üçünji bendi hem: “**Alty aýlyk ýola** – Käbä gidenler, Hajy bolup geldi, bular gelmedi.” diýip, jany sag bolup, aňrujy geljek bolsa, eýýäm haçan gelderdi diýlen mazmuna esas-

lanýan poetika “Haj zyýaratynyň” mysalynda Muhammetsapanyň hem Abdyllanyň ykbalyna meňzeş ykbala sezewar bolandygyny ýañzydýar.

Dördünji bent “Bular gelmedi” barada, mümkinçiligimize görä, giňräk gürrüň etmegimize sebäp bolan “**Hindistan**” diýlen ýer-ýurdy özünde saklaýar. Endigimize eýerip, ol bendi dolulygyna göçürýäris:

Yrakdan, ýakyndan baryp gelenler,
Barmydyr bulardan görüp, bilenler,
Hindistana bezirgenlik kylanlar,
Malyn satyp geldi, bular gelmedi.

(“Bular gelmedi”, I, 48 s.)

Özge ülkelerden, Türkmenistanyň özge çarwa-çomry ilatyndan – uzakdan-ýakyndan Etrek-Gürgen sebitlerine düşen adamlardan hem gördüm-bildim habaryny alyp bilmedik duýguly gahrymanyň poetikasy sözünüň dowamyny “Hindistana” ýazdyrýar-da, “Hindistana bezirgenlik kylyp”, “Malyn satyp gelenleriň” hem wagty-salymy Kábä gidip-gelmekden uzak bolmasa, gysga bolan däldir diýlen ýaly mantygy orta çykaryp, özüniň şahyranalyk wezipesini kössüz ýerine ýetirýär. Ýol uzaklygyny hasaba almanyňda-da, bezirgenleriň sürüläp malyny, agyr kerwen ýüklenen harytlaryny baran ýerlerinde ýerleşdirmeginiň wagt “arifmetikasy” her kimiň özüne galsyn!

Goşgynyň umumy many-mazmuny we onuň poetikasy baradaky gürrüňimizi dowam edeliň. Eseriň altynjy bendi ýigitleriň ýitik bolup gitmegine getiren asyl sebäbi habar berýän: “Ýolukdy bir doly, degdi bir baran, **Birin ýurdy bile eýledi weýran**” diýlen göçme manyly suratlandyрма özüniň poetikasy arkaly “ýolugan dolynyň” üsti bilen Nedir şanyň döwletiniň synandygyny, şonuň uzysüre “degen ýagmyryň ” bolsa ýurda eýe bolmak ugrunda aýaga galan harby-syýasy hereketleriň öz-özlügindäki gowgalar bolmagyndan daşa çykyp, tutuş ýurdy heläk edendigini: “Birin ýurdy bile eýledi weýran” edendigini aňladýar. Çykyt hökmünde aýtsak, ikinji setirdäki “**birin**” diýlen sözi san manysynda kabul etmesek, dogry bolar. Olar “ugrybir”, ugrubirin” sözleriniň gepleşik nusgasy bolup, “şol wagtyň özünde”, “şol bada” diýlen wagt tizligini mälim edýär, şonuň ýaly-da, “bile” diýlen söze-de “-da, -de” rolunda ulanylýan “hem” manysynda düşünmegimiz gerek. Bendiň: “**Birisiniň ýary zynda haýran, Gözleri ýoldadyr, bular gelmedi.**” soňky iki setirindäki “birisiniň” diýlen söz welin sany aňladýar. Bu iki setiriň poetikasy bolsa gaýyp bolan doganlaryň ulusynyň – Abdyllanyň öý-işiklidiginden, kiçisiniň bolsa heniz boý ýigitdiginden habar berýär.

Mahlasy, ýokarky beýanatlardan gelip çykýan netije – Magtymgulynyň doganlyk üşügi agalarynyň nirelerde, nähili ýagdaýlarda bolsa-da aýatda diridiginden el çekdirmändir. Eýsem-de bolsa, şolar ýaly gümrük ahwalyň synyndan “was-wasy” diýlen bir kümsük duýgy hem asylyşyp durýar. “Çig süýt emen” adam oňa-da gulak asman durup bilenok. Magtymgulynyň hem oňa gulak asan pursatlary bolupdyr. Goşgynyň sekizinji – jemleýji bendi:

Magtymguly, derdi goýmaz ýatmaga,
Ugrun bilmez soraý-soraý gitmäge,
Ýerden jogap çykamaz habar tutmaga,
Gören-bilen barmy, bular gelmedi.

Biziň pikirimizçe, bu bent seljerme-düşündirişi talap etmeýär, ýöne onuň poetikasy “ýerden jogap çykmaz” diýen sözlerine ünsümizi gönükdirip, Magtymgulynyň doganlary babatda belli bir habar bilip bilmedik bolsa-da, olaryň aýatda diridigine ynanyşyň ýaşandygyny bize ýatladýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Bular gelmedi” diýen goşgyny mersiýe diýip bilmekden saklanmagymyz gerek.

08. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Bar meniň**” diýen eseri hakynda ýokarda: (seret: HAZAR– (), “Bar meniň”) gürrüň edildi. Häzir nobat ol goşgynyň “Hindistan” diýen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bendiniňki. Şygryň belent howalydygy barada ýokarda aýdylypdy. Dogrudan-da, kakuwларыnyň belent howalaly bolmagy akylalaryň dini many-mazmunly eserleriniň köpüsine mahsus bolan uslypdyr. Dünýewi meseleli eserleriniň howlalarynyň, galapyn, adaty-durmuşy äheňe eýlenen dişi – bir tarapdan, ikinji tarapdan – bize mälum bolan eserleriniň (*mälum bolmadygynyň uçursyz köpdüginini boýun alýarys*) az sanlysynyň muhammes görnüşdedişi şeýle pikiriň döremegine sebäp bolýan bolmagy-da ähtimaldyr. Eýsem-de bolsa, “Bar meniň” eseriniň “Hindistan” ýer-ýurt adyna özünde orun beren aşakdaky bendiniň many-mazmuny, aýratyn-da, ulke adynyň poetikasy bu muhammesiň terjimehal eserdigini kemsiz tassyklaýar. Bendi okalyň:

Eý, ýaranlar, neýleýin men, köýen janym bar meniň,
Bazary weýran bolupdyr, ol dükanym bar meniň.
Dowzah odundan beter ataş suzanyň bar meniň,
Yşka özün gurban kylan bir perwanym bar meniň,
Neýleýin sepil gezip, Hindistanym bar meniň.

(“Bar meniň”, I, 60 s.)

Bendiň başky üç setiri duýguly gahrymanyň ruhy halyny göçme manyly poetika arkaly aňladýar. Ol ussadyň islendik meselä, hususan-da, dini düşüňjelere ýüz tutan eserlerine mahsus ahlumumy poetiki serişde ýaly bolup başda görünýär. Nobat: “Yşka özün gurban kylan bir perwanym bar meniň” diýlen setire ýetende, şahsy terjimehalyň hem anyk ýönlü maglumatlaryny äşgär edýär. “Neýleýin sepil gezip, Hindistanym bar meniň.” diýýän setiriň poetikasy bolsa, Magtymguly bolmasaň, beýle öwrümli we inçeden yzarlaýan göçme manylylygy aýdyp bilmez diýlen pikiri aňyňa ornaşdyrýar. Düşündirmäge synanyşaýyn: Hindistan – mylaýym howasy, bag-bakjasy, haýwanat dünýäsi, aýdym-saz sungaty, binagärçilik özboluşlylygy, gepiň gysgasy, ähli jähetden gözelligi mekany. Duýguly gahryman “söwer ýary” Hindistan ornuna goýýar-da, özge illerde “sepil gezip neýläýin” öz “Hindistanym (*yşkyna düşenim*)” bar meniň.” diýip, meseläni çürt-kesik edýär. Şunuň bilen muhammesiň meselesi tamamlanýar. Bizem bu goşgudaky “Hindistan” ýer-ýurt we onuň poetikasy baradaky gürrüňimizi tamamlayarys.

09. 03. 2021.

Magtymgulynyň öz ýaşan döwrüne şahsyýet hökmündäki gatnaşygyny alamatlandyryýan “**Ajap eýýäm gelmedi**” atly şygry il içinde meşhur bolan eserleriniň biridir. Ol meşhurlyk, biziň pikirimizçe, özüniň aýatda diri wagtyndan başlan bolsa gerek. Çünki eserde beýan edilýän ýagdaýlaryň waka ýordumy zamanasynyň taryhy sypatyny aýry-aýry durmuşy ahwallar arkaly beýan edip, garyp-pukara durmuşda ýaşayan ilat köpçüliginiň oý-düşünjesini aýnadaky ýaly

äşgär edipdir. Suwara şahyranalyk bilen dörän şeýle bir eseriň bir adamyň gulagyna ilse, sa-lymyny bermän, halk köpçüliginiň diline düşjekdigi hemme döwre mahsus bolan hakykatdyr. Şol hakykat geçen asyrymyzyň edebiýaty öwreniş ylmynyň hem üns merkezinde orun alyp, hyzmat edilýän aňyýetiň göwnüni görýän düşündirişler berildi. Olaryň “-izimli” garaýyşla-ryna zamanasyna kybap derwayslykdan dörän ýasamalykdygyna düşünjeli garasak, umuman alanynda, peýdaly filologiýa bolupdy diýip bellemek mümkin. Şol döwürde-de, häzirem Magtymgulynyň “ajap eýýamy” nähili terzdäki ýaşayşy göz önüne tutandygyna welilik etmek kyn. Pylan hili diýip açyk bir ýagdaýy “pyşgyrmaklyga” – toba, tagsyr, ýöne ol “ajap eýýam” Allatagalanyň adalatynyň berjaý edilmegidir diýen çen-çaklamamyzyň bardygyny hem gizläp durmaly.

“Ajap eýýam gelmedi” eseriniň bentleri “Çoh garaşdym ajap eýýäm gelmedi” diýlen refren setir bilen bitirilýär. Şu refrenlik hem özünde ululy-kiçili birgiden meseleleri birleşdirýär. Şola-ryň käbirine ünsi çekmek isleýäris.

Goşgynyň birinji bendiniň başky: “Nadan menem, düşdüm pelek toruna, Çoh garaşdym, ajap eýýam gelmedi.” diýýän setirleri belli bir meseläni göz önüne tutman, duýguly gahrymanyň “pelegiň toruna” (*bu ýerde dünýäniň gurluşyna*) düşmegine “nadanlygynyň” sebäp bolandygyny “Giriş gürrüni” hökmünde dile getirýär. “Nadan menem” diýlen söz düzümi bolsa duýguly şahsyň akyl kemligini aňlatman, ähli ýagdaýlary öz göwnüne görä bolmalydyr sanyp ýörendigi, dünýäniň bolsa gitdigiçe şeytanlaşyp, sansyz huzursyzlyklary, iniş-çykyşly “oýunlary” gurnap ýörendiginden habarly bolsa-da, ol şertlere boýun bolup ýaşap bilmändigi sebäplidir. Ony bendiň soňraky: “Çydamaz men indi hijran zoruna, Çoh garaşdym, ajap eýýam gelmedi.” iki setiri ýañ-zydýar-da, gozgaljak meseleleriň başynda söýgi ykbalyndan söz etjekdigini mälim edýär. Munuň şeýledigine düşünmegimiz üçin Magtymgulynyň Meňlä bolan yşkynyň pajarlan ýyllarynda, de-rebsiz sebäplere görä “ters ykbal” edilendigini ýatlamak ýeterlikdir.

Ikinji bent başdan-aýak: “Kyrka gadam goýdum, käsäm dolmuşdyr, Ondan efgan dartyp, göwnüm galmyşdyr, Niýet maňa ýaman hemra bolmuşdyr, Çoh garaşdym, ajap eýýam gelmedi” diýmek bilen, ýigrimi ýaşyň töwereginde kalbyna salnan “hijranyň” “kyrka gadam” goýanynda çydap-çekip bolmajak azap berýändigini, ahyrky netijede, “niýetine görä ykbalyň” bolmandygyny şahyrana poetika üm-yşarat edýär. Şahsy terjimehaldan badalga alan poetika ulil meselesine gönügýär-de, taryhy şertleriň ýüze çykaran ýagdaýyny: “Geldi gara bela, ili dolady, Dahan açyp, dili bilen ýalady, Seg bolupdyr, gören ilin dalady” diýen ýaly goçme manyly şertlilik bilen aňlad-ýar. Bu setirlerde gelen “gara bela” (*gara –uly, äpet manyda*) aždarhany, “seg bolupdyr” sözler bolsa guduzlan iti göz önünde janlandyrýar. Netijede, Magtymgulynyň ýaşan döwri ussadyň öz berýän häsiýetlerine eýe bolupdyr. Ol taryhy sypaty takyk aňlamagymyz üçin goşgynyň soňraky bentleriniň hersinden iki bendi okamak bilen çäklenýäris:

Dördünji bentden:

Garypda san ýokdur, märeke görmez,
Hak söýse-de ykbalyna mal bermez.

Bäşinji bentden:

Niýeti ýamandyr, bahyl mal ýygar,
Iýe bilmez, her dem rysgalyn bogar.

Altynjy bentden:

Hak sözüme diýer mollalar galat,
Ýalan söze ýapar boldular halat.

Ýedinji bentden:

Pirler roýun açdy, juwansöýerdir,
Namysyzy sopy alyp eýerdir.

Sekizinji bent bolsa biziň göz önüne tutýan meselämizi özünde saklaýandygy üçin, doly göçürmegi maksadalaýyk gördük:

Magtymguly, dili otly, ot saçar,
Ýüz görmez, näkesiň aýbyny açar,
Alla ganat berse, Hindistan uçar,
Çoh garaşdym, ajap eýýam gelmedi.

(“Ajap eýýam gelmedi”, I, 75 s.)

Hakykatdan-da, “Magtymguly, dili otly, ot” saçmak kemini goýmandyr. Onuň keýpi tutup, şeýle etmedigi düşnükli, döwrüň hiç bir edähete sygmaýan ahwaly akyldary mejbur edýär. On-dan başyny gutarmagyň ýeke-täk çäresi – “Alla ganat berse, Hindistan” sary uçmak. Goşguda ýer-ýurt atларыndan diňe Hindistan orun alypdyr. “Hindistan” diýlen ýer-ýurt adynyň dile gelme-gini onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, gözelligiň, rahatlygyň we erkinligiň mekany bolup, akyl-daryň şygryýetinde özboluşly bir şahyrana akym bolup ornandygy üçindir. Etrek-Güngenden juda alyslarda ýerleşýän Hindistan özüniň poetikasy bilen ussadyň kalbyny tagmalaýan sahsy durmuşyndaky hijranyň we il-günüň adalatsyzlyk zerarly çekip-çydap bolmajak horluklarynyň nähili derejelere baryp ýetendigini alamatlandyrýan şahyranalyk hyzmaty ýerine ýetirýär. Me-seleli gürrüňimize gelenimizde, Magtymgulynyň tutuş döredijiligine mahsus bolan mukaddes bir özboluşlylyk – Şahsyýet we millet, watan biri-birine örklenen bütewiligiň biri-birini şert-lendirýän düşüňjeleri bolup, “Ajap eýýam gelmedi” eserini özüne dahylly edendigini aňladýar. “Magtymguly” diýmek il-gün diýmekdir, “il-gün” diýmek Magtymguly diýmekdir.

11. 03. 2021.

Magtymgulynyň aýdyşyk-goşgularynyň biri “Magtymguly – Zunuby” atly eseri hakyn-da öňde: (seret: DAGYSTAN [داغستان], “Magtymguly – Zunuby” hem-de KAP (Kaf) dagy [قاف داغی] “Donun kim biçdi”.) durlup geçildi. Bu aýdyşyk Allatagalanyň Adam atany döretmek üçin Ýerden alan topragyň haýsy ülkelere degişlidigi baradaky sorag-jogaby ynsan agzala-ryndan aýaga nobat gelende, “Hindistan” diýlen ýer-ýurdy söhbete dahylly edýär. Zunubynyň jogabyny diňläliň:

– Aýaklarny Hindistandan eýledi,
Süýeklerni Dagystandan eýledi,
Çeşmin howuz ol bossandan eýledi,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

(“Magtymguly – Zunuby”, I, 110 s.)

Jogapdan ýene bir zatlar öwrendik diýäýmesek, ol hakynda aýdyp biljek degerli bir sözümiň ýok. Emma onuň poetikasy barada öz pikirimizi aýtmaga borçludyr.

Aýaklary – Hindistandan, oňa ýetmek üçin aýaklaryň kuwwatly bolmalydygy üçinmi ýa-da hindi halkynyň belli bir böleginiň öý-öwzarsyz, ömrüni aýak üstünde geçirýändigini üçinmi ýa-da başga bir düýpli sebäbi barmy – “bilemzok” diýäýmesek, anyk aýdyp biljek zadymyz ýok. Eýsem-de bolsa, çen-takmyn bir zatlary aýtmaly bolsak, Hindistanyň tebigy gözelliginiň timsaly edilip alnandygy ynsan aýagynyň hem bolgusyz ýerlere düşmeli däldigini, diňe gözle, ýagny döwletli, ýakymly zatlar üçin hereket etmeli (“*Gelniň aýagy düşsün*” – *toý dilegi*) diýlip döredilendigini üm-yşarat edýär. Aýaklarymyz Hindistan ýaly bolsun!

11. 03. 2021.

Magtymgulynyň Haktagala, il-güne, watan topragyna, yşk-söýgä, ýaşayşa gatnaşygyndan habarly edýän ruhy ahwalyny şöhlelendirýän eserleriniň biri-de “Hindistanda hyýalym” diýen terjimehal maglumatly goşgusydyr. Bu şygry hem häzirki zamanda Magtymguly barada belli bir düşüňjesi bolan her kime belli bolmagyndan öte, öz zamanasynda tutuş halk köpçüligine giňden ýaýramadyk bolsa-da, belli bir çäkdäki adamlara mälim bolup, ýat beklenen eserleriniň biridir diýip çak edýäris. Ony Magtymgulynyň Hindistan barada söz açýan goşgularynyň ählisi diýen ýaly orta ýaş ýakynlan ýaşyň bilim we durmuş tejribesi, galyberse-de, hijrana duçar bolan yşk-söýgi yşarat edýär. “Hindistanda hyýalym” nazara alnanda, şonuň hakykata ýakyndygyna aşakdaky ýaly poetikaly şahyrana maglumatlar kepillik geçýär: **“Il-günüme bagş etdim, Zyban içre asalym.”**, **“Durdum adam sanyda, Garamatyň ýanyda, Bir gardaşsyz, panyda, Niçik öter ahwalym.”**, **“Ýördüm jebir köyünde, Ýandym yşkyň öyünde.”**, **“Janym ataşa saldym, Nar içinde men galdym, Yşkdan ýaradar boldum, Lukman soramaz halym.”**, **““Il gözüne ilip men, Ilenimi bilip men.”**, **“Bir perige hyrydar, Bu janym oňa nisar, Diýdim ýara: “Arzym bar”, Unutmyşam sowalym.”**

Bu maglumatlaryň poetikasy ýaş baradaky kepillik wezipesiniň daşyndan, akyldar şahyryň il-güne, watan topragyna, yşk-söýgä, ýaşayşa gatnaşygynyň nyşany bolubam orta çykýar. Magtymgulynyň Haktagala baradaky duýgy-düşünjelerini bolsa, şygryň başyny başlaýan aşakdaky bent şöhlelendirýär:

Hak ugrunda gurbandyr,
Janym, döwletim, malym.
Göwün ýola rowandyr,
Hindistanda hyýalym.

(“Hindistanda hyýalym”, I, 175 s.)

Bu bendiň başky iki setiri duýguly gahrymanyň “Hak ugrundaky” pidakärligini şahyrana dilde beýan edenden soňra, biziň niýetlän meselämize – “Hindistan” diýlen ýer-ýurt adyna we onuň poetikasyna geçýär. Hindistan “Hindistanda hyýalym” diýen goşgynyň ýeke-täk ýüz tutan ülkesi bolmagy bilenem ünsi özüne çekýär. Şu ýeke-täkli tötänlik däl. Onuň poetikasy şahyr kalba we aňa agyrlyk bolup çöken oý-aladalarydan wagtlaýyn bolsa-da, halas bolmak maksat bilen, “Göwün ýola rowan” bolup, Hindistana gitmek hyýalyny gurýar. Ala-böle Hindistanyň seçilip-saýlap almagynyň sebäbini bolsa Hindistan barada öndäki seljerme-söhbetlerde beýan edilendigi üçin, ony gaýtalamakdan saklanýarys. Bu ülkäniň bu goşgudaky poetikasy “Hindistanyň” başky bendinde orun alandygyny yşarat etmek arkaly, soňraky şahyrana pikirlenmelere, ylham badalga bolup hyzmat edýändigini hem mälim edýär.

Şygryň türkmenleriň gadymdan gelýän az bogunly “goşuk” şekildedigini-de ýatlasak, onuň halk içine tiz ýaýramak we ýatda galmak ukybynyň güýçli bolandygyny belläp, sözümi tamamlasak hem bolardy welin... Magtymguly “Hindistanda hyýalym” diýipdir, ol hyýalyna gowşup bilipmidir diýen şekildäki sowal alnomyza direlýär. Oňa kesgitli jogap bermäge hetdimiziň ýokdugyny boýun alyp, bizem ol sowaly Magtymgulyň “Hindistanly” eserleriniň biri – “Nurana düşmez” goşga ýollarys.

12. 03. 2021.

Magtymgulyň “Bu dahana” diýen goşgusy barada öňde: (seret: EÝRAN [ایران], “Bu dahana”) durlup geçildi. Goşgy göwher daşy ýaly köp öwüşginli, bir giden ahwallaryň pelsepewi oýlanmalaryny özünde jemleýär. Şol ahwallaryň şahyrana şekilde şöhlelenmegine öz täsirini ýetirýän ýer-ýurtlaryň arasynda “Hindistan” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň hem degerli hyzmaty saklanýar. Hindistanly bendi okalyň:

Magtymguly, sözüm hakdyr,
Hak söze ten beren ýokdur,
Gider bolsaň, ýol uzakdyr,
Eýran, Turan, Hindistana.

(“Bu dahana”, I, 176 s.)

“Näme üçin Hindistana gitmekçi bolundyka?” diýlen sowal bada-bat aňa ornaýar. Onuň key-pihonlukdan, syýahat üçin dældigi düşnükli. Magtymguly arkasynda bir ahwaly, many-mazmuny saklamaýan “warsaky” gepi şygrynda geplemez. Diýmek, “Hindistanyň” arkasyna, ýagny bendiň ýokarky setirlerine pikir bermelidis: “Magtymguly, sözüň hakdyr, Hak söze ten beren ýokdur.” Bu setirler akyldaryň zamanasynyň taryhy ýagdaýlaryndan habar berýär. Biziň düşünişimizçe, ol şertleri ýok edip, jemgyýetçilik gatnaşyklaryny, ahlak-töre döp-dessurlaryny täzedan rowaçlandyrmaga güýç-kuwwatynyň ýetmejekdigine düşünen duýguly gahryman bu ýaramazlyklary gözüm bir görmesin edip, Hindistana gitmekligiň hem pikirini edýär. “Hindistanyň” poetikasy şahyryň raýatlyk duýgy-düşünjelerini paralaýan diňe döwrüniň synpy-jemgyýetçilik durmuşy däl, onuň şahsyýeti bilen bagly bolan ýakymсыз ykbala nazar aýlamagymyzy maslahat berýär. Maslahaty kabul edip, “Hindistanly” bendiň öň ýanynda gelýän bendi hem okaýarys:

Ýagşy ärde ýamanlyk bar,
Erse oňa il hyrydar,
Sözüm diňle, Perwerdigär,
Gowşur meni Meňli hana.

Bendiň ahyrky iki bendine ýeteniňde, “Hindistan” poetikasynyň ýerlikli ekendigine göz ýetirýärsiň. Diýmek, Meňliden aýralyk yşkyna wepaly söz usadynyň ruhu dünýäsinde ýerinden goparyp bolmaýan “gara gazyk” bolup, her ädimde selteň salyp dur. Şu agyrlyklardan dynmagyň çäresi – Hindistana gitmekdir. Emma habaryň bolsun, “Gider bolsaň, ýol uzakdyr.” Biziň piki-rimizçe, “Bu dahana” atly goşgudaky “Hindistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özge “Hindistanlardan” tapawutlylykda ýokardaky aýdylanlar bilen häsiýetlenýär.

13. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Dükan görüner**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Dükan görüner”) durlup geçildi. “Hindistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hakyndaky pikirimizi mälim etmek maksady bilen, onuň orun alan bendini bolşy ýaly göçürýäris:

Çyn-Maçynda tagtyn guran,
Eýrany, Owgany soran,
Hindistan, Hotana baran
Atanyýaz han görüner.

(“Dükan görüner”, I, 178 s.)

Atanyýaz hana bagyşlanan bu goşgynyň umumy poetikasyna öz goşandyny goşan “Çyn-Maçyn”, “Eýran”, Owganystan”, “Hotan” ýaly ýer-ýurtlar bilen bir bentde ýerleşen “Hindistan” diýlen ölkäniň poetikasy ol ýurtlaryň poetikasyna “şariklik” edip, ozaly bilen, eseriň umumy ruhuny şahyrana röwüşler bilen bezemeginiň daşyndan, öz bendindäki ýurtlar bilen ysnyşykly gatnaşyk saklap, hususan-da, “Hotan” bilen kysymdaşlykda ady geçýän Şahsyň edebi sypatlyk keşbe girmegine özüniň oňaly täsirini ýetiripdir. “Hindistanyň” täsiriniň ne töwra ähmiýetlidigini düşündirip oturma-da bolar. Oňa Magtymgulynyň “Hindistan” ýer-ýurt adyny ulanan beýleki eserlerinden habardar adam “baş barmagy” ýaly beletdir.

13. 03. 2021.

Yşk-söýgi barada dörän dünýäniň iň meşhur goşgularynyň biri hasaplaýanymyz Magtymgulynyň “**Gözel sen**” atly eseri hakynda öňde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Gözel sen”) aýdylypdy. Özüniň duýgy belentligi, many-mazmun çuňlugy, milli öwüşginlere baýlygy, ylhamynyň ylahy keramatlylygy bilen kalba ornaýan bu goşgynyň şeýlekin at-owazaly basgançaga göterilmeginde “Hindistan” diýlen ýer-ýurt adynyň hem saldamly goşandynyň bardygyny aýratyn bellemek isleýäris. Bary-ýogy alty bentden ybarat bu şygryň iki bendinde “Hindistanyň” çeperçilik serişdesi bolup gelmeginiň, ýagny iki gat gatançlydygynyň mantyklaýyn poetikasy aýratyn bellemek derwaýslygyny döredýär. Bentleri okalyň:

Gyzyl diýsem – gyzyl, al diýsem – al sen,
Hindistanda – şeker, Bulgarda – bal sen,
Yşk bilen açylan bir täze gül sen,
Ýusup – Züleýhanyň taýy, gözel sen.

Owazaň Çyn-Maçyn, daglar aşasy,
Seni görenleriň akly çaşasy,
Hindistanyň reňkli gyzyl şişesi,
Suraýy çilimiň naýy, gözel sen.

(“Gözel sen”, I, 203 s.)

Şygryň üçünji bendi bolup gelýän ýokarky mysallaryň birinjisinde dünýäde nähili ajaýyplyk bar bolsa, şolaryň hemmesi sende jemlenendir, şoňa görä-de gzelligiň belli bir närsä baglap bolmaz diýlen ýaly poetikaly mazmunyň badalgasy bolup gelýän: “Gyzyl – diýsem, gyzyl, al diýsem – al sen” birinji setir bendiň dowamynda şol mantygyny şahyrana meşzetmeler bilen açyklamaga girişýär. Ikinji setirdäki “**Hindistanda – şeker**” diýlen meňzetme bolsa şol açyklamalaryň ilkinjisi bolup orta çykýar. Şu şahyrana maglumat hem şol ýer-ýurt adynyň poetikasy-

nyň ähmetli närise bolup, dowamyndaky many-mazmuna “öndelik” edendigini alamatlandyrýar. Dowamynda “Bulgar”, “täze gül” , hatda tutuş Gündogar ölkelerinde meşhur bolan, dünýäniň hem belli-belli ýurtlarynda bilnen “Ýusup-Züleyha” waka ýordumy söhbete goşulýar. Ýüzüniň nury bilen milleti açlykdan çykaran hezreti Ýusup pygamberiň ýatlanmagy hem tötänlik däldir.

Ýokarda mysal getirilen ikinji (*şygyrda başinji*) bent hem “Gözel sendäki” Gözeliň gözelligini nähili gözellige meňzetsen, oňa kybap gelýändigini **“Hindistanyň** reňkli gyzyly şişesi” diýlen anyk närise arkaly mälim edýär. “Owazasy Çyn-Maçyndan, daglardan” aşan gözeli görenleriň aklynyň çaşjakdygy hem tebigy bir hadysa.

Ýokarky gürrüň-seljermelerden görnüşi ýaly, **“Hindistan”** diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň şygryň merkezi çeperçilik serişdesi bolup hyzmat etmeginden öte, hezreti Magtymgulynyň hut özüniň Hindistana gidip, “şekerinden, gyzyly çüýşesinden” habarly bolandygyny hem üm-yşarat edýär. Ol zatlary bazarlarda görüp ýa-da kitaplardan okap (*men ýaly*) habarly bolup biler diýiljekdir. Ol häzirikçe açyklygyna galsyn. Ony bize soňraky “Hindistanlar” mälim eder.

14. 03. 2021.

Magtymgulynyň **“Haýranydyr”** diýen goşgusynyň doly bolmadyk başky bendini we soňraky bentlerini okanynda, hususan-da, **“Eşdip olmaz kylan zarýn, jahanyň genji-känidir”, “Lam elipla hüýri bilen seýfilulla açylan.”, “Ermez erdim, ah eli boş, ol ýarymyň ýüzüne, Genji-jahan taý gelmezdir şekeristan sözüne, Bir niçeler hüýrdür diýer, hüýr taý gelmez özüne, Lämekanyň burjy bilen Mekge sary ýanydyr.”** ýaly setirler bilen garşylaşanynda, dini mazmunly sopusylyk (*sufizm*) äheňdäki eserdir diýdirýär. Akyldaryň dini mazmunly goşgularynyň köpüsiniň muhammes şekillidigini ýatlanynda bolsa başda dörän pikiriniň telek dældigine ynansyň gelýär. Emma dokuz bentden düzülen bu goşgynyň dördünji bendine ýeteniňde, başda dörän täsir öz ornuny dünýewi duýgy-düşünjelere tabşyrýar: **“Men pakyryň bagtyn uran, Alla, kimiň ýarydyr, Egnide hyrkaýy-puşes, zer-zerbapdan donudyr.”, “Goluna şana alyp, aýny säherde zülp darar, Şuglasy Güne düşüp, Aýyň ol diwanydyr.”, “Azaşyp men бага girip, sataşyp men bir güle, Urdy bir zarýn owaz, owsun atyp men bilbile.”, “Bilmedim men bagty gara, neýleýin syrny açan, Pissedir diýsem ozaldan, şol peri dahanydyr.”, “Ah, soran olmaz bu derdim bir Hudany çaglaram, Diýmäňiz Mejnun bolupdyr, Leyli gyz perwanydyr.”** Dördünjiden başlap, her bentden alnan bu iki setirler duýguly gahrymanyň dünýewi yşk-söwdasynyň özünde galdiran täsirini suratlandyrýar. Biziň düşüňjämize görä, muhammesiniň aşakdaky bendi eseriň başdan-aýak dünýewi aşyklyga bagyşlanandygyny tassyklaýar:

Pikir kyldym, Hindistanyň tawus guşy tutulan,
Ekdi kylmak pikri bilen, kapas içre atylan,
Bolmas diýip, ünji eýläp, gol-aýagy çatylan,
Bir pakyry bendi kylyp, maksat-myrada ýetilen,
Gözüm gyýmaz diwanaýam, Meşrebiň dessanydyr.

(“Haýranydyr”, I, 223 s.)

Dünýewi aşyklyga kepil geçýän bu başlemede-de biziň gözlegimiz “Hindistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy orun alýar. “Hindistanyň” poetikasy ol ölkäniň göze ýakymly tawus guşuna şertli many (*simwol*) berip, duýguly gahrymanyň aşyk bolan “naçaryny” aýra salmak üçin, öýde “göz tussagy” edilip saklanandygyny yşarat edýär. “Hindistandan” başy başlanan poetika özüniň şertli beýanyňy çuňlaşdyryp, “tawusyň” “kapas içre atylandygyny”, hatda birden “göze çöp atyp” aşygyna gaçyp gidäýmesin diýip, “gol-aýagy çatylandygyny”, netijede, “Bir

pakyry (*duýguly gahrymany*) bendi kylyp, (*magşugyň hossarlarynyň*) “maksat-myrada ýeten-diklerini”, şeýlelikde, “naçaryň” duçar edilen ýagdaýyna gözi gyýmaýan “Diwananyň” döreden “Haýranydyr” diýen eseriniň “Meşrebiň dessany” bolup çykandygyny mälim etmeklik bilen öz borjuny berjaý edýär. Magtymgulynyň Meşrep diwanynyň dessanyny ýatlamagy hem bir giden seljerme-düşündirişi talap edýär. Ol özüniň wagt-salymyna garaşsyn. Biz öz derňewimizi dowam edip aýtsak, bu muhammedäki “Hindistan” özüniň poetikasy arkaly ýokarda bellenen hyzmatlarynyň daşyndan, goşgynyň dörän döwri Magtymgulynyň ýigitlik çagdadygyny, Meňliniň-de täzelkde “başy boglan” günleridigini habar berýär. Meňliniň durmuşa çykarylandygyny “Hindistanlynyň” öň ýanyndaky bendiň başky iki setiri-de üm-yşarat edýär: “Aklym ýetmez, dilim çatmaz ol Kap dagyň marydyr, Güwşüm owaz uşlap aldy, ah, şol periň zarydyr.” Bu setirler barada öz ýerinde gürrüň ediler.

15. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Meňzär hökümlü**” atly goşgusy biziň günlerimizde çeper pikirlänmämiz üçin amaly goşgy şekili bolup görünýän bolsa-da, ussadyň zamanasy üçin synag edilen nusga bolandyr diýip pikir edýäris. Şeýle nusganyň gadymy, irki we orta asyr türkmen şygryýetinde bolup-bolmadygy barada kesgitli pikiri otra atmakdan saklanyp, bolan bolsa-da nusgawy şygryýetimiziň kemala gelýän XVII asyrynda, ymykly kämilleşme ýoluna düşen we ýokary kämillige ýeten XVIII asyrynda täzelik hökmünde kabul edilendigini aýdyp bileris. Magtymgulynyň döwürdeşleriniň hiç birinde şoňa meňzeş çeperçilik şekiliniň duş gelmeýändigini bellemek hem ýerlikli bolsa gerek. XIX asyr nusgawylarymyza mahsuslygyny bolsa “Magtymguly mekdebi” bilen düşündürmek mümkin. “Meňzär hökümlü” eseriň şekil aýratynlygy, belki, poetika meselesine görnetin dahylly däl ýaly bolup görünse-de görünýändir. Poetikanyň many-mazmun, çeperçilik, mantyklaýyn hikmetler bilen “okara-çemçe gatnaşyk” saklaýandygy sebäpli, şeýle pikiriň döremek ähtimallygy ýok däl. Emma “poetika” düşünjesiniň söz sungaty bolup hyzmat edýändigini, setir sazlaşyklarynyň, bogun ölçegleriniň, içki säginmeleriniň çeperçilik ähmiýetini nazara alsak, onda “Meňzär hökümlü” atly goşgynyň bent düzümlerine çynlakaý çemeleşmek derwaýyslygy orta çykýar. Bu derwaýyslygy doly berjaý edip bileris öýdemzok, çünki ugran ugrumyzdan ep-esli uzaklaşjakdygymyz görnüp dur. Bu bir. Ikinjiden, “poetika” diýlen düşünje “degdi-gaçdy” söhbet-derňewlere kanagat edýän şahyran serişde däl, aýratyn-da, Magtymgulynyň şygrylary babatda ony şeýle bilmegimiz gerek. Eýsem-de bolsa, “Meňzär hökümlü” diýen goşgusynyň öz meselämizi şöhlendirýän bent bilen çäklensek-de bolardy welin... Şu “weliniň” “welisi” iki bende ýüzlenmek zerurlygyny orta çykardy duruberdi.

Halk döredijiligimiz barada näçe ylmy işler edilen bolsa-da, dowamly makalalar çap edilip durulýan bolsa-da, heniz-henizler birgiden boşlugyň bardygyny gürrüňi ediljek bir makala¹ bize ýatlatdy. Ol makala maglumat baýlygy, gozgaýan meselesiniň derwaýyslygy, ýazylyş uslyby, siňdirilen zähmeti bilen özüne imrindirýär. Şolaryň biri “Teşnit” aýdymynda sanalýan sanawaç bentler. Biz-de şol nusgalardan biriniň “Meňzär hökümlü” diýlen goşga dahyllydygy üçin, makaladan aşakdaky parçalary okamagy makul bildik:

“Aýdym sanawaçlary özboluşly many-mazmuny ýatda galyjy täsire, terbiýeçilik ähmiýetine hem döredijilik çemeleşmä eýedir. Islendik halk döredijiligi eserleri ýaly, olary döredijiniň ady näbellidir.”

“Teşnit” halk aýdymyna halypa bagşy Sahy Jepbarowyň şahsy arhiwinden şeýle aýdym sanawajy hem miras galypdyr. Bagşylar bu sanawajy hem halypanyň öz döredijiligine degişlidigini belleýärler.”

¹ “Garagum” žurnaly. 2021 ý., №3, 186-188 s.

Makala “Bu sanawajy hem” diýip, “Aşyk çeker nalany” diýen setir bilen başlaýan “Sanawajy” mysal getirýär. Bu gürrüň häzirlilikçe duran ýerinde dursun. Bizem makala goşundy hökmünde öz bilenimizi aýtmak isleýäris.

“Teşnit” diýlen çekimli halk aýdymynyň soňuna “Aşyk çeker nalany” diýen setir bilen başlaýan bölegiň Magtymgulynyň “Meňzär hökümlü” goşgusyna degişlidiginden köpimiz habarlydyrys öýdýärdik, emma makalanyň maglumatlary ýene şonçamyzyň bihabardygymyzy mälim etdi.

“Meňzer hökümliden”:

Aşyk çeker nalany,
Ýasa salar läläni,
Ýerde beşer patyşahy,
Hudaýymnyň halany,
Gamzaň garakçysy salsa talaňy,
Kirpigiň ok, gaşyň ýaýdyr çekimli.
Makaladan:
Aşyk çeker nalany,
Ýada salar läläni,
Ýerde beşer, gökde - guşlar,
Öz köňlümiň halany,
Gamzaň garakçysydyr
Saldy talaňy,
Kirpigiň ok,
gaşyň ýaý dek gezelmüş.

Asyl nusga bilen bagşylaryň nusgasynyň arasyndaky parhly harplar bilen bellenen tapawutlar geçen asyryň aňýeti sebäpli, ýüze çykandygyny mälim etmeginiň daşyndan, ol aňýetiň gylk-häsiýetinden, päl-niýetinden habar berýän alamat hökmünde-de özüni äşgär edýär.

Aslynda, ýokarky deňeşdirmeler “Ýer-ýurt atlarynyň” borjy hem däl-dir-le welin, Döwletmäm-met Azadynyň öwüt-nesihatlaryna gulak asylmasa, bolundygy bolmaz.

Şygryň ikinji bendi hakynda gürrüň etmek welin borjumyzdyr. Ikinji bendiň başky iki setiri 11 bogun ölçegli, 6+5 säginmeli, üçünji-dördünji setirler 7 bogunly, 4+3 säginmeli, başinji setir 13 bogunly, 6+7 säginmeli, altynji-ýedinji setir 14 bogunly, 7+7 säginmeli, sekizinji setir 11 bogunly, 6+5 säginmeli – bent sekiz setirden ybarat. Goşgynyň bu bendi seljerme üçin saýlan meselämizi özünde saklaýandygy sebäpli, düzülişi barada maglumat berlendigine garamazdan, ony dolulygyna dykgatyňyza hödürleýäris:

Gözelleriň waspyn etseler kanda,
Älem agzy tamam jem ola sende,
Tä jan bardyr bu tende,
Arzuwmendim bar sende,
Adyň Ruma düşdi, owazaň gitdi Hinde,
Leýli saňa kenizek, Züleyha bolsun bende,
Men hem seniň derdiňden galyp erdim dermende,
Bagda gülçehre sen bulgur basymly.

(“Meňzär hökümlü”, I, 226 s.)

Birinji bendiň gep salgynyndan “Meňzär hökümlü” atly goşgynyň baş meselesi dünýäniň niresinde bolsa bolsun, waspy edilen gelin-gyzlaryň ählisiniň gözelligi sende jemlenen terzdäki waspnama bir dünýewi türkmen “naçaryna” gönügýär. Ol ady dile alynmadyk “Gözeliň” owazasy Hinde (Hindistana) çenli ulaşan bolsa, onda ýer ýüzünde gelin-gyzlary taryp edilip ýazylan waspnamalarda diýilýän imrindiriji, kalby gozgaýan ýakymly öwgüleriň ählisiniň ol “Gözelde” jemlenendigine tyýkyramasa bolar. Aýratyn-da, onuň owazynyň Hinde ulaşmagy adaty bir hasysa däl: Hindistanyň alys ülkediginden öte, ol ölkäniň tebigatynyň jana ýakymly bolşy ýaly, gözelleriniň hem uçursyz nepis, zybalygy bilen meşhurdyr. Ine, “Hind” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, takmynan, ýokarky töwra many-mazmuny özünde saklaýan bolsa, onuň goşan goşandyny belli bir “agyrlık” birligi bilen ölçäp bolmaz, diňe göz önüne getirmek mümkindir. Göz önüne getirmeli bolanda, yşka düşen her kimiň gowşan-gowuşmadyk öz magşugyny, ýagny köňül beren söýgülisini göz önüne getirse, “Meňzär hökümlü” garşy bolup durmazmykan diýýäris. Aslynda, şygryň umumy poetikasynda okyjynyň şu hukugynyň hem saklanýandygyny bellesek kem bolmaz.

“Meňzär hökümlüniň” arkada galan üç toplumu barada gürrüň etsek gelişmân durmazdy welin, seljermäniň uzadykça uzajakdygyndan ötri, käbir hususýetleri bellemek bilen çäklenmeli bolýarys: şygry dowam edýän topbaplaryň her biri sekiz setirden düzülen, hersiniňem özüne mahsus dürli-dümen bogun ölçegli setirleri bar. Ony her kimiň özi okap, çeper döredijilik diýlen närsäniň galyba sygýan sungat dældigine, hemişe gözlegler bilen meşgul bolup, adamlaryň ruhy dünýäsini dowamly baýlaşdyryp durýandygyna özbaşdak, has içgin göz ýetirer diýip umyt edýäris.

16. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Bady-sabany görsem**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: DEHISTAN [دهستان], “Bady-sabany görsem”) maglumat berlipdi.

Magtymgulynyň “Hindistan” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan goşgular toplumynyň içinde “Hindistanda hyýalym” diýen eser akyldaryň ol ajaýyp ülke barada eşiden, okan täsinliklerini gözi bilen görmegi arzuw edendiginden habar berýärdi. Magtymgulynyň “Bady-sabany görsem” diýen goşgusy hem Magtymgulynyň Hindistan yhlasynyň ýene bir habarçysy bolmak gullugyny berjaý etmek maksady bilen, aşakdaky bendi öz düzümine girizipdir:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany,
Öwlüýäler ummany,
Ol Rumystany görsem.

(“Bady-sabany görsem”, I, 247 s.)

Aslynda, akylyly adamlar ýaşlyk ýyllarynda köp zatlary bilmek, köp ýerleri görmek – aňny we düýgy-düşünjesini has baýlaşdyrmak bilen, wagtyny dereksiz güýmenjelere sarp etmändir. Zamanamyzyň akylyly ýaşlary hem ol gymmatlygy “baýlygy” bilime, ylyma harjap, geljeginiň binýadyny tutýarlar. Magtymguly hem, elbetde, şeýle edipdir. Ýöne “Bady-sabany görsem” diýlen şygryň akyldaryň ýaşlyk ýyllaryna degişli bolmandygyny, bolman-da, orta ýaşa ýakynlandygyny özüniň maglumat baýlygy bilen, hususan-da, “Imanym ýoldaş bolsa, Barsam, Kábäni görsem” sözleri arkaly üm-yşarat edýär. Şony hakykatdyr diýsek, Magtymgulynyň bilmek, görmek höwesiniň ýaşlyk ýyllaryndan ömürboýy kemelmändigini tassyklap bileris. Şu tassyklama

hem akyllly bilen akyldaryň arasyndaky tapawudy orta çykarýar. Bu aýdylan we onuň daşynda galan pikirlenmeler “Bady-sabany görsem” diýen goşgudaky “Hindistan” diýen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň şahyrana bezeg bolup (“*Ýokarda Hindistany*”) eseri bezemeginiň daşyndan, akyldaryň diňe türkmen topragynyň çäginde däl, tutuş Gündogar yklymynda zamanasynyň iň sowatly beýik şahslarynyň biri (*belki, ýeke-tägi*) bolandygyna şaýatlyk edýän goşmaça maglumatlyk hyzmaty hem berjaý edýär.

17. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Nurana düşmez**” goşgusy hakynda öňde: (seret: DEHISTAN [دهستان], “Nurana düşmez”) durlup geçildi.

Söz ussadyň köp ýyllar Hindistana syýahat etmek arzuwynda bolandygyny “Hindistanda hyýalym” (“*Göwün ýola rowandyr, Hindistanda hyýalym.*”) “Bady-sabany görsem” (*Ýokarda Hindistany...görsem*) goşgulary habar berýär. Akyldar şol arzuwuny hasyl edip bilipmi diýlen ýaly sowal köpleri, köpüň içinde bizi-de gyzyklandyrýardy. Onuň anyk jogabyny ýene-de öz eserleri berip biler diýlen umyt bilen, “Nurana düşmez” atly goşga gelip ýetdik. Goşgudan aşakdaky bendi okaýarys:

Gözüm görmüş Hindistan,
Eýran bilen hem Owgan,
Umman, Hazar, Dehistan...
Ýörsem, mizana düşmez.

(“Nurana düşmez”, I, 355 s.)

Bendiň ilkinji setiri “Gözüm görmüş Hindistan” diýmek bilen, Magtymgulynyň ol ülkede bolandygyny äşgär edýär. Bu bentdäki “Hindistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy akyldaryň näçe wagtlap ol ülkäni syýahat edendigini takyk mälim edip bilmese-de (*özümüzçe bir aý töwregini çen edýäris*), ol ýerde bolandygyny kesgitli tassyklaýar. Onuň daşyndan “Hindistan” ülke adynyň poetikasy bentde ornaşan beýleki ýer-ýurt atlary bilen gatnaşyk saklamak arkaly, “Nurana düşmez” goşgynyň dörän ýyllarynda Magtymgulynyň kämillik ýaşa, takmynan, kyrkyna, belki, kyrk bilen elliniň arasyndaky ýaşa ýetendigi baradaky şahyrana maglumaty hem özünde saklaýar. Bentdäki “Hindistanyň” poetikasy şygryň many-mazmunyna çeperçilik nukdaýnazardan “Gözlerimiň rowşeni” diýlip, waspy edilýän “naçaryň” Hindistan ýaly ýeri-ýurdy, sungaty, gelin-gyzlary şeýlekin ajaýyp ülkede-de taýyna duş gelmändigini mantyk arkaly habar berýär. Görnüşi ýaly, “Nurana düşmez” diýlen goşgudaky “Hindistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy beýleki goşgulardaky “Hindistanlardan” tapawutlylykda özüniň maglumat anyklylygy, duýgy-düşünje özboluşlylygy, many-mazmuna we şahyranalyga täsir ediş uslyby bilen okyjylyk ünsümüzü hem hormatymyzy özüne örkläp bilýär. Sözüimiziň soňunda bir hususýeti hem anyklamagymyz gerek. Ýokarky bendiň “Hindistan” poetikasy ol “Naçaryň” kimdigi dogrusynda açyk bir zady “pyşgyrmasa-da”, öňde görüp geçilen “Hindistanlardan” habarly adama onuň Meňlidigi mälimdir, bizem şeýledir diýip pikir edýäris.

Durdy Amanekow bilen Kerim Weýisowynyň “Magtymgulynyň syýahatlary” atly makalasyndaky ikinji we dördünji ulgamy tutuşlygyna anyk maglumat hökmünde kabul edip bolmasa-da, umuman “Hindistanly” goşgularyň, hususan-da, Nurana düşmez” diýen eseriň maglumatyny, belli derejede, ylmy terjimehala dahylly habarlar hökmünde kabul etmek mümkindir.

18. 03. 2021.

Magtymgulynyň “Ýeldim tut” diýen goşgusy barada önde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Ýeldim tut” we HEBEŞ, “Ýeldim tut”) barada mümkinçiligimize görä, giňişleýin seljerme-söhbet etdik.

Hakyna seredeninde, “Ýeldim tut” atly goşgynyň hikmet-sargytlary, öwüt-nesihatlary “Adamzat” atly şygrydaky pähim-parasatlaryň poetikasy, hususan-da, **“Bu dünýä mülkünde soltandyr, şadyr, Kysmatyna kaýyl bolsa adamzat.”** diýlen ynsan tebigatynda saklanýan uçursyz mümkinçiligiň we durmuşy hakykatyň ugurdaş “akabasy” hökmünde kabul etmek ähtimallygyny edebiýaty öwreniş ylmymyza ýşarat edýär. Ýöne bu “ugurdaşlygyň” laýyk tarapy – olaryň haýsysynyň öň, haýsysynyň soň dörändigini takykklamakdyr. Eýsem-de bolsa, pähim-parasat, durmuş tejribesi nukdaýnazardan seredilende, ikisiniň hem Magtymgulynyň kämillik ýaşa ymykly aralaşan ýyllarynda döräpdir diýip, çen-takmyn etmek mümkindir. Bu netijäniň soýtar (*abstrakt*) binýatly däldigini “Adamzat” atly goşgynyň: **“Akyl et jahanyň raýyn, röwşün, Ygtybar etmegin dünýä duruşyn, Magtymguly, ýagşy görerdi işin, Kyrkyndan soň jahyl bolsa adamzat.”** diýýän jemleýji bendi, “Ýeldim tut” goşgynyň bolsa aşakdaky setirleri, biziň pikirimizçe, anyk mysal bolup biler:

Dünýä görmeý, tutgun galsaň bir künçde,
Bady-paý dek ýer ýüzüne ýeldim tut.
Çyn-Maçynda, Rumda, Hindde, Hebeşde
Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut.

(“Ýeldim tut”, I, 509 s.)

Ýokarky bende ýerleşen “Hind” (“*Hindistan*”) ýer-ýurt ady we onuň şahsy poetikasy, bar zatdan öňürti, özi ýaly türkmen topragyndan örän alyslarda ýerleşip, ummasyz geň-täsinlikleri, taryhy geçmişleri, milli aýratynlyklary we beýleki syrlary özünde saklaýan ülkeler bilen “duldegşir goňsuçylykda” (*bir setirde*) oturýandygy hem-de goşgynyň başky bendinde gelmegi bilen, tutuş eseriň şahyrana badalgasy bolmagynyň daşyndan, ündelýän hikmet-sargytlary, öwüt-nesihatlary baýlaşdyrmak arkaly göwünlik bermeklige mynasyp goşandyny goşupdyr.

“Ýeldim tut” goşgy baradaky gürründe bir alamata aýratyn üns bermegimiz gerek. Şeýle seredilende, goşgy ýagdaýlaryň guly bolmak, nähili sütem-jebir edilse, sesiňi-üýnüňi çykarman çekip ýörmek, mahlasý, ynsanlyk erkiňi kesekiniň eline bermek ýaly duýgy-düşünjeler döretmän hem duranok. Emma içgin aralaşylanda, adamy ymytlyşlardan, göreşlerden el çekmekligi, biçäreligi ündemeýär. Hiç çäre tapylmadyk ýagdaýa düşeniňde hem özüňi elden bermezligi, ýowuz şertlere ýan bermezligi nesihat edýär. Herki ýagdaýyň soňunuň gelýändigini, baky zadyň ýokdygy goşgynyň “aşagyndaky akymda” saklanýar. Uzyn sözün gysgasy, Magtymguly parasatyny hemra edinsek, durmuşymyzy has-da many-mazmunly we jana ýakymly edip bileris.

20. 03. 2021.

Magtymgulynyň “Ýaryň ýagşysyn” at berlen eseri ynsan ykbalynyň akyl almaz derejede dürli-düwendigi, iniş-çykyşlydygy barada pelsepewi oýlanýar. Eser belli bir taryhy şertler, jemgyýetçilik gurluş ýa-da milli döp-dessurlar, mahlasý, anyk bir taryhylyga bagly ýeri bolmadyk ählumumy ýaşayşdaky tapawutlyklaryň ynsan mantygyna görä däldigini şahyrana beýan etmek bilen söze başlaýar: “Gawunyň ýagşysyn şagal iýr bolsa, Namarda duş etdiň, ýaryň ýagşysyn.” Gawunyň ýagşysynyň şagala paý bolmagy timsaly bir gep. Belki, şagalyň gawunyň hilinden başy çykmaýan bolmagy-da mümkin. Ol nakyla meňzeş aýdylýan gep ikinji setirde ynsan ýaşayşyndaky namartlary aňlatmak bilen, iň gözəl “naçarlaryň” olara aw bolýandygyny

gynanç bilen mälim edýär. Bu adalatsyzlyk dälmi?! Her kim özüne mynasyp bilen ýassykdaş bolmaly dälmi?! Bolmalysy şeýle. Emma Magtymgulynyň döwründe beýle bolmandyr.

Ony boldurmadyk kim ýa-da näme? Bendiň soňky iki setiri: “Hak her kime gaýry döwlet biýr bolsa, Patyşa bagş etdiň zeriň ýagşysyn.” diýýär. Biziň pikirimizçe, “gaýry döwlet” diýmek “özgelerden üýtgeşik döwlet”, “başgalaryňkydan parhly döwlet”, “baý we bereketli döwlet” “başga-başga döwlet” diýmekdir. “Zeriň ýagşysynyň”, ýagny goşundysyz, sap altynyň patyşalaryň gaznasynda jemlenmegi hem adalatsyzlyk dälmi, näme?! Hemmäniň dogluşyndaky adalat dowam ediberjek ýaly, emma dowam etmän adalat öz adalatlygyny tä “amanat tabşyrylýança” ýitirýär. Bu diňe Magtymgulynyň ýaşan döwründe şeýle bolupmy? Ýok, diňe akyldaryň zamasyna mahsus ýagdaý däl.

“Ýaryň ýagşysyn” ikinji bendinde bizi gyzyklandyrýan meselämizi hem özünde saklaýar. Ol bendiň adaty şekilini saklap göçürýäris:

Binamysy dertden aman eýlediň,
Baran jaýyn meýlis-mekan eýlediň,
Durna, gaz mesgenin umman eýlediň,
Hindige bagş eýläp ýeriň ýagşysyn.

(“Ýaryň ýagşysyn”, II, 52 s.)

Ýokarda beýan edilen kysym adalatsyzlygy – adaty ynsan mantygyna we Allatagalanyň dünýä getirişine görä bolmaly bolmaýandygyny uçursyz takyklyk we şahyrana poetika arkaly beýan edýär. Bendiň jemleýji bendinde “Hind” (“Hindistan”) diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy ýerleşipdir. Hindi ülkesiniň we onuň poetikasynyň Magtymgulynyň şygrylarynda many-mazmun we şahyrana-çeperçiligi gurnaýjy edebi tilsimleriň biri bolup gelmegi kanuny bir däbe öwrülipdir. Şonuň anyk bir mysaly: “Hindige bagş eýläp ýeriň ýagşysyn” diýen setirdäki **“Hind”** ülke ady we onuň poetikasy şygryň umumy many-mazmunyny baýlaşdyrýn çeper-mysaly serişde bolup gelmegi bilen bir wagtda, birinjiden, özüniň ýerleşen bendi şahyranalygynyň we manysynyň, ikinjiden, Magtymgulynyň “Hindistan” ýurduna bolan yhlasynyň ägirtliginden habar berýär. “Gözüm gaýra düşmez, köňül eglenmez, Magtymguly, sözlär tili türkmeniň” diýýän şahyryň “ýeriň ýagşysyna” bolan yhlasynyň güýçlüdigini “Ýaryň ýagşysy” diýen eserde başga hiç bir ýer-ýurduň ady tutulman, diňe Hindistanyň ýatlanmagy hem goşmaça maglumat bolup hyzmat edip biler. Ýogsam bolmasa, “Gürgenin”, Soňudagy”, “Hasar dagyndadyr” diýlen goşgulardaky waspnamalary nazara alanynda, Hindistan ýada düşmejek ýaly. Emma ady tutulan goşgulary döreden ussadyň ýadyndan Hindistan çykmandyr. Mahlasy, Magtymguly bilen Hindistanyň arasynda dil bilen düşündirip bolmajak inçe ylahy ylham birligi bolmaly! Diýjek bolýan zadymyz: eger şahyryň ýerine şygry “Hindistan” döretmeli bolan bolsady: “Durna, gaz mesgenin umman eýlediň, Pyraga bagş eýläp şygryň ýagşysyn” diýerdi!

22. 03. 2021.

Magtymgulynyň **“Ynsan ýaratdy”** atly goşgusy barada öňde: (seret: DEKEN [دکن], “Ynsan ýaratdy”) gürrüň edildi. “Ynsan ýaratdy” atly goşgy hem “Hindistanyň” duşundan geçip bilmändir. Ony häzir görelin:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,

Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

Allatagalanyň gudraty barada gürrüň etmeli bolsa, Magtymguly ylhamynyň “Hindistana-da” ýüz tutmagy öz-özünde düşnükli bolan häsiýete geçipdir, şygryýetiň uslyp özboluşlylygynyň bir alamatyna öwürlipdir. “Hindistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Ynsan ýaratdynyň” waka ýordumyna goşandyny goşmagyndan öte, özüniň oturan bendindäki meşhur ýer-ýurtlara “egin deňläp”, Allatagalanyň gudratyndan tassyklamak bilen bir wagtda, Magtymgulynyň özüne bolan garaýşyndan habar bermek borjynda-da berjaý edýär.

22. 03. 2021.

Magtymgulynyň “Rowan oldy” diýlen goşgusy hakynda önünde (seret: BADAHŞAN [بدخشان], “Rowan oldy”) gysga seljerme-söhbet edildi.

Diňe bir meselä ýüzlenýän şygrylar Magtymgulynyň döredijiliginde seýrek duş gelýär. “**Rowan oldy**” hem şol kysym şygrylaryň biri. Seýrekliginiň ötesinde, gozgalýan meseläniň, has takygy, kimiň “rowan bolandygy”, ýagny kime bagyşlanandygy açyk ady tutulyp mälim edile-nok. Emma şol ady agzalmaýan beýik Şahsa degişli hereketler şahyrana şekilde şeýlekin takyk beýan edilýär welin, onuň Kimdigi “aýnadaky” ýaly äşgär görkezýär. Bu şahyrana tilsim “Ba-dahşan” diýlen ýer-ýurt babatda bolşy ýaly, beýleki mekanlarda-da ussatlyk bilen işledilipdir. Bu ýagdaý aşakdaky bende-de mahsus. Bendi okalyň:

Magtymguly, Rumystana,
Çaldy gylyç Hindistana,
Badahşana, Türküstana,
Ýedi yklyma han oldy.

(“Rowan oldy”, II, 161 s.)

Bu bentedäki “**Hindistan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özüniň maglumat goşandy bilen, “gylyç çalanyň” Muhammet (s.a.w.) pygamberdini yşarat edýärkä, Onuň ýer ýüzündäki şan-şöhratyny, adamzat ähline eden deň-taýsyz haýyr-sogabyny alamatlandyrýar.

23. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Kürs çykar**” diýen goşgusy, görer göze, dini mazmunly eser ýaly görün-ýär. Şonuň biçeme däldigini: “Hakykatda ýola giren derwüşler, Pelle-pelle Sidre bile Kürs çy-kar.”, “Arwah bar hem jyn bar, peleň bar, gurt bar.”, “Ysrapyl sur çalsa, ýer-gök egilse, Şeý-tan har-har ursa, daglar ýykylsa.”, “Çilten, abdal gider, gaýyp galandar, Dogagöý hiç galmaz, boşanar bender.” ýaly setirler mälim edýär. Emma goşgynyň dini mazmuny çeninde durmuşy äheňli setirlerleriniň hem orun alandygy gözden gaçanok: ”Başçysyz, pähimsiz ýola girenler, Ýolun şeýtan urar, ýoly ters çykar.”, “Arwah bar hem jyn bar, peleň bar, gurt bar, Gaýgy bar, gussa bar, ýol daşdyr, dert bar, Ýola girer bolsaň, niçeme şert bar, Şertsiz ýola girseň, garşy bars çykar.” Mahlasy, dini we dünýewi waka ýordumlary, şahyrana beýanatlar goşgynyň “terezisini” taýlaýan öwüt-ündewler bolup özüni görkezýär. Magtymgulynyň dini yktygatyna belet adamlar goşguda ahyrýet hadysylarynyň beýan edilmegini we yslam wagzynyň ýeterlik orun almagyny kanuny bir ahwal diýip düşündirerler. Bizem şonuň şeýledigine ynanýarys. Akyldaryň ýaşan

zamanasynda türkmen (aslynda, tutuş musulman Gündogary) jemgyýetçiliginde ýeke-täk syýasy-ahlak terbiýeçilik guraly bolup, yslam dininiň hyzmat edendigini nazara alanymyzda, dini we dünýewi gatnaşyklaryň deň derejede bolandygyny görmek kyn däl. Goşgudan getirilen ýokarky mysallaryň tassyklamalaryna görä, dini düşüňjeler dünýewi durmuşa, edil şonuň ýaly-da, maddy ýaşayyş ylahyýete hyzmat edipdir. Bu arkadaşlyk diňe “Kürs çykar” goşgynyň mazmunyny we ony gurnaýan poetikasyny alamatlandyrmaz, eýsem-de bolsa, ony döreden Magtymgulynyň hem kalby ylahyýet-imanly dünýewi Adam bolandygyndan habar berýär. Şu “deňagramlylygy”, belli derejede, biziň göz önümizde duran ýer-ýurt atlary hem mälim edýär. Bendi okalyň:

Ysrapyl sur çalsa, ýer-gök egilse,
Şeýtan har-har ursa, daglar ýykylsa,
Deçjal dünýä inse, goşun ýygylsa,
Yzy Hintde bolar, öňi Kars çykar.

(“Kürs çykar”, II, 190 s.)

Şeýle seredeniňde, bent durşuna, ýagny “garyndysyz” öňde-soňda bolmaly ylahy hadysany aňladýan ýaly görünýär. Emma ünsli garasak, onuň maddy-dünýewi “garyndysyny”, ozaly bilen, biziň “Hind” (“Hindistan”) ýer-ýurt adymyz we onuň poetikasy özüniň dünýewi barlykdaky ölkedigi arkaly mälim edýär we “Deçjal dünýä inse, goşun ýygylsa”, başy Karsdan başlaýan goşunyň tä Hinde çenli uzalyp gitjekdigini aňlatmak bilen, şygryň many-mazmun, duýgy-düşünje “Hazynasyna” degerli goşandyny goşýar. Şunuň bilen, “Hindiň” özi we poetikasy hakynda aýtmaly sözüimizi aýtdyk hasap edip, gürrüňi jemlesek jemläýmelidik. Emma Magtymgulynyň we döran goşgynyň, galyberse-de, her setirde “iner ýükli” mazmuny aýdýan halyny, özüni hiç bir zatdan bihabar gapyllar hatarynda tutýan pes pälligi, üstesine-de, haýsy meselä ýüzlense, ýüzlensin zamanasynyň taryhy-ahlak şertleri, il-günüň duçar bolan ahwaly baradaky oýlanmalary hemra edinendiginiň hatyrasyna, “Kürs çykar” goşgynyň jemleýji bendini gürrüňimize dahylly edýäris:

Magtymguly aýdar, bir zat bilmezem,
Işler bardyr, hötdesinden gelmezem,
Eý, ýaranlar, bu nädendir, bilmezem,
Hydyr diýip el urdugym, hyrs çykar.

24. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: AMMAN [نآمع], “Harap eýlär”) seljerme-gürrüň edilipdi. Onda otuza ýakyn ýer-ýurt adynyň orun alandygy bellendir. Şolaryň içinde “Nindistan” diýlen öлке hem ýatlanylýar. Gepiň gerdişinde aýtsak, Hindistan ýatlanmajakmy diýsene, ol Magtymgulynyň hemişelik höwesine öwrülen öлке ahyry. Ony Hindistanyň akyldaryň döredijiligine iň köp ornaşan ýer-ýurt atlarynyň biridiginden hem çen etmek mümkin. Mahlasy, “Harap eýlär” özüniň aşakdaky bendinde Hindistany dile getirýär.

Kaşgary, Hotany kapyr hind eger,
Hytaýa asmandan kejdumlar ýagar,
Her kejdum düýe dek bir-birge deger,
Hindistany ab-le, zar harap eýlär.

(“Harap eýläär”, II, 213 s.)

Sözlük: ab – suw, ýagyn-ýagmyr; zar – birinji asyl manysy, “aglamak, eňremek, bir zady ýa-da birini gaty göresi gelip, ýüregi atygsamak, ikinji manysy “ejizlemek, pakyr hala” düşmek. Biziň düşünişimizçe, “Harap eýläär” “zar” diýen düşünjäniň ikinji manysyndan söz edýär.

Bentdäki beýleki ýer-ýurtlar hakynda öz ýerlerinde gürrüň etmäge çalşarys. Häzir nobat **“Hindistan”** diýlen ýer-ýurt adynyňky we onuň poetikasyny. Goşgynyň beýany Hindistany suw bilen ýoksullygyň harap etjekdigi barada maglumat berýär. Ýöne ol haçan boljak? Ahyret ýakynlandamy ýa gelip alna direlendemi ýa-da barlygyň zeminde dowam edýän zamanlaryndamy – bir Alla biler! Magtymgulynyň açyk dile almadyk zady hakynda biz gapyl halymyz bilen bir zatlar aýtsak ýerlikli bolmaz. Biziň aýdyp biljek sözümiň – “Hindistan” diýen ýer-ýurt we onuň poetikasy Magtymgulynyň welilik üşüğine goşundy bolup hyzmat edýändigini bellemekdir.

24. 03.2021.

Magtymgulynyň **“Bu dünýä”** diýen goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä”) barada gysgaça maglumat berildi. Akyldaryň “Bu dünýä”, “Harap eýläär” diýen goşgulary mesele we ruhy taýdan tapawutly bolsa-da, olary birleşdirýän käbir alamatlar ünsi özüne çekýär: goşgularyň ikisi-de köp ýer-ýurt atlaryny özünde jemleýär. Ikisi-de maglumat baýlygy we poetika köp dürlüligi bilen beýleki eserlerden görnetin tapawutlanýar. Ýene bir birlik – uçursyz sowatlylyk bilen takyk hem kesgitli gürrüň edýändikleri. Sowatlylyk babatda öz duýgy-düşünjämizi mälim etmek isleýäris.

“Harap eýläär” atly goşgy umumy maglumatlaryň daşyndan otuza ýakyn ýer-ýurduň haçanam bolsa, bir wagt başyna injek pajygany, üstesine-de, ol ýowuz ykbalyň biri-birinden parhly boljakdygyny, ýagny jugrafiýasyna, jemgyýetçilik gurluşyna, tebigy şertlerine, dini ygtykatyna, milletiň ahlak-töre gatnaşyklaryna we beýleki sebäplere esaslanýan otuza ýakyn pajyga dürlüligini beýan edýär.

“Bu dünýä” goşguda tutuş ýer ýüzüniň, yklymlaryň tutýan giňişlikleri baradaky ölçeg-görkezijilerden başga, on baş sany ýer-ýurduň hersine degişli bolan jugrafiýa göwrümi takyk sanlar arkaly beýan edilýär.

Bu iki goşgynyň häsiýet birlihi barada oýlanaňda, XVIII asyr ýarym feodal-dagynyk türkmen durmuşy göz önünde janlanýar. Mekdep-medreseleriň selçeňligi bir tarapdan, bar bolanlaryň hem dünýewi bilimi ileri tutmandygyndan ötri, Magtymgulynyňky derejede jugrafiýa maglumatlaryna eýe bolmaklygyň şol döwürde adatdan daşary hadysa, ýagny keramatly bolup görnendigini çen edip bileris. Ony diýsek, ýeterlik ylym-bilimli häzirki zaman türkmenleri üçinem geňgaldyryjy sowatlylyk bolubam görünýär.

Magtymgulynyň okymyş ussat bolandygyna şübhe ýok. Ýöne şonça takyk maglumatlary berip bilýän ylym ojalarynyň goňşy-golam milletlerde baýaky, hakyna seredeninde, olaryň hem sowatlylygy türkmenlerden “päh” diýerlik tapawutlylykda bolmandyr, tutuş Gündogar ýurtlarynyň birden-birinde bar bolandygy hem gümana. Bar bolan halatynda-da ol ýurduň ayak ýeterden uzakdygyny hasap etmäniňde-de, dil, ýazuw başgalygy uly böwet bolandygyna söz ýok. Magtymguly ol maglumatlary ylmy çeşmelerden ele salyp aýtmadyk bolsa, belki, öz çen-takmyny pikirini mälim edendir diýip biljek adamlar düýpgöter ýokdur diýip bilmeris. Bilip bolmaz, şeýle garaýyşla gabat geläýsek, jogabyny şindiden Magtymgulynyň: “Görmesem, söýlemen oý bile çenden” diýen öz sözleri bilen taýyn edip goýmagymyz gerek.

Magtymgulynyň jugrafiýaçy bolmandygy döwürdeşlerine belli bolupdyr, ol şu günler bize-de belli, eýsem-de bolsa, bolaýan halatynda-da, onça takyk maglumat adaty zehine baş bermez diýip bileris. Diýip biljek zadymyz ol ahwal – sowatly zehiniliginiň daşyndan ylahy yla-

myň keramaty bilen kemala gelen hadysadyr. Şu pikiri beýleki ýer-ýurtlar hatarynda, häzir ýüz tutmaly meselämiz “Hindistan” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, köp babatda, tassyklaýar. “Hindistanly” bendi okalyň:

On iki mün ağaç jaýy-Hindistan,
Alty mün ağaç ýol arzy-Rumystan,
Dört mün Saklap, Senjap, dört mün Zeňistan,
Göýä geçip barýan sildir, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

“On iki mün ağaç jaýly (*ýerli*)” Hindistan özüniň tutýan giňligi we poetikasy bilen, tutuş goşgynyň, şol bir wagtda, özüniň ýerleşen bendiniň Magtymgulynyň welilik ylhamynyň kuwwaty bilen dörändigini mäkäm “perçinleýär”.

25. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Pisat dünýädir**” diýen eseri hakynda önde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Pisat dünýädir”) maglumat berlipdi. “Pisat dünýädir” on bentden düzülen goşgy. Şular ýaly “uzyn boýly” goşguda birnäçe ýer-ýurt atlary ýer alajak ýaly. Göwne gelýän şu çaklamanyň tersine – goşgy bary-yogy iki sany ýer-ýurt adyny getiripdir. Diýmek, Magtymguly şygryýetiniň ýer-ýurt atlary we olaryň poetikasy meselesinde umumy “matematika” tabyn bolmadyk öz “arifmetikasy” kemala getiripdir diýen netije gelip çykýar. Ol iki ýer-ýurduň ikisem bir bentde gelýär. Bu “deňlemäniň” hem mantyklaýyn hikmeti, öz hasaby bolmaly. Bendi okalyň:

Çyn-Maçyny goýdy zulum astynda,
Dowzah açar boldy zemin üstünde,
Hindistany ah-u zaryň kastynda –
Goýup baran, görüň, pesent dünýädir.

(“Pisat dünýädir”, II, 260 s.)

Setirdäki “Çyn-Maçyn” we onuň poetikasy barada önde (ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Pisat dünýädir”) başardygymyza söhbet edipdik. Eýsem-de bolsa, ýene kelam-agyz sözleşek, kem bolmaz. Çyn-Maçyn (*häzir “Hytay” ady meşhur*) tutýan ýer ölçegi, millet gürlügi, döwletiniň kuwwatlylygy, dünýä belli bolan diwary bilen meşhur bolan ölkäni dowzaha (“Dowzah açar boldy zemin üstünde”) öwürüp bilen pisat dünýä hiç bir ölkäni sylap goýmaz diýen ýaly poetika mantyklaýyn özüni äşgär edýär. Şonuň hakykatdan-da şeýle bolandygyna “Hindistan” diýlen ýer-ýurt ady hem şaýatlyk edýär.

“Hindistan” diýlen ýer-ýurt, ozaly bilen, Magtymgulynyň şygrylary, galyberse-de, agzeki we ýazuwly çeşmelerden bilşimiz ýaly, gözelligi mekany, ynsan durmuşyna ýakymly tebigat şertleri, aýdym-saz şirinligi, sungat täsinligi, haýwanat dünýäsi bilen her kimiň höwesini imrindirip durandygyna garamazdan, bu dünýä ony ýas mekanynda (“Hindistany ah-u zaryň kastynda – Goýup baran, görüň, pesent dünýädir.”) öwürüp bilýän pisat dünýädir. Dünýäni täzelemek, abadanlaşdyrmak, bagtyýar etmek Allatagalanyň ynsana beren hak-hukuky, ukybydyr diýlen ýaly duýgy-düşünje “Hindistan” diýen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň göze görünmeýen “aşakdaky akymy” boýunça hereket edýär. Onuň hakykatdan-da, şeýledigine dünýämiziň häzirki zaman ýagdaýy gümansyz şaýatlyk edýär.

26. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Onda bu muhammes şekilli goşgynyň hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärik adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütün ynsan kowmunyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini, Onuň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýändigini belenilipdi. Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda”, kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär. Biz bu maglumaty ýönelige ýatlamadyk. Ýokarda gürrüňi edilen “Pisat dünýädir” diýen goşgynyň on bentden durýandygy, bary-ýogy hem iki sany ýer-ýurt adynyň tutulýandygy barada aýdypdyk. Indi ikisini-de döredeniň Magtymgulydyny nazara alyp, goşgularyň bent sanlaryny we özlerinde saklaýan ýer-ýurt atlarynyň hasabyny ýene bir gezek ýatlasak, baş bentli muhammese iki ýer-ýurt, on bentli murapbaga kyrk sany ýer-ýurt degişli bolaýjak ýaly, umumy “matimatikanyň” “deňlemesi” şu töwra. Emma akyldar şahyryň umumy “matematika” garaşsyz bolan öz “ariftekasynyň” bolandygyny, onuň hem eseriň tebigatyna laýyklykda poetika sanyny kesgitleýändigini goşmaça maglumat hökmünde bize mähim edýär. Dogrudan-da, “Bilbil nalasy” goşgynyň göz önüne tutan meselesi – waspnamasy ýer-ýurt sanynyň köp bolmagyny, şonça mukdarda-da poetikasynyň dürli bolmagyny talap edýär. Şonuň anyk mysaly hökmünde goşgynyň dördünji – aşakdaky bendine ýüzlenmek bolar:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Goşgudaky ýer-ýurt atlarynyň gylla ýaryny özünde saklaýan bu bentde biziň nazarymyzda duran “Hind” (“Hindistan”) hem orun alypdyr. Beýleki “Hindistanly” goşgularda bolşy ýaly, bu muhammedäki, hususan-da, bu bentdäki Hind gözellik mekany, ynsan durmuşyna ýakymly tebigat şertleri, aýdym-saz şirinligi, sungat täsinligi, haýwanat dünýäsi, millet we ynanç dürlüligi, esasan hem, ýerleşim ýeriniň uçursyz giňligi, has takyklygy, “**On iki müň agaç jaýy**” **Hindistandygy** bilen (“*Bu dünýä*”) hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan berlen pygamberliginiň Güneş bolup bütün ynsan kowmunyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini tassyklaýan maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär.

26. 03. 2021.

Magtymgulynyň “**Jan içinde**” diýen eseri hakynda biraz: (seret: BAGDAT [بغداد], “Jan içinde”) durlup geçildi. “Jan içinde” 28 bentden düzülen çaklaň poema. “Goşuk” şekilli, setirler ýedi bogunly, içki säginmesi 4+3 bogundan ybarat bolup, eser ýeňil okalýar. Eser ilkinji bentde: “Pikir kyldym ýer-gögi, Akylsyz jan içinde. Gördüm, jan hem “Alla!” diýr, Et, siňir, gan içinde.” diýip, baş meselesini kesgitleýär. Ikinji bent Allatagalany bir bilip, Onuň ýoly bilen gitmeseň, uly armana galjakdygyndan duýguly gahrymany, diýmek, tutuş ynsanýeti habarly edýär: “Gider ýoluň bilmeş, Dogry ýola gelmeş, Haky ýada salmasaň, Galdyň arman içinde.” Bu iki bent birbada goşgy şu töwra wagyzy-nesihatlar bilen ýoluny dowam edäýjek ýaly görkezýär. Emma Magtymgulynyň şygryýetinde başda dörän çaklamanyň känbir işe ýarap barmaýandygyndan habarly okyjy üçin, meseläniň adam durmuşyndan ösümlüklere, haýwanat dünýäsine sapyp gidýändigini abysyz geňlik hem bolup görünmez. Dogudan-da, üçünji bentde ösümlükler söz nobatyny alýar-da: “Ýerden çykan nebatlar, Gyzyň güller, gök otlar” diýip, özüniň “gapyl adam” üçin timsaly gep bolup hyzmat edýändigini mähim edýär.

Soňraky iki bendiň birinde ynsan nebsiniň gözellere duş bolup, iýip-içip hezil edip gezmek arzuwyny, ondan soň-da köňlüň soňy gelmän ham-hyýallary besläp ýaşayandygyny şahyrana dilde beýan edýär. Başinji bentden geçenden soňra “Jan içinde” ýokarda aýdylan ynsan tebigatyna tymsal bolsun diýip, ugrybir ýigrimi bendinde haýwanat dünýäsiniň, aýratyn-da, ganatlylar toparynyň Allatagalanyň permanyna laýyklykda ýaşayandygyny anyk sypatlandyrmalar arkaly suratlandyrýar. Aslynda, bu takyklyk biziň wezipämize girmese-de, girýän däl-dir welin, biziň maksadymyz poetikanyň eseriň beýanat gurluşyna ýetirýän şahyrana täsirini, diýmekden, “poetika” düşünjesiniň tehniki serişde bolup däl-de, şygryýetiň “gan damary” bolup, uly-kiçi ähli barlygyna hyzmat edýändigini göwnüböleklere ýetirmekden ybaratdyr.

Herki zadyň öz göwni bar, adam hakynda etdikmi, diýmek haýwanat dünýäsiniň wekilleriniň in bolman-da, atlaryny ýatlamasak, edebimize gelişmez: Kepderi, Bilbil, Garynja, Leglek, Ýarasa, Anka, Bezgek, Dummuý, Durna, Baýguş, Yshak, Musyja, Laçyn, Turaç, Ördek, Gaz, Gumry, Tawus, Kaknus, Toty, Torgaý, Gögerçin, Keyik, Gurt.

Şonça bentli poemada öňi-soňy üç sany ýer-ýurt ady duş gelýär diýseler, özgeleri biljek däl, özümüz, şol mesele bilen meşgul bolýan adam halymyza geň galardy. Ýigrimi sekiz bentlik möçber nire, üç ýer-ýurt niräň gürrüňi! Her näçe geň bolup görünse-de, diňe üçdugi hakykat. Bu hakykat bize Magtymgulynyň şahyrana “arifmetikasyň” ýene bir gezek ýatlatmaýarmy?! Bentleri okalyň:

Durna diýr: “Per açar men,
Bagdat suwun içer men,
Gyş Hindistan göçer men,
Lälezeran içinde”.

Gumrular owaz bilen,
Tawus işi nüz bilen,
Kaknus guş müň saz bilen,
Şol Hindistan içinde.

(“Jan içinde”, II, 358 s.)

Ýokarky bentde “Bagdat” we “Hindistan” diýlen ýer-ýurt atlary duş gelýär. Näme üçin, alaböle Bagdat, Hindistan, Kengan saýlanyp alyndyka diýen ýaly sowaly özümize bereliň. “Bagdatly” mesele öz ýerinde seredilipdi häzirikçe, “Kenganly” gürrüň hem öz nobatyna garaşsyn!

Gyş pasly maýyl bolýan ülke diňe Hindistan däl ahyryn. Magtymgulynyň ony bizden oňat bilendigine şübhe ýok. Biziň takyk bilmeýän zadymyz – Magtymgulynyň kalbyndaky we şygryýetindäki ýatan “çuňlugyň haýsy gatynda” Hindistanyň orun alandygyny çen-takmyn hem edip bilmeýändigimizdir. Bir eserde iki gezek “Hindistanyň” gelmegi diňe poetikasyna mälimdir. Meseläniň ýokuş ýeri-de ol poetikanyň diline düşünip bilmeýändigimizdir.

27. 03. 2021.

J

(JAMYÝAN) JAGANYÝAN [جغانیان] – Jeýhunýň ýokary akymynda, sag kenarda ýerleşen gadymy we taryhy welaýat. Oňa Saganyýan we Çaganyýan hem diýlipdir. Ol Özbegistanyň Surhanderýa welaýatynyň çäklerinde ýerleşipdir.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada önde (seret: BAGDAT [دادغب], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Onda muhammes görnüşli bu goşgynyň hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärik adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütün yn-san kowumynyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini, Onuň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýändigini belenilipdi. Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda”, kyrkdan gowrak ýer-ýurdyň ady geçýär. “Bilbil nalasy” goşgynyň göz önüne tutan meselesi – waspnamasy ýer-ýurt sanynyň köp bolmagyny, şonça mukdarda-da poetikasynyň dürli bolmagyny talap edýär. Şonuň anyk mysal hökmünde goşgynyň dördünji – aşakdaky bendine ýüzlenmek bolar:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
 Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
 Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
 Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
 Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Goşgudaky ýer-ýurt atlarynyň gylla ýaryny özünde saklaýan bu bentde biziň nazarymyzda duran “Jamyýan” hem orun alypdyr. “Jamyýan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bentde ady geçýän beýleki mekanlar bilen “deňdeş agzalyk” hukugyna eýe bolup, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan berlen pygamberliginiň Güneş bolup bütün yn-san kowumynyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini tassyklamagyndan daşgary, bendiň sazlaşygyna (kapyýasyna) öz goşandyny goşýandygy bilenem, şygirdaky wajyplyklygyny açyk-seçik sergileyär.

06.09.2021.

JENÄDIL [جنادل] – “Jenabyl (a. Jena: bil) – ýer we adam ady; hezreti Aly şoňa garşy uruş edipdir. Bu söz Jenadyl şekilinde hem gelýär.”¹

JENÄDIL [جنادل] – “Jinädil “jindil” sözüniň köplügidir. Jindil bolsa “daş” diýmegi aňladýar. Müsüre golaý ýerleşen, Nubiýe ülkelerine degişli bolan Uswanyň ýokarsynda ýerleşen bir ýer ady. Abu Bekr Herewi aýtdy: Jinädil Niliň ortasynda somalyşyp çykyp duran daşlara aýdylýar. Haçan-da Niliň suwy köpelende şol daşlaryň üstünde çyralar ýakylýar. (*Megerem, daşlaryň üstüni suw örtüp, gämileriň daşlary süsmezligi üçin edilýän bolsa gerek – Toýly Muhyýew*) Onsoň suwuň köpelendigini adamlara buşlaýarlar. Buşlaýan adam özi üçin niýetlenen kiçijik gaýyga münüp, suwuň köpelendigini adamlara buşlamak üçin suwuň ýüzünde galýar.”²

Magtymgulynyň “**Alydyr**” diýen goşgusy barada önde: (HAÝBAR I [خبير], “Alydyr”) dur-lup geçildi. Şol ýerdäki seljerme-söhbetleriň üstüne hezreti Alynyň edebi keşbiniň türkmen nus-gawy edebiýatynda şöhleleniş sypaty hakyndaky garaýşymyzy hem goşmak isleýäris. Hezre-ti Alynyň adaty adam şekildäki sypaty-da, onuň gahrymanlyçykly sypaty-da hakykat ýüzünde dini mazmunly amallara berk baglanyşyklydyr. Türkmen nusgawy edebiýatymyzda, aýratyn-da Magtymguly ýaly ulama söz ussatlarynda şol amally sypatlara agram berlip beýan edilýär, surat-landyrylýar. Emma watançylyk-gahrymançylyk meselesiniň has güberçeklenip hem-de anyk ta-

¹ Aşyrapur Meredow. Nagtymgulynyň düşündirişli sözlügi. I bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 326 s.

² ۱۳۹۸ بیروت، عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرّومي، معجم البلدان، الشيخ الإمام شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرّومي، بيروت، ۱۳۹۸. Mugjemul-buldan. 2 tom, Beýrut, 1397 (h.k.).166 s.

ryhylaşyp başlan döwri – XIX asyrdan ýaşan söz ussatlarynyň şygrylarynda hezreti Alynyň edebi keşbiniň batyrgaýlyk, gahrymanlyk sypatlary durmuşy-maddy many-mazmuny bilen öňe saýlanyp, il-güni, topragy söýmek, ony ýowuz ýagylardan goramak ýaly nesil terbiýesiniň düzüm bölegine öwrülýär. Onuň anyk mysaly diýip, Seýitnazar Seýdiniň döredijiligini belläp bolar. Şeýlelikde, hezreti Alynyň edebi keşbi iki sypaty bilenem, köp babatda, millileşipdir. Türkmen gojalarynyň ýerinden turjak bolanda ýa-da bir irnik işe meýil edende: “Ýa, pirim Aly!” diýmegi şonuň üçindir. Türkmenleriň içinde “Çarýarlar” ady bilen belli bolan dört halyfyň arasynda hezreti Alynyň has meşhur bolandygy hem onuň türkmenleşendigidinden nyşandyr.

Magtymgulynyň “Alydyr” diýen goşgusynda orun alan ýer-ýurt atларыndan biri “Jenädili” diýlen salgyny we onuň poetikasyny özünde saklaýan aşakdaky bent hezreti Alynyň halkyň duýgy-düşünjesinde ýaşayan iki sypatyny-da deňine şöhlendirip, ruhy we maddy ýaşayşy terezi dek taýlamagy ussatlarça başarypdyr. Bendi okalyň:

Zarp uruban Jenädiliň şährine,
Kapyrlara gazap salan, Alydyr.
Göz ýumup açgynça kyrk günlük ýoly,
Düldüle bir parsah kylan, Alydyr.

(“Alydyr”, II, 167 s.)

“Jenädili” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Alydyr” diýen goşgudaky bu şäheriň hem manawy, hem maddy barlyk şekilde şöhlelenmegini kemala getirip, şol mekansyz şol Şahsyýeti göz önüne getirmek mümkin däl diýlen möhümligi orta çykarýar.

06.09.2021.

JEÝHUN [جیحون] – Amyderýanyň gadymy ady. Ol gözbaşyny Owganystandaky Hindiguş dagларыndan alyp gaýdyp, birnäçe ownuk goşundylaryň birikmeginden emele gelýär. Gadymy döwürlerde bu derýa Amu, Amuý, Amuýa, Amun we Amul diýlipdir. “Jeýhun” joşgunly, güýçli, dälüşge diýlen ýaly manylary aňladýar.

“JEÝHUN [Jeýhu:n] Amyderýanyň ýörgünli atларыnyň biri. Ýakut (XIII asyr) ony pars sözi hasaplaýar. Ol IX asyr dilçisi Hamzanyň pikirine salgylanyp, derýanyň öz kenaryndaky Jeýhan şäheriniň ady boýunça atlandyrylandygyny ýazýar (MITT, I, 417 sah.). H. Hasanow Jeýhun sözüni “derýa” diýip düşündirýär (Hasanow, 65 sah.).”¹

Magtymgulynyň meşhur “**Türkmeniň**” diýen goşgusy söze şeýle başlaýar:

Jeýhun-bahry, deňzi-Hazar arasy,
Çöl üstünden öser ýeli türkmeniň.
Gül-gunçasy — gara gözüm garasy,
Gara dagdan iner sili türkmeniň.

(“Türkmeniň”, I, 9 s.)

Mysaldan görnüşi ýaly, goşgynyň diline ilki gelen söz “Jeýhun” bolupdyr. Akyldaryň şygrylarynyň köpüsünde hiç bir sözüň hälki bir “Dile geldi – bile geldi” edilmeyändigini, ýagny many-mazmun, duýgy-düşünje hasapdan sowa geçmeýändigini ýatlasak, onuň poetikasy barada oýlanmaly bolar. Diýeli, ussat “Deňzi-Hazar, Jeýhun-bahry arasy” diýen bolsa-da, many-mazmun nukdaýdan-da, şahyranalyk jäheden-de ýerlikli ýaly bolup görünýär. Gulagymyza del eşidilýän

¹ Atanyýazow S. Türkmenistanyň geografik atларыnyň düşündirişli sözlügi.– Aşgabat, Ylym, 1980, 162 s.

bu ýasama bu nusga bizem öwrenişer giderdik. Emma akyldar ilkinji nusgany saýlapdyr, diýmek, bir sebäbi bardyr.

“Türkmeniň” diýen goşgynyň şahyryň ýaşan zamanasynda türkmen topragy diýlip bilnen jugrafiýasyny Gündogar sebitden, has takykygy, “Jeýhundan” başlamagy, biziň pikirimizçe, tarhy geçmişi – oguzlaryň-türkmenleriň kemala gelip, dünýä ýaýramagynyň salgysyny üm-ýarat edýär. Bu – bir tarapdan. Ikinji tarapdan, Magtymguly zamanasynda türkmen topragynda Çendir, Sumbar, Etrek, Tejen derýasy, Murgap ýaly derýalar bar bolsa-da, Jeýhun iki welaýatyň topragyna hyzmat edýändigini şeýle-de, Aral kölüniň barlygyna çeşme bolup hyzmat edýändigini bilen tapawutlanýardy. Galyberse-de, Jeýhun özüniň adyna mynasyp meşhurlygy bilen, diňe türkmen topragynda däl, dünýäniň ençeme ülkelerinde meşhurlyk gazanypdy. Onsoňam, Beýik Ýüpek ýolunda esasy gonalgalaryň biridigi, kenarynda birgiden düşelgeleri, kerwensarlary jemleýändigini üçin gündogarda, günbatarda ýakyndan tanalýardy. Ahyrda-da, “Jeýhun” diýlen düşünje “Garamum” diýlen söz ýaly, türkmen halkynyň bitişik bölegine, ýagny manydaş düşünjä öwürüldi üçin, geçen asyrlarda-da köpe mälum bolupdyr. “Jehun” diýlen sözüň “Türkmeniň” atly goşgynyň “bissimillasy” bolup gelmegi “bahry-Hazaryň” ähmiýetini hiç bir jähetden peseltmeýär. Her bir gymmatlygyň öz gadyr-gymmaty, halkymyzyň gündelik maddy we ruhy durmuşynda öz ornuny, öz mertebesi bar. Ol akyldaryň “Türkmeniň” goşgusy dörän döwürde-de şeýle bolupdy, ol şu günler hem şeýle.

Magtymgulynyň “Türkmeniň” atly goşgusynda “Jeýhun” poetikasy babatdaky gürrüňimizniň soňunda ýokada bellenip geçilen hususýetleriň daşyndan, şygra belent howala, galkynyş, ruhbelentlik we guwanç doly joşgun çalyandygyny-da bellemelidir.

Jeýhun derýasy türkmen durmuşynyň, galapyn, eşretli ýagdaýlaryny aňlatmak bilen, käteler özüniň adyna kybap bolýan häsiýetlerini, däliligini – birsydyrgyn akman, möwçli tolkunlary bilen pajygaly ýagdaýlary-da ýüze çykaryp durupdyr. Magtymgulynyň şygryýetinde Jeýhun oňaly we oňaysyz taraplary deňine poetiki serişde bolup hyzmat edipdir. Oňaly tarapy duýguly gahrymanyň duýgy-düşünjesini çeper keşpli açmaklyga gulluk eden bolsa, oňaysyz gylyklary şygryň ruhy ejirlerini açyp görkezýän poetiki serişdelik hyzmatyny berjaý edipdir. Bu ýagdaý akyldaryň şahyrana adalatyny alamatlandyran durmuşa kybaplykdyr.

Magtymgulynyň “**Terk eýleme bu mekany**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: HINDISTAN [هندوستان], “Terk eýleme bu mekany”) giňişleýin seljerme-maglumatlar berildi. Magtymgulynyň on alty bentden ybarat “Terk eýleme bu mekany” diýen goşgusynyň altynjy bendinde “**Jeýhun**” söze goşulyp, duýguly gahrymanyň ruhy dünýäsini açýan bir alamat bolup gelýär. Ol bent şeýle diýýär:

Beýtinler zaryna dözmän,
Bu jahany ýel deý gezmän,
Umman içre girip ýüzmän,
Bikarar kyldym Jeýhun.

(“Terk eýleme bu mekany”, I, 44 s.)

Bu bentedäki “**Jeýhun**” öz-özlügendäki, ýagny öz tebigy kada-kanuny bilen meşgul bolup, ynsanlaryň manawy ýaşayşyna dahyly bolmadyk (*ol maddy manysynda hakykatdan-da şeýle*) närsä bolman, eseriň many-mazmununy nepislik bilen açmaga hyzmat edýän şahyrana düşünje bolup hyzmat edýär. Ol düşünje özüniň tebigy-maddy närsäni aňladýandygyna garamazdan, mukaddes we meşhur ulamalar hatarynda (*Nuh pygamber: “Öter bolsaň ol ummandan, Meger; goldar Nuhy nebi.”*, *Döwletmämet Azady: “Her dem ýatlap, gan aglaram, Kyblam – atam Aza-*

dyny”, Lukman hekim: “Uly iller nähoş boldy, Hak, uzatgyl ol Lukmany”. Altynjy bentden soňra: Hudaý, Kurany Kerim ýaly mukaddes düşünjeler dile getirilýär) orun alýar-da, asyl manysynyň daşyndan göçme manyly aňlatmany, ruhuňy belent tutup ýaşamak, ylham şatlygynyň goýnuna girmek, hyjuwly bolmak, ýaşayyşa yhlaslylyk, hyruç ýaly howalaly poetikany kemala getirýär. Ol poetika bolsa Magtymgulynyň bu şygryny hem Magtmguly ussatlygynyň belentligine we çuňlugyna alyp barýan çeperçilik serişdesiniň bir ugurdaşlyk şekili ynsan kalbynyň we aňynyň öýjüklerine ornaýan ruhy-eşretli närise bolup özüni ykrar etdirýär. Bu şygrydaky **Jeýhun** geçen asyrlarda şeýle bolupdyr. Şu günlerde-de şeýle, belki, has möwçlüdir. Çünki Jeýhunymyz maddy mazmuny bilenem akyp ýatyr. Alhamdulillah!

Ol bende öz-özlüginde garanymyzda-da “Jeýhun” düşünjesiniň ýerine ýetirýän poetikasy kiçi-girim däl. Bendi täzeden okap göreliň: hossarsyz galan ýetim-ýesirlere delalaty degmän, bu jahanyň çar tarapyňy gezmän, ummanlarda ýüzmän, köňül çökgünligi bilen ýaşamaga mejbur bolup, Jeýhunynyň (“hyruçly ýaşayyşyň” manysynda) “gözlerini” ýolda goýdum diýlene ýakyn many-mazmuny okamak mümkin. Bu – biziň pikirimizçe, şeýle. Başgalar has düýpli mazmuny hem okap bilerler!

Magtymgulynyň “**Jeýhun**” dile getiren eserleriniň biri-de “**Kaýda sen?**” atly goşgusy. Ilki “Jeýhunly” bendi okalyň:

Ýyglar boldy dagy-daşlar ol rowany sil bilen,
Hak alnynda nalyş kylmyş Jeýhun bahry, Nil bilen,
Bag içinde ýesir bolmuş bilbil, bakyň, sünbül bilen,
Pederim Azady ýyglar ýomut, gökleň il bilen,
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?

(“Kaýda sen?”, I, 53 s.)

Bu mersiýe ussadyň öz şygryýetinde bolşy ýaly, biziň pikirimizçe, tutuş türkmen şygryýetinde özüniň gozgaýan meselesi bilenem, poetikasy bilenem elýetmez derejä göterilen taýsyz eserdir. Bu sözleriň howaýy bir tassyklama bolup görünmezligi üçin, meselesi barada-da, poetikasy barada-da, töwerekleýin bolmasa-da, durup geçmegimiz mümkin. Olar biziň “**Jeýhunly**” gürrüňimiziň has düşnükli bolmagyna kömek eder.

“Kaýda sen?” diýen goşgynyň ýüzlenen meselesini şygryň her bendiniň soňunda gaýtalanyp gelýän refren setiriň “walydam” diýen ilkinji sözi üm-yşarat edýär. “**Walydam**” diýen söz arap kökli söz bolup, ony “Sözlükleriň” biri: “Walid – ata”, başga biri: “Walit – ata-ene, dogran”, ýene biri: “Walyda – eje, ene” diýip düşündirýär. Ýazylan ylmy işleriň, “Edebiýat taryhlarynyň”, okuw kitaplarynyň köpüsünde “walyd” “ata-ene” manysynda ulanylyp gelensoň, “Magtymguly atasy Azady hakynda goşgy ýazypdyr, öz ejesi (ýa-da enesi) hakynda ýazmanmy?” diýlen ýaly sowallar okyjylar arasynda ýüze çykyp durýär, aýratyn-da, talyp ýaşlardan köp eşidilýär. Çykgyt höküminde, “walydy” “ata-ene” manyda ulanan işleri yrbaslamak niýet bilen ýatlamaýandygymyzy, belli derejede, “ata-ene” manysynyň saklanýandygyny, ýöne biras ykjam çemeleşsek – “Walydam” sözüniň sypatlandyryma bolup, “Mekge-Medinäm” diýlen sözleriň gelýändigini nazara alsak, “walydam” diýlen düşünje “Enem, ejem” diýlen manylary öňe çykarýär. Ony halk içinde ýörgünli bolan: “Käbäm – enem, kyblam – atam” diýlen durnukly söz düzümi ýa-da edep-terbiýe gören gelinleriň gaýnenelerine “Käbäm” diýip ýüzlenmegi mälim edýär. Magtymguly bolsa il içindäki durnukly söz düzümini has baýlaşdyryp, “walyda” (ene) sözüniň many çäginini has giňeldýär-de, “Medenäni” hem oňa dahylly edýär. Ozaly bilen, ýörite ene (eje) hakynda ýazylan, hususan-da, enäniň aradan çykmagyna bagyşlanan mersiýäniň özge bir goşgynyň nusgawy ede-

biýatymyzyň wekillerinde – akyl-daryň öz döwürdeşleriniň, hatda “Magtymguly mekdebini” kemala getiren XIX asyr ussatlaryň hiç birinde ýatda galjak derejedäki kämil şygryň bize gabat gelmändigini aýtsak, Pyragyny ene hatyrasynyň başyny başlan we bu mukaddes ada mynasyp derejedäki görel-däni görkez-en Beýik perzent atlandyryp bolar. Bu nusga diňe geçmiş edebiyata däl, şu günleriň şygryýeti üçin-de ussatlyk çelgisi bolup hyzmat edýär.

“**Kaýda sen?**” atly goşgynyň poetikasy: ýokarda bellenilinişi ýaly “ene” sözüniň sypatlandyrmasyna “Medinäniň” hem dahylly edilmegi salgy takyklygyny ýüze çykarmak bilen bir wagtda, refren setiriň (*ol hem öz gezeginde bendiň we tutuş goşgynyň*) şahyrana poetikasynyň güýç-kuwwat çeşmesi bolup, üýtgeşik bir şahyrana närseligi bilen, “**ene**” sözüni has-da mukaddesleşdirýän, hatda hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamberiň Hadyslarynda aýdylýan “Jennet – enäniň dabanynyň aşagynda” sözlerine laýyk suratlandyрма bolmak ýaly at-abraýa, ähmiýete eýe bolupdyr. Beýleki bir tarapdan, “Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?” setiriň “ýürek urgusyndan” habar berýän alamat bolup, “**Jeýhunly**” meseläniň hem aň-düşünjelere, kalba has ykjam, duýguly ornamagyna getirýär. Bu, umuman, şygryň tutuş many-mazmunyna, ruhuna gatnaşygyndaky hadysa. “Onuň öz ýerindäki, öz bendindäki ýagdaýy neneňsi?” diýlene meňzeş sowal öz-özünde orta çykýar.

Enäniň wepatyna “Jeýhun” öz bendiniň içinde tebigy hadysa: dag daşlarynyň, dün-derilip gelýän silleriň matamyna goşulyp, Nil derýasy bilelikde Allatagalanyň dergähinde nalyş (“*Hak alnynda nalyş kylmyş Jeýhun bahry, Nil bilen*”) edip ynsanlaşýar, başgaça aýtsak, ynsanyň dünýewi ýaşayşyndaky ruhy ahwalyna ýagşydan-ýamandan dahyly bolmaýan maddy barlygyndan el çekip, duýguly gahrymana raýdaşlyk edýän, hasratyny paýlaşýan manawy mazmuny özüne siňdirýär. “**Jeýhunly**” bu manawy keşbi soňraky setirde “bilbiliň-de” “ýesir bolup” galmagyna getirýär.

Dördünji bentde “Pederim Azadynyň” çekýän awusyny-da alamatlandyrmak bilen, birgiden poetiki many-mazmundan hasyl bolýan duýgylarynyň “Jeýhun bahry” bolup kalplara guýulýandygy bilen “Kaýda sen?” diýen şygry özüniň borjuna bir kemsiz berjaý edýär. Gürrüň şu pursada ýetende ýene bir sowalyň döremek ähtimallygy bar.

“Näme üçin akyl-dar “walydam” diýlen sözüň ýerine “janym enem”, “ene janym” ýa-da “Käbäm enem” diýen sözleri ulanmadyka?” Magtymguly olardan bihabar bolupdyr diýip bolmaz. Ulanybam bilerdi... Emma ulanmandyr. Biz häzir ara 300 ýyla ýakyn wagty ara salyp ol hakynda oýlanýarys. Oýlanmamyzyň hem ýerliklidiginden-de ýa-da däldiginden-de känbir habarymyz ýok. Eýsem-de bolsa, hiç bolmasa, Magtymgulynyň döredijilik dünýäsine içginräk aralaşmaga ymtylyş bolar diýen niýet bilen öz pikirimizi aýtmagymyz gerek. Ýokarda bellenilişi ýaly, akyl-daryň döwründäki nusgawy edebiyatyň sahypalarynda “enäniň wepatyna” bagyşlanan eserleriň ýoň bolmandygy, iň bolmanda, bize tanyş eserlerde duş gelmeýändig-i, galyberse-de, şol zamanyň edebi aňyýetiniň hem dini aňyýete maddy we manawy ýaşayşyň köp babatynda bagly bolandygyndan ötri, her kimiň “walyda” diýen söze düýp-teýkary bilen düşünmek mümkinçiliginiň çäkli bolandygy üçin, şol söze ýüzlenen bolsa gerek diýip pikir edýäris. Üstesine-de, şol döwrüň edebi uslybynyň şu günler araby kökli diýlip bilinýän sözleriniň şygryýetimizde täsirli (*watan, mesgen, menzil, mekan ýaly*) bolup, “ene jan”, “jan ene” söz düzümleriniň adaty gepleşik dilindäki “süňni pes uslyp” hökünde kabul edilendigi, bu söz düzümleriniň diňe halk döredijiligi eserlerinde duş gelip, adaty gepleşik dilindäki heniz “hünärleşme” derejä ýetirilmändig-i, onsoňam türkmenleriň şiwelere baý bolup, her etrapda aýry-aýry sözler bilen aňladylandygy sebäplidir. Şu aýdylanlary kabul edip bilmegimiz üçin “medalyň” beleki tarapyna seredeliň – şu günlerde ene hakynda ýazylan goşgularyň haýsy bolsa-da birindäki “enem jan”, “janym enem” sözleri-

niň ýerine “walydamy” goýup okap göreliň, bada-bat ýadyrgarys we ikisiniň-de şol bir manyny aňladýandygyna garamazdan. döwürleýin uslybyň birgiden özgerişliklere sezewar bolandyna göz ýetireris. Bu gepler geplemäge gep tapman edilen gürrüňler bolman, “**Jeýhunly**” bize beren badalgasy diýip bilýäris. “Jeýhun” ýene-de köp ýerlere bizi alyp gider! Gözbaşy sogulmasyn, Ylahym!

Möminleriň emiri Alydan: “Ata bilen enäniň haky nähili bolmalydyr?” diýip soranmyşlar. Ol: “Onuň näderejede bolmalydygyny Allatagala pygamber aleýhyssalamyň ata-enesi öleninden soň görkezipdi. Çünki olar pygamber aleýhyssalamyň pygamberlik döwrüne çenli ýaşan bolsa, pygamber olary hemmelerden ileri tutardy” diýip jogap beripmiş. Şonda onuň: “Men Adam atanyň perzentleriniň iň sarpalysydyryn we munda hiç bir tekepbirlik ýokdur” diýen sözi bärden gaýdardy. (“Kowusnama”)

Magtymguly “**Meni**” diýen muhammesinde pelegiň duýguly gahrymanynyň ruhuna salan talaňlary, niýet-päliň päkligine garamazdan, oňa duçar edilen ykbalyň pajygalary barada söhbet edýär. Şygryň başky üç bendinde, ýagny “Jeýhunly” bende çenli duýguly gahryman özüniň sezewar bolan külpetlerini, meselem, “Kuýaşymy bent kylyp, dünýäge zar etdiň meni”, “Ötdi ýazym, geldi gyşym, galdym indi sargaryp”, “Akly çaşan, bagty ýatan, bir misgin bigäne men” kimin çekýän jebir-jepalaryny dürli poetiki alamatlar arkaly habar bermek bilen çäklenýär. Mahlasy, muhammesiň başky üç bendi pelegiň elindäki bendilik ruhuny aňladýar. Emma dördünji bende gelende, duýguly gahryman pelek bilen dikleşip biljek güýç-kuwwata eýe bolar. Ol şeýle ruhy “Jeýhundandan” alýar:

Saraýymy bada berip girdim Jeýhun bahryna,
Lemmerleri azm urup atlandylar gahryna,
Guwwas kibi ýüzüp çyksam, duşdum aždard zährine,
Hazan uran kemine men, han kyldy Lutuň şährine,
Tagt ornuna nar üstünde Ispendiýar etdiň meni.

(“Meni”, I, 63 s.)

Ussat bu bendiň başyndaky “saraý” (köşk, mekan) sözüne “gämi” manysyny berýär-de, onuň ýelkenlerine ýel berip, “Jeýhun bahryna” salýar. Jeýhunlaryň tolkunlary bolsa pelegiň etmişleri üçin oňa göz görkezmek niýeti bilen duýguly gahrymanyň kalbyndaky gahar-gazaby özüne geçirip, “gamä” ýokary tizlik berýär. Ol “Guwwas kibi ýüzüp” çykça, pelek ony “ajdar zährine” sezewar edýär. Netijede, “Jeýhun bahry” şahyrana poetikasy pursatlaýyn bolsa-da, ruhy galkynyşy, ýaşayşa bolan howes öwüsginini bagyş eden alamat bolup, muhammesde merkezi (*gepiň gerdişinde aýtsak*, “Meni” şygry *ýedi bentden ybarat bolup*, “Jeýhunly” bent dördünji, ýagny merkezde orun alypdyr. Bu ussadyň aňly-düşünjeli tilsimimi ýa-da ylhamyň tebigatyndan orta çykan ýagdaýmy – muny kesgitli aýtmak kyn. Her halda, biziň çäkymyz: ylhamyň tebigatyndan-dyr) hyzmaty bilen ýatda galýar. Çünki şu bendiň yzky iki setirinde-de, soňraky üç bentden-de başky üç bendiň ruhy saklanýar.

Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny takykklamakda ynamdar çeşmelerden biri bolan “**Şirgazy**” atly goşgusy-da “**Jeýhunly**” ahmal etmändir. On bentlik söhbet soňuna ýakynlaşanda “Jeýhunly” dile almagy özüne borç bilip, şeýle diýipdir:

Kutbda saý gözläp, gümana duşdum,
Neýsan guýdy, umman – gaýnadym-joşdum,

Hoş gal, bu gün Jeýhun bahrydan aşdym,
Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy.

(“Şirgazy”, I, 66 s.)

“Jeýhuny” borç bilendigini biz nirden bilýäris. “Şirgazy” (ozalky neşirlerde we okuw kitapla-rynda – “Gözel Şirgazy”) atly goşgynyň özünden bilýäris: Hywa bilen Gürgeniň (has takygy Aktokaýyň) arasynda nijeme mezil ýatyr, Garagumyň birgiden taryhy ýadygärlikleri, gonalgala-ry, guýulary, öwliýäleri, kerwenlere çelgi bolup hyzmat eden depeleri, obalary... ýatyr. Şolaryň hiç biri on bentde orun almandyr. Ýogsa bolmasa, Diýarbakir, Şasenemiň galasy, Akja gelniň galasy, Aşyk Aýdyň pir, Sarygamyş köli, Kürtüş ata, uly Balkan, kiçi Balkan Gözli ata, Ärsary baba, Ýasha köli, Maşady-Missirýan düzlügi, Ertek derýasy ýaly Garaguma ýa-da sähralyklara aýagy düşen her bir türkmeniň, şonuň ýaly-da saýrylaryň hem ünsüni özüne çeken ýer-ýurtlar-dyr. Ýogsam bolmasa, bu sanalan gadymyýetleriň birgideni akyldarlaryň beýleki eserlerin-de ýatlanylýar, her biriniň öz poetiki hyzmaty bar. Emma “Şirgazy” atly goşguda olaryň hiç biri ýok, ony gaýtalap aýtmagymyzyň, biziň düşünişimizçe, iki sany sebäbi bar. Birinji sebäbi: “...bu gün Jeýhun bahrydan aşdym” diýlen maglumat akyldar sopynyň Hywadadan ymykly arany açandygyny mälim etmek bilen, “Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy, Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy. Ötürdim gysyňy, nowruz-ýazyňy, Gider boldum, hoş gal, gözel Şirgazy.” diýlen derejede bolmasa-da, şonuň bäri ýany ähmiýeti bolan ygtybarly edebi maglumatlygyndan yba-ratdyr. Ikinji sebäbi: akyldaryň duýgy-düşünjeleriniň, mähir-muhabbetiniň, diýmeli, eserlerdäki “Meniň”, köp babatda, ylhamyna ýaran bolan närseleri “Jeýhun derýasy” bolandygyny (muny öňdäki söhbetler tassyklaýar, yzky seljermeler hem oňa güwä geçer) aňladýar. Diýmek, “Jeýhun bahry” Magtymgulynyň şahyryna poetikasynyň wepaly ýaranydyr. “Şirgazy” şony bize ýene bir gezek hatyrladýar. Gowy zadyň ýatladylyp durulmagy gowulygyň artmagynyň bir şertidir.

Durdy Amanekow bilen Kerim Weýisowyň “Magtymgulynyň syýahatlary” atly makalasynda-ky üçünji ulgamy tutuşlygyna anyk maglumat hökmünde kabul edip bolmasa-da, “Şirgazy” goşgudaky: “Hoş gal, bu gün Jeýhun bahrydan aşdym” diýen setir, belli derejede, ylmy terjime-hala dahylly habarlardygyny mälim edýär.

Magtymgulynyň “**Yşk dowzahyna**” diýen gazaly hem soňuna ýakynlaşanda “Jeýhuny” söhbetine dahylly edýär:

Wejhi bilen düşse roýum, ýesir kylar gullary,
Paýy-destimi bent edip, atar Jeýhun bahryna.

(“Yşk dowzahyna”, I, 161 s.)

Gazaldaky “Jeýhun” öz-özlügendäki, ýagny öz-özünü açýan poetiki alamat bolman, beýleki çeperçilik serişdeler bilen içgin gatnaşyk saklap, has mazmunly, has duýga täsirli närsä öwrül-mek derejä göterilýär. Ýogsam bolmanda, beýdiň özündäki göterýän maglum-mazmuny-da kiçi-girim zat däl, hatda oňa “ner ýüki” diýilse lap edildigi bolmaz: ol şeýle bir gözel welin, bir söý bilen ýüzi-ýüzüne düşen Allatagalanyň bendelerini ýesir eýläp, ýagdaý şeýle bolansoň, maňa duş geläýse dagym aýagymy-elimni daňyp, Jeýhun derýasyna atar. Jeýhunyň gylygam özüňize belli, onsoň dadyňa Alla ýetişsin... Şeýleräk bir duýgusal beýanaty özünde saklan beýdiň özem gazalyň kämil gazal bolmagy üçin ýeterlik ýaly. Magtymguly bolman, başga bir zehinli şahyr bolan bolsady, elbetde, güýç-kuwwaty özüne ýeterlik saldamdaky setirler bolup görnerdi, ha-kykatdan-da, kösläp bolmajak eser adyna mynasyp bolardy, okanyň hem, diňläniň hem ondan göwni hoş bolardy! Emma Magtymgula “Jeýhunyň” ýokarda beýan edilen mazmuny kanagat

taparlyk derejede bolup görünmändir. Akyldar “Jeýhunyň” göze görünmeýän, üst akymdan has çasly akýan aşak akymyny-da ýüze çykarmagy niýet edipdir. Akyldar ýüze-de çykarypdyr. Düşündirjek bolalyň.

“Yşk dowzahyna” diýlen goşgynyň adyna nazaryň sataşanda, birbada biri-birine gapma-garşy iki duýgyny – tisingiriji duýgyny we galkyndyryjy duýgyny başdan geçirýärsiň. Yškyň ynsan kalbyny joşdurýandygy, dünýäniň ähli barlygyndan yşk höwesiniň öňe geçýändigini ýatlasak, kalbyň galkynyşy öz-özünden düşnükli bolar. Şol galkynyşyň howasy bilen ýaşayan aşygyň ne-neňsi azaplara duş gelýändigini dünýewi durmuş bilen ýaşan adaty könlüň nukdaýnazaryndan garasak ýa-da yşky dessanlarymyzdaky aşyk-magşuklaryň çekýän horluguny göz önüne getirsek, yškyň agyr bir horlukdygy bilen ylalaşmaly bolarys. Şoňa görä-de, Magtymguly “Yşk dowzahyna” diýende meseläniň ikinji tarapyny göz önünde tutandygyny tassyklamak mümkin. Çykgyt hökmünde aýtsak, yškyň adam oglunyň başyna salýan derdi-belalarynyň, hupbatlarynyň özem, aşyk üçin uly bir lezzet bolup görünýär, ýene-de yşky dessanlary, aýratyn-da Nurmuhmet Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessanynda Mejnunyň mukaddes Käbede edeýän mynjatyny ýada salsak, mesele has aýdyň orta çykar.

Magtymgulynyň “Yşk dowzahyna” diýen gazaly, bir seretseň, dünýewi yşkdan söz açýan ýaly, başga bir nukdaýnazardan – aýry-aýry sözlere ünsli garasak, esasy mesele oylan-gyzyň wysala gowuşmagy, ikisiniň arasyndaky huruçly duýgular bolman, ylahy yşk orta çykýan ýaly bolup dur. Mahlasy, bu goşgyny her kim özüçe, ýagny şahyrana dünýewi söhbet diýip düşünen dünýewi söhbet diýip düşünişip oturmaly, (sopuçylyk) hökmünde kabul edene-de beýle däl diýip bolmaz. Goşa many-mazmunlylyk özge ussatlara garanyňda, Magtymgulynyň şahyryna uslybynda öndelik eden häsiýetlerden biridir. Galybese-de, yşklaryň ikisi-de özüniň tämizligi, joşgunlylygy, ruhy eşretliligi bilen mukaddes duýgy-düşünjelerden biridir. Ýagdaý şeýle bolansoň, belli-belli adalgalar, düşüňjeler bolaýmasa, şahyrana poetikasyny biri-birinden tapawutlandyrmak mümkin däl. Meselämiziň hem poetika bolup durýandygy üçin, bu gazaly biziň haýsy yşk hasaplaýandygymyzyň hiç bir ähmiýeti ýokdur. Ýokarda bellenilişi ýaly, her kim özüne gereginini alsyn, “Magtymgulyny” ele alanyň şindize çenli raýy gaýdany ýok bolsa gerek.

“Jeýhun” diýlen sözüň bu gazaldaky poetikasy barada bolsa şulary aýdyp bileris. Biziň bilşi-mizçe, Jeýhun bu gazalda yöne bir derýa, adamlaryň durmuşy derwaýyslygyna hyzmat edýän akaba bolmagy bilen çäklenmän, duýgy-düşünjeleri janly-duýarlykly ýüze çykarýan närese, hat-da ruhy duýgulary özüne siňdiren poetiki hususyýet bolup göze görünýär. Ol özüniň maddy barlygynyň daşynda ýaşayan ruhy janlylygy özge çeperçilik serişdelere gatnaşygy arkaly hasyl edýär. Käbir mysala ýüzleneliň.

“Yşk dowzahy” duýguly gahrymanyň ahy-zaryny gulagynyň daş ýanyndan geçirip, aýralygyň çarhyna saraýar (“Güwş tutmaý ol zaryma, sardy hijran çarhyna”), asly tugun bolan gahrymany gargalar tary-mar edýär, olardan goranmagyň alajy ýok (“Tugun erdim, urdy zaglar, bir alajym ýok meniň”), aýdýan sözleriniň manysyny-da alga alman, onuň çekýän jebrini görüp, begenç bilen ýylgyrýar (“Zaryma handan kylar ol, barmaz sözümiň parhyna”), süňni-süýegini ondan söküp-alyp, aşhanasyna salýar (“Ustuhanymy getirip saldylar matbahyna”) we ş.m. ýowuzlyklaryň akymyna soňraky ikilimede “Jeýhun” hem “Yşk dowzahynyň” jebir bermeginiň serişdesine öwrülip, özüniň poetiki hyzmatyny pajygaly hadysany gönükdirýär (degişli mysal ýokarda getirilipdi). Dereginde, “Jeýhun” zemin barlygyndaky garynjalar ýaly, gargalar ýaly bolmajak zady bolduryp duran närese däl, onuň “däli derýa” lakamyny ýatlasak, ýagdaý düşnükli bolsa gerek. Jemläp aýtsak, Magtymgulynyň bu şygrynda “Jeýhun” diýlen özüniň ýakymсыz gylygy arkaly poetiki hyzmaty bilen akyldar şygryýetiniň aýrylmaz bölegi bolup ornaşypdyr.

Magymgulynyň “uzyn boýly”, ýagny boldumly eserleriniň biri “**Gaýraty bellidir**” diýen goşgusy. Ozalam ýañzydylyşy ýaly, täk meselelik akyldaryň şygryýetinde seýrek duş gelýär. Köp meselelik hem, biziň pikirimizçe, özüniň ruhy boýunça iki topara bölünýär. Birinji topara ylahy many-mazmunly, duýguly gahrymanyň dünýäniň gurluşyny, ykbalyna pelegiň gatnaşygyny nazara alýan şygryrlary degişli bolsa; ikinji toparyny, esasan, adam gylyk-häsiýetiniň köpdürliligi, zyýanly endikler, gündelik ýaşayşy şertleriniň tapawutly taraplary, nesillere sargytlar – öwüt-üñdew beriji goşgular düzýär.

Çykgyt hökmünde aýtsak, iki toparyň arasynda “serhet” çekmek bolmaz, çünki birinji topar goşgularyň köpüsünde dünýewi nukdaýnazarlaryň, many-mazmunly bentleriň, setirleriň, durnukly söz düzümleriniň we ş.m. alamatlaryň orun alýandygyny; ikinji toparyň içinde dini meseleriň, ykbal, pelek ýaly düşüñjeler babatdaky oýlanmalaryň hem, belli derejede, ornaşandygyny ýatlamagymyz gerek. Biziň bölüñişigimiz bolsa umumy häsiýetli, şygryň poetikasynyň we ruhunyň açyklygyndan, halky häsiýetiniň agyrylyk basýanlygyndan ugur alýar.

Ikinji topar şygryrlar birinji topara garanynda, umumy äheñi – şähdaçyk, atalar sözi we nakyllary ýada salyp duran (Nakyllaryň birentegi şu topar goşgulardan kemala gelen bolaýmasyn diýdirýär. Beýle diýdigimiz ol jümleleriň poetikasynyň-da uçursyz kämil we şähdaçyk diýdigimiz bolar.) eserler. Şolaryň biri-de “Gaýraty bellidir” diýlen şygyr. Goşgy on bentden ybarat. Bu bent –

goşgynyň sekizinji bendi. Bent bilen tanşalyň:

Girdap ýasap akar Jeýhun,
Näzik tenden döküler hun,
Sorsaň aýdar Leyli-Mejnun,
Yşkyň hasraty bellidir.

(“Gaýraty bellidir”, I, 347 s.)

Ähmiýetsiz ýaly bolup görünýän bu maglumaty biz ýöne ýere ýatlamadyk. Sekizinji bende çenli söhbet edilýän närseleri, pelsepewi pikir ýöretmeleri, efsanawy şahslary ýatlamalary sanap çykamak uzak söhbet, her bentde iki mesele dogrusynda gürrüň edilýändigini nazara alsak, on dört mesele barada durlup geçilmeli bolar. Üstesine-de, olara “guş bakyşy” bilen seredilse, “bellidir” diýlen refren sözden başga olary biri-birine baglaýan, goşgyny bütewi eser derejesine getirýän baglanyşyk ýok ýaly, baş-başdak bentleriň toplumy ýaly görünýär.

Ýagdaý şeýle bolansoň, “Jehnunly” bende çenlisiniň başaşasyndan diñe bir mysal getirmek arkaly, “guşuň gözünden” özüni pynhan saklaýan “poetika dänelerine” üñsi çekip, soñraky gürrüñimize binýat taýýarlamak isleýäris: **birinji bent**: mert ýigit golda gaýraty bilen tanalar (“Mert ýigidi synlar bolsaň, Golda gaýraty bellidir”) diýilýär. Üçünji bent: mert ýigidiň il içindäky gadyr-gymmatyny söweş günü kesgitleýär (“Söweş günü mert ýigidiň Ilde gymmaty bellidir.”). **Dördünji bent**: ýurduň baştutany adalatly bolsa, döwleti kuwwatly, bereketli bolar (Ýurtda bolsa adyl soltan, Agyr döwleti bellidir”) diýlen adalaty mälim edýär. Altynjy bent: pany jahanyň şirin jana berýän sütemi zadyň çeni dälidir (“Pany jahan şirin jana Beren apaty bellidir.”) diýlen şekildäki saldamly pelsepe bilen nesillere ýüzlenýär.

Bu beýannamalardan görnüşi ýaly, bentleri biri-birine baglaýan refren “bellidir” şygryň bütewiligini üpjün edýän ýeke-täk serişde bolman, ugurdaşlyk (parallelizm) çille ýüpek inçeligi we mylaýymlygy çeper baglanyşygy kemala getirýär. Ol baglanyşygyň mazmunyna gelenimizde, birtäsin dutaryň perdelerini ýatladýan keşp göz önünde janlanýar. Şonuň bir perdesi hem “Jeýhun” bolup dutaryň kemala gelmegine öz mynasyp goşandyny goşýar. Biziň gözümüzde, “Jeý-

hun perdesi” öwrenji sazandalaryň barmagynda oýnaýan perde bolman, meşhur sazandalaryň ýerine ýetirýän näzik mukamlarynda çuňňur we ýürege ýakyn duýgulardan habar berýän “şirwan perdedir”. Biz ony “Jeýhunly” setiri soňraky setir bilen bilelikde alyp, özümize esas edinýäris. Gürrüň howaýy bolmasyn, setirleri üns edip yzarlalyň: “Girdap ýasap akar **Jeýhun**, Näzik tenden döküler hun” – Jeýhun girdap ýasap akýar, diýmek, uçursyz heserli. Çyrypny akýan mele suwa biz, elbetde, “suw” diýjekdiris. Magtymgulynyň nazarynda ol adaty bir suw bolman, “näzik tenden akýan gan.” Ýogsa-da, näme üçin ýöne bir tenden däl-de, “näzik tenden”? Sorag ýerlikli. Eýsem-de bolsa, bendiň üçünji we dördünji bendine üns bereli: “Sorsaň aýdar Leýli-Mejnun, Yşkyň hasraty bellidir.” Ol sowaly Leýli-Mejnuna gönükdirsek, ony “aşyklyk” bilen baglar. Bolmalysy-da şeýle. Yşka düşenleriň gödek bolmajakdygy belli, Mejnunyň jerenleri halas edişini ýatlatyň... Diýmek, akyldar “näzik ten” diýlen söz düzümine aşyk-magşuklyk manysyny siňdiripdir. Munça bolanyňa görä, ýene birki sowal: bent näme üçin ala-böle Leýli-Mejnuny ýatlaýar? Jeýhunda “girdap ýasap” akýan “hun” Leýli we Mejnunyňkymy? Biziň gözümizde, ol “hun” diňe Leýli, Mejnunyňky däl, gelen-geçen, häzirem dowam edýän aşyk-magşuklygyň “näzik tenden” akýar. Bendiň Leýli-Mejnuny ýatlamagyň sebäbi, dünýewi aşyk-magşuklygyň başyny başlap, soňrakylara görelde bolandygydyr. Galyberse-de, dünýä, aýratyn-da, Gündogar, şol sanda Türkmen dünýäsinde aşyk-magşuklygyň şertli keşbini (simwolyny) özünde jemleýän düşünjeler bolup giňden ýaýrandygydyr.

Magtymgulynyň “Gaýraty bellidir” diýen ajaýyp goşgusyndaky “Jeýhuny” biziň görüp bilşimiz ýokardaky ýalyrak. Her kimiň öz gözi bar, öz garaýşy bar. “Jeýhunyň” has çuňluklaryna aralaşyp biljek üşüklü kişileriň bardygyna-da şübhäimiz ýok. Ol has guwançly!

Magtymguly Pyragynyň sygryýetiniň agramly böleginiň täsin bir häsiýeti bar. Olary okanyňda, birhili haýran galmakdanmy, ruhunyň saldamyndanmy, ýesir edijiligindenmi, pikir öwürmeleriniň heýjana salyjylygyndanmy, belki, şolaryň birleşmesindenmi beýniňi doňan ýaly edýär-de, näme maksat bilen okandygyňy hem unutdyrýar, köp wagtlap onuň täsirinden çykyp bilmän, olar barada aýdylmaly-diýilmeli zatlar, mahlasý, ylmy pikirlenme gazamada düşene döňýär. Eýsem-de bolsa, samsyklyga salyp, özüňi juda ykjam tutup, ýagşy-ýaman ýazmalyňy ugrybir ýazybermeseň, şol günüň, ýa-da günüň şol salkyny elni ýazga uzamaz. Bu köpleriň başyndan geçýän jadylanma bolsa gerek. Belki, biziň ejizligimizdendir. Ölse-öleýine salyp, ahyry bu goşgynyň başyna bardyk. Ol goşga “**Sogap bolar**” diýip at goýlan (sogabyndan her kime, arasynda bize-de bir ülüş ýetsin-dä, hernä!), “Jeýhunly” bendi we “Jeýhun” bilen mantyklaýyn gatnaşykda soňraky bendi hem bilelikde okalyň.

Ugrady, görgül kerwenim,
 Ýowuz goýup jeset-janym,
 Bu çeşmimden döken hunum,
 Jeýhun bahryna ap bolar.

Hiç kes düşmez bardyr oýnum,
 Lertzandyr oýundan tenim,
 Magtymguly diýer, göwnüm,
 Pyrkat aba girdap bolar.

(“Sogap bolar”, I, 350 s.)

Magtymguly ussadyň “**Sogap bolar**” atly goşgusy on iki bentden düzülen. Diýmek, “Sogap bolar-da” uzyn boýly, owadan goşgy. Şygryň umumy meselesi duýguly gahrymanyň galapyn dünýewi we biraz-da ruhy ýaşayşa bolan gatnaşygyndaky ykbalyň “başdan geçirmelerini” hem-de olara berilýän pelsewi häsiýetnamalary suratlandyrýar. Ykbalyň paýyna düşen ýagdaýlar-da dürli-dürli, ýagny hersinde aýry-aýry pursatlardan söz edilýär. Şygryň bütewiligi kemala getiren gurluşy “Gaýraty bellidir” diýen şygry bilen “gan düşer” garyndaşlykda diýse boljak. Bu “gan düşerlik” poetikasynda-da göze ilýär. (Ol barada sähel soňra aýdylar.). Alynma we dini adalgalara känbir gabak galdyrmadyk “Sogap bolar” ýeňil okalýar, tüýs halkyň eý görýän aýdyňlygyndaky suwara goşgy. Bu goşgu-da-da “Jeýhun” özüniň “pellehanasyna” ýakyn gelende – on birinji bentde söhbete goşulýar. Ondan soňraky bent bolsa şygry bitirýär. Bu sözlerem aýtmaga zat tapman aýtmadyk. Ol derwaýslykdan döreyär: adatça, şygry sungatynda esasy aýdylmaly gep soňuna goýlup, ondan öňdäki bentler, köplenç, şonuň mantyklaýyn taýynlygy bolup hyzmat edýär. Şol taýynlyklaryň içinde-de has saldamlysy, many-mazmun, eşret-çeperçilik jähetden iň “dokumalary dok” poetikalylary pellehana ýakyn bentlere siňdirilýär. Çykgyt hökmünde aýtsak, bu pikire garşy çykyp biljek birlän-ikilän goşgy hut Magtymgulynyň özünde-de tapylar, biz bolsa umumy ýagdaýy we “Sogap bolar” goşgyny göz önüne tutup aýdýarys.

Şeýle bolsa, on birinji bentde orun alan “Jeýhun” poetikaly ýagdaýy niçiksi? Ozaly bilen, bu goşgudaky “Jeýhunly” bendiň tutuşlygyna hem-de “jeýhun” diýlen düşüňjäniň “Gaýraty bellidir” diýlen şygryň göreldesine görädigini – belli bir sözüň (bu goşguda “bolar” diýlen sözüň) refren bolup gelýändiginden daşgary, öňde gelýän bentlerdäki pursatlaýyn habarlaryň, oýlanmalaryň, pelsepewi pikir ýöretmeleriniň we ş.m. şahyrana täsinlikleriniň ugurdaş getirilişinde ýola çykandygyny bellemeli. Bu ýagdaý, belli ber derejede, ussadyň şahyrana uslybyndan hem habar berýär. Gepiň gysgasy, “Jeýhun” poetikasy “Gaýraty bellidir” şygrydaky “Jeýhun” bilen sazlaşykdadyr, hatda käbir çeperçilik serişdeleri “goňşokara” gatnaşykdadyr. Meselem, “Gaýraty bellidir” “Näzik tenden döküler hun” diýýär-de, Jeýhunly suwuny aşyk-magşuklyga ýanap, bize duş gelmedik iniňi tikeneklendiriji meňzetmäni ulanýar. “Sogap bolar” hem “hun” ulanýar, ýöne ol dessanlarda, nusgawy edebiýatda däpleşen usuly ulanyp: “Bu çeşmimden döken hunum, Jeýhun bahryna ap bolar” diýýär. Bu hem kiçi-girim ýagdaý däl: lummurdap akyp ýatan gany göz önüne getirip görüň! Depe saçyň üýşüp gidýär.

Munuň bilen gürrüň gutaranok. Goşgynyň jemleýji: “ Magtymguly diýer, göwnüm, Pyrkat aba girdap bolar.” diýýän sözlerini “elekde eläp” göreliň. Biziň düşünişimizçe, duýguly gahrymanyň göwni aýralyk suwuna “girdap” bolýan bolsa, çeşme suwlarynda, akabalarda girdabyň bolmaýandygy düşnükli, diýmek ol suw joşgunly bir derýany ýatladýar. Öňki bentde “Jeýhundandan” söhbet edilendigini göz önüne tutsak, ol derýa Jeýhun bolmaly. “Girdap” diýlen söz hem däl derýäniň “oýunlaryndan” biri bolansoň, Jeýhundandan başga bir derýany dile getirmäge hetdimiz ýok. Ine, muňa “aýtman aýtmak” diýilýär. Aperiň size – döredene we döräne. Şunuň bilen, “Sogap bolaryň” sogabyndan el çekmän, bu goşgy hakdaky sözümi tamamlarys. Aslynda, “Sogap bolar” – okana sogap bolar.

Magtymgulynyň “**Jeýhun**” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklan eserleriniň ýene biri “**Nazar salmaz**” diýen goşgusydyr. “Nazar salmaz” diýen goşgy we onuň umumy poetikasy hakyn-da **seret**: DAGYSTAN, “Nazar salmaz” atly goşgy.

“Nazar salmaz” goşgynyň başinji bendini durşuna göçürýäris:

Ne sebäpdir, düşdüm dile,
Jepa berdim egri bile,

Meniň deý guraýan çöle,
Bahry-Jeýhun nazar salmaz.

Bu bent goşgynyň merkezi bolup hyzmat edýändiginden ötri, biziň hem üns merkezimizdäki mesäleni özünde saklaýandygy üçin hem ähmiýetlidir. Ol meselämiz – “Bahry-Jeýhun” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy. Bent: “Ne sebäpdir düşdüm dile” diýip söze başlaýar hem özüne belli bolsa-da, ony açyklaman, onuň ýolunda “jepa berip egri bile” niçe wagtdan bäri selpäp ýörendigini aýan edýär. Özünüň düşen ahwalyny “guraýan çöle” göçme manyly meňzetme (metafora) arkaly aňladyp, “Bahry-Jeýhundandan” dalda isleýär. Gepiň gerdişinde aýtsak, “egri bil”, “guraýan çöl” diýlen sözleriň manysyndan özümüzçe netije çykaryp aýtsak, bu aňlatmalar “Nazar salmaz” diýlen goşgyny Magtymguly ýaşy gaýdyp ugran ýyllarynda ýazypdyr diýen pikire gelýäris. “Bahry-Jeýhunly” gürrüňe gaýdyp geleliň. Bäşinji bende çenli, öňe gidip aýtsak, soňraky bentlerde-de öz milletiniň, öz topragynyň wekili bolmadyk şahslara, närselere ýüz tutulýar, hiç birinden mylakat tapyp bilenok. Goý olar bigäneler diýiljekdir, “Bahry-Jeýhuna” näme diýjeksiň. Birine kömek etse (ýagny bir ýerde bir guraýan çöle eýelik etse), Magtymgula kömek etmeli. Jeýhunly şygrylarynyň mukdary taýdan-da, hili jähetden-de dabaralandyryp, äleme äşgär eden özge bir ussadyň diňe türkmen edebiýatynyň taryhynda däl, bu derýadan suw içýän özge milletleriň edebiýatynda hem bir şahyryň bolmandygyny göz önüne tutup, “Bahry-Jeýhun” hossarlyk edäýjek ýaly, emma beýtmeyär. Munuň bir düýpli sebäbi bolmaly... Bendiň we “Bahry-Jeýhunyň” şygrydaky poetikasy onuň düýp sebäbini, takmynan, şeýleräk mazmunda açyklaýar: Ol derde duçar bolanyň gözleýän dermany ösümlükler dünýäsinden tapylmaz, hatda lukmandyr tebipleriň ýasaýan däri-dermanlarynyň içinde-de ýok. Ol dert beden hassalygy däl. Onuň dermany diňe we diňe magşukdyr, magşugyň nazarydyr. Ol ynsan ymmatynyň kalbyny heýjana gaplaýan eşretli, näzik ruhy dertdir, aşyklyk, yşk söwdasy, didar üçin telwas edýän kalbyň derdidir diýip poetika düşündirýär. Magtymgula bu goşgyny ýazdyran hem şol dertdir, şol telwasdyr. Ahwal şu töwra bolansoň, Jeýhun derýasy ähli barlygyny “guraýan çöle” bagyş etse-de, barybir, yşk derdine derman bolup bilmez.

Şoňa görä, Jeýhunlyň hem öz akabasy bilen akany ýagşy. Şygry we bu ýazgyny okanlara-da aşyk-magşyklyk telwasyny arzuw edýäris, maksatlary myrat tapsyn!

Magtymgulynyň “orta boýly”, ýagny alty bentden ybarat goşgularynyň biri **“Päl galmaz”** diýen goşgusy. Bu goşgy, umuman alanyňda, öwüt-ündew häsiýetli, has takygy, kanagatly bolmak, men-menlikden el çekmek, hemme zadyň wagtlaýyndygyny, gelip-geçip durandygyny (“Sözüme gulak tut pany myhmany, Göwsüň ýele tutma, sende päl galmaz”) ýadyňdan çykarmalydaldigini sargyt edipdir. Şol sargydyň soňraky nesillere ulaşmagy üçin, ony “raý” (demir ýol) edip oturdýar-da, gündelik janly ýaşayyşdan, taryhy hakykatlardan birgiden timsaly-nusgalary getirmek arkaly gozgaýan meselesini esaslandyrýar, olaryň uçursyz pelsepewi şahyranalygy bolsa, şol esasyň mizemezdigine güwä geçip, “iki göwünlini” hem öz tarapyna geçirmegiň hötdesinden gelmegi başarýar (Aramyzda Pyragy parasatyna göwni bölek garaýan bar bolsa, onuň üçin uly zähmet hem bolsa, “Päl galmaz” goşgyny ýekelikde okasyn!). Asyl maksadymyz şygryň many-mazmuny hakynda aýtmak bolsa, beýanat (annatasiýa) şekildedigine garamazdan, ýokarda aýdylanlar bilen kanagat etmek bolardy. Maksadymyz, şygryda “Jeýhunlyň” poetikalyk wezipesini ýüze çykarmakdan ybarat bolandygy sebäpli gürrüňi dowam etmelidiris. Beýleki eserlerde bolşy ýaly, bu goşguda-da “Jeýhunlyň” poetikasy, halky aňlatma bilen aýtsak, “ýeköýlüniň horazy” bolman, beýleki bentlerdäki timsaly-serişdeler bilen gatyşyp-garyşyp, özünüň şahyranakuwwatyny orta ýykarýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, öňde gelýän bentlerdäki timsaly-nusgala-

ra düşündiriş bermesek-de, goşgy dolulylygyna alynmansoň, her bendinden ol nusgalary okamagymyz gerek: **“Behişt hüýri, jan şähriniň gulmany, Ne güler ýüz, ajap jugra hal galmaz.”**, **“Nesip tartyp duçar bolar çaşana, Barysy öýlener, ne gul, dul galmaz.”**, **“Tartar baryn zemin ýuwardar, uýalmaz, Ne dagda gar, jülgesinde gül galmaz.”**, **“Gör Isgender, Jemşit düşdi toruna, Süleýman wepatdyr, Rüstem Zal galmaz.”** Şu nusgalardan soňra nobat “Jeýhunly” bende gelýär:

Aklym pana ýetmez, halym zebundyr,
Nalyş – lukmam, al şerabym hut hundyr,
Umman Jeýhun yşka ýanan Mejnundyr,
Ne Nežd dagy, ne Leylisi, sal galmaz.

(“Päl galmaz”, II, 44 s.)

Bentdäki “umman Jeýhunlyň” ýokarda tapawutly ýazylan setirler bilen ruhy gatnaşygy, kök birligi hakynda aýdyp oturmasa-da bolar. Emma “umman Jeýhunlyň” poetikasynyň nähili halda-dygyny mälim etmek niýet bilen, ol setirleriň şahyrana, hatda mantyklaýyn binýat bolup hyzmat edýändigini barada welin aýtmagymyz gerek. Gaýtalama bolmazlygy üçin, olary erkin deňeşdirmegi her kimiň özüne galdyryarys. Onuň ýerine şulary aýtmalydyrys: “Jeýhunly” bent eseriň jemlemesi bolup gelýän bendiň öňsyrasy, ýagny başinji bent bolup gelýär. Bu bize “Sogap bolary” ýatladyp, “Päl galmaz” hem şol töwra täri gollanyp, esasy pikiriň saldamly ýüze çykmagyna hyzmat edýändigini ýatladýar. Ýogsa bolmasa, “Päl galmaz” özüniň bent sany boýunça “Sogap bolaryň” gylla ýaryna deň. Diýmek, mesele uzyn-gysgalykda bolman, Magtymguly şygryýetiniň uslyp aýratynlygyndadyr. Iki goşgudaky “birlikler” bolsa şol uslypdan habar berýän alamat bolup özüni ykrar etdirýär.

Eýsem-de, bolsa “Jeýhunly” bendiň saldamy neneňsi we ony üpjün edýän poetikasynyň mazmuny nämelerden ybarat? Biziň bendi okap bilşimize görä, bendiň başky iki setiri bilen soňraky iki setiri aýry-aýry ýagdaýlar barada: birinji ikileme duýguly gahrymanyň bu dünýäniň gurluşynyna akyl ýetirip bilmän, çykgynsyz güne düşendigini; şonuň üçinem, iýmit diýip, iýýäni nalyşdyr ahy-nala, “al şerap” diýip içýänem “hun” (gan) bolup çykýar. Soňraky iki setirde bolsa duýguly gahryman özünden el çekip, Mejnunyň ahwalyndan, Nežd dagyndan, Leyliden, saldan söhbet edýär. Bu görer göze şeýle. Hakyna seretsek, ýagdaý düýpgöter başgaça...

Diýmek, bu bendiň Magtymgula degişlidigini ýatlap, juda ünsli, bir ýerde ulaldyp görkezýän serişdän bar bolsa, dakynyp okamaly. Diýmek, biziňem okaşsyzmyz şeýle bolup, borjymyzy duýmagymyz gerek. Ine, bu bolýar. Bu gezek setirleriň aýry-aýry ahwallar däl-de, bitewi bir närseden söz edýändigini äşgär bolup başlaýar: “Umman Jeýhun” yşka ýanan Mejnun kimindir, Leyliniň gözi düşýändir diýip, onuň sergezdan-sepil gezen dagy – ne Nežd dagy, ne Leyliniň özi (“sala” ýetmän saklanalyň) galar. Dünýäniň gurluşy şeýle! Hany, bu ýerde bitewilik? Bendiň (şol bir wagtyň özünde-de tutuş şygryň) poetikasy – şol bitewilik lazer şöhlesi ýaly şeýle bir inçelik we ýitilik bilen kemala gelen “umman Jeýhun” sözüne içgin çemeleşmekligi üm-yşarat edýär. Poetikanyň diýeni bolup, “umman Jeýhuna” garasak, şol bitewilik özüni äşgär edýär. Ony mälim etmek bilen çäklenmän, “Umman Jeýhun” diýlen düşünje Magtymgulynyň hut özüdür, edebiýatçylykda ýoň bolan adalga bilen aýtsak, şygryň duýguly gahrymanynyň ruhy terjimehaldyr diýip tassyklaýar.

Poetikanyň bu düşündirişi gyltyzrak kakýan bolsa, öz ýanymyzdan “sal” sözüni gürrüňe goşup göreliň. “Salyň” manysyndan köpler habarly bolsa-da, sözüimiz ygtybarly bolmagy üçin,

“Sözlüğe” ýüz tutalyň: “Sal – I. 1) ýyl. 2) ýaş, ömür. II. Deňizde, derýada ýüzmek üçin ýa-da derýadan geçmek üçin ulanylýan biri-birine baglanan birnäçe agaç ýa-da gamyş daňylary.” (A.Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. 1997, 706 s.). Poetikanyň düşündirişine görä, “sal” sözüniň “ömür, ýaşalan ýaş” manysyndan derýada ýüzmek üçin ýasalan “taýmyl ýa-da gaýyk” ornuny tutýan ýönekeýje suw ulaglyk manysy agyrlykly gelýär. Dogrudandan, şeýle! Ynsan durmuşyny Jeýhun sypat göz önüne getirsek, “Umman Jeýhunda” “sal, ýagny ömür” uzağa gidip bilmez, ilkinji girdabyň gurbany bolar. Jeýhun möwjüne, girdabyna tap getirmek üçin, iň bolmanda, “gämi” bolmak gerekdir.

Diýmek, Magtymgulynyň şahsyýeti-de, “Päl galmaz” atly goşgusy-da “umman Jeýhundyr”. Çykgyt hökmünde aýtsak, akyldar şahyryň hut özi ýokarda şahyrana beýan edilen pajygalary durmuşy-maddy manysynda başdan geçirmeli bolupdyr diýip kabul etsek, şygrydan uzak düşeris. Ol ruhy hadysa bolup, zamanasynyň we pelegiň adalatsyzlygy ýüzünden orta çykan ýagdaýlaryň hoşniýetli ynsan kalbyna basýan “tagmalary”. Ondan uzak durmak üçin Magtymguly Jeýhun ýaly hyjuwly pähim-parasat, ruhy-eşretli nesihatlar bilen, harsydünýälige, mal-mülke köňül bermän, ynsanlyk borjuňy – ynsanperwerligi, akyly-başly ýaşamagy, halallygy hemra edinip ýaşamaklygy sargyt edipdir. Ol ynsanperwer sargytlaryň belli bir wagty-salymy ýok, ol şu günler üçin-de deň-taýsyz gymmata eýedir.

Akyldaryň sargytlaryna görä ýaşamak her birimize nesip etsin!

Magtymgulynyň “**Enary bardyr**” atly goşgusynyň aýry-aýry setirlerine: “Bir dessan sözledim goja çaglarda”, “Gojalyp men ygtyýarym berip men” diýen ýaly setirlerine üns berilse, akyldaryň belli bir çene baryp, öz-özüne hasabat berýän ýaly görüner. Emma “goja çaga” ýetenem bolsa, entek biçäre gojalykdan zeýrenç ýa-da ylham çeşmesiniň sogulyp başlanlygyndan habar bermän, gaýtam tersine, gojalyk ýaşa ýetendigine garamazdan, diýmeli-aýtmaly pähim-parasat gorunyň kemelmändigini umuman, goşgynyň pelsepewi mazmuny habar berse, “Adam ogly, diýme sözläp ötmedi”, “Görenin sözleýip aýdyp gitmedi” ýaly setirler bu eseriň ilin-günün, geljek nesilleriň önündäki hasabaty hökmünde kabul etmeklige esas berýär. Şeýle çynkalay söhbete “Jeýhun bahrynyň” dahylly bolmagy tötänlik däl bolsa gerek. “Jeýhunly bent” şeýle diýýär:

Hazana gurulmuş pany eýýamy,
Golunda götermiş hijranyň jamy,
Jeýhun bahry bilen Nili, Gulzumy,
Bir uly ummandyr, Hazary bardyr.

(“Enary bardyr”, II, 66 s.)

Bentdäki “Jeýhun bahry” we onuň poetikasy şeýlekin saldamly we Jeýhunynyň özi ýaly bereketli mazmunyň belent şahyrana, akgyňly şekilde ýüze çykmagyna çeper serişde bolup gatnaşandygy bilen ähmiýetlidir. Bu bir. Ikinjiden, Jeýhunynyň “Nil we Gulzum” ýaly gadymy döwürlerden bäri ýer ýüzünde belli bolan deňiz-derýa bilen bir hatarda (setirde, onda-da iň başda!) orun almagy Magtymgulynyň şahsy garaýşynda we şahyrana dünýäsinde şolar derejede meşhurlyga eýe bolandygyny ýşarat edýär. Aýdyp otursak, bu ýşarat akyldaryň türkmen topragyna bolan ümmülmez mährinden habar berýär. Bendiň jemleýji iki setiriniň başyny “Jeýhun” başlap, soňuny “Hazar” bilen tamamlamagy bize “Türkmeniň” diýen goşgyny ýatladýandygyny-da çykgyt hökmünde bellesek, artyklyk etmez. Magtymgulynyň “Jeýhun” hakynda aýdylanlar kemlik etse eder, artyklyk etmejegi hemmämize mälim.

Magtymguly Pyragynyň “Jeýhunly” gürrüňine özüniň önjeýli goşandyny goşan eserleriniň ýene-de biri “**Derman, ýaranlar**” diýen goşgusydyr. Bu goşgy hem alty bentden ybarat, ykjam eser bolup, umumy poetikasy, hususan alanymyzda, “Jeýhunly” we şol düşüňjani özünde saklaýan bendiň poetikasy ykjam, gunt düşen ýaly saldamly boljakdygyny şygryň hörpi üm-yşarat edýär:

Bir bela duşup men, Lukmanym bilmez,
Bu derdime tapmaz, derman, ýaranlar.
Asman perýat baglar, eberim ýagmaz,
Gyş paslynda guýdy neýsan, ýaranlar –

diýmek bilen, duçar bolan belanyň nämedigini okyjynyň özüne goýup, onuň çekdirýän jebir-jepalaryny, bolmaly däl zadyň bolup durandygyny: Ten belasy bolsa, Lukman hekimiň bilmejek gümany ýok, onuň dermanyny-da aýdyp biler, emma ol “...tapmaz, derman, ýaranlar”. Gök gürläýär, ýyldyrym çakyp, perýat edýär, emma ýagmaly ýagyşlary ýagdyrman, bulutlar gabarylyp dur; häzir gyş pasly, ýagsa gar ýagmaly, emma garyň ýerine aprel aýynda ýagýan “neýsan” adyny alan ýaz ýagyşy ýagýar. Şulara meňzeş zergär nepisligi bilen beýan edilýän many-mazmun duçar bolanynyň nämedigini özümiziň bilip, özümizçe netije çykarmagymyza ugrukdyrýan gönükmeler, üm-yşarat bolup hyzmat edýär. Jümleleriň beýanatynyň bu şertli şertlidigini nazara alsak, onda olardaky poetikanyň aňyrsynda tebigy ýa-da şahsy durmuş şertleri, ömür ýoly saklanman, duýguly gahrymanyň oň planda durýandyny kabul etmeli bolarys. Şahsy özümiziň düşünişimizi beýan etsek, öňki eserlerinde bolşy ýaly, ýene-de duýguly gahrymanyň zamansynyň gurluşyna, synpy deňsizlige, “adalat” diýlen düşüňjaniň öz ornuny “Gün – güýçlüniňki, gowurga – dişliniňki” diýlene tabşyryp barýandygyna, şum “pelegiň” (“Uftada men, dostlar, pelek bazynda”) “gurýan oýnuna” tap getirip bilmän, özüniň ejiz, biçäre hala düşüp barýandygyna hem ýorýarys. Başga birimiz başgaça düşüňip bileris. Her kimiň ygtyýary özünde. Magtymgulynyň beýikligi hem eserini her kimiň özüçe düşüňmek manyda bolup bilýändiginde. Gepiň gerdişinde, “pelek” sözüniň manysy hakynda aýtmagymyz gerek. Bize tanyş “Sözlükler” “pelege” iki nusgada düşündiriş berýär: 1. Asman, gök., ýedi gat asman, älem. 2. Ykbal, täleý, ýazgyt. Bi-ziň türkmenlerimiz, galapyn, ony “ykbal, täleý, ýazgyt” manyda kabul edýär. Bu babatda şahsy özümiziň aýdyp biljek gepimiz ýok. Şonuň üçin, heniz çaga dogulmanka, ýazgydyň, täleýiň Allatagala tarapyndan maňlaýyna ýazylýandygyny tassyklaýan ylahyýetden özlerini habarly hasaplaýan adamlaryň garaýşy bilen Magtymgulynyň “pelegindäki” mazmunyň biri-birine laýyk gelmeýändigini aýtmakdan aňry gitmek islemeýäris. Çünki biz ylahyýetçi däl, şonuň ýaly-da tersa hem däl, dünýewi düşüňjeli adaty bir adam. Şonuň üçin akylalaryň “pelegi” açyklygyna galsyn.

Sözümizi dowam edeliň. “Jeýhunly” bende çenli öňde duran iki bentdäki setirler: ikinji bendiň başky iki setiri: “Alnymda lahatdyr, jüpbäm kependir, Ser salyp bardygym aždar zemindir” (lahat – gabyr, aždar – ýalmawuz aždarha); üçünji bendiň başky iki setiri: “Akybet mejalsyz näheň agzynda, Hasrat bilen galdym yşkyň közünde” (akybet – ahyr, soň, netije; näheň – kit, akula.). Ine, şeýle ruhly bentlerden soňra “Jeýhunly” bent nobaty ele alýar. Gör-bak, ol näme diýýär:

Desterhan alnymda hums galyp men,
Ezmaýyş diýp kiştim Jeýhun salyp men,

Mejmagyl-Bahreýne hasyl bolup men,
Muş ýarypdyr, salym weýran, ýaranlar –

(“Derman, ýaranlar”, II, 86 s.)

diýip, öňden gelýän ruhy dowam etdirýär, ýöne indi duýguly gahryman has “zeminleşýär”, durmuşy, maddy zatlar arkaly täze poetiki mazmunly närseleri “herekete girizýär: duýguly gahrymanyň önünde saçak dur (içi nanly, elbetde, boş saçak öňe alynmaz), ol bolsa aç otyr, çünki saçaga el uzatmaga ygtyýary ýok. Bu çäresizlikden başyny gutarmak üçin, gämisini Jeýhuna salmagy derwaýys diýip bilýär, Jeýhundan dalda isleýär: “Ezmaýyş diýp kiştim Jeýhun salyp men.” Jeýhun ony gara gussalardan halas edip bilerdi... Pelegiň oýnuna seret, deňizlere tarap akmaýan halyna Jeýhun Ony iki deňziň birleşýän ýerine äkidýär: **“Mejmagyl-Bahreýne hasyl bolup men.”** Garaz, oturan ýeriňi üýtgedip, mejalsizlyk keselenden saplansaň, Jeýhunyň iki deňziň serhedine eltmesi-de bolmany duranok welin, bolmajak bolsa bolmaz oguşýan. Deňizde aga-ýana gezmeli welin, Nuh pygamberiň gämisiniň böwrüni deşen syçan duýguly gahrymanyň gämisini-de weýran edýär: “Muş ýarypdyr, salym weýran, ýaranlar.” Jeyhundan hemaýat islän duýguly gahrymanyň gämisi türkmen topragyndan alyslarda bir ýerlerde – bigäne deňizlerde pajyga bilen gutarýar.

Bizem “Derman, ýaranlar” atly goşgudaky “Jeýhunyň” poetikasy baradaky gürrüňimizi gutardy hasap edip bileris.

Magtymgulynyň “Jeýhun” ulgamly poetikasyna dahylly goşgularynyň ýene-de biri **“Gördüňmi?”** diýen eseri. Bu şygra geçen asyrdan orta we ýokary mekdeplerde öwrenilen, Magtymgulynyň döredijiligi hakynda ýazylan ylmy-seljerme işlerinde, gollanmalarda ýüzlenilip gelindi. Şu günleriň nukdaýnazaryndan garanyňda, kadaly, hatda şeýle-de edilmeli eser. Emma döwrüň ruhy-edebi akabasyny şol zamananyň aňýeti (ideologiýasy) kesgitleýändigini göz önüne tutsak, bu ýagdaý mümkin däl amalyň mümkin edilendiginden habar berýär. Düşündirjek bolalyň. XX asyr Sowetler birliginiň, şonuň düzüminde duran türkmenleriň hem jemgyýetçilik durmuşyna hökmürowanlyk eden aňýet dini duýgy-düşünjelere, hususan-da, Allatagala, yslam, dini urpadatlar (hatda, dini ynanç bilen baglanyşygy bolmaýan milli döp-dessurlaryň käbirine, meselem, Nowruz) ýaly meselelere gezek gelende, galapyn inkär etmek (tersalyk) syýasatyny alyp barmak, şondan daşa çykanlara güýç ulanyp, “temmisini bermek” adaty durmuşyň gün tertibine ykjam ornaşypdy. Şeýle howa bilen alynýarka, “Gördüňmi?” diýlen goşgynyň edebi, ylmy, belli bir derejede, syýasy pikirlenmämiziň we sözleýiş medeniýetimiziň içinde orun almagy mümkin däl bolan zadyň mümkin bolandygyndan nyşandy. Çünki akyldaryň “Näme sen?” diýen goşgusy ýaly, “Gördüňmi?” goşgusy-da Allatagala hakdady. Bu eserleriniň ikisiniň ugur-ýoly-da birdi, ruhy-da şeýle, bir tapawut – biri Onuň nähili sypatdygyny “bilmegiň” aladasynda, beýlekisi – Ony “görmek” üçin jan çekýär. Ikisi-de Allatalanyň soragynda.

Şagdaý şeýle bolan bolsa, hökmürowan aňýetiň önünde jogap bermeli şahslar olaryň il içine aýdym bolup, bilim-ylm serişdesi bolup ýaýramagyna nädip neneňsi ygtyýar etdikä diýlen ýaly sowalyň döremegi kanuny ýagdaý. Bu, hakykatdan-da, onuň soňy ýaramaz netijeler bilen gutarjakdygy äşgär töwekgelçilikdi. Bizniň pikirimizçe, öňde aýdyşymyz ýaly, Magtymgulynyň şygrylarynyň köp manylylygy, her kimiň özüçe kabul etmek mümkinçiligini tapylgysyz ussatlyk bilen üpjün edendigidir. Bu babatda geregiçe mysal getirip, uzak gürrüň etmek bolar. Gürrüňi gysga kesip, “Näme sen?”, “Gördüňmi?” diýlen eserleriň şolaryň hatarynda durýandygyny aýtmak bilen, ol goşgulara dünýewi söýgi, ýagny duýguly gahrymanyň bir näzenin gyza aşak

bolmagynyň şahyrana beýany hökmünde garamaklyk mümkinçiliginiň-de barlygyny bellemedir. Aýratyn-da, “sahypjemal” diýlen sözüň “görmegeý, deň-taýsyz gözel, uz owadan” ýaly manylary çykarmaga itergi berýändigidir. Ine, şu janly ýaşaýşyň salgysyny berýän şu manylara esaslanyp, aňýetden jogapkär adamlar şeýle töwekgelçilige baş goşdumykan diýýäris. Ýogsam bolmasa, mönlüğe salyp, “Gördüňmi?” diýen goşgynyň habar beriş serişdeleri arkaly il içine giňden ýaýramagyna, bilmeýänleriň bilmegine, okalmagyna-öwrenilmegine selteň salmadyk ol şahslaryň “sufizm” diýlen akymdan, şygryň “sahypjemalynyň hem” “Hudaý” diýlen manysynyň hem bardygyndan, ussadyň hem şygryny şol mana gönükdirip ýazandygyndan kämil ýaşdaky okymyşlar beýlede dursun, çalbeýnilikden saplanmadyk talyplar halymyza bizem bilýärdik. Ol şahslardan kimiň galyp, kimiň gidendiginden habarymyz ýok. Galanlaryň ömrüne bereket bersin, gidenleriň ruhy şat boldun!

Bu gürrüňleriň hemmesi “Gördüňmi?” atly goşgynyň aşakdaky bendi, hususan-da, bizi gyzyklandyran “Jeýhun bahrynda” diýlen söz düzümi ýüzünden orta çykdy. Bendi okalyň:

Aşyklar ahynda, Gulzum döwründe,
Gubbatyl-yislamda, Jeýhun bahrynda,
Sidre sährasynda, Isa şährinde,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

“Jeýhun bahryndan” diýlen düşünjäniň poetikasynyň güýjüni we hyzmatyny şular ýaly hususyýetler bilen baglanyşykly düşündürmek mümkin: 1. Şygryň misilsiz kämil derejä göterilmeginde özüniň mynasyp goşant goşandygy. 2. Beýleki ylahy we dünýewi mukaddes düşünjeler bilen egin diräp durýandygy we olar bilen mantyklaýyn inçe baglanyşyk saklaýanlygy. 3. Magtymguly ýaly ussadyň hemişe üns merkezinde durýandygy. 4. Allatagala mukaddesligi babatdaky söhbet içinde “tördäki orunda” ýer alanlygy.

Sözümiziň soňunda, “Gördüňmi?” ýaly goşgularyň ýene-de ýazylmagyny, olarda-da “Jeýhun derýasynyň” özüne mynasyp orun almagyny arzuw edýäris! Jeýhun özüniň hem maddy barlygy bilen, hem ruhy many-mazmuny bilen dowamat dowamy akabadyr.

Magtymgulynyň döredijiligi babatda “Gündogaryň beýleki şahyrlarynyň döreden eserlerinde örän seýrek duş” gelýändigini ýazan Armeniý Wamberi: “Şol pursatdan başlap, onuň (Magtymgulynyň – G.G.) dilinden şirin-şeker şygrylar seçilip başlapdyr, onuň şygryýeti uzak döwür Gurhandan soňra birinji orny eýeläpdir.”¹

Magtymgulynyň şahsyýeti we şygryýeti babatda XVIII asyryň ortalaryndan bäri pähim-parasatyna, çeper diline muşdak ilimiz: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” diýen sözler bilen baha berip, ol kesgitlemesini biziň günlerimize çenli ulaşdyrdy. Ol häsiýetnamany kimiň, hatda özümiziňem näçe gezek ylmy we edebi ýazgylara dahylly edendigimizden habarymyz ýok. Aýyn bolmasa, Magtymgula berlen şol baha yüz tutandygymyzy welin bilýäris. Häzirem halkymyzyň ram eden: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” jümlesine ýüzlenmek isleýäris. Bu gezek, “Uly bir günä iş edipsiň” diýlip ýazgarylmasak, ol aýtga öwrülen jümlä özümizçe: “Magtymgula weli hem diýmek bolar, hally hem diýmek bolar” şekildäki düzediş girizmek isleýäris. Aslynda, bu biziň şahsy garaýşymyzdan ýa-da akyldar barada täze bir zat aýdaýyn diýlen pikirden dile alýan nysagymyzdan dörän meýil dälidir, biziň isläp-islemezligimiziň Onuň ýanynda dyrnak ýaly ähmiýeti ýok. Oňa şeýle diýilmelidigini gürrüňi

¹ A.Wamberi Puteşestwiýe po Sredney Azii. Sank-Peterburg, 1865, str. 158.

ediljek goşgy isleýär, onuň raýyna garap, ýokarky gürrüňleri etdik. Biziň ýalňyş iş etmeýändigimize goşgynyň başlangyç bendi şaýat çykar diýip umyt edýäris:

Mömin bolan münkür bolmaz sözüme,
Jepbar bu jahany, gör, harap eýlär.
Çoh närseler geler-geçer gözüme,
Bu dünýäni bet-bet kär harap eýlär.

“Şahyr halky biraz göterim gürligiç bolar, biraz öwgi talap ediji bolar” diýlen ýaly garaýyşly gürrüň diňe Türkmenistanyň çäginde däl, halkara derejä çenli ýaýran gep. Şoňa meňzeş garaýyş nemes akyldary Karl Marksnyň eserlerinde-de duş gelýär. Belki, onuň “jany” ýogam dälidir. Belki, özüni şahyr saýýan goşguçylar babatda, doly derejede, ýiti zehinliler babatda, belli derejede, ussatlar babatda, inňän uýj kysym dogry bolup biler. Emma gürrüň “Magtymguly bir guldur, Gullugyna kaýyldyr” diýýän pespäl akyldar babatda, umuman alanyňda, tutuş sygryýeti babatda, aýratynlykda alanyňda, “Harap eýlär” diýlen goşgy babatda hiç bir derejede kabul edip bolmaz.

Ýene bir zady ýatlamak biziň borjumyz. Okuwçy ýyllarymyz: “Pylan ýeri ýel harap eýlär... Pylan ýeri sil harap eýlär... Pylan ýeri mar harap eýlär... Pylan ýeri içýan harap eýlär...” diýlen ýaly gepler ýaşulularyň özara gürrüňlerinden gulagymyzda galypdyr. Onuň manysyna düşünmesek-de (belki, düşüneli diýlen niýetimizem bolan dälidir), ony aýdanyň kimdigini, kitaplarda bardygyny-ýokdugyny bilmesek-de, bir zady häli-şindi eşidip ýörenimizden bolmagy-da ähtimal, mahlasy, ol sözler şol ýyllaryň özi ýaly çökünti bolup aňmyza çöküpdür. Talyplyk ýyllary gyzyklanan bolsagam bir hasap ekeni. Çekindikmi ýa geleň etmedikmi, bilmedik... Has soňrak professor Mäti Kösäýewiň kätibi (laboranty) bolup işlän ýyllarymyz hem pursat ekeni, dogrusy, ýa ol bir ähmiýetli zatdyr diýip bilmändiris, ýa aýgyt etmändiris. Ýöne ol sözleriň Magtymgulynyň goşgularynyň birinden gaýdýandygyny birinden sorap bildikmi ýa-da gürrüňlerdenmi, gepiň gysgasy, bilip galdyk. Mäti halypadandan soňra akademik Baýmuhammet Atalyýewiç Garryýew bilenem kafedrada işleşmek bagty miýesser etdi, okamasy arap hatyndan ýeňil bolmadyk golýazmasyny okap bilýän sanly adamlaryň birine öwrülendigime şu günlerem begenip ýörim. Golýazmalaryny tehniki ýazga (maşinka) geçirmek meniň gulluk wezipäme girýärdi... Baýmuhammet Atalyýewiç bilen ýaş we gulluk borjumyzyň dag bilen deňiz ýaly tapawutdadygyna garamazdan, halys öwrenişip, şorta sözler aýdyşmak (sag bolsun, maşinka!) derejä ýetip, häli soraryn-soňra soraryn diýip ýören günlerim, gepiň nämäden ýüze çykandygy ýadymyza düşenok, meşhur magtymgulyşynas maňa: “Hemme bilýän zadyňy aýtjak bolup ýörmegin” diýip maslahat berdi. Nämäni bilip, nämäni aýtmaly dälidigimi şol wagtam bilmändim, häzirem bilip baramok. Özümçe bir bilen zadym, özi aýtmasa, biljek bolup soraşdyryberýänleri halamaýandygy belli bolup çykdy. Görüp otursak, hormatly akademik dogry edýän ekeni. Bilesiň gelýärimi, kitaphanalar bar, kitaplar bar, özüň bar, özüň oka, özüň öwren... Zähmet bilen gazanylan zadyň rehnem aýry, ahyry!

Mahlasy, mesele baryp, Magtymgulynyň neşir edilen kitaplaryna direnyär. Bärden aňyrlygyna gidýän neşirler:

Magtymguly. Saýlanan eserler. 2 tomluk. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1983 ý.

Magtymguly. Saýlanan goşgular. Aşgabat, “Türkmenistan” neşirýaty, 1976ý.

Magtymguly. Saýlanan eserler. 2 tomluk. Aşgabat, Türkmenistan YA neşirýaty. 1959 ý.

Bu neşirleriň hiç birinde “...ýel harap eýlär”, “...sil harap eýlär”, “...mar harap eýlär”, “...içýan harap eýlär” mazmunly goşgy gabat gelmeýär. Geçen asyryň altmyşynjy ýyllaryndan aňyrky döwürde çykan kitaplar babatda bu “akademizmiň” derwaýyslygy ýok, çünki olarda ýer tap-

majagy her kime mälimdir. Dogrusy, özümizem ony ýörite iş edindik diýsek, ýalançy. Ine, häzir onuň başyna baryp, bu gürrüňleri edýäris. Garaşsyzlyga eýe bolanymyzdan soňra bu “ýel...”, “sil...” diýýän goşgy orta çykdy duruberdi: “Magtymguly. Şygrylar. 3 tomluk. 1994 ý. Ikinji to-munda 134 s.” Aýdyp otursak, ol goşgynyň ýygynda girizilmegini milli Garaşsyzlygymyzyň ilkinji alamatlarynyň biri hökmünde kabul etmek bolar. Magtymgulynyň ondan soňraky ýygyn-dylarynda, meselem, “Magtymguly. Eserler ýygyndysy. II jilt. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013, I jilt, 213 s.” ol goşgynyň ýerleşdirilmegi bolsa kadaly ýagdaýdyr.

Gürrüň Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada barýar. Bu gürrüňi gozga-maga-da akyldaryň eý gören derýasy Jeýhun alyp geldi. Goşguda “Jeýhuny” özünde ýerleşdiren bent:

Aden şahy etgeç Lahora azmy,
Gaýdyp ýurdun tapmaz, dagmy ýa düzmi,
Aby-Jeýhun harap eýlär Horezmi,
Daşynda her mülk, kim, bar – harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

“Aby Jeýhunyň” (“Jeýhun suwunyň”) poetikasy meselesine gelsek, ozaly bilen, aýratyn bel-lemeli ýagdaý: “Aby-Jeýhun” ýokarda gürrüň edilen geçmiş baradaky ýatlamalaryň, ussadyň zehin ylahylygynyň, weliliginiň, ussat edebiýatçylarymyz hakyndaky hatyralaryň we gaýry ýaz-gylaryň wesile-badalgasy bolmak bilen bir wagtda, şolaryň içinde “örtülgi”, ýagny “perde arka-synda” saklanýanlygy bilen özüniň gerim giňişligini äşgär edýär we olaryň kökünü ekläp-saklap durýandygy bilen ähmiýetlidir. Bu aýdylanlar soýtar bolup görünýän bolsa, öz-özümize “Eger Jeýhun we onuň poetikasy baradaky mesele gozgalmadyk bolsa, ýokarky ýazgylar ýazylarmy-dy?” “Ýazylymak niräň gürrüňi, ýada-da düşmezdi” diýip jogap berýäris.

“Aby-Jeýhunyň” öz içindäki poetikasy bolsa akaba daşyndaky bütin maddy barlygy, yn-sy-jynsy gark eder diýlen mazmunyň duýga täsirli aňladylmagyna hyzmat edýär. Poetikanyň beýan edýän mazmunynyň durmuşa kybaplygy baradaky ýagdaý bolsa her kimiň özüne gal-syn. Ýöne “Harap eýlär” diýlen goşgy bize radio-teleýaýlymlardaky, metbugat sahypalaryndaky maglumatlary, umuman, “Nuhuň tupanynyň” bolandygyny inkär etmezligi, tebigatyň hemişe doňan barlyk däldigini kabul etmekligi, “katoklizma” diýlen adalga barada-da oýlanyp, degişli çäreleriň alajyny etmekligi maslahat berýär. Ol haçan bolar? Goşgy oňa: “Ony Alla biler!” diýip jogap berýär.

Magtymgulynyň eý gören goşgy görnüşi murapbag, onuň sebäbini bolsa il-günüň oňa ram edendigi bilen, akyldaryň hem milletiň göwnüni görüp, milli dil bilen şol görnüşe agyrylyk beren-digi bilen düşündirip bolar. Şeýle-de bolsa, aram-aram şygryýetiň poema, gazal görnüşlerine-de ýüz tutandygyny häzirki günlerde hemmämiz bilýäris. Biziň her kime mälim bolan bu edebi maglumatlary ýatlamakda maksadymyz – “Jeýhunly” meseläniň seýrek ýüzlenilen edebi gör-nüşlerde-de duýguly gahrymana ýaran bolup gelendigini bellemek bilen, akyldaryň “Jeýhuny” özboluşly şahyrana akaba edip, döredjilik dünýäsinde kemala getirendigine ünsi çekmekden ybaratdyr. Muňa öňde söhbeti edilen “Yşk dowzahyna” atly gazalyň: “Wejhi bilen düşse roý-um, ýesir kylar gullary, Paýy-destimi bent edip, atar Jeýhun bahryna.” diýen setirleri babatda-ky söhbetler hem subutnama bolup biler. (Poemalardaky özge şahyrana poetiki akymlar barada öz ýerinde gürrüň ediler.) Emma “döredijik dünýäsi”, “şahyrana uslyp” ýaly meselelere gezek

gelende, ýeke-täkligiň onçakly weji bolmaýar. Onuň gazallardaky ýaly däldigini ussadyň “Dünýäden” diýen eseri tassyklap biler. “Dünýäden” diýen gazal şeýle diýýär:

Ömrümiň men salyny saldym dünýä Jeýhunyna,
Urdu azm, saldy talaň, mülküm weýrandyr, dünýäden.

(“Dünýäden”, II, 247 s.)

Gadymy we orta asyrlaryň, nusgawy döwürleriň gazallary, galapyn, ylahy söýgi, birentekleri dünýewi, käbirleri soltanlara bagyşlanandygy sebäpli, özüniň mesele ýaýrawyny çäkli tutupdyr diýlen pikiri aýtmaga esas berýän ýaly bolup görünýär. Munuň, hakykatdan-da, şeýle bolmagy mümkin. Magtymgulynyň “Dünýeden” diýen gazaly bolsa, ol “edebi däpden” çykyp, täze “raý” bilen, ýagny zamanasynda ram edilen deňsizlik dünýesiniň adaty ynsana garaýşyndan (“Derdimi kysam beýan, ýürek armandyr dünýeden”) ýola çykandygy, durmuşy-dünýewilidigi üçin, bu görnüşe girizilen täze ruh ýaly bolubam döreýär. Bu ruhuň döremegine “Jeýhun” özüniň kesgitleýji goşandyny goşupdyr diýip bolar. Pikir bereliň: Gazalyň duýguly gahrymanyň duýgy-düşünjeleriniň: “Ömrümiň men salyny saldym dünýä Jeýhunyna” pelsepewi-şahyrana şekilde açylmagyna hyzmat edýändigine garamazdan, Jeýhun özüniň akym tizligi, tereňligi bilen maddy manysyny saklap galýar. Bu onuň durmuşylygyň, hususan-da, türkmen duşmuşynyň kepili bolup aňa ornaýar. Gazaldaky “Jeýhun” göçme manysyndaky poetikasy barada aýdylanda, “Bir misginlik derdiden zar ýyglaýyp öter günüm” diýlen ýagdaýyň maddy-synpy aňlatmaýandygy (ýogsa bolmasa, mülkdar bolmaýanda-da öz gününü özi görüp bilýän ortatap hojalyk bolandygy belli), “misginlik” onuň ruhy ýaşayşy, ýagny duýguly gahrymanynyň salgysyna gönügen pahyr-pukalarydyr. Bu ruhy “batgalykdan” halas bolmak üçin, “ömrüniň salyny” dünýäniň “Jeýhun” atly derýasynyň akymyna salyp, ondan uzaklaşmak umyt bilen ýola düşen dessine, dünýä salyny talaňa salyp, mülkünü weýran edýär. Bu sadalaşdyrylyp beýan edilen mazmunda-da “Jeýhun” hemaýatkär bolup, duýguly gahrymany “gara günden” halas etmegiň aladasynda, dünýä welin “Jeýhun” tagallalaryny-da pitiwa etmän, ähli umyt-arzuwyny puja çykarýar. “Jeýhun” başaryp bilmedik halasgärli gazalyň soňraky iki bendindäki närselere-de baş berenok. Bu ýagdaý bolsa, “Jeýhun” poetikanyň merkezi çeperçilik serişdesi bolup gelýändigini mälim edýär. Munuň, hakykatdanam, şeýledigini “Dünýäden” diýlen baş beýtli gazalyň üçünji beýdi, ýagny gazalyň merkezinde “Jeýhunly” beýdi bolup gelýändigini hem, biziň pikirimizçe, şony tassyklaýar. Bu “arifmetika” barmak basylyp ýasalan tehnik serişde bolman, akyldar zehiniň “Jeýhuna” bolan içgin we tebigy gatnaşygyndan habar berýän poetikanyň alamatydyr diýsek, makul gep bolarmykan diýýäris.

Magtymgulynyň “**Ötgül, Pyragy**” diýen goşgusy özüniň many-mazmuny boýunça, ömrüniň soňraky ýyllarynda döreden eserleriniň biri bolsa gerek diýdirýär. Magtymgulynyň 290 ýyllyk hatyrasy mynasybetli çap edilen II jiltlik “Eserler ýygyndysynda” jemleýji goşgy hökmünde iň soňunda ýerleşdirilmegi hem şony aňladýar. Ony diýsek, akyldaryň birnäçe şygrynda gojalyk barada aýdýan bentdir setirleri “göz ardy” edilende-de, öňki “Eserler ýygyndysynda” ýer almadyk, edebiyaty öwreniş ylmymyzyň Magtymgula degişli diýip, takyklyk “Garrylykdyr, ýaranlar”, “Pyragy” eserleriniň hem bardygyny, netijede, akyldaryň segsenden has aňyrrak geçip aramyzdan gidendigini ýşarat edýän edebi maglumatyň olarda saklanýandygyny, netijede, ylmy terjimehalyň gutarnykly karara gelmändigini hem unutmaly däldir. Ol goşgularyň haýsysynyň iň soňky eserdigine garamazdan, ikisiniň-de ömrüň paýawlap barýan ýyllarynda ýazylandygyny kabul etmek bolar.

Ömrüň hasabatyny berýän “Ötgül, Pyragy” diýen eserde “Jeýhun” hakynda oýlanmalaryň orun almagy gozgaýan meselämiziň uçursyz ylmy saldamly, durmuşy derwaýyslyga eýe bolan zerurlykdygyny aňladýan maglumat bolup hyzmat edýär. Üstesine-de, “Ötgül, Pyragy” diýen eseriň birinji bendini onuň “Girişi” diýip bilsek, esasy meseläniň başyny “Jeýhun derýasyna” bagyşlanan söhbet başlaýar diýildigi bolýar. Ýöne bir başlamak hem däl, uçursyz oýlandyryjy, taryhy geçmişi ýatladyp, ol ajaýyplygynyň täzedan “dirilişe” geçmegini jan çekýän mazmuny bilen ähmiýetli görünýär. Bentde şeýle diýilýär:

Gaýry il zar bolup etrapdan baksyn,
Jeýhun bahry joşup, Gürgene aksyn,
Gözel iliniň seniň gaflatdan çyksyn,
Iliňe baş eýläp ötgül, Pyragy.

(“Ötgül, pyragy”, II, 374 s.)

Ýaşy bir çene baran adamda, adaty, arzuw-hyýallar solgunlaşyp, hyýalmentlik gylawyny ýitirip başlaýar. Inşa Allasa, segsene baranyňyzda, özüňiz görersiňiz! Emma Magtymgulyda segseninde-de il aladasy özüniň gylawyny ýitirmändir. Bu Magtymgulyň özümiň ýaly adaty adam daldiginden bolaýmasyn. Bu şeýledir! Şeýle bolmasa, Jeýhun derýasy joş alyp, Gürgen tarapa aksa, özgerer, gözel ilim bolsa, täzedan parlap başlar. Bu gозelligi “iliňe baş eýläp ötgül” diýlen Jeýhunýň özi ýaly hyruçly we umyt doly sözleri halky dilde akgyňly beýan edip bilmezdi. Bentdäki joşly “Jeýhun bahrynyň” poetikasy özüniň “kerwenbaşlyk” (“leýtmotiwlik”) hyzmatyny şygryň soňraky setirlere mynasybeti arkaly ykrar etdirýändiginiň daşyndan, Magtymguly “hem weli, hem hally” akyldardyr diýlen pikirini beýewar dile gelen sözler bolman, şygryýetinden gelip çykýan netijeleriň biridigini äşgär edýär. Onuň “goşundysyz sap” hakykatdygyny Hormatly Prezidentimiziň berkarar döwletiň täze eýýamynyň Galkynyşy döwri bütin barlygy bilen, aýratynlykda alnanda bolsa, Jeýhundandan baş alyp gaýdýan Garagum derýasynyň Magtymguly Pyragynyň arzuw-islegine laýyklykda akyp ýatandygy bilen tassyklaýar. Joşuna bereket!

Magtymgulyň “Jeýhun” poetikasyna dahylly bolan “**Başdan, dogrusy**” diýen ýene bir goşgusy bar. Bu goşgynyň gürrüňine girişmezden ozal, “Jeýhun” diýlen sözüň şahyryň şygryýetinde “tördäki orny” eýelemeginiň, poetikasynyň-da has giň gerimlidiginiň we ýitiliginiň sebäbi baradaky garaýşymyzy mälim etmek isleýäris. Bilşimiz ýaly, biziň häzirki günlerimizde bu meşhur derýanyň “Jeýhundandan” başga-da, iki adynyň – “Amyderýa”, “Lebap” atlarynyň bardygy hemmämize mälim. Emma bu derýa atларыndan “Amyderýanyň” Magtymgulyň bize mälim bolan goşgularynda gabat gelmeýändigini, “Lebabyň” bolsa diňe iki şygrynda duş gelýändigini, onuň ýerine “Jeýhun” sözüniň “Eserler ýygındysyndaky, 2013 ý.” on dört esere bezeg berýändigini aýtsak, deň derejeli manydaş atларыň näme üçin akyldaryň şygryýetinde “deň derejeli” hukuga eýe bolup bilmedigi baradaky ýagdaýa, başardygymyza, açyklyk girizmegimiz gerek. Ozaly bilen, “Amyderýa” diýlen at hakynda. Biziň pikirimizçe, geografiýa ylymlarynyň kandidatлары Durdy Amanekow bilen Kerim Weýisowýň bilelikde ýazan “Magtymgulyň syýahatlary” atly makalasyndaky düşündiriş hakykata kybapdyr:

“...Garagum çöllüginde geçip, Magtymguly Jeýhunýň Amul geçelgesine barýar. Gadym wagtlar Oks atlandyrylýan Amyderýa okgunly akyp, öz ugruny üýtgedeni üçin, araplaryň agalyk eden döwründen başlap, Jeýhun adyny alypdyr.

Magtymgulyň döwründe Oks Jeýhun atlandyrylypdyr. Hatda geçen asyryň (XIX asyryň – G.G.) başларыnda hem syýahatçylar bu derýanyň adyny Jeýhun diýip tutýarlar-da, diňe häzirki

Çärjew raýonyndaky Amul geçelgesini ýatlaýarlar. Biziň häzirki tutýan Amyderýa adymyz gadymy Amul geçelgesiniň gysgaldylan formasy bolmagy-da ähtimaldyr.”¹

Salar Baba Gulaly oglunyň “Oguznama” kitabynyň “Oguz han we onuň nesilleriniň taryhy” atly bir bölüminden aşakdaky sözləri okalyň:

“Atlar semränlerinden soň, Oguz demirgazykda ýerleşen ýurtlary basyp almaga azm etdi. Ýolda emeldarlar birle geňeş gurady. Şeýle karara geldiler: Amuýa derýasyndan ötüp hemme welaýatlara ilçi ibermeli, eger boýun bolup mal berseler-ä – gowy, ýogsa göreşip alarys.”²

Haýsy “ähtimallygyň” hakykata ýakyn durýandygyna garamazdan, Jeýhunynyň “Amyderýa” ady Magtymgulyynyň döwründe halk dilinde ýaýraň görnüşde bolmandyr. “Lebap” bolsa pars kökli diýlip düşündirilýän “leb+ab” (dodak+suw) sözi “Jeýhun” ýaly meşhur bolmasa-da, akyl-daryň şygryýetinde, belli derejede, öz ornuny tapmagy başarypdyr. Şeýle bolsa, “Lebaba” orun beren bendi okalyň:

Gündize Gün, gijä mahtap,
Derýa lebi – oldur Lebap,
Içer bolsa her kes şerap,
Galarmyş huşdan, dogrusy.

(“Başdan, dogrusy”, I, 199 s.)

“Derýa lebi – oldur Lebap” diýlen setire şeýle seredeniňde, näme-de bolsa, bendiň sazlaşygy-gy guramak üçin getirilen setir ýaly bolup görünýär. Aslynda, tutuş bendiň özi “ol, hälki gepi owadanlamak ýa-da gepiň gerdişinde dile gelen, ýene birki sanysy ýazylsa, goşgy göze doly boljak” diýlen ýaly duýgy-düşünjelerden döräne meňzemänem duranok. Ony döredeniň Magtymgulydygyny ýatlamasak, ol hakykatdan-da şeýledir. Ony döredeniň Magtymgulydygyny ýatlasak welin onuň beýle bolmagy mümkin däl. Ýogsam bolmasa, aýry-aýry meseleli ýaly görünýän setirleriň many-mazmun ýüküni köslär ýaly däl. Her halda, bu dagynyklyk diýdirýän “gepiň” içinde bir gep bolmaly. Ony aýtmak bize başartmaz, ol gepi goşgynyň özünden eşitjek bolalyň.

Eşit, perim, aşyk boldum,
Men ilki başdan, dogrusy.
Birje görmä maýyl boldum,
Göz bilen gaşdan, dogrusy –

diýip, turuwbaşdan yşk-söwdasy meseläni ele alýar. Bu meseläniň şahyrana waspy aşyklyk ruhunda dowam edýär-de, altynjy, ýagny “Lebaply” bende gelende, özüniň ulgamyny üýtgedýän ýaly bir täsir döredýär. Şeýle okasaň, dogrudan-da, başda gozgalan aşyklyk öz sözünü tamamlap, nobaty dünýäniň, durmuşyň başga-başga ugurlaryna beripdir diýip bolar. Emma altynjy bende içginräk aralaşyp, söýgi meselesi, has takygy, “aşyk bolan peri” bilen galtaşygyňa ünsi göndersek, diňe “Lebaply” setir däl, bendiň ähli setiri mantyklaýyn öwrümler arkaly “Peri” bilen-de, oňa “maýyl Bolan” bilen-de gatnaşykdadygyny görmek kyn däl. Düşündireýin.

Altynjy bendiň birinji setiri: “Gündize Gün, gijä mahtap” diýýär. Bolany. Bu ýerde gep eder ýaly näme barmyş? Uly zat bar: gadymyýetimiziň belli bir zamanlarynda oguzlar-türkmenler Güni we Aýy hudaý diýip bilipdir. Bu babatda hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II kitap” atly eserinden şu jümleleri okamak gyzyklydyr:

¹ D. Amanekow, K. Weýisow. Magtymgulyynyň syýahatlary. “Magtymguly. Beýik şahyryň 225 ýyllygyna bagyşlanan makalalar ýygynyndysy. Aşgabat, 1959. 241 s.”

² Fazlalla Reşiddin. Oguznama. Aşgabat, Türkmenistan, 1990, 19 s.

“W.Masson Altyndepäniň merkezinde ýerleşen dessur ähmiýetli monumental toplumyň Aý hudaýa bagyşlanandygyny tassyklady. Bu ymarat basgançakly diň görnüşinde gurlup, onuň depesinde ybadathana ýerleşipdir.

“Türkmenistanyň günortasynda dörän irki şäherleriň alawyň reňki bilen göz önüne getirilýän Aý hudaýy baradaky ynanjyň giňden ýaýran ýeri bolan gadymy Mesopotamiýa şumerleriniň gadymy şäherler bilen ýygjam söwda we medeni gatnaşyklarynyň bolandygyna ýene-de bir ýola güwä geçýär.”¹

Bu gadymyýetden Magtymguly ýaly, edebiyatçylaryň tassyklaýşy ýaly, üç medresäni tamamlan okymyş ulama gadymy ynançlardan, hususan-da, Gün bilen, Aý bilen baglanyşykly ynançdan bihabar bolupdyr diýip bilmeris. Diýmek, ol setir öz “perisini” Gün we Aý derejä göterip, onuň önünde baş egýär.

Altynjy bendiň ikinji setiri: **“Derýa lebi – oldur Lebap”** diýýär. Magtymgulynyň dilinde “derýanyň dodagy” diýlip “ynsanlaşýan” Lebabyň manysy derýanyň hut özüni aňlatman, “suw kenary”, “suw boýy”, “suw ýakasy” diýlen ýaly manylary aňladýar. Biziň düşünişimizçe, akyldaryň aladasy “Lebap” sözüne düşündiriş bermek bolman, ony “ynsanlaşdyrdygyna” görä, ony hut derýanyň özi, ýagny “Jeýhun” sözdäki manysynda ulanypdyr. Bu many bolsa, öz gezeğinde, “Jeýhun” bilen “Mejnun” diýlen kelamlaryň bir kökden ýasalýandygyny bize ýatladýar. Olaryň diňe “kök birligi” däl, häsiýet meňzeşligi-de bar. Diýmek, gep “Leb aby” manysynda däl. Diýmek, “Derýa lebi – oldur Lebap” diýlen setir “perä aşyk bolan” duýguly gahrymanyň yşkynyň “jeýhunlyk” ýa-da “mejnunlyk” derejededigini “aýtman aýtmak” arkaly, ýagny inçe mantyk arkaly bize üm-yşarat etmeginde. Bize bolsa ony diňe kabul etmek galýar.

Altynjy bendiň üçünji we dördünji setirleri bolsa: “Içer bolsa her kim şerap, Aýrylar huşdan, dogdusy” diýýär. Nämäni bilmeýän bolsak-da, kim-de bolsa bir kämillik ýaşa ulaşan adam şerabyň nämedigini, onuň “oýnadýan oýunlaryny” bilemzok diýse, “Nirede önüp-ösdüň, haýsy ülkeden?” diýip, soramaga haklydygymyzy bilýäris. Aşyklyk hem şerap ýaly huşdan aýyrýar. Bir tapawut “şerap” gaplara guýlup, soňra bokurdaga guýulýar. Yşkyň bolsa gaby ýok, ol tebigat tarapyndan göni kalba guýulýar. Ýene bir tapuwut: “şerabyň” soňy wejeralyk, ryswalyk bilen, “arakhor” (“alkaş”) diýlen lakama eýe bolmak bilen tamamlanýar. “Yşkyň” soňy näziklige düşünmek, janly-jandarlara hormat goýmak, ylahy düşüňjeler bilen birleşip, “aşyk-magşuk” diýlen lakamyň berilmegi bilen gutarýar. Görnüşi, altynjy jemleýji setirleri-de, bizi “Başda, dogrusy” diýlen goşgynyň birinji bendindäki many-mazmuna, onuň howalasyna alyp göterýär.

Diýmek, şygryň altynjy bendindäki “Lebap” özüniň poetikasy bilen şol bendiň ruhy-eşret kämilligini gurnamagynyň daşyndan, beýleki beýtlerdäki şahyrana mazmunlar, öwüşginler bilen raýdaşlygyny we gatnaşygyny saklap, Magtymgulynyň “Lebap” diýlen derejä göterilmegi başarypdyr.

Magtymgulynyň **“Baş ýagşy”** diýen eseri bolsa “Lebap” diýlen sözi “derýanyň degresi” manysynda däl-de, “Jeýhun” diýlen düşünje – “akaba” manysynda ulanyp, şeýle diýýär:

Ylym-aly, baryp soraň arapdan²,
Hywa hany suw ýuwudar Lebapdan,
Tagamsyz lukmadan, arak-şerapdan,
Göwün isteýip bir iýilen aş ýagşy.

(“Baş ýagşy”, II, 19 s.)

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Beýik Ýüpek ýolunyň ýüregi. II kitap. Aşgabat, TDNG, 2018, 199, 202 s.

² Bu ýerde arap dilinde “ylym” hem “aly” diýen sözleriň bir kökden ýasalandygy ýaňzydylýar.

Hywa hanynyň Lebapdan “suw ýuwudýandygy” diňe maglumat bermek üçin getirilen ýaly görünýär. Biziň çenimizden, bu ýönekeý maglumatyň aňyrsynda ýatan haýsydyr bir taryhy waka, Lebap ýakasynda oturan ilat bilen dartgynly gatnaşyk ýa-da başga bir waka saklanýan bolmaly. Akyldaryň birinji we üçünji setirleriň soňundaky “arapdan – şerapdan” diýlen sözlere sazlaşyk bolsun maksat bilen “Lebapdan” sözüni getirmändigine biz ynanýarys. Onuň sebäbini hem-de aňyrsynda ýatan poetiki mazmuny aýtmaly bolsa, duran ýerimizdigini boýun alýarys. Biz usatlaryň kömegine mätäç!

Başga bir ýagdaýy welin belläp bileris: “Lebap” diýlen düşünje häzirkiz zamanda “derýa ýakasy” diýlen jugrafiýany aňlatmak bilen bir wagtda, Magtymgulynyň “Baş ýagşy” goşgusynda ulanyşy ýaly, suw akabasy, ýagny derýanyň özüni mälüm etmeklik manysynda has ýygjamlaşdy. Ony diýsek, “Jeýhun” diýlen söz durgunlyk ýagdaýyna geçmedik hem bolsa, köp babatda öz ornuny “Amyderýa” diýlen söze tabşyryp, soňraky adyň resmiýetde-de, gepleşik dilimizde-de has işjeňlik gazanandygyny bellemelidir. “Ýagşy ýigidiň ady köp bolar” diýen türkmeniň bir nakly bar. Onuň “gylyny gyrman” Amyderýa babatda-da ulansak, garşy çykjak tapylar öýdemzok.

Ine, Magtymgulynyň “Baş ýagşy” goşgusyň poetikasy barada bar aýdyp biljek zadymyz şulardan ybarat. Nakyl: “Baryny beren – uýalmaz.”

Magtymgulynyň “Jeýhuna” gatnaşygy baradaky gürrüň bir çene bardy hasaplap, sözüimizi jemleseň jempläýmeli welin, şahyryň ýazan kitaplaryny “sile aldyryp, gözlerini zynda girýan” eýläň “şum pelekden” pes ýagy bolmadyk ýurt basarlaryň hem “Bäş ýylda bir kitap eden işimiz – Gyzybaşlar alyp, weýran eýledi.” diýilýän etmişleri netijesinde ýok bolup giden golýazma-kitaplarynda ýene-de nijeme “Jeýhun” bar bolandygyny çen-takmyn etsek, ol dostana gatnaşyk baradaky ylmy-seljerme soňlanmadyk aýdym ýaly bir duýgyny döredýär. Emma “Bary bilen bazar etmeli” bolýarys. Munuňam özüne ýeterlik irnik tarapy bar: ussadyň ýokarda görüp geçilen şygrylaryndaky poetikanyň her eseriň many-mazmun özboluşlylygyna kybap dürli-dürlüdigini nazara alsak, “jemleýji gepi” tapaýmak uly bir hyllalla. Ýagdaý şeýle bolansoň, şahyrana meňzetmeden dalda gözlemeli bolýar. Şahyrana dil: “Ýokarda aýdylanlary Magtymgulynyň poetika bossany atlandyryp, her eserdäki poetikany bolsa bossanda biten dürli reňkli, müşki-anbar ysyly dürli-dürli güllere meňzetmek bolar” diýip çawuş çakýar. Özüňde ýok bolsa, diýlen bilen bolmaly bolýar. Şahyrana dil makul gepi gepleýär.

K

KATNAK [قطناق], **KATANA** [قطانا] – Damaskyň obalarynyň biri.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde: (**seret**: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna Muhammet (s.a.w.) pygamberiň meretebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmek niýetini göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekerinde äşgär etmegi niýet edinipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözüniň arkasynda “ýüz müň gumry, bilbil nalasy” bolup, mübärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, Hakyň dosty bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem dini-ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Waspnamanyň “gumry, bilbil nalasy” diýlen söz düzümindäki “nala” sözi asyl manysynda gelmän, göçme manysynda – “lezzetli owaz, şirin mukam, tenekar labyz” diýlen ýaly manysynda gelýär. Hakyna seretseň, “gumry we bilbil” keýpi göterilip saýraman, magşugyny zarlap nalaýar, şeýle bir ýürekden nalaýar welin, olaryň sesi şirin mukam bolup bize eşidilýändigini üçin, olar şatlykdan kalby joşup saýraýan ýaly bolup duýulýar. Gepiň gerdişinde aýtsak, Magtymgulynyň bu goşguda dile getirýän şahyrana söhbetleriniň özem bize “bilbil nalasy” bollup eşidilýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, akyldaryň “gumry, bilbil nalasy” diýen sözlerini her birimiz özümüzçe kabul edip bileris. Magtymguly hiç kimiň boýnuna hiç bir zady dakjak bolmandyr, diňe maslahat beripdir, bilenini aýdypdyr... Bizem akyldaryň göreldeesine eýerip, sözümizi dowam etmek isleýäris.

Meselesiniň örän çynlakaý we saldamly bolşy ýaly, meseläni şahyrana şekilde aýdyňlyga gowuşdyrýan ýer-ýurt atlarynyň hem dünýä ýaly kändigini-de bellemeli. Ol hususyýeti aşakdaky bentden hem çen edip bolar:

Peýrewiňde kafy-Şakşak, döw saraýy-Luwluwy,
Ol aşagy Gäwgaladyr, gaýrasy ot mahfaly,
Ýokarsy Şährizenan, Katnak, Saraýdyr ol beli,
Aýdyýar Magtymguly, sen sen jahanyň jan güli,
Dine salgan Pars ile Eýrany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Ýokarky alty setirlik bentde goşgudaky umumy mukdaryň dörtde birine ýakyn ýer-ýurt ady saklanýar. Ondaky ýer-ýurt atlaryň her biriniň aňrsynda jugrafiýa, synpy-medeni, syýasy-döwlet dahylly meseleleriň ýatandygyny hem aýtmalydyrys. Ýagdaý şeýle bolansoň, uly bir “simfoniýa” owazyň düzüm bölegi bolup şygra ýerleşen – biziň häzirkiki “Katnak” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özüniň goşýan goşandy bilen, ähmiýetlidigini we ýerliklidigini aýan-beýan edýär.

“Katnak” ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň goşgynyň jemleýji bendinde orun almagyny hem-de diňe bu goşguda duş gelýändigini hem onuň ähmiýetini nygtap belleýän goşmaça maglumat hökmünde kabul etmek mümkindir.

04.09.2021.

KÄBİL (Kabul) [كابل] Owganystanyň merkezi şäheri. Ol Käbil derýasynyň jülgesindäki peslikde ýerleşýär. Käbil baradaky ilkinji ýatlamalar (Kabur, Karur) Ptolemeýde (2-nji asyr) duş gelýär. Käbil aýry-aýry wagtlarda dürli döwletleriň, hanadanlyklaryň, hanlyklaryň, häkimlikleriň eline geçýär. Käbir maglumatlara görä, Käbil şäherini soltan Mahmyt saldyrypdyr. Köp ýyllar Hind soltanlarynyň hökümet merkezi bolupdyr, soň ony Nedir şa basyp alýar. Ondan soň owganlaryň eline geçýär. 1878-80-nji ýyllaryň arasyndaky uruşdan soň, Abdyrahman emir Käbili Owganystanyň paýtagty diýip ygylan edýär. Käbil awtoulag ýollarynyň çatyrygynda ýerleşip, ol ýollar Türkmenistany, Päkistany, Hindistany, Eýrany biri-birine birleşdirýär. Käbil möhüm söwda merkezidir.

Magtymgulynyň “**Saçdy, Muhammet**” diýen goşgusy barada öňde (seret: HAÝBAR I [خيبر], “Saçdy, Muhammet”) barada durlup geçildi. Ýer-ýurt arlaryny özünde saklaýan aşakdaky bendi “Haýbar dagy” bilen baglanyşykly söhbetimizde mysal getiripdik. Häzir “Käbil şäheri” we onuň poetikasy gürrüň etmegimiz üçin oňa ýene bir gezek ýüzlenmeli bolarys:

Owwal-deslap baryp Haýbar dagynda,
Kapyrlar ganyny saçdy, Muhammet.
Lekläherde, Sekwan, Käbil şährinde,
Jepa çekip dinin açdy, Muhammet.

(“Saçdy, Muhammet”, II, 141 s.)

Yslam dininiň dörän dessine parlap gitmändigi, onuň dowam edip gelen aň-düşünjelere, ruhy-ynançlara örklüdiği için, wagyz-ündew işlerini ykjam geçirmeli bolandygy-da, onuň hemme ýerde hemişe rowaç almandygy-da belli, harby hereketleriň döremegine sebäp bolan wagtlar we mekanlar hem bolupdyr.

Muhammet (s.a.w.) pygamberiň ömür ýolunda ähmiýetsiz sahypa ýokdur welin, önde gürrüni edilen “Haýbar dagy” bilen baglanyşykly zorluklaryň, şonuň ýaly-da häzir gürrüni edilýän “Käbil şäheri” we onuň poetikasynyň şahyrana maglumatyna görä, Özüniň aýatda diri wagtyndaky iň ähmiýetli, kynçylykly pursatlary göz önünde janlandyryandygy bilen şol bentde şol mekanyň möhümdigini mälim edýär. Şoňa görä-de, “Käbil şäheri” bütin many-mazmun barlygy we çeper-şahyrana poetikasy bilen tutuş eserde, şol bir wagtda öz ýerleşen bendinde derwaýys diýlen netijä gelmek bolýar.

12. 04. 2021.

KANDAHAR (Kandagar) [قندهار] – Owganystan döwletindäki Argandap derýasynyň kenarynda ýerleşýän şäheriň ady. Bilermenleriň bellemeklerine görä, Kandahar şäheri Nedir şaňyň döwründe eýran goşunlarynyň güýji bilen saldrylypdyr. Şol döwür oňa Nedirabat diýlip at berlipdir. Nedir şa öldürilenden soň, bu şäheriň ady Kandahara öwrülipdir. Häzirki döwürde bu şäher Owganystanyň uly, ähmiýetli mekanlarynyň biri diýlip bilinýär.

Magtymgulynyň “**Harap eýläär**” diýen goşgusy barada önde (**seret:** AMMAN [عمان], “Harap eýläär”) giňişleýin maglumat berildi. “Harap eýläär” diýen goşgy barada edilen gürründe belleýşimiz ýaly, “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” diýlen jümle halkymyzyň dilinde ram edilip gelnipdi. Bu sözleriň geçen asyryň kyrkynjy ýyllarynyň ahyryndan bäri gulakda galandygyny özümüz tassyklap bileris. Onuň beýewar peýda bolmandygyny, ondan öňki asyrlarda-da halkyň dilinde ýaşandygyny çen etmek mümkin. Biziň gürrüni edýän döwürlerimizde Magtymgulynyň şygryýetiniň halk içine ýaýrawynyň, “çäklenen” şekilde ekendigine indi-indiler düşünişip ýörüs. Ol ýyllardan bäri akyldaryň doglan gününüň dabarasy üç gezek bellendi, her gezegem halk içinde kän bilinmedik eserleriniň birnäçesi täze neşirlerine girizildi, birgiden ylmy işler, ylmy makalalar, çykyşlar çap edildi, aýratyn-da, 2014-nji ýylda geçirilen Magtymgulynyň doglan gününüň 290 ýyllyk halkara dabarasy mynasybetli has köp işlere amal edildi. Hemmä mälim bu maglumatlary biz ýönelige ýatlamadyk. Biziň diýjek bolýan zadymyz – Magtymgulunyň “bihal adam hem dældiginden” öte, onuň “welilik ylham” eýe bolan ussatdygyny ykrar etdirýän döredijiliginiň halk köpçüligine ýetirilendigi we şahyryň eserlerine dünýäniň dürli künjeginden gelen ylm adamlarynyň beren bahalary, öz alymlarymyz tarapyndan ýazylan monografiýalarydyr gollanmalardaky ylmy-seljermeler şol hakykaty tassyklaýan ykrarnamalyk wezipelerini hem berjaý etdiler. Häzir Magtymgulynyň welilik duýgy-düşünjeleri baradaky gürrüňleri her kimiň unandygy şonuň üçindir. Şol jedelsiz hakykata öwürülen “weli ylham” biziň ýer-ýurt meselämi-

ze gelende, aşakda ýüz tutjak bendimiz tutuşlygyna, şonuň içinde-de “Kandagar” diýlen ýurdyň hem tassyklaýandygyny aýtmak isleýäris. Bendi okalyň:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hytrat, Kandahary mar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Ýokarky bentde sekiz sany mekanyň ady geçýär, şolaryň altysynyň kyýamat ykbaly aýry-aýry, emma iki sanysynyň ahwaly welin birmeňzeş. Şonuň üçinem, olar bir setirde, “duldeğsir goňsulykda” ýerleşipdirler. Olaryň biri biziň gürrüni etmeli ýer-ýurdymyz “Kandahar”, beýlekisi öňde gürrüni edilen “Hytrat” diýlen şäher. Bu şäherleriň hersiniň öz taryhy, ýerleşim ýeri we beýleki özboluşly aýratynlygy bar. Emma teý-ahyry ykbala nobat gelende, tapawutlar aradan aýrylyp, bir ykbaly paýlaşýan bolarly görünýär. Şonuň üçin, “Kandahar ” ýer-ýurt adynyň bütin barlygyny we onuň poetikasyny “Hytrat” babatda aýdylan sözler bilen häsiýetlendirmek mümkindir. “Kandahar” Magtymgulyny weliliginiň bir takyk mysaly bolup hyzmat edýändigini bize habar berýär. Bizem, öz gezegimizde, bir zatlary aýtmaly bolsak, şeýle diýip bileris: “marlar” kyýamat ahyra çenli öz ýatan sümelgelerinde, hinlerinde, gowaklarynda ýatsyn, “Ysrafyl Suruny” çalandan soňra galyp bilseler galsyn, tutuş ýer-ýurtlar şolaryňky bolsun. Kandahar, näme!

14. 04. 2021.

KAP (Kaf) dagy [قاف داغی] – Hyýaly dagyň ady. Jadyly ertekilerde, dini rowaýatlarda aýdylyşyna görä, Kap dagy Ýer togalygyny tutuşlygyna gurşap alypdyr, depesine seredeniňde, telpegiňi ýere gaçyrýan beýiklikde, belentliginden-de beter uçursyz galyň bolup, döwlere-de per bermändir. Kawkaz daglaryna-da Kap dagy diýýänler bar. Türkiýäniň Baýburt etrapybyň demirgazyk-günbatarsynda ýerleşýän galyň, üsti tekiz daga-da ýerli ilat Kap dagy diýýär. Kap – Symrug (ýa-da Anka) guşunyň ýaşaýan mekany.

Magtymgulynyň “**Ýyglap geçer halyma**” diýen goşgusy özünde ýeke ýer-ýurt adyny saklaýan seýrek eserleriniň hataryna girýär. Goşgynyň meselesini takyk kesgitlemek irnik bir ýagdaý. Bir seretseň, sopusylyk ruhly ýaly, beýleki jähetden, dünýewi ýaşaýşyň agyrylary barada dürrüň edýän şekilde duýulýär. Birbada olaryň ikisi barada-da söhbet edilýän bolaýmasyn diýlene ýakyn pikir hem döremän duranok. Bolup biler, ol – Magtymguly, ahiry! Aslynda, goşgynyň ýönelen ugrunyň biz üçin takyk görnüp-görünmezligi düýpli bir sowal hem däl, ony “Her kim tokaýa gider, özüne görä agaç keser” diýlen halk nähimi bilen esaslandyryp bolar. Esasy mesele goşgynyň özüniň niýet edinen duýgy-düşünjeleri, pähim-parasatlary, olaryň il-güne mynasybetidir.

Adatça, eserleriň birinji bentleri ylhamyň “badalgasy” bolmagyndan daşgary, many-mazmunyň ýola düşmeli “raýyny” kesgitlemek hyzmatyny-da galapyn berjaý edýär. Belki, “Ýyglap geçer halyma” diýen eser hem bizi belli bir yön-ýörälgä ugrukdyryp biler? Birinji bendi ýaýradyp okalyň: “Giň göwräni gam basypdyr özünden, Baş hem gelse, ýyglap geçer halyma. Bagyr ýaşyn köňül döker gözünden, Gaş hem gelse, ýyglap geçer halyma.” “Giň göwräni gam” basmagy geçen günlerde bolup geçen ýagdaýlaryň, kynçylykly şertleriň, şowsuzlyklaryň – mahlasy,

ýakymsyz ahwalyň (*ýa-da ahwallaryň*) aňda ýene peýda bolup, “giň göwrüni daralýandygynyň” habarçysy diýlen şekilde kabul etsek, uly ýalňyşlyk bolmaz. Gepiň gerdişinde aýtsak, gam geçmişe, gaýgy geljege degişli ruhy haldyr.

Geçmişe ökünmek soňraky bentlerde-de, hususan-da, şu bendiň: “Puşmanda men eden-etmiş kârimden, Biperwaýam bolan-bolmuş barymdan, Ýoldaş bolan ýata bilmez zarymdan, Daş hem gelse, ýyglap geçer halyma.” diýýän sözlerinde birkemsiz orta çykýar. Bu bendiň mazmunyny hem, belli derejede, dünýewi durmuşda başa barmadyk niýetleri bökdän ýagdaýlaryň netijesi hökmünde kabul etmek mümkin. Emma soňraky gelýän bendiň: “Hak yşkydyr bizi goýan közlerle, Bu közlerdir kysmat bolan bizlere, Bilbil dilsiz galar, barsam ýazlara, Gys hem gelse, ýyglap geçer halyma.” diýýän setirleri we soňky bentleriň kâbir setirleri “sopuçylyk” duýgy-düşünjeleriň öňe saýlanmagy bilen tapawutlanýar. Mahlasy, Magtymgula doly düşünmek diýmekligiň Magtymguly derejede sowatly hem ylhamly bolmak diýlene ýakyn pikiri aňladýandygyndan ötri, öz meselämiz bilen meşgul bolsak, ibaly boljakdygyny bize mälim edýär. Bendi okalyň:

Garrylyga döndär ýigit çaglary,
Geda eýlär täç eýesi begleri,
Gurşun deý erider Kap dek daglary,
Daş hem gelse, ýyglap geçer halyma.

(“Ýyglap geçer halyma”, I, 70 s.)

“Ýyglap geçer halyma” diýen goşgy özüniň “**Kap dagy**” diýen ýeke ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bilen, biziň pikirimizçe, hem manawy, hem maddy ýaşayşa deň-derejede hyzmat edýär. Manawylyk mazmuny “Kap dagy” diýlen düşünjäniň ertekilerde, efsanalarda, dini söhbetlerde hyýaly şekili bilen, maddylyk mazmuny barlykdaky daglaryň biri bolup gelýändigini bilen öz poetikasyna çeyelik häsiýetini siňdiredigi üçin, özge “Kap daglaryndan” tapawutly görünýär. Mahlasy, tutuş goşgy we “Kap dagynyň” poetikasy kimde nähili pikir döredip bilýändigine garamazdan, ynsanyň özüni ynsan hökmünde görüp, öz durmuşy we ylahy borçlaryny berjaý edip ýaşamalydygyny talap edýär.

16. 04. 2021.

Magtymgulynyň “Bagyşla bizi” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: DYMAŞK [دمشق]), “Bagyşla bizi”) giňişleýin maglumat berildi. “Bagyşla bizi” diýen goşgudaky “Kap dagy” özüniň ertekilerdäki, efsanalardaky, dini hekaýatlardaky edebi keşbi bilen söhbete goşulýar. “Kap dagyna” orun beren aşakdaky bendi okalyň:

Kap dagyndan ýol açylsa Ýajuja,
Dünýä ýüzi dolar zulm ile güýje,
Zaman ahyrynda geler hyruja,
Ýa Sahypzamana bagyşla bizi.

(“Bagyşla bizi”, I, 81 s.)

“Kap dagy” bu bentde hyýaly ertekilerde, dini söhbetlerde “döwleriň” ynsan durmuşyna aralaşmagyna bent bolup gelýän mazmunynda gelýär. “Ýaju” hem “ýuwardaha, ganhor” diýlen ýaly göçme manysynda ulanylýar. Aslynda, “Ýajuç-Mājuç” sözi “ýuwardaha, ganhor” diýlen maddy manyly sözden kemala gelen bolsa gerek. Bilermenleriň ýazmaklaryna görä, “Kurany Kerimde”, “Töwratda” bir wagşy kowumyň ady. Olar esasan Mongoliýada ýerleşipdirler.

“Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi”:

“ÄJIT-MÄJIT [ä:ji:tmä:ji:t], at, göç.m. Alypýolup barýan, gözebaş a düşýän aldajy. Älhepus, özleri äjit-mäjit ýaly-aýt! (B. Kerbabaýew).”¹

Türkmen halkynyň içinde ýaramaz bir topluma, bozgak işleriň içinde bolan adamlara-da “Äjit-Mäjitler” diýilýär. Halk aýtgysy: “Äjit-Mäjit” diýerler, bir-birini iýerler”. Magtymguly: “Ýajuj, Mäjuj diýerler, Bir-birini iýerler”.

“Kap dagy” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy iki manysynda hem göçme, hyýaly manysynda, hem maddy-barlyk manysynda gelmek bilen, goşgynyň bütewiliginde özüne we ornaşan bendine many-mazmun hem şahyran-açeperçilik hyzmatlaryny ýerine ýetirmek bilen, Magtymguly ylhamynyň tabşyryklaryny berjaý edýär. “Kap dagyny” haýsy manysynda kabul etmek bolsa, her kimiň öz ygtyýaryndaky mesele.

17. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Donun kim biçdi**” diýen goşgusyny dünýewi ýer-ýurtlaryň diňe birine orun beren eserleriniň toplumyna goşmak mümkin. Hakyna seredeninde, ony hem dini-ylahy mazmunly hasaplamak bolar. Emma Kap dagynyň hem ol dünýälik, hem bu dünýälik (**seret: KAP (Kaf) dagy** [كاف داغی], “Ýyglap geçer halyma”) hyzmatynyň bardygy üçin we “Aýdyşyga” gatnaşan ussatlaryň hatyrasyna şu pursatdaky seljerme-gürrüňimize-de dahylly etmekligi makul bildik.

“Donun kim biçdi” at berlen goşgy Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň arasyndaky sowal-jogaplara esaslanýan şygyr sungatynyň bir görnüşiniň hatarynda durýar. Aýdyşyk-goşgular barada öňde: (**seret: DAGYSTAN** [داتسغان], “Magtymguly-Zunuby”) käbir maglumatlar getirildi. Bu edebi görnüş barada ýörite ýazylan bitewi işiň ýokdugy sebäpli, öňde getirilen maglumatlara ýene bir gezek ýüzlensek, artyklyk etmese gerek.

Magtymgulynyň “Eserler ýygyndysyna” (2013 ý.) ýerleşdirilen “Oglum – Azadym” (Azady – Magtymguly), “Magrupy – Magtymguly”, “Eýwany – dört” (Magtymguly – Magrupy), “Rowaç oturmyş” (Magtymguly – Oraz han), “Habar ber – Şeýledir” (Magtymguly – Durdy şahyr), “Magtymguly – Zunuby”, “Donun kim biçdi” (Durdy şahyr – Magtymguly)... kimin aýdyşyklar babatda oýlanamyzda, hamala, ussatlar garşy-garşy oturyp, sorag-jogap alşan ýaly bir garaýyş döreýär. Emma olaryň kämil sungat eserlerdigini kabul edenimizde bolsa, beýle bir “sahnanyň” mümkin däldigini aýtmaly bolýarys. Çykyt hökmünde aýtsak, “dyzlaşyp” sorag-jogap alşan zehinleriň hem bolandygyny inkär etmek bolmaz. Emma olaryň sungatlyk derejä görterilmändigini üçin, halkyň hakydsynda, kagyz ýüzünde orun alyp bilmändigini bellemek bilen çäklenip, ýokarda ady tutulan eserleriň hemmesini hut Magtymgulynyň özi özbaşyna, ýekelikde döredendir pikirimiz bar. Magtymgulynyň “Eserler ýygyndysynyň” hem şeýle pikirde bolandygy öz-özünden düşnükli. Emma käbirimiz üçin başga bir ýagdaý düşnüksiz bolup biler. Adatça, nusgawy şygryýetimizde eseri döreden şahyryň ady iň soňky bendinde gelýär. Aýdyşyklara-da, şol adaty nukdaýnazardan “Eýwany – dört” (Magtymguly – Magrupy), “Rowaç oturmyş” (Magtymguly – Oraz han), “Habar ber – Şeýledir” (Magtymguly – Durdy şahyr), “Magtymguly – Zunuby” eserlere garasak, Magrupy, Oraz han, Durdy şahyr, Zunuby ýaly şahyrlar ýazarlyk meselesine eýeçilik edýän şekilde görünýär. Emma Magtymguly beýleki ussatlara hormat-sylagyň nyşany hökmünde Olary sowalyna jogap berip bilýän derejede, ýagny özünden ýokary bolmasa-da, pes görmedik zehinlilerdigini mälim etmek we dostana gatnaşygy pugtalandyrmak üçin, jogap berýän şahyrlar edip aýdyşyklaryna girizipdir.

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I tom. Aşgabat, TDNG, 2016, 363 s.

– Kap dagy zeberjet reňbe-reň dagdyr,
Kaknus bir guş, daýym onda tussagdyr,
Mukasat diýerler ajap bulagdyr,
Heftaýyl ebwabyn aşyklar açdy.

(“Donun kim biçdi”, I, 123 s.)

“Donun kim biçdi” diýen aýdyşyk-goşgynyň ýokarky bendi Durdy şahyryň nobatdaky soragyna Magtymgulynyň beren jogabyny mälim edýär. Bu bentedäki “**Kap dagy**” özüniň hyýaly keşbi we poetikasy bilen tutuş esere hem-de bende hyzmat etmegi arkaly Durdy şahyryň-da, Magtymgulynyň-da dini rowaýaty ylymlaryndan juda habarlydygyny hem ussatlaryň ikisiniň-de uçursyz zehinli bolandygyny, iň esasy-da, olaryň arasyndaky halypa-şägirtlik gatnaşygyň hoşroý halda bolandygyny kepillendirýär. Bu hakykat hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Älem içre at gezer” atly romanyndan aşakdaky parça üns bermegimizi teklipe edýär. Teklibi kabul edip, ol jümleleri okaýarys:

“Olar ilkinji gezek özara şeýle bäsleşik guranlarynda, Magtymgulynyň bir haşyň aýdylyşynda säwlik goýberipdir we utulypdyr. Muny onuň kakasy Azady bilip, ogluna igenipdir:

– Menden idin alman, şeýle jedelli gürrüňe giräýmegin diýip, berk tabşyrypdyr we ogluna halypalyk edip, tälim berip başlapdyr.

Soňky bolan bäsleşikde Durdy şahyr Magtymgulynyň şygyr arkaly beren sowalyna dogry jogap berip bilmän, utulanyny boýun alypdyr. Durdy şahyryň özem halypa mugallym hökmünde Magtymgulynyň uly şahyr bolup ýetişmegine köp täsir edipdir. Köp gezeklere çeken goşgy aýdyşyklarynyň netijesinde Magtymgulynyň türkmeniň uly şahyry bolup ýetijegine ynam bildirip, oňa ak pata beripdir.”¹

Biziň pikirimizçe, “Älem içre at gezer” atly romanyndan alnan bu parça hiç hili düşündirişi ýa-da anyklamany talap etmän, diňe geçen asyrda ýazylan käbir işlerde Durdy şahyr bilen Magtymgulynyň gatnaşygy babatdaky käbir garaýyşlaryň nädogrudygyna göz ýetirmegimiz üçin esas bolup hyzmat edýär.

18. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Haýranydyr**” muhammes-goşgusy barada öňde (**seret: HINDISTAN** [هندوستان], “Haýranydyr”) seljerme-söhbet edildi. “Haýranydyr” diýlen goşgynyň aşakda getiriljek bendi-de, biziň pikirimizçe, dünýewi aşyk-magşyklygy nazara alyp, şahyrana söhbet edýär. Ony bendiň: “Güwşüm owaz uşlap aldy, ah, şol periň zarydyr” (*Gulagyma çala ulaşan owaz şol periniň zarydyr*), “Men pakyryň bagtyn uran, Alla kimiň ýarydyr (*Alla men pakyryň bagtyny talan ol kimsä ýar bolupdyr*), “Egnide hyrkaýy-puşes, zer-zerbapdan donudyr.” diýen setirleri diňe maddy barlygyň teswiridir. Dogrusy, “Girdim Erem bagy içre daragt miwe-narydyr.” diýen setir beýleki bir dünýäniň serişdesinden söz edýän ýaly görünýär. Emma “Erem bagy” we onuň miweleri geçmiş şygryýetimizde, aýratyn-da Magtymgulynyň döredijiliginde çeperçilik serişdeleriniň dürli görnüşleriniň hyzmatyny ýerine ýetirip, barlyk dünýäsiniň bir “parçasyna” öwrülüp gidipdir, şeýlelikde, “Erem bagy” dini düşüňjeligidenden dünýewi düşüňjeligine has ýakyndygy aşakdaky bentde-de parlak görünýär. Bendi tutuşlygyna okalyň:

Aklym ýetmez, dilim çatmaz ol Kap dagyň marydyr,
Güwşüm owaz uşlap aldy, ah, şol periň zarydyr,

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Älem içre at gezer. Aşgabat, TDNG, 2011, 153 s.

Girdim Erem bagy içre daragt miwe-narydyr,
Men pakyryň bagtyn uran, Alla kimiň ýarydyr,
Egnide hyrkaýy-puşes, zer-zerbapdan donudyr.

(“Haýranydyr”, I, 223 s.)

“Kap dagy” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, ozaly bilen, bendiň dünýewi mazmunyna goşant bolup hyzmat edýär: aklyňa böwet bolýan, dile-de badak atyp, diýmeli sözüni diýdirmän duran “Kap dagynyň” özi däl-de, ol ýerde mekan tutan “mardyr”. Ol ýylanyň göçme many-dadygy öz-özünden düşnükli, ýöne ol “nämedir?” ýa-da “kimdir?” diýen sowala bizden jogap talap edilýär. Şahyrlar “mar” (ýagny “ýylan”) sözüni dile alsa, gyzyň ýa-da gelniň örüm-örüm saçlaryny göz önünde tutup geldiler häzirem şolar ýaly, bizem ony gelin-gyzlaryň tolkun atýan burum-burum saçlary diýip kabul etmegi endige öwrüpdiris. Ýokarky bentedäki “mara-da” şeýle düşünssek, ýazgarylarys öýdemzok welin, oňa başgaça garaýşymyzyň bardygyny hem aýtmak isleýäris. Biziň pikirimizçe, “Kap dagynyň” poetikasy “şol periň” düşen ýerini, “mar” bolsa “şol peri” bilen nikalaşan kimsedir diýlen ýaly many-mazmuny yşarat edýär. “Şol periniň” kimdigi barada önde (seret: HINDISTAN – ()), “Haýranydyr”) aýdylyp geçilipdi. Eýsem-de bolsa, kemlik bolmasyn, Magtymgulynyň şygrylarynyň yşky duýgularynyň üýtgeşsiz bir salgysy bar. Ol salgı bizi Meňliniň huzuryna alyp barýar.

“Kap dagy” diýlen ýer-ýurt ady özünüň bütin barlygy we gaýyplygy hem-de poetikasy bilen “Haýranydyr” diýen goşga tutuşlygyna, öz oturan bendinede elinden gelen many-mazmun, çeper-şahyranalyk goşandyny goşmak bilen ýerleşen ýerinde möhümdir.

19. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Ahyrzaman geler**” diýen goşgusy “Kuhy-Kap” we “Pul-Syrat” diýlen iki sany ýer-ýurt adyny ulanýar. Olaryň ikisi-de ahyret – ol dünýä degişli düşünjeler. Şeýle-de bolsa, biz “Kap dagyny” hem dünýewi dahylly mekan hasaplap, seljermämize dahylly edenimiz üçin, dini mazmunly görnüşlerini-de görüp geçmekligi borjumyz hasaplaýarys. Bendi okalyň:

Eý, ýaranlar, musulmanlar,
Bir gün ahyrzaman geler.
Kuhy-Kap dagyndan aşyp,
Deçjal ol dem rowan geler.

(“Ahyrzaman geler”, II, 202 s.)

Deçjalyň “Kuhy-Kap dagyndan aşyp” gelmegi we onuň poetikasy ahyrzamanyň gutulgysyz alamatydygyny mälim edýärkä, adamlaryň ýaşayşydan elini sowatmak ýaly niýeti özünde saklamak, eýsem onuň tersine, Allatagalanyň bagyş eden barlygyny aňly-düşünjeli peýdalanmagy: Hudaýyň önündäki parz, wajyplary berjaý edip, haramy işlere ulaşmazlygy, halal zähmet çekip, janly ýaşayşyň gadyr-gymmatyny bilip ýaşamaklygy, ynsanperwerlik, watançylyk, ynsançylykly borçlary dogry-dürs amala aşaryp, berlen ömri geçirmekligi öwüt-ündew edýär. Poetikanyň mantyk üsti bilen sargaýan bu sargytlarynyň tutuşlygyna “Ahyrzaman geler” diýen goşgyny, şonuň ýaly-da, ýokarky bendi we ondaky “Kuhy-Kap” diýlen ýer-ýurt adyny öz içine alýandygyna aň etmegimiz üçin, ony döredeniň Magtymgulydygyny, akyldaryň hem takwalyga başy bilen berlen adam bolmandygyny, maddy we manawy ýaşayşy “terezisine taýlap” ýaşandygyny, ahyrky gürründe-de, milletiň gün-güzerany, topragyň abadançylygy, adamlaryň medeni, agzybirlikde ýaşamagy üçin döreden ajaýyp eserlerini ýatlamak ýeterlikdir.

Magtymgulynyň “**Gördüňmi**” diýen goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Gördüňmi”) seljerme-gürrüň edildi. Goşgynyň aşakdaky bendinde “Kap” diýlen ýer-ýurt ady, biziň düşünişimizçe, maddy manysynda, ýagny barlykdaky dagy aňladýan düşünje bolup gelýär. Bendi okalyň:

Hezret Aly etgeç älemge dawy,
Kapdan Kaba düşdi hezretiň çawy,
Ýa, yklym eýesi Ahmet Ýasawy,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

“Kap dagynyň” maddy barlykdaky närsedigini “Kapdan Kaba düşdi hezretiň çawy” diýen setir has-da anyklyga gowşurýar: iki sany Kap dagynyň ýokdugyndan hasap tutsak, “hezretiň çawynyň” tutuş Ýer togalany sarandygy – Günbatara tarap uzan “çawuň” Kap dagynyň Gündogar ýüzüne ýa-da Gündogar tarap gönügidir diýip düşünsek, ol dagyň günbatar çetine çenli gelip ýetendigini, mahlasý, Ýer ýüzüne guşak bolup guşalandygyny mälim edýär. “Hezretiň çawy” diýlen söz düzümi bolsa bendiň birinji bendinde ady geçýän hezret Ala degişlidir.

“Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi”:

ÇAW [ça:w], at. 1. Dabara, owaza, şöhrat, atabraý; ýaň. Mäleme guzym, mäleme! Çawuň düşendir äleme (“Görogly”). Ata çykyp, alsa awy, Çar tarapa düşer çawy (Mätäji). 2. Deňizdäki tüweleý.”¹

Bentde ýer alan “Kapdan Kaba” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy söz nobatyny “Ýa, yklym eýesi Ahmet Ýasawa” geçirip, goşgynyň beýleki bentlerine-de gönükdiren: “Meniň sahypjemalymy gördüňmi?” sowaly bilen ýüz tutýar. Beýleki bentlerden-de alyp bilmedik jogabyny “Kap dagly” bentden-de alyp bilenok. Ýogsam bolmasa, bir kimse ýa-da bir närese “Sapypjemaly gören” bolsa, hem barlyk manysy bilen, hem gaýyplyk manysy bilen, üstesine-de hezreti Alynýň çawyna şaýatlyk edýän meşhur “Kap dagy” halyna göräýmeli ýaly, emma ondan-da dem-düýt çykanok. Diýmek, “Gördüňmi” goşgudaky “Kap” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş eseriň many-mazmun ulgamyna, şol bir wagtda-da, öz oturan bendine beýleki bentlerdäki (*meselem*, “Çyn-Maçyn” *ýer-ýurt adynyň poetikasyndaky ýaly*) şahyranalyk we pähim-parasatyna öz elinden gelen goşandyny goşýandygy bilen tüýs öz oturmaly jaýynda oturýan eken diýdirýär.

20. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Kürs çykar**” at berlen goşgusy barada öňde: (seret: HINDISTAN [هندوستان], “Kürs çykar”) durlup geçildi. Öňde bellenilişi ýaly, “Kürs çykar” diýen goşgy özüniň şahyran maddy we manawy mazmunlara bagyşlanan beýanatlarýny deňine ýöredipdir. Bu Magtymgulynyň dünýägaraýşyna mahsus bolan deňlik bolup, akyldaryň şygryýeti barada gürrüň edilende, olary biri-birinden aýrybaşgalaşdyrmak mümkin däl. Olaryň biri-birini şertlendirip durmagy – durmuşy hadysalaryň dini düşünjeler bilen baglanyşdyrylmagy, şonuň ýaly-da, dini mazmunly ahwallaryň janly ýaşaýşyň ýetnesi bolup, ynançly, halal ýaşamagyň şerti hökmünde görkezilmegi, umumylykda alanynda, tutuş goşgynyň süňňüne mahsus alamat bolsa aýratynlykda alanynda, her bendiň söhbetinde göz öňüne tutulmaly magtymgulyçylyk düzgün-tertirdir. Guş bakyşy bilen seredilende, bir bendiň durşuna maddy-durmuşy ýagdaýlary beýan etmegi,

¹ Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I tom. Aşgabat, TDNG, 2016, 195 s.

başga bir bendiň bolsa tutuşlygyna ruhy-dini hekaýat-hikmetlerden söz etmegi – bular biri-birine dahylsyz närseler ýaly bolup hem görnüp biler, emma ýeterlik üns edilse, biri beýlekisiniň mantyklaýyn binýady bolup hyzmat edýändigini äşgär görkezýär. Biziň meselämizi – ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bent onuň anyk mysalydyr. Bendi okalyň:

Çilten, abdal gider, gaýyp galandar,
Dogagöý hiç galmaz, boşanar bender,
Kap dagynyň gädiginde Isgender,
Döw ýoluna goýdurdygy gors çykar.

(“Kürs çykar”, II, 190 s.)

“Çilten, abdallar” gidip, gaýyp galandara öwrülmegi, “Dogagöýleriň” öz bukularyny boşatmagy, Isgenderiň Kap dagynyň gädigine diwar örüp, “Döw ýoluny” beklemegi – bularyň hemmesi dini hekaýatlardan nyşan. Şol ýatlama hem öz-özlügündäki bir maksat bolman, adamlaryň dini ynançly, halaly-haramy saýgaryp, ahyreti unutman, durmuşyny many-mazmunly, edep-ekramly, medeni şekilde ýaşamaklaryna gönükdirilen timsaly öwüt-ünderlik hyzmatlaryny berjaý edýärler. Biziň bu geplerimiziň hakykata ýakyn ahwaly beýan edýändigini “Kürs çykar” goşgynyň durmuşy söhbetli setirleri hem tassyklap biler: :”Başçysyz, pähimsiz ýola girenler, Ýolun şeytan urar, ýoly ters çykar.”, “Arwah bar hem jyn bar, peleş bar, gurt bar, Gaýgy bar, gussa bar, ýol daşdyr, dert bar, Ýola girer bolsaň, niçeme şert bar, Şertsiz ýola tarykat girseň, garşy bars çykar.”

Görnüşi ýaly, “Kürs çykar” goşguda duşýan “Kap dagy” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özüniň gaýyplyk manysy bilen-de akyldaryň pähim-parasatlaryna, terbiýeçilik işlerine gulluk etmek kemini goýmandyr diýip sözüimizi jemleýäris.

21. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Saldy diýdiler**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DAGYSTAN [داغستان], “Saldy diýdiler”) seljerme-söhbet edildi. “Kuhy-Kap” (Kap dagy) barada öňde edilen gürrüňlerde dellenişi ýaly, iki manyda – närselýin manysynda we hyýaly manysynda deňine işledilýär. Olaryň haýsy birisi bu dagyň asly bolup hyzmat edipdir diýlen ýaly sowal mahal-mahal oýlandyrylar. Bu ynjk bir mesele bolup, kesgitli gürrüň etmeklik hem biziň üçin ýaýdançly görünýär. Eýsem-de bolsa, takmynan bir zatlar aýtmaly bolsak, onda “Kap dagynyň” maddy-dünýewiligi ilkinji barlyk bolup hyzmat edendir. Biz muny Adam ata döremezden öň hem Ýer togalagynyň bolandygyny, dini rowaýatlara görä, Adam atanyň beden agzalarynyň-da Ýerdäki närselerden alnandygy baradaky maglumatlaryna esaslanyp aýdýarys. Şoňa görä-de, “Kap dagynyň” maddy-närseligi dini-ylahy mazmunly beýanatlar bilen deň-derejede ulanylmagyna esas bolup hyzmat edendir diýip pikir edýäris. “Saldy diýdiler” diýen goşguda duş gelýän “Ähli-kuhy-Kap” hem barlykdaky düşünjesi bilen söhbete dahylly bolupdyr. Ol ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bendi okalyň:

Ähli-kuhy-Kapdan Dehistan üzre,
Bir mekan leşgerin saldy diýdiler.
Byragyn galgadyp, inip güzere,
Bir damja suw goýman sordy diýdiler.

(“Saldy diýdiler”, II, 215 s.)

Ýokarky bentdäki “Kuhy-Kap” özüniň maddylyk alamatyny yz ýanyndan gelýän “Dehistan üzre” diýlen söz düzümi arkaly berkidýär. “Dehistan” diýlen ýer-ýurduň dini ýa-da ylahy many-mazmundan uzakdygy, diňe anyk barlyk mekany diýlip bilinýändigini hem “Kuhy-Kabyň” maddy manylygyna güwä geçýär. Ony diýsek, bendi jemleýän: “**Byragyn** galgadyp, inip güzere, Bir damja suw goýman sordy diýdiler” diýen setirler onuň maddy mazmunlydygyna güman goýanok. Dogrusy, bu setirlerdäki “byrag” diýen söz “bir damja suw goýman sordy” diýlen maglumat hyýaly bir hadysanyň gürrüňini edýän ýaly eşidilýär. Aslynda, “byrag” diýlen düşünje hyýaly bir jandar, emma bu setirde ol asyl manysyndaky borjuna berjaý etmän, “leşgerdäki atlaryň” näjüre elhenç gylyklydyklaryny aňladýan göçme manyly meşzetmelik hyzmaty ýerine ýetirýär.

Meredow, S. Ahally. “Türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi”:

“BYRAG (a. bura:k) – dini düşünelere görä, gatyrdan kiçiräk, eşekden ulurak, ýüzi adam ýüzüne, guýrugy we toýnagy sygryňka meňzeýän bir atyň ady.”¹ Muhammet abaýhyssalam ol aty münüp, mograja çykypdyr.

“Bir damja suw goýman sordy” diýlen maglumat bolsa çeper ulaltma bolup, ol leşgeriň hyýaly mahluklardan tapawudynyň ýokdugyny janly-duýarlykly suratlandyrýan ylhamyň güýç-kuwwa tyndan habar berýän serişdedir.

“Ähli-kuhy-Kap” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy ýokarda beýan edilen seljermesöhbetleri yşarat etmeginiň daşyndan, öz oturan bendinde zamanasynyň taryhylygyny saklaýandygy bilen “Saldy diýdiler” goşgynyň hem many-mazmunyna, hem şahyranalygyna saldamly goşandyny goşupdyr diýip pikir edýäris.

22. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Barsa gerekdir**” diýen goşgusy başdan-aýak ahyret hekaýatларыndan söz edýär. Söz etmek bar – söz etmek bar, sözüň sözden parhy köp. Magtymgulynyň “Barsa gerekdir” diýen goşgusynyň labzy özge ussatlaryň ahyret beýanatларыndan tapawutlylykda, hadysalary şeýlekin janly we takyk suratlandyrýar welin, haýsy bir ynanjyň wekili ýa-da hiç bir ynanjy bolmaýan adamlary-da düýpli oýlandyrmaga mejbur edermikän diýip pikir edýäris. Şol ynanjy gazanmak üçinem, Magtymguly “Barsa gerekdir” diýlen goşgusyna ylhamyny “taraşlap şagladypdyr”. Şeýlelikde, Ussadyň “elaçyklygy” özüne bähbit bilen bu goşgy bentleriniň sanyny on üçe çenli ýetiripdir. Ýene bir hususýyýet: “Eý, ýaranlar, ol dünýä baran bar-da, gelen ýok, Öli-diri halyndan habar, hatyr bilen ýok.” diýýän Magtymgulynyň özi ahyret baradaky duýgy-düşünjeleriniň mizemezdigine garamazdan, “Barsa gerekdir” diýen şertliligi getiripdir. Şygryň başky bendinden: “Maýyl olmaň bu dünýäge dostlarym, Barça mundan oňa barsa gerekdir. Owwal aman, ahyr iman istärem, Hak gulnuň myradyn berse gerekdir.” diýip başlaýan şertlilik şygryň ähli bendiniň jemleýji setirinde dowam etdirilýär. Maglumat üçin goşgynyň her ýerinden dörtbäs sany mysal: “Sap gurup, meýdanda dursa gerekdir.”, “Kyrk ýyllap döwrany sürse gerekdir.”, “Magrypdan maşryga ýörse gerekdir.”, “Ýa, Melik, mizanyň gursa gerekdir.”, “Rozy kylyp, bize berse gerekdir.” Görnüşi ýaly, goşgynyň bolup-geçjek hekaýat-hadysalara “gyldyrgan “ýaly şübhesiniň bolmadygy halyna, şeýle şertliligi ulanmagy, biziň pikirimizçä, Magtymgulynyň medeni-sypaýyçylygyndan habar berýän alamatdyr. Şu pikiriň bihal garaýyş däldigine biziň meselämizi özünde saklaýan aşakdaky bent hem, belli derejede, güwä geçip biler. Bent şeýle diýýär:

Bir gün Kap dagyndan Hardeçjal çykar,
Bezäp, eşegine zümerret dakar,

¹ A. Meredow, S. Ahally. Türkmen klssyky edebiýatynyň sözlügi. Aşgabat, “Türkmenistam”, 1988, 66 s.

Ýa, Mäti, öňünden tuguny diker,
Söweşip, Deçjaly gyrsa gerekdir.

(“Barsa gerekdir”, II, 221 s.)

Bentde beýan edilýän wakalar: “Bir gün Kap dagyndan Hardeçjal çykar, Bezäp, eşegine zümerret dakar, Ýa, Mäti, öňünden tuguny diker.” diýlip, gümana ýer goýmaýan berk kesgitligiň soňunyň “ýumşap” gitmegi ýokarda bellenen medenilikden nyşandyr. Bendiň özüde ornaşdyran ýer-ýurduna we onuň poetikasyna gelenimizde, beýleki goşgularda bitiren hyzmatyndan egsik bolmadyk möhüm amallary berjaý edýän “Kap dagy” tutuş goşgynyň düzümi bolmagy we ýokarky bendiň deň hukukly agzasy bolmagy bilen, adamlaryň duýgy-düşünjesine ahyret gorkusyny salmaklygy niýet edinmän, janly barlygyň gadyr-gymmatyny bilip, kalby ynançly, köňli-arzuw hyýally, haýyrly işleriň başynda bolup, berlen ömri hakyky ynsan şekilinde geçirmeklige gönükdirilendir.

23. 04. 2021.

Magtymgulynyň “Maşgarnama” atly poemasy akyldaryň ahyret dogrusynda ýazan goşgularynda aýdylýan duýgy-düşünjeleriň baýlaşdyrylan (*aýratyn-da, “Barsa gerekdir”, “Artsa gerekdir” diýen goşgulardaky öňi şert işlikli “gerekdir” refren bolup gelmeginden öte, käbir bentleriniň şol durşuna “Maşgarnama” geçendigidinden hem çen etse bolar*) we takyklaşdyrylan bütewi nusgasydyr. Ahyret düşünjesine yslam taglymaty nukdaýdan garan her bir adamyň Muhammet (s.a.w.) pygambersiz söhbeti “duzsüz tagam” diýip biljekdigini çak etse bolar. Aslynda, bu ynanç biziň öz aňymyzda döräp, öz dilimize geçen tassyklama bolman, “Maşgarnamanyň” bize duýduran, has dogrusy, “diý” diýip diýdiren sözleridir. Biz ony “Maşgarnamanyň” adyndan aýtsak, has ynamly we ýerlikli bolar.

Setirler we bentler: “Dört perişde dirilibän gezerler, Muhammet gabryna gelse gerekdir.”, Halaýyk aglaşar permanda – ýekser, Muhammet tuguny gursa gerekdir.”, “Gorky düşer pygamberler janyna, Ogul gelmez atasynyň ýanyna, Muhammet başlaýyp mizan düybüne, Ýaşyl alam gurup dursa gerekdir.”, “Niçe pygamberler dogasy makbul, Ne sagyny tanyr, ne soluny ol, Ýaşyn saçyp aglar Muhammet resul, “Waý, ymmatym!” diýip, dursa gerekdir.”, “Imdi geldik, mömin gullar nädermiş, Haýsy işe, haýsy ýola gidermiş, Muhammet hatyrna ýalkaw edermiş, Bilmeýenler muny bilse gerekdir.”

Ýokarky mysallardan görnüşi ýaly, poemada Muhammet (s.a.w.) pygamberden başga dini we ylahy bir kimsäniň ady şonça mukdarda gaýtalanyp gelmeýär. Ýönekeý ýaly bolup görünýän bu maglumatyň aňyrsynda, biziň pikirimizçe, birgiden sebäpler we esaslar saklanýar. Iň bärkisi, Magtymgulynyň we poemasynyň yslam dinine hem Muhammet (s.a.w.) pygambere bolan yhlasynyň çuňlugyndan habar berýär. Beýleki sebäpdir esaslar hem şol töwradyr.

Boýdan-başyna ahyretten söhbet edýän poemanyň hiç bir setirinde “Maşgar” diýen söz gabat gelmeýär. Adatça, nusgawy şahyrlaryň şygrylaryna at goýlanda, şol eseriň başky bendinde refren söz ýa-da söz düzümi bolup gelýän söze esaslanyp goýulýar. Emma “Maşgarnamada” beýle edilmändir. Bu ady kim goýanam bolsa, biziň pikirimizçe, ram edilen ýagdaýa görä çemeleşmän, dogry edipdir. Çünki poemanyň ady beýan edýän mazmunyna, diýseň, jaý oturýar. Ýene bir bellermeli ýagdaý.

Kyrka ýakyn bentde bary-ýogy baş sany ýer-ýurt ady (*bäşiň dördüsi bir bentde*) duş gelýär. Beýle diýildiği, her sekiz bende bir ýer-ýurt ady düşýär diýiligidir. Göwnüňe bolmasa, göwrümlü eserde ýer-ýurtlar köp boljak ýaly. Adaty hasaba görä, şeýle-de bolmaly. Emma, ozalam bir ýer-

de bellejšimiz ýaly, Magtymgulynyň her bir eseriniň öz many-mazmunyna we poetikikasynyň häsiýetine laýyklykda öz “arifmetikasy” bar. Şeýdibem, ussadyň her eseri özüni şygyr sungatynyň iň belent tekjesine çykarmagy başarypdyr.

“Magşarnamada” öňi-soňy baş sany ýer-ýurt ady bolup, poema barada gysgaça maglumat bermek derwaýyslygyny döreden “Kap dagyny” we onuň poetikasyny özünde saklaýan aşakdakı bendi okalyň:

Isa, Mäti gelse, adyldyr, datdyr,
Ýajuj, Mäjuj gelse, zulum-haýhatdyr,
Gulagy ýer südrär, bir ýowuz zatdyr,
Kap dagyny deşip, gelse gerekdir.

(“Magşarnama”, II, 365 s.) 38 bent

“Kap dagy” maddy manysynyň daşyndan köp halky hekaýatlarda, ýazuwly edebiýatda hyýaly närsede bolup, döw, Ýajuj, Mäjuj, Deçjal (Hardeçjal) ýaly bela-beterlerden ýaşayşy, ynsany penalap gelýär. Ýokarky bentedäki “Kap dagymyzyň” hyýaly mazmuny we poetikasy hem “Barsa gerekdir”, “Artsa gerekdir” diýen goşgulardakı kysym kyýamat-ahyrda boljak işleri ýatlatmak arkaly, akyldaryň Allatagalanyň beren ýaşayşynyň gadyr-gymmatyny bilip, aňly-düşünjeli, halal-ynsapyly ýaşamaly diýlen töwra pähim-parasatlaryna, terbiýeçilik işlerine gulluk etmek kemini goýmandyr.

24. 04. 2021.

KARS [قرص] – Türkiýäniň gadymy şäherlerinden biri. Ol ýurduň gündogarynda Karsçaý derýasynyň boýunda ýerleşýär. Irki döwürlerde Kars Kawkaza degişli bolupdyr.

Magtymgulynyň “**Ýar senden**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DYMAŞK [قشمد]. “Ýar senden”) barada gürrüň edildi. Dokuz ýer-ýurt adyna orun beren bu goşgynyň aşakdakı ikinji bendi özünde alty sany mekan adyny ýerleşdirilipdir. Bendi okalyň:

Ispendiýar gözi Rüstem Zalynda,
Şam, Nejepde, Mekke, Dymaşk ilinde,
Arzy-Karsda, Kerbelanyň çölünde,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.

(“**Ýar senden**”, I, 217 s.)

Bu bent “**Arzy-Kars**” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýandygy sebäpli, goşgynyň taglym-meselesini kesgitlemeklige gatançlylygi bilenem ähmiýetlidir. Bentedäki “Şam, Mekke, Kerbela” diýlen ýerleriň, galapyn, dini waka ýordumlarynda duş gelýändiginden; emma “Dymaşk, Kars, Nejep” diýlen şäherleriň bolsa, köplenç, dünýewi-syýasy amallarda gabat gelýändiginden çen tutsak, “Ýar senden” diýen eser barada edilen gürründe bellenilişi ýaly, bu goşgy dini nukdaýdan çemeleşmek isleýänlere-de gapysyny açyk tutupdyr, ony dünýewi aşyk-magşuklyk diýip kabul edýänleriň hem garaýyşlaryny goldaýar diýlen pikiriň anyk mysaly bolup biler.

“Arzy-Kars” ýer-ýurt adynyň we poetikasynyň bentedäki hyzmatynyň gepini gepläp aýtsak, Magtymguly söýgüleriň ikisini-de mukaddes hasaplapdyr, şoňa görä-de, “Ýar senden” (we beý-

leki birnäçe) goşgusynda olary garagöz ýaly taýlapdyr, ahyrky netijede, olaryň bar ýerinde päklik we halallyk rowaç alýar diýlene meňzeş öwüt-ündew mantyk üsti bilen, “suw ýüzüne” çykýar. “Arzy-Karsyň” poetikasynda şolar ýaly pikirini saklanýandygynyň özi, nämä degmeýär?!

25. 04. 2021.

Magtymgulynyň “Kürs çykar” at berlen goşgusy barada öňde: (seret: HINDISTAN [هندوستان], “Kürs çykar”) durlup geçildi. “Hindistan” diýlen **ýer-ýurt hakynda edilen gürründe, “Deçjal dünýä inse, goşun ýygylsa” diýlen jümläniň beýan edýän hadysasynyň soňlanjak ýerini “Hint” diýip mälim edýändigini, soňraky setirde “Karsyň” onuň başlangyç mekany diýlip nygtalýandygy üçin, belli derejede, öňde aýdylanlar bilenem çäklenmek mümkin. Bu, bir täsin, söýget berýän hasanyň (*ýagny taýagyň*) iki ujuny – ýere degýän we elde tutulýan ujuny göz önüne getirýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Hindistan” barada aýdylanlar bilen kanagat etmekligiň hem mümkindigini alamatlandyrýar. Gürrüň “hasa” hakynda bolsa, şeýle etmeklik mantyga laýykdyr. Emma “Karsyň” hem öz göwni bar. Onsoňam, “Deçjalyň ýygynyň” nämä üçin “Karsdan” başlajakdygy birgiden sowallary orta çykarýar? Hindistan “ýygynyň” gündogar çägi bolsa, Karsdan günbatarda ýene birgiden musulman döwletler ýerleşýär, Karsyň özem we Hindistana çenli ýer-ýurtlar hem musulmançylygy öňräk kabul eden giňişlik. Nämä üçin ala-böle “ýygyn” Karsdan başlamaly? Sorag bermek aňsat, jogap bermek çetin. Bir başymyza baş bermek sowaldygy üçinem, biz öz günümüz bilen bolmagy amatly bilip, ol bendi okaýarys:**

Ysrapyl sur çalsa, ýer-gök egilse,
Şeýtan har-har ursa, daglar ýykylsa,
Deçjal dünýä inse, goşun ýygylsa,
Yzy Hintde bolar, öňi Kars çykar.

(“Kürs çykar”, II, 190 s.)

“Kürs çykar” diýen goşgy babatdaky seljerme-gürrüňlerde bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň dini yktygatyna belet adamlar goşguda ahyret hadysalarynyň beýan edilmegini we yslam wagzynyň ýeterlik orun almagyny kanuny bir ahwal diýip düşündirerler. Bizem şonuň şeýledigine ynanýarys. Akylgaryň ýaşan zamanasynda türkmen (*aslynda, tutuş musulman Gündogary*) jemgyýetçiliginde ýeke-täk syýasy-ahlak terbiýeçilik serişdesi bolup, yslam dininiň hyzmat edendigini nazara alanymyzda, dini we dünýewi gatnaşyklaryň deň derejede bolandygyny görmek kyn däl.

“Kars” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Hindiň” poetikasy ýaly, adamlara kyýamat hadysasyny ýatlatmak arkaly, kalby ynançly ýaşamaklygy, yslam kada-kanunlaryny berjaý edip, halal zähmet çekmegi, ynsanperwer bolmagy, arkalaşykly, parahatçylykly durmuşda ýaşamaklygy, berlen ömri ýagşylygyň gözleginde geçirmekligi, ýagşylyk edýän sahatly kişiler hatarynda durmaklygy öwüt-nesihat edýär. Biziň pikirimizçe, “Kars” we onuň poetikasy şeýleräk many-mazmuny bilen “Kürs çykar” goşguda ýer alypdyr. Onuň başgaça düşündirişleriniň bolup biljekdigini hem gözden salmaýarys we olar bilen “egri oturyp, dogry dartyşmak” niýetimiz hem ýok!

26. 04. 2021.

KAŞGAR [كاشغر] – Gündogar Türküstanynyň, Hytaý Türküstanynyň (Sinssýan welaýaty) şäherlerinden biri. Ol Kaşgar derýa-çaýynyň boýunda ýerleşýär. Şäher iki – köne we täze bölege bölünýär. Köne Kaşgaryň harabalary Kaşgar derýasynyň kenarynda saklanyp galypdyr. Gadymy

Kaşgar Mürze Baýgara bilen Soltan Sagydyň arasynda 1513-1514-nji ýyllarda bolan uruşda we-ýran edilipdir.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Otuzdan gowrak ýer-ýurt adyny özünde jemläň “Harap eýlär” diýen goşgy barada öňde maglumat berlendigine garamazdan, Kaşgaryň hatyrasyna käbir pursatlary ýatlasak, peýdaly bolar. Magtymgulynyň şahsyýeti we şygryýeti babatda XVIII asyryň ortalaryndan bäri pähim-parasatyna, çeper diline muşdak ilimiz: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam däldir” diýen sözler bilen baha berip, ol kesgitlemesini biziň günlerimize çenli ulaşdyrypdyr. Biziň günlerimizde akyldaryň eserleriniň mümkingadar toplanyp, ýüze çykarylyp, kitap şekilinde binäçe gezek neşir edilmegi, döredijiligini ylmy nukdaýnazardan öwrenmek işiniň ilerläp, “magtymgulyşynaslyk” diýlen ylmy ýörelgäniň mazaly kemala gelmegi, özge milletlere tanatmak ýaly abraýly işleriň hem meşhurlyk gazanmagy we beýleki ýakymly amallar “Magtymgula weli diýmek hem bolar, hally diýmek hem bolar” diýlen kesgitlemäniň döremegine hem-de ylmy jemgyýetçilik, okyjylar köpçüligi tarapyndan ykrar edilmegine düýpli esas bolup hyzmat etdi.

“Kaşgar” diýlen ýer-ýurduň hatyrasyna diýmegimiziň sebäbi, Kaşgar bize mälüm bolan maglumatlara görä, Magtymgulynyň şygryýetinde ýer-ýurt bilen baglanyşykly diňe bir gezek, olam “Harap eýlär” diýen goşguda duş gelýär. Bendi okaýarys:

Kaşgary, Hotany kapyr hind eger,
Hytaýa asmandan kejdumlar ýagar,
Her kejdum düýe dek bir-birge deger,
Hindistany ab-le, zar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

“Kaşgar” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bentdäki “duldegşir goňşusy” Hotan bilen bir ykbala şarik bolup, Magtymgulynyň welilik garaýyşlaryna anyk mysal bolmagyndan öte, “Harap eýlär” diýlen goşgynyň tutuş many-mazmunyna hem şahyranalyk akymyna hyzmat edýärkä, öz oturan bendinde möhümdigini hem kemsiz äşgär edipdir.

27. 04. 2021.

KAÝSAR [قيساريه] – asly latyn-grek sözi. Türkiýe Respublikasynyň Anadoly welaýatyndaky bir şäheriň ady. Gadymyýetde Rum patyşalarynyň lakamy.

Magtymgulynyň “**Aýa döndi**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** HALAP [حلب], “Aýa döndi”) seljerme-gürrüň edildi. “Aýa döndi” diýen on bentden ybarat goşguda duş gelýän iki sany ýer-ýurt adynyň biri bolup, ýagny “ikiň biri” bolup gelýändiginden ötri, filologiýa jähetden ýörite gürrüň etmek derwaýyslygy-da ol diýlen ýiti duýulmaýar. Bendi okaýarys:

Magtymguly, gezende,
Halap, Kaýsar düzünde,
Gözel ýaryň zyznda,
Ömrümüz zaýa döndi.

(“Aýa döndi”, I, 172 s.)

Bent Magtymgulynyň gezende bolandygyna şaýatlyk edýär. “Halap, Kaýsar düzünde” diýlen setirde “Kaýsaryň” “Halap” bilen “duldegşir” oturmagy-da ikisiniň hem çalymdaş poetikaly ýer-ýurtlardygyndan habar berýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Halap” barada aýdylan poetiki many-mazmuny “Kaýsar” babatda-da ulanmaly bolar. Ýöne biz ony gaýtalamakdan saklanýarys. Gyzyklanýanlar “Halap” hakyndaky seljerme-gürrünlere ýüz tutup bilerler. Oňa derek, iki mekanyň-da bir yklymda goňuşylykda oturandygyna we “Kaýsar” diýlen ýer-ýurt adynyň hem “Aýa döndi” goşgynyň jemleýji bendinde ýerleşendigine ünsi gönükdirip, onuň manysy hakynda bilenimizi aýtmak isleýäris. Adatça, sungat eseriniň, aýratyn-da, şygry sungatynyň başlangyjy we gutaryşy beýleki bentlerine garanyňda, has saldamly duýgy-düşünjeleri özünde saklaýan ähmiýetli nokatlar bolup hyzmat edýär. Başlangyç bent “badalga” bolup, jemleýji bent bolsa netijäni orta çykarmaklyga hyzmat edýär. Söz sungatynyň bu tebigy ýagdaýy Magtymgulynyň “Aýa döndi” diýen goşgusyna-da mahsus. Şoňa görä-de, “Kaýsar” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş goşgynyň gozgaýan meselesi we öz orun alan bendiniň many-mazmuny hem şahyranalygy üçin, ilkinji zerurýetligiň biri hökmünde özüni ykrar etdirýär.

28. 04. 2021.

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Baş bentden ybarat muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlandygyny Adyny tutman, emma Ondan başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “**Mesgeni** Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladýar. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekke, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jähetden şular ýaly şüwli, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygynyň alamaty bolup ornapdyr. Ol alamat, galapyn, ussadyň aşyk-magşuklyk şygryýetinde juda nepislik bilen işledilýär. Magtymgulynyň şol ussatlygy biziň meselämiz babatda-da geçerlidigini aşakdaky bendi mysal getirmek arkaly tassyklap bileris . Bendi okalyň:

Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen,
 Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
 Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
 Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
 Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Biziň “Kaýsar” diýen ýer-ýurt adymyz we onuň poetikasy öz oturan bendiniň birinji setirinde: “Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen” diýmek bilen, “keş eýläniň” Muhammet (s.a.w.) pygamberdigine şübhe goýman, soňraky setirlerde “keş edilen” ülkeleriň, ýurtlaryň, ýer-ýurtlaryň sanawyna geçýär we “Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.” diýen setir bilen bendi: ol sanawdaky ýer-ýurtlaryň Baştutany, “Bu älemiň” hem Soltany diýlen kesgitli beýanatlar arkaly bitirýär. Şolaryň içinde orun alan “Kaýsar” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy öz adyndandakylygy “Bilbil nalasy” diýen eserini tutuşlygyna, hususan-da, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmek niýeti göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde aşgär etmek maksatly döredilen-

digini tassyklaýar. Onuň daşyndan, Hakyň Resuly bolan pygamberimiziň “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk ylahy hem dünýewi Şahsyýetdigine güwä geçýär.

29. 04. 2021.

KENGAN (Ken a:n) [كنعان] – Dini rowatlara görä, Nuh pygamberiň üçünji ogly Hamdan önen agtygyna Kengan diýlipdir. Ol örän gaýratly, batyr ýigit bolupdyr. Nemrut onuň ogullarynyň biri diýilýär. Kengan Palistinadan göçen fynykylaryň ejdaty hasaplanýar. Şoňa görä-de, Palistinanyň bir bölegine Kengan diýlen at galyppdyr. Kengan – Ýakup pygamberiň ýurdy.

Magtymgulynyň “Söymüşem seni” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret:** ETREK [اترك], “Söymüşem seni”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, goşgy tutuşlygyna Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebesine bagyşlanan şahyrana söhbetiň başky iki setiri Ol hakyndaky kasydanyň kemala geljekdigini habar bermek bilen başlaýar: “Ýa habyp (*dost, ýar*), Hak resuly sen, Çyn jandan söymüşem seni.” Goşgynyň dowamyny gurnaýan bentler bolsa “çyn jandan” söyginiň nähili ölçegdäki söygüdigini mälim edýän tymsaly maglumatlara ýüzlenmek arkaly äşgär etmäge girişýär. Eserdäki söýgi öz aralarynda iki topara – ylahy we dünýewi toparlara bölünýär. Biziň gürrüňini etmegi niýet edinen ýer-ýurdumyz ylahy topary düzýän söygüleriň içinde ýer alypdyr. Bu aýdylanlaryň soýtar söhbete öwrülip gitmezligi üçin, anyk mysala ýüzlenmegimiz gerek:

Ýakup ýurt etdi Kengany,
Ogludyr Müsür soltany,
Misli Ýusup Züleýhany,
Söýen dek söymüşem seni.

(“Söymüşem seni”, II, 156 s.)

Bendiň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, söýgi meselesine dahylly şahslar ysalam dünýäsinde meşhur bolan Ýakup we onuň ogly Ýusup pygamberler. Züleýha-da mukaddesleşen “naçar”. Emma olaryň degişli ýerleri dünýewi mekanlar bolup, janly ýaşayşa bolan gatnaşygynyň sowuk-sala dældigini üm-yşarat edýär. Bu ýagdaýlary bellemäge sebäp bolan “Kengan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, ozaly bilen, “Söymüşem seni” diýen goşgynyň taglym akabasynda öz goşandyny goşýandygyny, üstesine-de, ýokarky bentedäki “Ýakup ýurt tutdy Kengany” diýen gysgajyk beýanyň aňrsynda saklanýan halky rowaýatlarda, dessanlarda mälim edilýän waka ýordumlarynyň saklandygyny ýatlatmak arkaly, eseriň bir derwaýyslygyna öwrülendigini mälim edýär.

30. 04. 2021.

Magtymgulynyň “**Ekip geçdi**” diýen eseri on üç bentden ybarat. Şonuň on bir bendinde pygamberler hakynda söhbet edilýär. Meseläniň in täsin tarapy-da, on bir bentde on bir pygamberiň, bir pygamberiň bolsa iki ýerde gelmeginde, şeýlelikde, pygamber sanynyň hem on ikä ulaşandygynda, ýagny ýönekeý hasapdan, ýene bir pygamberiň ýatlanmagy gerek ekeni diýdirýär. Adaty mantyga görä, şeýle-de bolmaly ýaly, emma Magtymguly ylhamynyň öz hasap-hesibi, biziň ýöntem mantygymyza uýmaýan, özüniň inçeden yzarlaýan mantygy bar. Ol barada öz düşünjämizi aýtmasak, boş ýere mesele gozgaýgymyz bolar.

Goşgy birinji bendiniň jemleýji iki setirlerinde: “Her pygamber bir kesp açdy, Kesbin mydam edip geçdi.” diýmek bilen, her pygamberiň bir kesp-käri açyp, ömürboýy şony ýöredip gelendigini we ymmatyna miras goýup gidendigini mälim edýär. Onuň daşyndan pygamberlik borçlaryny hem amallary arkaly berjaý edendikleri öz-özünden düşnükli. Raýatlyk kespleriň başyny başlamak hem adamzada edilen kiçi-girim ýagşylyk däl welin, emma düýp mesele närselere bagly bolman, ylahy kespde – pygamberlikde we onuň Allataga gatnaşygy hakdadyr. Şoňa görä, goşgudan anyk mysallara ýüzlenmek derwaýyslygy orta çykýar.

Owwal Adam dünýä indi,
Bu dünýäni ekip geçdi.

Öz döwründe Nuh pygamber,
Neçjar işin tutup geçdi.

Jennet içre diri giren,
Idris köýnek tikip geçdi.

Tä Isa gelinçä daýym,
Eshaby-kähf ýatar gaýym,

Hakyň ýolunda Ybraýym,
Janyn oda ýakyp geçdi.
Gurt Eýýubyň tenin iýdi,
Iblis şonça nekip geçdi.

Süleýmanyň aly jahy...
Ol hem zenbil dokyp geçdi.

Hasasyn göterip gola,
Musa goýun bakyp geçdi.

Ýunus balygyň garnynda,
“Ente Subhan” okyp geçdi.

Ýusubyň käkilin zarlap,
Ýol üstünde Ýakup geçdi.

Mysal getirilen dokuz bentde on bir pygamberiň ady geçýär. Pygamberleriň sanyny goşgynyň bent hasabyna taýlajak bolsak, ýene iki pygamberiň adyny tutmaly. Goşga ýüz tutýarys. Goşgy dokuzynjy we on ikinji bentleri yşarat edýär. Dokuzynjy bent:

Hurma döräp hoşk agaçdan,
El bilen Aý ýardy Arşdan,
Resululla ol kuraýşdan,
Ne jepalar çekip geçdi.
On ikinji bent:

Sözüm ýokar Hak dostuna.
Kär etmez dünýä mestine,
Duşman jepasy dostuna,
Öýsüz ýerden bukup geçdi.

Bentleriň ikisinde-de gürrüňi edilýän pygamberiň hakyky ady tutulman, oňa berlen sypatlandyryma-tahalluslar agzalýar. Diýmek, “tahallusly” pygamberiň goşgynyň aýry-aýry bendinde ýatlanýandygyny göz önüne tutsak, bendiň sany on bire, pygamberiň sany on ikä ulaşýar. Iki bendi bagyşlanan pygamber – Resululla we Hakyň dosty, elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamberdir. Muhammet (s.a.w.) pygamber “Şamçyragdyr äleme ol gül ýüzüniň şuglasy, Kaddy-kamaty belent, eý nury-Hakyň balasy” (“Bilbil nalasy”) diýlen ýaly halkyň garaýşyna mynasypdygyndan we Magtymgulynyň şygryýeti bilenem “eriş-argaç” gatnaşykda bolandygyndan ötri, “Ekip geçdi” goşguda “iki paý” boljakdygy öz-özünden düşnüklidir. Muny şeýle kabul etsek, onda bentler bilen pygamberler hutma-hut çykýar. Ony şeýle kabul etmek bolmaýan bolsa, goşgynyň bent sanyna pygamberleri düzlemek üçin ýene bir mukaddes Şahs derwaýyslygy döreýär. Ol hem bar...

Ol dogrusynda häzirem ýadyp bolardy welin, emma biraz yzrakda, “Kerbela” baradaky söhbetde durlup geçilse, ýerlikli boljakdygyny goşgy maslahat berýär. Biz bir “ýumuş oylan”, goşgynyň diýenini ederis...

Şu pursatdaky meselämiz “Kengan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasyny özünde saklaýan bendi tutuşlygyna okalyň:

Kengan içinde kyrk ýyllap,
Gije-gündiz doga eýläp,
Ýusubyň käkilin zarlap,
Ýol üstünde Ýakup geçdi.

(“Ekip geçdi”, II, 163 s.)

Bentdäki “Kengan” diýlen çöl halk arasynda we ýazuwly edebiyatda meşhur bolan “Ýusup-Züleyha” hekaýatyny ýatladýar. Ol mekanyň we onuň poetikasynyň goşgudaky hyzmatyna düşünmegimiz we göz önüne getirmegimiz üçin ol hekaýatlaryň birnäçesinden, iň bolmanda, Nurmuhamet Andalybyň “Ýusup-Züleyha” dessanyndan habarly bolmagymyz gerek. Bu bent diňe Ýakup pygamberiň kyrk ýyllap, ogly Ýusup pygamberi zarlap ýaşandygyny habar bermek arkaly, ägirt uly waka ýordumyny özünde saklaýan pajygaly hekaýaty janlandyryp, “Kengan” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň bu eserde, hususan-da, iki pygamberi ýatlaýan ýokarky bendiň wajyp “beden agzalaryndan” biridigini nygtap, özüniň möhümdigini mälim edýär. Munuň hakykatdan-da şeýledigine, Magtymgulynyň “Arap dilli, söwdüгим”, “**Ýusup diýe-diýe**” diýen eserleri hem şaýatlyk edýär.

02. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Arap dilli, söwdüгим**” diýen muhammes-goşgusynda “Ekip geçdi”, “Ýusup diýe-diýe” eserleri ýaly “Pygambernama” atlandyrmak mümkin. Ol başdan-aýak “Ýusup-Züleyha” hekaýatyny nazara almak bilen, waka ýordumyndan käbir pursatlary parçalaýyn şekilde beýan etmek arkaly, hekaýatdan habarly adamlaryň göz önünde onuň tutuş barlygyny janlandyrmagy başarypdyr. Munuň daşyndan bu muhammesiň diňe bir meselä ýüz tutup, şonuň bilenem sözünü jemleýändigini hem bellemegimiz gerek. Adaty usul ýaly bolup görünýän

bu ýagdaýyň Magtymgulynyň şygryýetinde seýrek duş gelýän “çäklilikdigi” bilen ünsi özüne çekýär.

“Muhammes” diýlen goşgy görnüşiniň “Köşk edebiýaty”, “Medrese edebiýaty” döwürlerde-de işledilendigi belli. Emma ol zamanlarda onuň mazmuny, galapyn, dini-sopuçylyk äheňde bolup, sowatly adamlaryň arasynda ýörgünli bolsa-da, halk içinde ol diýen meşhurlyk gazanyp bilmändir. Aradaky bu päsgelçilik olaryň many-mazmunynda, wagyz-nesihatynda bolman, dil-uslyp parhlylygy ýüzünden döräpdir. Magtymguly öz wagtynda şol päsgelçilige sowatlylyk arkaly göz ýetiripmi ýa-da özakymlaýyn düşünişipmi, ony kesgitli aýtmaga ýagdaýymyz ýok. Ýöne özakymlaýyn bolsa-da, şonuň aňyrsynda ylham üşüginini saklanýandygy welin ikuçsuz. Şeýlelikde, akyldar “Arap dilli, söwdüгим” diýen goşgusyň döredip, hem ilat köpçüligine, hem şygryýetiň muhammes görnüşine bir ýerde edip boljak ýagşylyk bar bolsa, şony edipdir. Il-güne ýagşylygy sopuçylyk ruhly, dini mazmunly hekaýaty halkyň gepleşik dilinde beýan edendigi bilen düşündirip bolar. “Muhammes” diýlen görnüşe eden ýagşylygyny bolsa ony belli bir toparyň “baknalygyndan” azat edip, halk eýeçiligine tabşyryp bilendigi bilen delillendirip bileris. Ýene bir täsinlik.

Adatça, “muhammes” diýlen edebi görnüş baş setirden ybarat bolup, bentleriň başinji setirleri, galapyn, refren setir bolup gaýtalanýar. Şygryýetiň sungat eseridiginden ötri, onuň kadadan çykmalary hem bolup durýar. Şolaryň bir anyk mysaly “Arap dilli, söwdüгим” diýen muhammesdir. Bu goşgy, adatça, refren setiriň “taýýarlyk işlerini” ýerine ýetirýän dört setiriniň hyzmatyny üç setiriniň üstüne ýükleýär, oňa derek refren setiriniň sanyny ikä ýetirýär. Munça bolanyna görä, bir bendi okap, “akademizmdenem” başymyzy gutarylyň:

Aglay-aglay jepalaryň derdinden,
Gorka-gorka sähralaryň gurdundan,
Aýryldyň ataňdan, Kengan ýurdundan,
Ady belli, arap dilli, söwdüгим,
Şam abaly, Rum kabaly jananym.

(“Arap dilli, söwdüгим”, II, 166 s.)

Ýokarky bent meselämiz bilen dahylly närsäni – ýer-ýurt adyny özünde saklaýandygy bilen biziň üçin has ähmiýetlidir. Bentdäki “Aýryldyň ataňdan, Kengan ýurdundan” diýlen setir atadan aýrylmak bilen ýurtdan aýrylmagy “taýlap” getirmek arkaly olaryň biri-biri bilen kökli baglanşyklydygyny üm-yşarat edýär. Ata derejede mähribän bolan “Kengan” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy eseriň waka ýordumynda merkezi orny eýeleýändigini, onuň mazmunyny we şahyranalygyny, şonuň ýaly-da, öz oturan bendinde “ata watanlygyny” mälim edýändigini bilen “Arap dilli, söwdüгим” eseriň bitişik düzüm bölegidigini mälim edýär.

05. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Seýran içinde**” diýen goşgusy hem özüniň beýanaty bilen “**Turgul**” diýdiler”, “**Diwana geldi**”, “**Harap eýlä**”, “**Bu dünýä**” “**Enary bardyr**”, “**Türkmen binasy**”, “**Bilmezmiň**”, “**Eýýamy gördüm**” ýaly eserleriň waka ýordumyna ýakyn ahwallary mälim edýär. Elbetde, Magtymguly ussat bu eserini özüne berlen ylhamyň ylahydygyny ýene bir gezek nesillere aýan etmek üçin däl-de, eýsem-de bolsa, döwürdeşleriniň we soňraky dünýä injek nesilleriň ärler-pirler baradaky bilim-sowadyny, duýgy-düşünjelerini baýlaşdyrmak niýet bilen döredipdir. Ussada berlen ylhamyň Hak tarapyndan gönderilen peşgeşdigi duýguly gahrymanyň (*has dogrusy, öz şahsyýetiniň*) ol mukaddes şahsyýetlere bolan şahyrana gatnaşygyndan gelip

çykýan netijedir. “Seýran içinde” diýen şygryň hatyrasyna, dile getirilen dini meşhurlar, ylahy gaýyplar bilen bir hatarda dünýewi şahslaryň hatyrasyna goşgudan käbir maglumatlara ýüzlenmekligi edebimize ýagşy diýip bilýäris. Ýer tygşytlamak maksady bilen bentleri, setirleri ýaýradyp okamagy makul bildik:

“Otuz iki kişi gördüm, Ol Şahymerdan içinde.”, “Şyhys-seýit – **Möwla Jamy**, Ol ýedi soltan içinde.”, “**Türküstan** eýesi serwer, **Ymam Käzim**, ymam **Jafar**, **Ýahýa** bilen **Nuh** pygamber, **Baýezit** soltan içinde.”, “Gözel pirlər – güzel ýarlar, Çekdiler bu ýolda zarlar, **Ymam Ryza** – şahy-pirlər, Niçe güzel jan içinde.”

Ýokarda atlary agzalýan Şahslar baradaky söhbetleriň biziň meselämizden sowaşyk ulgamdadyklary üçin, maglumat bermekden saklanýarys. Biziň göz önüne tutýan seljerme-gürrüňimizi özünde saklaýan bendi adad edilen şekilde göçürüp, doly okamagymyz gerek:

Soltan Weýis, Pähliwany,
Hekim Ata — Süleýmany,
Hoja Ýusup Hemedany,
Şol şahy-Kengan içinde.

(“Seýran içinde”, II, 193 s.)

Bentde ýerleşen “Kengan” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasy, biziň pikirimizçe, bu mekanyň goşgy bentleriniň jemleýji setirlerine sazlaşyk (*rifmalyk*) goşandyny goşmagyndan öte, Weýis baba, Pählewany, Hekim Ata, Hemedany ýaly yslam dünýäsinde, aýratyn-da, türkmenleriň dini-sopuçylyk ygtykadynda we ýazuwly edebiyatynda tanymallyk gazanan Pirleriň ýerligi barada maglumat bermek bilen, özüniň jaý yerinde oturandygyny ykrar etdirýär.

Sözümiziň ahyrynda, Magtymguly ussadyň hatyrasyna “Seýran içinde” goşgynyň jemleýji bendini başyny bozman okalyň:

Magtymguly, syrym çohdur,
Men neýläýin, açan ýokdur,
Ölmek – hak, dirilmek hakdyr,
Okadym Gurhan içinde.

06. 05.2021.

Magtymgulynyň “**Dolup ötdi**” diýen müseddes (altylama) goşgusy özüniň ruhy we dil-uslyby taýyndan beýleki şekildeş goşgularyndan tapawutly görünýär. Beýleki müseddes goşgular şahyranalyk jähetden akgyňly, çeperçilik serişdelere baý, suratlandyрма ýol-ýodaly bolup, nusgawy şygryýetiň owaz-äheňlilik ruhuna kybap bolsa, “Dolup ötdi” altylamanyň akgyňlylygy, çeperçilik derejesi medrese uslybyna has bolan alamatlara görä – habar berijilik, gönümellik, şahyryna şekillere, bezeglere uly ähmiýet bermedik, haýsydyr bir duýgy-düşünjäni, öwüt-ündewi “subut etmegiň” aladasyny özüniň borjy hasap etmedik özboluşly müseddesdir. Bu deňşdirme – nusgawy we medrese ulyp tapawutlar eserleriň öňe sürýän taglym-taglymatlaryna we meselesine dahylly däl. Gürrüňimiziň gitdigiçe “akademizleşip”, soýtar (abstrakt) söhbete öwrülüp gitmezligi üçin, anyk mysallara ýüzlenmegimiz gerek.

Magtymgulynyň “Eserler ýygındysyny” (2013 ý.) 1-nji jilinde ýerleşdirilen “Dolup ötdi-niň” öň ýanynda ýerleşdirilen “Könlüm”, “Ýüregiň gan içinde” diýen goşgular hem müseddes görnüşli eserler. Soňky ady tutulan iki eseriň ikisi-de, biziň pikirimizçe, nusgawy uslyply. Olaryň iň meşhury “Ýüregiň gan içinde” diýen müseddesiň birinji topbagy:

Köňül, ne iş bitirdiň, geldiň, jahan içinde,
 Galdyň dünýä gamynda, ýüregiň gan içinde.
 Abat diýip, el sunduň, düýbi weýran içinde,
 Ten toprakdyr, eglenmez jöwheri-jan içinde,
 Rüstem guma garylyp, galdy ýegsan içinde,
 Sen olaryň ýanynda gelmez sen san içinde.
 “Dolup ötdi” müseddesiň birinji topbagy:
 Dünýä ýassanyp başyňa saýa salyp ötdi,
 Söz nobatynda käseýi-döwrän dolup ötdi.
 Tä magryb-u maşryk betamamyn alyp ötdi,
 Bir nagmageri niçe nowalar çalyň ötdi,
 Mejnuny görüň, çäki-giriban bolup ötdi,
 Leýlini görüň, gunçaýy-handan bolup ötdi.

Ýokarky mysallaryň ikisiniň-de setirleri 14 bogunly, içki säginmeleri hem 7+7 şekilde, iki-si-de belli bir sözi redif edinip, soňky bentlerinde refren şekil bolup hyzmat edýär. Nusgawy edebiýatdan çala sowatly adam üçinem düşünmesi kyn bolmadyk topbaklar, bu ýagdaý soňraky bentlere-de mahsus. Goşgularyň ikisi-de dünýewi ruhly, öwüt-ündew ediji äheňli eserler. Emma şol birliklere garamazdan, olaryň uslyplary göz-görtele tapawutly görünýär. Biriniň nusgawy akgyňlylykdaky suratlandyrmalary işletmek ezberlidigini, beýlekiniň bolsa medrese akymyna mahsus bolan habar berijilik äheňli bolup, belli bir pikiriň ýa-da nesihatýň ýaşayyş üçin peýdalydygyny “subut etmek” borjuna öz üstüne almaýan, Magtymguly ylhamyny özüne siňdiren özboluşly eserdigini ýokarky mysallar hem tassyklaýar diýip, sözüimizi gysga kesmek isleýäris. Sözüimizi biziň ýer-ýurdumyz dowam eder.

“Dolup ötdi” eserde birnäçe sany dünýewi ýer-ýurduň ady geçýär. Häzir gürrüni etmäge borçly ýer-ýurt adymyzyň biri aşakdaky bentde saklanýar. Bendi okalyň:

Bir niçeleriň aşyga, gör, awy gatyldy,
 Takdyr ezel kätibe neden beýle ýazyldy,
 Mansur: “Enel Hak!” diýip, gör, ol dara asyldy,
 Magryp şahynyň gyzy bu Kengana çatyldy,
 Ýusuby gul diýdiler, görüň, kanda satyldy,
 Ahyrda, görüň, Müsürde soltan bolup ötdi.

(“Dolup ötdi”, II, 308 s.)

Ýokarky bendi okanymyzdan soň, “Dolup ötdi” goşgynyň medreselik äheňine bir çykyt bermek derwaýysy özüni görkezýär. Adatça, medrese akymyna göçme manylylyk ýa-da iç-içinden geçýän “hüjreler” arkaly ahwaly aňlatmak ýörgünli uslyp däl diýip bilýäris. Beýle diýildigi ol edebi akym ruhy-eşret jümlelerden, metonimiýa, sinekdoha ýaly çylşyrymly troplar arkaly närsäni ýa-da kimsäni aňladýan halatlary duş gelenok diýildigi däl. Onyň anyk mysaly bolup: “Magryp şahynyň gyzy bu Kengana çatyldy, Ýusuby gul diýdiler, görüň, kanda satyldy, Ahyrda, görüň, Müsürde soltan bolup ötdi.” diýen üç setiri hyzmat edip biler. Şu setirlerdäki “Kengan” hem sinekdohalyk hyzmaty bilen, bu ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň tutuş “Dolup ötdi” goşgudaky, şonuň ýaly-da, ýerleşen bendindäki möhümligini we ähmiýetini alamatlandyrýar.

08. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Atly, ýaranlar**” atly çaňlaň poemasy “Ýusup-Züleyha” waka ýordumynyň ýazuwly edebiýatdaky şöhlelenmesine degerli goşant bolup, edebiýat taryhynda öz mynasyp ornuny eýeläpdir. Bilermenleriň tassyklamalaryna görä, “Ýusup-Züleyha” hekaýatynyň pars dilinde kyrkdan gowrak, şonuň ýaly-da, türki dillerde hem kyrkdan gowrak nusgasy döredilipdir. Magtymgulynyň halk içindäki rowaýat-gürrüňleriň daşyndan, ýazga geçen şonça mukdardaky nusgalaryň köpüsi diýip bolmasa-da, birnäçesi bilen içgin tanyş bolandygyny aýdyp bolar. Haýsy nusgadan görlede alypdyr diýilse, aýdyp biljek anyk sözümiň ýok, emma çen-takmyn bir zatlary aýdyp bileris.

“Atly, ýaranlar” poemanyň başyny başlaýan bendi mysal getirýän alymlar toparynyň sözlerini diňlemek gyzyklydyr:

“Ýusup hakdaky rowaýatyň Orta Aziýa halklarynyň arasynda giňden ýaýramagyna sebäp bolan türki dilli eseriň biri hem Burhaneddin Rabguzynyň (XIV asyr) “Kysasyl-enbiýa” atly kitabdyr. Bu kitap 72 kyssadan ybarat bolup, şolaryň içinde iň gyzyklysy hem “Ýusup-Züleyha” kyssasydyr. Onuň bilen ýakyndan tanyş bolan beýik şahyr Magtymgulynyň:

Depderler içinde bir kitap gördüm,
“Kasasyl-enbiýa” atly, ýaranlar.
Hezreti Ýusuby beýan eýläli,
Kyssasy şekerden datly, ýaranlar –

diýmegi hem şonuň üçindir.”¹

Türkmen okyjylaryna, şolaryň hatarynda bize-de ýakyndan tanyş bolan nusga – Nurmuhammet Andalabyň “Ýusup-Züleyha” dessanynyň waka ýordumynda durmuşy hadysalara agyrylyk berlip, dini-ylahy äheňler seýrek duş gelýär. Bu nusgadan Magtymgulynyň habarly bolandygyna güman ýok. Emma akyldaryň “Atly, ýaranlar” poemasynda, biziň pikirimizçe, dini-ylahy we durmuşy ýordumlar biri-birine deňeçer mynasybetdäki derejededir. Munuň şeýle bolmagyna ýokarda “çen-takmyn aýdyp bileris” diýmekde göz önüne tutan edebi maglumatymyz – Burhaneddin Rabguzynyň (XIV asyr) “Kysasyl-enbiýa” atly kitabyndaky waka ýordumydyr. Mahtymgulynyň “Kyssasy şekerden datly...” diýen sözlerinden daşgary, poemanyň aşakdaky bentlerini (tygşytlylyk üçin bentleriň “bagyny çözüp” okaýarys) okasak magat göz ýetirip bileris: “Ýusuby saldylar tehi-zemine, Onuň dagly köňli boldy kemine, Hak emr etdi ol Jebraýyl emine, Bir demde Ýusuby nätdi, ýaranlar.”, “Çah içinde ýatdy üç gije-gündiz, Hezreti Jebraýyl saklady tämiz, Bir Aý bile bir Gün ol on bir ýyldyz Ýusuba köp tagzym etdi, ýaranlar.”

Mynasybetli meseläni-de ýokardaky ýaly mysallar getirmek arkaly deňeşdirmek mümkindir. Bu “hossa” hormatly Okyjynyň özüne galsyn. Biz öz meselämiz bilen bolaly.

Çaklaň poemada öňi-soňy üç sany ýer-ýurdyň ady geçýär. Şu pursatdaky borjumyz bolup duran “Kengan” diýen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýan bendi okalyň:

Mälik Dinar alyp bardy Kengana,
Habar tapdy baky on dört diwana,
Ýusup Syddyk “Gul men” diýdi merdana,
On sekiz ýarmakga satdy ýaranlar.

(“Atly, ýaranlar”, poema, II, 336 s.)

¹ A. Mülkamanow, G. Nazarow, M. Çaryýew. Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1991, 24 s.

Bentden görnüşi ýaly, “Kengan” diýlen ýurt we onuň poetikasy durmuşy wakalaryň beýanynda merkezi närsä bolup durandygyny äşgär etmek bilen, “Atly, ýaranlar” poemanyň bütin waka ýordumyna öz goşandyny goşmagyndan öte, bendiň sazlaşygyny gurnaýan serişdeleriň biri bolmaklyk we hekaýatyň belli pursatyndaky hereketleri anyk mälim etmek ýaly hyzmatlary arkaly, “Kengan” tüýs oturmaly jaýynda oturan ýer-ýurt ekeni diýdirýän netijäni orta çykarýar.

Gadyr gijesi. 08-09. 05. 2021.

Magtymgulynyň poema atlandyrylýan “**Jan içinde**” atly eseri barada öňde: (seret: HINDISTAN [هندوستان] – “Jan içinde”) giňişleýin maglumat berildi. Şol maglumatlarda bellenen ýaly, tutuş älemdäki barlygyň we Ýer ýüzündäki ýaşaýşyň Allatagagala gatnaşygyny ykrar edip, ony aňly-düşünjeli özleşdirmekligi nesihat edýän bu poema onuň ilkinji zerurlykdyny birnäçe timsaly hekaýatlar arkaly delillendirýär. Ol delilnamalarynyň başy: “**Ýerden çykan nebatlar, Gyzył güller, gök otlar**” diýip ösümlükler dünýäsini yşarat etmekden başlaýar. Eseridäki söhbetiň dowamy haýwanat dünýäsine sapyp gidýär. Haýwanat dünýäsi baradaky söhbet has dowamly bolup, timsaly jandarlaryň her birine aýry-áýrylykda bent bagyş edilip, her birine mahsus bolan tebigy hereketlerdir alamatlar juda takyk beýan edilýär. Olar barada öňde gürrüň edenimiz üçin, häzir şahyran beýanata dahylly bolan jandarlaryň atlaryny ýatlamak bilen çäklenýäris: **Kepleri, Bilbil, Garynja, Leglek, Ýarasa, Anka, Bezgek, Dummuý, Durna, Baýguş, Yshak, Musyja, Laçyn, Turaç, Ördek, Gaz, Gumry, Tawus, Kaknus, Toty, Torgaý, Gögerçin, Keýik, Gurt.**

Bu timsaly söhbetlerden netije çykarmak bilen mesele bütin çözülip bilmez, özüni ynsan diýip bilýän adamyň akyl-huş, ynanç-parasat, medeni derejä ýetmekligi üçin ýene birnäçe ymtylyşlary bolmalydyr, ine şolardan käbiri:

Umytly bol Ýusup dek,
Sabyrly bol Eýýup dek,
Ger ugraşsaň Ýakup dek,
Derdi-Kengan içinde.

(“Jan içinde”, II, 358 s.)

Bu bendiň aňyrsynda birgiden hekaýatlaryň saklanýandygyny ýatlasak, olardan habarly bolan adamlaryň önünde ynsan kämilligine uzaýan ýoluň açyljagyna ynansa bolar. Çünki ol üç pygamberiň Kenganda çeken jebirleri, sabyr-tagatlary, ynam-ygtykat berkligi özünde kemala getirip bilen her kimiň ähli böwetleri, päsgelçilikleri ýeňip biljegine söz bolup bilmez diýlen ýaly hikmet özakymlaýyn orta çykýar. Şol hikmet hem “Kengan” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň “gepiň gelşiği” üçin getirilmändigini, owal-başda, tutuş “Jan içinde” poemanyň döremeginiň asyl sebäbini aňladýar, ondan soňra-da, ady tutulan mekanyň ol pygamberleriň ömür ýolunda merkezi salgı bolup hyzmat edýändigini alamatlandyryandygy bilen, uly mertebä eýedigidinden daşgary, ilkinji şertleriň biri hökmünde-de özüni görkezýär.

10. 05. 2021.

KARBELA [كربلا] – “kerb” – gaýgy-gam, “bela” sözi-de türkmenlerdäki manyny aňladýar: kerb+bela = Kerbela. Yrak döwletiniň Kerbela welaýatynyň merkezi şäheri, Ýewrat (Frat) derýasynyň boýunda ýerleşýär. “Onda ymam Husaýnyň, Abulfazlyň we başga-da birnäçe şehitleriň we yslamyň görnükli wekilleriniň mazarlary ýerleşýändigini üçin, ol şäher mukaddes hasapla-

nýar. Ýewfrat derýasynyň bir şahasy bolan Husaýnyýe çayy onuň ortasyndan geçýär. 61-nji hijri (680-681) ýylyndan öň ol meýdan çöl meýdan eken. Ymam Husaýynyň Ýezit bilen urşy şol ýerde bolýar. Ymam Husaýyn şehit bolanyndan soň, ol ýer şehitleriň mazarçylygyna öwürülýär. Kem-kemden şaýylar şol ýere ýygnaýarlar, soňabaka uly şäher emele gelýär. Häzirki wagtda her ýylda münlerçe şaýylar ol ýere zyýarata barýarlar: deşti-Kerbela – 1) Kerbela çöli; 2) gm. Horluk-suwsuzlyk çöli; azap meýdany, kynçylyk çöli.”¹

Magtymgulynyň “**Ýar senden**” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret: DYMAŞK** [دمشق], “Ýar senden”) seljerme-gürrüň edildi. Şol söhbetiň başynda biziň ýaly ýaşlygynda aňy maddy barlyga ýugrulan adamlar üçin goşgynyň refren setirlerindäki ýüzlenmeler dünýewi maşguga gönükdirilen ýaly bolup görünmegi adaty bir ýagdaý diýip bellenilipdi. Şonuň üçünem, goşgynyň belli bir çäginde çenli düşünilmegi mümkin, emma düşündirmesiniň kyndygy barada aýdylypdy. Emma “Dymaşk” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy goşgynyň baş meselesiniň dini-ylahy söhbetdigini, has takygy, Allatagala ýüzlenmedigini mälim edipdi. Häzir gürrüňini etmeklik niýetinde bolýan ýer-ýurdumyz hem “Dymaşk” bilen bir bentde orun alypdyr. Bendi okalyň:

Ispendiýar gözi Rüstem Zalynda,
Şam, Nejepde, Mekke, Dymaşk ilinde,
Arzy-Karsda, Kerbelanyň çölünde,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.

(“Ýar senden”, I, 217 s.)

Goşgynyň poetika serişdesi edip özüne dahylly eden dokuz ýer-ýurdunyň altysy ýokarky bentde orun alypdyr. Bu bent eseriň baş meselesini has-da anyklaýandygyndan öte, “Kerbela” diýlen ýer-ýurt Şam, Nejep, Mekke, Dymaşk (*Damask*), Arzy-Kars, ýaly taryhy ýer-ýurtlaryň hatarynda durmak bilen, onuň poetikasy şygryň many-mazmunyna, taglym-meselesine deň-dejede gatnaşykdaýygyny mälim edýär. Hakykatdan-da, “Kerbela” bu sanawyň içine goşulmadyk bolsa, ol ýer-ýurtlar arkaly üm-yşarat edilýän wakalar doly suratda ýüze çykyp bilmezdi. Çünki yslam dininiň görmüklü welileriniň, ymamlaryň, halyflaryň başyndan geçen hadysalaryň belli bir bölegi Kerbela bilen baglanyşyklydyr (*ol baglanyşyk barada “Bagyşla bizi” diýen goşgynyň gürrüňi edilende kem-käs bellenilipdi*).

Ýagdaý şeýle bolansoň, “Kerbela” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy baradaky kesgitlemäni dil biliminiň “deňdeş agzalar” diýen adalgasy arkaly aňlatsak, Şam, Nejep, Mekke, Dymaşk (*Damask*), Arzy-Kars ýaly ýer-ýurtlar hakynda aýdylan we aýdylmaly häsiýetnamalar kybapdyr. Ýöne bu adalganyň grammatiki hyzmatyndan daşgary, sanalan mekanlaryň her birinde parhly giňişligiň, biri-birinden tapawutlanýan taryhy wakalaryň, janly ýaşayşyň we ş.m. hususyýetleriň saklanýandygyny göz önüne tutmak şerti bilen “deňdeş agzalary” ulanýandygymyzy hem bellemelidiris. Şonuň üçin, “Kerbela” diýlen ýer-ýurt ady we onuň mertebesi “deňdeşlerine” hem garaşly, hem garaşsyz şygryň we bendiň many-mazmun hem şahyranalyk zerurdygy bilen mertebeli görünýär.

11. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Nurum uçupdyr**” diýlip at berlen eseri “goşuk” atly gadymy oguz-türkmen görnüşinde bolup, setirleri sekiz bogunly, 4+4 säginmeli, ýeňil okalýan şygrylarynyň biri. Okalmasyna ýeňil okalýar, emma her bendiniň many-mazmuny juda saldamly, ruhy hem

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 421-422 s.

goýazy, döwrüniň taryhy şertleriniň, umuman ýaşayşyň şahsyýete bolan gatnaşygynyň dartgynlylygyndan habar berýär. Umuman alanyňda, “Nurum uçupdyr” pelsepewi äheňde bolup, bentleriň köpüsi duýguly şahsyýetiň duçar bolan ruhy ahwalýndan habar berýär. Bentleriň birazy bolsa anyk durmuşy ýagdaýy, has dogrusy, ussadyň terjimehalyna dahylly bolan maglumatlary özüne siňdiripdir. Bu maglumatlaryň “magtymgulyşynaslykda” anyk subutlar bolmak mümkinçiligini we akyldaryň “ylmy terjimehalyny” dikeltmekde, belli bir derejedäki üm-yşaratlara eýedikleri üçin, olara ýüzlenmegi peýdaly bilýäris:

“Neýleýin, girýan bolmaýyn, Gözümden nurum uçupdyr. Neýleýin, ýanyp galmaýyn, Ataş-suzanym öçüpdir.”

“Gözlär boldum ol gardaşy, Başy bendi bir syrdaşy, Asman üzre döwlet guşy, Gonmaýyn başa, geçipdir.”

“Men galyp men, bagry birýan, Kuýaşymdan akyp girýan, Bile ýören dosty-ýaran, Ýaman güne sataşypdyr.”

Birinji mysaldaky setirler, biziň pikirimizçe, akyldaryň orta ýaşdan ep-esli agan ýaşyny; ikinji mysaldaky jümleler doganynyň näbelli uzak bir ýerde bendilikde gezip ýörendigini (diýmeli, ol Muhammetsapa bolsa gerek, onuň wepat bolmandygyny), üçünji mysaldaky setirler bolsa deň-duşlarynyň, dost-ýarlarynyň haýsydyr bir ýakymsyz ýagdaýlar sebäpli, gidesi gelmedik ýerlerine gitmeli bolandygyny aňladýar. Bular ýerlikli gürrüňleri talap edýär, olaryň “ýedi ölçäp, bir kesilmeli” şahyrana maglumatlarydygyny belläp, esasy meselämize geçmek isleýäris.

Biziň esasy meselämiz – goşgudaky ýer-ýurt. “Nurum uçupdyr” diýen eser on bir bentlik möçberinde diňe bir ýer-ýurt adyny: “Kerbela” diýen mekany ulanýar, üstesine-de ony “it, köpek” sözünüň aýyklaýjy agzasy (*segi-Kerbela*) edip getirýär. Itçilikden habarymyz bolmansoň, bize geň bolup eşidilýän söz düzümini düşündirsin diýip, Magtymgulynyň “Eserler ýygyndysyna” (2013 ý.) ýüzlenýäris:

“**Seg** – it. Sedi-bijaý – ykmanda it, eýesiz it. Segi-Kerbela – 1.Kerbelanyň iti. 2. Gm. Kerbelada şehit bolan Ymam Hüseyiniň janköýeri, umuman Hasanyň we Hüseyiniň zaryny çekýän kişi.” (II jilt, 469 s.) Ine, bu bolýar. Diýmek, biz gürrüňimizi dowam edip bileris. “Kerbelaly” bendi okalyň:

Boldum segleri-Kerbela,
Jesedim eýläp mübtela,
Girer bolsam köp delala,
Pelek paýa çolaşypdyr.

(“Nurum uçupdyr”, I, 343 s.)

Bu bentde esasy gürrüň bütewiliginde “Kerbelanyň” jugryafiýa we yksadyýeti aňladýan ýer-ýurt adynda bolman, şol mekanda bolup geçen diňe pajygaly wakalara gönügendir, olaryň gaýybana şaýady bolan duýguly gahrymanyň ýüreginde gopýan gopgun, kalbyny parçalaýan sütemler “Kerbela pajygasynyň” janköýeri hökmünde köp ýagdaýlary düzgün-tertibe salmaklyga meýil etsem (“*Girer bolsam köp delala (subutnama, delile)*”) “pelek aýagyna çolaşyp” erkinlik berenok diýlene ýakyn many-mazmuny özünde saklaýar. Netijede, “Kerbela” diýlen toprak ýer-ýurt manysyndan gelmän, “Nurum uçupdyr” diýen goşguda we ýokarky bentde bolup geçen hadysalara şaýatlyk edýän serişde hökmünde beýleki “Kerbelalardan” düýpgöter tapawutly hyzmaty – duýguly gahrymanyň (*belki, şahyryň şahsyýetiniň*) ruhy ahwalyny aňladýan närise bolandygy bilen, uzyn boýly goşguda özüniň ýeke-täkligini delillendirip bilipdir diýen netijä gelmek mümkin.

12. 05. 2021.

Magtymgulynyň “Ekip geçdi” diýlen goşgusy baradaky söhbetimize galan ýerimizden (seret: KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Ekip geçdi”) dowam etmegimiz gerek. Öňde “Ekip geçdi” diýen goşgynyň dokuzynjy we on ikinji bentlerinde şol bir pygamberiň ady tutulman, Oňa degişli sypatlandyрма-tahalluslar arkaly aňladylýandygy barada aýdylypdy. “Tahallusy” arkaly ýatlanýan pygamber aýry-aýry iki bentde ýatlanýandygyny göz önüne tutsak, pygamberli bendiň sany on bire, pygamberiň sany on ikä ulaşýandygy belenildi. Iki bendi bagyşlanan pygamber – Resululla we Hakyň dosty, elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamberdir. Muhammet (s.a.w.) pygamber “Şamçyragdyr äleme ol gül ýüzüniň şuglasy, Kaddy-kamaty belent, eý nury-Hakyň balasy” (“*Bilbil nalasy*”) diýlen ýaly halkyň garaýşyna mynasypdygyndan we Magtymgulynyň şygryýeti bilenem “eriş-argaç” gatnaşykda bolandygyndan ötri, “Ekip geçdi” goşguda “iki paý” boljakdygy öz-özünden düşnükli. Muny şeýle kabul etsek, onda bentler bilen pygamberler hutma-hut çykýar. Ony şeýle kabul etmek bolmaýan bolsa, goşgynyň bent sanyna pygamberleri düzlemek üçin ýene bir mukaddes Şahs derwaýslygy döreyär. Ol hem bar! Goşgy ol hakyndaky gürrüni “Kerbelaly” sahypa galdyrmagy maslahat beripdi. Biz maslahaty berjaý etmeli.

Oňa we olara pygamberlik berilmedik bolsa-da, özleriniň hyzmaty bilen yslam äleminde şol derejä ýakyn bir meşhurlyk gazanan, “pygamber ornunda oturan” Şahs we şahslar“ aýtman aýdylýar. ”Goşgynyň on birinji bendini okalyň:

Aldylar Jennet eýwanyn,
Hak ýoldaş etdi imanyn,
Birniçe ymamlar ganyn,
Kerbelada döküp geçdi.

(“Ekip geçdi”, II, 163 s.)

Bu bendiň “aýtman aýdýan” Şahsy we Şahslary “Birniçe ymamlar ganyn” diýen jümle özünde saklaýar: başda hezreti Aly we “Kerbelada ganyn dökenler” ýatlanýlyp (*olar baradaky giňişleýin maglumata seret: DYMAŞK [دمشق], “Bagyşla, bizi”*), olaryň yslam ynanjynyň ýer ýüzüne ýaýramagynda bitiren hyzmatlary pygamberlik derejedäki amallardyr diýlen mantyklaýyn poetika esaslanýar. Şol bir wagtyň özünde, şol mantyklaýyn poetika biziň meselämiz bolan “Kerbela” ýer-ýurt adynyň hem poetikasy bolmak bilen, bu mekanyň tutuş goşgynyň many-mazmunyna, hususan-da, Magtymgulynyň “aýtman aýdýan” hakykatyny üm-yşaratlar we ýatlatmalar arkaly ýüze çykarmak möhümligi özünde saklaýandygy sebäpli, goşguda “ol bolmasa bolmaz” diýdirýän wajyplykdygyny aňladýar.

Sözümiziň ahyrynda, akyldaryň “Ekip geçdi” diýlen goşgusyny “Pygambernama” atlandyrmak hem mümkindir diýen pikirimiziň bardygyny-da aýtmak isleýäris.

03. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Ýusup diýe-diýe**” diýen gazaly edebiýat taryhymyzy “Ýusup-Züleyha” hekaýaty bilen baýlaşdyran eserleriň biridir. Şol bir wagtyň özünde, akyldaryň “Ýusup diýe-diýe” diýen gazal-goşgusyny-da “Arap dilli, söwdügam”, “Ekip geçdi” eserleri hatarda “Pygambernama” atlandyrmak mümkin.

Bu gazalyň ýene bir aýratynlygy, umuman, şygryýetimizde, hususan-da, Magtymguly Pyragynyň döredijiliginde edebi täsir, awtorlyk meselesi (seret: Gurbandurdy Geldiýew. Magtymguly diýip adym tutsalar. Aşgabat, Ylym, 2014, 126- 131, 187-210 s.) ýaly ylmy-derňewiň nãresi bolan maglumatlary özünde saklaýanlygydyr.

Gazal başdan-aýak “Ýusup-Züleyha” hekaýatyny nazara almak bilen, onuň waka ýordumynyň özüne bolan berk baglanyşygyny käbir pursatlary parçalaýyn şekilde beýan etmek arkaly, hekaýatdan habarly adamlaryň göz önünde tutuş barlygyny janlandyrýar. Adatça, gazalyň şygryýet taryhynyň irki orta asyrlardan bäri däbe öwrülen görnüşi birinji beýdi özara sazlaşyp, soňraky beýtleriň täk sanly setirleri sazlaşyksyz, ýagny “erkin” sözlerden gurnalán şekilde bolýar. Muňa ussadyň “Türkmen binasy”, “Älemge belgilidir”, “Bäş namaz”, “Derýaýy-nal”, “Gördüm-ä”, “Bola almaň basyr”, “Sözlerim” we beýleki gazallaryny mysal getirmek bolar. Sazlaşyk şekili jähetden seredilende, “Ýusup diýe-diýe” diýlen gazaly hem şolaryň hataryna goşmak mümkin, ýöne bu gürründe bir hususyýete aýratyn üns bermegimiz gerek. Şekil hökmünde şeýle, ýöne sazlaşyksyz, ýagny “erkin” diýiljek setir düýpgöter “erkin” däl: ol setirler öz içinde şeýle bir ses-owaz sazlaşygyny gurnaýar welin, jübüt sanly setirleriň sazlaşygyndan kem oturanok diýse boljak. Anyk mysala ýüzlenmesek, öz adymyzdan aýdýan sözlerimiziň howaýy gürrüne öwrülip gitjekdigi äşgär. Şonuň üçin, tygşylyk meselesinden el çekip, ol setirleri göçürmeli bolarys:

“Pelek aglar gözýaşyma, ne söwda saldyň başyma.”

“Her tarapdan jylga-jylga, bulut oýnar, salar kölge.”

“Gitdi Ýusup, gelmez habar, turar men ýyglap her säher.”

“Meger Ýusup düşdi çaya, jemalyň diýp bakam Aýa.”

“Hasratyma pelek ýyglar, aşyk boldy dilsiz zaglar.”

“Ýusup gezer dilden-dile, şeýda bolup çölden-çöle.”

“Öter eýýam döne-döne, geçer bu jan ýana-ýana.”

Içki sazlaşyklary ýörite düşündiriş talap etmäýändigini üçin, bu sazlaşygyň gurnalmagy babatda öz pikirimizi aýtmak isleýäris. Bu ýagdaý Magtymgulynyň “Ýusup-Züleyha” hekaýatyna bolan yhlasynyň çuşlugyndan habar berýär. Bular ýaly sazlaşykly gazallar ussadyň döredijiliginde, seýrek bolsa-da, bar.

Sekizinji edip alynmaly setiri öz beýdi bilen getirmegi maksada laýyk bildik. Çünki onda biziň ýer-ýurt meselämiz hem ýerleşipdir:

Meger Ýusup düşdi çaya, jemalyň diýp bakam Aýa,

Yrak zemin – Kerbalaýa, bakam, Ýusup diýe-diýe.

(“Ýusup diýe-diýe”, II, 165 s.)

Beýdiň birinji setiri ýokarda gürrüni edilen içki sazlaşyga bir mysaldyr. Soňky setir bolsa “Yrak zemin – Kerbela” diýlen ýer-ýurt adyny özünde ýerleşdirmek arkaly, onuň poetikasy, ozaly bilen, ol mekanyň türkmen topragyndan uzakda ýerleşýändigine garamazdan, akyldaryň kalbyna juda ýakyn ýerde ýerleşendigini alamatlandyrýar. Galyberse-de, “Kerbelanyň” “Ýusup diýe-diýe” diýen gazalyň jemleýji beýdinde orun alýandygy bilen, beýan edilen duýgy-düşünjeleriň jemleýji netijesini hem alamatlandyrýar.

Magtymgulynyň “Ýusup diýe-diýe” diýen gazaly diňe bir meselä ýüz tutup, diňe bir ýer-ýurt adyny getirmegi (*bu akyldaryň döredijiliginde seýrek hadysa*) we şonuň bilenem sözüni jemlemegi “Kerbela” diýlen ýer-ýurduň ussat üçin juda ähmiýetli bolandygyny alamatlandyrýar. Şu pikiri orta çykarýan şahyranä närsäni biz “Kerbelanyň” poetikasy diýip bilýäris.

14. 05. 2021.

Magtymgulynyň “Gördüm-ä” diýen eseri gazal görnüşli. Bu gazal hem özüniň beýany bilen “Turgul” diýdiler”, “Diwana geldi”, “Harap eýlär”, “Bu dünýä” “Enary bardyr”, “Türkmen binasy”, “Bilmezmiň”, “Eýýamy gördüm”, “Seýran içinde” ýaly eserleriň waka ýordumyna ýakyn ahwallary mälim edýär. Elbetde, Magtymguly ussat bu eserini özüne berlen

ylhamyň ylahydygyny ýene bir gezek nesillere aýan etmek üçin däl-de, eýsem-de bolsa, döwürdeşleriniň we soňraky dünýä injek nesilleriň ärleri-pirleri baradaky bilim-sowadyny, duýgy-düşünjelerini baýlaşdyrmak niýet bilen döredipdir. Hemmä mälim hakykaty – Magtymgulynyň öz zamanasynyň we alan ylym-biliminiň, maşgala görelde-terbesiniň şahyry bolandygyny ýene bir gezek ýatlamagymyzyň asyl sebäbi, dünýewi durmuşdan el çekip, başy bilen sopusylyk akymyna ulaşan şahyr hem dældigini nygtap geçmekden ybarat. Ony birgiden durmuşy eserleri hem tassyklaýar welin, käbir edebiýatçylaryň makalalarynda dünýewi eserlerden hem sopusylyk (sufizm) meýilleri gözlemek üçin edýän biweç aladalaryny göz önüne tutup aýdýars. Bu gürrüň bu ýerde dursun. Biziň asyl maksadymyz poetikasynyň şekilini, hyzmatyny yüze çykarmakdan ybaratdygy üçin, “Gördüm-ä” eseriň şahyrana uslybyny çeperçilik serişdeleri seljermek arkaly edebi gymmatlygyny kesgitlemek bolup durýar. Bu gazal şeýle başlaýar:

Owwal-a boldum pena, daryl-bakany gördüm-ä,
Jümleden bigäne boldum, aşynany gördüm-ä.

Eseriň dowamy “gazal” diýlen görnüşiniň däpleşen usulynda, ýagny täk setirleriň üsti bilen özara sazlaşyk gurnaman, erkin hereket edýän usulda dowam edýär. Bu bir ussadyň döredijiliginde, umuman alanyňda, adaty ýagdaý welin, ýöne, biziň pikirimizçe, Magtymgulynyň sygryýetine mahsus bolmadyk adatdan daşary bir tilsim-uslyba ýüzlenýän äheňden gürrüň etmek isleýaris. Gazala sözbaşy edilip alnan söze üns bereliň: **“Gördüm-ä”**. “Gördüm” sözüň şu şekili beýtleriň jübüt setirleriniň jemleýjisi bolup gelýar: “Arşy-Kürsi taý urup, tahty-serany gördüm-ä.”, “Heşt jennete baryban, Adam, Howany gördüm-ä.”, “Jebraýylyň ornuny men – müntehany gördüm-ä.” we beýlekiler. Şu pursatda näme üçin “Gördüm men” diýmän, “gördüm-ä” diýdikä diýen ýaly sowal aňymyzda peýda bolýar. Göwnümize bolmasa, “gördüm men” diýse. Magtymgulynyň adaty uslybyna uýgun bir äheň boljak ýaly bolup görünýär. Göwnümüz öz günü bilen bolsun! Biz başga bir maglumata ýüzlenmek isleýaris:

“Ýasawynyň döredijiliginde yşk meselesi hem agzalýar. Emma onuň yşka bolan düşüňjesi adamyň adama bolan söýgüsi bolman, “absolyut güýje”, tebigatda bolmadyk “gudrata” degişlidir. Ol “päk yşk” diýip, Allany söýmekligi göz önünde tutýar. Onuň bu pikirini aşakdaky setirlerden görmek bolýar:

Eý-a dostlar, päk yşky golga aldym,
Bu dünýäni duşman tutup, ýördüm men-ä;
Ýakam tutup, hezretige sygnyp geldim,
Yşk babyda Mansur sypat boldum men-ä.”¹

Hoja Ahmet Ýasawynyň ýokarky bendiniň taglym ýörelgesi bilen işimiz ýok, onuň beýanat uslybyna, aýratyn-da, “men-ä” diýlen ownuk bölekli sözüne ünsümüzü gönükdirmek isleýaris. Olar “poetka” diýlen düşüňjaniň içinde oturýan närseler bolandygy bilen biz üçin ähmiýetli. Meşhur Piriň Hikmetleriniň köpüsiniň şol uslyby we nygtaýjylyk äheň berýän ownuk bölekli sözleri ulanmak usulyna eýerýändiginden edebiýat taryhçylary habarlydyr. Şu pursatda Pir bilen Şägirdiň setirlerini ýanaşyk getirip okap görelin: **“Yşk babyda Mansur sypat boldum men-ä.”** – **“Jümleden bigäne boldum, aşynany gördüm-ä.”** Çykyt hökmünde maglumat bersek, Ýasawynyň goşgusynda söz düzüminiň “boldum men-ä” gelşi ýaly, Magtymgulynyň “gördüm men” söz düzüminiň aňladýan “gördüm-ä” şekili gazalyň ähli beýdine mahsusdyr.

¹ Türkmen edebiýatynyň taryhy. I tom. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 1975, 56 s.

Biziň pikirimizçe, deňşdirme jumleleriň uslyp babatda bir hörpden gopýandygyndan daşgary, setiri jemleýän sözüň yzyna ownuk bölek “-ä” sesiniň goşulmagy gepleşik dilimizde häli-şindi duş gelýän ýagdaýymyz – şoňa agram bermek, onuň manysyny “syntgylamak” (“-men-a”, “ – gördüm-ä”) äheňi berýär. Bu mynasabeti edebi täsir diýip düşündirse-de bolar, emma, biziň pikirimizçe, onuň aňyrsynda uly bir poetiki many saklanýar. Magtymgulynyň birnäçe goşgusynda: (“Turgul” diýdiler”: “Saýramda boluban durdul” diýdiler”, “Bir atyň yzyna meni berdiler, Saýramda – şol jaýa baryp durdular.”, “At islärin”: “**Hoja Ahmet**, Ymam Ryzadyr”, “Haýrandadyr haýranda”: “Hyrka geýen Hoja Ahmet, Saýramdadyr-Saýramda.”, “Gidip barmyş”: “Türküstanda Hoja Ahmet — Onuň ady ýitip barmyş.”, “Jana ýagydyr”: **Türküstan öwladý ötdi Hoja Ahmet.**”, “Gördüňmi”: “Ýa, yklym eýesi Ahmet Ýasawy, Meniň sahypjemalymy gördüňmi?”, “Anbar saçdylar”: “Hoja Ahmet Ýasawy ýüz sopy bile, Kişisiz derýany şeýle geçdiler.” we beýlekiler) Hoja Ahmet Ýasawynyň ady mukaddes Şahslar hökmünde geçýär. Magtymguly özüni Ýasawynyň gaýybana şägirdi hasaplandygy üçin, onuň hatyrasyna “Gördüm men-ä” goşgusyny ýasawuçylyk uslyba kybap döredipdir diýlen pikiri şygryň poetikasy orta çykarýar.

Bu seljerme-gürrünlere sebäp bolan şygryň şol poetikasy hem, özüňize mälim, biziň wezipämiz – gazalda duş gelýän “Kerbela” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy barada gürrüň etmäge badalga bolup hyzmat edýär. “Kerbelaly” beýdi okalyň:

Kerbela deştide jan beren şehitler gitdiler,
Hem Hasan birle Hüseyin, Kerbelany gördüm-ä.

(“Gördüm-ä”, II, 242 s.)

Ýokarky beýtde duş gelýän “Kerbelalar” we olaryň poetikasy gazalyň umumy düzüm bölegi bolmagy bilen birlikde, şol çölde şehit bolan meşhur din wekillerini, aýratyn-da, hezreti Alynyň ogullary Hasan bilen Hüseyini ýatlamagyň möhüm şerti bolup hyzmat edýändigini mälim edýär. Başgaça aýtsak, şehitleri we Hasan-Hüseyini hatyralamagyň ýeke-täk we esasy şertiniň “Kerbelalary” dile getirmekden ybaratdygyny ykrar etdirýär.

Sözümizi jemläp aýtsak, “Gördüm-ä” atly gazal öz setirlerinde adyny agzamasada, uslyp we usuly arkaly Hoja Ahmet Ýasawa hem-de “Kerbela” diýlen çölüň üsti bilen din ýolunda gurban bolan şahslara Magtymgulynyň guran edebi ýadygärlikleriniň biri hökmünde kabul etmek mümkindir.

15. 05. 2021.

KERMAN - Eýranyň bir welaýatynyň merkezi şäher ady. Kirman welaýaty gadymy döwürde Karamaniýa atlandyrylypdyr. Bu şäher ençeme wagtlap seljuklaryň, horezmşahlaryň we garahtyýalaryň merkezi bolupdir, Çingiz hanyň, Teýmiriň hüjümine sezewar bolupdyr.

Magtymgulynyň “**Çowdur han üçin**” goşgusy taryhy şahsa bagyşlanypdyr. Bu goşgy Etrek-Gürgen sebitleriniň han-beglerine, aksakgallaryna wekilçilik edip, Owgan döwletine giden şahslara bagyşlanan mersiýeler (*elegiýalar*) hatarynda durýar. “Çowdur han üçin”, “Çowdur han”, “Zarlar içinde” ýaly goşgular wekilleriniň baştutany Çowdur han baradaky mersiýeler şol tapgyra degişli taryhy eserler. Çowdur han hakyndaky ol goşgulary okanyňda, akylalaryň diýjek sözlerini üç goşguda diýip tükedip bilmedik ýaly bir duýgy döreýär. Häzir gürrüňi ediljek

“Çowdur han üçin” diýen goşgyny alyp görsek, many-mazmunynyň il-günüň dünýewi durmuş ykbaly bilen baglanyşyklylygy, poetikasynyň hem taryhy şertleri alamatlandyryandygy Magtymgulynyň şahyrana ylhamynyň we ýer-ýurduň abadançylygy babatdaky, watançylyk düşünjeleriniň diýip düşündidip bolmajak çuňluklaryndan gözbaş alyp gaýdýandygyndan habar berýär. Poetikanyň many-mazmuny ýüze çykaryş tärleri meselä gelenimizde, ony ýüzugruna açyklamak beýle-de dursun, uzak wagtlap oý-alada edilende-de, doly düşündirmek mümkinçiligine ulaşyp bolmajakdygyny bada-bat aňlamak mümkin. Her niçik-de bolsa, gozgan meselämiziň bu esere-de dahyllydygy sebäpli, başarnygymyza görä, käbir zatlary aýtmaga bizi borçly edýär. Goşgy sekiz bentden düzülen we onda iki sany ýer-ýurt ady (“Kerman”, “Ýezd”) saklanýar. Soňra-ky gürrüni “Ýezd” diýlen şäher ady we onuň poetikasy dowam eder. Kerman şäherini özünde saklaýan bendi okalyň:

Barsa, paýy belli soltanda-handa,
Iller bilmeý galdy – armany janda,
Kazadyr, kysmatdyr Ýezdde, Kermanda,
Meger tartdy ganlar Çowdur han üçin.

(“Çowdur han üçin”, I, 20 s.)

Bentdäki “Kerman” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bendiň setirlerindäki tarypnamalar bilen sazlaşyp, Magtymgulynyň halk gahrymany Çowdur hana bolan garaýşyny beýan etmek arkaly, söz ussadyň Watan bähbidi üçin janyny aýamadyk goç ýigitlere goýan sarpa-hatyrasyny nesillere ýadygärlik galdyrmak niýetine hyzmat eden çeperçilik serişdelik roly bilen, özüniň zeruryýetini äşgär edýär.

02.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mübärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberligiň Güneş bolup bütün adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzümine girýär. Has takygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän täsin poetika arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň zynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmekligi niýet edinip döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözüniň arkasynda “**ýüz mün gumry, bilbil nalasy**” saklanýar, mübärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, Hakyň syraty nurana bendesi bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem dini-ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär. Şolaryň içinde biziň häzirkiki meselämiz “**Kerman**” diýlen ulke ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliyan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,

Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň ikinji setirinde oturan “Kerman” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylahy ylhamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mübäreke adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär.

05.09.2021.

Kiş (Keş) – () Mawerannahrda, Nahşabyň ýakynynda bolan gadymy şäheriň ady. Şährisebz atly şäheriň gadymy ady. Emir Teýmir şol ýerde doglupdyr, şäheriň abadanlygy ugrunda köp işler edipdir.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada önde (seret: AMMAN [عَمَّان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Magtymgulynyň “Harap eýlär” diýen goşgusy otuz töweregi ýer-ýurt atlaryny özünde jemleýär. Meseläniň täsin tarapy – şygyrda duş gelýän ulke, ýurt, şäher atlary öz-özlügindäki bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň şahsyýeti, parasat üşügi, ol ýer-ýurtlaryň uzak geljegine hemra boljak pajygaly ykballary özünde jemleýänligidir. Ýagdaý şeýle bolansoň, meselä gyýtaklaýyn bolsa-da dahylly bolan bir hususyýet barada gürrüň etmek derwaýyslygy döreýär. Ýagdaý şundan ybarat:

Magtymgulynyň döredijiliginiň “Gündogaryň beýleki şahyrlarynyň döreden eserlerinde örän seýrek duş” gelýändigini ýazan Armeniý Wamberi: “Şol pursatdan başlap, onuň (*Magtymgulynyň* – G.G.) dilinden şirin-şeker şygyrlar seçilip başlapdyr, onuň şygryýeti uzak döwür Gurhandan soňra birinji orny eýeläpdir”¹ diýip belläpdir. London uniwersitetiniň professorynyň bu sözlerini diňe we diňe akyldaryň şahyranalygyna gatylan welilige ýormak mümkin. Munuň ýöne bir çaklama bolman, hakykatdygyny goşgudaky otuzdan gowrak ýer-ýurt atlary bütewlikde hem-de her biri aýry-aýrylykda, meselem, biziň häzir gürrüňini etmeli “Kiş” diýlen şäher ady hem mysal bolup biler. “Kişe” ýer beren bendi okalyň:

Sözüme gulak biýr akyl hemişe,
Termize tagun düşer, renç şähri-Kişe,
Öwlady-Sufýanda ady Gumyşa,
Yspyhany Sahypkär harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Bentdäki “**Kişe**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bu şäheriň haçan hem bolsa bir wagtlar (*belki, Ysrapyl suruny çalan pursatda!*) uçramaly emgegini tassyklamagy bilen bir wagtda, Magtymgulynyň syýahat eden giňişliginde orun almak ähtimallygyny hem üm-yşarat edýär.

“Kiş” diýlen şäher ady diňe “Harap eýlär” goşguda duş gelip, eseriň many-mazmunyny we Magtymguly ylhamynyň ýöne-möne keramat dälidigini aýan etmekde özüniň ähmiýetlidigini alamatlandyryar.

05.09.2021.

¹ A.Wamberi. Puteşestwiýe po Sredney Azii. Sank-Peterburg, 1865, str. 158.

KUBAÝS [قبیس] – Mekgäniň gündogar ýüzündäki dagyň ady. Yslamdan öň ol dag Emin atlandyrylypdyr. Şeýle at berilmeginiň sebäbi, uly tupan turanda, Gara daş (hajaryl-eswet) bilen sol dag zeper görmän, abat galypdyr diýlip ynanylypdyr.

Magtymgulynyň “**Ekip geçdi**” goşgusy hakynda öňde (**seret: KENGAN** (Ken a:n) [ناعنك], “Ekip geçdi”) seljerme-gürrüň edildi. Uzyn boýly bu goşguda on bir pygamber barada şahyрана söhbet edilýär. Şolaryň biri hem Ýunus pygamber.

Şu pursatda Magtymgulynyň “Eserler ýygynynda” Ýunus pygamber baradaky düşündirişi okasak peýdaly bolar. Çünki Ýunus pygamber rowaýaty pygamberleriň biridigine garamazdan, onuň ady nusgawy edebiyatymyza Magtymgulydan başga kimde duş gelýändiginden habarymyz ýok. Hiç bolmasa, özümiň ýalylar üçin aşakdaky maglumatlary getirýäris:

“**Ýunus** – Gurhany-Kerimde we Töwratda ady tutulýan bir pygamberiň ady. Rowaýatlara görä, Neýnewa şäheriniň ilatyny hak dine çagyrypdyr. Ol gämide ýüzüp ýörkä, tupan gelende ony duşmanlary deňze oklaýar. Käbir rowaýatlara görä, özi deňze bökýär, şonda ony bir uly balyk ýuwudýar we ýene-de Allanyň eradasy bilen üç günden soň balyk ony kenara atýar.”¹

Magtymguly, “**Şalyk bile**”:

El-aýagyn baglaýyp, Ýunusy derýa atdylar,

Niçe wagt tagat çekip, “Hüw” diýdi bir balyk bile.

Ysmaýyl Parlatyr:

“**Ýunus** – öz. a. 1. Uzyn wagt bir balygyň (Hut) garnynda galandygy barada rowaýat edilýän pygamberiň ady. 2. Ýunus balygy.

Ýunus balygy – Balina kysymyndan, ýyly deňizlerde ýaşayan süýdemdiriji deňiz jandary.”²

Bilşimiz ýaly, dili millet döredýär. Osmanly döwletini guran we dowam etdiren milletiň türkmenlerdigine bilimli adamlar, in esasy-da, taryh şaýatlyk edýär. Biziň diýjek zadymyz: biziň häzirki zamanda “balina” diýip ýören balygymyza Magtymgulynyň zamanasynda “Ýunus balygy” diýlen bolmagy juda ähtimal. Şeýle däl bolsa-da, aýby ýok, öz pikiriňi aýtmaklyk, şükür Hudaýa, gadaganlyk däl.

Bu gürrüňleriň edilmegi, elbetde, “Ekip geçdi” goşguda duş gelýän nobatdaky “Kubaýs” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy sebäplidir. Nobaty gelen beýdi okalyň:

Kubaýs dagynyň burnunda,
Oglun tapmady ornunda,
Ýunus balygyň garnynda,
“Ente Subhan” okyp geçdi.

(“Ekip geçdi”, II, 163 s.)

Ýokarky bent Ýunus pygamberiň uzak wagtlap balygyň garnynda ýatandygyny mälim edýändiginden başga-da, “Kubaýs dagynyň burnunda” goýup giden ogluny gaýdyp gelende ornunda tapmandygy baradaky maglumatdan hem habar berýär. Bu maglumatyň haýsydyr bir gürrüň-hekaýata ýa-da ýazga geçen çeşmä esaslanýandygy, Magtymgulynyň hem ondan habarly bolandygy öz-özünden düşnükli. Biziň ol çeşmä ulaşyp bilmejegimizem düşnükli. Şoňa görä, “Kubaýs dagynyň burnunda” bolan hadysa-hekaýat bilen baglanyşykly sowallar sowallygyna ga-

¹ Magtymguly. Eserler ýygynynda. II jilt. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013, 522 s.

² Ismail Parlatyr. Osmanly Türkçesi Sözlügi. Ankara, 2009, 1845 s.

lyar.¹ Ýagdaý şeýle bolansoň, “Kubaýs dagy” diýlen ýer-ýurt we onuň poetkasy goşgynyň we ýokarky bendiň derwaýyslygy diýmek bilen çäklenmeli bolýarys. Onuň şeýledigini “Kubaýs dagynyň” diňe bir “Ekip geçdi” diýen goşguda gelýändigini hem tassyklaýar.

16. 05. 2021.

KUFE [كوفه] – Yrak bilen Eýranyň araçägine ýakyn ýerde ýerleşýän şäher. Bu şäheriň esasy Sagd ibn Abu Wakkas tarapyndan hijri hasabynyň 638-nji ýylynda, ýagny hezreti Omaryň halyfalyk eden döwründe goýlupdyr. “Hezret Alynyň halyfa bolan wagtynda musulmanlaryň paýtagty bolýar. Ondan oň halyfalar Medine şäherinde bolýan ekenler. Bu şäheriň ilaty Aly ölerden soň, onuň ogullary Hasan bilen Hüseyini goldap, şolaryň halyfa bolmaklaryny isläpdirler, olary goldajyklaryna söz beripdirler, emma soň wadalaryna wepa etmändirler.”²

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عَمَّان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, şygyrda duş gelýän otuzdan gowrak ulke, ýurt, şäher atlary diňe bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň kimligini, parasat üşügini, ýagny welilik duýgy-düşünjelerini ol ýer-ýurtlaryň öňde-soňda hemra bolmaly ykballary baradaky maglumatlary özünde jemleýänligidir. Bu ýagdaý “**Kufe**” mynasybetli söhbeti-de öz içine alýar. Şonuň üçin, “Kufe” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýan goşgy bendini okamak bilen çäklenýäris:

Rum şährin eýleýir sagyka harap,
Ýemeni hulaç ýykar, Mosuly – agrap,
Kufäni türk bozar, Bagdat şährin – ap,
Reý ülkesin dilnip, ýer harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Bentdäki “Kufäni türk bazar” diýen habary goşgynyň umumy maglumatyna goşant, Magtymgulynyň welilik üşügini bolsa äşgär edýän uluş hökmünde kabul edip, ylahy hakykatyň hiç hili düşündiriş talap etmeýändigini nazara almak bilen, bu mekanyň hem öz oturan ýerinde oturmaklygy kanuny zerurlykdyr diýlen netije bilen sözüimizi jemleýäris.

17. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. “Bilbil nalasy” diýlen muhemmes görnüşli goşgy baş bentden ybarat. Ýöne şonça bendiň hiç bir setirinde eseriň kime bagyşlanandygy aýk aýdylman, emma Ondan – Muhammet (s.a.w) pygamberden başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen “ýuwkajyk perdeli” sözler arkaly aňladýar. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekge, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jäheden şular ýaly şüwümlü, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň sygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr. Munuň şeýledigine “**Kufe**” diýlen ýer-ýurtly bent hem tassyklaýar. Bendi okalyň:

¹ Redaktordan: Bu “hekaýat” bilen baglanyşykly rowaýat “Kysasy Rabguzy” eserinde gabat gelýär. Bu çeşmede ol dagyň ady Hutam görnüşinde berlipdir. Seret: Kysay Rabguzy. –Aşgabat, Miras, 2004, 24-nji kyssa.

² Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 445 s.

Mekgeden keşt eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bentdäki “Refrefil-Kufe” diýlen söz düzüminiň sypatlandyrmasy “refrefil” bu ýerde “tagt” diýlen manyda gelýär. Bentde ululy-kiçili on dört ýer-ýurduň ady geçýär, “Kufe” hem şolar bilen deň hukukly “agza” hökmünde, özüniň ýer-ýurtluk ähmiýetini we poetiki gymmatlygyny orta çykaryp, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini tassyklap bilmek ukybyny ykrar etdirýär.

17. 05. 2021.

KRYM [قريم] – Krym ýarym adasy. Ol Gara deňiz kenary boýunça uzalyp gidýär. 1687-1689-nji ýyllarda rus goşunlarynyň ýörişleri bolupdyr. 1687-nji ýylyň maý aýynda rus goşunlary (100 müňe ýakyn) knýaz W.W.Golissiniň ýolbaşçylygynda Ukrainadan ýörişe başlaýarlar. Bu ýörişe Don we Zaporozhye kazaklary hem gatnaşýar. Rus goşunlary Konskiýe Wody derýasyndan geçenlerinde, Krym tatarlary sährany otlap, rus atlaryny ýaýla otundan mahrum edýärler. Rus goşunlarynyň 1689-njy ýyldaky ýörişleri hem şowsuz gutarypdyr.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Ýokarda belleniş ýaly, täsin bir ussatlykda waspnamanyň kim hakdadygyny dile alyp aýtman, Onuň şah-şöhratyny alamatlandyran sebit, ulke, ýurt, şäher atlarynyň üsti bilen Ondan başga hiç kim bolup bilmez diýlen pikiri orta çykarmagyň hötdesinden gelip bilipdir. Çakyndan, şu günlerde bolşy ýaly, geçen asyrlarda-da çeper sözüň gadyr-gymmatyna deň derejede baha berilmedik bolarly. Magtymguly şu ýagdaýy göz önüne tutup, meniň ýalylar hem hiç bolmasa, çen-çak etsin niýet bilen birinji bendiň birinji bendinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýip belläpdir. Halys Alla, “gazykdan ýörütme” bolmasaň, “Mesgeni Mekge, Medine” diýlen Şahsyň – Muhammet (s.a.w.) pygamberdigini bilip oturmaly. Şahyranalyk jähetden şular ýaly şüwümlü, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr. “Bilbil nalasy” diýlen muhammes waspnamanyň Muhammet (s.a.w.) pygambere bagyşlanandygyna söz ýok.

Ýokarda ýañzydylyşy ýaly, waspnamada birgiden ýer-ýurt atlary duş gelýär. Söz nobaty “Krym” diýlen ýer-ýurda gelendigi üçin, ony özünde saklaýan bendi okaýarys:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bu bentde ýigrimä ýakyn ýer-ýurt orun alýar. Olaryň jigrifiýa nukdaýnazardan dürli sebitlerde, hatda yklymlarda ýerleşýändigine garamazdan, bent özünde bar bolan şahyrana mümkinçiliginden peýdalanyň, hemmesine “duldegşir goňsuçylyk” ygtyýaryny beripdir. Şeýle etmek bilen, bent ol ýer-ýurtlaryň birleşen şahyrana poetikasyny kemala getirýär. Ol poetika, öz nobatynda, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň belent şahsyýetine, şan-şöhratyna mynasyp şahyrana akymy hasyl edip, biziň “Krym” diýen ýer-ýurt adymyzyň poetikasyny hem akyma gelip goşulýan çeşme şekilde göz önünde janlandyrýar. Netijede, “Krym” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy “Bilbil nalalasy” diýlen tutuş goşgynyň, şol bir wagtyň ýerleşen bendiniň many-mazmunynyň şahyrana-çeperçilikde doly ýüze çykmagy üçin, özüniň hem wajypdygyny aýan edýär.

18. 05. 2021.

KÄBE [كعبه] – Hudaýyň öýi. Mekge öýi. Hezreti Ybraýym ilkinji gezek Käbe öýüniň diwarlaryny örende, bir diwarynyň daş tarapy asmandan inen “Hajaryl-eswed” diýlen “Gara daşa” berkidipdir. Musulmançylygyň tassyklamagyna görä, Käbe öýüniň kerpiçlerini perişdeler behişden getiripdir. Käbe Beýilmukaddesden 913 ýyl, Isa pygamberiň dünýä inmezinden, takmynan, iki münň ýyl ön salnypdyr. Ybraýym pygamberiň salan öýüniň üstünden häzirki Käbe metjidi döredilipdir. Yslamdan ön Käbe arap kabyllalarynyň butlarynyň saklanýan jaýy bolupdyr. Muhammet (s.a.w.) pygamber Mekgä geleninde, butlaryň hemmesini döwdüripdir. Musulmanlar namazlaryny Kábä bakyp okaýarlar, haja gidenler onuň daşyndan aýlanýarlar we beýleki parzлары berjaý edýärler. Bu jaý-metjit dört burç bolandygy üçin, oňa “Käbe” (*dört burç öý*) diýip at beripdirler.

Magtymgulynyň “**Bular gelmedi**” goşgusy barada önde: (seret: HINDISTAN, [هندوستان] “Bular gelmedi”) maglumat beripdik. Taryhy maglymatlaryň we şygryň şahyrana beýanatlarynyň habar bermeklerine görä, Ahmet şa bilen ylalaşyk geçirmäge giden wekillerden kân wagtlap habar bolmansoň, Döwletmämmet Azadynyň ikinji ogly Muhammetsapa olaryň sorag-idegine çykyp, Owganystana tarap ugraýar. Onuň ýoldaşly gidendigi düşnükli. Goşgudaky “bular gelmedi” söz düzümi, göräýmäge, goşguda ady geçen iki dogan babatda ýaly bolup duýulýar, emma ol, has giň manyda bolup, Abdyllanyň hem, Muhammetsapanyň hem ýoldaşlaryny-da nazara alýar. Olaryň sany näçe, olar barada nähili maglumatlar bar diýlen ýaly soraglar şu günlere çenli soraglygyna galyp gelýär. Bir zat mälim: Muhammetsapanyň baştutanlygyndaky topardan hem derek bolmansoň, “Bular gelmedi” diýen goşgynyň aşakdaky bendiň wagt-salymy aňladýan çeper maglumat umydyň üzülere gelendigini aňladýar:

Hassadan sagaldy zäher dadanlar,
Algy alyp çykdy goýun güýdenler,
Alty aýlyk ýola – Kábä gidenler,
Hajy bolup geldi, bular gelmedi.

(“Bular gelmedi”, I, 48 s.)

“Hassadan sagaldy zäher dadanlar” – zäheriň gandan saplanmak tebibî duşan halatynda, iň bärkisi bir ýyla ýakyn wagt alar. Goýunlardan-da algy almak muşakgatly, uzak wagty talap edýän hysyrdy. Biziň meselämiz “Kábä” gidip-gelmek hem alty aýlyk ýol. Bu ýer-ýurt adynyň poetikasy bolsa “alty aýlyk ýoluň” üstüne haj parzlaryny berjaý etmek üçin sarp edilmeli wagty hem goşmalydygymyzy duýdurýar. Diýmek, Kábä gidip-gelenden, Owganystana iki-üç gezek

sapar etmegiň az wagt aljakdygyny mantyk üsti bilen mälim edýän poetika tebigaty boýunça dünýewi duýgy-düşünjeli türkmenleriň kalby ynançly millet bolup gelendigini habar bermekden öte, tutuş goşgynyň we bendiň aňladýan manysyna we şahyranalyk akymyna saldamly goşant bolup hyzmat edýär. Beýle diýildigi goşgyny we ýokarky bendi “Käbesiz” göz önüne getirmek mümkin däl diýiligidir.

19. 05. 2021.

Magtymgulynyň aýdyşyk goşgulary hakynda önde: (seret: DAGYSTAN [داغستان], “Magtymguly-Zunuby” hem-de KAP (Kaf) dagy [كاف داغی], “Donun kim biçdi”.) durlup geçildi. Aslymyzyň toprakdandygyny çen-takmynan bilsek-de, ol topragyň düzüminden düýbünden bihabardygymyzy boýun alýarys. Özümüz ýaly, başgalaryň-da bardygy üçin, Magtymgulynyň “Näler boldy” diýen goşgusyndan kömek soramaly bolýarys. “Näler boldy” atly goşgy ynsanyň toprakdan döredilendigi hakykat diýip düşündirýär, ýöne ol toprak çem gelen ýerden goparylyp alnan toprak bolman, saýlanyp-seçilip, ýedi ýerden alnandygy baradaky habary-da berýär:

Toprak alnyp ýedi ýerden,
Adam Safyulla boldy.

“Ýedilik” pelsepesiniň düýp çeşmesiniň şol “ýedi ýer” bolmagy hem mümkin. “Ýedi ýerden” bolmagynyň manysy näme? Ine şu sowalyň jogabyna ulaşmakda akyldaryň “Magtymguly – Zunuby” atly goşgusy bize “ýol belet” bolup biler. Olaryň aýdyşyk goşguda bellenenligi sebäpli, gaýtalamakdan saklanyp, öz meselämizi mälim edýän aşakdaky sowal-jogap bentlere ünsi çekmek isleýäris:

– “Lä ilähe illalla” diýp bitildi,
Üç ýüz altmyş senem Käbede oldy,
Yslam dini soňra kuwwatly geldi,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

– Jennet topragyndan kyldy jemalyn,
Sag elin Käbeden, Farsdan solun,
Taýyf topragyndan şirin zybanyn,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

(“Magtymguly – Zunuby”, I, 110 s.)

Birinji mysaldaky “Üç ýüz altmyş senem-but”, biziň pikirimizçe, türkmenleriň “Üç ýüz altmyşlar” diýip bilýän mukaddes öwlüýäsi öz “sanyny” şu düşünjeden alan bolmaly. Türkmenistanda şeýle mekan diýip bilinýän ýer Hörezm şalygynyň öňki merkezi Gürgeň, häzirki Köneürgenç, Magtymgulynyň “Hasar dagyndadyr” diýen goşgusynda: “Üç ýüz altmyş pir mekany Görseň, Hasar dagyndadyr” diýlen maglumat hem bar. Ol maglumat hakykatdan-da bar bolan öwlüýäligi aňladýarmy ýa-da Hasar dagynyň ajaýyplygyny häsiýetlendirýän göçme manyly çeperçilik serişdesimi – bular barada biziň hiç hili düşünjämiz ýok. Anyk aýdyp biljek zadymyz bu bentdäki “Käbe” diýlen ýer-ýurt adynyň we poetikasynyň öz oturmaly ýerinde oturandygydyr.

Ikinji mysal. Ynsanyň sag eliniň topragy Käbeden, sol eliniň bolsa Farsdan alnypdyr. Bu şeýle-le welin, ýeri “Käbäniň” we “Farsyň” poetikasy nämäni yşarat edýär. Sag eliniň soldan dözümlidigini, kuwwatlydygyny poetikasyz hem bilýäris. Magtymgulynyň-da şony mälim

etmek üçin ony dile getirmändigi düşnükli. Çen-takmynan garaşşymyzy aýtmaly bolsa, baş üstüne, ýöne nädogry bolsa, günäsi biziň boýnumyzda galmasyn: türkmen taryhynyň irki orta asyrlar döwründe nesilşa döwletlerimiziň resmi dili arap dili bolupdyr, belli derejede, ol çeper döredijilige-de ornaşypdyr, orta asyr zamanlarda bolsa pars dili meşhurlyk gazanypdyr. Ýöne arap dili düýpgöter ulanyşdan galman, özüniň täsirini ylmy, ylahy we resmi ulgamlara çenli çäklendiripdir, pars dili bolsa gadymy rowaýat-hekaýatlary bilen çeper döredijilik meýdanında ornaşyp, on ýedinji ýüzylylygyň başlaryna çenli öz güýjünde galyp gelipdir. Belki, ol iki ýer-ýurduň poetikasy şony yşarat edýändir. Belki, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň yslam ýörelgelerine ygrarlylyk we onuň wagyz-nesihat ediliş derejesi baradaky ýagdaýlara “barmak galdyrýandyr.” Belki, has düýpli sebäpleri bardyr. Mahlasy, bu çaklamalar we olaryň poetikasynyň many-mazmunyny takyklamagy ylahyýetden ýeterlik ylym adamlarynyň ygtyýaryna tabşyryars. Biziň çaklamalarymyz ýerliksiz bolan ýagdaýynda-da, “Käbe”, “Fars” diýlen ýer-ýurtlaryň “Magtymguly – Zubenubý” atly aýdyşygyň we ýokarky bentleriň “bolmasa, bolmaz” şertidigini tassyklap bileris.

19. 05. 2021.

Magtymgulynyň “Keffaret etdi” diýen goşgusy “aýdyşyk” äheňli, öz bilim derjejäni barlamak üçin synanyşaryn diýseň, “Baş üstüne!” diýýän eser ýaly görünse-de, onuň gönderilen salgysy – “aşyklar başy” lakamly şahsyýet. Çakyndan, ol şahsyýet hem il içinde tanalýan, ezber ylhamly, dini-ylahy bilimlerden ýeterlik habarly adam bolmaly. Ýogsam bolmasa, Magtymgulynyň özüni şahyr diýip bilýän goşguça ýa-da telpegini çykaryp, selle sarynan her kese beýle düýpli sowallary bermek bilen kyn gün salmajagy düşnüklidir. Akyldaryň ol agyr ýüki göterip biljek “ner kuwwatlylardan” birini göz önüne tutandygy belli. Ýöne şol “belli kişiniň” kimligi biziň ýalylar üçin, “iner ýüki” bolup görünýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, berlen sowallar barada gürrüň etmekligiň özi uly hossa. Gürrüňimiz howaýy bolmazlygy üçin, eseriň birinji bendini okalyň:

Pähm eýle sözümi, aşyklar başy,
Kim ber Huda oglun keffaret etdi?
Halylulla – Hakyň Käbe taraşy,
Kim ondan soň Käbe ymarat etdi?

(“Keffaret etdi”, I, 133 s.)

Keffaret – Hudaýyň ýoluna gurban bermek. “Kim ber Huda oglun keffaret etdi” – Ybraýym pygamber “ber Huda ýagny Hudaý üçin oglun” Hajardan doglan ogly Ysmaýlyly Hudaýyň ýoluna gurban etmegi “başarman”, başagaý bolup otyrka, asmandan inen goçuň peýda bolandygy barada aýdylyan köplere (*arasynda bize-de!*) mälim hekaýatdan habar berýär. “Halylulla – Hakyň Käbe taraşy” – “Allanyň dosty” – Ybraýym pygamberiň Kábäniň diwarlaryny örendigini şahyrana keşpli beýan edýär. “Kim ondan soň Käbe ymarat etdi?” – Hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamber. Biziň bu aýdanlarymyz edebi we ylmy kitaplarda duş gelýän muglumatlar. Soňraky bentlerdäki sowallar has çüň, pygamberlere mahsus bolan alamatlardan käbir nyşanlary ýatlatmak arkaly çäklenýär. Bilimimizi synap görerin diýseňiz, baş üstüne, soňraky bentleriň hersinden bir sowal:

Akdan gara dönen şerefli daş ne,
Ady Döner, her kim zyýarat etdi?

Şemgy şugla urdy, ýandy, bilindi,
Şol şemgy Hak kime keramat etdi?

Bilermi sen, haýat akar zulmatda,
Hydyr bilen kimse tehäret etdi?

Azana, tozana destgir ne guşdur,
Kimiň türbetine zyýarat etdi?

Haýsy melek inip düşdi asmandan,
Ne adam ogluna enaýat etdi?

Ol kimdir, bir gije döw alyp gaçdy,
Niçe ýyldan soňra geldi, gowuşdy,

Bu meselede gapyldygymyzy boýun alyp, öz meselämize dönyäris. Ýokarda gürrüni edilen birinji bentde “Käbe” diýlen ýer ady iki setirde duş gelyär. Olaryň biriniň poetikasy hezreti Ybraýym pygambere, ikinjisinki bolsa hezreti Muhammet (s.a.w.) pygambere degişli. Görnüşi ýaly, olaryň poetikasy juda pynhan bolup, jogaplar belli bolandan soňra olaryň bitiren hyzmatlary mälum bolmaga başlaýar. Goşgynyň özi ýaly, poetikasynyň hem inçeden yzarlaýan sungatlyk häsiýetde bolandygy üçin bolsa gerek, şygryda diňe bir ýer-ýurt ady – Käbe duş gelyär. Beýleki bentleriň jogaplary orta çykandan soňra gürrüňe goşulmak ähtimallygy bolan ýer-ýurtlardan bolsa habarymyz ýok.

20. 05. 2021.

Magtymgulynyň “Aýa meňzär” diýen eseri sekiz bogunly “goşuk” şekilli goşgy. Goşgy örän akgyňly, ýeňil okalýar, “diliňe çolaşýan” del düşüňjeli sözler ýok diýerlikdir. “Hilal, paý, dest, natuwan, desmal, mahy-taban” ýaly sözler bolsa nusgawy edebiyatymyza, hususan-da, Magtymgulynyň döredijiliginde dolanyşyga mazaly girendigi sebäpli, köp mukdarda “türkmenleşipdir”, olara akyldaryň döwürdeşleriniň emgenmän düşündigine söz ýok, hatda häzirki zaman sowatly okyjylarymyz üçinem manysy äşgär sözlerdir. Aslynda, “Aýa meňzär” diýen goşgynyň diliniň şüwümlü ýeňilligine agram berip gürrüň bermegimiziň düýp sebäbi eseriň yşk söwdasyna, has takyk gürlmeli bolsa, Meňlä bagyşlanandygyndandyr. Öňde aýdan pikirimizi gaýtalap aýtsak, Meňli hakdaky goşgularynyň agramly böleginiň şahyrana ýeňillikdedir. Bu usul halk köpçüliginden öte, Meňliniň özi düşüňsin niýet bilen ulanylan bolsa gerek. Gönimizden gelsek, Meňliden başga bir kimsä bagyşlanan goşgy Magtymgulynyň şygryýetinde ýokdur diýen pikir tarapdarydyrys. Şu pursatda ussadyň “Geçmişem begler” diýen goşgusynyň bize ýatladyljagyny göz önüne tutup, ol eseriň başdaşy hakdadygyny aýtmak gerek. Başdaşy ýogalandan soň (“Neýleýin, biçäreýem”) birki ýyl soňra Meňlä gönügen yşk söwdasy başlaýar. Bular şeýlemiş. “Aýa meňzärde” Meňliniň ady geçenok, ýeri onsoň, onuň Meňli hakdadygyny nireden bilýäris? Şygryň aýry-aýry setirlerinden bilýäris: “Goýnuň behişt jaýa meňzär.”, “Meniň ýarym sahypjemal.”, “Göwün istär roýun görsem.”, “Nazar eýle natuwana, Sözle dilber, men diwana.”, “Kylar bolduk her bir işi, Aldady pelek gerdişi.” Bu setirleriň üstüne, biziň gözlegimizi – ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bendi hem goşmak mümkindir. Bendi okalyň:

Näler istär, diý, dükanyň,
Bereý iman, şirin janym,
Gözel peri, seň mekanyň,
Käbede Beýtulla meňzär.

(“Aýa meňzär”, I, 167 s.)

Bentdäki “Bereý iman, şirin janym” diýlen jomartlyk, göräýmäge, yşkyň fiziki meýlinden kemala gelip, gündelik durmuşda duş gelip duran “sürçegi çykan kasamlar” ýaly görünýär, emma Magtymgulynyň yşkynyň “platonik”, “Mejnuny” häsiýetde bolandygyna söz ýok. Ony biziň “Käbe” diýen ýer-ýurt adymyz we onuň poetikasy, diýseň, jaýdar we Magtymguly ýaly bir ynanjyna sak ulamanyň diýmesi uçursyz çetin meňzetmesini: “Gözel peri, seň mekanyň, Käbede Beýtulla meňzär” diýip, kesgitli aýdandygy tassyklaýar. Bularyň daşyndan “Aýa meňzär” diýen goşgynyň diňe bir ýer-ýurt adyny – Kábäni getirendigini hem nazara alsak, ol mekanyň we onuň poetikasynyň meňlili meselede ynamly delil bolmagynyň daşyndan, şygryň many-mazmun hem şahyrana ýüze çykmagyndaky hyzmatyny dil bilen düşündirip bolmajak wajypdadygyny äşgär edýär.

21. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Köňüldir weýran**” diýen adaty bolmadyk uslypdaky goşgusy hem diňe bir ýer-ýurt adyny ulanmak bilen çäklenýär. Ol ýeke-täk ýer ady – ýene mukaddes “Käbe”. Bu eser hem ýene Meňli barada: “Diýdim: “Ýüzi tabana”. Diýdi: Meňzär!” Meňli han.” Meňlili söhbetde ýeke-täk Kábäniň gelmeginiň-de dil bilen düşündirip bolmajak inçe poetikasy bar. Biziň pikirimizçe, ýer we adam atlarynyň ýeke-täkligi olaryň biri-birine bolan berk ruhy we şahyrana mynasybetinden habar berýär. Şu aýdylanlary hem biziň meselämize amal etmäge ýeterlik maglumat hökmünde kabul etmek bolardy welin, eseriňem öz göwni bar. Ol barada bilenimizi ýa-da bilýändiris öýdýänimizi aýtmak hünärmenlik borjumyz hasap edýäris.

“Yşk mülküniň şasy” Mollanepesiň döredijiligi barada gürrüň edilende, “Istäp ki gözel ýary” diýen täsin goşgusynyň duşundan geçilip gidilen ýerine duş gelmek kyn. Ol eser özüniň uslyp we görnüşi bilen şowhunly sahna eserini ýatladýandygy bilen şahyra uly abraý getiripdir. Hatda şeýle sahna-gepleşik şekilli şygry görnüşini edebiyata getiren Mollanepes ýaly edip görkezilýän ýazgyly hem ýazylypdy. Magtymgulynyň bu edebi görnüşi kämilleşdirip, şahyrana uslybyna öwrendigine şübhe ýok. Ýöne onuň öňden gelýän göreldesiniň bolandygyny halypa alym Tejen Nepesow “Meşrep we Nepes” atly makalasynda belläp, “Istäp ki gözel ýary” diýen eseriň döremegine Meşrep diwananyň “Biý” diýen eseriniň badalga bolandygyny ýazypdy (*giňişleýin maglumat üçin seret: Gurbandurdy Geldiýew. Nepes sen sözlegil. Aşgabat, TYA MGI, 2010, 162-167 s.*). Biz oňa şübhelenmeýäris. Ýöne şeýle bir täsiri özünden ýüz ýyl öň dünýeden öten çagatay dilli şahyrdan alandygyndan doglan ýyly heniz aýatda diri Magtymgulydan alan bolmagynyň ähtimallygy has kuwwatly görünýär. Gepiň gerdişinde aýtsak, Magtymguly edebi mekdebini iň ykjam özleşdiren XIX asyr şahyrlarynyň biriniň Mollanepes bolandygyny görkezýän birgiden edebi maglumatlar duş gelýär. Galyberse-de, Magtymgulynyň sahna-gepleşik häsiýetli ýene-de “**Diýdi: “Habar ýok senden”, “Birnäçe mysal**” bardygyny, üstesine “Al gandyr”, “Istemeni”, “Haýranydyr”, “Ygtyýarym alypdyr”, “Boldum girýana” ýaly birnäçe goşgularda gepleşik-drama alamatlarynyň hem duş gelýändigini ýatlamagymyz gerek. Mahlasy, bu goşgy görnüşi akyldaryň şahyrana uslybynyň bir alamatydyr. Ýagdaýy beýan edenimizden soň, Mollanepesiň kimden görelde alandygy baradaky karara gelmegi her kimiň öz ygtyýaryna galdyryýars. Magtymgulyda şeýle bir görnüşli eseriň bolandygyny-da gözden salmak bolmaz.

Öz ýer-ýurdumyza dönýäris. Biziň ýer-ýurdumyz “Köňüldir weýran” muhammesiniň aşakdaky bendinde saklanýar. Bendi okalyň:

Diýdim: “Eý, Magtymguly!” Diýdi: “Gözler ýaş bolar!”

Diýdim: “Ol ne oglandyr?” Diýdi: “Size baş bolar”.

Diýdim: “Ýakyndyr Käbe”. Diýdi: “Köne daş bolar”.

Diýdim: “Ýagşy zamandyr”. Diýdi: “Bu hem düýş bolar”.

Diýdim: “Imdi gider men”. Diýdi: “Gitseň, bar aman!”.

(“Köňüldir weýran”, I, 209 s.)

Bendiň üçünji setiri: “Diýdim: “Ýakyndyr Käbe”. Diýdi: “Köne daş bolar”. diýýär. “Käbe” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy öz bendinde aralygy aňladýan göçme manyly çeper serişde bolup, takmynan, “Sen gözümiň görüp ýören ýerinde, emma seniň ýanyňa barmakdan Käbä gidip-gelmek aňsat, onuň sebäbi saňa-da, maňa-da düşnükli” diýlen ýaly pikiri aňladýar. Onuň kynlygy bize-de düşnükli: Meňli durmuşa çykyp, başga biriniň maşgalasy bolup ýaşaýar. Türkmençiligiň töresi bolsa Käbe ýaly alty aýlyk ýoly ýakyna getirip, garagörnüm ýerdäki işigi aýakýetmez alyslarda ýerleşdiripdir. Bu – bir tarapdan. Ikinji tarapdan, “Diýdi: “Köne daş bolar” diýýän Meňliniň sözlerindäki “köne” hem göçme manyda gelip, “başy bogulmadyk” ýyllarynda yşkyň söwdasy bilen ýaşan döwrüni yşarat edip, geçmişiň örän uzak ýoldugyny alamatlandyrýar.¹ “Käbäniň” potikasy bu aýdylanlary we öňde beýan edilen mynasybetleri orta çykarmak bilen, tutuş goşgynyň we ýokarky bendiň iň merkezinde oturan zerurlykdygyny aýan edýär.

22. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Yar senden**” diýen goşgusy barada öňde (seret: “DYMAŞK [دمشق], “Yar senden”) seljerme-söhbət edildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, goşgy “bissimilla” söze başlanda zemin söýgüsinden söhbət edýän ýaly, hususan-da, paşmadyk yşky Meňliden aýra düşenden soňra döwräne meňzeş bir duýgy döredýär. Belki, bendiň şirin owazy, çeperçilik serişdeleriniň nepisligi, sazlaşyk, içki säginme kämilligi şoňa “däl” diýdirip bilmejek derejede bolandygydyr. Garaz, nämeden bolsa-da, goşga aralaşdygymyza ussadyň diline düşünmekden ejizdigimizi boýun almaga başlaýarys. Ony biziň meselämizi özünde saklaýan bent belli-başly boýnumyza goýýar. Bendi okalyň:

Şyh Sengan deý uzyn gaýga ulansam,
Şibli kimin toz-topraga bulansam,
Käbä baryp, ýedi keret dolansam,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.

(“**Yar senden**”, I, 217 s.)

Bu – goşgynyň başınjy bendi. Bentiňki şyh Sengan, Şibli ýaly takwalygy rowaýata öwrülen yslam meşhurlarynyň hiç bir nukdaýnazardan ynsan söýgüsine dahylly dældigi baradaky hakykaty – Magtymgulynyň göz önüne tutan ylahy söýgüsini göz önünde sergileýär. Biziň aladamyzy özünde saklaýan “**Käbe**” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa ol hakykaty has-da “perçinleýär-de”, ol mukaddes mekanyň ilkinji derwaýyslykdygyna düşünmegimize goltgy berýär. “Käbesiz” “Yar senden” goşgyny göz önüne getirmek duzsuz tagamyň başynda oturmak diýmekdir. Gapylygymyza garamazdan, birzatlary aňlamak üçin jan çekýänleriň hatarynda orun almaklyga meýil döredendigi üçin Käbäni alnymyza sylýarys!

23. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Bady-sabany görsem**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: DEHISTAN [دهستان], “Bady-sabany görsem”) maglumat berlipdi. Şol ýerde goşgynyň ýatdagalyjylyk ukybynyň örän güýçlüdigi bellenilip, onuň şeýle bolmagyna “goşuk” şekilde ýazylandygynyň sebäp bolandygy barada aýdylypdy. Şol sebäp bolsa bu görnüşiň tebigatynda akgyňlylyk, owazlylyk saklanýandygyndan ybarat diýlip bellenilipdi. Halky şygrylaryň ýatdan aýdylyp ýörlendigi şonuň üçindir. Ondaky many-mazmun bolsa ony aýdana ýa-da ýazana bagly. “Bady-sabany görsem” goşgyny ýazanyň Magtymgulydygyny ýatlasak, bu mesele-de öz-özünden düşnükli bolar.

¹ Redaktordan: Halk dilinde Köneürgenje gysgaldylyp “Köne” hem diýilýär. Bu ýerde “üç yüz altmışyly” mesele” göz önünde tutulýan bolmagy hem mümkin. Çünki halk arasynda güýç-gurbaty ýetmeýänler “Könä” ýedi gezek barsa bir gezek

Ýöne düşnükli bolmadyk başga bir mesele bar: goşgynyň ilkinji jümlelerine üns bereliň: “Dehistanyň baýrynda Bady-sabany görsem” diýilýär. Dogup-dörän mekany Aktokaýda ömrüni geçiren ussadyň “görsem” diýip, arzuw etmegi geňräk dälmi? Çünki Aktokaýyň özi Dehistanyň baýryny goltuklap oturan küren oba, her gün Dehistanyň baýrynda bady-sabany görendigine-de şek-şübhe ýok. Bu gönüden-göni setirleriň ýüzünde peýda bolýan ýüzleý sorag we mantyksyzlyk. Emma onuň poetikasy bize başga-başga ýagdaýlary, başga-başga hakykaty we şahyrana mantygy yşarat edýär: **birinjiden**, “görsem” diýlen söz başky iki setirde arzuw-islegi aňlatman, soňraky bentlere refren bolmak, ikinjiden, Dehistan baýrynyň üstünden ösýän daň şemalynyň şeýlekin tämiz, sap, arassa, jana şypa berijilik häsiýetiniň nygtalmagy – “tämizligiň, päkligiň” bendiň soňraky bentlerde ýatlanyljak Şahslar, ýer-ýurt babatdaky sypatlandyrmasyna mysaly gep bolmak hyzmatyny ýerine ýetirýär. Onuň anyk mysalyny aşakdaky bentden görüp bileris:

Magtymguly hoş bolsa,
Aksa didäm, ýaş bolsa,
Imanym ýoldaş bolsa,
Barsam, Kábäni görsem.

(“Bady-sabany görsem”, I, 247 s.)

Bu bent özüde “Käbe” diýlen ada orun bermek bilen, ýokarda aýdylanlary kemsiz tassyklaýandygynyň daşyndan, goşgynyň dörän çaglary akyldaryň heniz haj parzyny berjaý etmäge ýetişmändigi, şonuň arzuw-hyýalynda ýaşayan orta ýaşyna ulaşan ýyllaryny üm-yşarat edýär. “Käbäniň” poeyikasy bolsa bu mekandaky derwaýyslygyny – “taýagyň beýleki ujyny” ulanmak arkaly: eger “Bady-sabany görsem” diýen goşgy Käbä orun bermedik bolsa uly geňtaňlyk şunda ýüze çykardy diýip düşündirýär.

23. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Hezarystana sary**” at berlen eseri gadymy “goşuk” görnüşi, setirleriniň içki säginmesi 5+2 bilen 4+3 bogunlylar gezekleşip gelýän ýeňil, owazy ýakymly goşgy. Dularyň ýokarky perdelerinden alnan owaz ýaly bolup gulaga eşidilýän bu sazlaşmany göz görüp, aňa ýetirende, ol ýeňilligiň aňyrsynda bir giden saldamly, böwrüni diňledýän öwüt-ündewiň, mazmunynyň ýatandygyny kabul etmeli bolýar. Diýmek, gulagymyza guwanyp, gözümize ynanmagymyz gerek. Biz muny “Hezarystana sary” goşgy babatda aýdýarys we sözüimizi tassyklamak üçin, käbir setirlere ýüzlenýäris:

Pelek bakgal oturmyş,
Bazarystana sary.

Bilbiller istär – göçe,
Bagy-bossana sary.

Gündogardan günbatar,
Tersa, jöhüt hem tatar,

Günde göçdür, ýollanar,
Mazarystana sary.

haj eden ýaly bolýar (elbetde nädogry) diýlen düşünje bar. Bu ýerde “Käbe ýakyndyr” diýlen sorag-jogaba “Köne daş bolar” diýlen jogap şonuň üçin bolsa gerek.

Bu pelsepewi we durmuşy habarlaryň ýanysyra ylmy terjimehala degişli maglumatyň hem saklanýandygy goşgynyň gadyr-gymmatyny “goşalandyrýar”. Bendi okalyň:

Aşyk aýdar: “Ýa, Suhan,
Müşgilim kylgyl asan,
Şepagat eýle, ýaran,
Şol Dehistana sary!”

Akyldaryň “Aşyk aýdar” diýip kimi göz önüni tutandygyny kesgitli aýtmaga şaýatlyk hukugymyz ýok, ýöne “Aşygyň” aýdýan sözlerini delil edinip, Onuň Magtymgulynyň özüdigini aýdyp bileris. “Aşyk” diýlen söz ussadyň dogduk obasyndan kän wagtlap uzaklarda ýaşandygyny, tanyş ýüzleri, obasyny görmek höwesiniň bolsa “aşyklyk” derejedäki zarlama çenli baryp ýetendigini aňladýar. Biz muny Magtymgulynyň “Şirgazy han” medresesinde geçiren zamany bilen baglanyşdyrmak isleýäris.

Goşgynyň aşakdaky bendi bolsa söz ussadyň heniz haj parzyny berjaý etmäge ýetişmedik ýyllaryny, megerem, Hywadaky talyplyk ýyllaryny aňdyrýar. Bendi okalyň:

Hakdan rehmet sepiler,
Ymaratlar ýapylar,
Gitseň Käbe tapylar,
Rumystana sary.

(“Hezarystana sary”, I, 275 s.)

Ýokarky bent öz düzüminde saklaýan “Käbe” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bilen Magtymgulynyň ýigitlik ýyllarynda Mekke-Medinä gitmek howesi bilen ýaşandygyny, aýgytly karara gelip, ýüzüni Rumustana tarap öwürsem, yhlasym myrat bolar, Allatagalanyň özi müşgül işleri, päsgelçilikleri asan eder (“**Hakdan rehmet sepiler Ymaratlar ýapylar**” “**ýapylar**” – “**gurnalar**” manyda) diýlene meňzeş mantyklaýyn maglumaty yşarat edýär. Diýmek, mukaddes Käbe “Hezarystana sary” goşgynyň we ýokarky bendiniň “göz boýagy” däl-de, gepine gelşik berýän zerurlygydyr.

25. 05. 2021.

Magtymgulynyň “**Aý-günüňiz batmaga**” diýen goşgusy özümizi bilip, orta mekdepleriň maksatnamasyndan düşmän gelýän eserleriniň biri. Garaşsyzlygymyzdan öňki ýyllarda bu goşgynyň synpy mazmuny hetjykläp ýazylan ýazgylaryň “hetdi bar hasaby ýok” diýse-de boljak. Esasan, türkmen halkynyň ýaşan taryhynda nähilidir bir kemlik aýdylsa, zamananyň aňyýetiniň ýüzi nurlanýandygyny hasaba alnyp, ol kemligi has çişirip, ähliahk derejede, tutuş ýurt çäkde ýaly beýan edilip, onuň garşysyna duran ýakymly ýagdaýlara bolsa gabak galdyrylman ýazyldy. Bu goşgy häzirki zaman orta mekdepleriniň maksatnamasynda-da bar. Ýöne indi gerekli wagty gözüni açyp, gereksiz wagty ýumup durman, hemişe göni seretmeli aňyýetli bir zamananyň talplaryna laýyklykda baha berilýändigini bellemek borjumyzdyr.

Ýene bir hususyýet: goşgynyň: “Altmyş ýaşly, ýetmiş ýylky sopolar, Az galypdyr Aý-Günüňiz batmaga” diýen sözleri barada sowaldyr. Bu sowalyň özümize telim ýerde berlendiginden çen edip, bilim adamlarynyň, edebiyatçy mugallymlaryň köpüsine gönükdirilendigini aýdyp bileris.

Olaryň nähili jogap berendiklerinden habarymyz ýok, öz berýän jogabymyzy size-de ýetirmek isleýäris: goşgynyň bu setirleri, elbetde, medrese bilimli sopolaryň ählisi babatda bolman, haýsydyr bir sebäp bilen medresäni bitirip bilmedik ýa-da bitirdim eden bolsalar-da, küýi-köşesi başga zatlarda bolup, ýeterlik bilim almadyk, obalaryna “sopy” adyny göterip gelenleri göz önüne tutupdyr. Bu ýagdaý, azda-kände, hemme zamana-da mahsus ahwal. Ýöne Magtymgulynyň XVIII asyrynda onuň köpelip ugrandygy, il-günüň sowatlylygynyň hem agyr taryhy şertler ýüzünden ýagdaýly bolandygy sebäpli, olaryň “ýaňy altmyş ýaşa baryp, yetmiş ýyl ondan ozal hadysalara gözli şaýat bolan şekilde halkyň içinde edýän” nutuklaryny akyldar: “Altmyş ýaşan yetmiş ýylky sopolar” şekilde şahyrana suratlandyrypdyr diýip pikir edýäris. Bu jümläniň başgaça, has göwne makul düşündirişleriniň bolup biljekdigine-de şübhäimiz ýok. “Az galypdyr Aý-Günüňiz batmaga” diýen setirleri bolsa, biziň pikirimizçe, ilat basym wagtda jahalatdan (*sowatsyzlykdan*) başyny gutarar, şeýlelikde, “Siziňem Aý-Günüňiz batar” (*hiç kim sizi diňlemez, diňlänlerem ýalan-ýaşryk gepleriňize ynanmaz*) diýlene ýakyn manyny özüde saklaýar. Ýeri gelende aýtsak, akyldaryň bu ynamly gürrüniň aňyrsynda welilik üşüginin alamatlary saklanýar. Käşgä, taryhyň çarhy Magtymgulynyň eline berlen bolsady, biziň häzirki zaman durmuşymyzy akyldar öz barlygynda döwürdeş türkmenlere ýaşadardy! Arman, bişmeli “tudana” öz wagtynda bişýär.

Ýene bir hususyýet: Mollanepesiniň 200 ýyllyk hatyra toýy mynasyply çap edilen “Goşgular ýygyndysynda” ýerleşdirilen “Ner gezgin” goşgusyndaky iki sany sözün gürrüniňe gaýdyp gelsek, “Aý-Günüňiz batmaga” eseriň ylmy pikirlenmämize goşýan goşandyna magat göz ýetirip bileris. “Ner gezgin” sygyrda gürrüni edilýän iki setir:

Dogmaz togsan dört ýylda, bogaz bolsa är-ärden,
 Kyrk ýyl maýa gezinçäň, bütin bir ýyl ner gezgin.¹
 “Aý-Günüňiz batmaga” goşgudan iki setir:
 Ýüregim sabyrdan, gider karardan,
 Ýaman işdir buguz bolmak är ärden,
 “Bogaz” – göwreli, garny çagaly. Buguz – kitüw, kine, hylt.

Äriň är bilen şerigat işiniň bolmaýandygy, tebigaty bir meňzeşlerde beýle hadysanyň bolup bilmejekdigi her kime düşnükli. Onuň göçme manylydygyny kabul etmek hem juda ýaýdançly. Magtymgulynyň setirindäki “buguz” sözünü “bogazyň” ýerine goýsak, onuň göçme manysy has aňlamly we ýerlikli görünýär. Geljekki neşirlerde “Ner gezgin” diýen goşgynyň ikinji setirindäki “maýa” sözünüň ýerini “mada” eýelese, has ýerlikli (Nurmuhammet Andalypda ol “mada” şekilde gelýär) boljakdygyny bellesek kem däl.

Magtymgulynyň “Aý-Günüňiz batmaga” diýen goşgusy hem ýeke-täk ýer-ýurt atly eserleriniň hatarynda orun alýar. Üstesine-de, ol ýer-ýurt goşgynyň soňlama bendinde ýer alýar. Onuň hem özüne ýeterlik manysy: eserde aýdylmaly zatlar aýdyldy edilenden soň, adatça, gelnen netije soňky bentde mälim edilýär. Biziň pikirimizçe, “Aý-Günüňiz batmaga” şol düzgüni berjaý edip, şeýle diýýär:

Magtymguly bildim, bagtym biweçdir,
 Gybatym güýçlüdir, ykbalym keçdir,
 Niýetim Käbedir, hyýalym haçdyr,
 Yhlasym bar haç togabyn etmäge.

¹ Mollanepes. Goşgular ýygyndysy. Aşgabat, TDNG, 2010, 32 s.

(“Aý-günüňiz batmaga”, I, 400 s.)

Goşgynyň “Käbe” diýen ýer-ýurdy we onuň poetikasy akyldaryň niýetini, hyýalyny, yhlasyňy mälim etmek bilen çäklenmän, eserde beýan edilen kemçilikleri, nogsanlyklary, ýaramazlyklary düzetmegiň çäresi musulmançylygyň parzlaryny (*şolaryň biri, ýagdaýyň bolsa, Käbä gitmek, ýagny haç parzyňy berjaý etmekdir*) ýerine getirmekden ybaratdyr diýen pikiri ýañzydýar. Magtymgulyňnyň zamanasynda musulman milletleriň hatarynda türkmenlerde-de jemgyýetçilik terbiýesiniň ýeke-täk serişdesi bolup yslam dini hyzmat edipdir. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Käbe” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy tutuş goşgynyň we öz oturan bendiniň “ýürek örki” bolmak wezipesini öz boýnuna alypdyr we ony abraý bilen amala aşyrypdyr diýlen netije öz-özünden peýda bolýar.

26. 05. 2021.

Magtymgulyňnyň “**Gidiji bolma**” diýen eserine goşgy diýsek, diýeliň welin, özüniň otuz iki bentlik göwrümi taýdan-da, mazmun jähetden-de öwüt-nesihatlar poemasy atlandyrylsa bolman durjak däl. Çünki “poema” diýlen edebi görnüşde haýsydyr bir waka ýordumynyň yzarlanmagi şert bolman, ynsana dahylly bolan gylk-häsiýetler ulgamynyň beýany hem şol görnüşe wekilçilik edip biler. Bu, elbetde, edebiyat nazaryýetiniň belli bir karara gelmeli meselesi. Aslynda, “Gidiji bolma” diýen goşgy şahyranamazy mazmuny taýyndan-da edebiyat nazaryýetiniň nazarynda durýan eser. Ýöne edebiyat nazaryýeti ulgamy hemişe edebiyat taryhynyň goltgusyna mätäç. Şoňa görä-de, beýleki edebi maglumatlar babatda edilişi ýaly, bu goşgyny hem özge edebi miraslar bilen deňeşdirme usulynda seljerme-derňew etmegimiz gerek. Bu eser bizi edebi täsirli gürrüňe **gönükdirýär. Ýalylan ylmy işlerde, makalalarda “mekdep”, “görelde”, “täsir”, “nusga”, “gönükme”, “badalga”, “terjime”, “çalyňma” (“çilinme”)** ýaly adalgalar dowamly duş gelinýär. Şeýle seredeniňde, bularyň hemmesi bir ylmy pikirlenmäniň akabasy bolsa-da, biri-birinden üzül-kesil tapawutly düşündirişlerdigi belli. Şoňa görä, bu adalgalara “**degene gözüm, degene**” **etmekligiň** edebiyatşynaslyga peýdasynyň ýokdugyndan beter, ilerlemegini bökdeýän päsgelçilik bolup, onuň önünde keserýär. Şeýle ýagdaýyň geçen asyryň ahyrlarynda, üstümizdäki asyryň başlarynda bolandygy, şu günlerde-de düýpgöter aradan aýrylmandygy üçin biz ony aýdýarys.

“Gidiji bolma” diýlen goşguly gürrüňe gelenimizde, Magtymgulyňnyň alan göreldelelerinden biri hökmünde ol barada, ýüzugra bolsa-da, durlup geçilmegini talap edýär. Hemmä mälim: tarkmen halkynyň “Görogly” şadessany beýleki kowumdaş milletlerimiziň agzeki edebiyatyna görelde bolmak bilen bir wagtda, öz nusgawy we soňky döwür edebiyatymyza göreldeleliginden öte, mekdep bolup geldi. Ol alamat Magtymguly ýaly deň-taýsyz zehiniň döreden eserlerinde oraşan görünýär. Ony umumylykda aňlatsak, Görogly hem taryhy şahsyýet, hem edebi keşp şekilinde akyldaryň sygryýetiniň içinden okkessirim geçýän dört-baş sany gahrymanlaryň biridigini aýtmak ýeterliklidir. Takyk gürrüňe geçnimizde anyk delil derwaýyslygy orta çykýar.

“Görogly” şadessandan bir bent:
Ýalňyz balam, algyn pendim,
Watany terk ediji bolma.
Emma duran gury agaja
Nähak gan sürüji bolma!¹
Magtymguly, “Gidiji bolma” goşgynyň başky bendi:
Gel, eý, köňlüm, saňa nesihat kylaý:
Watany terk edip, gidiji bolma!

¹ Görogly. Türkmen gahrymançylyk eposy. Aşgabat, “Türkmenistan”. 1990, 51 s.

Özüňden egsik bir gaýry namardyň,
Hyzmatynda gulluk ediji bolma!¹

Gürrüňi mundan aňryk dowam etdirsek, uzadykça uzap, “döwre gurap” edilmeli meselä öwürljekdigini üçin, ýokarda aýdylanlar bilen kanagatlanyp, öz “ýer-ýurdumyz” bilen bolmagymyz gerek.

Magtymgulyň “Gidiji bolma” eseriniň ýene bir täsinligi bar: otuz iki bende uzaýan şahy-rana söhbet, şeýle seredilende, birnäçe ýer-ýurt adyny özünde jemlemeli ýaly. Ol bolsa diňe bir ýer-ýurt ady bilen kanagat edipdir. Bu ýagdaý hem Magtymguly “arifmetikasyň” özboluşly sypatlaryndan habar berýär. Şol ýer-ýurdy özünde saklaýan bendi okalyň:

Meý içseň mertebe-hezary-hijde,²
Ody ur Käbäge taryky-künçde,
Gurhany köýdürip, buta kyl sejde,
Merduma azar iş ediji bolma.

(“Gidiji bolma”, I, 429 s.)

Eger meý içip, mes bolmakçy bolsaň, Käbe ýaly Allanyň öýüni ýadyňdan çykarmaly bolarsyň. Onsaň “Gurhany köýdürip, buta... sejde” etmeli bolarsyň. Bu ahwal bolsa, il-günüňe berýän jezaň bolar. Ýagdaý şeýle bolansoň, meýe meýil etmekden el çekmegiň gerek diýlene ýakyn öwüt-nesihaty özünde saklaýan bentdäki “Käbe” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özüniň mukaddesligi bilen eseriň tutuş hikmetler akabasyna hem-de ýerleşen bendine degerli goşant goşýandygyny aňlatmak bilen, goşgudaky ilkinji derwaýyslaryň hatarynda orun alýandygyny ykrar etdirýär.

28. 05. 2021.

Magtymgulyň “**Gördüňmi**” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret:** ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Gördüňmi”) söhbet edildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, Hoja Ahmet Ýasawy ýaly bir beýik pirden başlap, ýeriň astyndan, ýeriň üstünden, birnäçe yklymlardan, şäherlerden tapmak isleýän Sahypjemalyny sorayar. “Gördüňmi” dýlip ýüz tutulýan salgylaryň biri-de biziň häzirki pursatda gürrüňini etmeli ýer-ýurt adymyz – “Käbe etrapy” aşakdaky bentde duş gelýär:

Gan edipdir pelek bagrym pyrakda,
Elmydam gezer men ýar diýp sorakda,
Käbe etrapynda, Şamda, Yrakda,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

Duýguly gahrymanyň aýralyk derdini dünýäde bir mekan ýeňledip bilse, mukaddes “**Käbe**” we onuň poetikasy ýeňletmeli ýaly, emma ol etraplardan-da habar-hatyr ýok, beýleki ýer-ýurtlar ýaly, belki bu gözlegler biweç höwesdir, belki, Sahypjemalyň gözleginde bolmagyň ýerine Oňa jan-tenden gulluk etmek has haýyrlý amaldyr, şonda Oňa duşan ýaly ruhy şatlyga gowşup bilersiň diýen ýaly many-mazmuny “Käbe” ady we onuň poetikasy üm-yşyrat etmek arkaly, özüniň şygrydaky wajyplygyny ýüze çykarýar.

29. 05. 2021.

¹ Magtymguly. Eserler ýygındysy. I jilt, Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013, 429 s.

² Hezary-hijde (hiždeh) – müň on ýedi. Mertebe hezary-hijde – bir müň on ýedi gezek, müň on ýedi mertebe (Magtymguly. Eserler ýygındysy. II jilt. Aşgabat, “Ylym” neşirýaty, 2013, 433 s.).

Magtymgulynyň “Alydyr” diýen goşgusy barada öňde: (seret: HAÝBARI [خير], “Alydyr”) durlup geçildi. Şol ýerdäki seljerme-söhbetleriň üstüne hezreti Alynyň edebi keşbiniň türkmen nusgawy edebiýatynda şöhleleniş sypaty hakyndaky garaşsyzlygy hem goşmak isleýäris. Hezreti Alynyň adaty adam şekildäki sypaty-da, onuň gahrymançylykly sypaty-da hakykat ýüzünde dini mazmunly amallar bilen berk baglanyşyklydyr. Türkmen nusgawy edebiýatymyzda, aýratyn-da Magtymguly ýaly ulama söz ussatlarynda şol amally sypatlara agram berlip beýan edilýär, suratlandyrylýar. Emma watançylyk-gahrymançylyk meselesiniň has güberçeklenip hem-de anyk taryhlaşyp başlan döwri – XIX asyrdan ýaşan söz ussatlarynyň şygrylarynda hezreti Alynyň edebi keşbiniň batyrçaýlyk, gahrymanlyk sypatlary durmuşy-maddy many-mazmuny bilen öňe saýlanyp, il-güni, topragy söýmek, ony ýowuz ýagylardan goramak ýaly nesiller terbiýesiniň düzüm bölegine öwrüldi. Onuň anyk mysaly diýip, Seýitnazar Seýdiniň döredijiligini belläpdik. Şeýlelikde, hezreti Alynyň edebi keşbi iki sypaty bilenem, köp babatda, millileşipdir. Türkmen gojalarynyň ýerinden turjak bolanda ýa-da bir irnik işe meýil edende: “Ýa, pirim Aly!” diýmegi şonuň üçindir. Türkmenleriň içinde “Çaryýarlar” ady bilen belli bolan dört halyfyň arasynda hezreti Alynyň has meşhur bolandygy hem onuň türkmenleşendiginden nyşandyr.

Magtymgulynyň “Alydyr” diýen goşgusynda orun alan ýer-ýurt atларыndan biri “Käbe” diýlen salgyny we onuň poetikasyny özünde saklaýan aşakdaky bent hezreti Alynyň halkyň duýgy-düşünjesinde ýaşayan iki sypatyny-da deňine şöhlendirip, ruhy we maddy ýaşayşy terezi dek taýlamagy ussatlarça başarypdyr. Bendi okalyň:

Arslan kibi kowduň kapyr awlary,
 Kuşat etdiň niçe Käbe röwleri,
 Käbe röw – Käbä gidýän
 Ýer astyndan ülke çapan döwleri,
 Baryp, bölek-bölek kylan, Alydyr.

(“Alydyr”, II, 167 s.)

Bendiň birinji-ikinji setiri hezreti Alynyň dini amallaryny ýañzysa, üçünji-dördünji setiri maddy-durmuşy, il-ýurdy görüner-görünmez bela - beterlerden goramak, halkyň asuda ýaşayşy-ny berkarar etmek ýaly meýilleri orta çykarýar. “Käbe” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa “Alydyr” diýen goşgudaky Käbä hem manawy, hem maddy barlyk şekilde şöhlelenmegini kemala getirip, şol mekansyz şol Şahsyýeti göz önüne getirmek mümkin däl diýlen möhümligi orta çykarýar.

30. 05. 2021.

L

LAHOR [روہال] – Häzirki Päkistanda ululygy boýunça Karaçiden soň ikinji şäher. Penjap welaýatynyň merkezi şäheri. XI asyrdan Mahmut Gaznalynyň nebereleri Lahory öz döwletiniň paýtagtyna we öz nesilşalygynyň bir bölegine öwürýär. XIII asyrdan Lahor Gurly soltanlar tarapyndan Deli soltanlygynyň düzümine girizilýär we şondan soň Hindi subkontinentiniň yslam merkezi hasaplanýar.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عَمَّان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Häzir goşgynyň “Lahorly” bendini okalyň:

Aden şahy etgeç Lahora azmy,
Gaýdyp ýurdun tapmaz, dagmy ýa düzmi,
Aby-Jeýhun harap eýlär Horezmi,
Daşynda her mülk, kim, bar – harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Magtymgulynyň welilik üşüginden habar berýän “Habar eýlär” diýen eserindäki ýer-ýurtlaryň düzüm bölegi bolan “**Lahor**” ýurt ady we onuň poetikasy “Aden (Adan) şahy” Lahora hüjüm edenden soňra, “Gaýdyp ýurdun tapmaz, dagmy ýa düzmi”, şeýlelikde, söweşiň iki ýurduň hem başyna ýetjekdigini mantyklayn mälim etmek arkaly, “Harap eder” goşgynyň öňündäki borjuny tamamlayar.

06.09.2021.

LEKLEHER (Leklahur) [لکلاهور] – Päkistanda bir şäheriň ady.

Magtymgulynyň “Saçdy, Muhammet” diýen goşgusy barada öňde (seret: HAÝBAR I [خيبر], “Saçdy, Muhammet” we KÄBIL (Ka:bol, Kabul), [کابل] “Saçdy Muhammet”) barada durlup geçildi. Ýer-ýurt atларыny özünde saklaýan aşakdaky bendi “Haýbar dagy”, Käbil şäheri” bilen baglanyşykly söhbetimizde mysal getiripdik. Häzir “Lekleher” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy barada gürrüň etmegimiz üçin “Saçdy, Muhammet” atly goşga ýene bir gezek ýüzlenmeli bolarys:

Owwal-deslap baryp Haýbar dagynda,
Kapyrlar ganyny saçdy, Muhammet.
Lekleherde, Sekwan, Käbil şährinde,
Jepa çekip dinin açdy, Muhammet.

(“Saçdy, Muhammet”, II, 141 s.)

“Saçdy, Muhammet” atly eser barada gürrüň gozgalmagyna sebäp bolan “**Lekleher**” diýlen ýer adynyň-da birinji bentde gelmeginiň özem tötänlik däldir. “Lekleher” diýen ýer we onuň poetikasy hezreti Muhammet (s.a.w.) baradaky goşgynyň dowamyndaky söhbetlere badalga bolmaklyk borjuny berjaý edýär.

Muhammet (s.a.w.) pygamberiň ömür ýolunda ähmiýetsiz sahypa ýokdur welin, öňde gürrüňi edilen “Haýbar dagy”, “Käbil şäheri” bilen baglanyşykly zorluklaryň, şonuň ýaly-da häzir gürrüňi edilýän “Lekleher” atly ýeriň we onuň poetikasynyň şahyrana maglumatyna görä, Muhammet pygamberi aýatda diri wagtyndaky iň kynçylykly pursatlaryny göz önünde janlandyryandygy bilen, şol bentde şol mekanyň möhümdigini mälim edýär. Şoňa görä-de, “Lekleher” bütin many-mazmun baýlygy we çeper-şahyrana poetikasy bilen tutuş eserde, şol bir wagtda öz ýerleşen bendinde derwaýys diýlen pikire gelmek bolýar.

01. 05. 2021.

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, baş bentli muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygy ady tutulyp aýdylmaýar, emma Ondan başga bir kimsäniň bolup bilemejekdigi başlangyç setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladylýar. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekke, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jähetden şular ýaly özüne çekiji, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygynyň alamaty bolup ornapdyr.

Biziň meselämiz “Lekleher” diýlen ýer-ýurt adyny başlemäniň aşakdaky bendi özünde saklaýar:

Mekgeden keşť eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Ýokarky mysalda duş gelýän “Lekleher” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bentde orun alan 10 gowrak mekan atlarynyň hatarynda durmagy bilen, olarda beýan edilýen many-mazmuna meňzeş hyzmaty berjaý edýändigini mantyk arkaly aňladýar. Edebi usyl şu şekilde bolansoň, “Lekleher” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy goşgynyň düzüm bölegidigini äşgär edýärkä, özüniň oturmaly ýerinde oturyp, ylhamyň emrlerini berjaý edýän maglumat we şahyranalyk nukdaýnazardan eseriň aýrylmaz bölegidigini tassyklaýar we derwaýyslygynyň nyşandygyny mälim edýär.

02. 06. 2021.

LUTUŇ şäheri [شهر لوط] – Sedum şäheri. Lut – Ybraýym pygamberiň doganyňyň ogly. Lut hem pygamber bolupdyr. Onuň aýaly tersa-butparaz bolupdyr. Ybraýym pygamber Müsürden Palestina göçüp gaýdanda, Lut pygamberi-de öz ýany bilen alyp gaýdypdyr. Bir näçe wagt soňra Lut pygamber Ybraýym pygamberiň ýanyndan aýrylyp, Sedum diýlen ýeri mekan tutunýar. Ol ýeriň ilaty dürli wejaralyga, azgynçylyga baş urup, günä işleri etmeklige başlaýarlar.

“Olar aýal bilen gatnaşyk etmegiň deregine oganlar bilen jyns gatnaşygynda bolup başlaýarlar, başgalary-da şu işe çagyryýarlar. Netijede, Allatagalanyň emri bilen, Lut pygamber olary bu bet işden el çekmäge çagyryýar. Emma azgynçylyk girdabyna düşen ol kowum hatda Lutuň öýüne myhman gelen ogan sypatyndaky perişdeleri-de bu işe bulaşdyrjak bolýarlar. Şondan soň Lutuň dogasy we Hudaýyň emri bilen Sedum ülkesi agyr azaba duçar bolýar, güýçli ýer titräp, şäheri agdar-dünder edýär, ondan soň asmandan ownuk daş ýagýar. Ertesi görseler, şäher çöl-beýawana öwrülip, ondaky jaýlaryň hemmesi weýran bolan eken. Lut pygamberiň wakasy Kuranyň “Hu:d”, “Ankabut” we ýene on iki süresinde agzalýar. Lut pygamberiň döwründe döräni üçin, şu sözden “liwat”, “Liwata”, ýagny gomoseksualizm diýen sözler emele gelipdir. Şu pis ahlaklylyk we jynsly kesel ilkinji gezek Lutuň kowumynyň arasynda ýüze çykyppdyr...”¹

Sedum şäheriniň häzirki ady – Esdum. Ol şäher Duz dagynyň üstünde, Lut deňziniň günbatar-demirgazygynda ýerleşýär.

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 474.

Magtymgulynyň “**Meni**” at berlen eseri hakynda öňde (seret: BEÝTULLA [بيت الله], “Meni”, ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Meni”, JEÝHUN [جيحون], “Meni”) bölümlerde seljerme-gürrüň edildi. Ol bölümlerde belenşi ýaly, Magtymgulynyň “**Meni**” diýen muhammesindäki duýguly gahrymana ýazgyt bolan täleýi şahyryň dünýewi terjimehaly, ýagny ömür ýoly bilen düýpgöter dahlyly ýokdur diýip bilmeris. Emma juda azdyr. Eýsem-de bolsa, ussadyň kalbyna siňen tükeniksiz derdeserlik, biziň pikirimizçe, döwrüň taryhy şertleri, harby-syýasy pajygalaryň labyry, ilň-günüň ýowuz gün-güzerany we ş.m. durmuşy-dünýewi ahwallardan kemala gelen ýagdaýdyr. Şahyryň durmuş ýagdaýyndan azda-kände habarly adam meseläniň bir şahsyýetden daşa çykýan ahwallar bilen baglydyny tassyklap biler. Şygryň duýguly “Meni” olary öz adyna geçirip, umumylyklary “ýeke-täkleşdirip” bilýän ussat çeperlik, keşpli beýanatlar, uçursyz bilimdarlyk arkaly suratlandyrýar. Şahyrana tilsimler, çeper hakykata dahylly bolan närseler birleşip, Magtymgulynyň il-gününe jany-teni bilen, ruhy we dünýewi ýaşayşy bilen nädereje bagly bolandygyndan – umman ýaly söýgüsinden habar berýär. Akyldaryň ýürek örküniň il-güne, Watana baglandygynyň bir anyk mysaly bolup, biziň gürrüňini etmeli “Lutuň şäheri” diýlen ýer-ýurt adymyz we onuň poetikasy hyzmat edýär. Ol ýer-ýurdy özünde saklaýan bendi okalyň:

Saraýymy bada berip girdim Jeýhun bahryna,
 Lemmerleri azm urup atlandylar gahryna,
 Guwwas kibi ýüzüp çyksam, duşdum aždar zährine,
 Hazan uran kemine men, han kyldy Lutuň şährine,
 Tagt ornuna nar üstünde Ispendiýar etdiň meni.

(“Meni”, I, 63 s.)

Söz ussady bu bendiniň başyndaky “saraý” (köşk, mekan) sözüne “gämi” manysyny berýärde, onuň ýelkenlerine ýel berip, “Jeýhun bahryna” salýar. Jeýhunlaryň tolkunlary bolsa pelegiň etmişleri üçin oňa göz görkezmek niýet bilen duýguly gahrymanyň kalbyndaky gahar-gazaby özüne geçirip, “gämini” ýokary tizlik bilen sürýär. Ol “Guwwas kibi ýüzüp” çyksa, pelek ony “aždar zährine” sezewar edýär. Netijede, şahyrana poetika “Jeýhun bahry” pursatlaýyn bolsa-da, ruhy galkynyşy, ýaşayşa bolan howes öwüsginini bagş eden alamat bolup, ýedi bentden ybarat muhammesiň merkezinde, ýagny dördünji bentde orun alypdyr. Bu ussadyň aňly-düşünjeli tilsimimi ýa-da ylhamyň tebigatyndan orta çykan ýagdaýymy – kesgitli aýtmak kyn. Biziň çakymyz: ylhamyň tebigatyndandyr. Şu ugursyz talyhyň “ýetnesi” bolup gelýän “Lutuň şäheri” hem bendiň dördünji setirinde orun almak bilen, ýer bilen ýegsan bolup, şäherlikden nam-nyşan galmadyk ýere “han bolmaklygyň” akyla sygmajak biweçlikdigini aňladýan poetikasy, umuman, goşguda we ýokarky bentde many-mazmun saldamyny, şahyrana täsinligini göz önünde janlandyrýar-da, öz oturmaly ýerinde jaýly ornaşandygyny aýan edýär.

03. 06. 2021.

Magtymgulynyň aýatda diri ýyllaryndan-da il içinde bilnen bolsa gerek diýdirýän eserleriniň biri “**Elde bary bolmasa**” goşgusydyr. Şeýle pikiri zamanasynyň ýagdaýynyň, ilatyň ýaýyş şertleriniň, töre (*etika*) düzgün-tertipleriniň mal-mülke bagly bolup galandygy baradaky şahyrana beýanatlary döredýär. Şol mantykly pikiri goşgynyň başyny başlaýan: “Zamana beýledir – göze ilmezler, Her ýigidiň elde bary bolmasa” setirleri hem tassyklaýar. Diňe bu hem däl, aşakdaky ýaly setirler ynsan tebigatyny, gylyk-häsiýetleri, ykbal dürlüligi ýaly meseleler babatda aýdylan jaýdar hikmetler-de goşgynyň şol meşhurlygy gazanandygyny üm-yşarat edýär:

Ten bir dar kapasdyr, jan bir wagşydyr,
Dile gelen sözler köňül nagşydyr,

Ol ýigitler adam dilli haýwandyr,
Söz aňmasa hem ygrary bolmasa.

Ýüz ýaşasa, baş gün ömür sürmändir,
Her kimiň mynasyp ýary bolmasa.

Terhosym bar terk etgil bu sözüni,
Näge gerek hyrydary bolmasa.

Bu gürrünlere sebäp bolan goşgudaky “Lutuň şähri” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bent hem Magtymgulynyň parasat giňliginden, ýüzlenen her bir ugruň köpüsiniň öz zamanasy üçin, käbiriniň bolsa soňraky döwürler üçin durmuşyň gaýragoýulmasyz meselesi bolup gelen-diginden ötri, halkyň diline düşendigini aňladýar. Ýer-ýurtly bendi okalyň:

Begzadalar galdy çopan tährine¹,
Ten haçan döz geler ýylan zährine,
Bibat bolup, döner Lutuň şährine,
Her ülkäniň häkim äri bolmasa.

(“Elde bary bolmasa”, I, 436 s.)

“Lutuň şehrini” özünde saklaýan jümle jemleýji setiri bilen mantyklaýyn dowamlylygy saklap, Magtymgulynyň döredijiliginiň içinde özboluşly akaba öwrülen berkarar döwlet gurmak taglymyny hem-de Döwletmämmed Azadynyň “Wagzy-Azat” eseriniň ýazylmagyna sebäp bolan taglymy we beýan edilen taglymatlary ýşarat edýär. Munuň üstesine, “Elde bary bolmasa” diýen goşgynyň ýeke-täk ýer bilen çäklenmeginiň hem özüne ýeterlik manysy bar. Ol ýeke-täk “Lutuň şähri” diýlen at we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, tizara bütewi döwlet gurup, onuň başyna akylyly-başly mert adam geçmese, Sedum ülkesiniň başyna düşen betbagtlykdan ibaly ýaşayşa garaşmak bolmaz diýlen şekildäki mantyklaýyn düşünjäni ýüze çykarýar. Bu – bir tarapdan. Ikinji tarapdan, “Lutuň şähri” abatlyga, töreli ýaşayşa gapma-garşy duran ýakymsyz timsaly çeperçilik serişdesi (*antiteza*) hyzmaty ýerine ýetirýändigini bilen özüniň goşgudaky we bentdäki şahyryna ähmiýetini, many-mazmuna goşant goşyan möhümligini göz önünde sergileýär.

04. 06. 2021.

LULUWA [1 – [لولوہ]] Kahyrada Mukattam dagynyň eteginde Aryz diýen ýerde ýerleşen oba
2) Anadolyda Tarsus şäheriniň töwereginde ýerleşen we wizantiýalylarda Loulon adyny göteren gala. 3) Dymaşkda Jabyýe derwezesiniň daş tarapynda ýerleşen bir mähelle.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada önde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmek niýeti göz önüne tutman, Onuň mübäreke şahsyna mynasyp waspnamany

¹ Tähir – yza galmak, arkada bolmak, gaýry durmak.

kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmegi niýet edinipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözünüň arkasynda “ýüz mün gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mübärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, Hakyň habyby-dosty bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem dini-ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Gepiň gerdişinde aýtsak, Magtymgulynyň bu goşguda dile getirýän şahyrana söhbetleriniň özem bize “Bilbil nalasy” bollup eşidilýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, akyldaryň “gumry, bilbil nalasy” diýen sözlerini her birimiz özümizçe kabul edip bileris. Magtymguly hiç kimiň boýnuna hiç bir zady dakjak bolmandyr, diňe maslahat beripdir, bilenini aýdypdyr... Bizem akyldaryň göreldesine eýerip, sözümüzü dowam etmek isleýäris.

Meselesiniň örän çynlakaý we saldamly bolşy ýaly, meseläni şahyrana şekilde aýdyňlyga gowuşdyrýan ýer-ýurt atlarynyň hem dünýä ýaly kändigi-de bellenilmeli aýratynlyklaryň biridir. Ony aşakdaky bentden hem çen edip bolar:

Peýrewiňde kafy-Şakşak, döw saraýy-Luwluwy,
Ol aşagy Gäwgaladyr, gaýrasy ot mahfaly,
Ýokarsy Şährizenan, Katnak, Saraýdyr ol beli,
Aýdyýar Magtymguly, sen sen jahanyň jan güli,
Dine salgan Pars ile Eýrany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Ýokarky alty setirlik bentde goşgudaky umumy mukdaryň dörtde birine ýakyn ýer-ýurt ady saklanýar. Ondaky ýer-ýurt atlarynyň her biriniň aňrsynda jugrafiýa, synpy-medeni, syýasy-döwlet dahylly meseleleriň ýatandygyny hem aýtmalydyrys. Ýagdaý şeýle bolansoň, uly bir “simfoniüiýa” owazynyň düzümi biziň häzirki “Luwluwa” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özüniň goşyan goşandy bilen, ähmiýetlidigini we ýerliklidigini aýan-beýan edýär.

“Luwluwa” gala adynyň we onuň poetikasynyň goşgynyň jemleýji bendinde orun almagyny hem-de diňe bu goşguda duş gelýändigini-de onuň ähmiýetini nygtap belläýän goşmaça maglumat hökmünde kabul etmek mümkindir.

06.09.2021.

M

MAGRYBYSTAN [مغربستان] – Günün batýan ýerindäki ýurtlar. Müsüriň günbatarynda ýerleşen Demirgazyk Afrika döwletlerine orta asyr arap deňizçileri, geograflary we taryhçylary tarypandan dakylan ýurt ady. Bu ýurt ady arap dilinde şu günki günde hem ulanylýar. Marokka häzirki günde hem Magryp ady bilen tanalýar. Adatça Marokkanyň, Alžiriň, Tunysyň demirgazyk bölekleri Magryp diýlip atlandyrylypdyr. Orta asyrlarda “Magryp” ýurtlaryna Ispaniýanyň musulman bölegi (Andalus) we öňki arap halyflygyna degişli bolan Ortaýer deňziniň günbatar ýurtlary (Balear adalary, Sardiniýa, Sisiliýa) hem giripdir. Magryp taryhyň dürli döwürlerinde rimlileriň, wizantiýalylaryň, araplaryň, türkileriň we fransuzlaryň gol astynda çylşyrymly taryhy başdan geçiripdir. 1989-njy ýylyň fewralynda Alžir, Liwiýa, Mawritaniýa, Marokko we Tunis

ýaly döwletleriň ýolbaşçylary täze regional syýasy-çäk guramasyny döretmäk hakyndaky şertnama gol çekdiler we Arap Magryp Soýuzu (AMS) döredildi.

Magtymgulynyň “Hezarystana sary” diýen goşgusy barada öňde (seret: KÄBE [كعبه] “Hezarystana sary”) barada durlup geçildi. Şol ýerde belenilişi ýaly, dutaryň ýokarky perdelerinden çykýan owaz ýaly bolup eşidilýän sazlaşygyň aňyrsynda çuňňur many-mazmun, oýlandyryan öwüt-ünew goşga içgin aralaşdygymyza, aňmyza we duýgy-düşünjämize aralaşýar-da şeýlekin sadalyk bilen aýdylýan saldamly pähim-parasatlar özüne gurşap alýar. Munuň anyk mysaly bolup, biziň göz önüne tutýan “**Magrybystan**” diýen ýer-ýurt adymyz we onuň poetikasy hyzmat edip biler. “Magrybystanly” bendi okalyň:

Gündogardan günbatar,
Tersa, jöhit hem tatar,
Şäherler hatar-hatar,
Magrybystana sary.

(“Hezarystana sary”, I, 275 s.)

Gündogardan günbatara tarap uzatýan dünýäniň ýüzünde dürli ynançly milletleriň, şolaryň hatarynda tersa ilatlaryň ýaşadygy barada (“Gübdogardan günbatar Tersa, jöhit hem tatar”) şahyrana sazlaşykda berilýän maglumatlar bilen utgaşyp gidýän “Magrybystan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy XVIII-XIX türkmenleriniň dünýägaraşsynyň, aň-düşünjesiniň baýlaşmagyna näçe göterim (*prossent*) goşant goşandygyny takyk bellemäge ýagdaýymyz ýok, ýöne ep-esli mukdarda täsir edendigini aýdyp bileris.

“Magrybystan” diýlen ýer-ýurt ady, biziň gözegçiligimize görä, Magtymgulynyň şygryýetinde diňe “Hezarystana sary” goşgynyň ýokarky bendinde duş gelýär. Bu ýeke-täkligiň hem öz manysy bar: adam näçe sowadyna çykça, şol derejede Günbatar ýurtlary baradaky bilimi artyp, “Hezarystana sary” diýen goşgynyň gymmaty we ähmiýeti giňelýändigini “Magrybystan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy yşarat edýär. Beýle diýildigi “Magrybystan” diýlen ýer-ýurt ady goşgynyň hilini alamatlandyryan “mähek daşlaryň” biri bolup, özüniň wajyplygyny mälim edýär diýiligidir.

05. 06. 2021.

MARY (Merw) [مرو] – Orta Aziýanyň iň gadymy şäherleriniň biri. Ol Murgap derýasynyň boýunda ýerleşýär. “Merw” ady Murgap derýasynyň boýundaky (gadymy pars – Marguş, ýunan-rim çeşmelerinde – Margiana) ýerleri öz içine alýan taryhy welaýaty hem aňladýar. Marynyň harabaçylygy XIX asyryň 80-nji ýyllaryndan öwrenilip başlanylýar, aýratynda arheolog M. E. Massonyň ýolbaşçylygyndaky arheologik ekspedisiýanyň gazanan netijeleri aýratyn bellemäge mynasypdyr. Mary Gündogar ýurtlarynyň iň gadymy şäherleriniň biri bolup, birgiden pajygalary başdan geçiripdir.

Gadymy Marynyň çäginde biziň eýýamymyzdan öň 1-nji müňýyllygyň 1-nji ýarymynda Ýazdepede gadymy gul eýeçilik döwleti gurulýar. Onuň merkezi häzirkiki Baýramaly şäheriniň 34 km demirgazyk-gündogaryndaky Ýazdepede ýerleşipdir.

Kuroşyň döwründe gadymy Mary hem Ahamenlilere tabyn edilipdir. Ýerli halk basybaljylaryň zulumyna garşy biziň eýýamymyzdan öň 523-522-nji ýyllarda Fradyň ýolbaşçylygynda gozgalaň turuzýar.

Isgender Zülkarneýin Ahemenliler imperiýasyny basyp alandan soň, gadymy Mary hem oňa tabyn bolýar. Gäwirgala bolsa Margiana Aleksandriýasy diýlip atlandyrylýar. Biziň eýýamymyzdan öň 323-nji ýyllaryň töwereginde gadymy Maryda ýunan-makedon basybalyjylaryna garşy gozgalaň turýar, şeýlelikde, häzirki Gäwürgala (Margiana Aleksandriýasy) ýykylýar.

Gadymy Maryny göçme taýpalaryň çozuşyndan goramak maksady bilen, onuň töweregine uzynlygy 250 km-e ýakyn diwar örülýär. Murgap derýasynda bent we suw howdany gurulýar. Medeni zolak giňelip, käbir ýerlerde ol diwardan daşary çykýar. Ýerli medeniýet ýunan medeniýeti bilen garyşýar. Şunlukda, gadymy Maryda ýunan medeniýetiniň täsiri güýçlenýär. Parfiýalylar döwründe hem gadymy Marynyň ösüşi dowam edýär, täze galalar, kerwensaraýlar salynýar, ýaplar çekilýär.

Soňky asyrlarda gadymy Mary birnäçe hanadanlyklaryň (dinastiýalaryň) gol astyna geçýär. XI-XII asyrlarda gadymy Maryda ýerleşen Soltangala Seljuklar döwletiniň merkezi bolýar. Taryhçylaryň tassyklamagyna görä, gadymy Maryda 10 sany uly kitaphana, kerwensaraýlaryň, metjitleriň, hammamlaryň birnäçesi we beýleki jaýlar bolupdyr. XIII asyryň başlarynda gadymy Maryny mongollar basyp alýar we ony ýer bilen ýegsan edýärler. Soňky döwürlerde gadymy Marynyň merkezleri Abdyllahan galada, Baýramalyhan galada ýerleşipdir.

“Merw kitaphanalary barada meşhur arap alymy Ýakudyň: “Men Merwden çykyp gaýdanynda bu ýerde uly kitaphanalaryň 10 sanysy bardy. Men bütin dünýäni aýlanyp, şular ýaly baý hem ajaýyp kitaplary görmedim... Meniň ol kitaplara bolan söýgim ähli şäherleri ýatdan çykarmaga mejbur etdi. Olar meniň ünsümi, hatda maşgalamdan we çagalarymdan hem kesä sowýardy” diýen ýatlamalaryny mysal getirmek isleýärim.”¹

“Hyratdan gelen kerwenler Merwiň günorta derwezesinden şähere giripdirler, ol ýerde şäher diwarynyň önünde Merwiň iň hormatlanýan keramatlylary – Sahabalaryň kümmetleri, Muhammet pygamberiň egindeşleri al-Hekem ibn Emr al-Gifarynyň we Büreýde ibn al-Huseýb ibn-Aslamiň mazarlary ýerleşýär.”²

“Häzirki Mary şäheriniň düýbi 1884-nji ýylda tutulypdyr. Orta asyrlarda Merw welaýaty Horasanyň dördten bir bölegi hasaplanypdyr. Merw şäheriniň özi bolsa Horasanyň gadymy, esasy we uly şäherleriniň biri bolupdyr. Ol arap-pars ýazuw çeşmelerinde Merwi büzürg [مر و بز رگ] (uly Merw), Merwi sufla [مر و سفلی] (aşaky Merw), Merwşahyjan [مر و شاهجان] (şalaryň jany bolan Merw), Merwi şahy jahan [مر و شاه جهان] (jahanyň şasy Merw), Merwi Sanjar [مر و سنجر] (Sanjaryň Merwi) ýaly şekillerde ýazylypdyr we atlandyrylypdyr (فرهنگ جغرافیای تاریخی ترکمنستان، ص ۱۷۴). Ýazuw çeşmelerinde Merwiň Erkgalasy (kühendizi) Tahmurese (rowaýata görä, gadymy patyşalaryň biri), şäheriň özi bolsa Iskender Zülkarneýne degişli edilýär. Istahry Merw barada şeýle diýipdir: “Merwişahyjan gadymy şäherdir. Onuň kühendizini Tahmures, şähristany (galanyň töweregindäki ýaşaýyş binalaryny) Zülkarneýn gurupdyr diýýärler. Ol dagsyz düzlük ýerde ýerleşýär... (ممالک و مسالک، ص ۲۳۲). Zekerya Kazwini Merw barada şeýle ýatlamany galdyrypdyr: “Gadymy Merw Horasan ülkesiniň atly we meşhur şäheridir. Ol owadan we bereketli şäherdir. Onuň kühendizine “Tahmuresden galan ýadygärlik” diýýärler. Emma Merw şäheriniň özi Iskender Zülkarneýnden galan ýadygärlikdir” (الأثار البلاد و اخبار العباد، ص ۱۲۲). (urbE zyfaH .ridnednirehäs ymydag ñynasaroH wreM” :rydpyzaý elýeş adarab wreM rib ñunO .ridpide anib serumhaT inizidnehük ñunO .rudkoý gad adnyparat çih ñuno ilpäbes igid 1) lüdrödeni hasrapx1 parsah) meýdany tutýan şäheriniň binalary rumly Iskendere degişlidir” (جغرافیای تاریخی خراسان، ص ۷۳؛ فرهنگ جغرافیای تاریخی ترکمنستان، ص ۲۷۴). Merw orta asyrlarda ösen iri ylym ojaklarynyň biri bolupdyr.

¹ Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Ýüpek Ýolunyň ýüregi. Aşgabat, TDNG, 2017, 143-144 s.

² Gurbanguly Berdimuhamedow. Türkmenistan – Ýüpek Ýolunyň ýüregi. II kitap. Aşgabat, TDNG, 2018, 383 s.

Magtymgulynyň şygryýetine, hatda aýry-aýry şygrylaryna içgin aralaşyp, onuň pynhan syrlaryny bildim diýmek beýle-de dursun, aýry-aýry söz düzümlerini, sözlerini özleşdirenin sanyp ýören her öňýetene baş bermez. Özümizem şolardan biri. Ony boýnumyza almajak bolsak-da, akyldaryň “**Mukam gaşynda**” diýen goşgusynda duş gelýän ýekeje sözüň boýnumyza goýjakdygyny duýup durus. Her kimiň habarly bolmagy üçin, ony äşgär etmegimiz gerek. “Mukam gaşynda” diýen goşgynyň birinji bendi şeýle diýýär:

Dahanyndan nar saçylar,
Efgandyr mukam gaşynda.
Sözlärem, syrym açylar,
Aýandyr mukam gaşynda.

Gapyllygymyza garamazdan, bendiň sözlerine düşünişimizi beýan etmekden çekinmeýäris: bendiň birinji-ikinji setiri agzymdan sowrulýan ýalyn (ot) nala öwrülýär “mukam gaşynda”; üçünji-dördünji setirleri dymyp bilmän gepleýärim, gepledigimçe içki syrym aýan bolýar “mukam gaşynda” diýlene meňzeş ýorumlap bileris. Näme sebäpden agzymdan ot saçýar, näme üçin geplemese oňup bilenok? Gepem şonda. Belki, “mukam” mejbur edýändir? Belki, ol söz “mukym” bolmalydyr diýlen sowala neşiri taýýarlanlaryň (*bu goşgy ozalky neşirlerde-de bar*) sowatlylyk derejesinden habarly bolanymyz üçin, beýle säwlik bolup bilmez diýip pikir edýäris. “Mukam” sözi bolsa “saz, heň, äheň, owaz, labyz” diýlen ýaly düşüňjeleri aňladýar. Şeýle bolsa, “mukam gaşynda” diýlen söz düzümini “azanyň gaşynda”, “namazyň gaşynda”, “aýat-töwürleriň gaşynda” diýlen töwürde kabul etmek hem, her niçik-de bolsa, “mukama” asyl manysynda düşünmekden ibaly bolup biler. Belki, “mukamyň” başga-da bir manysy bardyr?

“MUKAM (a. maka:m) – 1) bir ýerde ýerleşmek, orun tutmak, ynjalmak; 2) heň, sazyň tony, saz.”¹

Biziň öňki kemsowatlygymyz özümize ýetik, şonuň üçin “mukam gaşyndaly” meseläni açyklygyna galdyryp, ony her kimiň öz ygtyýaryna galdyýarys.

Goşguda duş gelýän ýer-ýurda ýönelsek, biz üçin abraýly hem haýyrly bolar.

Ulug Maru şahy-jahan,
Weýran boldy, çekýär pygan,
Magtymguly, açsa dahan,
Zybandyr mukam gaşynda.

(“Mukam gaşynda”, I, 101 s.)

“Ulug Maru şahy-jahan” diýlen ýer-ýurt ady goşgynyň jemleýji bendinde ýerleşýär. Biziň pikirimizçe, bu tötänlik däl, Magtymgulynyň Watan, il-gün babatdaky garaýşynyň XVIII asyryň taryhy şertleriniň çäginde çykyp, ýurduň bitewiligi hakyndaky taglym-taglymatlaryny aňladýan parasatynyň tebigylygydyr. Bu ýagdaý “Türkmeniň”, “Türkmen binasy”, “Döker bolduk ýaşymyz” diýlen ýaly eserlerde öňe sürülýän pikire goşundy bolmagyndan öte, eger-de akyldar “Maru şahy-jahanyň” ýerine başga bir ülkedäki ýer-ýurt adyny getiren bolsady, ussadyň şygryýetine mahsus bolmadyk geň-taňlyk şonda bolardy diýip, “Marynyň” poetikasy düşündirýär. Diýmek, “Ulug Maru şahy-jahan” özüniň ýaşan şanly taryhyny mantyklaýyn yşarat etmek arkaly, tutuş goşgynyň, şonuň ýaly-da ýerleşen bendiniň many-mazmun we şahyranalyk hyzmatlaryny birkemsiz ýerine getiripdir.

07. 06. 2021.

¹ Aşyrpur Merdeow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 531 s.

Magtymgulynyň “**Harap eýläär**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** AMMAN [عمّان], “Harap eýläär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, şygyrda duş gelýän ulke, ýurt, şäher atlary öz-özlügindeki bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň şahsyýeti, parasat üşügi, ol ýer-ýurtlaryň uzak geljegine hemra boljak ykballary özünde jemleýänligidir. Bu beýanat hasap-hesibiň, bilimiň netijesinde kemala gelen tassyklama bolman, ylahy ylhamyň, has takyky welilik üşügiň “diý” diýip diýdiren hakykyty hökmünde kabul etsek dogry bolar. Çünki biriki ýa-da baş-on ýer-ýurt bilen çäklenilen bolsa, ylym-bilimli güman ýerlikli bolsa-da bolardy. Emma “Harap ederin” otuzdan gowrak mekanlar hakyndaky kesgitlemelerini diňe welilige, ylahy ylham ýormak mümkin. Şol otuzdan gowrak ýer-ýurduň arasynda “Merw” (Mary) hem ýer alypdyr. Ol biziň häzir gürrüni etmeli şäherimiz bolany üçin, ony özünde ýerleşdiren bent bilen tanşalyň:

Samarkanda kybty ýyglar, bek basar,
Buhar şährin nan gytlygy, türk basar,
Sarahsy merg bozar, Merwi rik basar,
Şirazy türk, çogan mur harap eýläär.

(“Harap eýläär”, II, 213 s.)

Dogulanyň soňy bolýan bolsa, döredileniň soňy hakynda gürrüň-de bolup bilmez. Mary batdaky weligiň poetikasy diňe habar bermek, ýagny ony maglumat hökmünde bildirmek bilen çäklenýär. Ol haçan bolar? Alla biler! Emma Mary babatdaky duýduryşyň arkasynda saklanýan wagt nätakyklygynyň logikasy ony çägä, guma (*rik*) basdyrman, abadan saklamak adamlaryň özlerine bagly diýlen şekildäki hikmeti özünde saklaýar. Aýtmasy Magtymgulydan, galany geljegiň amallaryna galýar. Häzirki Türkmenistan Watanymyzyň batly depginler bilen öňe barýan şäherleşme we tebigaty goramak, bag-bakjalara beslemek syýatymyzyň guwandryjy netijelerini görüp ýörkäk, gaýga galyp oturasy halymyz ýok. “Merw” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň şahsyýetini has ýakyndan tanamagymyzyň daşyndan, bar güýç-gaýratymyzy, yhlas-söýgümizi eziz halkymyza, Watana bagyş edip ýaşamalydygymyzy dowamly ýatladyp durýan parasatdygy sebäpli ähmiýetlidir. Magtymgulyny köpräk okasak, öňkimizden-de tijeneris!

08. 06. 2021.

MAŞAT [مشهد] – Eýranyň demirgazyk-gündogarsynda, Keşefrud derýasynyň jülgesinde ýerleşen şäher. Horasan welatynyň administratiw merkezi. Awtoulag ýollarynyň çatyrygy. Ýurduň demirgazyk-gündogar böleginiň söwda-senagat merkezi. Maşat baradaky ilkinji maglumatlar X asyra degişlidir. XIII asyrdan mongollar ony ýumurýar. 1736 – 1747-nji ýyllar aralygynda Nedir şa döwletiniň paýtagty. XV–XVII asyrlar Maşadyň gülläp ösen döwrüdür. Maşatda XII – XIX asyrlara degişli birgiden taryhy, medeni, arhitektura ýadygärleri saklanýar.

Magtymgulynyň “goşuk” görnüşli, 8 bogunly eserleriniň biri “**Söhbət bolmasa**” atly goşgusydyr. Akyldar bu goşgusyň sowatly-sowatsyz her kime – tutuş ilata düşnükli bolsun diýip ýazypdyr. Biz muny goşgynyň ýönekeýliginden we düşündiriş talap edýän alynma agyr sözleriň hiç biriniň duş gelmeýändiginden çen edip aýdýarys. Emma diliniň düşnükli-ýönekeýligi onuň many-mazmunyny, öwüt-ündewini, pähim-parasatyny alamatlandyрмаýar. Şol ýönekeý-düşnüklik şeýlekin bir durmuşy pelsepe, saldamly hikmetler, akyl doly maslahatlar bilen gurşalypdyr welin,

ony diýip düşündürmek uly bir hossa bolup görünýär. Üstesine-de, 15 bentden ybarat goşgynyň bentleri şol bir meseläni ýa-da meseleler ulgamyny dowam etdirmän, her birisi ýaşaýşyň dürli ugur-utgalaryna gönükdirilen, meselem, “rubagy” şygyr görnüşindäki ýaly, özbaşdaklygyny saklaýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, bu uly meselä baş goşmakdan saklanýarys, ýöne ol barada birzatlara aýtmasak-da, köňül öz rahatlygyny tapyp bilmejege meňzeýär. Şonuň üçin bir aralyga gelip, käbir bentlerden iki setiri mysal getirmegi makul bildik:

Meýlisiň owazy bolmaz,
Içinde söhbet bolmasa.

Soltanlaryň ady çykmaz,
Bir uly döwlet bolmasa.

Adam ogly daýym şatdyr,
Göwnünde pyrkat bolmasa.

Bu daglar zemine batmaz,
Ger ki batsa, yza gaýtmaz.

Çyn gözele ara goýmaz,
Bilinde kement bolmasa.

Arz eşitmez Kadyr Huda,
Illerde tagat bolmasa.

Döwletli il hara galmaz,
Içinde pisat bolmasa.

Gözel ilden gider döwlet,
Ilde sahat bolmasa.

Gara daşy, diý, neýlär sen,
Iliňe hajat bolmasa.

Bahyl öýde myhman durmaz,
Neýlesin, hormat bolmasa.

Goç ýigitler hiç garrymaz,
Ýürekde hasrat bolmasa.

Magtymguly, gury daragt –
Adamda zürýat bolmasa.

Ýokarky alynma iki setirleriň her birini her kimiň özüçe oýlanmagyna goýup, özümize degişli bendi tutuşlygyna göçürýäris:

Çekdigim jebri-hasratdyr,
Gullar mekany Maşatdyr,
Adam ogly daýym şatdyr,
Göwnünde pyrkat bolmasa.

(“Söhbet bolmasa”, I, 357 s.)

Ussadyň adyndan gürlýän duýguly gahrymanyň: “Çekdigim jebir-jepadyr” diýen sözleri “Maşat” diýlen ýer-ýurt adyna we onuň poetikasyna bolan gatnaşygynda XVIII asyryň, Magtymgulynyň şaýatlyk eden ýyllarynyň taryhy keşbini şahyрана dilde şekillendirýar. “Söhbet bolmasa” diýlen uzyn boýly goşgynyň diňe “Maşat” bilen çäklenmegi, şonuň ýaly-da Maşadyň başga hiç bir goşguda duş gelmän, diňe bu goşguda gabat gelmegi Magtymguly zamanasynyň anyk taryhylygyndan alamat bolup hyzmat edýändigini sebäplidir. Başgaça aýtsak, iki sany wajyplygyň biri-birini şertlendirýändigini üçindir.

08. 06. 2021.

MAZANDERAN (Mazenderan) – Eýranyň taryhy welaýatlarynyň biri. Ol günbatarda Gilýan, gündogarda Horasan aralygynda ýerleşýär. Mazanderanyň merkezi şäheri – Sary. Esasy şäherleri: Şahy, Behşehr, Gürgen, Babul, Bendersah, Amul. Mazanderan IX-XII asyryň taryhy çeşmelerinde Tabarystan ady bilen duş gelyär. Mazanderan ady XIII asyrdan bäri dowam edip gelyär. Mazanderan Sasanlylar döwründe Mazanderan hökümdarlarynyň garaşsyz mülki hasap edilipdir. Bu ölkä Arap halyflygynyň düzüminde bolan wagty, Samanlylaryň, Seljuklylaryň, mongollaryň döwründe ýerli Mazanderan hanadanlygynyň (dinastiýasynyň) wekilleri häkimlik edipdir. XVI asyryň ahylarynda Apbas I şanyň döwründe Mazanderanyň ýerli hanadanlygy ýatyrylyp, Sefewiler döwletine birikdirilýär. Mazanderanyň esasy kärleri: ekerançylykdan, maldarçylykdan ybarat bolup, kenarýaka ýerlerde bolsa balykçylyk bilen meşgullanýarlar. Daglyk etraplarda ýaşayan ýarym oturymly ilatda urug-taýpa durmuşynyň käbir galyndylary saklanyp galypdyr.

Magtymgulynyň “**Gökleň**” diýen goşgusy barada öňde (seret: “EÝRAN; “Gökleň”, GÖKLEŇ; “Gökleň”, **GÜRGEN** [گرگان], “Gökleň”) gürrüň edildi. Şol ýerde belenilişi ýaly, “gökleň” diýlen söz, göräýmäge, taýpa adyny aňladýar, emma mysal getiriljek bendiň: “At aýagyna galar ýegsan” diýen setiriň waka ýordumyna üns bersek, onuň ýer-ýurt ady öňe çykýar. Şonuň bihal hereket dældigini: “Yrak gitse Mazanderan, Gelerler perman, gökleň” setirler hem tassyklaýar. Bu setirlerde duş gelyän “Mazanderan” diýen ýer-ýurt ady biziň gürrüňini etmeli ölkämiz bolany üçin, ýerleşen bendini durşuna göçürýäris:

Haraba döner Horasan –
At aýagna galar ýegsan,
Yrak gitse Mazanderan,
Gelerler permana, gökleň.

(“Gökleň”, I, 15 s.)

“Gökleň” diýlen sözüň watan topragynyň erkinligini goramak, il-ýurduň abadançylygyny üpjün etmek ýaly many-mazmuny we watançylyk poetikasyny özünde saklaýandygyny ykrar etmegimiz üçin, şol taýpanyň oturymly mekanynda sap özleriniň oturmandygyny, birnäçe beýle-

ki türkmenler bilen garyşyk ýerleşendigini ýatlamagymyz ýeterlikdir. Watan goragy, ilatyň abadançylygy mesele orta düşende, olaryň bütewi bir göwrä öwrülendigine taryhy wakalar şaýatlyk edýär. Magtymguly “gökleň” diýen sözüni bolsa şol bütewiligiň aglaba köpçüligini düzýändigini üçin, ony tutuş Etrek-Gürgen sebitlerindäki güýç-kuwwaty manysynda diýip düşünyäris. Başgaça aňlatsak, Magtymgulynyň taryhy ýagdaýlar bilen şertlenen “watançylyk simfoniýasynyň” düzüm bölegi bolup, “Gökleň” goşgusy tutuşlygyna we onda orun alan “**Mazanderan**” diýen ýer-ýurt ady hem-de onuň poetikasy bütin barlygy bilen özüniň şahyрана “gulluk” borjuna abraýa mynasyp berjaý edýär. “Mazanderan” şony başarmajak bolsa, Magtymguly ony dile almazdy!

09. 06. 2021.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: ARKAÇ [آركچ], “Sen soltany, Abdylla”; BAGDAT [بغداد], “Sen soltany, Abdylla”; EÝRAN [ایران], “Sen soltany, Abdylla”) seljerme-gürrüň edildi.

Abdylla bagyşlanan “Sen soltany, Abdylla” diýen mersiýe-goşgynyň birinji bendiniň birinji setiri: “Mazanderan seniň mekanyň, ýurduň” diýip, gahrymanyň haýsy mekana degişlidigini belli edýär. Bu başlangyç hem biziň göz önüne tutýan meselämizi özünde saklaýandygy sebäpli, bendiň başyny bozman göçürýäris:

Mazanderan seniň mekanyň, ýurduň,
Şul mekanyň sen soltany, Abdylla.
Taňrym, nesibedir bir roýun gördüm,
Ol baglaryň sen reýhany, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Bentdäki “Mazanderan” diýlen ýer-ýurt adynyň birinji bendiniň birinji setirinde, setiriň hem birinji sözi bolup gelmegi boljak bolup bolýan bir tötänlik ýaly bolup görünýär. Emma ol goşgyny döredeniň Magtymgulydygyny göz önüne tutsak, “tötänlik” diýlen düşünje öz ornuny bolmaly zadyň bolandygy diýlen düşündirişe berýär. Ony “Mazanderan” diýlen mekanyň poetikasy ol düşündirişi kemala getirmek arkaly, nygtamaklyk we uly ähmiýet bermeklik ýaly duýgy-düşünjeleri kemala getirýär. Ol düýgy-düşünjäniň aňyrsynda bolsa, biziň pikirimizçe, öz il-günüňden, öz topragyňdan eziz bir ülke bolup bilmez, Abdylla ozaly bilen öz ýurdunyň watsansöýüji soltany bolandygy üçin, özge ülkeleriň hormat-sylagyna mynasypdyr diýlen şekildäki Magtymguly parasaty saklanýar. Şoňa görä-de, “Mazanderan” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş mersiýede hem-de öz oturan bendinde özüniň ujursyz wajypdygyny ykrar etdirýär.

10. 06. 2021.

Magtymgulynyň “Bizge rowana” diýen goşgusy barada öňde: (seret: EÝRAN [ناری], “Bizge rowana”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde edilmeli gürrüň edilen ýaly görünýärdi. Şygryň jemleýji bendi bolsa beýle pikirde däl eken. Onda gürrüniň ulusy ýatyr. Çünki jemleýji bent biziň meselemämizi özünde saklaýandygy bilen, gürrüniň dowam edilmegini talap edýär. Bendi okalyň:

Magtymguly, unutmagyl iliňi,
Uzyn ýaly, gysgaldawer diliňi,
Ýol ýörir men diýseň, bagla biliňi,
Bezirgenler gider Mazanderana.

(“Bizge rowana”, I, 196 s.)

Bu bentde, biziň pikirimizçe, Magtymguly parasaty öz hukugyny eline alyp, öz iliňden eziz il bolmaz, diliňi salajyn goýberme, ham-hyýallykdan el çek, ýol ýöräp aýak ýazaryn diýseň, bezirgen bol-da haýyrly ýolçulyga baş ur, ol “hossalar” seniň ýaly goýazy akyla ýaraşmaz diýen şekildäki mazmuny arkaly goşgy sözünü uçursyz şahyrana nepislik bilen bitiripdir.

Şunlukda, “Bizge rowana” diýen goşgynyň birinji bendinden bat alyp, asmana howalanan ham-hyýallyk soňraky bentde ýere inýär, zeminleşýär. Beýle diýildigi akyldaryň Meňlä bolan yşk-söwdasy özüniň möwritini geçirýär diýildigi däl. Gaýta tersine, toprak üstündäki dünýewi oý-aladalaryň arasynda kök uran söýgi soňky deme çenli hemraň bolar diýiligidir. “Mazanderan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa özüniň salgy anyklygy bilen, tutuş goşgynyň hem-de ýerleşen bendiniň many-mazmun baýlygyny, şahyrana çeperçiligini anyklaýan möhüm serişdedigini aýan edýär. “Mazanderan” diýlen mekan adynyň jemleýji bendinde orun almagy-da tötänlik däl. Ol Magtymgulyň il-gününe, dogduk mekanyňa bolan söýgüsini alamatlandyran zehiniň kanunalaýyklygydyr.

“**Bizge rowana**” diýlen ýaly edebi gymmatlygy nesillere miras galdyrandygy üçin, ony döreden Magtymgulyň, ol gymmatlygyň döremegine sebäp bolan Meňliniň ruhlary şat bolsun!

10. 06. 2021.

MEDINE 1 – [مدینه]. Saud Arabystanyň esasy şäherleriniň biri. Muhammet (s.a.w.) pygamberiň gubury Medinede, şonuň üçin musulman dünýesi bu şäheri mukaddes hasaplaýar. Muhammet (s.a.w.) pygamber Medinä göçmezden öň, ol şähre Ýasrip diýlipdir. Medinä Medinetin-nebi we Medine-ýe münewwere (nurly Medine) hem diýilýär. 2. Şäher.

Magtymgulyň “**Uç kyldy**” diýen murapbag (pygamber şäheri) goşgusy şahsy terjimehaly hakynda käbir maglumatlary beýan etmek bilen söze başlaýar:

Abdylla gitdi diýp umyt üzüpdim,
Bezirgenler gelip, ondan uç kyldy.
Mejnun bolup, dagdan-daga gezipdim,
Galat boldy, gamly köňlüm öç kyldy.

Çowdur hanyň baştutanlygynda Owganystana giden ilçiler toparynyň arasynda Döwletmämet Azadynyň nowbahar ogly Abdyllanyň bolandygy, olardan esli salym geçen bolsa-da, gördüm-bildim habary gelmänden soň, patalaryny alandyklary barada geçen ýyllardaky türkmen edebiyatynyň taryhynda belleniş gelindi.

“Magtymguly barada aýdylýan rowaýatlar we onuň “Bular gelmedi” şygry şahyryň Abdyladyr Muhammet sapa atly iki sany doganynyň-da watan ugrunda aktiw göreşendiklerini hem, ähtimal, ýurt ugrunda jan berendiklerini tassyklaýar.”

“...Ol setirler eziz doganlarynyň, belki-de, söweşde gurban bolan habaryny eşidip, şahyryň gam laýyna batan pursadynda ýazan elegiýasydyr.”¹

Bu setirlerde duş gelýän “ähtimal”, “belki-de” diýlen giriş sözler şol ýyllarda-da “Uç kyldy” atly goşgynyň golýazmasyndan habarly bolnandygyny yşarat edýär. Ýöne ol eser näme üçindir ylmy dolanyşyga girizilmändir? Oňa jogap bermäge hetdimiz ýok, emma bir aýdyp biljek zadymyz – ýitirim bolan ýyllarynda Abdyllanyň aýatda diridigi (“*Ilçä ölüm ýok*”) baradaky maglu-

¹ Türkmen edbiyatynyň taryhy. II tom. 2-nji kitap. Aşgabat, “Ylym” neşiraty, 1976, 72 s.

matyň Magtymgulynyň hut özünden gaýdýanlygydyr. Üstesine-de, biziň meselämiz ol sowaldan sowaşyk bentde oturýar.

“Uç kyldy” diýen goşgynyň başlangyç bendiniň soňky iki setiri bolsa ýönelen şahsynyň adyny dile getirip aýtmasa-da, yşkyna düşüp, ýetip bilmedik magşugyny göçme manyly şahyrana jümleler arkaly aňladýar. Ol aňlatma gönüden-göni Meňli gyzyň salgysyny berýär. Goşgyň dowamynda gelýän: “**Kaýsy, anyk biliň, eýledi Mejnun, Ilden-günden ony aýra saç kyldy.**”, “**Bina kyldym golda barym köýdürip, Şeýtan demin urdy, söwdam puç boldy.**”, “**Yşkyň köçesine düşdüm azaşyp, Ýasawullar gelip, göwnüm paç kyldy.**” setirleriň hem gep salgysy sataşmak arzuwyny katumyt eden Meňlisi hakdadyr.

“Uç kyldy” goşgyda Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny yşarat edýän başga-da pursatlar “yşraz” şekilli şöhlenenipdir. Şolaryň içinde iň ýitisi biziň meselämizi özünde saklaýan bentde saklanýar. Bendi okaýarys:

Magtymguly, munda gelen görüşip,
Ötdüler duşumdan atyn sürüşip,
Deňim-duşum Medinäge ýörüşip,
Ýeke galdym, syrdaşlarym haj kyldy.

(“Uç kyldy”, I, 49 s.)

Bentde duş gelýän “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetiki mazmuny akyldaryň heniz haj parzyny ýerine ýetirip bilmändiginden öte, Abdylly dagynyň gaýgy-gamyna ulaşyp ýa-da başga bir degerli sebäplere görä, kemsinip galandygyndan şahyrana şekilde habar berýär. “Medine” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň iň soňky bende galdyrylmasynyň manysy: haj parzyny berjaý etmegiň gaýragoýulmasyz wajypdygynyň we şahyryň uly yhlasynyň, ony uzaga çekdirmän ýetine ýetirjekdiginiň kepilnamasydyr. Diýmek, “Medine” diýlen ýer-ýurt ady goşgynyň bölünmez düzüm bölegidir.

12. 06. 2021.

Magtymgulynyň il içine giňden ýaýran eserleriniň biri-de “**Aşyk bolmuşam**” muhammes goşgusydyr. Setirleri 15 bogunly, içki säginmesi 8+7 bogundan gurnalandygy – gadymy çeper “goşuk” görnüşiniň 4+4 we 4+3 bogun ölçegli şekiliniň birleşdirilendigi üçin bolmagy-da ähtimal, muhammes örän owazly okalýar. Üstesine, setirler sazlaşygynyň Magtymguly ussatlygynda bolmagy owazyň howalasyny has-da belentlige göteripdir.. Bularyň daşyndan, alynma sözleriň örän azlygy, bar bolanlarynyň-da türkmen nusgawy edebiyatynyň eýýäm-haçandan bäri “hojalygyna” gatylyp-garylyp gidendigi üçin muhammese selteň salman, gaýta onuň akgynlygyna goşant bolup hyzmat edipdir. Şulara meňzeş ýakymly sebäpleriň sanyny ulanylan çeperçilik serişdeleriniň hasabyna artdyrmak mümkin. Uzyn sözüň gysgasy, “Aşyk bolmuşam” atly goşgynyň şekil gözelligi hakynda näçe gürrüň etsen, edip oturmaly diýlen derejededir.

Edebiyat nazaryeti çeper eseriň görnüşiniň örki onuň mazmunyna baglydyr diýip düşündirýär, mazmun-taglym nä töwra bolsa, görnüş-şekil hem şoňa kybapdyr diýip tassyklaýar. Diýmek, “Aşyk bolmuşam” goşgynyň many-mazmun akabasy, gozgaýan meselesiniň tebigaty barada oýlanmagymyz gerek. Goşgy: “Eý, ýaranlar, bir ýüzi gül, Aýa aşyk bolmuşam, Barçalar maksudy – gül ragnaýa aşyk bolmuşam.” setirleri bilen söze başlaýar. Öz nukdaýnazarymyzdan seredenimizde, setirler dünýewi aşyklygy üm-yşarat edýän ýaly: “ýüzi gül”, “Aýa aşyk bolmuşam”, “gül ragnaýa aşyk bolmuşam” kimin meňzetmeler dünýewi aşyklykdan habar berip, maddy barlykda ýaşap ýören magşugyň waspy bolup görünýär.

Biziň öz ynanjamamyzdan dönmek niýetimiz ýok welin, adamzadyň irki taryhynda Hudaý diýlen düşünjäni maddy barlyk şekilinde; Gün, Aý diýip düşünipdirler. Bu düşünje gadymy türkmenleriň hem garaýyşlarynda (*ol barada öňde durlup geçilipdi*) orun alypdyr. Onuň alamatlary şu günlere çenli dowam edip gelinýän gelin-gyzlary Aýa deňemek endigimizde-de duýulýar: aşyk bolnan ýaryň görk-görmeginiň ilden üýtgeşikdigi üçin däl-de, kalby Hudaý ynanjy bilen gurşap alnandygy sebäpli aýdylýar. Ony özümüz parh etmezden, dilimiziň endigine öwürpdiris. Eger şeýle bolmasa, Aýyň özüniň görk-görmek bilen dahyly bolmadyk, diňe Günüň şöhlesini serpikdirip, Ýere ýollaýan jisimdigi hemmä mälim. Bu ýagdaýdan Magtymgulynyň habarly bolandygyna şübhe ýok, ol hakynda-da öňde aýdylpdy. Akyldaryň “Aý” diýlen düşünjäni gadymy ynanç manysynda ulanandygyny bolsa “Barçalar maksudy – gül ragnaýa” diýen sözleri mälim edýär.

Ony diýsek, muhammesin kâbir setirlerini hasaba almanynda, birki bendindäki many-mazmunlary, biziň pikirimizçe, dünýewi aşyk-magşuklykdan başga bir ýola ýollamak mümkin däl. Bir bendi okalyň:

Galmyşam haýran olup, gaýry mydarym ýok meniň,
Aldy janym yşkyň ody, ygtyýarym ýok meniň,
Tende jan perwaz eder aýry durarym ýok meniň,
Gelse, aklym dagydar, gitse kararym ýok meniň,
Gamzasy ok, gaşlary ol ýaýa aşyk bolmuşam.

Bendiň başky üç setiri maddy barlyk bilen ruhy barlygyň “aralygynda” duran düşünje ýaly bolup görünýär, jümleleriň mantygy dördünji-bäşinji setire ulaşanda, ynsana bolan söýgüdigini magat mälim edýär. Beýleki iki bent babatda-da şu töwra düşündiriş bermek mümkin.

Ony diýsek, biziň ýer-ýurt meselämizi özünde saklaýan aşakdaky bendiň hörpi düýpgöter tapawutly. Bendi okalyň:

Çün pelek saldy meni ol gün pena topragyna,
Düşdi seýrim, daýyma, Mekge, Medine dagyna,
Bilbil oldum, saýradym, girdim Eremin bagyna,
Paýy-bent oldum o gün gam ähliniň duzagyna,
Ýüz bela-mähnetli bir söwdaýa aşyk bolmuşam.

(“Aşyk bolmuşam”, I, 219 s.)

Ýokarky bendedäki: “saldy pena topragyna”, “girdim Eremin bagyna”, “Ýüz bela-mähnetli bir söwdaýa aşyk bolmuşam”, aýratyn-da, “Düşdi seýrim, daýyma, Mekge, Medine dagyna” diýen setirler yşk-söwdasyny dini-ylahy mazmunly beýanatlara tarap gönükdirýär. Biziň şahsy meselämiz “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa dünýewi yşk, ýagny gelin-gyz babatdaky mähriban garaýyş bilen bir ýere gelip bilmäýändigini sebäpli, şol ruhy-dini düşünjäni kemala getirýändigini bilen, tutuş muhammes üçin-de, öz ýerleşen bendi üçin-de özüniň wajyplygyndan habar berýär.

Sözümüziziň ahyrynda, ýedi bentden ybarat “Aşyk bolmuşam” diýen goşgynyň birinji bendi aşyklygyň iki görnüşini-de özünde saklaýandygyny, galan alty bendiň üç bendiniň dünýewi, beýleki üç bendiniň dini-ylahy söwda barada ägirt uly ylhamy ýugrulyp, şahyrana şekilde söhbet edýändigini bellemek isleýäris. Ýagdaý şeýle bolansoň, bu muhammesden her kim könlüniň

islegine görä, öz “käsesini” dolduryp biler diýlen maglumat mantyk arkaly aňa ornaýar. Aslyna seredeniňde, Magtymguly ylhamynyň görnüşe bölünmek häsiýeti bolmandyr, ikisini-de Hakdan gelşi ýaly, şol bitewliginde halkyna ýetiripdir. Şolam “Aşyk bolmuşam” diýen goşgynyň dörän döwründen şu günlere çenli il içinde meşhur bolmagyna binýat bolup hyzmat edipdir. Muhammesiň we ony nesillere ýadygärlik galdyran Magtymgulynyň hatyrasyna söňky bendi göçürmek bilen sözümi tamamlýarys:

Aýdadyr Magtymguly, men onda käne ugradym,
Seýr edip bardym pelege, lämekana ugradym,
Çün meni ryswa kylan yşky-ýegana ugradym.
Yetmiş iki şähr¹ içinde müň bir dükana² ugradym,
Şunça sergerdan-sepil-u zaýa aşyk bolmuşam.

01.06.2021.

Magtymgulynyň “**Tuta başlady**” diýen goşgusy söhbetiniň başyny:

Süleýman tagtyna eýe bolanlar,
Tagtyn lämekanda tuta başlady.
Il içinde pälwan bolup galanlar,
Öýden çykman, her dem ýata başlady –

diýmek bilen, ozalkylardan zamanasynyň özgerip, başga bir sypata girendigi baradaky meseläni–synpy-jemgyýetçiligiň, umumy taryhylygyň ýoňa öwürülen häsiýetlerini suratlandyryjakdygyny ýaňzytmakdan başlaýar. Şahyrana beýanatlaryň dowamy: “Namart gezdi, mala özüň ýar eýläp, Myhman alabilmez, baryn bar eýläp.”, “Gudratyndan düşdi pirlere-işanlar, Çäresiz, azarly galdy bu janlar, Molla boldy her öň ýeten nadanlar” diýlen şekildäki şahyrana anyk häsiýetnamalar arkaly ilat arasynda jemgyýetçilik ahlagynyň ebgarlaşyp barýandygyny mälim edýär. Ynsan gatnaşygyndaky ahlak-töre düzgünleriniň ýoýulmalary diňe janly ýaşayşa däl, eýsem-de bolsa, tebigata-da täsir edendigini: “Daglar başyn egdi, dökdi gözyaşyn, Siller akyp, guşap aldylar daşyn.” diýen göçme manyly beýanatlaryň (*janlandyрма*) üsti bilen-de aňladýar. Jemgyýetçilik ýaşayşyň kadaly akymyny dowam etdirmeli güýç zamananyň aňyýeti, onuň amallaryny ýerine ýetirýän wekilleridir. Bilşimiz ýaly, Magtymgulynyň zamanasynda aňyýetiň esasy serişdesi yslam dininiň ýörelgeleri, ony gyşarnyksyz berjaý edýän takwalar, din wekilleri bolupdyr. Olaryň nähili sypata girendigini bolsa goşgynyň aşakdaky bendi şeýle beýan edýär:

Nebisden galmady azan aýdanlar,
Hajy bolup Medineden gaýdanlar,
Suwa girdi ömür käri laýdanlar,
Ilatdan mallaryn tarta başlady.

(“Tuta başlady”, II, 25 s.)

“Azan aýdanlar, Hajy bolup Medineden gaýdanlar” nebsiniň ugruna giden bolsa, başgalaryň perişan ýagdaýyny, meselem, “Mert ýigidiň göwni mydam zar eýläp” gezmegini, “Unutdy köp iller söwer gardaşyn” nämähremligi we beýleki ahwallary geňläp oturasy iş ýok. Biziň meselä-

¹ Bu ýerde yetmiş iki şäher diýmek bilen, hadyslarda getirilýän yetmiş iki pyrka (akym) göz önünde tutulýar hem-de şol akymlyaryň ählisiniň öňe sürýän pikirlerinden habarlydygy ýaňzydylýar.

² Bu ýerde müň bir dükan diýmek bilen Hudaýyň müň bir ady göz önünde tutulýar.

mizi özünde saklaýan “**Medine**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş goşgynyň we ýerleşen bendiniň ruhuny we ony düzetmegiň alajyny etmelidigini şygryň “aşak akymy” bolup hereket edýän mantyklaýyn çagyryşy alamatlandyran hem many-mazmun, hem çeperçilik sepişdesi bolmak hyzmatyny berjaý edýär. Magtymgulynyň ýagdaýy diňe tankyt etmek maksatdy bilen “Tuta başlady” diýen goşgyny ýazmadygy döwürdeşlerine aýan bolupdyr, ol şu günler bize-de aýan şahyрана uslyply hikmetdir. “Tuta başlady” diýen murapbag goşguda “Medineden” başga ýer-ýurt adyna orun berilmändigini-de şol hikmetiň nygtalmagydyr diýlen şekilde kabul etsek, eseriň taglym-taglymatyna ýakyn durdugymyz bolar.

06. 2021.

Magtymgulynyň “**Rowan oldy**” diýlen goşgusy hakynda öňde (seret: BADAHŞAN [بدخشان], “Rowan oldy”) seljerme-söhbət edildi. Şol ýerde aýdylanlaryň üstüne indiki maglumatlary hem goşsak, ýerlikli bolar. Goşgy örän akgyňly okalýar. Onuň düýp sebäbi, elbetde, Magtymgulynyň elinden çykandygyndandyr. Biziň, pikirimizçe, beýleki sebäplerinden biri eseriň gadymy türkmen-oguz nusgasy bolan “**goşuk**” görnüşinde dörändigi bolsa gerek. Bu gadymy şygryň görnüşine akgyňly, ýeňil ruh mahsus. Ýene bir sebäbi – dini mazmuna baýlygyna garamazdan, dini-ylahy adalgalar ulanmakdan saklanandygy üçindir. Üçünji bir sebäbi diýip, “Rowan oldy” diýen goşgy göçme manyly düşünjelere agram bermän, üstesine-de, Magtymgulynyň aglaba eserlerine mahsus bolan suratlandyrmalaryň ornuna beýan etmek uslybyny saýlap alandygy diýip bileris. Umuman, goşgynyň şu uslypda dowam etjekdigini, belli derejede, başlangyç bent hem ýañzydýar. Bendi okalyň:

Mekgeden çykdy bir gözel,
Medinäge rowan oldy.
Gören täç etdi serine,
Görmäniň bagry gan oldy.

(“Rowan oldy”, II, 161 s.)

Bentden görnüşi ýaly, işlik sözlerden ýasalan habarlar (“Mekgeden çykdy”, “rowan oldy”, “täç etdi”, “gan oldy”) badalga bolup, soňraky bentleriň (*jemi 7 bent*) hemmesinde “oldy” diýen refren bolup, goşma habary ýasaýandygynyň daşyndan, “dosta ýetdi”, “sap urdy”, “gowşaşdy”, “döwüşe çykdy”, “gana batdy”, “saldy döwüş”, “etmedi teşwüş”, “gylyç saldy” kimin söz düzümleriniň habarlyk hyzmatlaryny işjeň ýerine ýetirmegi bilen beýan etmek uslyby kesgitli öňe saýlanýar. Şygryň uslybynyň kemala gelmeginde, şonuň ýaly-da Muhammet (s.a.w.) pygamberiň ady tutulman, ýagny “aýtman aýtmak” täriniň kämil işledilmeginde “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy esasy wezipäni berjaý edýändigini bilen, “ol bolmasa bolmaz” diýdirýän wajypdygyny ykrar etdirýär.

06. 2021.

Magtymgulynyň “**Niçe ýaşyndadyr**” diýen goşgusy 7 bogunly, labyzly okalýan sanama eserleriniň biri. Bu goşgyny halk bagşylary toýda-märekede aýdan aýdymlarynyň başyny başlaýan heň hökmünde peýdalanylýar. Belki, bu däbiň dowam etdirilýän ýerleri häzir hem bardyr. Oguz-türkmenleriniň, soňraky eýýamlarda tutuş Gündogar halklarynyň arasynda göýä Ýer togalagyny bir oküz göterip duran şekildäki hyýaly duýgy-düşünje ýörgünli bolupdyr. Şol garaýyş bilen döredilen heýkeller birnäçe ýerlerde bar, şolaryň örän mahabatly biri Aşgabadýň Ýadygärlikler seýilgähinde-de oturdyldy. Magtymgulynyň zamanasynda bu şertli (*simwoliki*)

düşünje yslam dini bilen utgaşykly beýan edilipdir. Ony “Ýer teýinde ýatan Mäti, Şol öküziň gaşyndadyr.” diýen setiri, hususan-da, aşakdaky bent dolulylygyna tassyklaýar:

Burnuny permanly tutar,
Guýrugy pelekden öter,
Mekgäni bilinde götär,
Medinäniň duşundadyr.

(“Niçe ýaşyndadyr”, II, 206 s.)

Bentde duş gelýän “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň, has dogrusy döwürdeşleriniň “Sary öküzli” duýgy-düşünjesini kepillendirýän takyk maglumat bolmak bilen bir wagtda, tutuş goşgynyň hem-de ýer alan bendiniň many-mazmynyny we çeper-şahyranalygyny üpjün edýän edebi tilsim hökmünde eseriň esasy düzüm bölegidigini aýan edýär. Beýle diýildigi “Medinesiz”, şol sanda “Mekgesiz” bu şygry göz önüne getirmek mümkin däl diýiligidir.

Sözümiziň ahyrynda, bagşy-sazandalarymyzyň heñiniň başyny “Niçe ýaşyndadyr” ýapbyldak ses, mylaýym labyz bilen başlamagy il-günümüziziň ynanjyna we beýik Magtymgula bolan hormatyndan kemala gelen döpdigini aýtmak islýeris.

06. 2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** AMMAN [عَمَّان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol seljerme-söhbet “Harap eýlär” söhbeti ýeterli diýilse, ýeterli bolsun, emma ýene birki jümle kemlik edýän ýaly bir duýguly pikir döretmäni-de duranok. “Harap eýlär” otuzdan gowrak ýer-ýurt hakynda gürrüň edýär. Şolara ünsli garasak, iki sany hususyýeti bellemek zerurlygy orta çykýar. Birinjisi, ol ýer-ýurtlaryň ählisi diýen ýaly Gündogar yklymyna degişli, ikinjisi, olaryň her birini harap etjek hadysalar, närseler şol ýeriň tebigatyna, jugrafiýa gurluşyna mahsus bolan aýratynlar ýaly bolup görünýär. Şu ýagdaýyň özem Magtymguly şolaryň baryny ýeke-ýeke syýahat etmedik bolsa-da, köpüsini gözi bilen gören ýaly bir ynamy döredýär. Şonuň bihal ynam dälidigini, ozaly bilen, aşakdaky bentde duş gelýän “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy güwä geçýär. Bendi okalyň:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hyrat, Kandahary mar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Beýleki goşgularyň käbiri Akyldaryň haj parzyny berjaý edendigini tassyklaýar. Diýmek, “Medine” babatdaky welilik hem ýurduň tebigy şertleri, jugrafiýa degresi nukdaýnazardan garanynda-da, durmuş hakykatyna kybap gelýän kesgitleme bolup görünýär. Ol welilik öte sowatlylygyň (*Magtymgulynyň zamasyň uçursyz sowatly adamlaryndan biri bolandygyna söz ýok, ony öz wagtynda Arminiý Wamberi hem belläpdir*) ýa-da Hakdan inen ylhamyň güýjünden dörän täsinlikmi? Sowat bilen ylhamyň birleşmesinden peýda bolan keramat hem bolup bilmezmi? Bu sowallar her kimiň özüne galsyn, biziň aýdara gepimiz ýok. Diňe bir zady: “Medine” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy goşgynyň düzüm bölegi bolup, öz oturmaly ýerinde oturandygyny aýdyp bileris.

06. 2021.

Magtymgulynyň “**Barsa gerekdir**” diýen goşgusy barada öňde (seret: KAP (Kaf) dagy [كاف داغى], “Barsa gerekdir”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň “Barsa gerekdir” diýen goşgusy şerigatdan, ahyretten söhbet edýändigine garamazdan, eseriň labzy bu mesele hakynda gürrüň edýän özge usatlardan tapawutlylykda, hadysalary şeýlekin janly we takyk suratlandyryýar welin, haýsy bir ynanjyň wekili ýa-da hiç bir ynanjy bolmaýan adamlary-da düýpli oýlandyrmaga mejbur edermikän diýip pikir edýäris. Şeýlelikde, “ahyret” diýen düşünje öz düzüminde saklaýan ruhupeslik ornuny janly ýaşayşyň zerurlygy bolup asmandan inen yslam taglymatlaryna berip, şol taglymatlara görä ýaşayanlaryň gününe kaýyl, kanaatly, bagtyýar adamlardygyny üm-yşarat edýär. Şol taglym-ynanjy gazanmak üçinem, Magtymguly “Barsa gerekdir” diýlen goşgusyna ylhamyny “taraşlap şagladypdyr” we mukaddes Medinä iki bendinde orun beripdir. Bentleri okalyň:

Oşol dagda Deçjal nar ýana döner,
Ýaňy başdan diniň çyragy ýanar,
Medinede Isa asmandan iner,
Sap gurup, meýdanda dursa gerekdir.

Asmandan Jebraýyl olara geler,
Mäti bilen Isa jahany alar,
Medine şährinde patyşa bolar,
Kyrk ýyllap döwrany sürse gerekdir.

(“Barsa gerekdir”, II, 221 s.)

Bentlerde duş gelýän “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy berlen ömri many-mazmunly, Allatagala sizi ynsan edip ýaradypdyr, ynsana mahsus bolan borçlary berjaý edip ýaşamak – ýaşayşyň howaýy, boş zatlar, harsydünýälige, haram keýpi-sapalara sarp etmän, dili tobaly, kalby ynançly hakyky ynsan bolup ýaşamaly diýlen şekildäki mantykly düýgy-düşünjäni özünde saklap, tutuş goşgynyň we ýerleşen bentleriniň many-mazmunyna, şahyrana-çeperçiligine hyzmat edýär.

06. 2021.

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, baş bentden ybarat muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygyny Adyny tutman, emma Ondan başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladýar. Biziň häzir niýet edinjän söhbetimiziň närsesi bolup gelýän “Medine” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bendi şol “aýtman aýdýan” bentdigi üçin, ony dolulylygyna göçürýäris:

Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi,
Her sözüň zynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy,
Şamçyragdyr äleme ol gül ýüzüniň şuglasy,
Kaddy-kamaty belent, eý nury-Hakyň balasy,
Seýr eden dokuz pelek asmany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň tassyklaýşy ýaly, gaýyp dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, barlyk dünýäde “Mesgeni Mekge, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Bendiň dowamymnda dürli-dümen çeperçilik serişdeleri arkaly “keşdelenen” setirler “Medine” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň tutuş muhammesiň, diýmek, ony özünde saklaýan bendiň hem many-mazmunynyň, şahyrana-çeperçiliginiň bile bitişen parçasadygyny tebigy şekilde aýan edýär. Gepiň gerdişinde aýtsak, şular ýaly “öwrümlü” täsin tilsim Magtymgulynyň sygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr.

06. 2021.

Magtymgulynyň “**Ak it**” poemasy barada öz düşüňämizi öňde (**seret: BERRIMEŽNUN** [بر مجنون], “Ak it”) beýan edipdik. Şol ýerde belleniş ýaly, “Berrimežnunyň” ýöne bir çöl bolman, “Dowzahdan zyýada çölüň belasy”. Biz bu deňşdirmäni ýönelige getirmedik. Ýogsam bolmasa, Mejnunyň magşugyny zarlap, çölde gezendiginden bihabar adam bardyr öýdemzok. Iň bolmanda, orta mekdepde Nurmuhammet Andalybyň “Leýli-Mejnun” poemasy barada gürrüň edilendäki çöl hadysasy ýatda galandyr. Andalybyň poemamasynda şeýle zabun çölde Mejnuny ölümden halas edýän keramat – Leýliniň yşky. Ak itiň (müňkür johidiň) “it janlydygyna”, mümkin däl derejede çydamlydygyna garamazdan, ölüm howpy söbügini sydyrdadyp ýör. Ýeri, ony ölümden kim ýa-da näme halas etsin...

Bu töwegelçilikli iş hezreti Ala tabşyrylýar. Söhbetiň dowamyny biziň meselämiz “Medine” diýlen ýer-ýurt ady dowam edýär. Ol ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bentleri okaýarys:

“Tanysaň goluňa bir ýüpi algyn,
Ol ýüpi ak itiň boýnuna salgyn,
Süýräp Medinäge sen alyp gelgin,
Pygambere görkez” diýdi ýaranlar.

Azap bilen Medinäge getirdi,
Ýolda ýadap niçe pille oturdy,
Pygamber ýanyna ärin getirdi,
Resul: “Bu nä syr” diýp aýtdy ýaranlar.

(“Ak it”- poema, II, 317 s.)

Birinji bentde “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Süýräp Medinäge sen alyp gelgin, Pygambere görkez” diýdi ýaranlar” diýen setirler arkaly Muhammet (s.a.w.) pygamberiň Medine şäherine göçüp gelen (*50 ýaşdan soňky*) ýyllaryny salgy berýän habar derwaýyslygy aňladýan bolsa; ikinji bendiň “Azap bilen Medinäge getirdi, Ýolda ýadap niçe pille oturdy” setirleriniň üsti bilen hezreti Alynyň uçursyz çydamly, gaýratly hem kiçigöwünli şahs bolandygyny mälüm edýän wajyplygy alamatlandyrýar. Şeýlelikde, “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy her bentde tapawutly hyzmatlary berjaý edýändigine garamazdan, tutuş poemanyň aýrylmaz düzüm bölegidigini ap-açyk aýan edýär. Tutuş poemada diňe iki sany ýer-ýurt adynyň getirilmegi-de ol iki mekanyň eser üçin juda ähmiýetlidiginden habar berýär.

06. 2021.

Magtymgulynyň “**Magşarnama**” at berlen poemasy barada öňde (seret: KAP (Kaf) dagy [كاف داغی], “Magşarnama”) maglumat berildi. Şol ýerde belleýşimiz ýaly, “**Magşarnama**” atly poema akyldaryň ahyret baradaky duýgy-düşünjelerini has anyklaşdyrýan we tassyklaýan bü-

tewi nusgadyr. Ahyret düşünjesine yslam taglymaty nukdaýdan garan her birimiziň Muhammet (s.a.w.) pygambersiz söhbeti “duzsüz tagam” diýip biljekdigine-de söz ýok. Bu sözler – “Magşarnamanyň” bize “diý” diýip diýdirýän sözleri.

Kyrka ýakyn bentde bary-ýogy baş sany ýer-ýurt ady (*dördüsi bir bentde*) duş gelýär. Beýle diýildigi, her sekiz bende bir ýer-ýurt ady düşýär diýiligidir. Göwnüňe bolmasa, göwrümlü eserde ýer-ýurtlar köp bolaýjak ýaly. Ony döredeniň Magtymgulydygyny, üstesine-de, “Magşarnamanyň” sungat eseridigini ýatlasak, çen-takmynlar gapdalda galmaly bolýar. Ýöne poemanyň duýguly gahrymanynyň Muhammet (s.a.w.) pygamberdigini göz önüne tutsak, Mekge bilen Medinäniň boljakdygyny önünden aýtmak mümkin. Bizniň häzirki meselämiz “Medine” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy ýokarky sözleriň delili bolup hyzmat edip biler. “Medinäni” özünde saklaýan bendi okalyň:

Gözi birdir, gara geýmiş kaddyna,
Garyp ýanar haramynyň oduna,
Şam şerif-u Ruma, Mekge, Medinä,
Musulmanlar gaçyp, dolsa gerekdir.

(“Magşarnama”, II, 365 s.)

Poemanyň ýazylmagyndan has irki döwürlerde “Rum” diýlen döwletiň musulmançylygy kabul edendigini hasaba alanymyzda, bentdäki ýer-ýurtlaryň hemmesiniň yslam dünýäsine degişlidigini nazarda saklamalydyrys. Şeýlelikde, “Gözi birdir, gara geýmiş kaddyna” Deçjal gelende, ol ýurtlar musulman bendelere pena bolup biler diýlen ýaly mantyk orta çykýar. Poemanyň ylahy mazmunlydygyna garamazdan, bentdäki beýleki mekanlar bilen birlikde, “Medine” diýlen ýer-ýurt adynyň maddy barlykdygyny kabul edip, meselemämize dahylly edendigimizi çykyt hökmünde aýtmagygymyz gerek. “Medinäniň” poetikasy bolsa tutuş poemanyň we ornaşan bendiniň many-mazmun hem-de şahyran-açeperçilik zerurlydygy sebäpli, ol mukaddes şäheriň eserde orun alandygyny bellemek bilen sözümizi tamamlarys.

25. 06. 2021.

MEKGE [مكة]– Saud Arabystanynyň günbatarsyndaky şäher, Hijaz welaýatynyň merkezi. Gyzyly deňzinden 70 km uzaklykda ýerleşýär. Onuň töweregi baýyrlar we uçut gaýalar bilen gurşalandyr. Riýad, Medine, Jidde şäherleri bilen awtoulaglar arkaly birleşýär. Medine ilkinji gezek Ptolemeýiň ýazan işlerinde Makoraba diýlip agzalýar. Yslam döremezden ön demirgazykdaky döwletler bilen Ortaýer (Akdeňiz) deňziniň degresindäki ýurtlar arasynda söwda merkezleriniň biri, Arabystan ýadym adasynda butparaz taýpalaryň dini merkezi bolýar. Mekge VII asyrdan başlap, Medine bilen bir hatarda, musulmanlaryň zyýarat edýän keramatly şäheriniň birine öwrülýär. Apbaslylar halyflygynyň dargamagy bilen (XIII asyrdan) Müsüri dolandyran hanadanlyklara (dinastiýalara) garaşly bolýar. Osmanly hanadanlygy Müsüri basyp alandan (1517) soň, Mekge Osmanly soltanlygyna garaşly bolmaklygy kabul edýärler, ýöne olaryň özleriniň çäkli (otnositel) özbaşdaklyklaryny saklaýarlar. Käbe 608-nji ýylda gurlupdyr.

Magtymgulynyň “**Kaýda sen?**” diýen muhammes goşgusy barada önde (seret: JEÝHUN [جيحون], “Kaýda sen?”) durlup geçildi. Şol ýerde aýdylyp geçilen gürrüňlerden käbiriniň şu pur-

satda-da peýdaly boljagyny düşüniş, olara ýüzlenýäris: Goşgynyň refren setirinde ýüz tutma bolup gelýän **“Walydam”** diýen söz köpleri gyzyklandyrýar. **“Walydam”** diýen söz arap kökli söz bolup, ony “Sözlükleriň” biri: “Walid – ata”, başga biri: “Walit – ata-ene, dogran”, ýene biri: “Walyda – eje, ene” diýip düşündirýär. Ýazylan ylmy işleriň, “Edebiýat taryhlarynyň”, okuw kitaplarynyň köpüsünde “walyd” “ata-ene” manysynda ulanylyp gelensoň, “Magtymguly atasy Azady hakynda goşgy ýazypdyr, öz ejesi (*ýa-da enesi*) hakynda ýazmanmy?” diýlen ýaly sowallar okyjylar arasynda ýüze çykyp durýar, aýratyn-da, talyp ýaşlar köp gyzyklanýar.

“Walydam” sözünüň ugurdaş-meňzetmelik hyzmaty hem ýerine ýetirip, “Mekge-Medinäm” diýlen sözleriň gelyändigini nazara alsak, “walydam” diýlen düşünje “Enem, ejem” diýlen manylary öňe çykarýar. Ony halk içinde ýörgünli bolan: “Käbäm – enem, kyblam – atam” diýlen durnukly söz düzümi ýa-da edep-terbiýe gören gelinleriň gaýnenelerine “Käbäm” diýip ýüzlenmegi mälim edýär. Magtymguly bolsa il içindäki durnukly söz düzümini has baýlaşdyryp, “walyda” (*ene*) sözünüň many çäginini has giňeldýär-de, “Medinäni” hem oňa dahylly edýär.

“Walydam” diýlen sözün diňe “Eje, ene” manydadygyny muhammesiň dokuzynjy bendindäki: “Pederim Azady ýyglar ýomut, gökleň il bilen, Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?” setirleri bu goşgynyň dörän wagtynda şahyryň kakasy Döwletmämmet Azadynyň aýatda diridiginden habar bermek bilen meseläni “çöp döwen” ýaly edýär.

Indiki mesele aýry-aýry mekanlaryň tirkeşik söz hökmünde: “Mekge-Medine” getirilmeginde. Söz ussady olaryň ikisiniň hem yslam dininiň diregi bolan mukaddes şäherlerdigi üçin, tirkeşik şekilde ulanylypdyr diýip düşünişäris. Şonuň üçinem biz bu ýerdäki maglumaty “Medine” diýlen ýer-ýurt baradaky seljerme-söhbete dahylly etmekden saklandyk. Çünki olar goşguda bitewi düşünjeler hökmünde teswirlenýär. Bendi okalyň:

Neýleýin, tagty weýran Süleýmanym, kaýda sen?
Amanady berer boldum, bir imanym, kaýda sen?
Tagty-täjim eýesi, eý soltanym, kaýda sen?
Iki dide görejim, sahypkyranym, kaýda sen?
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?

(“Kaýda sen?”, I, 53 s.)

“Mekge” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “eje” manysyndaky ugurdaş-meňzetmelik roluny-da ýerine ýetirýändigini bilen, ozaly bilen, Magtymgulynyň enä bolan garaýşyndan, ýagny enäni “Mekge-Medine” derejede mukaddes diýip bilenliginden habar berýar. Üstesine-de, “Mekgäniň” poetikasy hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamberiň: “Jennet – enäniň dabanynyň aşagynda” diýen hadysyna akyldaryň juda belet bolup, hadysyň hikmetini jan-köňülde berjaý edendigini on bir bentli muhammesiň “Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?” diýen refren setiriniň ýekeje sözünü-de üýtgetmändigini bilen düşündirýär. Şol bir jümläniň gaýtalanyp gelmegi bolsa, onuň many-mazmunynyndan nygtamak arkaly oňa uly ähmiýet berlendigini aňladýar. Şu nukdaýnazar seredilende, “Mekge-Medine” diýlen ýer-ýurt ady tutuş goşgynyň hem-de hemme bentlerdäki tekrarlanmasynyň mazmunyna, şahyrana owazlylygyna saldamly goşandyny goşupdyr diýip bellemek bolar. Bir söz bilen aýtsak, “Kaýda sen?” atly goşgy nusgawy edebiyatymyzda ENÄ gurlan saýlantgy ýadygärligidir.

06. 2021.

Magtymgulynyň **“Şähri – imanym, “kaýda sen?”** atly muhammes goşgusy hem özüniň bentleri jemleýän setirini “Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen” diýlen refren

sazlaşygy bilen bitirýär. Beýle diýildigi “Şähri – imanyn, “kaýda sen?” atly muhammes hem ENE hatyrasyna bagyşlanan eser diýiligidir. Şol bir refren setiriň iki goşga-da mahsus bolmagy olary biri-biriniň ikinji nusgasy ýaly edibem görkezýär. Ýöne bu diňe görer göze şeýle. Ikisem enä bagyşlanan mersiýe ruhly eser diýäýmeseň, biri-birinden tapawutly, özboluşly poetikaly asyl nusga eserlerdir. Ony delilendirmek başly-başyna bir seljerme-söhbeti talap edýär. Biziň mümkinçiligimiziň çäklidigi sebäpli, käbir hususy alamatlary bellemek bilen çäklenmeli bolýarys. Birinji alamat: ikinji bendiň birinji setiri: “Şum pelegiň zulmundan çykmyş jesetden jany, heý” diýýär. Setirdäki “çykmyş” söze üns bersek, Orazgül ýeňňäniň amanadyny tabşyran günü Magtymgulynyň obada bolmandygyny yşarat edýär. Eger aýak ýeter ýerde bolan bolsady, ol “çykdy” bolardy. Ikinji alamat: üçünjü bendiň başky: “Görmedim öz rastyma, ol bakyban gül deý yüzün, Diýdi: “Görmedim çyragym”, ýaş edip iki gözün, “Pyragy! Pyragy!” diýip, unuduban ol sözün” diýen üç setiriň mantygy enäniň Pyragy ogluna garaşandygyndan, onuň bolsa ol günler uzak bir ýerlerde bolup, “razy bol!” diýişmäge ýetişmändiginden habar berýär. Üçünjü alamat: goşgynyň jemleýji bendiniň başyny: “Aýra düşüp käbeden, goýdum Pyragy adyma” diýen setir başlaýar. Bu setiriň ikinji “goýdum Pyragy adyma” diýen bölegi akyldaryň eneden aýra düşendigini aňlatsa, onuň “Aýra düşüp käbeden” diýen bölegi “Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?” diýen jümläniň ejesi babatdadygyna şek-şübhe goýmaýar. Dördünjü alamat: “Şähri - imanym, kaýda sen?” diýen mersiýäniň “Kaýda sen?” muhammesdan has **öň dörändigini** kalba düşen ýaranyň heniz täzeliginden hasrat duýgusynyň has ýitiligi habar berýär.

Bu we beýleki alamatlary biziň meselämiz “Mekge-Medine” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde jemleýändigini, şoňa görä-de onuň goşguda we mysal getiriljek birinji (we beýleki bentlerde-de) ilkinji wajyplykdygyny yglan edýändigini bellemek bilen, bendi şol durşuna göçürip sözümi jemleýäris:

Wadaryg-a, neýlerem men, mähribanym, kaýda sen?
 Iki dünýä ýoldaşym, şähri-imanym, kaýda sen?
 Gözlerimiň röwşeni, ýagty nuranym, kaýda sen?
 Neýlerem bag-u çemeni, mahy-tabanym, kaýda sen?
 Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?

(“Şähri – imanym, kaýda sen?”, I, 56 s.)
 06. 2021.

Magtymgulynyň “Gitme, gitme senden habar sorayyn, Ol nedir kim öwjden öwje gidipdir” diýen setirleri **“Öwjden öwje gidipdir”** diýen goşgusynyň kim bolsa-da, belli bir şahsa gönükdirilip ýazylandygyny yşarat edýär. Ol şahs kim? Öwjden (*belentlikden*) öwje giden kim?¹ Aslynda, beýleki sowallar hem biziň hetdimiz dældigi, üstesine-de, göz önüne tutýan meselämizden sowaşkydygy üçin, öz işimiz bilen bolsak, abraýly bolarys. Biziň meselämizi aşakdaky bent özünde jemleýär:

Ol kimsedir, baryp dünýäni çapdy,
 Ol kimsedir yslam dinini tapdy,
 Ybraýym haýsy ýyl Mekke düzetti,
 Daglardan haýsy dag haja gidipdir.

(“Öwjden öwje gidipdir”, I, 131 s.)

¹ Redaktordan: Bu ýerde muhammet Pygamberiň magraja göterilişi göz önünde tutulypdyr.

Bentde duş gelyän “Mekge” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy “Öwjden öwje gidipdir” ýaly bir goşgunyň ol mukaddes şäherden ýan berip geçmejekdigini mälim edip, iň bolmanda, şol setiriň sowalyňa takmyny jogaby bizden talap edýär. “Sözlüğe” ýüzlenýäris:

“Dürli dini-taryhy kitaplarda aýdylyşyna görä, Käbe öýi Beýtilmukaddesden (*Kuds – G.G.*) 913 ýyl we Isa pygamberiň dünýä inmezinden, takmynan, iki müň ýyl ozal salnypdyr. Ybraýymyň ilki salan jaýynyň üstünden häzirkä Kábäniň metjidi döredilipdir. Yslamdan öň Kábede arap kabylalarynyň butlary saklanýan eken.”¹

06. 2021.

Magtymgulynyň “**Ýar senden**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DYMAŞK [دمشق], “Ýar senden”) seljerme-söhbät edildi. Şol ýerde belenilişi ýaly, “Ýar senden” diýen goşgy, belli bir çägene çenli düşünilmegi mümkin, emma duýgy-düşünjesi dünýewi garaýyşlardan “eý alanlara” we “eýlenenlere” düşündirmesi kyn, hatda mümkin däl bolup görünýän eserler toplumyna girýär. Bu ýagdaý şygryň many-mazmuny, poetikasynyň sungatlyk sypatlary, dini Şahslar, düşüňjeler, iň bärkisi gozgaýan meselesi babatda-da şeýledir. Bir seretseň, goşgy dünýewi aşyk-magşuklykdan, ýene bir seretseň, dini-ylahy aşyklykdan söhbät edýän ýaly. Goşguda ady geçýän ýer-ýurtlar hem kesgitli netijä gelip, oňa şeýle düşüňmeli diýlen görkezme-maslahat bermeklige esas döredip bilenok. Iň bärkisi, biziň meselämiz bolup alnymyzda duran “Mekge” diýlen ýer-ýurt hem şeýle kesgitliligi aýtmakdan saklaýar:

Ispendiýar gözi Rüstem Zalynda,
Şam, Nejepde, Mekge, Dymaşk ilinde,
Arzy-Karsda, Kerbelanyň çölünde,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.

(“**Ýar senden**”, I, 217 s.)

Bentde ýer alan “Mekke” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Mekgäniň, galapyn, dini mazmunly duýgy düşüňjeler bilen beýan edilýän wakalar ýordumynda orun alýandygy nukdaý-nazardan garanynda, “Ýar senden” diýen goşgyny ylahy aşyklyk meýilli edip görkezýär. Başga bir jähetden, Mekgäniň ynsanlaryň ýaşaýan şäheri, ýagny maddy barlykdygyna we bentde oňa dini “boýag” berilmän, şol bir setiriň agzalary bolup gelyän: “Şam, Nejep, Dymaşk” diýlen mekanlaryň hataryndadygyna üns etsek, ony dünewi aşyklygyň närsesi diýip kabul etmek mümkinçiligi hem orta çykýar. Gepiň gysgasy, “Ýar senden” diýlen goşgy “Mekge” babatda-da “tereziniň okaralaryny deňine taýlamagyň” hötdesinden gelip bilipdir.

29.06.2021.

Magtymgulynyň “**Aşyk bolmuşam**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: MEDINE [مدینه], “Aşyk bolmuşam”) durlup geçildi. Şol ýerde ýatlanylýp geçilişi ýaly, Magtymgulynyň gadymyýetiň “Gün, Aý” düşüňjeleri Hudaý diýip kabul edendiginden habarly bolandagyny häzirkä “Mekgeli” meselämiz hem tassyklaýar. “Aşyk bolmuşamyň” aşyklyk salgylary barada öz ýerinde aýdylypdy. Şoňa görä, gönüden-göni öz meselämize geçsek, amatly bolar. Bu gezekki söhbetimiz “Mekge” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hakynda. “Mekgäniň” orun alan bendini okalyň:

Çün pelek saldy meni ol gün pena topragyna,
Düşdi seýrim, daýyma, Mekge, Medine dagyna,

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 456 s.

Bilbil oldum, saýradym, girdim Ereminiň bagyna,
Paýy-bent oldum o gün gam ähliniň duzagyna,
Ýüz bela-mähnetli bir söwdaýa aşyk bolmuşam.

(“Aşyk bolmuşam”, I, 219 s.)

Bentden görnüşi ýaly, “Mekge” diýlen ýer-ýurt ady “Medine” bilen “duldegşir” goňsuçylyk-da gelmeginden öte, ikisi-de şol bir poetiki hyzmaty berjaý edýändigini üçin, “Medine” babatda aýdylanlaryň başyny bozman, ony şol durşuna şu pursatda-da ulanmaly bolýarys.

Ýokarky bentdäki: “saldy pena topragyna”, “girdim Ereminiň bagyna”, “Ýüz bela-mähnetli bir söwdaýa aşyk bolmuşam”, aýratyn-da, “Düşdi seýrim, daýyma, Mekge, Medine dagyna” diýen setirler yşk-söwdasyny dini-ylahy mazmunly beýanatlara tarap gönükdirýär. Biziň şahsy meselämiz “Mekge” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa dünýewi yşk, ýagny gelin-gyz babatdaky mähriban garaýyş bilen bir ýere gelip bilmäýändigini sebäpli, şol ruhy-dini düşüňjani kemala getirýändigini bilen, tutuş muhammes üçin-de, öz ýerleşen bendi üçin-de özüniň wajyplygyndan habar berýär.

Sözümiziň ahyrynda, ýedi bentden ybarat “Aşyk bolmuşam” diýen goşgynyň birinji bendi aşyklygyň iki görnüşini-de özünde saklaýandygyny, galan alty bendiň üç bendiniň dünýewi, beýleki üç bendiniň dini-ylahy söwda barada ägirt uly ylhamy ýugrulyp, şahyranas şekerde söhbet edýändigini bellemegimiz gerek. Ýagdaý şeýle bolansoň, bu muhammesden her kim könlüniň islegine görä, öz “käsesini” dolduryp biler diýlen maslahat mantyk arkaly aňa ornaýar.

30.06.2021.

Magtymgulynyň “**Haýranydyr**” diýlen muhammesi hakynda öňde: (seret: HINDISTAN [هندوستان] “Haýranydyr”) durlup geçildi. Şol ýerde belleýşimiz ýaly, Magtymgulynyň “Haýranydyr” diýen goşgysynyň başky dört bendi dini mazmunly, sopusçylyk (*sufizm*) äheňli eserdir diýdirýär. Muhammesiň üçünji bendi biziň häzir gürrüňini etmeli “Mekge” diýlen ýert-ýurt adymyzy we onuň poetikasyny özünde saklaýar. Bendi okalyň:

Ermez erdim, ah eli boş, ol ýarymyň ýüzüne,
Genji-jahan taý gelmezdir şekeristan sözüne,
Çekmiş roýa nikap käni sürme dahyl gözüne,
Bir niçeler hüýrdür diýer, hüýr taý gelmez özüne,
Lämekanyň burjy bilen Mekge sary ýanydyr.

(“Haýranydyr”, I, 223 s.)

Bendiň ýokarky setirlerini okanynda, günýewilik ruhdan, dini mazmun agramly gelýän ýaly görünýär. Aýratyn-da, “**Lämekanyň burjy bilen Mekge sary ýanydyr.**” diýlen setirde sopusçylyk äheň öňe saýlanýan ýaly bir duýgy-düşüňjani kemala getirýär. Şol pikiriň öňe çykmagyna “Mekge” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy bilen “Lämekanyň burjy” diýlen söz düşüminiň many-mazmun gatnaşygy sebäp bolupdyr diýlen netijä gelmek bolýar. Şunuň bilen, “Mekge” diýlen ýer-ýurduň goşgudaky we ýerleşen bendi hyzmat derwaýslygyny jemlemek bilen sözümizi tamamlýarys. Emma muhammes öz sözünü soňuna çenli dowam edýär. Dokuz bendiň yzdaky baş bendindäki duýguly gahrymanyň dünýewi yşk-söwdasynyň özünde galdyran täsirini suratlandyryýar. Şu ýagdaý Magtymgulynyň iki yşky-da deňine tutup, ikisine-de jan-köňülde wepaly bolup ýaşan akyldar bolandygyndan habar berýär.

01.07.2021.

Magtymgulyňnyň “**Ýar gerekdir**” diýen goşgusy baş bentden düzülen, sekiz bogunly, okamasy ýeňil, çeşmeleriň akymyny ýadyňa salýan owazlylygy we el ujundan dörän ýaly (*Magtymgulyňny göz önüne tutsak, hakykatdan-da, “el ujundan” bolup görünýär*) bolup görünýän akgyňlylygy bilen, ynsana, aýratyn-da, ýigit ýaşdaky adamlara gerek bolan wajyp syptalary suratlandyrýar. Onuň her birini aýry-aýrylykda düşündirmek mümkinçiligimiz ýok däl. Emma biziň “törpi dilimizden” özüniň şirin diliniň has duýguly we saldamly düşündirjekdigini nazara alyp, dört bendiň hersinden iki setiri mysal getirmegi amatly hasap edýäris:

Arap at, ýowly ýigide,
Almaz zülpükar gerekdir.

Goç ýigitler il üstünde,
Namys bilen ar gerekdir.

Abraý alyp, at etmäge,
Gollarynda bar gerekdir.

Magtymguly, söwer ýaryň,
Syýa zülpi tar gerekdir.

Setirlere düşündiriş bermegiň hajaty ýok hasap edip, başinji bendi biziň häzirki meselämizi özünde saklaýandygy üçin, şol durşuna göçürýäris:

Mekgä baran bolar hajy,
Aýralyk ölümden ajy,
Goç ýigide din gylyjy,
Aşyga didar gerekdir.

(“**Ýar gerekdir**”, I, 295 s.)

“**Ýar gerekdir**” diýen goşgy diňe mukaddes “Mekgäni dile getirmek bilen çäklenipdir. Şonuň manysy, biziň pikirimizçe, “Mekge” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň Magtymgulyňnyň şahsyýeti we Hakdan alan ylhamy üçin näderejede wajypdygyny aňladýar. Diýmek, “Mekge” diýlen ýer-ýurt goşgynyň we we ýerleşen bendiniň many-mazmyn hem çeperçilik zeruryýetidir.
02.07.2021.

Magtymgulyňnyň “**Rowan oldy**” diýlen goşgusy hakynda öňde (seret: BADAHŞAN [بدخشان], “Rowan oldy”) seljerme-söhbət edildi. Şol ýerde aýdylanlaryň üstüne indiki maglumatlary hem goşsak, ýerlikli bolar. “Rowan oldy” diýen goşgy hakynda gürrüň edilende, “Medine” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy barada aýdylanlary häzirki meselämiz “Mekge” diýlen ýer-ýurt ady babat-da-da ulanmagy makul bildik. Çünki iki mukaddes mekanyň poetikasy “Bir Gözeliň” kimdigini äşgär etmek hyzmatyna deň-derejede gatnaşykdadyr: Biri Onuň “çykyp gidendigini” mälim etse, beýlekisi haýsy ugra “rowan bolandygyny” aňladýar, olaryň arkalaşygy netijesinde “Bir Gözeliň” kimdigi we edebi keşbi kemala gelyär. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Rowan oldy” atly goşgynyň özi barada-da “Medineli” meseledäki söhbetleri şol durşuna gaýtalamagy makul bildik.

Goşgy örän akgyňly okalýar. Onuň düýp sebäbi, elbetde, Magtymgulyňnyň elinden çykandygyndadyr. Biziň, pikirimizçe, beýleki sebäplerinden biri eseriň gadymy türkmen-oguz nus-

gasy bolan “goşuk” görnüşinde dörändigi bolsa gerek. Bu gadymy şygry görnüşine akgyňly, ýeňil ruh mahsus. Ýene bir sebäbi – dini mazmuna baýlygyna garamazdan, dini-ylahy adalgalar ulanmaktan saklanandygy üçindir. Üçünji bir sebäbi diýip, “Rowan oldy” diýen goşgy göçme manyly düşünelere agram bermän, üstesine-de, Magtymgulynyň aglaba eserlerine mahsus bolan suratlandyrmalaryň ornuna beýan etmek uslybyny saýlap alandygy diýip bileris. Umuman, goşgynyň şu uslypda dowam etjekdigini, belli derejede, başlangyç bent hem ýañzydýar. Bendi okalyň:

Mekgeden çykdy bir gözel,
Medinäge rowan oldy.
Gören täç etdi serine,
Görmäniň bagry gan oldy.

(“Rowan oldy”, II, 161 s.)

Bentden görnüşi ýaly, işlik sözlerden ýasalan habarlar (“Mekgeden çykdy”, “rowan oldy”, “täç etdi”, “gan oldy”) badalga bolup, soňraky bentleriň (jemi 7 bent) hemmesinde “oldy” diýen refren bolup, goşma habary ýasaýandygynyň daşyndan, “dosta ýetdi”, “sap urdy”, “gowşaşdy”, “döwüşe çykdy”, “gana batdy”, “saldy döwüş”, “etmedi teşwüş”, “gylyç saldy” kimin söz düzümleri habarlyk hyzmatlaryny işjeň ýerine ýetirmek arkaly beýan etmek uslyby kesgitli öňe saýlanýar. Şygryň uslybynyň kemala gelmegi, şonuň ýaly-da Muhammet (s.a.w.) pygamberiň ady tutulman, ýagny “aýtman aýtmak” täriniň kämil işledilmegi bilen “Mekge” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň “ol bolmasa bolmaz” diýdirýän wajyplykdygyny ykrar etdirýär.

03.07.2021.

Magtymgulynyň “**Niçe ýaşyndadyr**” diýen goşgusynda “Medine” diýlen ýer-ýurduň ady geçýändigini üçin (seret: MEDINE [مدىنه], “Niçe ýaşyndadyr”) ol barada gysgaça durlup geçildi. Aslynda, bu goşguda diňe Medine bilen Mekgäniň ady tutulýar. “Medine” babada “Ýer göteren sary sygryň” “Meninäniň duşundadyr” maglumat berilýän bolsa, “Mekgäni bilinde göterýändigini” bellenilýär, Diňe hereket-amal nukdaýnazardan tapawutlylyk barlygyna garamazdan, iki mukaddes mekanyň poetikasy şol bir hyzmaty berjaý edýär. Bu mynasybet öňýany gürrüňi edilen “Rowan oldy” goşguda-da şeýledi. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Rowan oldy” goşgy babatdaky usulymyzy dowam etsek, edebimize ýagşy diýip bilýäris.

Magtymgulynyň “Niçe ýaşyndadyr” diýen goşgusy 7 bogunly, labyzly okalýan sanama eserleriniň biri. Bu goşgyny halk bagşylary toýda-märekede aýdan aýdymlarynyň başyny başlaýan heň hökmünde peýdalanylýar. Belki, bu däbiň dowam etdirilýän ýerleri häzir hem bardyr. Oguz-türkmenleriniň, soňraky eýýamlarda tutuş Gündogar halklarynyň arasynda göýä Ýer togalagyny bir oküz göterip duran şekildäki hyýaly duýgy-düşünje ýörgünli bolupdyr. Şol garaýyş bilen döredilen heýkeller birnäçe ýerlerde bar, şolaryň örän haýbatly biri Aşgabadynyň Yadygärlikler seýilgähinde-de oturdyldy. Magtymgulynyň zamanasynda bu şertli (simwoliki) düşünje yslam dini bilen utgaşykly beýan edilipdir. Ony “Ýer teýinde ýatan Mäti, Şol öküziň gaşyndadyr.” diýen setiri, hususan-da, aşakdaky bent dolulylygyna tassyklaýar:

Burnuny permanly tutar,
Guýrugy pelekden öter,
Mekgäni bilinde götär,
Medinäniň duşundadyr.

(“Niçe ýaşyndadyr”, II, 206 s.)

Bentde duş gelýän “Mekge” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň “Sary öküzi” duýgy-düşünjesini kepillendirýän takyk maglumat bolmak bilen bir wagtda, tutuş goşgynyň hem-de ýer alan bendiniň many-mazmynyny we çeper-şahyranalygyny üpjün edýän edebi tilsim hökmünde eseriň esasy düzüm bölegidigini aýan edýär. Beýle diýildigi “Mekgesiz”, şol sanda “Medinesiz” şygry göz önüne getirmek mümkin däl diýiligidir.

Sözümiziň ahyrynda, bagşy-sazandalarymyzyň heñiniň başyny “Niçe ýaşyndadygy” ýapbyldak ses, mylaýym labyz bilen başlamagy il-günümüziziň ynanjyna we hezreti Magtymgula bolan hormatyndan kemala gelen däpdigini aýtmak islýeris.

03.07. 2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, Magtymgulynyň şahyranaweliginden habar berýän “Harap eýlär” diýen goşgusy 30 gowrak ýer-ýurt, ulke-yklym, gala-şäheriň sanawyny berýär. Olaryň haýsynyň haçan şol pajygaly ýagdaýa düşjekdigi barada wagt-salym, döwür-zamana salgysy hakynda aýdylmaýar. Çakyndan, bu takyklyk Allatagalamyň eradasyndaky mesele bolansoň, haçanam bolsa, uzak bir geljekde, biziň çenimizden, ahyrzamanda, belki, kábiri oňa ýetmän şol hadysa duçar bolmaly. Wagty anyk bolmasa-da, sebäp boljak hadysadyr wakalar, şertlerdir närseler anyk görkezilýär. Şonça ýer-ýurduň içinde şol bir kyýamat kysmatyna şarik boljaklar az sanly, hersiniň jugrafiýa ýerleşiş ýerine, tebigy ýagdaýlaryna, ykdysady-syýasy sebäplerine, adamlaryň içki özara gatnaşyklaryna, ahlak-törelere we beýleki hususy alamatlara görä, ykbal dürlüligi beýan edilýär. Aýratyn üns bermeli tarapy-da, beýanadaky ýer-ýurtlaryň ynanç-ygdykadyna tapawut goýulmaýar. Hatda Mekge ýaly yslam ynanjynyň merkezi bolan mukaddes ýer-ýurt hem bu hadysa dahylly beýan edilipdir. Ony özünde saklaýan bendi okalyň:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hytrat, Kandahary mar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Bentde orun alan “Mekge” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hebeşileriň ol mekanda has köpeliş, ony hebeşiler şäherine öwürjekdiginden – diňe şony aňlatman, dowam edip gelýän yslam ýörelgeleriniň, mukaddes diýlip bilinýän närseleriniň şolar tarapyndan harap ediljekdiginden söz edilýär. Goşgy bentleriniň jemleýji setirtlerindäki “harap eýlär” diýlen refren-gaýtalama “Mekgäni” hem degişli etsek, başgaça düşündiriş bermek mümkin däl. “Harap bolar” diýen goşgynyň pikirçe, beýan edilýän bu ýagdaý ruhy ýaşayşa degişli bolman, maddy barlygyň gutulgysyz hadysasydyr. Allanyň özi gowusyny etsin-dä, hernä!

04.07.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Baş bentden ybarat muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygy ady tutulyp aýdylmaýar, emma ol mukaddes Şahsdan başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladylýar. Şahyranalyk jäheden şular

ýaly gylawy ýiti, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr.

Biziň häzir gürrüňini etmegi niýet edinjän “Mekge” diýlen ýer-ýurt adyna muhammes-goşgynyň aşakdaky bentleri özünde orun beripdir. Olary okalyň:

Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi,
Her sözüň yzynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy,
Şamçyragdyr äleme ol gül ýüzüniň şuglasy,
Kaddy-kamaty belent, eý nury-Hakyň balasy,
Seýr eden dokuz pelek asmany sen sen, eý peri.

Mekgeden keşť eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Ysphyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekteleri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Birinji bentdäki Mekge we Medine bir setirde, “duldeğşir” ýanaşykda geljän bolsalar-da, yer-jugrafiýa nukdaýdan aýry-aýry düşüňjeli mekanlar bolup hyzmat edjär, emma yslam dininiň döremeginde we ýaýylmagynda bitewi bir gullugy amala aşyrandyklary üçin, olaryň poetikasy hem bitewi şekile geçipdir. Şahyrana poetikanyň häsiýeti şol töwra bolansoň, “Medine” diýlen ýer-ýurt barada aýdylanlary (seret: MEDINE [مدینه], “Bilbil nalasy”) şol durşuna “Mekge” diýlen ýer-ýurt babatda-da ulanmak derwaýyslygy dörejär:

Bendiň tassyklaşy ýaly, gaýyp dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, barlyk dünýäde “Mesgeni Mekge, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Bendiň dowamynda dürli-dümen çeperçilik serişdeleri arkaly “keşdelejän” setirler “Mekge” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň tutuş muhammesiň, diýmek, ony özünde saklaýan bendiň hem many-mazmunynyň, şahyrana-çeperçiliginiň bile bitişen parçasadygyny tebigy şekilde aýan edjär.

Mysalyň ikinji bendi bolsa “sekiz uçmah lälesi” mertäbä mynasyp bolan mukaddes Şahsyň Mekgeden başlap, kän şäherlere, welaýatlara aralaşandygyndan habar berjär we ondan gowrak ýer-ýurtlaryň atlaryny tutmak arkaly öz sözünü delillendirjär. Bu – yslam taryhynyň tassyklaýan hakykaty. Ýöne biziň söhbetimiziň poetika, ýagny şahyrana mazmundygy üçin, bir hususyýeti bellemäge borçly bolýarys: bentde sanalan kän şäherlere, welaýatlara Muhammet (s.a.w.) pygamberiň şahsy özüniň gidendigini, ýagny bendiň habaryny asyl (*fiziki*) manysynda kabul etmän, “Sekiz uçmah lälesiniň” ady bilen berk baglylykda (*Muhammet pygamberiň dini*) ýajrandygy manysynda kabul etsek, poetikanyň diline düşüňjelerini has anyklaşdyrýan we şahyranalyk hyzmatyna ýakyn gürrüň etdigimiz bolar.

05.07.2021.

Magtymgulynyň “Magşarnama” at berlen poemasy barada öňde (seret: KAP (Kaf) dagy [قاف داغی], “Magşarnama”) maglumat berildi. Şol ýerde bellejšimiz ýaly, “Magşarnama” atly poema akyldaryň ahyret baradaky duýgy-düşüňjelerini has anyklaşdyrýan we tassyklaýan bütewi nusgadyr.

Kyrka ýakyn bentde bary-ýogy baş sany ýer-ýurt ady (*dördüsi bir bentde*) duş gelýär. Göwnüňe bolmasa, göwrümlü eserde ýer-ýurtlar hem köp bolaýjak ýaly. Ony döredeniň Magtymgulydygyny, üstesine-de, “Magşarnamanyň” sungat eseridigini ýatlasak, çen-takmynlar gapdalda galmaly bolýar. Ýöne poemanyň duýguly gahrymanynyň Muhammet (s.a.w.) pygamberdigini göz önüne tutsak, Mekge bilen Medinäniň boljakdygyny önünden aýtmak mümkin. Biziň häzirki meselämiz “Mekge” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy ýokarky sözleriň delili bolup hyzmat edip biler. “Mekgäni” özünde saklaýan bendi okalyň:

Gözi birdir, gara geýmiş kaddyna,
Garyp ýanar haramynyň oduna,
Şam şerif-u Ruma, Mekge, Medinä,
Musulmanlar gaçyp, dolsa gerekdir.

(“Magşarnama”, II, 365 s.)

Öňýanynda gürrüni edilen “Bilbil nalasy” diýlen muhammes goşguda bolşy ýaly, murapbag şekilde ýazylyan “Magşarnama” atly poemanyň ýokarky bendinde-de Mekge we Medine bir se tirde, biri-biri bilen “syrlaşyp durlar”. Olaryň yer-jugrafiýa nukdaýdan aýry-aýry düşenjeli me kanlardygy düşnükli, emma yslam dininiň döremeginde we ýaýylymagynda bitewi bir gullugy amala aşyrandyklary üçin, olaryň poetikasy hem bitewi şekile geçipdir. Şahyrana poetikanyň hä siýeti şol töwra bolansoň, “Medine” diýlen ýer-ýurt barada aýdylanlary (seret: MEDINE [مدینه], “Magşarnama”) şol durşuna “Mekge” diýlen ýer-ýurt babatda-da ulanmak derwaýyslygy döreyär:

Poemanyň ylahy mazmunlydygyna garamazdan, bentedäki beýleki mekanlar bilen birlikde, “Mekge” diýlen ýer-ýurt adynyň maddy barlykdygyny kabul edip, meselemämize dahylly edendigimizi çykgyt hökmünde aýtmagymyz gerek. “Medinede” bolşy ýaly, “Mekgäniň” hem poetikasy tutuş poemayň we ornaşan bendiniň many-mazmun hem-de şahyrana-çeperçilik zerurdygy sebäpli, ol mukaddes şäheriň eserde orun alandygyny bellemegimiz gerek. Ýene bir “birlik”: “Medine” ýer-ýurt ady Medine baradaky seljerme-gürrüňleri soňlaýar. “Mekge” ýer-ýurt haknydaky seljerme-söhbetleriň hem soňuny Mekge soňlaýar. Munuň tötänlik bolmagy-da mümkin, tötänlik däl bolmagy-da mümkin. Bu – her kimiň öz ygtyýaryndaky mesele.

06. 07. 2021.

MERWE [مروه] – Seret: Safa

Magtymgulynyň “Ýar senden” diýen goşgusy barada önde (seret: DYMAŞK [دمشق], “Ýar senden”) seljerme-söhbet edildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, “Ýar senden” diýen goşgy, belli bir çägene çenli düşünilmegi mümkin, emma ýaş başyndan dünýewi eşretlere aşyry köňül beren duýgy-düşünjeli adamlara düşünmesi kyn, hatda mümkin däl bolup görünýän eserler toplumyna girýär. Bu ýagdaý şygryň many-mazmuny, poetikasynyň sungatlyk sypatlary, dini Şahslar, düşünjeler, iň bärkisi gozgaýan meselesi babatda-da şeýledir. Bir seretseň, goşgy dünýewi aşyk-magşuklyk haknyda, ýene bir seretseň, dini-ylahy aşyklykdan söhbet edýän ýaly. Beýleki ýer-ýurtlary gapdalda goýup, häzirki meselämiz – “Merwe dagynda” diýlen ýer-ýurt ady nukdaý nazardan garanymyzda, nähili bolsa-da, bir karara gelmäge esas döreyäne meňzeýär. Ony özünde saklaýan bendi okalyň:

Bir gül kokar gözel ýaryň bagynda,
Bilbil hüjüm eýlär sol-u sagynda,

Beýtullanyň Sapa, Merwe dagynda,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.

(“Ýar senden”, I, 217 s.)

Bendiň başky iki setirini okanynda, dini-ylahy mazmun (*has dogrusy, Muhammet (s.a.w.) göz önüne gelyär*) öňe saýlanyp, dünýewi aşyklygyň Merwe dagy bilen nähili şekilde – gönüden-göni ýa-da mantyklaýyn baglanyşygy bolup biler diýlen ýaly sowal orta düşýar. Biz özümiziň çäkli düşünjämize esaslanyp aýtsak, “Merwe dagynyň” poetikasy dünýewi eşretli aşyk-magşuklygyň mekany däl, dini-ylahy mazmun babatda aýdylanda, ol ýerliklidir diýip bileris.

Diýmek, “Ýar senden” diýen goşgynyň refren: “Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” setirindäki “Ýa, Rep” diýlen söz düzümi baş bentde “ýüz tutma söz”, goşga dini nukdaýdan çemeleşmek isleýänlere-de ýol açyk, ony aşyk-magşuklyk diýip kabul edýänleriň hem garaýyşlary telek däldir diýmekdir. Eger tereziniň iki okarasyny deňine tutsak? Oňa ýetesi näme bar!

07.07.2021.

Magtymgulynyň il içinde meşhur bolan muhemmes goşgularyndan biri “Bilmezmiň” barada öňde (seret: ABY-ZEMZEM [آب زمزم], “Bilmezmiň” we ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Bilmezmiň”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde nygtap geçişimiz ýaly, “Bilmezmiň” atly goşgyny tutuşlygyna alanynda, haýsydyr bir durmuşy gatnaşygyň ýa-da ýagdaýyň pynhan saklanýandygyna söz ýök. Ýone ony Magtymgulynyň dünýägaraýşy, bilim-sowatlyk derejesi we şahyrana ussatlygy barada ýazylan şahsy terjimehalyň ýanyna goşulýan “Häsiýetnama” atlandyrmak bolar. Şol “Häsiýetnamany” tasarlap bilsegem zor boldugymyz. Sebäbini diýsek, goşgynyň kä bentde bir setiri, kä bentde iki setiri, käbirinide bolsa üç setiri uly bir taryhy, rowaýaty hekaýat barada şahyrana söhbet edýär, mahlasý, olaryň her biri öte kämillik bilen ýazylan romanlar tapgyryny ýatladyp, tutuşlygyna Magtymguly “Epopeýasyny” göz önünde janlandyrýar. In bärkisi, biziň häzirki meselämiz – “Merwe” diýlen dag adyny özünde saklaýan bendiň özem köpüň tagallasy-ny talap edýän ylmy derňew. Bendi okalyň:

Magtymguly, aýdyýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy,
Nury-didäm ýagtysy, ak gözümiň garasy,
Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy,
Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

Bendiň umumy mazmuny şeýlekin giň bolup, ony belli bir ölçege salmak mümkin däl. Şeýle seredeninde, setirlerde aýdylýan närseler örän düşnükli. Ýöne şol düşnükli zatlary bir ýere jemläp, onuň nämäni ýşarat edýändigine göz ýetirmekde welin iş bar. Ondaky has atlaryň setir sazlaşygy (*kapyýa*) üçin getirilendir diýiljek garaýşy oňlamaýandygymyzy şindiden aýdyp bileris. Magtymgulynyň ýanynda setirleri sazlaşdyrmak, halk aýtgysyny ulanyp aýtsak, “oglan oýunjagydyr.” Ol has atlaryň hiç biriniň oýunjak dældigi-de hemmä mälim. Eýsem-de bolsa, meseläni gozgadykmy, ýagşy-ýaman, öz düşünjämizi aýtmaklyga borçly bolýarys.

Bendiň birinji setirini okalyň: “Magtymguly, aýdyýar, dokuz pelek Zöhresi.” “Zöhre” diýlen ýyldyzyň Magtymgulyň öz ady bilen baglanyşykda gelmegi tötänlik däl, zerurlyk diýip düşünýäris. Bilşimiz ýaly, halk arasynda “Zöhre” kyrk ýylda bir gezek görünýän ýyldyz, ol owadanylygyň hem gözelligiň nyşany diýlip bilinýär. (*Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanyny ýatlalyň.*) Biziň pikirimizçe, ýokarky bendiň birinji setiri, takmynan, şeýleräk “perdeli” many-mazmuny

özünde saklaýar: Magtymgula berlen ylham we dünýä garaýyş Zöhre ýyldyzynyň dogşy ýaly, juda seýrekdir we tebigatydyr, ylahydyr. Şoňa görä-de, “Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy” bolup görünmegi, “Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy” kimin mukaddeslige eýe bolmagy Hakyň eradasy bilen dile getirilen kanuny kelamlardyr, hakykatyň mynasybetidir. Eger sen hakykatdan habarly Pirlilik derejä ýeten bolsaň, şolary “bilmezmiň?” Pir özünden bilmändir, goşgy ýazylandan soň bilipdir, emma giç bolupdyr...

Biziň meselämiziň – “**Merwe**” diýlen dag adyny özünde ýerleşdiren muhammesiň “Bilmezmiň” goşgynyň jemleýji bentdedigine ünsi çekmek isleýäris. Jemleýji bentleriň şygry sunatygynynda, şol sanda Magtymgulynyň şygryýetinde-de, galapyn, öňde aýdylanlary umumy şekilde jemleýändigini yatlamagymyz gerek. Biziň pikirimizçe, ýokarky bent poetiki “netijenama” bolup hyzmat edýär. Diýmek, “Merwäniň” poetikasy bu mekanyň hakyky oturmaly ýerinde oturyp, tutuş goşgynyň we öz ýerleşen bendiniň many-mazmun, şol bir wagtda çeper-şahyranalyk wajyplygyny ýerine ýetirýändigini aňladýar.

07.07.2021.

MINA[منا] – Mekgäniň gündogar ýüzündäki daglarda bir ýeriň ady. Haja gidenler Gurban aýynyň sekizinji güni şol ýere baryp çadyr gurýarlar. Agşamdan ertire çenli şol ýerde galýarlar. Ertesi Arafatda we Müzdelifede galandan soňra ýañadan Mina gelip, gurbanlyk, daş atmak parzlaryny berjaý edýärler. “Minada üç sany gara daş bar, olara “jemrat” diýilýär, zyýarata baranlar şol daşlara tarap daş zyňýarlar, her gezek ýedi sany ownuk daş zyňyp, şu amaly üç gezek gaýtalaýarlar. Daş zyňma däbine arapça “remi” () diýilýär. Şundan soň gurban aýynyň (zülhiçjäniň) onunda gurbanlyk kesme däbi ýerine ýetirilýär, şunuň bilen-de haky bolmak dessury tamamlanýar.”¹

Magtymgulynyň “Haky çün” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: BEÝTIL-MUKADDES [بيت المقدس], “Haky çün”) gysgaça maglumat berildi. Şol ýerde belleýşimiz ýaly, “**Haky çün**” diýlen goşgy Allatagalanyň huzuryndaky Magtymgulynyň mynjat-dileg eserleriniň biridir. Onuň şeýledigi başky: “Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgil, Ýa, jemaly Jelilla haky çün” diýen iki setirinden belli bolýar. Şygry başky ruhy howalasy bilen dokuz bende uzaýar. Şonuň ýedi bendinde mynjat pygamberleriň adyndan mälim edilýär. Soňky iki bendiň biri dört “**Çaryýaryň**”, beýleki – jemleýji soňky bent Döwletmämmet Azadynyň haky üçin “Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgil” diýlen mynjat bilen ýüzlenilýär. Gepiň gerdişinde, “Haky çün” atly goşgynyň Çaryýarlary – pygamberler, Döwletmämmet Azadyny bolsa dört “Çaryýar” mynasybete laýyk derejedäki hatyra-hormat bilen garandygyny aýtmak isleýäris.

Magtymgulynyň bu goşgyny döretmekdäki maksady nämeden ybarat bolupdyr? Biziň kesgitli aýdyp biljek pikirimiz ýok, bular ýaly juda inçe we jogapkärli meselede çen-takmyny gürünlere orun bolmajakdygy üçin, ony ylahyýetçileriň garamagyna galdyrýärys. Biz häzirki meselämiz – “Mina” diýlen ýer ady bilen meşgullansak, peýdaly bolar. Şonuň üçünji bendinde bizi gyzyklandyryan “Mina” diýlen ýer ady we onuň poetikasy mynjata kömekçi serişde bolup hyzmat edýär. Bendi okalyň:

Otlaýyp-suwlagan Arşy-aglada,
Goçgarlar gönderip, kyldyň azada,

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 521 s.

Ysmaýyl gurbanyň boldy Minada,
Ýa, Ybraýym Halylulla haky çün.

(“Haky çün”, II, 134 s.)

Magtymgulynyň döredijiliginde we Kurany Kerimiň aýat-dogalarynda Ybraýym Halylyllanyň aýratyn ornunyň bardygyny bellemek bilen, “Mina” diýlen ýer adynyň poetikasynyň tutuş eseriň hem ýokarky bendiň many-mazmunynyň açylmagyna, çeper şahyranalygynyň ýokary kämillige ulaşmagyna saldamly goşant bolandygyny aýdyp, sözümi tamamlayarys.

Çykgyt hökmünde aýtsak, “Mina” diýlen ýer ady diňe “Haky çün” goşguda gabat gelýär. Bu ýeke-täklilik bolsa “Minanyň” goşgy üçin juda ähmiýetli çeperçilik serişdediginden habar berýär.
09.07.2021.

MOSUL [موصل] – Yrakda Tigr derýasynyň kenarynda ýerleşýän bir şäheriň ady. Gurbanaly Magrupynyň “Ýusup-Ahmet” dessanynda Mosulyň XVII-XVIII asyrdaky syýasy-ykdysady, dini-yktykaty durmuşy hakynda giňişleýin maglumat berilýär.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, akyldar şahyryň şahyrana üşüginden kemala gelen “Harap eýlär” atly eserde otuzdan gowrak ýer-ýurt, ulke-yklym atlary duş alýar. Şolaryň arasynda häzirki meselämiz – “Mosul” diýlen ýurt ady hem ýer alypdyr. Şol şäheriň orun alan bendini okalyň:

Rum şährin eýleýir sagyka harap,
Ýemeni hulaç ýykar, Mosuly – agrap,
Kufäni türk bozar, Bagdat şährin – ap,
Reý ülkesin dilnip, ýer harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Bentdäki “Mosuly” “agraplaryň”, ýagny bediun araplaryň (*çolde ýaşan araplaryň, çarwardar araplaryň*) harap etjekdigi hakynda maglumat berilýär. Onuň poetikasy ol hadysa haçan we nähili şekerde boljak diýlen ýaly sowallar barada anyk bir zat “pyşgyrman”, diňe Magtymgulynyň ylhamynda weliligiň alamatlarynyň bolandygyny mälim edýär. Şol maglumat hem biz üçin ýeterlidir!

09.07.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Şol ýerde belleşimiz ýaly, baş bentden ybarat “Bilbil nalasy” muhammesiň hiç bir bendinde kime bagyşlanandygy ady tutulyp aýdylman, emma birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladylýar. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekke, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Muhammet (s.a.w.) pygamberiň Allatagalanyň eradasy bilen ynsanyýete eden ýagşylygynyň we onuň mübäreke edebi keşbiniň janly şekil gazanmagyna aşakdaky bent saldamly goşandyny goşupdyr. Bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliyan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,

Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bentde ady geçýän ýer-ýurtlar düzüminiň bir bölegi hökmünde “**Mosul**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy şol goşantda özüniň hem, belli derejede, paýynyň bardygy bilen, tutuş goşgynyň hem bendiň many-mazmunynyň we çeper şahyranalygynyň ýüze çykmagy üçin özüniň wajyp bolandygyny äşgär edýär.

09.07.2021.

MUKATYL – Hezreti Aly bilen söweşen bir pälwanyň ady.

Magtymgulynyň “**Alydyr**” goşgusy barada öňde: (**seret**: HAÝBAR I; “Alydyr”) durlup geçildi. Şol ýerde aýdyşymyz ýaly, “Alydyr” goşguda berilýän şahyranalygyň sypatlandyrmalaryň we maglumatlaryň hemmesi birbada hyýaly (*mifiki*) hereketleriň beýany ýaly görünýär. Onuň şeýle görünmegi çeper umumylaşdyrmalar sebäpli bolsa gerek. Ýöne başga bir hususyýet hem ýok däl: hezreti Alynyň edebi keşbini dini düşünelere ýakyn durýan hereketler arkaly janlandyrmak meýli “Alydyr” diýen goşgynyň tutuş waka ýordumynda yşrazlara meňzeş alamatlara meňzäp göze ilýär. Bu ýagdaý, biziň pikirimizçe, türkmen nusgawy edebiýatynda däpleşen bir düzgüne öwrülipdir. Uzaga gidip oturmalyň, hut Magtymgulynyň özüniň dini-ylahy, sahat, gahrymançylyk äheňli goşgularynda, aýratyn-da, “Ak it”, “Çakyr kelle”, “Gökje kepderi” poemalarynda, Andalybyň “Baba röwşen”, “Zeýnelarap” dessanlarynda, nusgawy şahyrlaryň ählisinde diýen ýaly (*hasam Seyitnazar Seydiniň şygryýetinde*) äşgär görünýär. Bu äheň, elbetde, hezreti Alynyň yslam dininiň, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň ylahy sypatlarynyň halklaryň arasynda ýaýylymagynda we mekämleşmeginde bütin güýç-gaýratyny, ömrüni bagyşlan Şahymerdan (*mertleriň şasy*) bolandygyndan diýip ýordumlamak bolar. Hezreti Aly türkmen edebiýatynda beýan edilen sypatlary hak eden dört “Çaryýaryň” biridir.

Magtymgulynyň alty bentden ybarat “Alydyr” diýen goşgusynda iki sany ýer-ýurt (Haýbar dagy we, Käbe) ady orun alypdyr. Olaryň ikisi hakynda öňde seljerme-söhbet edildi. Häzir nobat atly Şahsa. Mukatylyň ýerleşen bendini okalyň:

Keş eýlediň dagy-daşy eleýip,
Gylyçlar gemirip, ganlar ýalalyyp,
Dogry gelip, Ahtam ganyn dileýip,
Mukatyyla gowga salan, Alydyr.

(“Alydyr”, II, 167 s.)

Bendiň umumy waka-mazmuny “Haýbar dagyndaky” bilen ugurdaş bolup, “Mukatyl” diýlen adam ady we onuň poetikasy hezreti Alynyň gahrymançylyk, batyrlyk, güýç-gaýratlylyk sypatlaryny nygtamak arkaly, türkmen halkynyň arasynda mertligiň alamaty (*simwoly*) we nusgasy bolan edebi keşbini dikeldýän zerurlyk hökmünde özüni görkezýär.

10.07.2021.

MUSANYŇ TURY (dagy) [طور موسى] – Musa ýol agtaryp, pelesañ kakyp ýören mahaly Tur dagy tarapdan görünýän bir oda gözi düşýär, şol ugra ýöreýär. Baryp görse, bir ajaýyp agaç, onuň şahalary äleme nur saçýar. Şol wagt: “Eý Musa, hen ýer ýüzündäki ynsanlaryň Hudaýydyryn” diýen ses eşidilýär. Şondan soň hezreti Musanyň pygamberligi başlaýar. Tur – Sina ýarym adasynda bir dagyň ady.

Magtymgulynyň “**Iki dünýäniň soltany**” atly goşgusy “**Bir peri**” diýen muhammes goşgusy ýaly kasyda äheňli eser bolup, bagyşlanan Şahsyna mahsus bolan sypatlary teswirlemek arkaly, haýsy Şahsa degişlidigini ilkinji bendinde şeýle mälim edýär: “Eý, ýaranlar, musulmanlar, Iki dünýäniň soltany. Rozy-ezelde ýaratdy, Resul jesedinde jany.” Bendiň ýüz tutma jümlesinden soňraky setirler goşgynyň “iki dünýäniň soltanyna” degişlidigini, Onuň “jesedindäki janyny” bolsa “rozy-ezelde” (*janly-jemendäniň döremedik wagty, diňe Allanyň bar döwri*) ýaradyldy. Şular ýaly “perdeli jümleler” arkaly soňraky bentler söhbetini dowam edýär. Ýöne “Bir peri” eserinden bir tapawutly tarapy – birinji bentde “Resul” diýlen at geçýär. Şonuň özem “Iki dünýäniň soltany” diýen kasydanyň Muhammet (s.a.w.) pygambere bagyşlanandygyny aýan edýär.

Bu goşgy barada ýene bir häsiýetli aýratynlygy bellemek gerek: kasyda baş bentden ybyrat, “goşuk” görnüşi, 8 bogunly, 4+4 säginmeli, hakyda kybap eser. Şu aýratynlyk, biziň pikirimizçe, dindarlardan öte, ilat köpçüligine niýetlenendigini alamatlandyrýar. Goşgynyň hiç bir bendinde Magtymgulynyň zamanasynyň adamlarynyň düşünmejek ýa-da kynçylyk çekjek adalgalary we ylahy düşüňjeleri aňladýan sözleriniň duş gelmeýendigi hem şony tassyklaýar.

Biziň meselämizi özünde saklaýan goşgynyň aşakdaky bendini okalyň:

Ýerde Musanyň Turundan,
Gökde behişdiň hüýründen,
Ýaratdy Resul nurundan,
Aý, Güni, Ýeri, asmany.

(“Iki dünýäniň soltany”, II, 160 s.)

Magtymgulynyň “Iki dünýäniň soltany” atly goşgusy diňe “Musanyň Turunda” diýlen ýer-ýurt adyny habarnama hökmünde getiripdir. Ol dag adynyň poetikasy bolsa, ozaly bilen, kitaply dört pygamberleriň ilkinjisi Musa pygamberiň adynyň agzalaryndygy, soňra bolsa, belki, ol dagyň dünýä meşhurlygy, göze ýakymlylygy bilen hezreti Resulullanyň edebi keşbiniň kemala gelmeginde çeperçilik serişdesi bolup gelýändigini bilen goşgynyň we onuň ýokardaky bendiniň derwaýyslygy bolup hyzmat edipdir diýip pikir edýäris.

11.07.2021.

MÜSÜR (Müsür Arap Respublikasy - MAR) [مصر] – Müsür Afrikanyň demirgazyk-gündogarynda; Aziýanyň günorta-günbatarynda, Nil derýasynyň aşak akymynda ýerleşýär. Bu ýurt günbatar da Liwiýa, günortada Sudan, demirgazyk-gündogarda Ýsraýyl bilen serhetleşýär. Müsür adamzat jemgyýetiniň iň gadymy ojaklarynyň biridir. Biziň eýýamymyzdan ön 4-nji müňýyllykda dürli taýpalaryň gatyşmagyndan müsür halky emele gelýär. Şol müňýyllyklaryň ortalarynda iki patyşalyk emele gelýär: demirgazykda Aşaky Müsür (merkezi Buto), günortada Ýokarky Müsür (merkezi Ierakonpol). Gadymy müsürlilerde ölen adamyň şahsyna ynanmak giňden ýaýrapdyr. Müsürlileriň ynançlaryna görä, kimiň jesedi bozulman saklansa, şol baky zowky-sa-

palara ýetýärmüş. Jesetleri mumyýalaşdyrmak adaty hem şondan gelip çykypdyr. Müsürlileriň (araplaryň) dilinde ýazylan in gadymy ýadygärlikler biziň eýýamymyzdan ön üçünji müňýyllyga gabat gelýär.

Müsüriň tebigaty: ýurt subtropik hem-de tropik giňliklerde ýerleşip, çöl we ýarym çöl agdyklyk edýär. In sowuk ýanwar aýy ýurduň demirgazygynda +11+12, gonortasynda +15+16 derejede; tomsuň iýul aýynda demirgazykda +25+26, günortada +30+34 derejede bolýar. Topragy bol hasylly.

Müsüriň uly şäherleri – Kair, Aleksandriýa, Giza, Port-Said, Suess.

Magtymgulynyň aýdyşyk-goşguslary hakynda öňde (seret: DAGYSTAN [داغستان], “Adam ata bilen duşdy”), “**Adam ata bilen duşdy**” diýen goşgy barada (seret: HAÝBAR II [خبير], “Adam ata bilen duşdy”) seljerme-söhbet edildi. Şol ýerde belleýşimiz ýaly. “Adam ata bilen duşdy” diýen aýdyşyk Azady ahunyň synagyndan Magtymgulynyň abraý bilen geçendigini habar berýär. Ol soraglar we jogaplar bilimimizi, düýgy-düşünjämizi kämilleşdirmegiň serişdesi bolup hyzmat etjekdigine şübhe ýok, ýöne biziň maksadymyzyň we gerimiziziň çäklidigi sebäpli, häzir diňe “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy barada aýtmagy niýet edinýäris. Ol ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bentleri okalyň:

– Azady aýdyýar ýetmiş,
Nedir bu dünýäni tutmuş,
Haýsy pygamberdir ýitmiş,
Nirde gardaşna ugraşdy?

– Magtymguly aýdar ýetmiş,
Yklymdyr dünýäni tutmuş,
Ýusup pygamberdir ýitmiş,
Müsürde ile ugraşdy.

(“Adam ata bilen duşdy”, I, 39 s.)

Bu sorag-jogap “Adam ata bilen duşdy” aýdyşyk goşgynyň jemleýji bentleri bolup gelýär. Onuň manysy aýdylanlary jemlemek ýaly many-mazmuny özünde saklaýan “Müsür” diýlen ülkäniň ähmýetini ýörite bellemeklik häsiýete eýedigini aňladýar. Jogap bentdäki “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa, biziň pikirimizçe, Magtymgulynyň sowadyny kemsiz çykandygyny nygtaýan ýagdaýa eýedigini bilen, özüniň bu aýdyşyk goşguda we onuň ýokarky bendinde wajypdygyny alamatlandyrýar.

12.07.2021.

Magtymgulynyň “**Mal ýagşy**” diýen goşgusynyň dörän döwründe ilat arasyna ýaýrap, neňsi meşhurlyk gazanandygy barada anyk gürrüň etmäge ýagdaýymyz ýok. Ýöne onuň geçen asyrdaky bagşy-sazandalaryň repertuaryna mäkäm ornaşandygyndan hasap tutup aýtsak, soňraky asyrlardaky ýaly şeýlekin giňişlige ýaran bolmasa-da, öz etrap-welaýat çäklerinde bilinip, tirme aýdymlar hataryna girip başlandygyny çen etmek mümkin. Üstesine-de, bu goşgynyň durmuş bolan mynasybetiniň örän berkdigi şol çen-çaklamanyň döremegine goşant bolup hyzmat edýär.

Magtymgulynyň “Mal ýagşy” diýen goşgusy anyk taryhylygy, ýagny belli bir döwri, çäkli zamanany aňlatman, ähli adamzat möçberindäki ählumumy taryhylyga eýe bolmagy bilen,

jemgyýetçilik durluşlaryň, zamananyň ýaşayyş-durmuş şertleriniň özgermegine dahyly bolmadyk, hemişe wajyp bolan ýagdaýlardan habarly edýär.

“Mal ýagşy” eseriniň ynsanlyk mertebäni we buýsanjy elden bermän ýaşamak diýlen ýaly wajyp meseläniň gözegçiliginde anyk hikmetli ýagdaýlary, ynsan gylygynyň oňaly we oňaysyz taraplaryny gapma-garşylykly (*kontras*) uslypda getirip, birgiden öwüt-nesihatlary öňe sürýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, olaryň her biri hakynda gürrüň etmek (*gürrüň edilmegi welin deraýys!*) mümkinçiligimiziň çäklidigini göz önüne tutup, akyldaryň käbir goşgulary babatda ulanan usulymyzy – bentlerden iki setiri mysal getirmek bilen çäklenmek usulymyzy “Mal ýagşy” babatda-da ulanmagy maksada laýyk görýäris:

Adam gadryn bilmän ýören adamdan,
Ondan ýene otlap ýören mal ýagşy.

Hudaýym saklasyn şerden, gahardan,
Minnetli aş ajy bolar zäherden.

Märekä barganda bijaý sözleme,
Söz sözleseň söz jaýyna sal ýagşy.

Bu dünýäde hemme baş gün myhmandyr,
Bir-biregiň gadryn ýene bil ýagşy.

Ýat illerde mysapyrlyk çekenden,
Ursa, sökse, horlasa-da il ýagşy.

Ýedi bentden ybarat “**Mal ýagşy**” atly goşgynyň iki bendinden mysal almadyk. Onuň öz sebäbi bar. Goşgynyň bendinden mysal getirilmedik üçünji topbagy tutuşlygyna göçürmeli boljak. Çünki onda biziň niýetimizdäki mesele – ýer-ýurt ady orun alypdyr. Ony okalyň:

Her kimiň özüne Müsürdir jaýy,
Ýadyndan çykmaýyr baýramy-toýy,
Jan saglygyň bolmaz hiç deňi-taýy,
Agşam ýatyp, ertir şükrün kyl ýagşy.

(“Mal ýagşy”, I, 497 s.)

Ýokarky bentdäki “**Müsür**” ýurt ady babatda, takmynan, “Näme üçin başga ýurt däl-de, ala-böle Müsür goşga girizildikä?” diýlen sowalyň döremegi juda ähtimal. “Müsürli” setiri tek-rar okalyň: “Her kimiň özüne Müsürdir jaýy.” “Müsür” poetikasy, biziň düşünişimizçe, Müsür gürrüni edilýän döwürde ýokarda aýdyşymyz ýaly, ýurt subtropik hem-de tropik giňliklerde ýerleşen, gyşlary maýyl, tomuslary salkyn bir ulke bolandygy (*häzirem şeýledir*) sebäplidir. Ikinji bir sowal: “jaýy” diýlen söze haýsy manyda düşünmeli?. Bu sözün manysyny poetika iki manyda-da kabul etmek mümkin dýip belleýär. Birinji – öz ojagyň, öý-öwzaryň; ikinji – ýaşayan mekanyň, ýurduň, Watanyň. Bu her kimiň özüçe kabul edişine görä, açyk mesele we garaýyş. “Müsür” ýer-ýurt ady we onuň poetikasyndan tutuş goşga, goşgynyň içindäki ýokarky bende many-mazmun hem çeper-şahyranalyk nukdaýdan ilkinji wajyplygyň biridir diýlen netije gelip çykýar.

Mysallara setirleri alynmadyk ikinji bir bent – şygryň jemleýji bendi tutuş ynsanlyk mer-tebäni ýitirmän ýaşamak baradaky hikmetleriň, öwüt-ündewleriň jemlemesi hyzmatyny berjaý edýändiginden öte, onda Magtymgulynyň adynyň saklaýandygyndan ötri, hem akyldaryň, hem döreden goşgusynyň hatyrasyna bendiň başyny bozman getirmegi makul bildik:

Magtymguly, sözlegil sen her bapdan,
Bu dünýä tutdurmaz, çüýrükdir düýpden.
Aňyrsy gelmeýen gury, bat gepden –
Ondan ki bir şuwlap öten ýel ýagşy.

12.07.2021.

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” diýen goşgusy barada öňde: (**seret:** DEKEN [دکن], “Yn-san ýaratdy” we HINDISTAN [هندوستان], “Ynsan ýaratdy”) durlup geçildi. Şol ýerde aýdyşymyz ýaly, “Ynsan ýaratdy” Allatagala barada şahyrana söhbet edýär. Allatagalanyň gudraty barada gürrüň etmeli bolsa, dokuz sany ýer-ýurt atlarynyň hatarynda, Magtymguly ylhamynyň “Müsür-de” dile getirmegi öz-özünden düşnükli bolan häsiýete geçipdir, şygryýetiň uslyp özboluşlylygynyň bir alamatyna öwrülipdir. “Müsür” diýlen ýer-ýurt adyna özünde orun beren bendi okalyň:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

Bentdäki “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Ynsan ýaratdynyň” waka ýor-dumyna goşandyny goşmagyndan öte, özüniň oturan bendindäki meşhur ýer-ýurtlara “egin deňläp”, Allatagalanyň keramatyny tassyklamak bilen bir wagtda, Magtymgulynyň özüne bolan garaýşyndan habar bermek borjuna-da berjaý edipdir.

13.07.2021.

Magtymgulynyň “**Söymüşem seni**” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret:** ETREK [اکرت], “Söymüşem seni”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, goşgy tutuşlygyna Muham-met (s.a.w.) pygamberiň mertebesine bagyşlanan şahyrana söhbet. Başky iki setiri kasydanyň Muhammet pygambere bagyşlanandygyny habar bermek bilen başlaýar: “Ýa habyp (*dost, ýar*), Hak Resuly sen, Çyn jandan söymüşem seni.” Goşgynyň dowamynda bir giden aşyk-magşuklar timsaly meňzetme edilip getirilýär. Ol aşyk-magşuklar özaralarynda **iki topara** bölünýär.

Birinji dünýewi topar: “Mejnun Leyli perizady Söýen dek söymüşem seni.”, “Aşyk Perhat ol Şirini Söýen dek söymüşem seni.”, “Seýpelmelek Mahjemaýly Söýen dek söymüşem seni.”, “Ýemende Warka Gülşany Söýen dek söymüşem seni.”, “Aşyk Nowruz, Gül-Ferhary Söýen dek söymüşem seni.”, “Bir-birini Wamyk, Uzra Söýen dek söymüşem seni.”, “Aryzda Ganbar Arzyny Söýen dek söymüşem seni.”, “Misli ol Tahyr Zöhräni Söýen dek söymüşem seni.”, “Aşyk Garyp Şasenemi Söýen dek söymüşem seni.”, “Aý Gün-u, Zemin asmany Söýen dek söymüşem seni.” – 10 sany. Biziň pikirimizçe, bu topar “Söymüşem seni” diýen goşgynyň ilat arasyna giň-den ýaýramagyna sebäp bolan bolsa gerek.

Ikinji dini-ylahy topar: “Derwüşler gadyr gijesin, Söýen dek söymüşem seni.”; “Misli Ybraýym Sarany Söýen dek söymüşem seni.”, “Misli Ýusup Züleýhany Söýen dek söymüşem

seni.” – 3 sany. Bu topar bolsa biziň näzirki meselämizi – ýer-ýurt adyny özünde saklaýar. Biziň meselämiz – “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Ýakup ýurt etdi Kengany,
Ogludyr Müsür soltany,
Misli Ýusup Züleýhany,
Söýen dek söýmüşem seni.

(“Söýmüşem seni”, II, 156 s.)

Nurmuhammet Andalybyň “Ýusup-Züleýha” dessanyndan daşgary, “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady türkmen halkynyň arasynda bolçulygyň we tebigy mylaýymlygyň alamaty (*simwoly*) hökmünde meşhurlygy bilen hem-de onuň poetikasy Ýusup pygamber barada maglumat berýärkä, tutuş goşgynyň we onuň içinden alnan bendiň many-mazmun bilen çeper şahyranalygyň bitewiligini kemala getirip, biri-beýlekisini şertlendirýän derwaýyslygy kemala getiripdir.

13.07.2021.

Magtymgulynyň “**Arap dilli söwdüгим**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Arap dilli, söwdüгим”) açyklama berildi. Şol ýerde aýdylyşy ýaly, “muhammes” diýlen goşgy görnüşiň “Köşk edebiyaty”, “Medrese edebiyaty” döwürlerde-de işledilendigi belli. Emma ol zamanlarda halk içinde ol diýen meşhurlyk gazanyp bilmändir. Bu päsgelçilik olaryň many-mazmunynda, wagyz-nesihatynda bolman, dil-uslyp parhlylygy ýüzünden döräpdir. Magtymguly öz wagtynda şol päsgelçilige sowatlylyk arkaly göz ýetiripmi ýa-da özakymlaýyn düşünişmi, ony kesgitli aýtmak kyn. Ýöne özakymlaýyn bolsa-da, şonuň aňrasynda ylham üşüginini saklanýandygy welin ikuçsuz. Şeýlelikde, akyldar “Arap dilli, söwdüгим” diýen goşgusyny döredip, hem ilat köpçüligine, hem şygryýetiň murabbag görnüşine bir ýerde edip boljak ýagşylyk bar bolsa, şony edipdir. Ony aşakdaky bent hem tassyklaýar. Bendi okalyň:

Magtymguly aýdar, älem bakyldy,
Pelek seni Müsre aldy, çekildi,
Puşman edip, aýagyňa ýykyldy,
Ady belli, arap dilli, söwdüгим,

(“Arap dilli, söwdüгим”, II, 166 s.)

Ýokarky bent meselämiz bilen dahylly närsäni – ýer-ýurt adyny özünde saklaýandygy bilen biziň üçin has ähmiýetlidir. Bentsäki “Pelek seni Müsre aldy, çekildi” diýlen setirdäki “Müsür” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Ýusup pygamberiň birgiden töhmet, jebir-jepalara döz gelip, ahyr-soňunda Pelegiň emri bilen, Müsüre barmaly bolandygyny habar berýär. “Müsür” poetikasy Pygamberiň şol ýere eltilenden soňraky ykbalyny üm-ýşarat edýär:

“X asyrdan başlap, tä XIV asyra çenli döredilen “Ýusup-Züleýha” atly eserleriň kyrkdan hem gowragynyň pars dilinde bolmagynyň bir sebäbi hem şondan gelip çykýar. Onuň bilen birlikde, “Ýusup-Züleýhanyň” türki dilli nusgalary hem giňden ýaýrap başlaýar.

...Kyrkdan hem gowrak türki dilli “Ýusup-Züleýha” atly eser döredilýär.”¹

Şol nusgalaryň içinde biz, okyjy üçin elýetirlisi hem elberişlisi söz ussady Nurmuhammet Andalybyň häzirkizaman dilimize in ýakyny “Ýusup-Züleýha” dessanydygyny “Müsüriniň” poetikasy belläp geçýär.

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1991, 13 s.

Şeýlelikde, “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş “Arap dilli söwdügam” goşgynyň hem-de onuň düzüm bölegi bolan ýokarky bendiň many-mazmunyny, çeper şahyrana-lygyny aňladýan mätäçlikdigini aýan edýär.

14.07.2021.

Magtymgulynyň “**Nury-iman eýledi**” atly eseri şygryýetiň gazal görnüşinde dörän eser bolup, özge gazallardan tapawutly tarapy bilen ünsi özüne çekýär. Biz gazal görnüşiniň hünärmeni däl, belki, şonuň üçin ol özge nusgalardan tapawutly görünýändir. Eýsem-de bolsa, nusgawy edebiyatymyza dörän gazallardan habarymyz bar. “Nury-iman eýledi” atly eseriň görwürminiň uçursyz giňligi we beýany bize tapawutly tarapy bolup görünýär: adaç, gazal baş, ýedi, on bir beýitli bolmak bilen çäklenýär. Uzaga gidip oturman, ony Magtymgulynyň öz döreden “Dillerde guýa”, “Bola almaň basyr”, “Gördüm-ä”, “Derýaýy-hal”, “Roýy-syýadan gaýry” ýaly gazallary arkaly tassyklamak mümkin. Üstesine-de, gazal görnüşiniň dili “Medrese uslybynda”, ony mysal getirilen eserleriň ady hem, belli derejede, ýañzydýar. Magtymgulynyň “Nury-iman eýledi” atly gazaly 33 beýtden ybarat bolmagy bilen, özüni özgelerden parhly görkezýär. Bu – bir. Ikinjiden, beýan edilýän wakalar wagt we giňişlik nukdaýdan özgelerden üzül-kesil tapawutlanýar: Adam atanyň döremeginden-de öňki eýýamlardan başlaýan ýordum şu günlere çenli uzaýar. Üçünjiden, edebiyat nazaryýetiniň öwreşiňe görä, çeper eser mazmun we görnüşiniň (*formanyň*) biri-birine kybap birligi netijesinde hasyl bolýar. Şu jähetden garanymyza “Nury-iman eýledi” atly gazalyň mazmun we görnüş birligi alamatlarynyň biri – umumylaşdyryjy jümleler sähelçe bolup, anyk maglumatlaryň aglaba beýanata eýe bolmagy bilen ünsi özüne çekýär. Mysal üçin, birnäçe pygamberleriň ömür ýolundaky ähmiýetli pursatlary, şolaryň arasynda biziň meselämize dahylyly bolan hezreti Ýusup pygamber baradaky hekaýaty beýan edýär. Ol beýtleri okaýarys:

Hezreti Ýakubyň könlün pyrakyň ody bilen,
Kyrk ýyl zar ýygladyban, beýtil-ahzan eýledi.

Ýusup Syddyk niçe ýyl zähmeti-zyndan çekip,
Akybet berdi nejaty Müsürde han eýledi.

(“Nury-iman eýledi”, II, 237 s.)

Hezreti Ýusup pygamberiň ömür ýolunda ähmiýetli pursatlaryň biri – “Akybet berdi nejaty Müsürde han eýledi.” “Müsür” diýlen ýurt ady we onuň poetikasy “Arap dilli, söwdügam” atly goşga ýakyn şahyrana maglumaty berjaý edýär.

Şeýlelikde, “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş “Nury-iman eýledi”, diýlen goşgynyň hem-de onuň içinde ýer alan ýokarky bendiň many-mazmunynyň hem çeper şahyrana-lygynyň mätäçligidigini mälim edýän çeperçilik serişdesi hökmünde özüni görkezýär.

14.07.2021.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” hem HINDISTAN, [هندوستان], “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi. Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş ýer-ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nukdaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ölkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgynyň şygryýet sungatynyň eseridigini unutmak bolmaz. Şoňa görä, her ýerden bir mysal getirmek tärini ulanandygyny göz önüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bel-

lemeli hususýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn (*şunuň özi jugrafiýalar üçin gymmatly edebi maglumat*) ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälim bolan atlardygyny aýdyp bileris. In bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

Üç müň üç ýüz agaç ähli-yslamdyr,
Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr,
Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu maglumatlar öz-özlügindäki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowatlygy kem bolan köpçülik üçin juda derwaýys bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Müsür” ady we poetikasy goşgynyň we onda getirilen bendiň umumy many-mazmun akymyny hem-de çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmege özüne borç diýip bilenligi bilen ähmiýetlidir.

15.07.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Baş bentden ybarat muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygyny adyny tutman, emma Ondan başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” sözleri arkaly aňladýar diýlip belenildi. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekke, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jäheden şular ýaly täsin, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr. Şonuň anyk mysalyny “Bilbil nalasy” atly muhammesden hem görüp bileris:

Mekgeden keşt eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Ysphyana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bu bentde duş gelyän “Müsür” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, Magtymguly şygryýetiniň ýokary derejedäki ussatlygyny, şonuň ýaly-da, goşgynyň we onuň düzüm bölegi bolan ýokarky bendiň şahyranalygynyň many-mazmunyna kybapdygyny aňladýan çeper serişdelik borjy ýerine ýetirýär.

15.07.2021.

Magtymgulynyň “**Dolup ötdi**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Dolup ötdi”) deňeşdirme söhbet edildi. Şol ýerde “Dolup ötdi” altylamanyň akgyňlylygy, çeperçilik derejesi medrese uslybyna has bolan alamatlara görä – habar berijilik, gönümellik, şahyranana şekillere, bezeglere uly ähmiýet berilmezlik, haýsydyr bir duýgy-düşünjäni, öwüt-ün-

dewi “subut etmegiň” aladasyny özüniň borjy hasap etmedik özboluşly eserdigi hakynda aýdyldy. Ýöne bu sadalyk eserleriň öňe sürýän taglym-taglymatlarynyň we meselesiniň sadalygyny aňlatmaýar. Onuň arkasynda uly ussatlygyň saklanýandygyndan habar berýär. Onuň görnetin mysaly bolup aşakdaky bent hyzmat edip biler. Bendi okalyň:

Bir niçeleriň aşyga, gör, awy gatyldy,
Takdyr ezel kätibe neden beýle ýazyldy,
Mansur: “Enel Hak!” diýip, gör, ol dara asyldy,
Magryp şahynyň gyzy bu Kengana çatyldy,
Ýusuby gul diýdiler, görüň, kanda satyldy,
Ahyrda, görüň, Müsürde soltan bolup ötdi.

(“Dolup ötdi”, II, 308 s.)

Göräýmäge, ýokarky bent ruhy-eşret jümlelerden, çeperçlik serişdesiniň in kämil we gysga görnüşi bolan metonimiýa, sinekdoha ýaly troplardan mahrum ýaly. Onuň düýpgöter beýle däl-digini: “Magryp şahynyň gyzy bu Kengana çatyldy, Ýusuby gul diýdiler, görüň, kanda satyldy, Ahyrda, görüň, Müsürde soltan bolup ötdi.” diýen üç setiri tassyklaýar. Şu setirlerdäki “Kengan” diýlen ýer-ýurt ady bilen birlikde, “**Müsür**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy sinekdohalyk sypaty arkaly, hezreti Ýusup pygamberin ömür ýolunyň gylla ýaryny aňlatmak bilen birlikde, özüniň tutuş “Dolup ötdi” goşgudaky, şonuň ýaly-da, ýerleşen bendindäki möhümligini we ähmiýetini aşgär edýär.

16. 07. 2021.

Magtymgulynyň “**Atly ýaranlar**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: KENGAN (Ken a:n) [کنعان], “Atly ýaranlar”) söhbet edildi. Şol ýerde “Ýusup-Züleyha” hekaýatynyň pars dilinde kyrkdan gowrak, şonuň ýaly-da, türki dillerde hem kyrkdan gowrak nusgasy döredilipdir. Magtymgulynyň halk içindäki rowaýat-gürrüňleriň daşyndan, ýazga geçen şonça mukdardaky nusgalaryň köpüsi diýip bolmasa-da, birnäçesi bilen içgin tanyş bolandygyny aýdyp boljakdygy belenildi.

Magtymgulynyň “Atly, ýaranlar” atly çaklaň poemasy “Ýusup-Züleyha” waka ýordumynyň ýazuwly edebiýatdaky şöhlelenmesine degerli goşant bolup, edebiýat taryhynda öz mynasyp ornuny eýeläpdir.

Bu çaklaň poemada öňi-soňy üç sany ýer-ýurduň ady geçýär. Şu pursatdaky borjumyz bolup duran “Müsür” diýen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýan bentleri okalyň:

Bir kerwen geleýdi Müsürden Şama,
Nägehhan geldiler uşbu makama,
Beşir, Beşer atly iki gulama,
Birgip gowalaryn tartdy, ýaranlar.

Ýusup tagta münüp, patşa boldular,
Tamam Müsür halkyn satyn aldylar,
Agalary gelip, tagzym kyldylar,
Külli günälerin ötdi, ýaranlar.

(“Atly, ýaranlar, poema”, II, 336 s.)

Mysallaryň birinji bendinden görnüşine görä, “Müsür” diýlen ýurt we onuň poetikasy Şama barýan kerweniň hezreti Ýusup pygamberiň ömür ýolunuň ikinji kysymynyň başlangyjyny aňlatsa; ikinji bentedäki poetikasy Onuň tutuş Müsür ýurduna patyşa bolandygyny, agalarynyň gelip tagzym kylandygyny, ýagny soňlamasy baradaky şahyrana hakykaty beýan edýär. Şol hakykat bolsa durmuş wakalaryň beýanynda merkezi närsä bolup durýandygyny äşgär etmek bilen, “Atly, ýaranlar” poemasyň bütin waka ýordumyna öz goşandyny goşmagyndan öte, bendiň çeperçiligini gurnaýan serişdeleriň biri bolmak we hekaýatyň belli pursatyndaky hereketleri anyk mälim etmek ýaly hyzmatlary arkaly, “Müsür” diýlen ýer ady hem tüýs oturmaly ornunda oturan ýer-ýurt ady ekeni diýdirýän pikiri kemala getirýär.

17.07.2021.

N

NAÝBADAÝ [نایدی] – Soňudagyndaky bir geçelgäniň ady.

Magtymgulynyň “**Soňudagy**” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret:** GYZYLBAÝYR [قرل باير], “Soňudagy”) gürrüň edildi. Şol ýerde Magtymguly ussadyň kalbynda besleýän il-güne hormat-sylagyny, toprak babatdaky mähir-muhabbetini, Watana söýgüsini özüne siňdiren eserleriniň biriniň “Soňudagy” diýen goşgusydygy bellendirildi. Bu eser oguz-türkmenleriniň gadymýetden bäri dowam etdirip gelen sekiz bogunly “goşuk” görnüşinde, äheňli okalmaga uýgunlygy, aýdym-saz sungatynyň özboluşly sypatlaryna ýakyn durýandygyndan ötri, aýdyma öwrülipdir. Bu – şygryň özüne mahsus ählumumy tarapy. Ikinji tarapyny, jümleleriniň halky uslypda gurnalmagy, ulanylan sözleriň janly gepleşiğe juda ýakyndygy alamatlandyrýar. Baş bentli suwara goşgynyň hiç bir setiriniň alynma sözlere ýüz tutmandygy hem ähmiýetli maglumatlaryň biridigi hakynda-da maglumat berildi. Eseriň şeýlekin halky häsiýetde bolmagynyň in esasy sebäbi-de many-mazmunyň, duýgy-düşünjäniň ussat ylham eýlenen poetika arkaly, diňleýjileri, okyjylary bada-bat özüne imrendirip bilmek ukybydyr. XVIII asyrdan diňe etrap, welaýat çäginde belli bolan dört sany ýer-ýurt ady Magtymgulynyň “Soňudagy” diýen goşgusyň arkasyndan soňraky döwürlerde tutuş türkmen topragynyň giňişligine ýaýrapdyr, häzirki zamanda bolsa dünýä yüzüniň çäklerine aralaşdy. Şolaryň biri-de “**Naýbadaý**” diýen geçelge ady. Onuň ýerleşen bendini okalyň:

Dürli-dümen otuň biter,
Her deräň bir ile ýeter,
Hatarlansyp kerwen öter.
Naýbadaýdyr ýoluň seniň.

(“Soňudagy”, I, 234 s.)

Ýokarky bendiň şahyrana teswirinden belli bolşy ýaly, “Naýbadaý” diýlen geçelgäniň poetikasy özüniň ýer-ýurt derejedäki durmuşy derwaýyslykdadygyny yşarat edýändiginden daşgary, tutuş goşgynyň we oňa dahylly bolan ýokarky bendiň gözelligine gözelligi goşýan şahyrana serişde bolmaklyk hyzmaty bilen göze yssy görünýär.

“Naýbadaý” ýer ady diňe “Soňudagy” goşgusynda duş gelýär.

17.07.2021.

NEJEP (نجف) – Yrak döwletindäki şäherleriň biri. Frat (Ýewfrat) derasynyň günbatar tarapynda ýerleşýär. Dini ylmylaryň möhüm merkezleriniň biri diýlip bilinýär. Hezreti Alynyň (r.a.) gubyry şol ýerde.

Magtymgulynyň “**Ýar senden**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DYMAŞK [دمشق], “Ýar senden”) seljerme-söhbət edildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, bu goşgy, bir seretseň, dünýewi aşyk-magşuklyk hakynda, ýene bir seretseň, dini-ylahy aşyklykdan söhbət edýän ýaly. Şygryň many-mazmuny, poetikasynyň sungatlyk sypatlary, dini Şahslar, düşüňjeler, in bärkisi gozgaýan meselesi babatda-da ýagdaý şeýledir. Hatda, “Ýar senden” diýen goşgynyň: “Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” refren setiri arkaly takykklamak hem kyn. Refren setirindäki “Ýa, Rep” diýlen söz düzümi baş bentde ýüzlenme hukukly “ýüz tutma söz”, soňraky dörd bentde bolsa mazmun akymyna dahyly bolmadyk, özbaşdak “giriş söz” (“*Eý, Allahym*” diýlen ýaly) hyzmatyny berjaý edýär. Beýle diýildigi goşga dini nukdaýdan çemeleşmek isleýänlere-de ýol açyk, ony aşyk-magşuklyk diýip kabul edýänleriň hem garaýyşlary telek dälidir diýmekdir.

Goşguda biziň meselämizi özünde saklaýan “Nejep” diýlen ýer-ýurt ady babatda näme aýdyp bileriç? Ol şähre orun beren bendi okalyň, soňra jogap bermäge synanyşarys:

Ispendiýar gözi Rüstem Zalynda,
Şam, Nejepde, Mekke, Dymaşk ilinde,
Arzy-Karsda, Kerbelanyň çölünde,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.

(“**Ýar senden**”, I, 217 s.)

Bu bent meseläni takykklamak gatançlylygyndan öte, “Nejep” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýandygy sebäpli, biziň üçin has ähmiýetlidir. “Nejep” ýer-ýurt adynyň poetikasy Şam, Mekke, Dymaşk, Arzy-Kars, Kerbela ýaly taryhy ýer-ýurtlaryň hatarynda durmak bilen, şygryň many-mazmunyna, taglym-meselesine deň-derejede gatnaşykdaýygyny mälim edýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, onuň “aşyklyk meselä” gatnaşygyny kesgitlemekligi her kimiň özüne galdyrýarys.

Biziň belläp biljek zadymyz – “Nejep” diýlen ýer-ýurt ady diňe “Ýar senden” diýlen goşga gatnaşmagy üçin getirilipdir. Bu bolsa Nejebiň Magtymgulynyň şygryýeti arkaly, tutuş türkmen jemgyýetçiliginde, şol bir wagtda türki kowumly milletlerde-de, belki, özge dini-yktykatly halklarda hem bilinmegine ýol açylmak diýmekdir.

17.07.2021.

NEŽD DAGY [نجد داغی] – Saud Arabystanda bolan bir dagyň ady. Nurmuhamet Andalyp, “Leýli-Mejnun”: “Emma Mejnun bu gazalny okyp, nefir tartyp, joş urar erdi we bir tarapdan halaýyk enbuh-enbuh ýygylp, tomaşa kylmak üçin Nežd tagyga baryp, etrafyny alur erdiler we her nadere gazaly ki andan eşidip, ýat alur erdiler, sahypa, sahypa we depder kylyp okyp erdiler.

Elgaraz, kem-kem Mejnunnyň şöhraty afak alemge ýaýyldy we anyň yşky eser kylyp, hemme aşyklar bähremend boldular.”¹

Magtymgulynyň “**Nežd dagy**” ýer-ýurt adyna orun beren goşgular toplumana girýän eserleriň her biri özbaşdak meseleli, many-mazmunly eserlerdigine garamazdan, ol dag ady aýdylýan pikirleriň çeper dellillendirmesi bolup gelýär. “Nežd dagy” olary bir ýere jemläpdir. Onuň has täsin tarapy şol goşgularyň hemmesinde ýeke-täk ýer-ýurt ady bolup gelýär. Bu maglumaty başgarak aňlatsak, baş goşgynyň başisi-de özge ýer-ýurtlara gabak galdyrman, agyz birligi bilen “**Nežd dagyny**” poetiki serişde edip alypdyr. Bu, belki, tötänlikdir. Biziň düşünişimizçe, bu hususyýet goşgularyň ruhy-howalasyňa laýyk ylhamyň kanunalaýyklygydyr. Biz düşünişimizçe, diýsek diýdik welin, düşüňän bolsaň, düşündir diýilse, iki elimizi galdyryp durubermeli. Bu ýerde düşünmegi mümkin, düşündirmesi kyn bolan närsede däl, düşündirmesi mümkin däl mesele orta çykýar. Magtymgulynyň özüniň danalyk sözlerine özi düşünmän aýdan (“Aklym kesmeý – tana² bolup galyp men.”) bolsa, bizden näme tama edilsin?! Eýsem-de bolsa, nämede-de bolsa bir zatlar aýtmaly bolsak, aň edip gazanyp bolmajak ol “Danalyk” Hakdan inen ylahy ylhamyň närsesidir. Ýagdaý şeýle bolansoň, her “Nežd dagy” hakynda aýry-aýrylykda, öz ýerinde – öz gelýän goşgusynda gürrüň etmeli bolar.

Tertip boýunça şolaryň başyny “**Jany bolmasa**” diýen goşgusy başlaýar. Goşgy alty bentden düzülip, onuň her bendinde ynsan mertebesi, gylyk-häsiýet parhlylygy ýaly hemişelik meseleleriň iki sanysy durmuşy ýagdaýlaryň takyk mysallary arkaly suratlandyrylýar. Olar barada doly gürrüň etmek diýmek goşgyny tutuşlygyna okamaly diýmek bilen deňdir. Şoňa görä, maglumat bolsun üçin, her bentden iki setire ýüzlenmek bilen çäklenýäris: “Gara dagdan gymmat gaçar, Sili, dumany bolmasa.”, “Ykbal galmaz, döwlet göçer, Iliň azany bolmasa.”, “Badam gabak, gözəl syrat, Pisdir, kemany bolmasa.”, “Her bir ýigit öýde handyr, Namart — başarmaz, zenandyr.”, “Gymmat olmaz ýüzde hallar, Köýen Mejnuny bolmasa.”

Ýokarky mysallar goşgynyň baş bendinden getirildi. Altynji bent bolsa özünde “Nežd dagyny” ýerleşdireni üçin, tutuşlygyna almagy makul bildik:

Magtymguly, gaýra ýaşar,
Mejnundyr, Nežd daga aşar,
Uly iller dagar, çaşar,
Mert ärden hany bolmasa.

(“Jany bolmasa”, I, 321 s.)

Biziň meselämiz “Nežd dagy” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş goşgynyň hikmetleri, pelsepewi jemlemeleri bilen mantyklaýyn sazlaşykly gatnaşygy “bolmasa” diýen refren söz arkaly gurnamagyndan öte, Magtymgulynyň belli bir ýaşa barandygyna garamazdan kalbyndaky “mejnunlyk yşkyň” öçügsilenmändigini, häzerem ýigrimi ýaşyň yhlasyna gaplanyp, magşçgynyň gözüniň düşýän ýerlerinde gezmekden teselli arýandygyny juda inçelik bilen aýan edýär.

“Nežd dagynyň” jemleýji bentde orun almagynyň nygtaýjylyk häsiýetdedigini onuň poetikasy yşarat edýär. Diýmek, “Nežd dagy” goşgynyň ilkinji derwaýyslyklarynyň biridir.

18.07.2021.

¹ Nurmuhammet Andalyp. Dessanlar. Aşgabat, “Türkmenistan”, 1991, 56 s.

² Bu ýerde göçme (ters) manyda “tanaýan, bilýän”, ýagny “dana” diýilmekçi bolýan bolsa gerek.

Magtymgulynyň “**Illerden** aýlandy” at berlen goşgusy hem “Jany bolmasa” ýaly ynsan mertebesi hakynda söhbet edýär. Iki goşgyny biri-birine ýakyn edip görkezýän alamatlardan biri – diliniň suwara akgynlylygy we “goşuk” görnüşiniň ýokary kämillikde işledilişi diýip bile-
ris. Ýöne “Illerden aýlandy” goşgynyň “Jany bolmasadan” tapawutly poetikasy taryhy şertleriň kemala getiren ýagdaýlaryna we ylmy terjimehal maglumatlara agram berip söhbet etmegidir. Olaryň her biri hakynda giňişleýin gürrüň edilse, peýdaly boljakdygy belli, emma biziň niýet edi-
nen meselämiziň mümkinçiliginiň darlygy sebäpli, “Jany bolmasa” babatda ulanan usulymyzdan peýdalanyp, sözüimizi gysga kesmeli bolýarys. Emma “Illerden aýlandy” goşgynyň hem öz göw-
ni bar, şonuň üçin, her bendinden iki setiri okamaklygy teklipe edýäris:

Dostlar, pelek beren döwlet,
Biziň illerden aýlandy.

Ýar gizleýip, göz ujuny,
Näz eýleýip, ol dolandy.

Bakyň, ýaran, dury suwlar,
Pelek bakyp, gör, bulandy.

Näzli ýarym seýkin basyp,
Leyli, Şirin dek sallandy.

Asal mekany zybandan,
Kimseleriň mähri gandy?

Kylsam janym ýar gurbany,
Onsuz neýlesin jahany?

Daýym, neýleý, külpet bilen,
Merdana syratym syndy.

Aryp ähli bolup wepat,
Pany jezasyndan dyndy.

Kimseler mal diýip çapyp,
Haram hysy mal gazandy.

Namys üçin gartaşan ar,
Ýigdelipdir, gör, daýandy.

Magtymguly, ýar şamary
Owsun urup, köp towlandy.

Ýokarda on iki bentli goşgynyň on bir bendinden mysal getirdik. On ikinji bent bolsa biziň gozgaýan meselämizi özünde saklandygy sebäpli, ony doly okaýarys:

Bir humary gola alsak,
Aýyrarlar hemra bolsak,
Nežd dagyna çykar bolsak,
Bizlere Mejnun gargyndy.

(“Illerden aýlandy”, I, 360 s.)

Ýokarky bentedäki “**Nežd dagy**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş goşgynyň beýan edýän taryhy ýagdaýlary baradaky habarlary üm-yşarat etmeginden daşgary, Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna degişli maglumatlary, aýratyn-da, belli bir ýaşa barandygyna garamazdan, kalbyndaky “mejnunlyk yşkyň” häzirem ýigrimi ýaşyň ýalyny bilen alawlanýandygyny, emma ol alawyň henizem bolsa, şöhlesiniň öçügsidigine Mejnunuň igenç bilen gatyrganýandygyny kalbyňy paralap barýan näzik, medeni inçelik bilen äşgär edýär.

19.07.2021.

Magtymgulynyň “**Galyp men**” diýen goşgusy-da “Nežd dagyna” örklenen eserleriniň biri bolup, belli derejede, ýokarky iki goşgy bilen, hususan-da, “Illerden aýlandy” bilen birnäçe ugurdaş taraplarynyň, meselem, aşyk-magşuklyk, ylmy terjimala degişli habarlar babatdaky mesele, çeper diliniň gepleşik binýatlylygy bilen birlikde, birnäçe görnetin pahlylyklar arkaly tapawutly eserdigini ykrar etdirýär. Şolaryň käbiri hakynda aýtsak, ozaly bilen, “Galyp meniň” bogunlary 6+5 säginmeli, murapbag görnüşdedigini (*soňraky “Nejd dagly” iki goşgy hem bu göreldäni eýerýär*) bellemeli, esasan-da, beýan edilýän duýgy-düşünjeleriň ussadyň adyna wekilçilik edýän duýguly gahrymana gönüden-göni baglylygy, üstesine-de, yşky duýgulara has içgin baglylygy oraşan orta çykýar. Murapbag goşgynyň şol akabany saýlap alandygyny başlangyç bent:

Jahyllygyň joşy çykdy başymdan,
Men ol joşdan haly bolup galyp men.
Bir gama ulaşdym, gitdim huşumdan,
Bu dert ile doly bolup galyp men. – diýip, üm-yşarat edýär.

Bu ýegana goşgynyň dowamyny okamaklygy her kimiň öz ygtyýaryna tabşyryp, öz meselämize – “Nejt dagy” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyna ýüzlenmegi niýet edinýäris. Ram edinen usulymyza görä, “Nejt dagyna” ýer beren bendi okaýarys:

Başym ýüz höwesde, köňlüm joşgunda,
Girdaba düşüp men däli daşgynda,
Nejt dagynda gezen Mejnun yşkynda,
Ýanar otly Leýli bolup galyp men.

(“Galyp men”, I, 475 s.)

Ýokarky bentedäki “Nejt dagy” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, başda “Nežd dagy” hakynda Nurmuhammet Andalybyň “Leýli-Mejnun” dessanyndan getirilen parçany ýatlatmak arkaly, duýguly gahrymanyň yşk-söwdasyna gatnaşygyna çeper meňzetmeklik hyzmatyny kössüz berjaý edýärkä, tutuş goşgynyň we onuň düzüm bölegi ýokarky bendiň özüne mätäçdigini mantyk üsti bilen aýan edýär.

19.07.2021.

Magtymgulynyň “**Päl galmaz**” diýen goşgusy ynsanyň ýaşaýşa, jümle-jahanyň tebigy gur-luşyna bolan gatnaşygyny çeper-pelpewi oýlanmalaryň kömegi bilen suratlandyrýar. Onuň poeti-ka akabasy şeýle bir özüne çekiji şahyranalykda bolup, hiç bir bendi, hiç bir setiri gulagyň duşun-dan geçirmek mümkin däl, olaryň her biri ömrüň manysy hakynda çuňňur oýlanmaga mejbur edýär. Umumy şahyranalykda poetikanyň beýanatyndaky ynsan we ýaşaýyş gatnaşyklary-da beýan etmedir, suratlandyrmalar ýoly bilen çäklenmän, ol mizemez hakykatyň aňa jaýdar ornaşanmagy üçin anyk timsaly maglumatlar arkaly “perçinlendirilýär”. Ol timsaly serişdeler iki görnüşde – biri daşky tebigatyň närseleri, beýlekisi ynsan ymmatynyň wekilleridir. Tebigat timsaly serişdä bir nusga: “Tartar baryn zemin ýuwdar, uýalmaz, Ne dagda gar, jülgesinde gül galmaz.” Ynsany timsallyk serişdä bir mysal: “Gör, Isgender, Jemşit düşdi toruna, Süleýman wepatdyr, Rüstem Zal galmaz.”

Biziň meselämizi şohlelendirýän bent bolsa ol serişdeleriň ikisini-de birara getirip şeýle diýýär:

Aklym pana ýetmez, halym zebundyr,
Nalyş – lukmam, al şerabym hut hundyr,
Umman Jeýhun yşka ýanan Mejnundyr,
Ne Nežd dagy, ne Leýlisi, sal galmaz.

(“Päl galmaz”, II, 44 s.)

Bentde orun alan “**Nežd dagy**” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy daşky tebigat närsesi bolmak bilen, Leýli we Mejnun ýaly içki timsaly wekiller bilen mantyklaýyn baglanyşygy ke-mala getirip, onuň poetikasy tutuş goşgynyň we ondan mysal alnan bendiň umumy many-maz-munyň açylmagynyň, şahyranalygynyň kämil derejelere ulaşmagynyň mejbury şerti bolup, “Nežd gadynyň” hyzmat edýändigini alamatlandyrýar.

Gurbanlygyň birinji güni – 20.07.2021.

Magtymgulynyň “**Gam öýünde galyp men**” diýen goşgusyny görnüş taýdan-da, belli de-rejede, gönügen meselesi jäheden-de ýokarda gürrüni edilen “Galyp men” diýlen goşgy bilen “gandüşer” garyndaşlykdaky eser atlandyrmak mümkin. Ony dört bentden ybarat goşgynyň üç bendiniň ylmy terjimehal maglumatlylygy, has takygy, ussadyň adyndan wekilçilik edýän duý-guly gahrymanyň: “Yşkyň ody girip çykyp gözümde, Küli bilen doly bolup galyp men.”, Tapa-nym harç etdim, soňun sanmadym, Yşk meýinden doly içdim, ganmadym” diýýän sözleri güwäçi bolup biler. Ony biziň meselämizi özüde saklaýan bent hem kemsiz tassyklaýar. Bendi okalyň:

Başym gamda galdy, huşum dargady,
Nežd dagyna çykdim, Mejnun gargady,
Diriler – mal, ölüler – jan sargady,
Başym çykmaz sargyt alyp galyp men.

(“Gam öýünde galyp men”, II, 48 s.)

Ýokarky bentde duş gelyän “Mejnun gargady” diýlen söz düzümi bolsa ýokarda gürrüni edilen “goşuk” goşgularyň hem “Gam öýünde galyp men” üçin “ýat-ýuwjak” eserler dældigin-den habar berýär. Üstesine-de, “**Nežd dagy**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy şol dagly baş goşgynyň başsine-de yşk-söwdasynyň mejnunlyk derejedediginiň (platonik) alamaty bo-lup gelyändigini bilen delillendirmek bolar. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Gam öýünde galyp men”

diýen goşgudaky “Nežd dagy” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş goşgynyň we ondan alnan ýokarky bendiň many-mazmunyň hem-de çeper şahyranalygynyň wajyp düzüm bölegi atlandyrmak mümkin. Şonuň bilen ýer-ýurtly gürrüňimizi tamamlasak hem bolardy welin, ýöne edebine ýagşy bilip, Magtymgulynyň we “Nežd dagly” goşgular toplumynyň hatyrasyna “Gam öýünde galyp men” diýen eseriň jemleýji bendini okamagy müwessa bildik:

Magtymguly, är ýagşysyn il tanar,
Aşy – dahan, söz ýagşysyn dil tanar,
Dony – göwre, ýeg zünnary bil tanar,
Aklym kesmeý — tana¹ bolup galyp men.

Biziň pikirimizçe, çykgyt berlen “tana” sözünde harp säwligi bolmaly. Hakykatdan-da, ol öz jaýynda oturan söz bolsa, Magtymgulynyň ýaşan welaýatynda we oňa ýakyn etraplarda “tana” diýlen at **şi**we adalgasy, ýagny ýerli gepeşik bolup, gözden-dilden gorasyn diýlip, çagalara dakylýan ýaýgyn atlaryň biridir: Tana, Tanabaý, Tanaýew... Onuň manysyny “Düşündirişli sözlük” şeýle düşündirýär:

“**TANA**[ta:na]–at, ýerlig.Göle.Gyzym-gyzymgyztana, Gyzymagelerýüztana(Hüwdüden).”²

Eger “**tana**” säwlik däl bolsa, Magtymgulynyň: “Aklym kesmeý — tana bolup galyp men” diýen sözlerini “Şunça ýaşa ýetip, näçe urunsam-da, göle ýaly mahluklygyma galypdyryn” diýlen şekildäki pespälliginden habar berýär diýip kabul etmeli bolarys. Emma biz “tana” diýlen sözde harp säwliginiň bolan bolmagynyň mümkindigi diýlen pikiriň tarapynda durýarys. Çünki Magtymgulynyň hem eserleri asyl nusda arkaly bize ulaşman, ir-giç tapawudy ýok, göçürme ýada dilden ýazylyp alnan golýazma nusgalardygy her kime mälim. Şoňa görä, biziň ynanjymyz “tana” hakyna seredeniňde, “dana” bolmaly. Bu pikir biziň islegimiz boýunça dörän garaýyş bolman, “Turgul” diýdidiler”, “Türkmen binasy”, “Enary bardyr”, “Harap eýlä”, “Bilmezmiň”, “Gördüm-ä”, “Iki dünýäniň soltany”, “Diwana geler”, Ötgül, Pyragy” ýaly goşgulary döreden usadynyň welilik hala eýe bolan akylidar bolandygy barada berýän habary we maslahaty ýüzünden kemala gelen ynançdyr.

Gurbanlygyň birinji günü – 20.07.2021.

Nil [نیل] – Demirgazyk-günbatar Afrikadaky dünýä belli derýanyň ady. Ol ýer ýüzünde iň uzyn derýalaryň biri. Uzynlygy ýedi müň kilometre ýakyn. Müsür ilatynyň ýaşaýşy, köp babatda, ir döwürlerden bäri Nile bagly bolany üçin, müsürliler ony mukaddes hasaplapdyrlar. Nilň adynyň ýedi müň ýyl ozalky ýazgylarda gabat gelýändigini bilermenler belleýär. Nil türkmen nusgawy edebiýatynda meşhur bolan ýer atlarynyň biridir.

Magtymgulynyň “**Döker bolduk ýaşymyz**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: GULZUM [قلزم], “Döker bolduk ýaşymyz”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde belleşimiz ýaly, Magtymgulynyň öz zamanasynda we ondan soňraky asyrdada ilat arasynda giňden ýaýran ýegana eserleriniň biri “Döker bolduk ýaşymyz” diýen goşgusydyr. Bu goşgynyň gozgaýan meselesi we onuň şahyrana beýanat-ýordumy, poetikasy zamanasynyň synpy-ýaşaýyş we harby-syýasy şertlerine görä, orta çykan umumy taryhylygyň şahyrana häsiýetnamasy hökmünde özüni ykrar etdirýär.

¹ Bu ýerde göçme (ters) manyda “tanaýan, bilýän”, ýagny “dana” diýilmekçi bolýan bolsa gerek.

² Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. II tom. Aşgabat, TDNG, 2016, 382 s.

Emele gelen bu ýowuz ýagdaýdan baş alyp çykmagyň gaýragoýulmasyz şerti **“Türkmenler baglasa bir ýere bili.”** diýlen taglymatdyr. Bu setir, şol bir wagtyň özünde, “jugrafiýa çäkliligi” diýlen düşünjäniň “Döker bolduk ýaşymyz” goşgy bilen çäklenmän, eýsem-de bolsa, onuň ötesinde duran akyldaryň tutuş döredijiligi babatdaky garaýyşlardan-da sylyp taşlaýar. Onuň şeýledigini “Türkmeniň”, “Türkmen binasy”, “Gözlär men” ýaly goşgular hem tassyklaýar. Şol derwaýys “bili bir ýere” baglap bolsa, diňe ersgin bolup barýan ýagylar däl, ondan has agyr goşunly zabun basybalyjylar-da, aslynda, adamzat tarapyndan gurnalan güýçler beýle-de dursun, hatda ynsana baş bermeýän tebigy güýçleriň türkmenlere kär edip bilmejekdigini bendiň – biziň meselämizi özünde saklaýan ikinji setiri mälim edýär. Bendi okalyň:

Türkmenler baglasa bir ýere bili,
Gurudar Gulzумы, derýaýy-Nili,
Teke, gökleň, ýomut, ýazыр, alili,
Bir patyşa gulluk etsek başimiz.

(“Döker bolduk ýaşymyz”, I, 19 s.)

Ýokarky gürrünlere sebäp bolan biziň häzirkі baş meselämiz – **“derýaýy-Nil”** diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy öz oturan bendi bilen birlikde, tutuş şygryň many-mazmunyny we çeperçiligini sergilemek bilen, özüniň şygыр sungatynyň iň belent tekjesinde ýerleşen şahyrana serişdeleriň biri hökmünde äşgär edýär. Şygryýetiň diline düşünýän her kimiň oňa “däl” diýmäge bogny ysmaz!

Gurbanlygyň ikinji güni, 21.07.2021.

Magtymgulynyň **“Kaýda sen?”** diýen muhammes goşgusy barada öňde (seret: JEÝHUN [جيحون], “Kaýda sen?”) durlup geçildi. Bu goşgy barada “Mekge” diýen ýer-ýurdy barada gürrüň edilende (seret: MEKGE [مكه], “Kaýda sen”) goşmaça maglumatlar hem berildi. Şol ýerde aýdylyp geçilen gürrüňlerden käbiriniň şu pursatda-da peýdaly boljagyny düşüniپ, olara ýüzlenýäris: Goşgynyň refren setirinde ýüz tutma bolup gelýän **“Walydam”** diýen söz köpleriň ünsüni özüne çekýär. **“Walydam”** diýen arap sözi bolup, ony “Sözlükleriň” biri: “Walid – ata”, başga biri: “Walit – ata-ene, ýene biri: “Walyda – eje, ene” diýip düşündirýär. Ýazylan ylmy işleriň, “Edebiýat taryhlarynyň”, okuw kitaplarynyň köpüsünde “walyd” “ata-ene” manysynda ulanylyp gelnensoň, “Magtymguly atasy Azady hakynda goşgy ýazypdyr, öz ejesi (*ýa-da enesi*) hakynda ýazmanmy?” diýlen ýaly sowallar okyjylar arasynda ýüze çykyp durýär, aýratyn-da, talyp ýaşlar köp gyzyklanýar. Bu gyzyklanmanyň jogaby takyk jogabyny mersiýäniň biziň meselämize-de orun tutan dokuzynjy bendi takyk jogap beripdyr. Bendi okalyň:

Ýyglar boldy dagy-daşlar ol rowany sil bilen,
Hak alnynda nalyş kylmyş Jeýhun bahry, Nil bilen,
Bag içinde ýesir bolmuş bilbil, bakyň, sünbül bilen,
Pederim Azady ýyglar ýomut, gökleň il bilen,
Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?

(“Kaýda sen?”, I, 53 s.)

Ol takyk jogap: “Pederim Azady ýyglar ýomut, gökleň il bilen, Walydam, Mekge-Medinäm, mähribanym, kaýda sen?” diýlen setirlerde oraşan görnüp, enäniň aradan çykan wagtynda

Döwletmämet Azadynyň aýatda diri bolandygyna güwä geçýär. Orazgül ýeňňäniň “ýurduny täzelemeginiň” hasraty ogly Magtymguly Pyragynyň adyndan wekilçilik edýän duýguly gahrymanyň kalbynda çeperçilik serişdeleriniň janlandyryma görnüşiniň kemala gelmeginden ötri, “Ýyglar boldy dagy-daşlar ol rowany sil bilen, Hak alnynda nalyş kylmyş Jeýhun bahry, Nil bilen” diýlen adatdan daşary tebigy hadysalar goşguda peýda bolýar. Şol ruhy ahwalyň ýürekgyýyjy duýguçylyk bilen şöhlenenmegine “Nil” diýlen meşhur derýa ady we onuň poetikasy tutuş mersiýä we onuň bir parçasý ýokarky bendiň many-mazmunyna we çeper şahyranalygyna özüniň degerli goşandyny goşupdyr diýlen netijä gelmek mümkin.

Gurbanlygyň ikinji güni, 21.07.2021.

Magtymgulynyň “Bar meniň” diýen muhammes goşgusy hakynda öňde (seret: HAZAR [خرز], “Bar meniň”) seljerme-gürrüň edildi. Şol erde Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna degişli maglumatlary özünde saklaýan “Bar meniň” diýen muhammes goşgusy özüniň belent howalasy, kä bentlerinde dini düşüňjeleri getirýändigini bilen birbada ylahy mazmunly eser ýaly görünýär diýlip bellenildi. Dogrudan-da, kakuwlarynyň belent howalaly bolmagy akyldaryň ylahy many-mazmunly eserleriniň köpüsine mahsus bolan uslypdyr. Dünýewi meseleli eserleriniň howalalasyň, galapyn, adaty-durmuşy äheňe eýlenendigi – bir tarapdan, ikinji tarapdan – bize mälim bolan eserleriniň az sanlysynyň muhammes görnüşdedigi şeýle pikiriň döremegine sebäp bolýan bolmagy-da mümkin. Eýsem-de bolsa, “Bar meniň” eseriniň içine aralaşdygyňça, dünýewi äheňiň güýjemeginden öte, akyldaryň şahsy durmuşy baradadygy, diňe ol hem däl, hatda yşk-söwda sebäpli ýüze çykan ruhy we maddy terjimehalydygy özüni oraşan aýan edýär. Onuň şeýledigini biziň meselämize özünde ýer beren bent hem, köp babatda, tassyklaýar. Bendi okalyň:

Görenleriň gözi doýmaz, görmegen arman çeker,

Roýuna maýyl bolup men, tütünim asman çykar,

Bagy içre bolsam hasyl, alnymdan reýhan çykar,

Zülpi-syýa käkilinden gözel zerefşan çykar,

Zerefşan dahyl imesdir, Nil – ummanym bar meniň.

(“Bar meniň”, I, 60 s.)

Belent howalaly duýgulara beslenen ýokarka bendiň çeper şahyranalygyny diýip düşündirmek bolmajak derejede çetin, emma oňa siňdirilen ylhamyň in ýokary tekjeden setirlere süzülip gaýdandygyny welin duýmak mümkin. Mysal üçin, “Zülpi-syýa käkilinden gözel zerefşan çykar, Zerefşan dahyl imesdir, Nil – ummanym bar meniň” diýen setirlerdäki “Roýuna maýyl bolnan” “naçaryň” “Zülpi-syýa käkili ” altyn öwüşginlidir, emma ol öwüşgin sepilen närese bolman, onuň özünden kemala gelen tebigylykdyr, ýöne ol “zerefşanam” meniň gözümme ilmez, meniň gözüm onuň tutuş durkunda, onuň özündedir, onuň özi bolsa maňa “Nil umman” ýaly hyruç berýär diýlen şekidäki zehiniň sungatyny duýmak mümkindir. Bentiň “Nil umman” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylham gorunyň baýlygyny yşarat etmeginden daşgary, hemişe kalbyny yşkyň tolkunlary bolup, joşa getirip duran yhlasyny göçme manyda suratlandyryp bilýänligi bilen tutuş goşgynyň we oňa dahylly bolan bendiň many-mazmunynyň we keşbe baý bolan çeperçiliginiň esasy şerti bolup hyzmat görkezýändigini mälim edýär.

Gurbanlygyň ikinji güni, 21.07.2021.

Magtymgulynyň “**Ysphyhanda tapylmaz**” diýen goşgusy-da “**Nil**” diýlen ýer-ýurt adyna orun bermek bilen, “Ýar bizim sary”, “Bar meniň” diýlen eserleriniň ruhuna kybap meselä

– yşk-sowdasyna bagyşlanypdyr. Bu şygrylaryň (we beýleki eserleriniň hem) mesele “birliги” Magtymgulynyň ýaşlyk ýyllarynda kalbyny eýelän dünýewi söýginiň goşgudan-goşga geçip, mukaddesleşendigidinden, ahyrky netijede, ylhamynyň bir çeşmesine öwrülip, öçmejek nura döndigidinden habar berýär. Şol nuruň şygrylara çalyňan şöhesi şeýle bir köp öwüşginli welin, biriniň-beýlekisinden şahyrana poetikasynyň tapawudy düýpli bolup, şol bir duýgy-düşünje barada şeýle dürlüligiň bolup biljekdiginiň göreldesini görkezýär. Şol görelde hem, biziň pikirimizçe, “Magtymguly mekdebini” döreden esaslaryň biri bolmak bilen birlikde, XIX asyr söz ussatlarymyza, başda Kemine, Zelili, Mollanepes, Mätäji we beýleki zehinlere nusga bolup, döredijiliginiň içinden okkessirim geçipdir. Ony diýsek, akyldar ussadyň ýer-ýurt atlaryny çeperçilik serişdesi – şahyrana poetikasy hökmünde ulanyp, şahyrana pikirlenmämize düýpli ornaşdyrmagy “Magtymguly mekdebiniň” bir “synpy” bolup, özünden soňkulara hyzmat edipdir. Şonuň anyk mysaly hökmünde “Yspyhanda tapylmaz” goşgynyň aşakdaky bendini okap bileris:

Gül roýuňa tartyp nikap, örtediň, zalym peri,
Görmedim sen deý gözeli ýortup gulman-beşeri,
Neýleý, yşkyň azm urup goýdy çykmaz eseri,
Syýa zülpüň tolkunar, belki, umman lemmeri,
Nili-Gulzum agtaryp, bir ummanda tapylmaz.

(“Yspyhanda tapylmaz”, I, 225 s.)

Mummesiniň ýokarky bendinde ýerleşen “Nili-Gulzum” (*Nil derýasy*) diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy başky üç setiri duýguly gahrymanyň (*ozaly bilen, şahyryň hut özüniň*) kalbynda dörän yşk-sowdasyna sebäp bolan magşugyň duçar eden ahwallaryny beýan edendigini şahyrana şekilde äşgär edenden soň, onuň “syýa zülpüniň” tolkunlaryny “umman lemmerleri” diýip bilýär, ol lemmerleriň “Nili-Gulzum” ýaly ägirt bir ummanda-da tapylmajagyny beýan etmek bilen, öz wezipesini tamamlayar.

Biz “Yspyhanda tapylmaz” diýen muhammes goşgynyň “Tapylmaz” diýlen esere bolan gatnaşygy hakynda kelam-agyz aýtmak isleýäris. “**Yspyhanda tapylmaz**” “Eý, seniň dek gül peri jümle jahanda tapylmaz” diýen jümle bilen başlaýar, “**Tapylmaz**” hem ilkinji setirinde: “Ýar, seniň dek gül peri jümle-jahanda tapylmaz” diýýär. “Yspyhanda tapylmaz” diýen goşguda 2 “Tapylmazda” bolsa 10 sany, ýer-ýurt ady duş gelýär. Şu maglumatlar “Yspyhanda tapylmaz” diýen muhammesiniň “Tapylmaz” atly juda göwrümlü we täsin görnüşli eseriň kemala gelmegine badalga bolup hyzmat edindigidinden habar berýär.

27.08.2021.

Magtymgulynyň “**Huşdan aýryldy**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** GULZUM [مزلق]), “Huşdan aýryldy”) giňişleýin gürrüň edildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň ýedi bentden düzülen “Huşdan aýryldy” diýen goşgusy özüniň şahyranalygy we poetiki “maňyz” bereketi bilen zamanasynyň ýaşayyş şertlerini köp jähetden takyk we peýda bolan durmuşy nysaklar arkaly janlandyryň galareýa (*şekil*) bolup göz önünde dikelýär. Şygra umumylykda alanynda, akyldaryň ýaşan zamanasyna berlen şahyrana kesgitleme bolup, taryh kitaplarymyzda ýazylan we ýazylmadyk taryhy şertler ýüzünden peýda bolan ýakymsyz hadysalaryň şygyr dilindäki taryhy häsiýetnamasy diýip bolar. Onuň şeýledigini biziň häzirki wezipämiz bolan “Nil” diýlen derýany özünde ýerleşdiren bent hem tassyklaýar. Bendi okalyň:

Akdy çeşmim ýaşy Gulzum, Nil bolup,
Ebtim agdy, galdym ile dil bolup,
Çille mesi garlar akdy sil bolup,
Gara daglar gara daşdan aýryldy.

(“Huşdan aýryldy”, I, 380 s.)

Bentde orun alan “**Nil**” diýlen derýa ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, çeper ulaltmalyk (giporbola) hyzmatyny berjaý edip, duýguly gahrymanyň duçar bolan ruhy ahwalynyň çekip-çydap bolmajak ýagdaýdadygyny şahyрана şekilde suratlandyrmagynyň daşyndan, dowamynda beýan edilýän ahwallar bilen mantyklaýyn baglanyşygy saklap, tebigat hadysasynyň çeper janlandyрма bolup, tutuş goşgynyň we onuň içinde ýer alan bendiň many-mazmunyny we şahyranalyk akabasyny gurnaýjy serişdeleriň biri bolup gelýär. Bu bolsa “Nil” diýen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň goşgudaky wajyplygyny aňladýan alamatdyr.

Gurbanlygynyň üçünji güni, 22.07.2021.

Magtymgulynyň “**Bolar sen**” diýen goşgusy murapbag görnüşli bolup, akgyňly okalýar. Onda düşünmesi kyn alynma sözler duş gelenok diýen ýaly. Bu şahyрана ýeňillik bolsa goşguda aýdylýan närselere sowatly-sowatsyz halk köpçüliginiň ählisiniň düşünişip, olar barada oýlanmagyny niýet edinendiginden habar berýär. Goşgynyň meselesinde her bir zadyň özüne mahsus belli bir çäginin bardygy, hatda ömürbaky şol bir durşuny saklajak ýaly bolup göränýän barlygynyň hem soňunyň gelýändigini baradaky şahyрана maglumatlary bermek arkaly, berlen ömri akylly-başly harjamaly, halal ýaşamaly, il-güne haýyrly işler bilen meşgul bolmaly diýlen şekildäki mantyklaýyn hikmetlere orun berilýär. Olaryň her biri hakynda ine-gana gürrüň edilse, peýdaly boljakdygy belli. Emma biziň mümkinçiligimiziň çäklidigi üçin, ýedi bentden ybarat goşgynyň baş bendinden iki setiri düşündirişsiz mysal getirmek bilen çäklenýäris:

Belent daglar, beýikligiňe buýsanma,
Güdazda suw bolan zer dek bolar sen.

Zalymlar hor bolar, galar aýakda,
Garyp, sen ýyglama, şir dek bolar sen.

Ýagşy bedew münen, hup mahbup guçan,
Bile eltipmidir bakyýa göçen.

Alymlara uýsaň, açylar gözüň,
Jahyllara uýsaň, kör dek bolar sen.

Isgender dek ýeriň ýüzüni alsaň,
Ýere ýegsan bolsaň, ýer dek bolar sen.

Mysallara dahylly edilmedik iki bendiň biri biziň meselämizi özünde saklaýandygynyndan ötri, ony şol durşuna alýarys:

Daglaryň arslany, babyr, peleňi,
Muş bile deň bolar pil, peşe jeňi,

Mejmegul-Bahreýniň, Niliň näheňi,
Gulagyna urlan har dek bolar sen.

(“Bolar sen”, I, 420 s.)

Ýokarky bentde ýaýraň ýönekeý sözlemiň “deň bolar” diýlen habary ikinji setiriň ortasynda getirilip, täsin bir şahyrana jümläni kemala getiripdir: “Daglaryň arslany, babyr, peleňi” “muş (syçan) bile” deň bolar, şonuň ýaly-da, “pil, peşe jeňi” hem (deň bolar). Başaranyň başyna döneýin diýäýmesek, diýere söz tapylanok. Bentde ýer alan “**Nil**” diýen derýa ady we onuň poetikasy bolsa ýokarky timsaly maglumatlaryň bolup biljek hakykatdygyny tassyklamak bilen, öz düzüminde saklaýan “akulanyň, kitiň, krokadiliň (*tymśah*)” hem “Gulagyna urlan har dek” boljakdygyna şaýatlyk edip, ýer ýüzündäki ähli barlygyň belli bir çäge görädigini (*otnositeldigini*) alamatlandyryan serişdedigini mälim edýär.

Mysallara dahylly edilmedik ikinji bir bent bolsa jemleýji bent bolup, ony Magtymgulynyň hatyrasyna başyny bozman almagy makul bildik:

Magtymguly, garap sözle daşyňy,
Jaýyn bilip sarp et bolsa aşyňy,
Kämil tapsaň, goý ýolunda başyňy,
Är ardynda gezseň, är dek bolar sen.

Gurbanlygyň üçünji güni, 22.07.2021.

Magtymgulynyň “**Eneray bardyr**” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret: BULGAR**; “Enary bardyr” we ÇYN-MAÇYN; “Enary bardyr”.) seljerme berildi. Şol ýerde Magtymguly şygryýetiniň müň-de bir uslyp täsinlikleriniň biri pikir erkinligi diýlip belenildi. Ol erkinlik gypnyç etmezlik manysynyň daşyndan, şygryda pikirleri beýan etmek uslybyny aňladyp, şol goşguda, hatda şol goşgynyň şol bir bendinde diline gelen sözleri, jümleleri aýtmagydyr. Dile gelen sözler bolsa, Özi aýtmuşlaýyn: “...köňül nagşydyr.” Bular biziň magtymgulyşynassyrap aýdýan geplerimiz bolman, “**Eneray bardyr**” diýen goşgynyň her kime ýatladyp biljek pikiridir. Goşgudan bir bendi okalyň:

Hazana gurulmuş pany eýýamy,
Golunda götermiş hijranyň jamy,
Jeýhun bahry bilen Nili, Gulzумы,
Bir uly ummandyr, Hazary bardyr.

(“Enary bardyr”, II, 66 s.)

Bendi okamasyna okadyk welin, her kimiň aňynda peýda bolup biljek: “Bent näme hakynda, manysy näme?” diýlen ýaly sowallara jogap bermekde iş bar. Ras, dile aldykmy, düşünişimize görä jogap bermeli bolar. Biziň telper düşüňjämiz üçin, öňünden ötüňç soraýarys! Bize görä, her setiri aýry-aýry ahwallar, zatlar hakynda aýdylýan “erkin beýanatlara”, aslynda, hiç hili erkinlik berilmändir. “Golunda götermiş hijrany jamy” diýlen setir özünden öňki setiri-de, özünden soňraky iki setiri hem özüne “kökerip”, bir bütewi many-mazmuny – dünýäniň teý-teýkary şeýle gurlupdir, asyl-ha kepemejek ýaly bolup görünýän Jeýhun, **Nil**, Gulzum, Hazar deňzi ýaly läheňler-de wagty-salymy gelende gurap, ýer bolar, şolaryň hem wagtlaýyn närselerdigini kabul edýän bolsak, gam-gussa gaplanyp oturasy iş ýok, ýorganyňy başyňa çekip ýatmagyň hem ma-

nysy ýok, berlen ömri ömür şekilli geçirmeli: haýyr işler bilen meşgullan, il-günüň, Watanyň abadançylygy üçin eliňden gelenini aýama, çünki “Ýagşydan at galar, ýamandan – set” diýlen şekilli mantyklaýyn many-mazmun saklanýar. Ol bentden has kemally many-mazmuny okap biljekleriň köpdüğine şübhäimiz ýok.

Ýokarky bentde sanalýan deňiz-derýalaryň sanawynda biziň häzirki wezipämiz “Nil” diýlen derýa adynyň we onuň poetikasynyň hem orun alandygyny bellemekdir. “Nil” diýlen derýa ady goşgynyň we onuň içinden alnan bendiň umumy many-mazmunyna hem-de çeper şahyranalagyna gatýan gatanjyndan daşgary, Magtymgulynyň ylhamynyň welilik sypatlaryndan habar berýändigini sebäpli, özüniň derwaýyslygyny äşgär edýär.

Gurbanlygynyň üçünji güni, 22.07.2021.

NIŞAPUR (Nyşapür, Nişabur) [نیشابور] – Horasanyň merkezi şäheri. Maşadyň günbatar ýüzünde ýerleşýär. Bu şäher gadymy medeni merkezleriň biri diýlip bilinýär. Nişapury ilkinji bolup, sasanly patyşasy Şapur saldyrypdyr diýen maglumat bar. Nişapur XI asyrdan Seljuklylaryň paýtagty bolupdyr. Ferideddin Attaryň, Omar Haýamyň, Kemalul-mülkiň guburlary Nişapurdadyr.

Magtymgulynyň “**Gökleň**” goşgusy barada öňde (seret: EÝRAN [ایران], “Gökleň” we GÖKLEŇ [گوکلنگ], “Gökleň”) maglumat berildi. Şol ýerde “Gökleň” atly goşgynyň dokuz bendine düşündiriş berlip, bu adalganyň ýer-ýurt adyny aňladýandygy bellenenildi. “Gökleň” diýlen söz ýeke-täk şol taýpanyň adyny aňlatman, ýer-ýurt giňişligini we ol jografyýada ýaşayan beýleki taýpa-tireleri hem öz düzüminde saklaýandygy bilen ähmiýetlidir. Ýeri gelende, Gurbandyrdy Zeliliniň “Watanyň seni”, “Gürgene gideli”, “Çoh arman seniň” ýaly goşgularyny watançylygynyň, watansöýüjiligiň nusgasy hökmünde kabul edýändigimizi hem ýatlasak, Magtymguly Pyragynyň “Gökleň” diýen goşgusyny “taýpa çäkliliginde” garamaklygynyň nädogry boljakdygyny kabul etmeli bolar. Ony biziň häzirki meselämiz “**Nişapur**” diýlen ýer-ýurt ady hem maslahat berýär. “Nişapury” dile getirýän bendi okalyň:

Hyruç eýläp tursa mawyr,
Permana geler Nişapur,
Öwrüler bu döwran-döwür
Ähli-musulmana, gökleň.

(“Gökleň”, I, 15 s.)

Horasan ülkesiniň merkezi, XI asyrdan Seljuklylaryň paýtagty bolan meşhur “Nişapur” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Gökleň” topragynyň emrine boýun egip biljegini bellemek bilen bir wagtda, şeýle bolmaklyga agzybirligiň, jebisliligiň, döwlet gurup ýaşamagyň gutulgusyz şert bolup durýandygyny mantyk arkaly orta atýar. Şony berjaý etmek gaýragoýulmasyz syýasy-harby çäreleriň biridigi sebäpli, şony amala aşyrsak (*ol özüimize bagly*), “**Öwrüler bu döwran-döwür**” diňe türkmenlere däl, “Ähli-musulmanyň” bähbidine bolar diýlen şekildäki many-mazmun “**Nişapur**” ýer-ýurt adynyň goşgudaky wajyplygyny alamatlandyrýar.

23.07.2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerdäki seljerme-söhbetden bir parçany şu pursatda häzirki meselämize-de dahylly bolýandygy sebäpli, şol durşuna getirmegi müwessa bildik:

“Magtymgulynyň şahsyýeti we şygryýeti babatda XVIII asyryň ortalaryndan bäri pähim-parasatyna, çeper diline muşdak ilimiz: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” diýen sözler bilen baha berip, ol kesgitlemesini biziň günlerimize çenli ulaşdyrdy. Ol häsiýetnamany kimiň, hatda özümiziňem näçe gezek ylmy we edebi ýazgylara dahylly edendigimizden habarymyz ýok. Aýyn bolmasa, Magtymgula berlen şol baha ýüz tutandygymyzy welin bilýäris. Häzirem halkymyzyň ram eden: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” jümlesine ýüzlenmek isleýäris. Bu gezek, “Uly bir günä iş edipsiň” diýlip ýazgarylmasak, ol aýtgä öwrülen jümlä özümizçe: “Magtymgula weli hem diýmek bolar, hally hem diýmek bolar” şekilde düzediş girizmek isleýäris. Aslynda, bu biziň şahsy garaýşymyzdan ýa-da akyldar barada täze bir zat aýdaýyn diýlen pikirden dile alýan nysagymyzdan dörän meýil dälidir, biziň isläp-islemezligimiziň Onuň ýanynda dyrnak ýaly ähmiýeti ýok. Oňa şeýle diýilmelidigini gürrüňi ediljek goşgy isleýär, onuň raýyna garap, ýokarky gürrüňleri etdik. Biziň telek iş etmändigimize “Turgul” diýdiler”, “Diwana geldi” diýen eserleri-de gylawymyzy artdyrsa, onuň hakykatdan hem şeýledigine “Harap eýlär” goşgynyň başlangyç bendi şaýat çykar diýip umyt edýäris:

Mömin bolan münkür bolmaz sözüme,
Jepbar bu jahany, gör, harap eýlär.
Çoh närseler geler-geçer gözüme,
Bu dünýäni bet-bet kär harap eýlär.”

Otuzdan gowrak ýer-ýurt adyny özünde jemleýän “Harap eýlär” diýen goşguda otuzdan gowrak ýer-ýurt adynyň içinde orun alan “Nişapur” diýlen ýer-ýurt ady hem öz ornuny eýeläpdir. Oňa orun beren bendi okaýarys:

Balhy bugz derdi, Nişapury – daş,
Amman şährin – derýa, Basrany – ataş,
Medinäni – açlyk, Mekgäni – hebeş,
Hyrat, Kandagary mar harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Bentde we goşgynyň özünde ilkinji hatarda ýer alan “Nişapur” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy eserde ady geçen ýer-ýurtlaryň düzüm bölegi bolmagy bilen bir wagtda, Magtymguly ylhamynyň welililigini alamatlandyryýan bir serişdelik hyzmatyny berjaý etmek arkaly özüniň zerurlylygyny ykrar etdirýär.

23.07.2021.

Nowşah – Nuha – Azerbaýjanda ýerleşen bir şäher bolup, häzirki ady Şekigir. Taryhy çeşmelerde Şekki görnüşinde hem gabat gelýär. Bu şäher ady Magtymgulynyň eserleriniň golýazma nusgalarynda Nowşah (Nuşah) we Nuha görnüşinde hem gabat gelýär. Dogrusy Nuha bolmaly.

Magtymgulynyň “Ýaýlahlary bar” diýen goşgusy onuň jahankeşde adam bolangyny mälim edýän ylmy terjimehal maglumatly eserleriniň biridir. Söz ussadyňyň syýahat netijesinde döreden beýleki şygrylaryndan tapawutlylykda

“Ýaýlahlary bar” diýlen goşgy özüniň dil aýratynlygy bilen imrindirýär. Özge goşgularda azda-kände alynma sözler, dini-ylahy düşüňjeler, pelsepewi oýlanmalar duş gelyän bolsa, bu goşguda ol alamatlaryň hiç biri gabat gelmeýär. Bu – bir. Ikinjiden, ol ýerde ýaşayan milletiň aglaba köpçüliginiň teräkimler bolup, oguz-türkmenleriniň bir şahasy, Hazar türkleri diýlip bilinýän azerbaýjanyň şive aýratynlygyny ýañzydýan “k” sesiniň ýerine “h” sesini ulanmak arkaly, dil aýratynlygyny ýañzydýar. Üçünjiden, goşgy uçursyz akgynlylygyndan daşgary, ýeňil ruhy, şähdaçyklygy bilen tapawutlanýar. “Ýaýlahlary bar” diýen goşgynyň şonuň ýaly we beýleki sypatlary barada anyk mysallar arkaly giňişleýin gürrüň etse-de bolardy. Ýöne biziň gerimimiziň darlygy sebäpli, baş bentlik goşgynyň göwni galmazlygy üçin, dört bendiniň soňky iki setirini mysal getirmek isleýäris:

Serçemen agajy bile deňeler,
Ajap guş salmaly awlahlary bar.

Serçemen agajy bile deňeler,
Ajap guş salmaly awlahlary bar.

Üsti ýapyglydyr kümüş kerpiçden,
Her kimiň özi çün suwlahlary bar.

Şirwan galasydyr, ony kim bile,
Her burçunda altyn baýdahlary bar.

Baýlaryň, pakyryň, ähli derwüşüň,
Ýurdy bolar ýaly parsahlary bar.

Ýokarky mysallara dahylly edilmedik bentde biziň häzir gürrüň etmeli meselämiz – “Nowşah mülki” diýlen ýer-ýurt ady ýerleşýär. Ol bendi dolulylygyna okalyň:

Sapar edip barsak Nowşah mülküne,
Köňül isläni dek ýaýlahlary bar.
Seýran etsek guňçasyna, gülüne,
Bakjasynda bilbil oýnahlary bar.

(“Ýaýlahlary bar”, I, 504 s.)

Bentde orun alan “Nowşah mülki” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Köňül isläni dek ýaýlahlary”, guňça-gülleri, saýraýan bilbilleri bilen sazlaşykda, bendiň hem goşgynyň tämiz howalasyňy alamatlandyrýar. Bu bent başlangyç bolup gelmek bilen, tutuş goşgynyň şähdaçyk ruhuna badalga bolup hyzmat edýändigini hem aýtmalydyrys.

06.08.2021.

O

OWGAN (Owganystan) [افغانستان] – Magtymgulynyň II jiltlik “Eserler ýygındysyna” (2013 ý.) girizilen baş goşgusynda “owgan” diýlen söz duş gelýär. Ony hem millet ady, hem ýurt ady hökmünde kabul etmek mümkin, many taýdan birwagt ikisiniň birleşen mazmunynyň ýüze çykýan ýerleri-de bar. Biz onuň ýer-ýurt adyndaky mazmunyny öňe tutup gürriň etmekligi niýet edinjäris.

Owganystan – Merkezi Aziýanyň günorta-günbatar bölegine degişli döwlet. Ol demirgazykda Türkmenistan, günbatar Eýran, günortada we gündogarda Päkistan hem Hindistan, demirgazyk-gündogarda Hytaý bilen serhetleşýär. Owganystan 28 welaýata bölünýär, ýurduň paýtagty – Kabul (Käbil). Owganystanda, irki hasaplara görä, 400 müňe ýakyn türkmen ýaşaýar, olaryň esasy mekanlary – Mazary-Şerip, Meýmene, Badahşan, Antguýy, Akja, Balh, Şybyrgan diýlen ýerler. Owganlaryň gelip çykyşy häzire çenli düýpli öwrenilmedik mesgen we millettir. Olaryň gelip çykyşynda hindi, Eýran taýpalary, eftalitler, gadymy türki taýpalar uly rol oýnadyr. Rowaýatlara görä, owganlaryň gadymy ýurdy Süleýman dagy hasaplanypdyr, wagty-salymy bilen olar demirgazyga we gündogara süýşüp, XIV-XV asyrlarda Peşewar derelerinde, Dir, Swat we Bajaur welaýatlarynda ýaşapdyrlar. Owganystanyň topragy gadymy döwletlerden Ýakyn we Orta Gündogar döwletleriniň düzümine giripdir. Bu ýerde 1747-njy ýylda Ahmet Dürrany döwleti emele gelýär. Ol 1818-nji ýylda dargaýar. Şondan soňra Owganysytanyň taryhynda täze eýýam başlanýar. Owganystan – daglyk ýurt, bu ülkede Amyderýanyň esasy gözbaşy Hindiguş daglary ýerleşýär.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen mersiýesi hakynda öňde: (seret: öňi – (AR-KAÇ; “Sen soltany, Abdylla” we dowamy – EÝRAN [ایران]; “Sen soltany, Abdylla”) giňişleýin gürriň edildi. Owganystana giden ilçi wekiller toparynyň içinde bolan Abdylladan habar-hatyr bolmansoň, aýatyny almaly bolanlaryndan soňra dörän “Sen soltany, Abdylla” onuň hatyrasyna ýazylan mersiýedir.

Şygryň birinji bendiniň birinji setiri: “Mazenderan seniň mekanyň, ýurduň” diýip, Abdyllanyň haýsy mekana degişlidigini belli edýär. Şeýle seredilende, bu başlangyç diňe mekany anyklamak bilen, öz wezipesini tamamlayan ýaly görünýär. Başga bir şahyrymyz şeýle diýip ýazan bolsady, başga hasap; şonuň bilen kanagat etse bolardy, emma ony aýdanyň Magtymguludygyny göz önüne tutsak, “mekan degişliliginiň” gatynda saklanýan poetikasyna göz ýetirilmese, çäkli garaýyş orta çykar. Ol degişliligi biziň meselämizi özünde saklaýan aşakdaky bent, köp babatda, mälim edýär. Bendi okalyň:

Saňa zardyr Arabystan, Hindistan,
Nagraňdan titirär oldy Türküstan,
Ýollady köp sowgat dagly Gürjüstan,
Owgan halypanyň rany, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Goşguda ady tutulýan Bagdat, Turan, Arkaç, Eýran, Pereň, Rum ýaly ýer-ýurtlaryň üstüni ýetirýän ýokarky bentedäki Arabystan, Hindistan, Türküstan, Gürjüstan, onuň daşyndan “Owgan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Abdyllanyň watançylyk mertebesini ählitürkmen soltany

derejedäki mertebede beýan edýärkä, onuň, hakykatdan-da, “Owgan halypanyň rany” diýilmäge mynasyp şahs bolandygyny aňladýandygy sebäpli-de, bu mersiýe-goşgy üçin ähmiýetlidir.

23.07.2021.

Magtymgulynyň “**Dükan görüner**” diýen goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Dükan görüner”) aýdylypdy. Indiki seljerme-söhbetiň hem “maýasy” “Owgan” diýlen ýer-ýurt ady. “Dükan görüner” diýlen goşgy ýedi bentden ybarat bolup, “Owgan” başinji bentde orun alypdyr. Bendi okalyň:

Çyn-Maçynda tagtyn guran,
Eýrany, Owgany soran,
Hindistan, Hotana baran
Atanyýaz han görüner.

(Dükan görüner, I, 178 s.)

“**Owgany**” soran Atanyýaz kim bolupdyr? Bu bir bilesigelijilikden dörän sowal däl. Ol, ozaly bilen, “Owgan” diýlen ýer-ýurduň poetikasyna ulaşmagyň esasy şertleriniň biri bolup durýar. Galyberse-de, ýer-ýurtlar bilen adam atlarynyň özara gatnaşygyny anyklamagyň bir ýoly bolup hyzmat edýär. Iň esasy-da – Magtymgulynyň şahyrana dünýäsine aralaşyp, ony, mümkingadar, ylmy-seljerme nukdaýdan mynasyp şekilde görkezmek zerurlygyndan hem ähmiýetlidir. Bize mälim bolan çeşmelerde Atanyýaz diýlen adam adyna düş gelmedik. Atanazar bar – Çowdur hanyň serkerde inisi. Belki, bu golýazma säwligidir? Mahlasy, gozgan meselämize, belli derejede, dahylly bolsa-da, “Owganyň” poetikasyny (*goy, ol tutuş Uzak Gündogar bolsun ýa-da takyk salgyly Hytaý bolsun – tapawudy yok*) Eýran, Çyn-Maçyn, Hindistan, Hotan bilen egin deňläp duran diňe çeper ulaltma (*ýöne bu giperbolanyň göwnümize makul daldigini hem boýun alýarys*) hökmünde kabul etmeli bolýarys. Onuň umumy poetikasyny bolsa, ussat şahyranalyk diýip bellemek mümkin. “Owgan” öz sözünü dowam edýär...

24.07.2021.

Magtymgulynyň “**Gelip düşdi**” diýen goşgusy barada öňde (seret: EÝRAN [ایران], “Gelip düşdi”) gürrüň edildi.

Magtymgulynyň “**Owgan**” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan “Gelip düşdi” diýen goşgusyna neçarlyk usuly bilen çemeleşsek, goşgy setirleriniň ýarysy ylmy terjimehala degişli, ikinji ýarysy bolsa duýguly gahrymanyň ygtyýaryndaky setirler diýip bileris. Biziň niýetimiz – şahyryň terjimehalyndan habar berýän parçalary okamak. Beýle diýildigi duýguly gahrymana degişli setirleriň ähmiýeti pes, ikinji derejeli maglumatlar diýildigi däl. Şahyrynyň adyndan gürleýän duýguly gahrymanyň söhbetinde watançylyk, adamkärçilik ýaly belent duýgy-dününjeler bilen bir hatarda, ynsanyň tebigaty, dini ynanç, dünýäniň gurluşy, synpy bölünişik, umumy taryhylyk hakynda saldamly pikirleriň aýdylyandygy, pelsepewi hikmetler, geljek nesiller, döwlet, döwletlilik we ýene-de birgiden durmuşy derwaýyslyklaryň beýan edilýändigini, netijede, olaryň jemgyýetçilik durmuşymyz üçin örän ähmiýetli parasatlaryň öňe sürülýändigini hemmä mälim hakykat.

Dördünji bent:

Zäherdir berilen aşlar,
Bar, seret, gitdi gardaşlar,

Dagap göwüндеş – syrdaşlar,
Eýran, Turan, Owgan aşdy.

(“Gelip düşdi” I, 183 s.)

Bu bent hem duýguly gahrymana, hem şahyryň şahsyýetine, üstesine-de, biziň niýetimizdäki meselämize dahylly bolandygy sebäpli, ony adaty şekilde göçürdik. Çünki onda “**Owgan**” diýlen ýer-ýurt ady saklanýar. “Gardaşlaryň gidendiginiň”, “syrdaşlaryň dargandygynyň”, netijede, iýilen aşlaryň zähere döwendiginiň akyldaryň şahsyýeti bilen baglydygyna söz ýok. Diýmek, ýokarky bent tutuşlygyna ylmy terjimehala maglumat berýän habarçydyr. Gardaşlaryň hem, syrdaşlaryň hem gürüm-jürüm bolan bir jugrafiýasynyň “Owgandygyny” aýdýan soňky setir özüniň poetikasy bilen, iru-giç olaryň soragyna çykylsa ýa-da ylmy gözlegler gurnalsa, ýönelmeli ugruň biriniň türkmenleriň gadymy goňsusydygyny üm-yşarat edýär. Näme üçindir, haçanam bolsa, gardaşlaryň, syrdaşlaryň nesillerinden habar alnar diýlen umyt bize teselli berýär.

24.07.2021.

Magtymgulynyň “Tapylmaz” diýen ýegana goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Tapylmaz” we DEHISTAN [دهستان], “Tapylmaz”) barada gürrüň edildi. Bu täsin goşgy iki topbakdan ybarat bolup, birinji topbak 18 setirden, ikinjisi 24 setirden düzülýär. Bu maglumatlary aýtmak bilen biziň diýjek bolýan zadymyz: iki topbagyň setirleriniň ählisine redif bolup “tapylmaz” gelýär, iki topbagyň redif sazlaşyklary biri-birine şeýlekin ýakyn bolup, ussat ony döredende iki bölmedik bolsa gerek diýen güman döredýär. Ony bir topbak diýip göz önüne getirsek, kyrk iki setiri sazlaşdyrmak diýmek, onda-da many-mazmundan “dokumalary kemsiz doýan” setirleri sazlaşdyrmaklygyň başyna barmak beýle-de dursun, hatda özüni bilen, hyýal hem edip bilmez. Üstesine-de, nusgawy edebiyatymyzda “Tapylmazlaryň” başyny başlap, soňkulara görelde bolup hyzmat eden bu “Tapylmazda” on sany ýer-ýurt ady getirilip, şolaryň altysy redif sazlaşygy gurnaýan mekanlyk hyzmatyny berýaý edýär. Şolardan biri biziň häzirki gürrüňini etjek bolýan mekanymyz “Owgan” diýlen ýer-ýurt adydyr. Topbagy tutuşlygyna ulanmak mümkinçiligimiz çäkli bolany üçin, birinji topbagyň üçden bir kysmyny almak bilen kanagat edýäris:

Tylla tagty-eýwanyň ol Süleýmanda tapylmaz,
Roýuň üzre hindi hallar Hindistanda tapylmaz,
Seniň kibi aýperi Rum, Owganda tapylmaz,
Eýran, Çyn-Maçyny gezsem, Türküstanda tapylmaz,
Gülçehreden kokularyň bu zeminde tapylmaz,
Boýnuň etrapynda merjen ol Karunda tapylmaz,

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Ýokarky parçada ýer alan “Owgan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bu täsin eseriň düzüm bölegi bolmak bilen, Magtymguly ussatlygynyň deň-taýsyz ylhamdan gözbaş alyp gaýdýandygyny yşarat etmeginden daşgary, goşgynyň hem-de ýokarky mysalyň many-mazmunyna, çeper şahyranalygyna öz goşandyny goşýan wajyplykdygyny aýan edýär.

24.07.2021.

Ö

ÖYLÜK (Oýluk) [اويلوك] – Gyzyletrekde bir ýeriň ady.

Magtymgulynyň “Soňudagy” diýen goşgusy barada öňde (seret: GYZYLBAÝYR [قزل باير], “Soňudagy”) gürrüň edildi. Magtymgulynyň kalbynda besleýän il-güne hormat-sylagyňy, toprak babatdaky mähir-muhabbetini, Watana söýgüsini özüne siňdiren eserleriniň biri “Soňudagy” diýen goşgusydyr. Bu eser oguz-türkmenleriniň gadymýetden bäri dowam etdirip gelen sekiz bogunly “goşuk” görnüşinde, äheňli okalmaga uýgunlygy, aýdym-saz sungatynyň özboşly sypatlaryna ýakyn durýandygy bilen, aýdyma öwrülipdir. Bu – şygryň özüne mahsus bir tarapy. Ikinji tarapyňy, jümleleriniň halky uslypda gurnalmagy, ulanylan sözleriň janly gepleşişe juda ýakyndygy alamatlandyrýar. Baş bentli suwara goşgynyň hiç bir setiriniň alynma sözlere ýüz tutmandygy hem ähmiýetli maglumatlaryň biri. Eseriň şeýlekin halky häsiýetde bolmagynyň in esasy sebäbi-de many-mazmunyň, duýgy-düşünjäniň ussat ylhamy eýlenen poetika arkaly, diňleýjileri, okyjylary bada-bat özüne imrindirip bilmek ukybydyr. Bu aýdylanlary häzirki meselämiz – “Öýlük” diýlen ýer adyna özünde orun beren aşakdaky bent hem, köp derejede, tassyklaýar. Bendi okaýarys:

Öýlükde ýaýlany gursak,
At çapdyryp, baýrak bersek,
Temetede orak orsak,
Aş dökmek hyýalyň seniň.

(“Soňudagy”, I, 234 s.)

Bentde ady geçýän “Öýlük” diýlen ýaýla ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň diňe bir watansöýüji bolman, eýsem-de bolsa, sözüň hakyky manysynda, Watan aşygy bolan ussatdygyny mälim edýär. Biz ony “Öýlük” ýaly bir ýaýla siňdirilen zehiniň Turan, Eýran, Rum, Hindistan, Çyn-Maçyn ýaly ägirt ülkelere, dünýä meşhur deňiz-derýalara, gala-şäherlere bagyşlanan waspnamalardan egsik gelmeýändigini üçin aýdýarys. “Öýlük” diýlen ýaýla adynyň we onuň poetikasyňyň diňe “Soňudagy” diýlen eserde duş gelýändigini hem Magtymgulynyň Watan topragyna bolan yhlasyny alamatlandyrýan goşmaça maglumat bolup hyzmat edip biler. Diýmek, “Öýlügiň” özi we onuň poetikasy bu goşgy üçin ilkinji derwaýyslyklaryň biridir.

25.07.2021.

P

PARS [فارس] – Eýranyň gadymy ady. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen goşgusynda “pars ile Eýrany” diýmegi şonuň üçindir. Diýmek, “pars” diýlen millet ady ýer-ýurt adyndan kemala gelipdir. Akyl daryň “Aly siziňdir” we “Ötgül, Pyragy” diýen goşgularynda “pars” düşüňjesi millet adyny hem, ýurt adyny hem özünde jemleýär. Biz onuň ýer-ýurt adyna ünsi çekmek isleýäris. Ol barada seret: “**Eýran**”

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” waspnama goşgusy barada öňde (seret: BADAHŞAN [بدخشان], “Aly siziňdir” we HORASAN [خراسان], “Aly siziňdir”) durlup geçildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, Ahmet Dürrana bagyşlanan bu waspnama barada has giňräk seljerme-söhbet etmek hem bolardy. Ýöne ol söhbetimiziň bir goly şol çylşyrymly döwrüň syýasy-harby, halkara gatnaşyklaryna uzap gidýändiginden ötri, uzak hem gapma-garşylykly garaýyşlaryň içine mejburi aralaşmaly bolar. Ikinji golunyň ylmy terjimehala tarap ýönelyändigini ýatlasak, öz meselämizden daşlaşmak ähtimallygymyz hem aýamyzdaky ýaly görnüp dur. Şonuň üçin, olary öz wagty-salymyna galdyrsak ibaly bolar. Ýagdaý şu töwra bolansoň, “Ýorgana görä aýak uzatmaly” bolýarys.

“Aly siziňdir” diýen goşgudaky umumy beýanatlaryň, hatda:

Sözüm ýerde galmaz, diýdigim geler,
Nazarym kimýadyr, mis altyn bolar,
Parsa çöken döwlet size öwrüler,
Indi bu dünýäniň meýli siziňdir –

(“Aly siziňdir”, I, 27 s.)

diýip, biziň meselämizi özünde saklaýan bendiň poetikasyna-da at dakar ýaly däl welin, soňraky ýyllarda bolar diýlip aýdylan kesgitli amallaryň amala aşman galmagyna, elbetde, tutuşlygyna waspnama we “Pars” diýen ýer-ýurt ady günäkär däl. Şonuň üçin bu meseläni-de akyl-daryň paşmadyk arzuwlarynyň biri hökmünde kabul etmeli bolýarys. Eger waspnamanyň yhlasy beýewar berjaý bolan bolsa-da, soňunyň nähili hekaýatlara sapyp gitjekdigi hem belli däl ekeni... Eýsem-de bolsa, “Pars” ýer-ýurt adynyň poetikasynyň juda mazmunlydygyny we Magtymgulynyň döredijiliginde taryhylyk meselesiniň işlenişi nukdaýnazardan onuň juda ähmiýetlidigini bellemegimiz gerek.

25.07.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, baş bentden ybarat kasydanyň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygy ady tutulyp aýdylmaýar. Ýöne ol mukaddes Şahsdan başga bir kimsäniň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly mälüm edilýär. Ol dünýäde mekany “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekke, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jähetden şular ýaly özüne çekiji, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr. Onuň anyk mysaly hökmünde biziň häzirki meselämiz bolan “Pars” diýlen ýer-ýurt adyny görkezmek mümkin. Ol ady özünde ýerleşdiren bendi okalyň:

Peýrewiňde kafy-Şakşak, döw saraýy-Luwluwy,
Ol aşagy Gäwgaladyr, gaýrasy ot mahfaly,
Ýokarsy Şährizenan, Katnak, Saraýdyr ol beli,
Aýdyýar Magtymguly, sen sen jahanyň jan güli,
Dine salgan Pars ile Eýrany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Görnüşi ýaly, ýokarky mysal kasydanyň jemleýji bendi bolup gelýär. Bu maglumat “**Pars**” (şol bir wagtda “Eýran”) diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymguly ussadyň Muham-

met (s.a.w.) pygambere bolan belent hatyrasyny aňlatmagynyň daşyndan, “Pars” diýlen ðlke adynyň muhammesde hem-de ýokarky bentde ýerliklidigini we juda ähmiýetligini mälim edýär.
26.07.2021.

Magtymgulynyň “Ötgül, Pyragy” atly hasabat goşgusy hakynda önde (seret: BULGAR [بلغار], “Ötgül, Pyragy”) giňişleýin durlup geçildi. Şol ýerde aýdylyşy ýaly, Magtymgulynyň ömrüniň paýawlan ýyllarynda döreden “Ötgül, Pyragy” atly poema şekilli eseri on baş bentden ybarat. Şonça bent hakynda şu ýerde gürrüň etsek, söhbetimiz uzadykça uzar, şonda-da “bujagy-ny bogup” biljekdigimiz ikuçly, iň irnik tarapy-da – niýet edýän meselämizden daşlaşyp gitmeli boljakdygymyz aýadaky ýaly aýdyň görünýär. On başlik beýanatda bary-ýogy baş sany ýer-ýurt ady duş gelýär. Olaryň ikisi (“Jeýhun” bilen “Gürgen”) bir bentde, beýleki üçüsi-de aşakdaky bentde ýerleşipdir:

Subhy-şam göwnüni eýlegil handan,
Türki, Bulgar, Parsy – bolsunlar haýran,
Gül bitiren her dem serwi-huraman,
Iliňe bagş eýläp ötgül, Pyragy.

(“Ötgül, Pyragy”, II, 374 s.)

Jeýhun we Gürgen hakynda öz ýerinde gürrüň edilipdi. Ýokarky bentdäki “Türki, Bulgar, Parsy” ýer arlary bir setirde gelýär, şolaryň içinde häzirki meselämiz “Parsy” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy goňşulykda oturan ýurtlar bilen deňdeş agzalar bolup, şekildeş (formal) görnüşde gelýändigini sebäpli, olaryň poetikasy özleriniň hyzmatlary taýyndan biri-birine ýakyn bolsa-da, mazmuny taýyndan dürli-dürlülidir. Ol dürlüligi ðlkeleriň, meselem, “Pars” diýlen ýurt barada berlen maglumat şertlendirýär. Beýleki ikisi hakynda-da ýagdaý şeýle. Ýagdaý şeýle bolanson, “Parsy” diýlen jugrafiýa giňişligi we onuň poetikasy ol adalganyň döwlet aýratynlygy göz önüne tutulan ýagdaýda öz takyk hem doly many-mazmuny bilen goşgudaky derwaýyslygyny ýüze çykarýar. Goşgy hem ony şol doly hem takyk mazmunlydygy üçin, özüne dahylly edipdir. Diýmek, “Parsy” diýlen ýer-ýurt ady “Ötgül, Pyragy” atly goşgynyň gereklän çeperçilik serişdesidir.

26.07.2021.

PEREÑ (Fereng) 1 – [فرنگ]. Fransiýa, 2. Ýewropa, 3. ýewropaly.

Magtymgulynyň “Sen soltany, Abdylla” atly goşgusy barada önde (seret: ARKAÇ [آركچ], “Sen soltany, Abdylla”) durlup geçildi. Bu eserde on başe ýakyn ýer-ýurduň ady geçýär, özem kiçi-girim ðlke, şäher atlary bolman, birnäçesi dünýäniň her ýerinde bilinýän, birentegi Gündogar halklarynyň arasynda ýakyndan tanalýan, içinde iň ýönekeýi diýiljegi hem goňşy halklara-da tanyş, Türkmenistanyň özünde meşhur atlardyr. Bu bir. Ikinji tarapdan, şonça mukdardaky ýer-ýurduň orun alan bendine, setirine we ol mekanlaryň her birine aýry-aýrylykda poetiki özbo-luşlylygynyň barlygy bilenem, bu mersiýe ylmy-barlag üçin ähmiýetlidir. Üçünjiden, Abdylla diýlen şahs il-günüň, Watanyň, döwletiniň parahatçylyk içinde ýaşamagy üçin, janyny pida eden goç ýigitlerimiziň biri, akyldaryň bolsa süýtdeş dogany. Şu ýagdaýlar ýüzünden “Sen soltany, Abdylla” diýlen şygyr Magtymgulynyň ömri we döredijiligi dogrusynda ýazylan ylmy-seljer-me işlerde, okuw kitaplarynda, gollanmalarda, hatda görnetin akyldaryň şygryýetine bagyşlanan

ýazgylarda-da dilden düşmän gelýän beýleki eserleriniň hatarynda derňelip geçildi, bu amal şu günler hem dowam etdirilýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, ýer-ýurtly gürründe “Sen soltany, Abdylla” barada durlup geçilmek derwaýyslygy onda duş gelýän ýer-ýurtlaryň goşga goşyan many-mazmun we çeper şahyranalygy öz-özünden orta çykýar.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen goşgusynda “**Pereň**” diýlen ýer-ýurt ady gabat gelýär. “Pereňi” özünde saklaýan bent şeýle diýýär:

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, käni, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Bentdäki Bagdat, Turan, Arkaç, Eýran ýaly ülkeler onuň baran-gören ýa-da ýakyn gatnaşykda bolan topraklary bolany üçin, Abdyllanyň “Gullugyna mätäçdir.” Emma Pereň we Rum diýlen ýurtlar bilen ysnyşykly gatnaşykda bolunmasa-da, Abdyllany tanaýanlaryň köpdüginini ýatlaýar.

Bentden görnüşi ýaly, “Pereň” sözi we onuň poetikasy uzak ülkelerde-de Abdyllanyň at-abraýyna şärik adamlaryň köpdüginini aňlatmak bilen, bu mersiýäniň hemde onuň düzüm bölegi bolan ýokarky bendiň öňündäki borjuna berjaý edip, **öz** gullugyny tamamlayar.

26.07.2021.

Magtymgulynyň “**Don gerek**” diýen goşgusynda ynsanyň dünýä inen gününden iň soňky demine çenli bolan ýaşayşynyň basgançaklary barada şahyrana takyklyk bilen maglumatlar berilýär. Uly-kiçi tapawudy ýok, Adam ata ymmatynyň ählisine degişli bolan ol ýagdaýlar hakynda gürrüň etmezlik mümkin däl. Emma biziň niýet edinen meselämiziň belli bir çäge çenlidigi üçin, dokuz bentlik goşgynyň ýedi bendiniň soňky iki setirlerini mysal getirmek bilen çäklenmeli bolýarys:

Ak süýt emdiň, ulaldyň,
Aglაýyr sen, nan gerek.

Ýediňde din bilmäge,
Okyrga Gurhan gerek.

On başde arzuwmendiň,
Gyz gerek, juwan gerek.

Ondan soň iýp-içmäge,
Bir tükenmez nan gerek.

Zer dökseň harwar-harwar,
Göze ilmez, jan gerek.

Är oldur – alkyş alar,
Ýerlere baran gerek.

Hiç bir zatdan peýda ýok,
Bir nury-iman gerek.

Bu ikilemeleriň hiç biri düşündiriş talap etmeýän bolsa gerek. Şonuň mysala dahylly edilmedik iki bendiniň birinjisinde biziň meselämiz saklanýandygy sebäpli, ony şol durşuna göçürýäris:

Könlün ynjydyp halkyň,
Hoşnut etseň öz hulkuň,
Rum, Pereň bolsa mülküň,
Heniz “azdyr”, kän gerek.

(“Don gerek”, I, 249 s.)

Bu bentde häzirki gürrüňini etmeli ölkämiz “**Pereň**” (*Rum hakynda öz ýerinde*) diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş adamzada diýip, hemmäni birýakdan sürmek bolmaz, emma aglaba köpçülige mahsus bolan nebsiň ugruna gidip, ynsaby unutmaklyk, harsydünýalik Pereň pisint bir mülki bolanyň “Heniz “azdyr”, kän gerek” diýen diýgy-düşünje bilen ýaşadygyňy çeper ulaltma serişdesi arkaly beýan edip, özüne tabşyrylan wezipä kemsiz amal edendigini mälim edýär. Ol poetikanyň düzüminde ynsan beden agzalaryndan doýdum-doldumy bilmeýäni diňe gözüdir diýlen hakykat hem saklanýar.

Mysallara dahylly etmedigimiz ikinji – jemleýji bendi Magtymguly ussadyň we “Don gerek” diýen goşgynyň hatyrasyna dolulygyna göçürmek bilen sözümizi tamamladyrys:

Magtymguly, sözleýen,
Niçe mahfy gizleýen,
Bir many pähm eýleýen,
Akyly ýaran gerek.
Şeýle ýaran her kime nesip etsin!

27.07.2021.

Magtymgulynyň ýer-ýurt atlaryny özünde saklaýan eserleriniň biri “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusydyr. Goşgy barada öňde (**seret:** BAGDAT, “Bilbil nalasy”.) maglumat berildi.

Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen muhammesiniň dördünji bendiniň baş setiri birsydyrgyn dünýäniň ýer-ýurt atlaryny sanaýandygy bilen beýleki bentlerden tapawutly görünýär. Ýene ünsi özüne çekýän hususyýet: “Pereň” diýlen sözüň baş harpy “F” bilen berlipdir. Bu neşire taýýar-laýjylar ýüzünden şeýle bolan bolsa gerek. Barybir, biz ony “Pereňgi” şekilinde kabul edýäris. Bu bir. Ikinjiden, “Pereň” sözüne goşulan “gi” goşulmanyň şol ýurda degişli bolan raýaty aňladýandyndan habarly bolsak-da, ony tutuş ýurt manysynda kabul etmeli bolarys. Çünki “Fereňgi” sözüne orun beren üçünji setirdäki beýleki ýer-ýurtlar – Krym, Hytaý, Gypjak, Jamyýan ýaly ýurtlaryň içinde ol sözüň “raýat” manysyndan “ýurt” manysyny has mantykly we göwne makul diýip bilýäris. Şol pikirimizden hem ugur alyp, “Bilbil nalasy” atly muhammesiň “Fereňgili” bendini bolşy ýaly göçürýäris:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,

Ozal bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähberek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütin ynsan kowumynyň duýgy-düşünjelerini rõwşen edýändigini, Onuň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdgyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde durýar. Bu eserde ady agzalýan musulman älemine degişli ýer-ýurtlarda hezreti Muhammediň (s.a.w.) meşhurlygy muhammediň poetiki täsirliligini kepillendirýän alamat bolup, onuň many-mazmun kämilligine, çeperçilik ussatlygyna öz saldamly goşandyny goşupdyr. “Ferengi” diýen ýer-ýurt we onuň poetikasy babatda näme aýdyp bolar? Musulman ýurtlarynda Pygamberimiziň şah-şöhraty we mukaddesligi öz-özünden düşnükli, hatda “Ferengi” ýaly özge dini garaýyşly ülkede hem “Mekge”, “Medine”, “Bagdat”, “Krym”, “Gypjak” we beýleki ülkelerdir, yklymlarda hem meşhurlygy, ýakyndan tanalýandygy onuň poetikasyny has baýlaşdyryp, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mertebesini has belende galdyrýar, yslamyýetiň diňe şol günleriň däl, gelejegiň hem ynanjydynyny tassyklaýar. Mundan soňrasy ylahyýetçilere degişli.

08. 06. 2020.

Magtymgulynyň il içinde meşhur bolan ýegana muhemmes goşgularyndan biri “**Bilmezmiň**” barada öňde (**seret:** ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Bilmezmiň”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde nygtap geçişimiz ýaly, “Bilmezmiň” atly goşgyny tutuşlygyna alanyňda, haýsydyr bir durmuşy gatnaşygyň ýa-da ýagdaýyň anyk beýanyň juda pynhan saklanýandygyna söz ýök. Ýöne ony Magtymgulynyň dünýägaraýşy, bilim-sowatlylyk derejesi we şahyrana ussatlygy barada ýazylan şahsy terjimehalyň ýanyna goşulýan “Häsiýetnama” atlandyrmak bolar. Şol “Häsiýetnamany” tasarlap bilsegem zor boldugymyz. Sebäbini diýsek, goşgynyň kä bentde bir setiri, kä bentde iki setiri, käbirinide bolsa üç setiri uly bir taryhy we rowaýaty hekaýat barada şahyrana söhbet edýär, mahlasy, olaryň her biri öte kämillik bilen ýazylan romanlar tapgyryny ýatladyp, tutuşlygyna Magtymguly “Ensklopediýasyny” göz önünde janlandyrýar. In bärkisi, biziň häzirki meselämiz – “Pereň” diýlen ülke adyny özünde saklaýan bendiň özem köpüň tagallasyny talap edýän ylmy derňew. Bendi okalyň:

Hüthüt kimin Pereňden Çyn-Maçyna bardygym,
Bag içinde Bylkysyň saçyn açyp gördüгим,
Süleýmanyň tagtyndan sözläp habar berdigim,
Guş gonsun diýp başyňa bilbil heňin gurdugym,
Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

“**Pereň**” – iki manyda: Ýewropa we Fransiýa manyda ulanylypdyr.

Bylkys – Ýemeniň hökümdary.

Bendiň başky üç setiri Süleýman pygamber bilen Bylkysyň arasyndaky gatnaşygyň juda gysga beýanatyny şahyrana şekilde aňladýar. Onuň kyssawy beýanaty bolsa, takmynan, şeýleräk: Saba şäheriniň patyşasy ölerden soň, tagta onuň gyzy Bylkys geçýär. Bylgysyň dabarasy uzak ülkelere – Pereňe çenli ulaýar. Ol ýeriniň ilaty günparazlyk ynanjyna uýupdyr. Süleýman Bylkysyň owzasyny eşidýär-de, hüthüt-den hat ýollaýar. Hatda günparazlyk ynanjyndan el çekip, musulmanlygy kabul etmekligi, baknalyga boýun bolmagy, eger aýdylanlar berjaý edilmese, agyr goşun çekip, ýurduny tozgunlyga sezewar etjekdigi ýazylypdyr. Bularyň adaty bir syýasat

däldigine bada-bat düşünen Bylkys özüniň emeldarlarynyň birnäçesini ýanyna alyp, Süleýman pygamberiň huzuryna barýar, oňa aşyk bolýar. Oňa durmuşa çykýar.

Ýokarky bentde ýerleşen “Pereň” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Süleýman pygamber bilen Bylkysyň ýokarda beýan edilen gatnaşygyny aňlatmagyndan öte, “Bilmezmiň” diýen goşgynyň agramly bölegini timsaly hekaýatlaryň, maglumatlaryň düzýändigini, olara we Magtymgula düşünmek üçin akyldaryň okan kitaplaryny okamalydygymyzy, eşiden rowaýat-gürrüňlerinden habarly bolmalydygymyzy, olara-da mümkin bolmasa-da şahyrçarak düşünelidigimizi duýdurýar, iň esasy mesele-de Magtymgula berlen bir zehin bolman, welilik garylan ylhamdygyny äşgär edýär. Şeýlelikde, “Pereň” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň hem goşgudaky ilkinji wajyplykdygy orta çykýar.

27.07.2021.

R

REFREFIL [رفرفیل] – Yrakda gadymy bir ýeriň ady.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütin ynsan kowumynyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini, Onuň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde durýar. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendi örän şahyrana, örän teýli poetika täsirli tilsimler arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi, Her sözüň zynda ýüz müň gumry, bilbil nalasy. Şamçyragdyr äleme ol gül ýüzüniň şuglasy, Kad-dy-kamaty belent, eý, nury-Hakyň balasy (ýagny beýigi) , Seýr eden dokuz pelek asmany sen sen, eý peri.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç bent Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmek niýetini göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmek, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda”, kyrka ýaklaşyk ýer-ýurduň ady geçýär. Biz bu maglumaty ýönelige ýatlamadyk. “Bilbil nalasy” goşgynyň göz önüne tutan meselesi – waspnamasy ýer-ýurt sanynyň köp bolmagyny, şonça mukdarda-da poetikasynyň dürli bolmagyny talap edýär. Şonuň anyk mysaly hökmünde goşgynyň ikinji – aşakdaky bendine ýüzlenmek bolar:

Mekgeden keşť eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Ýokarky bentde on baş ýlke, şäher, gala, ýer adynyň gelmegi we olaryň poetikasy önde aýdylanlary alamatlandyrýar. Ýogsam bolmasa, “Refrefil” diýlen Ýrakdaky bir gadymy ýeriň adynyň uly ähmiýeti ýok ýaly bolup görünýär. Bu görer göze şeýle, aslyna seredeninde, “Refrefil” we onuň poetikasy Muhammet (s.a.w.) pygamberiň Mekgeden başlanan pygamberlik gadamlarynyň – yslam taglamatynyň uly şäherleriň, ülkeleriň ýanynda üns bererlik derejesi bolmadyk çäkli topraga, diýmek, ähli ýere ýetendigini alamatlandyrýar. Şonuň üçinem, “Refrefil” “Bilbil nalasynyň” dir mejburýeti hökmünde özüni ykrar etdirýär.

“Refrefil” diýlen ýer adynyň diňe “Bilbil nalasyna” hyzmat etmegi üçin getirilendigini hem bellemelidiris.

27.07.2021.

REÝ – [رى] Eýranyň demirgazygynda, Tähranyň 10 kilometriginde ýerleşen gadymy şäherleriň biri. 150 ýyl biziň eýýamymyzdan öň bu şäher birinji Arşakyň paýtagty bolupdyr. Seljuklar köp wagt ol şäherde bolupdyrlar. Togrul beg şol şäherde jaýlanypdyr. Bu şäheriň käbir harabalary häzirkä wagtda Tähran bilen Şaabdylazymyň aralygynda galypdyr. Ol ýerde birnäçe patyşanyň gubury ýerleşýär.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada önde (**seret:** AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Magtymgulynyň şahsyýeti we sygryýeti babatda XVIII asyryň ortalaryndan bäri pähim-parasatyna, çeper diline muşdak ilimiz: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” diýen sözler bilen baha berip, ol kesgitlemesini biziň günlerimize çenli ulaşdyrdy. Ol häsiýetnamany kimiň, hatda özümiziňem näçe gezek ylmy we edebi ýazgylara dahylly edendigimizden habarymyz ýok. Aýyn bolmasa, Magtymgula berlen şol baha ýüz tutandygymyzy welin bilýäris. Häzirem halkymyzyň ram eden: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” jümlesine ýüzlenmek isleýäris. Bu gezek, “Günä iş edip-siň” diýlip ýazgarylmasak, ol aýtga öwrülen jümlä özümizçe: “Magtymgula weli hem diýmek bolar, hally hem diýmek bolar” şekilde düzediş girizmek isleýäris. Aslynda, bu biziň şahsy garaşymyzdan ýa-da akyldar barada täze bir zat aýdaýyn diýlen pikirden dörän meýil dälidir, biziň islöp-islemezligimiziň Onuň ýanynda dyrnak ýaly gymmaty ýok. Oňa şeýle diýilmelidigini gürrüňi ediljek goşgy isleýär, onuň raýyna garap, ýokarky gürrüňleri etdik. Şeýle diýmekligiň telek gep bolmajakdygyna “Turgul” diýdiler”, “Diwana geldi” diýen eserleri-de ynamymyzy artdyrsa, onuň hakykatdan hem şeýledigine “Harap eýlär” goşgusynyň başlangyç bendi şaýat çykar diýip umyt edýäris: “Mömin bolan münkür bolmaz sözüme, Jepbar bu jahany, gör, harap eýlär. Çoh närseler geler-geçer gözüme, Bu dünýäni bet-bet kär harap eýlär.” Elbetde, “Çoh närseler geler-geçer gözüme” diýlen welilikden nyşan alamata “Mömin bolan münkür bolmaz.” Mömin dälleriň näme diýjegi biziň piňimize däl. Üstesine-de, bentleri sazlaşdyrmak hupbatyny hasaba goşmanymyz-da, otuzdan gowrak ýer-ýurt atlarynyň hersiniň aýry-aýrylykda özüne mahsus “harabyny” şeýle takyk bellemeklik adaty “arifmatikanyň” başarjak amaly däl. Hatda onuň şeýledigini biziň häzirkä meselämiz “**Reý ülkesi**” hem tassyklaýar. Ol ülkäni özünde ýerleşdiren bendi okalyň:

Rum şährin eýleýir sagyka harap,
Ýemeni hulaç ýykar, Mosuly – agrap,
Kufäni türk bozar, Bagdat şährin – ap,
Reý ülkesin dilnip, ýer harap eýlär.

(“Harap eýlär” II, 213 s.)

Bentdäki “Reý ülkesiniň” näme sebäbe görä “dilnip ýer harap” etjekdigi biziň aňymyzdan uzakdaky bir hadysa, biziň aň-düşünjämiz “Reý” diýlen ýer-ýurt adyna we onuň poetikasyna iň bolmanda çen-takmyndan ulaşyp bilse-de zor boldugy. Biziň pikirimizçe, “Reý” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymguly ylhamynyň welilik gatanjyndan habar berýändiginden öte, “Harap eýläär” goşga wajyp bolandygy üçin, öz oturmaly ornunda oturandygyny äşgär edýär.

Bize mälim bolan maglumatlara görä, “Reý ülkesiniň” diňe “Harap eýläär” diýlen goşguda duş gelýändigini hem onuň wajyplygynyndan habar berýär.

28.07.2021.

RUM (Rumystan) 1 [رومستان] – Gadymy döwürlerde Rum Aziýanyň, Ýewropanyň, Afrikanyň köp ýerlerine höküm süren imperatorlyk bolup, dünýä taryhynda yz galdyrypdyr. Hatda Italiýa-da onuň bir bölegi hasaplanypdyr. Rum imperiýasy 395-nji ýylda iki bölege – günbatar Ruma we gündogar Ruma bölünýär. Rumuň günbatarlygy 441-nji ýylda özerkliligini elden giderýär. Onuň gündogar bölegi bolsa Konstantinopolda, Kiçi Aziýada we Afrikanyň demirgazygynda hökümni ýöredipdir. Gündogar Rumystanyň paýtagty Konstantinopol (*häzir: Ystambul*) bolupdyr. 1453-nji ýylda gündogar Ruma-da Soltan Muhammet Fatyh eýeleýär. Şeýlelikde, Osmanly imperiýasy has-da berkeýär.

2. “Rum” diýlen ýer-ýurt ady: 1) Rim şäherini; 2) Ýunanystan bilen Wizantiýa berilýän ady; 3) Anadoly ýarymadasyny aňladypdyr. Jelaleddin ussadyň “Rumy” diýlen tahallusy hem “Rum” diýlen ýurt adyndan döräpdir.

Rumuň ilaty geçmişde gür bolupdyr, at-abraýy, şan-şöhraty hem belent ekeni. Ilatyň aglaba kysmy akýagy, görk-görmekli, daýanykly bolupdyr. Şol döwürlerde garaýagy adamlara “zeňgi” diýlen bolsa, akýagy adamlara “rumy” diýlipdir. Gadymy döwürlerde bu ölkäniň ilaty günparaz, soň jöhüt, ondan soňra hristian dinini kabul edipdir. Ýslam dini dörende rumlular musulmanlygy kabul edýärlär. Apbasy halyflygynydan soňra, Seljuklylar, ondan soň 1291-1292-nji ýylda Osman beg ibn Togrul Rum ülkesine eýelik edipdir.

Magtymgulynyň “**Gökleň**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** EÝRAN [ایران], “Gökleň”) durlup geçildi. Şol ýerde Magtymgulynyň Watan goragyna bagyşlap uly buýsanç bilen döreden esenleriniň biri-de “Gökleň” diýen şygry diýlip belenildi. Gökleňleriň aglaba köpçüligi Türkmenähra (*häzir “Gülüstan”*) welaýatynda ýaşapdyr. Şonuň ýaly-da, Köneürgenç, Ýangikent, Ýylanly, Boldumsaz, Murgap, Gyzylarbat, Garrygala ýaly etraplarda toplum tutup oturandyklaryny “Gökleňguýy, Gökleňgyrlan, Gökleňdere, Gökleňmedrese...” ýaly ýer atlary hem habar berýär.

Şahyryň “Gökleň” diýip, özüniň wekilçilik edýän taýpasyny taryplamagy (*aslynda, her kim özüniň degişli taýpasyna guwanmaga haklydyr*) türkmenleriň beýleki taýpalaryndan tapawutlylygyny mälim etmekden däl ýa-da beýleki taýpalaryň haýsydyr birine garşy goýmak (*ýogsam bolmasa, şol meýil bilen adamlaryň “inçe damarlaryny owkalap” uruş-söğüş gurnanlar, şeýlelikde, gara nebsiniň gurbany bolan kethudalar hem bolmandyr diýip bolmaz*) hem däl, asyl maksat häli-şindi çapawulçylyk, agyr söweşler bilen tozgunçylyga duçar eden basybalýjylara garşy durmak, ol taýpanyň mertebesini has-da belende galdyrmak niýet bilen ýazylypdyr. Bu taryhy hakykata kybap çagyryşdyr: içki hadysalar gapdaldy galsyn, XVIII asyrdan türkmenleriň ýagydan “gulagy dynç” oturan taýpasyny, welaýatdyr etrabyny, hatda obasyny-da tapmak kyn bolupdyr. Emma gökleňler serhet ýakasynda oturandyklary sebäpli, özgelere garanynda, “gije

we gündiz ýaragy häzir, aty eýerli” ýagdaýda ýaşamaga mejbur edilipdir. Ýagdaý şol töwra bolansoň, “Gökleň” diýen goşgusynda ady geçen her bir ýer-ýurt ady çeperçilik serişdesi hökmünde, il-günüň, Watanyň abadan durmuşy üçin aýaga galan ýigitlere deň-taýsyz ruhy kuwwat bolup goltgy beripdir. Şol ýer-ýurtlaryň birini özünde saklaýan aşakdaky bendi okalyň:

Diniň durar Hak nury dek,
Güýjün artar Rum zory dek,
Aslyşar sen aç böri dek,
Maşk edip meýdana, gökleň!

(“Gökleň”, I, 15 s.)

Ýokarky bentdäki “**Güýjün artar Rum zory dek**” diýlen setirdäki “**Rum**” diýlen ulke ady we onuň poetikasy ol “zoruň” nädereje güýç-kuwwatlydygyny ýokarda Rumustan barada berlen maglumatlaryň aňladyşyndan daşgary, “Gökleň” diýlen şygryň juda jaýdar meňzetmeler arkaly akgyňly okalmagyna we ýatda tiz galmagyna hyzmat edýändigini bilen özüniň eser üçin juda derwaýys çeperçilik serişdesidigini mälim edýär.

28.07.2021.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen mersiýe goşgusy barada öňde (seret: öňi – ARKAÇ [آرکچ], “Sen soltany, Abdylla” we dowamy – EÝRAN [ایران]; “Sen soltany, Abdylla”) giňişleýin durlup geçildi. Şol ýerde bu goşgynyň döremegine sebäp bolan ýagdaýlar barada aýdyldy.

Magtymgulynyň umumy döredijiginiň, hususan alanymyzda, gürrüni edilýän goşgynyň beýikligine we çuňlugyna aralaşmakda edebiyaty öwreniş ylmymyzyň heniz-henizler ýöwsellik edýän taraplarynyň göze ilýändigini, emma oňa içgin aralaşmagyň özüni bilenler üçin borç bolup galjakdygy hemmämiz üçin äşgär hakykatdyr. Iň bärkisi, goşgynyň birinji bendiniň: “Şul mekanyň (*ýagny Mazenderanyň*) sen soltany, Abdylla” diýen ikinji setirini okanymyzda, ol poetiki hakykat özüni äşgär etmäge başlaýar: “**sen soltany**” diýlen söz düzümi şahsyýetiň mertebesini belentlige göterýän şahyryna waspnamalygyndan öte, ýurduň, aksakallaryň adyndan söz bermek, tekliplmek pisint soltanlyk wezipäni berjaý etmeklige ygtyýar berlendigini, uliliň uly ymyt bilen hoş habar bilen gelerine göz dikip garaşýan şahsyýetdigini ýañzydýar. Başgaça aýtsak, Abdylla Mazenderanyň resmi soltany bolmasa-da, soltanlaryň amal etmeli syýasy-harby çärelerini özüniň akyl-parasaty, abaý-syýasaty bilen köstsüz başaryp biljek gerçekdigi üçin şöhratlydyr. Goşgy dowam etdigiçe Abdyllanyň gujur-gaýrat başarynygy, wekil-ilçilik kämilligi has janly-duýarlykly sypatlara beslenip, ör-boýuna galýar. Ýagdaý şeýle bolansoň, biziň häzirki meselämiz “Rum” diýlen ýer-ýurt adynyň goşga gahylly edilmegi tötänlik däldir. “Ruma” ýer beren bendi okalyň:

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, kani, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Ýokarky bentdäki “**Rum**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Abdyllanyň mertebesini alamatlandyrmak bilen, özüniň mersiýe üçindigini aýan edýär.

Sözümizi jemläp aýtsak, Abdylla diýlen at diňe öz-özlügindäki mertebe, ýagny bir şahsyň pajygaly terjimehaly bolman, hany-manyndan geçip, Watanyň, il-günüň ertirki eşretli günleri üçin janyny pida eden türkmeniň ähli gerçeklerine bagyşlanan eser diýip kabul etmek bolar. Bu ahwaly Magtymgulynyň Abdylla hakyndaky setirlerini okaýarkak, her kim özüniň nesil daragtyn-da gahrymançylyk görkezen batyrlaryny, pidagärlik eden goç ýigitlerini (*taryhda şolar ýaly bir kimsesi bolmadyk türkmeniň ýokdugyna, hakykatyň hakyna kepil geçip bileris!*) ýatlandyklary we ýatlaýandyklary belli. Mahlasy, Magtymgulynyň “Sen soltany, Abdylla” goşgusynda pajygaly türkmen taryhyna bagyşlanan mersiýe hökmünde kabul etsek, akylalaryň poetikasyna ýakynlaşan söhbetdir diýip bileris.

28.07.2021.

Magtymgulynyň “**Aly siziňdir**” waspnama goşgusy barada öňde (seret: BADAŞAN [بدخشان], “Aly siziňdir” we HORASAN [خراسان], “Aly siziňdir”) durlup geçildi. Magtymgulynyň: “Sür, Feth serdar ogly, geldi wagt, Ýene bu döwrany-aly siziňdir. Köne agyr döwlet täze eder bagt, Beyiklik, serdarlyk ýoly siziňdir” diýlen setirler bilen “bissimillasyny” başlaýan “Aly siziňdir” diýen goşgusy Owgan döwletini täzeden guran Ahmet Dürrana gönükdirilendir.

Ahmet Dürrana bagyşlanan bu waspnama barada has giňräk seljerme-söhbet etmek hem bolardy. Ýöne ol söhbetimiziň bir goly şol çylşyrymly döwrüň syýasy-harby, halkara gatnaşyklaryna uzap gidýändiginden ötri, uzak hem gapma-garşylykly garaýyşlaryň içine mejburi aralaşmaly bolar. Ikinji golunyň ylmy terjimehala tarap ýönelýändigini ýatlasak, öz meselämizden daşlaşmak ähtimallygymyz hem aýamyzdaky ýaly görnüp dur. Şonuň üçin, olary öz wagty-salymyna galdyrsak oňat bolar. Olaryň biziň meselämize dahylsyz bolany sebäpli, ýer-ýurtly gürünimize geçýäris. Goşguda getirilýän birgiden ýer-ýurt atlary (*hersi hakynda öz ýerinde gürrüň edilýär*) “Feth serdaryň” güýç-kuwwatyny şahyрана ruhda beýan etmegiň çeperçilik serişdeleri bolup hyzmat edýär. Şolaryň biri-de “**Rum**” diýlen ülkedir. Şygyrdaky şol bent şeýle diýýär:

Magtymguly aýdar, Rum dek oýanmaz,
Isgender gorsudyr döwülmez, synmaz,
Dag kimin deprenmez, derýa dek dönmez,
Bu ýomut, gökleňiň ili siziňdir.

(“Aly siziňdir”, I, 27 s.)

Ýokarky bentedäki “**Rum**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy meňzetme çeperçilik hyzmatyny ýerine ýetirip, “Bu ýomut, gökleňiň ili siziňdir” diýmek bilen, Ahmet Dürranydan uly tama edilýändigini mälim etmek arkaly öz borjyny tamamlayar.

29.07.2021.

Magtymgulynyň “**Arşy-aglaýa**” diýen waspnama goşgusy barada öňde (seret: EÝRAN [ایران], “Arşy-aglaýa”) gürrüň edildi. Şol ýerde bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň “Arşy-aglaýa” diýen goşgusy Owganystan özbaşdak döwletini guran, Nedir şa döwründe onuň ýakyn serkerdeleriniň biri bolan Ahmet Dürrany hakyndaky kasydadyr. Il-güniň, Watanyň parahatçylyk durmuşynyň berkarar edilmeginde Magtymgulynyň (*tutus degresiniň hem*) Ahmet şadan tamasy uly bolupdyr. Şoňa görä-de, çeperliginden zyýada göçgünli, göçgünliliginden zyýada çeper “Arşy-aglaýa” ýaly goşgy döräpdir. Oňa aşakda mysal getiriljek bent hem, belli derejede, şaýatlyk edip biler.

Bişeleriň aw aňtaýan şiri sen,
Rumustan beýnisi, döwüň biri sen,
Zal oglunyň almaz peýkan, tiri sen,
Güştaspa ogly dek belli belaya.

(“Arşy-aglaýa”, I, 29 s)

Ýokarky bentdäki häzirkäki meselämiz “Rumustan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Ahmet şanyň şular ýaly dabaraly tarypa mynasyp bolup-bolmandygy baradaky meseläniň bize degişli däldigini ýañzydyr. Diýmek, ol taryhyň adalatyna galmaly, biz bolsa öz aýtmaly zadymyzy aýtdyk hasap edýäris.

29.07.2029.

Magtymgulynyň “**Adam Ata bilen duşdy**” atly aýdyşyk goşgusy hakynda öňge (**seret: HAYBAR I** [خير], “Adam Ata bilen duşdy”) maglumat berildi.

Magtymgulynyň “Adam ata bilen duşdy” at berlen aýdyşyk goşgusynda “**Rum**” diýlen ýer-ýurt ady hem duş gelýär. Özge sygryýet görnüşlerinden parhlylykda “Aýdyşyk goşgular” özara pikir alyşmak, söhbet, ýagny gepleşik şekilinde bolup, birnäçe aýratynlyklary özünde jemleýär. Bu aýdyşykda Azady sowal berýär, Magtymguly jogabyny aýan edýär. Aslynda, bu edebi görnüşde dörän eserleriň hemmesiniň beýan ediljek edebe eýermegi şert bolmasa-da, gürrüni edilyän goşguda ol gyşarnyksyz berjaý ediläýmeli bolupdyr. Onuň düýp sebäbi Azadynyň kaka, Magtymgulynyň oguldygydyr. Ulama Azady ogly Magtymgulynyň dini-ylahy sowadynyň haýsy basgançaklara ulaşandygyny anyklamak üçin sowal sorayar, ogul jogap berýär. Hakyna seredeninde, bu türkmençilik töresidir: ata sorar, ogul jogap berer. Onuň tersine bolan wagty bolmandy. Belki, indiden beýläk-de bolmaly bolmasyn!

“Adam ata bilen duşdy” diýen aýdyşyk Azady ahunyň synagyndan Magtymgulynyň abraý bilen geçendigini habar berýär. Ol soraglar we jogaplar bilimimizi, düýgy-düşünjämizi kämilleşdirmegiň serişdesi bolup hyzmat etjekdigine şübhe ýok, ýöne biziň maksadymyzyň we gerimiziniň çäklidigi sebäpli, diňe birki hususyýetler barada gürrüň etmek bilen, çäklenmeli bolarys. Biziň häzirkäki meselämiz “Rum” diýlen ýer-ýurt bolany üçin, ol bendi dolulygyna okaýarys:

– Şetdat – Rumuň serdary,
Şamda saldyrmyş gülzary,
Mukaddes şähriň diwary,
Muhammet-le magraç aşdy.

(“Adam Ata bilen duşdy”, I, 39 s.)

Ýokarky bentdäki “Rum” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Şetdadyň “Şamda saldyran gülzarynyň”, “Mukaddes şähriň diwarynyň”, ýagny “Gülüstany-Erem” ýa-da “Bagy-Erem” – Ýerde gurlan “Erem bagynyň” Muhemmet (s.w.s.) pygamber bilen bilelikde, magraja aşandygyny mälim etmek arkaly özüniň goşguda oturan ornunyň kanuny orundygyndan habar berýär.

29. 07. 2021.

Magtymgulynyň “**Meni**” at berlen eseri hakynda öňde (**seret: BEÝTULLA** [بيت الله], “Meni”, ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Meni”, JEÝHUN [جیحون], “Meni”) bölümlerde seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde Magtymgulynyň “Meni” diýen goşgusy çuňňur pelsepewi mazmunda bolup, onuň ýönelen meselesini we närsesini bada-bat aňlamagyň kyndygy nygtalyp geçildi. Ilkinji ta-

nyşlykda, özüni mälim edýän zat – yşk. Akyldaryň şygryýetinde “yşk” hem-de “yşkyň soragyn-da” bolmaklyk özüniň many-mazmuny boýunça iki şaha bölünýär: biri – dünýewi yşk, ýagny gyz-geline aşyk bolmak; ikinjisi – dini-ylahy yşk, ýagny sopusylyk dünýäsiniň ruhy bilen dem alýan aşyklyk.

Goşgynyň ikinji bendinde gozgan esasy meselämiz – ýer-ýurda dahylly ”Rumuň” gelýändigi sebäpli birinjini soňa goýduk. Häzir ikinji bendi okalyň:

Hana içre bent eýleýip, ryzkym Karuna berip,
Çyn-Maçyny, Rum, Horezmi ýördüm ykbal agtaryp,
Ötdi ýazym, geldi gyşym, galdym indi sargaryp,
Beýtullanyň jaýy içre hasyl boldum köp ýörip,
Zaglar gonan güllerinde, neýleý, anbar etdiň meni.

(“Meni”, I, 63 s.)

Birinji bentde bolşy ýaly, ikinji bendiň hem käbir setiri, mysal üçin, bendiň soňraky üç setiri terjimehal ilteşiklidigini – gojalyk ýaşa ýönelendigini, söýgüsinden aýra düşendigini üm-ýarat edýär. Bu maglumatlarda duýguly gahrymandan akyldaryň dünýewi durmuşyna degişlidigi agrylykly görünýär.

“**Rumly**” meselämize gelsek, “Öý tussagy” edip, ryskyny hem Karuna (*ozalky baylygy az ýaly*) beren “pelek-ykbaldan uzaklaşyp, täze bir ykbalýň gözlegine – Ruma gideni bilenem (“Çyn-Maçyny, Rum, Horezmi ýördüm ykbal agtaryp”) düzelyän zat ýok. Gaýta tersine, beterdin-den beter bela-beterlere sezewar bolýar, ony biz öňde görüpdik. Emma ýokarky bendiň: “Beýtullanyň jaýy içre hasyl boldum köp ýörip, Zaglar gonan güllerinde, neýleý, anbar etdiň meni” setirinden, aýratyn-da, “**Beýtullanyň jaýy**” diýlen söz düzüminden ýola çyksak, sopusylyk (sufizm) ruhly jaýa maňlaý direljeği gümansyz “myhmançylyk” bolup dur. Özge nusgawy ussatlaryň köpüsi babatda başga hasap, emma goşgynyň Magtymgula degişlidigini ýatlasak, “çylşyrymly hasaplaryň we mantyklaryň” saklanýadygyny unutmaly dälidir. Şoňa görä-de, “Rum” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymguly şygryýetiniň iki yşka “arifmetik” deňleme şekilinde garandygyny alamatlandyran bir çeperçilik hyzmatyny ýerine ýetirýär diýmek mümkindir. Şol hyzmaty bilenem, “Meni” goşgynyň özüne mätäçdigini kabul etdirýär.

30.07.2021.

Magtymgulynyň “**Meñzär hökümlü**” atly goşgusy hakynda öňde (seret: HINDISTAN [هندوستان], “Meñzär” hökümlü”) gürrüň edilipdi. Şol ýerde Magtymgulynyň “Meñzär hökümlü” atly goşgusy biziň günlerimizde çeper pikirlänmämiz üçin amaly goşgy görnüşi bolup görünýän bolsa-da, ussadyň zamanasy üçin synag edilen nusga bolandygy belenildi. Şeýle nusganyň gadymy, irki orta asyr türkmen şygryýetinde bolup-bolmadygy barada kesgitli pikiri otra atmakdan saklanyp, bolan bolsa-da nusgawy şygryýetimiziň kemala gelýän XVII asyrynda, ymykly kämilleşme ýoluna düşen we ýokary kämillige ýeten XVIII asyrynda täzelik hökmünde kabul edilendigini aýdyp bileris. Magtymgulynyň döwürdeşleriniň hiç birinde şoňa meñzeş çeper görnüşiň duş gelmeýändigini bellemek hem ýerlikli bolsa gerek. XIX asyr nusgawylarymyza mahsuslygyny bolsa “Magtymguly mekdebiniň” göreltesi şekilde düşündirmek mümkin.

Bu edebi görnüşiň häzirki meselämiz dilen gönüden-göni baglanyşykda bolandygy üçin, bir bendi okap göreliň:

Gözelleriň waspyn etseler kanda,
Älem agzy tamam jem ola sende,
Tä jan bardyr bu tende,

Arzuwmenim bar sende,
Adyň Ruma düşdi, owazaň gitdi Hinde,
Leýli saňa kenizek, Züleyha bolsun bende,
Men hem seniň derdiňden galyp erdim dermende,
Bagda gülçehre sen bulgur basymly.

(“Meňzär hökümlü”, I, 226 s.)

Bu – şygryň ikinji bendi. Bendiň başky iki setiri 11 bogun ölçegli, 6+5 säginmeli, üçünji-dördünji setirler 7 bogunly, 4+3 säginmeli, bäşinji setir 13 bogunly, 6+7 säginmeli, altynji-ýedinji setir 14 bogunly, 7+7 säginmeli, sekizinji setir 11 bogunly, 6+5 säginmeli – bent sekiz setirden ybarat. Şu pursatda bu edebi görnüşüň özboluşly aýratynlygyny hem bellemelidir. Beýleki edebi görnüşler, meselem, goşuk, gazal, mesnewi, murabbag, muhammes... ýaly bentleri belli bir galyplaşan däbe eýermän, her bendiň özüne laýyk setir sany (6,7,8) bolup, olaryň bogun ölçegleri hem dürli-dürlüdür. “Meňzär hökümlü” birtäsin, üç-dört adamyň özara söhbeti, şol bir zat hakynda kim uzagrak, kim ortaça, kim gysga düşündiriş berýän kimin şekili göz önüne getirýär. Mahlasy, “Meňzär hökümlü” goşgy özüniň erkinligi bilenem imrindirýär. Ýokarky bende ýerleşen “**Rum**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy waspy edilýän gözeň adynyň Rumystana düşüp, owazasynyň Hindistana ulaşmagy ol bir ölkäniň türkmen topragyna ýakynlygy, beýlekiniň bolsa aýak ýeterden uzakdygy ýüzündendigini yşarat etmegi arkaly, goşgynyň we bendiň many-mazmunyna hem-de çeperçiligine, tutuşlygyna alanynda, waspnamanyň ruhuna degerli goşant bolup hyzmat edýändigini bilen özüniň derwaýyslygyny ykrar etdirýär.

30.07.2021.

Magtymgulynyň “Tapylmaz” diýen ýegana goşgusy barada öňde (**seret:** ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Tapylmaz” we DEHISTAN [دهستان], “Tapylmaz”) barada gürrüň edildi. Bu täsin goşgy iki topbakdan ybarat bolup, birinji topbak 18 setirden, ikinjisi 24 setirden düzülýär.

Magtymgulynyň ýer-ýurt atlaryna özünde orun beren (*şonsuz goşgynyň azdygyny hem bellemek gerek*) şygrylarynyň haýsy birini alsak, onuň kämilligi hakynda ukybymyzyň başardygyna görä, gürrüň etsek edip oturmaly. Emma özünden soňkularyň, hususan-da, “Magtymguly mekdebini” kemsiz özleşdiren ussatlaryň görelde alan şygrylary akyldaryň döredijiliginiň “öz-özlügin-däki” bir edebi hadysalygyndan daşyna çykyp, şygryýet taryhymyzyň hadysasyna öwrülendigi bilen, ol hakynda durup geçmeklige bizi borçly edýär. Akyldaryň şeýle eserleriniň biri “Tapylmaz” atly goşgusydyr.

Akyldaryň biz ýaly barmak basyp, pylan ölkä pylança goşguda ýer bereýin diýlen “hasapçylyk” etmedigi düşnükli. Ol mukdarlar şahyryň zamanasynda ykdysady-syýasyty, medeni-jugrafiýasy jähetden meşhur bolan ölkeler bilen Hak beren zehiniň arasyndaky mynasybetden, garaýyşlardan kemala gelen “öz-özlükdir”, ýagny şahyrana tebigylykdyr. Şol tebigylyk “Tapylmaz” goşgynyň aşakdaky iki topbagynda-da mese-mälim görünýär. Birinji topbagiň üçden bir kysmyna ýüzlenýäris:

Tylla tagty-eýwanyň ol Süleýmanda tapylmaz,
Roýuň üzre hindi hallar Hindistanda tapylmaz,
Seniň kibi aýperi Rum, Owganda tapylmaz,
Eýran, Çyn-Maçyny gezsem, Türküstanda tapylmaz,
Gülçehreden kokularyň bu zeminde tapylmaz,
Gülçehriden kokularyň bu zeminde tapylmaz,
Boýnuň etrapynda merjen ol Karunda tapylmaz...

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Ýokarky mysaldaky “gül peri” babatda aýdylyan deňşdirmelerden, meňzetmelerden, sypatlandyrmalardan we beýleki çeper tilsimlerden many çykarmak, oňa baha bermek her kimiň özüne galsyn. “Çyn-Maçyn, Owgan, Eýran, Türküstan” diýlen ýer-ýurtlardaky tebigy ylham baradaky gürrüňler hem öz ýerlerine galsyn. “**Rum**” hakynda welin häzir aýtmalydyrys. “Rum” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, rum gözelleriniň adatdan daşary owadanlygyny aňlatman, jugrafiýa giňişliginiň has boldumlylygy sebäpli, hatda birde-ikide “gül peri” pisindiniň tapylaýmak mümkinçiliginiň hem (hatda Owganda-da) ýokdugyny tassyklaýan çeper serişdelik borjy bilen, “Tapylmaz” üçin wajypdygyny alamatlandyrýar.

30.07.2021.

Magtymgulynyň “**Bady-sabany görsem**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: DEHISTAN [دهستان], “Bady-sabany görsem”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bady-sabany görsem” diýen eseri türkmen şygryýetiniň in gadymy şekili “goşuk” görnüşinde ýazylan. Goşgynyň many-mazmun dykyzlygyndan, çeperçilik serişdeleriniň kämilliginden daşgary, eseriň ýatdagalyjylyk ukybynyň örän güýçli bolmagyna getiren serişde “goşuk” şekilidir. Bu şekiliň tebigatynda akgyňlylyk, owazlylyk saklanýar. Halky şygrylaryň ýatdan aýdylyp ýörlenlendigi şonuň üçindir. Ondaky many-mazmun bolsa ony aýdana ýa-da ýazana bagly. “Bady-sabany görsem” goşgyny ýazanyň Magtymgulydygyny ýatlasak, bar mesele öz-özünden düşnükli bolar.

Maddy mazmunly närise bilen söze başlap, ruhy mazmuna ulaşyp gidýän, ýene maddy mazmuny beýan edip, ahyrsoňunda ikisini birara getirýän “Bady-sabany görsem” diýlen goşgy, nämesindendir, enelerimiziň gözden-dilden gorasyn diýip çagalarynyň boýnuna, eline dakýan alajasyň göz önünde janlandyrýar. Bu “alaja” şygryň mazmuny nukdaýdan-da, ýordumynyň gurluşy jähetden-de şeýledir. Onuň bir mysaly biziň häzirkiki meselämiz “Rumystan” diýlen ýulke adynyň hem, belli derejede, goşandy bar. Oňa ýer beren bendi okaýarys:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany,
Öwlüýäler ummany,
Ol Rumystany görsem.

(“Bady-sabany görsem”, I, 247 s.)

Onuň kemala gelmeginde ady geçýän “Rumystan” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy ol “alajany” ören mähriban barmaklary, aýalary yşarat edýändigini bilen, özüniň şygrydaky ornunyň zerurlygyny alamatlandyrýar. Başgaça aýtsak, ol bolmasa bolmaz diýdirýär.

30.07.2021.

Magtymgulynyň sekiz bogunly, gadymy goşuk şekilli “**Don gerek**” diýlen şygry özüniň akgyňlylygyndan, diliniň hem şu günki türkmenlere çenli düşnükçiligidinden hem-de suwarylygyndan ötri, esasy meselesiniň daşyndan juda inçelik bilen ýañzdylyan iki sany hususyýet barada oylanmaklygy üm-yşarat edýär. Üns bereliň: Goşgy başdan-aýak sap umumy adamzada mahsus bolan tebigaty ýagdaýlar barada gürrüň edýär. Bu görer göze şeýle. Emma şol “umumy terjimehalyň” içinde iki hususyýetiň: 1. türkmenleriň milli häsiýetiniň, 2. ylmy-terjimehaly ümleýän edebi maglumatlaryň uçursyz inçelik bilen “garyndy” bolup goşulandygy göze kaklyşýar.

Magtymgulynyň “Don gerek” diýen goşgusy ynsanyň dünýä inen gününden in soňky demine çenli bolan ýaşayşynyň basgançaklary barada şahyrana takyklyk bilen maglumatlar berýär.

Uly-kiçi tapawudy ýok, Adam ata ymmatynyň ählisine degişli bolan ol ýagdaýlar hakynda gürrüň etmezlik mümkin däl. Emma biziň niýet edinen meselämiziň belli bir çäge çenlidigi üçin, “**Rumly**” meselämize geçmeli bolýarys. “Rumy” özünde ýerleşdiren bendi okalyň:

Könlün ynjdyp halkyň,
Hoşnut etseň öz hulkuň,
Rum, Pereň bolsa mülküň,
Heniz “azdyr”, kän gerek.

(“Don gerek”, I, 249 s.)

Bentden görnüşi ýaly, “Rum we Pereň” diýlen ölkeler sözlemiň deňdeş agzalary bolup, şol bir hyzmata şäriklik edýär. Şoňa görä, Rum barada ýokarda berlen maglumatlary göz önüne tutmak şerti bilen, onuň poetikasynyň hyzmaty babatdaky gürrüňe “Pereň” diýlen ýer we onuň poetikasy hakyndaky gürrüňleri arkaýyn dahylly etmek bolar. Bolýan bolsa, biz üçinem bolýany amatly: Häzirki gürrüňini etmeli ölkämiz “**Rum**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy-da tutuş adamzada degişli diýip, hemmäni birýakdan sürmek bolmaz, emma nebsiň ugruna gidip, ynsaby unudan, harsydünä birgiden adamyň Rum pisint bir mülki bar bolsa-da, “Heniz “azdyr”, kän gerek” diýen diýgy-düşünje bilen ýaşayandygyny çeper ulaltma serişdesi arkaly beýan edip, özüne tabşyrylan wezipä kemsiz amal edendigini mälim edýär. “Rumuň” poetikasyn-da ynsan beden agzalaryndan doýdum-doldumy bilmeýäni diňe gözüdir diýlen hakykat hem saklanýar.

31.07.2021.

Magtymgulynyň “**Hezarystana sary**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** KÄBE [كعبه], “Hezarystana sary”) durlup geçildi. Magtymgulynyň “Hezarystana sary” diýen goşgusyna, guş bakysy bilen seredene, “el ujundan” ýazylan ýaly, bentleri-de bir täsin baş-başdak ýaly görnüp biler. Hakykatdan-da, ol “el uýy” goşgy bolsa hem, Magtymgulynyň “el ujundan” dünýä inen eserdir. Her şahyra nesip etmeýän “el ujudy”! “Bentleriň baş-başdaklygy” babatda aýdylanda, eserleriniň agramly böleginiň, aýratyn-da, “goşuk” şekilinde dörän eserleriniň şeýleräk bir “salgym döretmek” häsiýetiniň bardygyny bellemek ýerlikli bolar. “Hezarystana sary” at berlen eseriň setirleriniň içki säginmesi 5+2 bilen 4+3 bogunlylar gezekleşip gelýän ýeňil, owazy ýakymly goşgy. Dutaryň ýokarky perdelerinden alnan owaz ýaly bolup gulaga eşidilýän bu sazlaşmany göz görüp, aňa ýetirende, ol ýeňilligiň aňyrsyn-da bir giden saldamly, böwrüni diňledýän öwüt-ündewiň, mazmunyň ýatandygyny kabul etmeli bolýar. Diýmek, gulagymyza guwanyp, gözümize ynanmagymyz gerek. Biz muny “Hezarystana sary” goşgy babatda aýdýarys we sözü-mizi tassyklamak üçin, bir bendiň setirlerine ýüzlenýäris:

Hakdan rehmet sepiler,
Ymaratlar ýapylar,
Gitseň Käbe tapylar,
Rumystana sary.

(“Hezarystana sary”, I, 275 s.)

Goşgynyň aşakdaky bendi bolsa söz ussadynyň heniz haj parzyny berjaý etmäge ýetişmedik ýyllaryndan habar berýär. Bendiň biziň dilimizdäki tagaşyksyz beýany – eger niýetiňi bire baglap, haj parzyny berjaý etmegiň ugruna çyksaň, “Hakdan rehmet sepiler”, “Ymaratlar ýapylar” (“ýapylar” diýlen söz “gurular” manyda gelýär), “Rumystan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy

bolsa şol asylyly maksada amal etmegiň kömekçi serişdesi bolup, özüniň bentdäki wajyplygyny sergileýär.

31.07.2021.

Magtymgulynyň “**Jan eglenmez**” diýen eseri setirleri 8 bogunly, 4+4, 5+3, 3+5 içki säginmeleri gezekleşdirip ulanylan “goşuk” görnüşiň kadasyna laýyk düzülipdir. Goşgy örän akgynly, labyzly okalýar, setirleri halk aýdymlarynyň äheñini ýada salýan sazlaşygy bilen özüne çekýär. Ýatdagalyjylyk ukyby-da her kim üçin elberişli bu goşgynyň ýönekeýliginiň içinde saklanýan many-mazmun barada welin, ýokarda aýdylanlar pisint gürrüň etmek goşga kembaha garamagyň ötesi – özümiziň şygryýet diýlen sungatdan gapyldygymyzy äşgär etmekden başga görüp biljek peýdamyz ýok. Biziň düşünişimizçe, “Jan eglenmez” diýen eser ynsan durmuşynyň dünýäniň gurluşyna gatnaşygy şahyrana jümlelerde beýan edilmek arkaly birgiden öwüt-ündewler, pelsepewi maslahatlar, timsaly hikmetler orta atylýar. Olaryň her biri barada gürrüň etmezlik mümkin däl, emma biziň mümkinçilik gerimimiziň juda çäklidigi sebäpli, ýedi bentli goşgynyň baş bendinden jemleýji iki setiri mysal hökmünde getirmek bilen çäklenmeli bolýarys:

Saglyga ýokdur ygtybar,
Tut mysal, myhman eglenmez.

Şeýda dilli gözellerden,
Dil gider, zyban eglenmez.

Ärden döwran geçer bir gün,
At öler, meýdan eglenmez.

Adam ogly, gapyl olmaň,
Göç gider, kerwen eglenmez.

Munda zor berseň çilime,
Jesetde iman eglenmez.

Ýokarky nusgalar baradaky duýgy-düşünjeleri her kimiň öz ygtyýaryna goýup, mysala dahylly etmedigimiz iki bendiň birini dolulylygyna okalyň:

Belent dagdan haýbat gider,
Ýerlerden bereket gider,
Rum şährinden kuwwat gider,
Ussada dükan eglenmez.

(“Jan eglenmez”, I, 313 s.)

Bu bentde biziň meselämiz “Rum” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy ýerleşipdir. Ol ölkäniň ady we poetikasy Magtymgulynyň ykdysady-jugrafiýa babatda-da sowatly akylдар bolandygyndan habar bermeginiň daşyndan, hatda şeýlekin kuwwatyň wagtlaýyn ahwaldygyny alamatlandyrmak borjuna berjaý edýär. Üstesine-de, “Jan eglenmez” goşguda diňe Rumuň orun alandygy baradaky maglumaty ýatlasak, ol şäheriň eser üçin nädereje ähmiýete eýe bolandygyny göz önüne getirmek bolar.

Mysallara degişli edilmedik ikinji bent jemleýji bent bolup, ony Magtymgulynyň hatyrasyna düşündirişsiz okamaklygy teklipe edýäris:

Magtymguly, budur ykrar,
Hak ýolynda duran çyn är,
Kimsäň zynda ogul bar,
Kimsede nyşan eglenmez.

31.07.2021.

Magtymgulynyň **ýegana eserlerinden “Ýaraşmaz”** diýen goşgusy barada öňde (seret: HEBEŞ [حبشه], “Ýaraşmaz”) gürrüň edildi. Şol ýerde Magtymgulynyň orta boýly, syraty göz guwandyrýan “Ýaraşmaz” atly goşgusy başdan-aýak, ozaly bilen, döwürdeşlerini (*belli derejede, häzirki zaman türkmenlerini hem*), galyberse-de, umumy adamzady birgiden närselerden, ýagdaýlardan habarly etmek maksady bilen ýazylypdyr diýlip bellenildi. Şol närseleriň, ýagdaýlaryň şahyrana beýanynda saklanýan poetikasy bolsa döp-dessurlaryň berjaý edilmelidigi, herki zadyň öz tebigatyna laýyk şertlere görä bolmalydygy, ýogsam bolmasa, ýaşayyş diýlen düşünjäniň bulam-bujar hereketleriň toplumyna öwürlip gidýändigini we edep-ekramly ýaşamagyň bilim-terbiýe bermek ähmiýetli gymmatlygy ýüze çykarýandygy bilen şüwümlidir. Bu hususyýetleriň arkasynyda ýokary dereje bilimliliğini, sowatlylygyny, ýiti synçylygyny hem-de ylahy ylhamyň saklanýandygy her kim üçin äşgär hakykatdyr.

Ýedi bentli “Ýaraşmaz” goşguda bent sanyndan iki esse gowrak mesele gozgalýar. Olaryň hiç birine “Sen otur, ol geplesin” diýip boljagy ýok, biri-birinden ähmiýetli, hersiniňem öz poetikasy bar, üstesine-de, hersiniňem öz göwni bar! Ýagdaý şu töwra bolansoň, öz hetdimizi bilip durkak, “Ýaraşmaza” düşündiriş bermeklik bize ýaraşmaz, abraýlysy öz meselämize ýüzlenmekdir. “Ýaraşmaz” diýen goşgynyň altynjy bendinde şeýle diýilýär:

Her kime el bermez dürri-galtany,
Aş barka dost gazan, at bar – ýol tany,
Rumuň tagtyna – Hebeş soltany,
Käbe metjidine galmyk ýaraşmaz.

(“Ýaraşmaz”, I, 506 s.)

Biziň pikirimizçe, “**Rum**” ýer-ýurt adyna deňeşdirme bolup gelýän “Hebeş” diýlen döwletiň ady öz-özlüğünde, ýagny aýratynlykda alnanda, poetiki many-mazmuna ýa-da şahyrana-çeperçilige eýe bolman, sypatlandyrýan “soltany” bilen gelende, özüniň hyzmatyny berjaý etmäge başlaýar. “Hebeş soltany” söz düzüminiň poetikasy “**Rumuň tagtyna**” gelip, hebeşli soltanyň oturmagy bolmajak zat. Ozaly bilen, Rumustan irki zamanlardan bäri agyr goşunly, galalary juda saglam, düzgün-tertiple berk ýola goýlan kuwwatly döwlet bolandygy üçin, hebeşli soltan harby hereketleriň üsti bilen “Rum tagtyna” çykyp bilmez. Biziň düşünişimizçe, bu ýagdaý poetikanyň mälim edýän çeper hakykaty. Ikinji hakykaty – “Gel, sen bir salym tagta çyk-da, döwleti dolandyr” diýseler, “Hebeş soltany” ony başarmaz. Çünki ösen döwletleriň öz yön-ýörelgeleri, syýasy medeniýeti; ýöntem, güýji çäklid döwletleriň öz guruluşy bolýar. Döp-dessur, urp-adat, adamlarynyň ýaşayyş gatnaşyklary hem şolar ýaly tapawutly bolupdyr. **Şeýlelikde, “Rumuň tagtynyň”** poetikasy “Ýaraşmaz” goşgusyda öz döwrüniň nusgalyk döwlet bolandygyny mälim etmek bilen birlikde, Magtymgulynyň zamanasynyň in sowatly alym akyldary bolandygyny yşarat etmek bilen, şygryň tabşyrygy kemsiz berjaý edendiginden habar berýär.

01.08.2021.

Magtymgulynyň “Ýeldim tut” diýen goşgusy barada öňde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Ýeldim tut”; HEBEŞ, “Ýeldim tut” we HINDISTAN [هندوستان] “Ýeldim tut”) mümkinçiligimize görä, giňişleýin seljerme-söhbet berildi.

Magtymgulynyň “Ýeldim tut” diýen ýene bir ýegana goşgusy-da “**Rum**” diýlen ýer-ýurt adynyň poetikasyndan akyldaryň ussatlygy ýüzünden kemsiz peýdalanypdyr. Ilki bilen, şygryň özi hakyndaky gürrüňe geçmezden ozal, özümiz hakynda oýlanmagymyz gerek. Allatagala ynsany mahlugyň başy, barlygyň iň kämili edip ýaradypdyr: aň beripdir, ukyp beripdir, duýmak-düşünmegimizem kem etmändir. Ýöne olary ýola goýmak, edara etmek, amala aşyrmak ygtyýaryny bolsa her kimiň özüne galdyrypdyr. Şulardan aňyryň bilen habarly “Ýeldim tut” bize öz ygtyýarymyza berlen hukukdan ýerlikli peýdalanmagyň maslahatyny berýär.

Beýleki wagtlarda her kim öz akyly bilen bolup, kân bir derwaýyslyk çekip hem durýan däl-dir welin, ynsan ymmaty agyr günler başa düşende, çykgynsyz hadysalara duçar bolanda, kyn-gyssaga sezewar bolan halatynda daş-töweregine garanjaklaýar, maslahatlara mätäçlik çekýär, kimdir birinden delalat isleýär. Bu ata-baba şeýle bolupdyr, häzirem şeýle. “Ýeldim tut” atly goşgy ynsan ähliniň şolar kysym çykgynsyz ahwal bolup görünýän ýagdaýlardan baş alyp çykmagy üçin kimdir biriniň hemaýatyna bil baglaman, Allatagalanyň özüne bagyş eden ygtyýaryndan peýdalanmaly diýlen şekildäki pent bilen söze başlaýar:

Dünýä görmeý, tutgun galsaň bir künçde,
Bady-paý dek ýer ýüzüne ýeldim tut.
Çyn-Maçynda, Rumda, Hindde, Hebeşde
Bolan-bolmuş hünärleri bildim tut.

(“Ýeldim tut”, I, 509 s.)

Şygryň ilkinji bendinde ýagty dünýäniň ähli barlygyndan mahrum bolan ýa-da mahrum edilen, ýagny göre girilen meňzeş bir ahwala uçrasaň-da, özüni ýel ýaly ýer ýüzünü gezip ýören şekilde duýgun diýlen sargytdan soňra, dört ölkäniň (“Rum” barada biraz soňra gürrüň ediler) ady getirilip, şol giňgöwrümliligiň bilen köp närselerden habardar ýaly ruhuňy belent tutgun diýlen şekildäki öwüt-ündewi öňe sürýär. Bu – şygryň birinji bendiniň wesýeti. Özümize galsa, düşündiriş hem bermän, şygry tutuşlygyna göçürüp, ine, gadyrdanlar, galanynam özüňiz bilersiňiz diýip oturybermeli welin, beýtsek ýolumyzyň göz önüne tutan meselämizden aýra düşäýmegi juda ähtimal. Biziň häzirki meselämiz “**Rum**” diýlen ölkäniň we onuň poetikasy bolup, ol “Çyn-Maçynyň, Hindiniň, Hebeşiniň” jografyasyny, ilatynyň milli aýratynlygyny, halkara gatnaşyklaryny bir gapdalda galdyrylanda hem bir özüniň bende goşan şahsy goşandy, şol bir wagtyň özünde tutuş şygryň öwüt-pentleriniň janly-duýarlykly ýagdaýda, aňa we kalba ykjam jaýlaşmagyna alyp barýan şahyrana serişde, ýagny timsally tassyklama ýa-da esas hökmünde özüni ykrar etdirýär.

01.07.2021.

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: DEKEN [دکن], “Ynsan ýaratdy” we HINDISTAN [هندوستان], “Ynsan ýaratdy”) durlup geçildi. Şol ýerde aýdyşymyz ýaly, “Ynsan ýaratdy” Allatagala barada şahyrana söhbet edýär. Allatagalanyň keramaty barada gürrüň etmeli bolsa, dokuz sany ýer-ýurt atlarynyň hatarynda, Magtymguly ylhamynyň “Rumyda” dile getirmegi öz-özünde düşnükli bolan häsiýete geçipdir, şygryýetiň uslyp özboluşlylygynyň bir alamatyna öwrülipdir. “Rum” diýlen ýer-ýurt adyna özünde orun beren bendi okalyň:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

Bentdäki “**Rum**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Ynsan ýaratdynyň” waka ýordumy-na goşandyny goşmagyndan öte, özüniň oturan bendindäki meşhur ýer-ýurtlara (Ýemen, Müsür, Şam, Hindistan, Deken, Hytaý, Hotan) “egin deňläp”, Allatagalanyň keramatyny tassyklamak bilen bir wagtda, Magtymgulynyň özüne bolan garaýşyndan habar bermek borjuna-da berjaý edýär.

01.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” hem HINDISTAN, [هندوستان] “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi. Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş ýer-ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişlik dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nuktaýnzardan baha bermeli bolsa, ençeme ülkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgynyň sungat eseridigini göz önüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bellemeli hususýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn (*şunuň özi jugrafiýaçylar üçin gymmatly edebi maglumat*) ulke, ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälüm bolan atlardygyny aýdyp bileris. In bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

On iki mün ağaç jaýy-Hindistan,
Alty mün ağaç ýol arzy-Rumystan,
Dört mün Saklap, Senjap, dört mün Zeňistan,
Göýä geçip barýan sildir, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu maglumatlar öz-özlügindäki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowatlylygy kem bolan köpçülik üçin juda derwaýys bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Rumystan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Rumystan” ýurt ady we poetikasy goşgynyň, onda getirilen bendiň umumy many-mazmun akymyny hem-de çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmegi özüne borç diýip bilenligi bilen ähmiýetlidir.

01.08.2021.

Magtymgulynyň “**Rowan oldy**” diýen goşgusy barada öňde: (BADAHŞAN [بدخشان], “Rowan oldy”) gysga maglumat berlipdi.

Aslynda, nusgawy şygryýetimiz, aýratyn-da, Magtymgulynyň dördedijiligi bir goşguda birnäçe meseleleri gozgamak ýaly däpleşen hususyýetleri bilen häsiýetlenýär. Emma aýry-aýry şahslara bagyşlanan mersiýe we kasyda mazmunlylarda “täk meselelik” öňe çykýar. Akyldaryň “Rowan oldy” şygry hem şol kysym eserleriniň biri. Bu goşgynyň nusgawy kasydalardan tapawutly tarapy, biziň pikirimizçe, bagyşlanan Şahsynyň adyny dile getirmän, ýöne eseriň Şoňa bagyşlanandygyny mälüm edip bilmegidir. Bu bir. Ikinji tarapdan, adaty kasydalarda gürrüň

edilýän şahsa degişli bolmadyk ulaltmalaryň (*giperbola*), dabaraly öwgüleriň bu goşga mahsus dældiginden ötri, ony kasyda hasaplamakdan saklanmagymyz gerek. “Rowan oldy” goşgudaky beýanatlara salgynsak, Onuň ylmy terjimehalyndan alnan parçalar hökmünde kabul etmek mümkin. Ol beýanatlara bolsa “nebelli” beýik Şahsyň hereketlerini şahyrana şekilde şeýlekin taýyk beýan edýär welin, onuň Kimdigi şek-şübhesiz orta çykýar. Bu şahyrana tilsim “Badahşan”, “Hindistan” diýlen ýer-ýurtlar babatda bolşy ýaly, beýleki mekamlarda-da ussatlyk bilen işledilipdir. Aşakdaky bent we bentde ornaşan ýer-ýurt ady we onuň poetikasy anyk mysal bolup biler:

Magtymguly, Rumystana,
Çaldy gylyç Hindistana,
Badahşana, Türküstana,
Ýedi yklyma han oldy.

(“Rowan oldy”, II, 161 s.)

Bu bentdäki “Rumystan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Badahşan”, “Hindistan” ulke atlarynda bolşy ýaly, özüniň mekan giňligi we syýasy-ykdysady kuwwaty bilen, “gylyç çalanyň” Muhammet (s.a.w.) pygamberdigini yşarat edýärkä, Onuň ýer ýüzündäki şan-şöhretynyň, adamzat ähline eden deň-taýsyz haýyr-sahawatynyň görkezijilik hyzmatyny berjaý edýär.

01. 08. 2021.

Magtymgulynyň “Arap dilli, söwdügam” diýen goşgusy barada önde (seret: KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Arap dilli, söwdügam”) durlup geçildi. Şol ýerde bu goşgynyň başdan-aýak “Ýusup-Züleyha” hekaýatyny nazara almak bilen, waka ýordumyndan käbir pursatlary parçalaýyn şekilde beýan etmek arkaly, hekaýatdan habarly adamlaryň göz önünde onuň tutuş barlygyny janlandyrmagy başarandygy bellemildi. Magtymgulynyň “**Arap dilli, söwdügam**” diýen muhammes goşgusynda “Ekip geçdi”, “Ýusup diýe-diýe” eserleri ýaly “Pygambernama” atlandyrmak mümkin. Munuň daşyndan bu muhammesiň diňe bir meselä ýüz tutup, şonuň bilenem sözüni jemleýändigini hem bellemegimiz gerek. Adaty usul ýaly bolup görünýän bu ýagdaýyň Magtymgulynyň şygryýetinde seýrek duş gelýän “çäklilikdigi” bilen ünsi özüne çekýär. Üstesine-de, bentleriň goşa refren setirli gelmegi bilen ünsi özüne çekýär. Şeýle şekildäki refren başga bir nusgawy söz usadynyň döredijiliginde ýokdur diýlen ýaly morta gürründen saklanyp, özümize duş gelmändigini aýtmak islýäris. Beýle diýildigi bu edebi görnüşüň täze şekili, iň bolmanda, biziň üçin Magtymgulynyň girizen ýa-da kämilleşdiren täzeligi diýiligidir. Bir mysal:

Boýadylar köýnegiňi gan bile,
Ady belli, arap dilli, söwdügam.
Aýralykda ýandy ataň jan bile,
Ady belli, arap dilli, söwdügam,
Şam abaly, Rum kabaý jananym.

Aba: - erkekleriň geýýän ýeňsiz, ýünden dokalan giň oýluk kysym üstki eşiği.

Kaba – erkekler üçin dikilýän giň hem uzyn ýeňli üstki eşik, kaftan.

Biziň häzirki meselämiz “Rum” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş goşga äheň bermek bilen bir wagtda, tutuş goşgynyň many-mazmun hem-de çeperçilik bezegi bolup gel-

meginden daşgary hezreti Ýusup pygamberiň keşbini janlandyrmagyň serişde bolup gelýändigini bilen ýerliklidir we ähmiýetlidir.

02.08.2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde bu goşgynyň 32 ýer-ýurt adyny özünde jemleýändigini belgilenildi. Şonça mukdardaky ýer-ýurtlaryň içinde biri-birine meňzeş ykballylary-da ýok däl, emma aglaba köpüsiniň geljekde duçar boljak gutulgysyz ýagdaýy dürli-dürlüdür. Ol dürlülük hem bize şular ýaly alamatlary üm-yşarat edýär: ol-da şygryda duş gelýän ulke, ýurt, şäher atlary öz-özlügindäki bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň şahsyýetini, parasat üşüginini, ol ýer-ýurtlaryň uzak geljegine hemra boljak pajygaly ahwallaryny özünde jemleýänligidir. Üstesine-de, ýene bir hakykaty unutmaly däl: Magtymgulynyň sarnama goşguçy dældigi hemmämize mälim. Sanalan ýer-ýurtlaryň hem XVIII asyrdan ylmy esasyda öwrenilip orta çykarylan netije dældigi-de belli. Diýmek, ony diňe bir alamat – Hak eçilen weli gatançly ylhamyň Magtymgulynyň diline salgy berendigine ýormak mümkindir. Şeýle bolmasa, şonça akyl almaz maglumatlary bir şygra ýerleşdirmekligi göz önüne getirip hem bolmaz. Ylham weliligi ol ýer-ýurtlaryň her birini aýry-aýdylykda tassyklamak ygtyýarlydygyny nazara alyp, häzirki meselämiz “**Rum**” diýlen şäher adyny özünde saklaýan bendi okalyň:

Rum şährin eýleýir sagyka harap,
Ýemeni hulaç ýykar, Mosuly – agrap,
Kufäni türk bozar, Bagdat şährin – ap,
Reý ülkesin dilnip, ýer harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

“Rum şäheri” diýlen ýer we onuň poetikasy bir bentde oturan: Ýemen, Mosul, Kufen, Bagdat, Reý ýaly ýer-ýurtlardan (*olar hem özaralarynda biri-birinden tapawutly ykbala duçar bolmaly*) parhlylykda sagyka (*güýçli ýyldyrym*) ýüzünden şeýle boljakdygyny aňlatmak arkaly, Magtymgulynyň weli ylhamyndan habar berýän bir serişdelik hyzmaty berjaý edýär.

02.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” we FARS (PARS) [فارس], “Bu dünýä”) maglumat berildi. Ol ýerde bentlerini barmaklaryň sany bilen sanap bolýan göwrümdäki goşga şonça maglumatyň – bütin dünýäniň ýerleşip bilşine haýran bolup, onuň möçberi barada gürrüň edildi. Ony diýseň, setirleriň “dokumalarynyň doklugyna”, ýagny her bir setiriň özünde birgiden habarlaryň we poetikasynyň şahyrana dykzlygyna näme diýip bolar. Haýsydyr bir meňzetme, deňeşdirme arkaly takyk aňlatmaga hetdimiziň ýok bolandygyndan ötri, goşgynyň özünden delalat isleýäris: “Üç mün üç yüz agaç ähli-yslamdyr, Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr, Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr, Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.” Magtymgulynyň dünýäniň jugrafiýa giňişligi barada uçursyz sowatlydygyny tassyklaýandygyna söz ýok. Ýöne goşgudaky “Diýmäň, bize mälim däl bu dünýä” we “Hasap etdim dünýä başdan-aýaga” diýen setirlerini aýdylyşy ýaly kabul etsek, onda olara çeşme bolup hyzmat eden kitap-golýazmalary tapmak, tapanyňdan soň olary seljermek şol döwrüň taryhy şertlerini nazara alanyňda, “är ömrüniň” ýetmejegi, eger ýeterdi diýsek, akyldaryň özge şygrylarynyň dünýä inip bilmejekdigi sähelçe sowady bolan adam üçin-de düşnüklidir. Diýmek, bu meselede adatdan daşary üşügiň – ylham weliliginiň saklanýandygyny ykrar etmeli bolarys.

Oña islendik bent, hatda biziň häzirki meselämiz “Rumystan” diýlen ðlke hem güwä geçip biler. “Rumustanly” bendi okalyň:

On iki müň agaç jaýy-Hindistan,
Alty müň agaç ýol arzy-Rumystan,
Dört müň Saklap, Senjap, dört müň Zeňistan,
Göýä geçip barýan sildir, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bentde saklanýan “Rumystan” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy Hindistan, Saklap, Senjap, Zeňistan ýaly ðlke, şäher atlary bilen sazlaşykda, Magtymgulynyň jugrafiýa sowatlylygynyň-da, köp babatda, Hakdan inen ylham çeşmelidigini tassyklamagyndan öte, bendiň we tutuş goşgynyň many-mazmuna, şahyrana-çeperçiligine goşan goşandynyň wajyp goşantdygy bilen özüniň gymmatyny aýan-beýan edýär.

Sözümiziň ahyrynda “Bu dübýä” goşgusynyň we ony kemala getiren ussady Magtymgulynyň hatyrasyna jemleýji bendi okamaklygy teklipe edýäris:

Magtymgyly, adyň döndi Pyraga,
Paryg bolup, çek özüňni gyraga,
Hasap etdim dünýä başdan-aýaga,
Üç ýüz altmyş ýyllyk ýoldur bu dünýä.

02.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada önde (seret: BAGDAT [دادغب], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [ناتسودنه], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) maberek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütün adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde girýär. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän teýli poetika tilsimleri arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň zynda ýüz müň gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň merete belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň müberek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözüniň arkasynda “ýüz müň gumry, bilbil nalasy” saklanýar, müberek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, syraty belent Hakyň beýgeldeni bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” (Mekke, Medine, Refrefil, Küfe, Tary, Basra, Halap, Şirwan, Müsür, Kaýsar, Şiraz. Yspyhan, Haýbar, Hyrat, Lekteler, Sekwan, Ferhar, Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan, Ýezd, Kerman, Şam, Mosul, Bagyýan, Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňg, Jamyýan, Şark, Garb, Hind, Sind, Deken, Şakşak, Luwluw, Gäwgala, Şährizenan, Katnak, Saraý, Pars, Eýran – jemi 44) ýer-ýurduň ady geçýär.

Ýokarky sanawda biziň häzirki meselämiz “Rum” diýlen ðlke ady hem orun alypdyr. Oña ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň birinji hatarynda oturan “Rum” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulyň ylahy ylhamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mäbärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çaýýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyň berjaý edýär.

03.08.2021.

Magtymgulyň “**Magşarnama**” at berlen poemasy barada öňde (seret: KAP (Kaf) dagy [قاف داغی], “Magşarnama”) maglumat berildi. Şol ýerde “Barsa gerekdir” diýen goşgynyň başdan-aýak ahyret hekaýatlaryndan söz edýändigini belenildi. Söz etmek bar – söz etmek bar. Magtymgulyň “Barsa gerekdir” diýen goşgusynyň labzy özge ussatlaryň ahyret beýanatlaryndan tapawutlylykda, hadysalary şeýlekin janly we takyk suratlandyrýar welin, haýsy bir ynanjyň wekili bolsa bolsun, tersa (*ateist*) adamlary-da düýpli oýlandyrmaga mejbur edermikän diýýäris. Şol ynamy gazanmak üçinem, Magtymguly “Barsa gerekdir” diýlen goşgusyna ylhamyny “taraşlap şagladypdyr”. Şeýlelikde, ussadyň “elaçyklygyny” özüne bähbit bilen bu goşgy bentleriniň sanyny on üçe çenli ýetiripdir. Ýene bir hususýýet: “Eý, ýaranlar, ol dünýä baran barda, gelen ýok, Öli-diri halyndan habar, hatyr bilen ýok.” diýýän Magtymguly ahyret baradaky duýgy-düşünjeleriniň mizemezdigine garamazdan, “Barsa gerekdir” diýen şertliligi getiripdir. Şygryň başky bendinden: “Maýyl olmaň bu dünýäge dostlarym, Barça mundan oňa barsa gerekdir. Owwal aman, ahyr iman istärem, Hak gulnuň myradyn berse gerekdir.” diýip başlaýan şertlilik şygryň ähli bendiniň jemleýji setirinde dowam etdirilýär. Goşgynyň bolup-geçjek hekaýat-hadysalara “gyldyrgan” ýaly şübhesiniň bolmadygy halda, şeýle şertliligi ulanmagy, biziň pikirimizçe, Magtymgulyň medeni-sypaýyçylygyndan habar berýän alamatdyr. Şu pikiriniň bihal garaýyş däldigine biziň meselämizi özünde saklaýan aşakdaky bent hem, belli derejede, güwä geçip biler. Bentde şeýle diýilýär:

Gözi birdir, gara geýmiş kaddyna,
Garyp ýanar haramynyň oduna,
Şam şerif-u Ruma, Mekge, Medinä,
Musulmanlar gaçyp, dolsa gerekdir.

(“Magşarnama”, II, 365 s.)

Bendiň özünde ýer beren ýer-ýurduna, hususan-da, “**Rum**” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasyna gelenimizde, beýleki goşgulara bitiren hyzmatynyndan egsik bolmadyk möhüm amallary berjaý edýän “Rumystan” tutuş goşgynyň düzüm bölegi hem-de ýokarky bendiň deň hukukly agzasy bolmak bilen, adamlaryň duýgy-düşünjesine ahyret gorkusyny salmaklygy niýet edinmän, janly barlygynyň gadyr-gymmatyny bilip, kalby ynançly, köňli-arzuw hyýally, haýyrly işleriň başynda bolup, berlen ömri hakyky ynsan şekilinde geçirmeklige gönükdirilendir.

03.08.2021.

S

SAFA- MERWE [صفا – مروه] – Mekgäniň ýakynynda ýerleşýän pesräk iki dagyň ady. Olaryň arasy 420 metrden ybarat. Haja baranlar Safa dagynyň üstünde Kábä bakyp, doga okaýarlar, soňra Merwe dagyna tarap ylgaýarlar. Şu däbi ýedi gezek gaýtalaýarlar. Bu haj parzynyň biridir. “Bu döp araplaryň “jahylyýet” (nadanlyk) döwründe-de berjaý edilipdir. Şol döwrüň kanunyna laýyklykda haja barýanlar şol daglaryň üstünde ýerleşdirilen “Esaf” we “Naýyla” atly iki sany buta ellerini sylmaly ekenler.”¹ Bu ýagdaý yslam dininiň dörän döwrüne çenli dowam edipdir. Muhammet (s.a.w.) pygamber Mekgä gelende, ol iki buty döwdürýär.

Safa dagy Abu Kubaýs dagynyň etegi, ýamajy. Merwe dagy Kynka dagynyň dowamy, ýamajy. “Safa” diýlen söz “arassa, päk” diýlen manylary aňladýar, “Merwe” diýlen söz bolsa “ýal-dyrawuk ak daş we çakmak daşy” diýmekdir. Iki dagyň arasyny batly ýöräp, belli bir ýerinde ylgap geçmeklik Safa dagyndan başlanýar.

Magtymgulynyň “**Bilmezmiň**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** ABY-ZEMZEM [آب زمزم], “Bilmezmiň”) barada durlup geçildi. Magtymgulynyň “Bilmezmiň” gogusynyň döreýiş taryhy hakyndaky rowaýatyň özem warsaky bir gep-gürrüň däl welin, emma şygryň ruhy we şol ruhy kemala getirýän jümleler (“Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdüğim, Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmemiň?”, “Guş gonsun diýp başyňa bilbil heňin gurdugym, Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?”, “Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny, Gözyaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň?..”) uçursyz ähmiýetli bolup, şahyryň şahsyýetinden hem-de şygryýetiniň welilik garyndyly sungatdygyndan, ondaky her poetiki alamatyň çuňňur many-mazmuna eýediginden habar berýär. Şol poetiki alamaty özünde saklaýan ýer-ýurt atlarynyň biri-de “Safa” diýlen dagydyr. Şol daga eýeçilik edýän bendi okalyň:

Magtymguly, aýydýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy,
Nury-didäm ýagtysy, ak gözümiň garasy,
Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy,
Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

Ýokarky bentde **ýerleşen “Safa”** diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, “dokuz pelek Zöhresi”, “Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy”, “Aby-Zemzem çeşmesi”, “Safa, Merwe arasy” ýaly täsin mukaddeslikler bilen sazlaşygy arkaly Magtymgula berlen weli “maýaly” zehine şaýatlyk edýändigini, şeýledigine garamazdan, tapylgasyz ukybyň raýy gaýtarylandan soň, “Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?” etmeli bolandygyny aýan etmek bilen, öz borjuna amal edendigini mälim edýär.

08.08.2021.

Magtymgulynyň “**Ýar senden**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** DYMAŞK [دمشق], “Ýar senden”) seljerme-söhbet edildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, “Ýar senden” diýen goşgy, belli bir çäginde çenli düşülmegi mümkin, emma dünýewi eşretlere öte köňül berýän duýgy-düşünjeli adamlara düşünmegi kyn, hatda mümkin däl bolup görünýän eserler toplumyna girýär. Bu ýagdaý şygryň many-mazmuny, poetikasynyň sungatlyk sypatlary, dini şahslar, düşüňjeler, iň bärkisi

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Ginbed Kabus, 1997, 721 s.

gozgaýan meselesi babatda-da şeýledir. Bir seretseň, goşgy dünýewi aşyk-magşuklyk hakynda, ýene bir seretseň, dini-ylahy aşyklykdan söhbet edýän ýaly. Beýleki ýer-ýurtlary gapdalda goýup, häzirki meselämiz – “**Safa dagy**” diýlen ýer-ýurt ady nukdaýnazardan garanymyzda nähili bolsa-da, bir karara gelmäge esas döreyäne meňzeýär. “Sapa dagyny” özünde saklaýan bendi okalyň:

Bir gül kokar gözel ýaryň bagynda,
Bilbil hujum eýlär sol-u sagynda,
Beýtullanyň Sapa, Merwe dagynda,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.

(“Ýar senden”, I, 217 s.)

Bendiň başky iki setirini okanyňda, dini-ylahy mazmun (*has dogrusy, Muhammet (s.a.w.) göz önüne gelyär*) öňe saýlanyp, dünýewi aşyklygyň Merwe dagy bilen nähili şekilde – gönüden-göni ýa-da mantyklaýyn baglanyşygy bolup biler diýlen ýaly sowal orta çykýar. Özümiziň darajyk düşünjämize görä aýtsak, “Safa dagynyň” poetikasy dünýewi eşretli aşyk-magşuklygyň mekany däl, dini-ylahy mazmun babatda aýdylanda, ol ýerliklidir.

Aslynda, Safa, Merwe atlarynyň ruhy we şahyrana poetika jähetden bütewi bir düşünje hökmünde kabul edilmegi gerek. Emma olar barada aýry-aýrylykda dürrüň edýändigimiz jugrafiýa atlar mynasybynda özbaşdak düşünjeleri aňladýandygy sebäplidir.

Sözümiň ahyrynda goşgynyň ýüzlenen meselesi hakynda şeýle diýmek isleýäris: “Ýar senden” diýen goşgynyň refreni: “Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar, senden.” setirindäki “Ýa, Rep” diýlen söz düzümi baş bentde “ýüz tutma söz” bolup gelip, goşga dini nukdaýdan çemeleşmek isleýänlere-de ýol açykdyr, ony aşyk-magşuklyk diýip kabul edýänleriň hem garaýyşlary telek däl. Eger tereziniň iki okarasyny, deňine tutsak? Oňa ýetesi näme bar!

08.08.2021.

SAKLAP [صقلاب] – Slowýan kowumynyň, hind-ýewropa, ýagny ariýa kowumynyň uly şahalarynyň birini aňladýan saklaplar Karpat daglarynyň demirgazygynda hem Dunaý derýasynyň kenarlarynda ýaşapdyrlar. Magtymguly “Bu dünýä” diýen eserinde “Saklabyň” ýurt manysyny, ol jelagaýlary göz önüne tutýar.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi.

Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş ýer-ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nuktaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ülkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgynyň şygryýet sungatynyň eseridigini unutmak bolmaz. Şoňa görä, her ýerden bir mysal getirmek tärini ulanandygyny göz önüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bellemeli hususyýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn (*şunuň özi jugrafiýaçylar üçinem gymmatly edebi maglumat*) ülke, ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälim bolan atladygyny aýdyp bileris. Iň bärkisi aşkdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

On iki müň agaç jaýy-Hindistan,
Alty müň agaç ýol arzy-Rumystan,
Dört müň Saklap, Senjap, dört müň Zeňistan,
Göýä geçip barýan sildir, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu maglumatlar öz-özlügindeki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymguly-nyň döwründe sowatlylygy kem bolan köpçülik üçin juda ähmiýetli bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Saklap” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Saklap” ady we poetikasy goşgynyň we onda getirilen bendiň umumy many-mazmun akymyny hem-de çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmeği özüne borç diýip bilenligi bilen ýerliklidir.

15.07.2021.

SAMARKANT [سمرقند] – taryhy şäher. Ol häzirki Özbekistan döwletiniň günorta-günbatarında ýerleşýär. Samarkant dünýäniň in gadymy şäherleriniň biri hasaplanýar. Onuň iki müň baş ýüz ýyldan gowrak taryhy bar. Gadymy döwürde häzirki Samarkandyň ýerinde Sugd döwletiniň paýtagty Merakanda şäheri bolupdyr. Emir Teýmir bu şäheri özüniň paýtagty edinýär, onuň gubury-da şol şäherde ýerleşýär. Bu şäheriň adyna käbir çeşmelerde Semerkent hem diýilýär.

Mahmyt Kaşgary “Samarkandy” “semiz” diýlen manyny aňladýan “semer” diýlen gadymy türk sözüň we “kent” – oba, şäher diýlen sözleriň birleşmesinden emele gelipdir diýip düşündirýär. Her niçik-de bolsa, ol şäher adynyň “kent” diýlen ikinji böleginiň türki sözdügiğine şübhe ýok.

Hajy Zeýnel-Abidin Şirwany (XVIII-XIX asyrlar) bu şäheri ilkinji gezek Gerşasp gurdurypdyr diýip belleýär. Birnäçe wagtdan soň şäher harap bolupdyr. Ony Guştasp ibn Luhrasp täzedan gurdurýar. Ondan soň Ýemen araplaryndan bolan Şamar ol şäheri weýran edýär. Aleksandr Makadonskiý öňki şäheriň ýanynda oňat binalar saldyryp, täze şäheri kemala getirýär, onuň adyna Şamarkent goýýar. Belli türkmen taryhçysy Salar Babanyň berýän maglumatyna görä, Şamar bu şäheri ýykmaýar, gaýtam tersine, ol ýerde täze bir şäher gurdurýar we Şamarkent atlandyrylýar. Bu at soň “Samarkanda” öwrülýär.

Magtymgulynyň “**Aly siziňdir**” waspnama goşgusy barada öňde (seret: BADAHŞAN [بدخشان], “Aly siziňdir” we HORASAN [خراسان], “Aly siziňdir”) durlup geçildi. Ahmet Dürrana bagyşlanan bu waspnama barada has giňräk seljerme-söhbət etmek hem bolardy. Ýöne ol söhbetimiziň bir goly şol çylşyrymly döwrüň syýasy-harby, halkara gatnaşyklaryna uzap gidýändiginden ötri, uzak hem gapma-garşylykly garaýyşlaryň içine mejbury aralalaşmaly bolar. Ikinji golunyň ylmy terjimehala tarap ýönelýändigini ýatlasak, öz meselämizden daşlaşmak ähtimallygymyz hem aýan-beýan görnüp dur. Ýagdaý şu töwra bolansoň, “Ýorgana görä aýak uzatmaly” bolýarys.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” diýen goşgusynda “**Samarkant**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem orun alypdyr. Waspnamanyň durmuş hakykatyna mynasybeti düýpgöter başga bir mesele, emma poetikasynyň many-mazmuna we şahyranalyga ýetiren täsiriniň edebi-çeper gymmatlyk bolup ornaşandygyna welin söz ýok. Bendi okalyň:

Samarkant tagtynda gurlan ýaýlara,
Mäti dek hylap siz sebze paýlara,
Süleýman dek sözüň ýörir suwlara,
Isgender dek derýa saly siziňdir.

(“Aly siziňdir”, I, 27 s.)

Bir ýerde ajaýyp tarypnama ýazylan bolsa, şonça bolup biler, poetikasyna-da at dakar ýaly däl welin, şonuň soňraky ýyllarda bolar diýlen amallaryň amala aşman galmagyna, elbetde, “Aly siziňdir” diýen waspnama tutuşlygyna we “Samarkant” diýen ýer-ýurt ady aýratynlykda günäkär däl. Şonuň üçin bu meseläni-de akyldaryň paşmadyk arzuwlarynyň biri hökmünde kabul etmeli bolýarys. Eger waspnamanyň yhlasy beýewar berjaý bolan bolsady, soňunyň nähili hekaýatlara sapyp gitjekdigi hem belli däl ekeni... Eýsem-de bolsa, Magtymgulynyň döredijiliginde taryhylyk meselesiniň işlenişini nukdaýnazardan onuň juda ähmiýetlidini bellemegimiz gerek.

08.08.2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy otuz töweregi ýer-ýurt atlaryny (Balh, Nişapur, Amman, Basra, Medine, Mekge, Hyrat, Kandahar, Rum, Ýemen, Mosul, Küfe, Bagdat, Reý, Termiz, Kiş, Yspyhan, Samarkant, Buhar (Buhara), Sarahs, Merw, Şiraz, Kaşgar, Hotan, Hytaý, Hindistan, Lahor, Jeýhun, Horezmi, Dargan (Darganata), Bulgar = 32 ady) özünde jemleýändigini bellemek mümkin. Meseläniň täsin tarapy – şygryda duş gelýän ulke, ýurt, şäher atlary öz-özlügindeki bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň şahsyýetini, parasat üşügini, ol ýer-ýurtlaryň uzak geljegine hemra boljak pajygaly ykballaryny özünde jemleýänligidir. Ýagdaý şeýle bolansoň, meselä gyýtaklaýyn bolsa-da dahylly bolan bir hususyýet barada gürrüň etmek derwaýyslygy döreýär.

Magtymgulynyň şahsyýeti we şygryýeti babatda XVIII asyryň ortalaryndan bäri pähim-parasatyna, çeper diline muşdak ilimiz: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam däl” diýen sözler bilen baha berip, ol kesgitlemesini biziň günlerimize çenli ulaşdyrdy. Ol häsiýetnamany kimiň, hatda özümiziňem näçe gezek ylmy we edebi ýazgylara dahylly edendigimizden habarymyz ýok. Aýyn bolmasa, Magtymgula berlen şol baha yüz tutandygymyz welin ýadymyzda. Häzirem halkymyzyň ram eden: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam däl” jümlesine ýüzlenmek isleýäris. Bu gezek, “Uly bir günä iş edipsiň” diýlip ýazgarylmasak, ol aýtgä öwrülen jümlä özümüzçe: “Magtymgula weli hem diýmek bolar, hally hem diýmek bolar” şekilde düzediş girizmek isleýäris. Aslynda, bu biziň şahsy garaýşymyzdan ýa-da akyldar barada täze bir zat aýdaýyn diýlen pikirden dörän meýil däl, biziň isläp-islemezligimiziň Onuň ýanynda dynak ýaly ähmiýeti ýok. Oňa şeýle diýilmelidigini gürrüňi ediljek goşgy isleýär, onuň raýyna garap, ýokarky gürrüňleri etdik. Şeýle diýmekligiň telek gep bolmajakdygyna “Turgul” diýdiler”, “Diwana geldi”, “Gördüm-ä”, “Bilmezmiň”, “Iki dünýäniň soltany”, “Bu dünýä” diýen eserleri-de ynamymyzy artdyrýar, onuň hakykatdan hem şeýledigine, belli derejede, “**Samarkant**” diýlen şäher adyny özünde saklaýan bent-de güwä geçip biler. Bendi okalyň:

Samarkanda kybty ýyglar, bek basar,
Buhar şährin nan gytlygy, türk basar,
Sarahsy merg bozar, Merwi rik basar,
Şirazy türk, çogan mur harap eýlär.

(Harap eýlär, II, 213 s.)

Bu ýerdäki “Samarkandyň” poetikasy ahyret ýakynlanda boljak hadysany habar berip, şygryň umumy mazmunyna öz goşandyny goşmak bilen çäklenýär. Ol goşandy setiriň özünden jaýdar we kämil aňladyp bilmejekdigimiz üçin setiri ýene bir gezek okamak bilen, bu ýerdäki sözüimizi tamamlarys: “Samarkanda kybty (Müsürli araplaryň bir kowumynyň ady) ýyglar, bek basar.” Allanyň özi garaşyk etsin-dä, hernä!

08.08.2021.

SARAHS (Saragt) [سرخس] – Türkmenistanyň günortasynda, Gerirud (Tejen) derýasynyň orta akymynda ýerleşen gadymy bir şäheriň ady. Ol Eýranyň Maşat şäheriniň garşysynda ýerleşýän serhetara şäher. Sarahs atly şäher Eýranyň Horasan welaýatynda-da bar. Gadymy Sarahsyň harabaçylygy häzirki Saragt etrabyň ýakynynda ýerleşýär. Ol harabaçylyk gadymyýetden habar berýär.

“Abu Sagt Semganynyň “Kitabul-ensab” eserinde Sarahs barada şeýle ýazylypdyr: “Sarahsy [السَّرْحَسِي] nisbesi Horasanyň gadymy şäherleriniň biri bolan Sarahs diýen şähre degişlilik aňladýar. Sarahs – Keýkowsuň hökümdarlyk eden döwründe ýaşap geçen Zugarlardan (tekste sözlemiň düzülişine görä, “Zugar” tire-taýpa ýa-da kowum manysynda gelýär) bolan bir adamyň adydyr. Ol bu ýerde ýaşady, bu şäheri saldy. Soňra Sarahsyň gurluşygyny Zülkarneýn tamam etdi we ony abadan şähre öwürdi. Men Sarahsyň salnyşy we onuň salynmagynyň sebäbi baradaky kyssany “Ennuzug ilel-ewtan we ennizag ilel-ihwan” (Watanlara we doganlara ymtlylyş) diýen kitabynda aýdyp geçdim. Ony Osman ibn Affanyň (Goý, Allatagala ondan razy bolsun!) halyflyk eden döwründe emir Abdylly ibn Amyr ibn Kuraýzyň tabşyrygy bilen Abdylly ibn Hazym Sülemi eýeledi” (كتاب الانساب، ج ٧، ص ٩٦).¹ “Sarahs” diýlen bir ösümligiň hem bardygyny belleýän çeşmeler duş gelýär.

Magtymgulynyň “**Harap eýlä**r” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمان], “Harap eýlä

r”) giňişleýin maglumat berildi. Üstesine-de, ýokarda “Samarkant” diýlen ýer-ýurt baradaky söhbetde (seret: SAMARKANT [سمرقند], “Harap eýlä

r”) ol goşgy hakynda ýeterlik derejede aýdyldy hasap edýäris. Şolary we şoňa meňzeş düşündirişleri arasyna salym salman gaýtalamakdan saklanyp, şonuň häzirki söhbetde-de dahyllydygyny aýtmak bilen çäklenýäris. Çünki “Sarahs” hem “Samarkant” bilen bir bentde gelýär. Diňe olaryň geljekde duçar boljak ahwallary tapawutly, “Samarkanda kybty ýyglar (*toplana*r) bek basar”, “Sarahsy” welin, başga bir hadysa “harap eýlä

r”. Onuň nämedigine bendi okap göz ýetirip bileris:

Samarkanda kybty ýyglar, bek basar,
Buhar şährin nan gytlygy, türk basar,
Sarahsy merg bozar, Merwi rik basar,
Şirazy türk, çogan mur harap eýlä

(“Harap eýlä

r”, II, 213 s.)

“Sarahs” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa ahyret ýakyn gelende boljak pajygany habar berip, şygryň umumy mazmunyna öz goşandyny goşmak bilen çäklenýär. Ol goşandy setiriň özünden jaýdar we kämil aňladyp bilmejekdigimiz üçin, setiri ýene bir gezek okamak bilen, bu ýerdäki sözüimizi tamamlarys: “Sarahsy merg (*gyrgynçylykly ýokanç kesel*)” bozar”. “Sa-

¹ Toýly Muhyýew. Türkmenistanyň oba we şäher atlarynyň sözlügi (elýazma). 2018, 156 s.

rahs” diýlen ýer adynyň diňe “Harap eýlär” diýen goşguda duş gelýändigini goşmaça maglumat hökmünde bellemegimiz-de gerek.

09.08.2021.

SARÁÝ 1 [سرائى]. Wolga derýasynyň boýunda, Kaspi deňziniň demirgazygynda, Derbentden üç menzil uzaklykda ýerleşýän, Batu han tarapyndan gurdurylan hasaplanylýan bir şäheriň ady. 2. Itiliň kenarynda, gypjak sähraýynda ýerleşýän bir obanyň ady.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähberek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütin adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzümine girýär.

Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz öňüne tutman, Onuň mähberek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir. Onuň hakykatdan-da şeýledigine goşguda duş gelýän kyrkdan gowrak ýer-ýurt ady bütewlik-de, aýratynlyk-da alanyň-da, her biri, meselem, biziň häzirki meselämiz “Saraý” diýlen ýer ady hem güwä geçýär. Ony özünde saklaýan bendi okalyň:

Peýrewiňde kafy-Şakşak, döw saraýy-Luwluwy,
Ol aşagy Gäwgaladyr, gaýrasy ot mahfaly,
Ýokarsy Şährizenan, Katnak, Saraýdyr ol beli,
Aýdyýar Magtymguly, sen sen jahanyň jan güli,
Dine salgan Pars ile Eýrany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

“Bilbil nalasynyň” ýaýran giňişlik çäginin günbatary Gäwgala bolsa, “Saraý” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy ol çägin gündogaryna wekilçilik edýän mekanlaryň biri bolýandygyndan öte, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähberek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, üstesine-de Magtymgulynyň ylahy ylhamynyň bereketini aýan-beýan äşgär edýän maglumatlyk borjuna berjaý edýär.

Goşmaça maglumat hökmünde “Saraý” diýlen ýer adynyň diňe “Bilbil nalasy” atly goşguda gelýändigini aýtsak, onuň poetikasynyň nädereje ähmiýetlidigine magat göz ýetirip bileris.

09.08.2021.

SAÝRAM (Seýram) [صيرم] – Häzirki Gazagystanda ýerleşýän orta asyrlardaky iri şäherleriň biri. Ol Çimkent şäherine ýakyn ýerde – on iki kilometrlik uzaklykda ýerleşýär. Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany lugat-it-türk” diýen sözlüginde Saýram Esfijap diýlip atlandyrylýar. XV-XVIII asyrlarda Saýram gazak hanlyklarynyň uly söwda we dini merkezi bolup hyzmat edipdir.

Bu şäher türkmenleriň geçmişinde we şu günlerinde Hoja Ahmet Ýasawy piriň mübärek ady bilen baglylykda meşhurdyr.

Magtymgulynyň “Bir gije ýatydym tünüň ýarynda, Bir dört atly gelip: “Turgul” diýdiler” diýlen setirler bilen başlaýan **“Turgul” diýdiler**” atly ýegana eserinden biziň günlerimizde bihabar türkmen bardyr öýdemzok. Eger-de kimdir biri: “Meniň habarym ýok” diýse, “Diýmek, sen “Magtymgulynyň kitabyň ýüzünem açmansyň” diýip, kesgitli aýdyp bolar. Emma ol okyjy geçen asyrlaryň ortalarynda diýen bolsa, onda ony hiç kimiň ýazgarmaga ýüzi çydamazdy... Gürüni uzaldyp oturmalyň, 1976-nhy ýylda çap bolup çykan “Türkmen edebiýatynyň taryhynyň” II tom, 2-nji katabynda “Magtymguly” diýlen saldamly bölüminiň (5 – 97 sah.) bir jümlesinde-de “Turgul” diýdiler” diýlen goşgynyň ady geçenok. “Magtymguly” bölümi – TSSR Ylymlar akademiýasynyň akademigi prof. B.A.Garryýew tarapyndan ýazyldy diýlip, “Redaksion kollegiýada” belenilýär. Geň galaýmaly!

Aslynda, bu ýerde geň galasy iş ýok. Hormatly halypamyzyň “Turgul” diýdiler” diýen goşgusyndan bihabar bolmagy mümkin däl. Habarly bolup, näme üçin, ol goşgy barada kelam-agyz aýtmadyr? Gepem şonda. Biziň çen-çakymyzdan, onuň asyl sebäbi şundan ybarat: bu şygyrda dört merdan (*dört Çaryýarlar*), iki diwana, iki pirzada, alty pyýada, dört atly, Muhammet (s.a.w.), Aly – Haýdar, Eslim hoja, Baba zürýat, Weýsel Karan, Bahaweddin, Zeňni baba, dört Çaryýar, Ýüz ýigrimi dört mün enbiýa, Resululla, Şahymerdan, Baba Selman, Abu Bekr Syddyk, Omar, Osman, Jebrut, Jelil ýaly dini düşünjeler duş gelýär. Bu din wekilleriniň adyny, bolman-da, birnäçesiniň adyny agzaman, hormatly halymamyz “Turgul” diýidiler hakynda düşündiriş-seljerme ýazaýyn diýse-de, ýazyp bilmezdi...

Ýazardy diýlip tersine tutulanda-da, olardan has çökder meseläniň keserip duranyndan habarly bolansoň, gelşiksizrägem bolsa, “It ne gara görsün, ne üýrsün” eden bolmaly. Ol meseläni: “Gitdi akyl-huşum, ýatdym şol ýerde, “Arşda-Ferşde ne bar, görgül!” diýdiler”, “Ýel boldum. ýügürdim ýeriň damarna, Nazarym dokundy Arşyň kemerne”, “Näge hyýal etsem, ele getirdim, Kaýda baksam oňa nazar ýetirdim”, “Resullalla aýtdy: “Eshaplar, ýörün, Oglany uzadyň bir pata beriň”, “Esrik ner dek ak köpükler saçypdyr, “Oglan, Alla ýaryň, bargyl!” diýdiler” diýlen ýaly setirler juda aýdyň mälim edýär. Ol setirleriň many-mazmunyndan Magtymgula berlen ylhamyň diňe Pirlilik ýa-da Hakdan içen şahyrçylyk ylhamy däl, ondan ötede duran ylahy bir zehiniň, biziň pikirimizçe, welilikden habar berýär. Şunuň hakykatdan-da şeýledigini soňraky ýyllarda döreden “Türkmen binasy”, “Enary bardyr”, “Harap eýlär”, “Gördüm-ä”, “Bilmezmiň”, “Iki dünýäniň soltany”, “Bu dünýä”, “Diwana geldi”, “Ötgül, Pyragy” ýaly eserleri biragyzdan makullaýar.

Bu ylahy hadysany biziň häzirki meselämiz – “Saýram” diýlen ýer-ýurt ady-da iki bentde gelmegi bilen tassyklaýar. Bentleri okalyň:

Şol iki diwana tutdy golumdan,
Alyban gitdiler duran ýerimden,
Bir yşarat boldy şol wagt ýanymdan:
“Saýramda boluban durgul!” diýdiler.

Bir atyň ardyna bizi berdiler,
Saýramda – şol jaýa baryp durdular,
Tamam oturdylar, mejlis gurdular,
“Oglan – maňa – ara girgil!” diýdiler.

(“Turgul” diýdiler”, I, 12 s.)

Biziň pikirimizçe, ýokarky bentleriň hiç biri açyklama talap edenok. “Saýram” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy iki bentde-de deň-derejeli hyzmaty ýerine ýetirmek arkaly, ol mekanyň öz-özlüginde özgelerden görnetin parhly dældigine garamazdan, ony dini-mukaddes ýer hökmünde kabul edilip, “Pata bermek” çäresiniň ala-böle şol ýeri saýlap alynmagynyň düýp sebäbi Türkistanyň beýik piri Hoja Ahmet Ýasawynyň Saýramda ýaşandygy, aramgähiniň hem şol ýerdedigidir. Şoňa görä-de, “Saýramyň” ikisi-de “Turgul” diýdiler” goşgusyň many-mazmunyna goşýan önjeýli goşandy bilen özüniň wajyplygyny ykrar etdirýär.

09.08.2021.

Magtymgulynyň “Haýrandadyr-haýranda” diýen eseri “goşuk” görnüşli, 7 bogunly, içki säginmesi 4+3 bogunly, ýeňil okalýan şygry. Bu özboluşlylygy bellemekde diýjek bolýan zadymyz: “goşuk” görnüşli eserleriň başga-da bardygy, olaryň 8 bogunlydygy, ýöne 7 bogunly eseriniň örän seýrekdigidir. Onuň manysy bolsa 7 bogunly goşgynyň beýlekilerden-de has ýeňil okalýandygydyr, bentleriň özüne mahsus soňundaky gaýtalanma sözleriň (“*Haýrandadyr-haýranda*” *şekilinde*) bolsa şygryň äheňini owazlaşdyrýandygydyr. Goşgy ýeňil okalmasyna ýeňil okalýar, emma olarda aýdylan pikirleri, duýgy-düşünjeleri, pelsepewi oýlanmalary, hikmetleri ýeňil owazlylygyna maýyl bolup, gulagyň duşundan geçirmek mümkin däl. Olaryň her biriniň aňrsynda Magtymguly şygryýetine mahsus bolan salykatly saldam saklanýar. Olar hakynda ine-gana seljerme-söhbət edilse, peýdaly boljakdygy belli. Ýöne biziň mümkinçiligimiziň daryşgandygy sebäpli, öňde ulanan usulymyzy ulanyp, her bendiň soňky iki setirini mysal getirmek arkaly okyjylary habarly etmekligi niýet edinjäris:

Gözler zagyf yzynda,
Girýandadyr-girýanda.

Suhan söýen derwüşler,
Döwrandadyr-döwranda.

Halyl ogly Ysmaýyl,
Gurbandadyr-gurbanda.

Jemalyňy görenler,
Permandadyr-permanda.

Külli işiň beýany,
Gurhandadyr-Gurhanda.

Erte gulluksyz gullar,
Armandadyr-armanda.

Ýokarky mysallar ýedi bentlik goşgynyň alty bendinden alyndy. Ýedinji bentde biziň häzirki meselämiz ýerleşendigi üçin, ony dolulygyna getirýäris:

Kyldy oňa Hak rehmet,
Nury-tejelli gudrat,

Hyrka geýen Hoja Ahmet,
Saýramdadyr-Saýramda.

(“Haýrandadyr-haýranda”, I, 276 s.)

Bent, biziň pikirimizçe, düşündiriş talap etmeýär. Ondaky “Saýram” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy-da “Hyrka geýen Hoja Ahmet” barada maglumat bermek arkaly, “Türgül” diýdiler” goşgusyndaky hyzmatyna ýakyn bir borjy ýerine ýetirýändigini bilen, “Haýrandadyr-haýranda” diýen eseriň many-mazmuny hem-de çeperçiligi üçin wajyp serişdeleriň biridigini alamatlandyryar.

10.08.2021.

SEKWAN [سكاوند]– Tatarystandan Balh bilen Gazna gidýän ýoluň ugrunda – Owganystanyň merkezi şäheri Käbil (Kabul) şäheriniň demirgazyk-günbatarda ýerleşýän Bamyýan etraby-na degişli taryhy ýeriň ady. (Bu toponimiň asyl nusgasy Sekawend bolmaly – Toýly Muhyýewiň belligi.)

Magtymgulynyň “**Saçdy, Muhammet**” diýen goşgusy barada öňde (seret: HAÝBAR I [خېبر] “Saçdy, Muhammet” we KÄBIL (Kabul) [ابيل], “Saçdy Muhammet”) barada durlup geçildi. Şol ýerde Magtymgulynyň ylahy mazmunly beýanatynda dünýewi närselere-de orun beren “Saçdy, Muhammet” atly eserde birnäçe ýer-ýurt atlaryna duş gelinýändigini, iň esasy-da goşgynyň hezreti Muhammet (s.a.w.) pygambere bagyşlanandygy belgenildi. Musulmançylyga gyzyklanmanyň artyp barýan häzirki zamanamyzda hem Ýer togalagynda yslandan başga-da, birgiden ululy-kiçili dini ynançlaryň dowam edip gelýändigini aýtsak, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebesiniň uç-gyraksyz çäklere ulaşandygyny göz önüne getirip bolar. Üstesine-de, çagalara dakylan we dakylýan atlaryň içinde halklaryň ýer-ýurt, millet tapawudyna parh goýmazdan, yslandan dünýäsinde iň köp ýaýran adyň Muhammetdigini (*Ahmetdigini*) hem bellemegimiz gerek. Milletleriň şiwesini we ses-gepleýiş (*artikulasiýa*) taýdan dürli-dürlüligine garamazdan, atlaryň hemmesiniň kökünde Muhammet (s.a.w.) pygamberiň adynyň saklanýandygy, ol ady dakylan çaganyň şol ada mynasyp bolmagynyň arzuw-dilegleriniň ýatandygy öz-özünden düşnüklidir. Mahlasy, bagyşlama eserleriniň içinde birine düşündiriş-seljerme bermeli bolsa, ilkinji nobatyň Muhammet (s.a.w.) pygambere degişlidigine-de söz bolup bilmez. Seljerme-düşündirişiň mynasypbeti bu eýýäm başga mesele... Her kim başarynygyna görä bolar. Bizdenem başaryngymyzdan gala talap edilmezligini haýyş edýäris.

Yslamyýetiň ýaýramagynda wagyz-ündew işleriniň hemişe rowaç alman, dindarlaryň garşysyna ýaragly çykylyp, harby hereketleriň döremegine sebäp bolnan wagtlar we mekanlar hem bolupdyr. Hatda şeýle pajygalar yslandan dörän merkezinden başlanypdyr. Magtymgulynyň “Saçdy, Muhammet” diýen goşgusynyň başky bendiniň din söweşini beýan etmegi-de şol sebäpli bolsa gerek. Bendi okalyň:

Owwal-deslap baryp Haýbar dagynda,
Kapyrlar ganyny saçdy, Muhammet.
Lekläherde, Sekwan, Käbil şährinde,
Jepa çekip dinin açdy, Muhammet.

(“Saçdy, Muhammet”, II, 141 s.)

“Saçdy, Muhammet” atly eser barada gürrüň gozgalmagyna sebäp bolan “Sekwan” diýlen ýer adynyň birinji bentde gelmeginiň özem tötänlik däldir. “Sekwanyň” poetikasy hezreti Muhammet (s.a.w.) pygamber baradaky beýanatyň badalgasy bolmaklyk hyzmatynyň daşyndan, din söweşiniň başynyň nireden başlandygyny “aýtman aýdýar”, özüniň mantygy arkaly-da Pygamberimiziň ömür ýoluna degişli beýleki maglumatlaryň dile getirilmegine gönezlilik wezipesini berjaý edýär.
10.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem Muhammediň (s.a.w.) pygamberiň mabärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütün adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çaýýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzümünde girýär. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän teýli poetika arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň yzynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözüniň arkasynda “ýüz mün gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mübärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, syraty belent Hakyň beýgeldeni bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurdyň ady geçýär. Şol sanawda biziň häzirkiki meselämiz “Sekwan” diýlen ulke ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Mekgeden keşt eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Ysphyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bentde ýerleşen “**Sakwan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylahy ylhamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mabärik adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çaýýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär. Şol bir wagtyň özünde bendiň sazlaşygyna (käne sen – Şirwana sen – Ysphyhana sen – Sekwana sen) öz goşandyny goşýandygyny hem bellemelidiris.

10.08.2021.

SEMENGAN [سمنگان] – Horasan sebitlerinde bolan bir taryhy şähriň ady. Bilermenleriň ýazmaklaryna görä, Semengan diýlen şähriň ýerleşen ýeri hakynda iki hili maglumat bar. Onuň hakykata ýakyndygyny takyklamak, elbetde, taryhçy alymlaryň işi. Ýagdaý şeýle bolansoň biz ikisi hakdaky maglumaty-da ulanmaly bolýarys. Olaryň haýsy biriniň biziň işleýän meselämize has ýakyn durýandygy baradaky garaýşymyzy welin aýdyp bileris. Biri – Eýranyň Maşat şähe-

riniň ýüz kilometrlik uzaklygyndaky Jam etrabyna degişli bolan bir obanyň ady. Ikinjisi – Toharystanda bir şäheriň ady. Toharystan Owganystan döwletindäki Balh bilen Badahşanyň aralygyn-da ýerleşýän welaýatyň ady. Toýly Muhyýewiň maglumatyna görä: “Semengan Toharystanda ýerleşen taryhy şäher. Samarkant bilen baglanyşygy ýok. Şanamada getirilýän bir rowaýata görä, Rüstem “Rahş” atly atyň gözleginde gezip ýörkä bu şähere gelýär we şu şäheriň patyşasynyň gyzy Tähminä aşyk bolýar. Suhrap şondan dogulýar.”

Semengan şäheri häzirki wagtda Eýbek atlandyrylýar. Oba adynyň saklanyp, şäher adynyň özgerendigine, ulanyşdan galandygyna garamazdan, Magtymgulynyň “Eýýamy gördüm” diýen goşgusyndaky “Semengan şährinde” söz düzümi ikinji maglumatyň hakykata ýakyndygyny üm-ýşarat edýär diýip pikir edýäris. Şäheriň “Semengan” diýen adynyň taryha siňip gidişy ýaly, degişli bolan welaýatynyň-da “Toharystan” diýlen ady XIII asyrdan soňra ulanyşdan galypdyr. Emma olaryň ikisiniň-de bolandygyny Magtymgulynyň aşakdaky bendi habar berýär, ony Firdöwsiniň “Şanama” eserinde getirilýän rowaýat hem tassyklaýar: rowaýata görä, Rüstem gaçyran Rahş atly atyny idäp Semengana barýar. Şol ýerde Erjeng diýlen döw bilen göreşip, ony ýeňýär. Bu tutluşygy synlap duran Semengan patyşasynyň gyzy Tähmine Rüsteme aşyk bolýar, olar nikalaşýarlar, Suhrap diýlen perzent dünýä inýär... Suhrap bilen Rüstemiň söweşi rowaýatyň dowamynda beýan edilýär.

“Şeýlelikde, Magtymgulynyň ýatlan wakasynyň aňyrsynda uly dessan bar, özi-de bir tarapy, şahyryň belleşi ýaly, şol Semengan şäheri bilen baglanyşykly. Şoňa görä, şahyryň ýygyndylarynda şol sözüň gelýän setirleriniň:

Namangan şährinde batyr Zal bilen,
Döw bilen jeň salan Rüstemi gördüm –
şekilinde berilmegi düýpden nädogudyr.”¹

Magtymgulynyň “Eýýamy gördüm” goşgusy barada (seret: GULZUM [قلزم], “Eýýamy gördüm”) maglumat berildi. Şol ýerde Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna we ylhamynyň ylahyýet asylydygyna maglumat hökmünde hyzmat edip biljek eserleriniň (“Turgul” diýdiler”, “Enary bardyr”, “Türkmen binasy”, “Bu dünýä”, “Harap eýlä”, “Seýran içinde” we beýlekiler) hatarynda durýan “Eýýamy gördüm” atly goşguda başdan-aýak diýen ýaly ylahy Şahsyýet barada şahyrana söhbet edilýändigini belenildi. Biziň maksadymyz ylahy ýer-ýurt atlary, mekanlar barada poetiki seljerme işini geçirmekden ybarat bolmaýşy ýaly, dünýewi ýa-da ylahy – tapawudy ýok: akyldaryň sygryýetinde ady tutulýan Şahslara hem gönügen däldir.

Goşguda dünýewi mazmunly ýer-ýurt atlar hem duş gelýär. Meselem, “Gulzum” we “Semengan”. “Gulzum” barada öz ýerinde gürrüň edilipdi. Häzirki wezipämiziň “Semengan” bolany üçin, ony özünde saklaýan bendi okalyň:

Karun bu dünýäni aldy mal bilen,
Iblis asy boldy, gelmez ýol bilen,
Semengan şährinde batyr Zal bilen,
Döw bilen jeň salan Rüstemi gördüm.

(“Eýýamy gördüm”, II, 189 s.)

Ýokarky bentde duş gelýän “Semengan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy efsanawy (legendar) gahrymanlar Zal bilen onuň ogly “Rüstemi görendigini” (biziň pikirimizçe, Magty-

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 739 s.

muly ol gahrymanlary Firdöwsiniň “Şanama” eseri esasynda däl-de, türkmen halkynyň arasynda ýaýran waka ýordumlary boýunça getiripdir) mälim etmek arkaly, gadymyýetde ýaşap geçen gahrymanlaryň hut özlerini, ýagny janly keşplerini görendigini aýdýarka, akyldaryň ylhamynyň ylahyýet asylydygyna şaýatlyk edýär.

10.08.2021.

SENJAP [سنجاب]– Mawerannahrda – Amyderýanyň demirgazyk ulgamynda ýerleşen, Türküstantanyň gadymyýetde belli bolan şäherleriniň biri.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” we HINDISTAN, [هندوستان], “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi.

Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş ýer-ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nukdaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ölkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgusynyň sygryýet sungatynyň eseridigini unutmak bolmaz. Şoňa görä, her ýerden bir mysal getirmek tärini ulanandygyny göz önüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bellemeli hususyýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn öлке, ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälim bolan atlardygyny çen etmek mümkin. Inä bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

On iki mün ağaç jaýy-Hindistan,
Alty mün ağaç ýol arzy-Rumystan,
Dört mün Saklap, Senjap, dört mün Zeňistan,
Göýä geçip barýan sildir, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Çykgyt: Ýokarky bendiň üçünji setirinde ady tutulýan (Saklap, Senjap, Zeňistan) ýer-ýurt atlarynyň sözlemiň deňdeş agzalary bolup gelýändiginiň daşyndan, Olarda ýer-ýurduň diňe giňişlik ölçegi barada maglumat bermek göz önüne tutulýar. Olaryň üçüsine-de mahsus bolan ölçeg birliğin “dört mün” ağaç giňişlikdedigi aýry-aýrylykda gürrüň etmek derwaýyslygyny döretmän, şol bir seljerme-gürrüňi üçüsi babatda-da ulanmak mümkinçiligini döredýär. Bizem mümkinçilikden peýdalanyp, “Saklap” babatda aýdylanlary häzir “Senjap” ýer-ýurdy meselämizde-de şol durşuna ulandyk, “Zeňistana” nobat gelende-de şeýle etmekligi niýet edinýäris.

Bu maglumatlar öz-özlügendäki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowady kemlik eden köpçülik üçin juda ähmiýetli bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Senjap” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy-da umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Senjap” ady we poetikasy goşgynyň we onda getirilen bendiň umumy many-mazmun akymyny hem-de çeper şahyralyk ussatlygyny açyp görkezmeği özüne borç diýip bilenligi bilen ýerliklidir. “Senjap” barada ýene bir bellemeli hususyýet – diňe “Bu dünýä” goşgusynda duş gelmeği bilen, özüniň ähmiýetini has-da äşgär edýär.

11.08.2021.

SINA [سینا] – Müsür bilen Arabystanyň aralygnda ýerleşýän ýarym adanyň ady. Ol ýarymadaky daglara “Sina daglary” diýilýär. Gyrdan kän bir tapawutlanmaýan pes daglar ulgamynyň iň beýik ýerine Tur dagy diýilýär, ol daglaryň demirgazyk tarapynda ýerleşýär. Tur Musa pygamberiň Hudaý bilen gepleşen ýeri diýlip bilinýär, şoňa görä-de ol belentlige “Tury-Musa” diýlip at goýlupdyr. Bu hekaýat Kurany Kerimiň sürelerinde-de öz beýanyny tapypdyr.

Magtymgulynyň “Haky çün” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: BEÝTIL-MUKADDES [بيت المقدس], “Haky çün”) gysgaça maglumat berildi. Şol ýerde belleşimiz ýaly, “Haky çün” diýlen goşgy Allatagalanyň öňündäki Magtymgulynyň mynjat-dileg eserleriniň biridir. Onuň şeýledigi başky: “Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgil, Ýa, jemaly Jelilla haky çün” diýen iki setirinden belli bolýar. Şygyr başky ruhy howalasy bilen dokuz bende uzaýar. Şonuň ýedi bendinde pygamberleriň adyndan mynjat mälim edilýär. Soňky iki bendiň biri dört “Çaryýaryň”, beýleki – jemleýji soňky bent Döwletmämmet Azadynyň haky üçin “Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgil” diýlen mynjat bilen ýüzlenilýär. Gepiň gerdişinde, “Haky çün” atly goşgynyň Çaryýarlary – pygamberler, Döwletmämmet Azadyny bolsa dört “Çaryýar” mynasybete laýyk derejedäki haty-ra-hormat bilen garandygyny aýtmak isleýäris.

Magtymgulynyň bu goşgyny döretmegine sebäp bolan myrady nämeden ybarat bolupdyr? Biziň kesgitli aýdyp biljek pikirimiz ýok, bular ýaly juda inçe we jogapkärli gürrüňe çen-takmyny gürrüňlere orun bolmajakdygy üçin, ony ylahyýetçileriň garamagyna galdyryýarys. Biz häzirki meselämiz – “Sina dagy” diýlen ýer ady bilen meşgullansak, abraýly bolarys. Şonuň üçünji bendinde bizi gyzyklandyryýan “Sina dagy” diýlen ýer ady we onuň poetikasy mynjata kömekçi serişde bolup hyzmat edýär. Bendi okalyň:

Kapyrlar beslegen oglan çagynda,
Bir oda ýolugan dost pyragynda,
Baryp, raz aýdyşan Sina dagynda,
Tury-Musa Kelimulla haky çün.

(“Haky çün”, II, 134 s.)

Bentdäki “Kapyrlar beslegen oglan çagynda, Bir oda ýolugan dost pyragynda” diýlen setiriň kimi göz önüne tutýandygy “Baryp, raz aýdyşan Sina dagynda” syrlaşan mukaddes kişisiň kim ekendigini hakynda kesgitli kararymyz ýok. Eýsem-de bolsa, soňky setirdäki “Tury-Musa Kelimulla” diýlen sözlerini “Tur dagly Musa Kelimulla” manysynda kabul etsek, “ýapa ýarmaşýan” ýaly hem bolup görünýär. Öz ýanymyzdan şu telper garaýşy, hiç bolmasa, özümüz üçin dogry hasap edip, “Tur” dagy diýlen söze düşündiriş bermekden hem saklanýarys. “Sina gagyna” gelenimizde, onuň özi we poetikasy “Haky çün” diýen goşgynyň düzüm bölegi bolmak bilen, wajyplygyny mälim edýär.

“Sina dagynda” diýlen ýer-ýurt ady-da diňe “Haky çün” goşguda duş gelýär. Şolam onuň goşgudaky derwaýyslygyndan nyşandyr.

11.08.2021.

SIND – Päkistan döwletiniň günbatar tarapdaky welaýaty. Bu welaýatyň merkezi şäheri Keraçy.

Sind Päkistanyň günbatardaky derýalaryň biri bolup, Gimalaý daglaryndan gözbaş alýar. Sind jülgesinde oňa Penjap derýasy goşulýar, soňra birnäçe akabalara bölünip, Umman deňzine guýulýar.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Şol ýerde Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseriniň hem hezreti Muhammede (s.a.w.) Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütün adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzümine girýändigini bellenildi. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän düýpli poetika tilsimleri arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň zynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek üçin döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözüniň arkasynda “ýüz mün gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mübärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, syraty belent Hakyň beýgeldeni bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär. Olaryň hemmesi bütewilikde, şonuň ýaly-da, her biri aýry-aýrylykda ýokarda aýdylanlara şaýatlyk edýär. Şolaryň arasynda biziň häzirkä meselämiz “Sind” diýlen jülge ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bu bent goşguda duş gelýän ýer-ýurtlaryň gylla ýaryny özünde saklaýandygy bilenem, mazmun baýlygy bilenem tapawutly görünýär. Olaryň hersiniň öz many-mazmun we poetikasy bar. Birnäçesi barada öňde aýdyldy, galanlary hakynda öz ýerinde aýdylar. Häzir “Sind” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy barada aýtsak, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan berlen pygamberliginiň Güneş bolup bütün ynsan kowumynyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini tassyklaýan maglumatlyk hyzmatyna goşant hökmünde özüniň zerurlygyny orta çykarýar. Goşmaça maglumat bolsun üçin, “Sind” diýlen mekanyň diňe “Bilbil nalasy” goşguda duş gelýändigini hem bellemelidiris.

12.08.2021.

SOŇUDAGY [سونكى داغى] – Köpetdagyň günbatara uzap, Balkanabat welaýatynyň Gyzyletrek etrapybyna ýetende süýnüp-sarkyp gutaşýan ýeri, dagyň soňlanmasy. “E. M. Mirzaýew bu adyň Sangu-Dag görnüşinde rusça ýazylyşyndan ugur alyp, ony “daş dagy” ýa-da “dag dagy” diýip terjime edýär. Bu nädogry bolsa gerek, çünki şu ýerde gutaryp, düzlügiň başlanýandygy üçin, oňa “soňky dag”, “dagyň soňy” diýip at beripdirler.”¹ Bu ýer-ýurt ady gozgan meselämiz boýunça ýüz tutan goşgularymyzyň hemmesinde “Soňudag” (ýagny “dag soňy”) görnüşinde gelýär.

¹ Soltanşa Atanyýazow. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi. Aşgabat, “Ylym”, 1980, 255 s.

SOŇUDAGY [سونكى داغى] –Eýran Azerbaýjanynda kiçiräk bir şäheriň ady. Bu at Magtymgulynyň goşgularynda bize duş gelmedi.

Magtymgulynyň “Gözlär men” diýen goşgusy barada önde (seret: ETREK [اترك], “Gözlär men”) maglumat berildi. Şol ýerde goşgynyň başky setiriniň “Äleme belgilidir” diýen esere goşmaça maglumat çeşmesi bolup hyzmat edýändigini bellenildi. Goşgynyň “Ýurdum Etrek, ilim gökleň” diýlen başky setiri iki sany ýaýdançly meseläni göz önünde tutmaklygy talap edýär: birinji mesele – Magtymgulynyň doglan ýeri edebiyat taryhlarynda, okuw kitaplarynda, gollanmalarda (bir çeşme: Gürgende, Hajygowşan diýlen ýerde, Gürgen derýasynyň boýunda; başga bir çeşme: Etrekde, Etrek derýasynyň boýunda, Akdepe diýlen depäniň ýanynda diýlip,) dürlüçe berilýär. Ýokarky setir bolsa Etreki, ikinji bir maglumaty yşarat edýär. Akyldaryň ylmy terjimehalyny yşarat edýän: “Aýryldym ene-atadan, Gözüm guwanjy Watandan, Jan bermek asan hijrandan”, “Mämmetsapadyr gardaşym, Molla Matam sapakdaşym, Abdylla gelse basdaşym”, “Soňudag guwanjym meniň, Gezip men seriňde seniň” diýen ýaly setirleriň hem aňyrsynda birgiden düşünişmeli maglumatlar saklanýar. Jemläp aýdanymyzda, ylmy terjimehalyň özbaşyna tutumly bir derňewdigi sebäpli, gürrüňi häzirlilikçe gysga kesmek isleýäris.

Magtymgulynyň “Gözlär men” diýen goşgusynyň aşakdaky bendi-de, belli derejede, Etrekli çaklamanyň çyna ýakyndygyny yşarat edýär. Bendi okalyň:

Soňudag, guwanjym meniň,
Gezip men seriňde seniň,
Saýýat men awlap jereniň,
Syýa ýylçyr mar gözlär men.

Goşguda duş gelýän iki ýer-ýurt (Etrek we Soňudag) adynyň-da Etrek etrabyna degişlidigini göz önüne tutsak, “Soňudag” diýlen ýer ady we onuň poetikasy ylmy terjimehala saldamly goşant goşýandygyndan daşgary, goşgynyň taryhylygy we Magtymgulynyň watançylyk duýgy-düşünjeleri baradaky söhbetde hem saldamly maglumat çeşmesi bolubam hyzmat edýär.

12.08.2021.

Magtymgulynyň “**Görülsin indi**” diýen goşgusy ýegana eserleriniň hatarynda durup, duýguly gahrymanyň watançylyk duýgy-düşünjelerini belent owaz we kesgitli kararlylyk bilen beýan edýär. Watany daşary güýçlerden gorap, ilin-günüň abadan durmuşynyň berkarar bolmagy üçin, “Eý, ýaranlar, kuwwat berjek Hudadyr, Aly Zülpükary syrylsyn indi.”, “Nähak dökülmesin gyzyl ganymyz, Duşmana galmasyn beýtin, nanymyz.” diýen ýaly parlak çagyryşlar döwürdeşlerini watan goragyna galkyndyrýan şahyran şygyr bolup ýaňlanypdyr. “Görülsin indi” goşgusynyň her bendi uly mazmunly taryhylyga eýeligi bilenem gymmatlydyr. Magtymgulynyň watançylyk düşüncesiniň tutuş türkmen topragyny öz içine alýandygynyň ýene bir subutnamasy hökmünde tutuşlygyna “Görülsin indi” goşgy, aýratynlykda alanynda, her bir bent, meselem, biziň häzir söhbedini etmeli “Soňudag” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan bent hem güwä geçýär. Ol bendi okalyň:

Oturmasyn kempir, ýaşlar dul bolup,
Galmaňlar, türkmenler, ile dil bolup,
Rakyp ähli musulmana gul bolup,
Ilersi Soňudaga sürülsin indi.

(“Görülsin indi”, I, 35 s.)

Ýokarda aýdylan watançylyk garaýyşlaryň “Türkmeniň”, “Türkmen binasy”, döker bolduk ýaşymyz” ýaly eserlerdäki ýaly, tutuş türkmen topragyna ýaýraýandygyny: **“Galmaňlar, türkmenler, ile dil bolup”** diýen setir hem, belli derejede, yşarat edýär. “Goňudag” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy watançylyk çagyryşyň tutuş türkmen halkyna degişlidigini aňlatmagynyň daşyndan, berkarar döwlet arzuwynyň amala aşyp, gözi bilen görmek isländigini hem ýañzydýar. Şoňa görä-de, “Soňudagy” goşgusynyň ilkinji derwaýlygyny alamatlandyrýar.

“Görülsin indi” diýen goşguda ýer-ýurt atларыndan diňe “Soňudagy” diýen ýer ady duş gelýär. Bu maglumaty hem “Soňudagynyň” goşgudaky ähmiýetini nygtaýan alamat hökmünde kabul etmek mümkin. Galyberse-de, Magtymgulynyň “Görülsin indi” diýen goşgusy XIX asyrdan kemala gelen “Magtymguly mekdebi” hakyndaky düýpli meseläni töwerekleýin derňemekligiň häzir aýny wagtydygyny edebiýaty öwreniş ylmymyza üm-yşarat edýär. Hiç bolmasa, Seýitnazar Seýdiniň 1801-02-nji ýyllarda döreden “Görülsin indi” goşgusyny ýatlamak bolar.

Sözümiziň ahyrynda Magtymgulynyň we onuň döreden “Görülsin indi” diýen çagyryş goşgusynyň hatyrasyna jemleýji bendi okamaklygy teklipl edýäris.

Pyragy ýüz tutar türkmen iline,
Duşman gol urmasyn gyzyl gülüne,
Dostlar, bizem ahyretiň siline,
Gark etmäňkä, rakyp çapylsyn indi.

12.08.2021.

Magtymgulynyň **“Soňudagy”** diýen goşgusy hakynda öňde (seret: GYZYLBAÝYR [قرل باير], “Soňudagy”) gürrüň edildi. Şol ýerde Magtymguly ussadyň kalbynda besleýän il-güne hormat-sylagyny, toprak babatdaky mähir-muhabbetini, Watana söýgüsini özüne siňdiren eserlerinden biriniň “Soňudagy” diýen goşgusydygy bellenildi. Bu eser oguz-türkmenleriniň gadymýetden bäri dowam etdirip gelen sekiz bogunly “goşuk” görnüşinde, bolup äheňe uýgunlygyndan, aýdym-saz sungatynyň özboluşly sypatlaryna ýakyn durýandygynyň ötri, aýdyma öwrülipdir. Bu – şygryň özüne mahsus bir tarapy. Ikinji tarapyny, jümleleriniň halky uslypda gurnalmagy, ulanylan sözleriň janly gepleşiğe juda ýakynlygy alamatlandyrýar. Baş bentli suwara goşgynyň hiç bir setiriniň alynma sözlere ýüz tutmandygy hem ähmiýetli maglumatdan biridir. Eseriň şeýlekin halky häsiýetde bolmagynyň in esasy sebäbi-de many-mazmunyň, duýgy-düşünjäniň ussat ylhamy eýlenen poetika arkaly, diňleýjileri, okyjylary bada-bat özüne imrendirip bilmek ukybydyr. XVIII asyrdan diňe etrap, welaýat çäginde belli bolan dört sany ýer-ýurt ady Magtymgulynyň “Soňudagy” diýen goşgusynyň arkasyndan soňraky döwürlerde tutuş türkmen topragynyň giňişligine ýaýrapdyr, häzirki zamanda bolsa dünýä ýüzüniň çäklerine aralaşdy. Şolaryň biri-de dagyň düze sepleşýän ýeriniň “Soňudagy” diýen kysymydyr. Onuň ýerleşen bendini okalyň:

Janym biziň, Soňudagy,
Dagdanlydyr biliň seniň.
Ganym görse garşylaşar,
Ýomut, gökleň iliň seniň.

(“Soňudagy”, I, 234 s.)

Ýokarky bendiň şahyrana teswirinden belli bolşy ýaly, “Soňudagy” diýlen ýeriň poetikasy tutuş goşgynyň we oňa dahylly bolan ýokarky bendiň gözelligine gözelligiň goşýan şahyrana serişde bolmaklyk hyzmaty bilen göze yssy görünýär. Bu bent goşgynyň başlangyjy bolmak

bilen, soňraky bentleriň ählisine Watan topragyna bolan mähirli söýginiň badalgasy bolup hyzmat edýär.

14.08.2021.

SÜFLIÝAN (Süfýan) [سفلیان]– Eýran Azerbaýjanynda kiçiräk bir şäheriň ady.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada önde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütin adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde girýär. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän jaýdar poetika tilsimleri arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň zynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurduň **ady geçýär**. Şonça sanawda biziň häzirki meselämiz “Süfliýan” diýlen ulke ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň birinji hatarynda oturan “Süfliýan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylahy ylhamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny hem berjaý edýär.

14.08.2021.

Ş

ŞAM [شام] – Siriýa döwletiniň gadymy ady. Halk arasynda Siriýanyň paýtagty Damask (Dymaşyk) şäherine-de Şam diýlipdir. Käbir rowaýatlarda bu mekany – Şamy Sam ibn Nuh abadanlaşdyrypdyr diýilýär. Şamyň gadymy taryhy bar, onuň tebigaty örän oňat. “Bu hakda

şeýle bir rowaýat bar: Şamyň klimaty şeýle oňat bolany üçin, perişdeler Allatagala ýüzlenip, şeýle diýipdirler: Ýa Alla, Şamy ajaýyp ýaratdyň, bütin älemiň ilaty bu ýere gelmäge ymtylýar, emma olaryň hemmesi bu ýere nädip ýerleşsinler? Şonda Allatagala şeýle jogap beripdir: Men adamlaryň kalbynda öz ýaşaýan ýerlerine şeýle bir söýgi döredendirin, olar hiç haçan öz asyl ýaşaýan ülkelerini taşlap, bu ýurda gelmezler, watana bolan söýgi olary öz ýutrlaryny terk etmäge goýmaz.”¹

“Şam” diýlen söz “ikindi, agşam, gije” diýlen manyny hem aňladýar.

Magtymgulynyň “**Ýar senden**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DYMAŞK [دمشق], “Ýar senden”) seljerme-söhbet edildi. Magtymgulynyň “Ýar senden” diýen goşgusy, belli bir çä-gine çenli düşünilmegi mümkin, dünýewi eşretlere aşyry köňül beren adamlara düşündürmesi kyn, hatda mümkin däl bolup görünýän eserler toplumynda ýer alýar. Bir seretseň, goşgy dünýewi aşyk-magşuklyk hakynda, ýene bir seretseň, dini-ylahy aşyklykdan söhbet edýän ýaly. Bu tassyklamanyň soýtar (*abstrakt*) häsiýetli “kelle agyry” bolup görünmezligi üçin, “Ýar senden” diýen goşgynyň mysalynda ol ýagdaýlar barada başardygymyza gürrüň etmegimiz gerek. Şeýle edilmese, “Şam” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy islendik netijäni berip bilmez.

“Ýar senden” okgunly hyruç, belent howala, aşyklyk ruhy bilen söze başlaýar: “Bilbilleri ýesir eden gül-handan, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden. Ýedi yklym maňa görüner zyndan, Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.”

Ýaýradylan birinji bendiň şirin owazy, çeperçilik serişdeleriniň nepisligi, sazlaşyk, içki säginme kämilligi baradaky duýgy-düşünjeler “iner ýüki” söhbetleri talap edýändigini üçin, gapdalda galsyn. Bendiň howalasyndan hasap tutsak, “Ýar senden” diýlen goşgy dünýewi aşyk-magşuklyk meselesini gozgaýar diýip boljak: bentedäki duýguly gahryman “Ýa, Rep, ýar – bilbilleri ýesir eden gül-handan (*güler ýüzli*)” senden, heý, habar-hatyr bolmazmy, ýogsa bolmasa, “Ýedi yklym maňa görüner zyndan.” diýen şekildäki sözleri bilen aşygyň zar-zelilligini yşarat edýär.

Adatça, başlangyç neneňsi bolsa, dowamy-da şoňa ýakyn gepi geplejek ýaly. Belki, şeýledir. Ikinji bendi okalyň:

Ispendiýar gözi Rüstem Zalynda,
Şam, Nejepde, Mekke, Dymaşk ilinde,
Arzy-Karsda, Kerbelanyň çölünde,
Ýa, Rep, habar bilerinmi, ýar senden.

(“**Ýar senden**”, I, 217 s.)

Bu bent meseläni takyklamak gatançlylygyndan öte, “**Şam**” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýandygy sebäpli, biziň üçin has ähmiýetlidir. “Şam” poetikasy Dymaşyk, Nejep, Mekke, Arzy-Kars, Kerbela ýaly taryhy ýer-ýurtlaryň hatarynda durmak bilen, şygryň many-mazmunyna, taglym-meselesine deň-derejede gatnaşykdaýygyny mälim edýär. Hakykatda-da, Şam bu sanawyň içine goşulmadyk bolsa, ol ýer-ýurtlar arkaly üm-yşarat edilýän wakalar dolý suratda ýüze çykyp bilmezdi. Çünki ysalam dininiň görmükli welilleriniň, ymamlaryň, halyflaryň başyndan geçen hadysalaryň belli bir kysymy Şam bilenem baglanyşyklydyr (*ol barada “Bagyşla bizi” diýen goşgy hakynda gürrüň edilende kem-käs aýdylypdy*). Diýmek, bu bent dini-ylahy aşyklygy yşarat edýär.

Şeýlelikde, “Şam” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy baradaky kesgitlemäni dil biliminiň “deňdeş agzalar” diýen adalgasy arkaly aňlatsak, Nejep, Mekke, Dymaşk (*Damask*), Arzy-Kars,

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi.III bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 1026 s.

Kerbela ýaly ýer-ýurtlar hakynda aýdylan häsiýetnamalara kybapdyr. Ýöne bu adalganyň grammatiki hyzmatyndan daşgary, sanalan mekanlaryň her birinde parhly giňligiň, biri-birinden tapawutlanýan taryhy wakalaryň, janly ýaşayşyň we ş.m. hususyýetleriň saklanýandygyny göz önüne tutmak şerti bilen, “deňdeş agzalary” ulanýandygymyzy hem bellemelidir. Şonuň üçin, “Şam” diýlen ýer-ýurt ady we onuň mertebesi “deňdeşlerine” hem garaşly, hem garaşsyz şygryň we bendiň many-mazmun hem şahyranalyk zerurdygy bilen mertebeli görünýär.

Ýagdaý şeýle bolansoň, “**Şam**” diýlen ýer-ýurt adynyň we poetikasynyň bentdäki hyzmatynyň gepini gepläp aýtsak, Magtymguly söýgüleriň ikisini-de mukaddes hasaplapdyr, şoňa görä-de, “Ýar senden” (*we beýleki birnäçe*) goşgusynda olary garagözi ýaly taýlapdyr, ahyrky netijede, olaryň bar ýerinde päklik we halallyk rowaç alýar diýlene meňzeş öwüt-ündew mantyk üsti bilen, “suw ýüzüne” çykýar. “Şamyň” poetikasyna şolar ýaly pikiriň saklandygynyň özi, nämä degmeýär!

03.08.2021.

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: DEKEN [دکن], “Ynsan ýaratdy” we HINDISTAN [هندوستان], “Ynsan ýaratdy”) durlup geçildi. Şol ýerde aýdyşymyz ýaly, “Ynsan ýaratdy” Allatagalanyň gudraty barada şahyranas söhbet edýär. Allatagalanyň keramaty barada gürrüň etmeli bolsa, dokuz sany ýer-ýurt atlarynyň hatarynda, Magtymguly ylhamynyň “Şamy” dile getirmegi öz-özünden düşnükli bolan häsiýete geçipdir, şygryýetiň uslyp özboluşlylygynyň bir alamatyna öwrülipdir. “**Şam**” diýlen ýer-ýurt adyna özünde orun beren bendi okalyň:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

Bentdäki “Şam” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Ynsan ýaratdynyň” waka ýordumy-na goşandyny goşmagyndan öte, özüniň oturan bendindäki meşhur ýer-ýurtlara “egin deňläp”, Allatagalanyň gudratyny tassyklamak bilen bir wagtda, Magtymgulynyň özüne bolan garaýşyndan habar bermek borjuna-da berjaý edýär.

03.08.2021.

Magtymgulynyň “**Gördüňmi**” diýen goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Gördüňmi”) durlup geçildi. Şol ýerde goşgy bentleriniň “Meniň sahypjemalymy gördüňmi” diýlen refren setirler bilen jemlenýändigini bellemek bilen belledi.

Goşgy: “Gijesi tirikdir, gündizi beýhuş” Anka guşundan; “Redaly, jindeli, egni hyrka puş” derwüşden “Meniň sahypjemalymy gördüňmi” diýip sorayar. Bu sowala eger jogap berip bilse, Anka guşy bilen derwüş jogap bermeli. Olaryň hiç birinden jogap ýok.

Soňra: “Ýa, yklym eýesi Ahmet Ýasawy” diýip, beýik Pire: “Meniň sahypjemalymy gördüňmi?” diýip ýüzlenýär. Turanyň beýik Pirinden-de jogap ýok. Diýmek, Ýer ýüzündäki bir janly mahlugyň haýwanat kysmyndan görmeli halyna Anka guşy; ynsanyýet tarapyndan derwüş bilen hezreti Ahmet Ýasawy görmedik bolsa, onda gaýyp dünýäniň wekillerine ýüz tutmaly bolar.

“Gördüňmi” goşgy şeýle hem edipdir: “Ýa, ady Jebraýyl – Hakyň emini, Meniň sahypjemalymy gördüňmi?” Jebraýyl perişdeden hem jogap ýok.

Belki, Zeminiň bir ýerlerinde görleňdiginden habary bar bolsa, hökmany suratda, ýer-ýurtlar bilmeli. “Gördüňmi” diýlen şygry ony hem ahmal etmändir: dördünji bent: “Haremde, Gypjakda, Çynda-Maçynda, Asmanyň üstünde, Arşyň içinde, Yklym degresinde, pelek burçunda, Meniň sahypjemalymy gördüňmi?”; başinji bent: “Aşyklar ahynda, **Gulzum** döwründe, **Gubbatyl-yslamda, Jeýhun bahrynda, Sidre sährasynda, Isa şährinde**, Meniň sahypjemalymy gördüňmi?” diýýär. Bu ýer-ýurtlaryň hiç birinden ses-seda çykanok. Belki, ýokarky gürrüňleriň açylmagyna sebäp bolan “Meniň sahypjemalymy gördüňmiden” bir habar alyp bolar. Bendi tutuşlygyna okalyň:

Gan edipdir pelek bagrym pyrakda,
Elmydam gezer men ýar diýp sorakda,
Käbe etrapynda, Şamda, Yrakda,
Meniň sahypjemalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

Duýguly gahrymanyň aýralyk derdini dünýäde bir mekan ýeňledip bilse, mukaddes “Käbe” we onuň poetikasy ýeňletmeli ýaly, emma ol etraplardan-da habar-hatyr ýok (seret: KÄBE [كعبة], “Gördüňmi”). Garaşylmadyk tötänlikler hem bolup dur. Belki, biziň häzirkäki meselämiz “**Şam**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bize bir zatlary aýdyp biler. Ondanam jogap ýok. Ýone ol başga bir ýagdaýy yşarat edýär...

Sahypjemalyň barlygyna welin şübhe ýok.

Belki, bu gözlegler biweç höwesdir, belki, Sahypjemalyň gözleginde bolmagyň ýerine Oňa jan-tenden gulluk etmek has haýyrly amaldyr, şonda Oňa duşan ýaly ruhy şatlyga gowşup bilersiň diýen ýaly many-mazmuny “Şam” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy üm-yşarat etmek arkaly, özüniň şygrydaky wajyplygyny aýan-beýan edýär.

04.08.2021.

Magtymgulynyň “**Arap dilli, söwdügam**” diýen goşgusy barada öňde (seret: KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Arap dilli, söwdügam”) durlup geçildi. Şol ýerde bu goşgynyň başdan-aýak “Ýusup-Züleyha” hekaýatyny nazara almak bilen, waka ýordumyndan käbir pursatlary parçalaýyn şekilde beýan etmek arkaly hezreti Ýusup pygamberiň edebi keşbiniň dikeldilýändigini bel-lenildi. Magtymgulynyň “Arap dilli, söwdügam” diýen muhammes goşgusynda “Ekip geçdi”, “Ýusup diýe-diýe” eserleri ýaly “Pygambernama” atlandyrmak mümkin. Munuň daşyndan bu muhammesiniň diňe bir meselä ýüz tutup, şonuň bilenem sözüni jemleýändigini hem bellemegimiz gerek. Adaty usul ýaly bolup görünýän bu ýagdaýyň Magtymgulynyň şygryýetinde seýrek duş gelýän “çäklilikdigi” bilen ünsi özüne çekýär. Üstesine-de, bentleriň goşa refren setirli gelmegi bilen ünsi özüne çekýär. Şeýle şekildäki refren başga bir nusgawy söz usadynyň döredijiliginde ýokdur diýlen ýaly kesgitli sözden saklanyp, özüme duş gelmändigini aýtmak islýäris. Beýle diýildigi bu edebi görnüşiniň täze şekili, in bolmanda, biziň üçin Magtymgulynyň girizen ýa-da kämilleşdiren täzeligi diýiligidir. Bir mysal:

Boýadylar köýnegini gan bile,
Ady belli, arap dilli, söwdügam.
Aýralykda ýandy ataň jan bile,

Ady belli, arap dilli, söwdüгим,
Şam abaly, Rum kabaly jananym.

(“Arap dilli, söwdüгим”, II, 166 s.)

Aba: - erkekleriň geýýän ýeňsiz, ýünden dokalan giň oýluk kysym üstki eşiği.

Kaba – erkekler üçin dikilýän giň hem uzyn ýeňli üstki eşik, kaftan.

Biziň häzirki meselämiz “Şam” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy tutuş goşga äheň bermek bilen bir wagtda, tutuş goşgynyň many-mazmun hem-de çeperçilik bezegi bolup gelmeğinden daşgary, hezreti Ýusup pygamberiň keşbini janlandyrmagyň serişdesi bolup gelýändigini bilen, ýerliklidir we ähmiýetlidir.

04.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” hem HINDISTAN [هندوستان] “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi. Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş ýer-ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nukdaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ülkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgusynyň şygryýet sungatynyň eseri bolandygyndan ötri, her ýerden bir mysal getirmek tärini ulanandygyny göz önüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bellemeli hususyýet: birgiden (Hindistan, Rumystan, Saklap, Senjap, Zeňistan, Ýemen, Bulgar, Ýunan, Ýajuj, Yrak, Häzirbeýjan, Müsür, Şam, Horasan, Fars, Burz = 16. Şunuň özi jugrafiýaçylyk üçin **ähmiýetli edebi maglumat**) ülke, ýer-ýurtlar XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälim bolan atlarygyny aýdyp bileris. In bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

Üç mün üç yüz agaç ähli-yslamdyr,
Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr,
Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu maglumatlar öz-özlügindeki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowady kemlik eden köpçülik üçin juda derwaýys bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Şam” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyryr. Şoňa görä, “Şam” ýer-ýurt ady we onuň poetikasy goşgynyň hem-de onda getirilen bendiň umumy many-mazmun akymyny, çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmegi özüne borç diýip bilenligi bilen ähmiýetlidir.

04.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mabärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütün adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzümine girýär. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän täsin poetika arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň zyznda

ýüz mün gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmekligi niýet edinip döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözünüň arkasynda “ýüz mün gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mübärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, Hakyň syraty nurana pygamberi bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem dini-ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär. Şolaryň içinde biziň häzirkäki meselämiz “Şam” diýlen ýer ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň ikinji hatarynda oturan “Şam” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylahy ylamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mabärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär.

04.08.2021.

Magtymgulynyň “**Atly ýaranlar**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Atly ýaranlar”) söhbet edildi. Magtymgulynyň “**Atly, ýaranlar**” atly çaklaň poemasy “Ýusup-Züleyha” waka ýordumynyň ýazuwly edebiyatdaky şöhlelenmesine saldamly goşant bolup, edebiyat taryhynda öz mynasyp ornuny eýeläpdir. Bilermenleriň tassyklamalaryna görä, “Ýusup-Züleyha” hekaýatynyň pars dilinde kyrkdan gowrak, şonuň ýaly-da, türki dillerde hem kyrkdan gowrak nusgasy döredilipdir. Magtymgulynyň halk içindäki rowaýat-gürrüňleriň daşyndan, ýazga geçen şonça mukdardaky nusgalaryň köpüsi diýip bolmasa-da, birnäçesi bilen içgin tanyş bolandygyny aýdyp bolar. Haýsy nusgadan görelde alypdyr diýilse, aýdyp biljek anyk sözümiň ýok, emma çen-takmyn bir zatlary aýdyp bileris. Bilermenleriň tassyklamagyna görä, Burhaneddin Rabguzynyň (XIV asyr) “Kysasy-enbiýa” atly kitabyndaky 72 hekaýatynyň içinde in gyzyklysy “Ýusup-Züleyha” kyssasydyr. Ondan döredijilikli peýdalanyp, “Atly ýaranlar” diýen poemasyny döreden bolmagy juda ähtimaldyr.

Türkmen okyjylaryna, şolaryň hatarynda bize-de ýakyndan tanyş bolan nusga – Nurmuhammet Andalybyň “Ýusup-Züleyha” dessanynda waka ýordumy durmuşy hadysalara agyrylyk berlip, dini-ylahy äheňler seýrek duş gelýär. Bu nusgadan Magtymgulynyň habarly bolandygyna-da şübhe ýok. Emma akyldaryň “Atly, ýaranlar” poemasynda, biziň pikirimizçe, dini-ylahy we durmuş ýordumlar biri-birine deňeçer mynasybetdäki derejededir.

Bu çaklaň poemada **öňli-soňly** üç sany – Müsür, Kengan, Şam ýer-ýurduň ady geçýär. Şu pursatdaky borjumyz bolup duran “**Şam**” diýen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýan bendi okalyň:

Bir kerwen geleýdi Müsürden Şama,
Nägehän geldiler uşbu makama,

Beşir, Beşer atly iki gulama,
Birgip gowalaryn tartdy, ýaranlar.

(“Atly, ýaranlar”, II, 336 s.)

Bentden görnüşy ýaly, “**Şam**” diýlen ýurt we onuň poetikasy durmuşy wakalaryň beýanında merkezi närsä bolup durandygyny äşgär etmek bilen, “Atly, ýaranlar” poemasyň bütin waka ýordumyna öz goşandyny goşmagyndan öte, bendiň sazlaşygyny (*Şama – makama – gulama*) gurnaýan serişdeleriň biri bolmaklyk hem-de hekaýatyň belli pursatyndaky hereketleri anyk mälim etmek ýaly hyzmatlary arkaly, “Şam” diýen ülke poema üçin derwaýslyk ekeni diýdirýän netijäni orta çykarýar.

04.08.2021.

Magtymgulynyň “**Mağşarnama**” at berlen poemasy barada önde (seret: KAP (Kaf) dagy [كاف داغی], “Mağşarnama”) maglumat berildi. Magtymgulynyň “Mağşarnama” atly poemasy akyldaryň ahyret dogrusynda ýazan goşgularynda aýdylýan duýgy-düňünjeleriň baýlaşdyrylan (*aýratyn-da, “Barsa gerekdir”, “Artsa gerekdir” diýen goşgulardaky öňi şert işlikli “gerekdir” refren bolup gelmeginden öte, käbir bentleriniň şol durşuna “Mağşarnama” geçendigidinden hem çen etse bolar*) we takyklaşdyrylan bütewi nusgasydyr. Ahyret düşünjesine ysalam taglymaty nukdaýdan garan her bir adamyň Muhammet (s.a.w.) pygambersiz söhbeti “duzsüz tagam” diýip biljekdigini çak etse bolar. Aslynda, bu ynanç biziň öz aňymyzda döräp, öz dilimize geçen tassyklama bolman, “Mağşarnamanyň” bize duýduran, has dogrusy, “diý” diýip diýdiren sözleridir.

Boýdan-başyna ahyretdeň söhbet edýän poemanyň hiç bir setirinde “Mağşar” diýen söz gabat gelmeýär. Adatça, nusgawy şahyrlaryň şygrylaryna at goýlanda, şol eseriň başky bendinde refren söz ýa-da söz düzümi bolup gelýän söze esaslanlyp goýulýar. Emma “Mağşarnamada” beýle edilmändir. Bu ady kim goýanam bolsa, biziň pikirimizçe, ram edilen ýagdaýa görä çemeleşmän, dogry edipdir. Çünki poemanyň ady beýan edýän mazmunyna, diýseň, jaý oturýar. Ýene bir bellermeli ýagdaý.

Kyrka ýakyn bentde bary-ýogy baş sany ýer-ýurt ady (*bäşiň dördüsi bir bentde*) duş gelýär. Beýle diýildiği, her sekiz bende bir ýer-ýurt ady düşýär diýiligidir. Göwnüňe bolmasa, göwrümlü eserde ýer-ýurtlar köp boljak ýaly. Adaty hasaba görä, şeýle-de bolmaly. Emma, ozalam bir ýerde belleýşimiz ýaly, Magtymgulynyň her bir eseriniň öz many-mazmunyna we poetikikasynyň häsiýetine laýyklykda öz “arifmetikasy” bar. Şeýdibem, ussadyň her eseri özüni şygyr sungatynyň in belent tekjesine çykarmagy başarypdyr.

“Mağşarnamadaky” öňli-soňly baş sany ýer-ýurt ady gelip, poema barada gysgaça maglumat bermek derwaýslygyny döreden “Şam” we onuň poetikasyny özünde saklaýan aşakdaky bendi okalyň:

Gözi birdir, gara geýmiş kaddyna,
Garyp ýanar haramynyň oduna,
Şam şerif-u Ruma, Mekge, Medinä,
Musulmanlar gaçyp, dolsa gerekdir.

(“Mağşarnama”, II, 365 s.)

Bendiň özünde ýer beren ýer-ýurduna, hususan-da, “**Şam**” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasyna gelenimizde, beýleki goşgularda bitiren hyzmatyndan egsik bolmadyk möhüm amallary

berjaý edýän “Şam” tutuş goşgynyň düzüm bölegi hem-de ýokarky bendiň deň hukukly agzasy bolmak bilen, adamlaryň duýgy-düşünjesine ahyret gorkusyny salmaklygy niýet edinmän, janly barlygynyň gadyr-gymmatyny bilip, kalby ynançly, köňli-arzuw hyýally, haýyrly işleriň başynda bolup, berlen ömri hakyky ynsan şekilinde geçirmeklige gönükdirilendir.

04.08.2021.

ŞARK [شرق] – Gündogar. Gündogar ýurtlary.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütin adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çaýýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzümine girýär. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän duýguly poetika tilsimleri arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň yzynda ýüz müň gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir. Şoňa görä-de, Hakyň beýgeldeni bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär.

Şonça mukdaryň içinde biziň häzirkä meselämiz “Rum” diýlen ulke ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň dördünji setirinde oturan “Şark” diýlen tarap ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylahy ylamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çaýýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär.

05.08.2021.

ŞÄHRIZENAN [شهرزنان]. Amazonkalar. Ýaşajylarynyň bary zenan bolan şäher. 2. Dolandyryjylary zenan bolan ýurt ýa-da şäher. 3. Ýaşajylarynyň köp bölegi zenan bolan şäher ýa-da ýurt. 4. Patyşasy zenan bolan ýurt.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmek niýeti göz önüne tutman, Onuň mübärekgi şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmegi niýet edinipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözünüň arkasynda “ýüz mün gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mübärekgi jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, Hakyň beýgelden bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem dini-ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir. Dilewar takwalar, belki, üstüne ýene-de birnäçe dabaralara mynasyp hakykaty goşup bilerler. Gapyl halymyza, biziň aýdyp biljek zadymyz: “gumry, bilbil nalasy” diýlen söz düzümindäki “nala” sözünüň asyl manasynda gelmän, göçme manasynda – “lezzetli owaz, şirin mukam, tenekar labyz” diýlen ýaly manasynda gelýändigidir. Hakyna seretseň, “gumry we bilbil” keýpi göterilip saýraman, magşugyny zarlap nalaýar, şeýle bir ýürekden nalaýar welin, olaryň sesi şirin mukam bolup bize eşidilýändigini üçin, olar şatlykdan kalby joşup saýraýan ýaly bolup duýulýar. Gepiň gerdişinde aýtsak, Magtymgulynyň bu goşguda dile getirýän şahyrana söhbetleriniň özem bize “Bilbil nalasy” bollup eşidilýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, akyldaryň “gumry, bilbil nalasy” diýen sözlerini her birimiz özümizçe kabul edip bileris. Magtymguly hiç kimiň boýnuna hiç bir zady dakjak bolmandyr, diňe maslahat beripdir, bilenini aýdypdyr... Bizem akyldaryň görelmesine eýerip, sözümizi dowam etmek isleýäris.

Meselesiniň örän çynlakaý we saldamly bolşy ýaly, meseläni şahyrana şekilde aýdyňlyga gowuşdyrýan ýer-ýurt atlarynyň hem dünýä ýaly kändigi-de bellenilmeli aýratynlyklaryň biridir. Ony aşakdaky bentden hem çen edip bolar:

Peýrewiňde kafy-Şakşak, döw saraýy-Luwluwy,
Ol aşagy Gäwgaladyr, gaýrasy ot mahfaly,
Ýokarsy Şährizenan, Katnak, Saraýdyr ol beli,
Aýdyýar Magtymguly, sen sen jahanyň jan güli,
Dine salgan Pars ile Eýrany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Ýokarky alty setirlik bentde goşgudaky umumy mukdaryň dörtten birine ýakyn ýer-ýurt ady saklanýar. Ondaky ýer-ýurt atlarynyň her biriniň aňyrsynda jugrafiýa, synpy-medeni, syýasy-döwlet dahylly meseleleriň ýatandygyny hem aýtmalydyrys. Ýagdaý şeýle bolansoň, uly bir “simfoniýa” owazyň düzümi bolan biziň häzirki “**Şährizenan**” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem özüniň goşyan goşandy bilen, ähmiýetlidigini we ýerliklidigini aýan-beýan edýär.

“Şährizenan” ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň goşgynyň jemleýji bendinde orun almagyny hem-de diňe bu goşguda duş gelýändigini hem onuň ähmiýetini nygtap belläýän goşmaça maglumat hökmünde kabul etmek mümkindir.

05.08.2021.

ŞIRAZ [شیراز] – Eýranyň günorta-günbatarynda ýerleşýän şäher. Şiraz VII asyrdan araplar tarapyndan esaslandyrylýar. VIII asyryň ikinji ýarymynda Eýranyň paýtagty bolupdyr. Şiraz – Sagdynyň we Hafyzyň watany. Şirazyň golaýynda Sagdynyň aramgähi (kümmeti,) bar. Sagdynyň döwründe Salyr atabegleriniň paýtagty bolýar.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Baş bentden ybarat muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygy ady tutulyp aýdylmaýar, emma Ondan başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setiri: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladýar. Bu goşgy Onuň mübärek adyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmekligi däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmegi niýet edinipdir. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekke, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jäheden şular ýaly şüwümlilik, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär. Şolaryň her biri Muhammet (s.a.w.) pygamberiň ýegana Şahsyýetini göz önünde janlandyrmakda saldamlý goşant bolup hyzmat edýär. Şonça mukdaryň içinde biziň häzirki meselämiz “**Şiraz**” diýlen ölkä ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Mekgeden keşt eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Şonça sanawyň üçden bir bölegini özünde jemleýän ýokarky bentde “Şiraz” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bentdeş ýer-ýurtlar bilen sazlaşykda gelip, umumy poetiki bütewiligi kemala getirmek bilen bir wagtda, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mähärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çaýýandygyny mälim edýändigini üçin, özüniň goşguda orun almagynyň tebigy zerurlykdygyny orta çykarýar.

05.08.2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýläär**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** AMMAN [عَمَّان], “Harap eýläär”) giňişleýin maglumat berildi. Magtymgulynyň şahsyýeti we şygryýeti babatda XVIII asyryň ortalaryndan bäri pähim-parasatyna, çeper diline muşdak ilimiz: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” diýen sözler bilen baha berip, ol kesgitlemesini biziň günlerimize çenli ulaşdyrdy. Ol häsiýetnamany kimiň, hatda özümiziňem näçe gezek ylmy we edebi ýazgylara dahylly edendigimizden habarymyz ýok. Aýyn bolmasa, Magtymgula berlen şol baha ýüz tutandygymyzy welin bilýäris. Häzirem halkymyzyň ram eden: “Magtymgula weli diýmek bolmaz, emma bihalam dälidir” jümlesine ýüzlenmek isleýäris. Bu gezek, “Uly bir günä iş edip-siň” diýlip ýazgarylmasak, ol aýtgä öwrülen jümlä özümüzçe: “Magtymgula weli hem diýmek bolar, hally hem diýmek bolar” şekilde düzediş girizmek isleýäris. Aslynda, bu biziň şahsy garaşymyzdan ýa-da akyldar barada täze bir zat aýdaýyn diýlen pikirden dile alýan nysagymyzdan dörän meýil dälidir, biziň isläp-islemezigimiziň Onuň ýanynda dyrnak ýaly ähmiýeti ýok. Oňa şeýle diýilmelidigini gürrüňi ediljek goşgy isleýär, onuň raýyna garap, ýokarky gürrüňleri etdik. Şeýle diýmekligiň telek gep bolmajakdygyna “Turgul” diýdiler”, “Diwana geldi” diýen eserleri-de ynamymyzy artdyryýar, onuň hakykatdan hem şeýledigine goşguda ýerleşen otuzdan gowrak ýer-ýurt ady bütewiliginde, aýratynlykda alanyň-da, her biri, meselem, biziň häzir ýüz

tutmalymyz “Şiraz” diýlen ýer-ýurt ady hem tassyklaýar. Ol ýer-ýurt adyna özünde ýer beren bendi okalyň:

Samarkanda kybty ýyglar, bek basar,
Buhar şährin nan gytlygy, türk basar,
Sarahsy merg bozar, Merwi rik basar,
Şirazy türk, çogan mur harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Ýokarky bendiň maglumatyna görä, “Şiraz” iki tarapdan hüjüme sezawar boljaga meňzeş habaryň poetikasy bize: “Goşgynyň weliligi öte sowatlylyk ýa-da Hakdan inen ylham ýüzünden döräpmi?” diýlen ýaly sowaly gönükdirýär. Sowat bilen ylhamyň birleşmesinden peýda bolan keramat hem bolup biler. Bu sowallar her kimiň özüne galsyn, biziň aýdara başga gepimiz ýok. Diňe bir zady: “**Şiraz**” diýlen ýer-ýurduň we onuň poetikasynyň goşgynyň düzüm bölegi bolup, öz oturmaly ýerinde oturandygyny aýdyp bileris.

05.08.2021.

ŞIRGAZY [شیرغازی] – Özbekistanyň Horezm welaýatyndaky gadymy Hywa şäherinde ýerleşen we Hywa hany Şirgazy han tarapyndan esaslandyrylan, Magtymgulynyň üç ýyllap bilim alan medresesi.

Magtymgulynyň “**Şirgazy**” goşgusy barada öňde (seret: JEÝHUN [جیحون], “Şirgazy”) gysgaça maglumat berildi. Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny takykklamakda ynamdar çeşmelerden biri bolan “Şirgazy” atly goşgusy diňe medrese ýyllarynyň ýatlamasy, minnetdarlygynyň beýany, “Mekan eýläp, üç ýyl iýdim duzuňy, Gider boldum, hoş gal, gözəl Şirgazy” ýaly maglumatlaryň habarçysy bolman, öz şahsy durmuşyna degişli has anyk inçe alamatlary-da özünde jemleýär. Şolaryň biri “gider boldum” (gitmeli boldum) diýlen söz düzümi bolup, “Muşfykymdan (mähribanymdan) – ol pederden galyp men” diýmek bilen, atasy Azadynyň aradan çykandygyny, hojalygyň garamatynyň öz boýnuna galandygyny ýaşzydýar. Şonuň yz ýanyndaky: “Käbämden aýrylyp, jyda bolup men” setir bolsa ejesi Orazgül yeňňäni ýatlamak bilen, “Kaýda sen”, “Şähri – imanym, kaýda sen” ýaly enesi hakynda ýazylan goşgularyň “Şirgazydan” öň dörändiginden habar berýär. Bilşimiz ýaly, Döwletmämmet Azady 1860-njy ýylda aradan çykypdyr, soňraky maglumatlara görä, Magtymguly 1824-nji ýylda dogulýar. Azadynyň ýogalan ýylyndan üç ýyly aýyrsak, Magtymguly 1856-57-nji ýyllarda, takmynan, 32-33 ýaşlarynda “Şirgazy” medresesine barýar, “Şirgazy” diýen goşgusyny hem, takmynan, 1859-60-njy ýyllaryň töwereginde, ýagny 35-36 ýaşlaryndaka döredýär. Bularyň daşyndan, söz ussady özüniň kemsiz sowadyna çykyp, “agy-garany” mazaly seljermek kämillige ýetendigini: “Seljerer men indi agy-garany, Dost, raky, gardaşym, Haky, ýarany, Okadym, göterdim kitap, Gurhany, Gider boldum, hoş gal, gözəl Şirgazy.” diýip mälim edýär. Diňe ylym-bilim, sowatlylyk derejesiniň kämilleşmegine däl, hatda “Şirgazy” medresesi geljekki akyldaryň şahyrana ylhamynyň ganatlanmagyna esas bolan bilim merkezi hökmünde-de: “Joşgun ýüregimde möwç urar, ýatmaz, Gaýnar, gazaplanar, hiç laýa batmaz.”, “Rige (çagyl, çäge) girsem-de, guwwas ýüzer men, Bihasrat ýaýnaýam, bigam gezer men, Dahan içre asal-zyban ezer men.” şekilde taryp edilýär.

On bentden düzülen “Şirgazy” diýen goşgynyň many-mazmuny hakynda aytmany bolsa, gep gyt däl. Olar öz ýerine galsyn. Biz häzir öz meselämiz – bentleri jemleýän: “Gider boldum, hoş

gal, gözəl Şirgazy” refren setirdäki “Şirgazy” diýlen medrese ady we onuň poetikasy barada aýtmaklygy niýet edýäris.

“Şirgazy” we onuň poetikasy ýokarda aýdylanlaryň hem-de aýdylmadyk pikirleriň çêşmesi bolup hyzmat etmek bilen bir wagtda, Magtymgulynyň şahsyýetiniň we onuň duýgy-düşünjesiniň hemrasy bolmaklyk borjuna berjaý edýändigini üçin ähmiýetlidir.

07.08.2021.

ŞIRWAN (Şerwan) [شروان] – Hazar deňziniň günbatar kenarynda, Azerbaýjanyň demirgazygynda ýerleşen taryhy şäher. Şirwany 654-nji ýylda araplar basyp alýar, soňra arap dikmeleriniň nesilden-nesle geçýän mülküne öwrülýär. 799 – 1538-nji ýyllar aralygynda Şyrwan şalar nesilşalygy (*dinastiýasy*) zygiderli höküm sürýär. Olaryň döwründe Kura derýasyndan Derbent şäherine çenli bolan ýerleriň hemmesi Şirwan döwletine birleşdirilýär. Şamaha şäheri onuň paýtagty bolýar. Sefewiler döwletiniň güýçlenmegi bilen, Şirwan olaryň garamagyna geçýär, 1538-nji ýyldan başlap, Sefewiler döwletiniň bir welaýatyna öwrülýär. 1748-nji ýylda Şirwan topragynda özbaşdak Şirwan hanlygy döreýär.

Magtymgulynyň “**Bilmezmiň**” diýen goşgusy barada öňde (seret: ABY-ZEMZEM [آب زمزم]), “Bilmezmiň” we ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Bilmezmiň”) durlup geçildi. Magtymgulynyň “Bilmezmiň” gogusynyň döreýiş taryhy hakyndaky rowaýatyň özem warsaky bir gep-gürrüň däl welin, emma şygryň ruhy we şol ruhy kemala getirýän jümleler (“Gözüm ýaşyn merjen deý düzümdüzüm düzdügim, Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmemiň?”, “Guş gonsun diýp başyňa bilbil heňin gurdugym, Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?”, “Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny, Gözýaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň?..”) uçursyz ähmiýetli bolup, şahyryň şahsyýetinden hem-de şygryýetiniň welilik garyndyly sungatdygyndan, ondak her poetiki alamatyň çuňňur many-mazmuna eýediginden habar berýär. Şol poetiki alamaty özünde saklaýan ýer-ýurt atlarynyň biri-de “**Şirwan**” diýlen welaýatdyr. Şol welaýata eýeçilik edýän bendi okalyň:

Şirwan hanyň söwdasy ne ajaýyp söwdadyr,
Gyldan bu ýan agdyrsa, kyýamat gün ryswadyr,
Ýüz ýigrimi sap gurlup, her sapda müň gowgadyr,
Aşyklyk bir joşgunlyk, akmaz uýgun derýadyr,
Bir jurgadan kyrk aşyk gandyrdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

Şirwan hanyň şahsy özüniň söwda-satyk etmedigi düşnükli. Ol Şirwan döwletiniň ykdysady kuwwatyny artdyrmak üçin, söwda-satyk işlerine-de berk düzgün-tertibi girizip, ýurduny “ajayyp söwda merkezine” öwrendigi üçin, Magtymgulynyň dilinde “Şirwan hanyň söwdasy ne ajaýyp söwdadyr” diýlen şekilde beýan edilipdir. Şonuň üçin, “Şirwan hany” adam ady hökmünde kabul etmek bilen bir wagtda, ýer-ýurt ady diýip hem bilsek, ýalňyşlyk bolmaz. Onuň poetikasy bolsa “Gyldan bu ýan agdyrsa, kyýamat gün ryswadyr” diýlen mazmuny öz düzüminde saklap, bendiň soňraky waka ýordumyna timsaly deňeşdirme bolmak bilen, özüniň “Bilmezmiň” muhammesdäki wajyplygyny mälim edýär.

06.08.2021.

Magtymgulynyň “**Ýaýlahlary bar**” diýen goşgusy barada öňde (seret: NOWŞAH, “Ýaýlahlary bar”) maglumat berildi. Ol ýerde Magtymgulynyň jahankeşde adam bolandygyny mälim edýän ylmy terjimehal maglumatyň saklanylýandygy hakynda aýdyldy. Şonuň ýaly-da, “Ýaýlahlary bar” atly goşgynyň aýratynlyklary belenildi. Goşguda iki sany ýer – ýurt ady: biri “Nowşah mülki” (ol barada öz ýerinde gürrüň edildi), ikinjisi: “Şirwan galasy” bolup, ikisiniň hem goşgynyň özboluşly aýratynlyklaryna deň-dereje gatnaşykdaýygy sebäpli, olary şu ýerde ulanmagy maksadalaýyk görýäris.

Magtymgulynyň syýahat netijesinde döreden beýleki sygyrlaryndan tapawutlylykda “Ýaýlahlary bar” diýlen goşgy özüniň dil aýratynlygy bilen imrindirýär. Özge goşgularda azda-kände alynma sözler, dini-ylahy düşüňjeler, pelsepewi oýlanmalar duş gelyän bolsa, bu goşguda ol alamatlaryň hiç biri gabat gelmäýär. Bu – bir. Ikinjiden, ol ýerde ýaşaýan milletiň aglaba köpçüliginiň teräkimeler bolup, oguz-türkmenleriniň bir şahasy, Hazar türkileri diýlip bilinýän azerbaýjanyň šiwe aýratynlygyny ýañzydýan “k” sesiniň ýerine “h” sesini ulanmak arkaly dil aýratynlygyny ýañzydýar. Üçünjiden, goşgy uçursyz akgyňlylygyndan daşgary, ýeňil ruhy, şahdaçyklygy bilen tapawutlanýar. “Ýaýlahlary bar” diýen goşgynyň şonuň ýaly we beýleki sypatlary barada anyk mysallar arkaly giňişleýin gürrüň etse-de bolardy. Ýöne biziň gerimimiziň darlygy sebäpli, häzirki meselämiz – “Şirwan galasy” diýlen ýer-ýurt ady hakynda aýtmagy makul bilýeris. Ol ýer adyny özünde ýerleşdiren bendi okalyň:

Baş goşmandyr arryk, agsak şa bile,
Atdyryp dogan-le, baz-le gapyla,
Şirwan galasydyr, ony kim bile,
Her burçunda altyn baýdahlary bar.

(“**Ýaýlahlary bar**”, I, 504 s.)

Bentde orun alan “Şirwan galasy” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy önden gelyän bentlerdäki şahyrana maglumatlar bilen sazlaşykda, bendiň hem goşgynyň tämiz howalasy, şahdaçyk ruhyny, buýsançly mertebesini alamatlandyrýar. Bizem edebine ýagşy bilip, Magtymgulynyň we goşgynyň hatyrasyna jemleýji bendi şol durşuna okamaklygy teklipl edýäris:

Magtymguly, sazdyr, söhbetdir işiň,
Ajaldan gaýrydan bolmaz teşwüşüň,
Baýlaryň, pakyryň, ähli derwüşüň,
Ýurdy bolar ýaly parsahlary bar.

Durdy Amanekow bilen Kerim Weýisowyň “Magtymgulynyň syýahatlary” atly makalasyndaky başinji we altynjy ulgamy tutuşlygyna anyk maglumat hökmünde kabul edip bolmasa-da, “Ýaýlahlary bar” atly goşgynyň “Nowşah mülki”, “Şirwan galasy” ýer-ýurt atlaryny yşarat edýän habar hökmünde, belli derejede, ylmy terjimehala degişli maglumat diýip kabul etmek bolar.

06.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Baş bentden ybarat muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygy ady tutulyp aýdylanok, emma Ondan başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladýar. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde

“Mesgeni Mekge, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jähetden şular ýaly şüwli, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygynyň alamaty bolup ornadyr.

Önde bellenilişi ýaly, “Bilbil nalasy” atly goşgy kyrkdan gowrak ýer-ýurt atlaryny özünde jemleýär. Şolaryň içinde “Şirwan” ýer ady hem öz ýerini eýeläpdir. Onuň ýer beren bendini okalyň:

Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Şonça mukdaryň üçden bir bölegini özünde jemleýän ýokarky bentde “Şirwan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bentdeş ýer-ýurtlar bilen sazlaşykda gelip, umumy poetiki bütewiligi kemala getirýär-de, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mähärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny mälim edýändigini üçin, özüniň goşguda orun almagynyň tebigy zerurlykdygyny orta çykarýar.

06.08.2021.

T

TARY – [طارى] Ýemamada bir dagyň ady.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada önde (**seret**: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärik adynyň, Allatagalanyň bagyşlan pygamberliginiň **Güneş bolup**, bütin adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzümine girýär. Has takyklygyny goşgynyň birinji bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän mantykly poetika arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň zynda ýüz müň gumry, bilbil nalasy.”

Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mähärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýokdan bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes mynasyp şekilinde äşgär etmek niýeti bilen **döredilipdir**. Şoňa görä-de, Hakyň beýgeldeni bolan pygamberimiz arşda “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem dini-ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Baş bentden ybarat “Bilbil nalasynda” kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär. Şolaryň arasynda biziň häzirkä meselämiz “Tary” diýlen ýer ady hem öz ornuny eýeläpdir. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Mekgeden keşt eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemin soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň ikinji hatarynda oturan “**Tary**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Refrefil, Kufe, Basra, Halap, Şirwan ýaly mekanlar bilen “duldegşir” goňuşylykda, soňraky setirlerdäki ýer atlary bilenem bütewi sazlaşykda gelmek arkaly, Magtymgulynyň ylahy ylhamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mübärek adynyň Güneş bolup, yn-sanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çaýýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär.

“Tary” diýlen ýer ady diňe “Bilbil nalasynda” duş gelýändigini bilen goşgudaky ähmiýetini aýan-beýan orta çykarýar.

15.08.2021.

TAÝÝYF – Mekke şäheriniň ýakynynda ýerleşen hurma we üzümi bilen meşhurlyk gazanan ýeriň ady.

“Käbe” we “Fars” ýer-ýurt dogrusynda edilen söhbetde bellenişi ýaly, aslymyzyň toprakdandygyny az-kem aňlasak-da, niräniň topragyndan alnandygyndan habarymyz ýok. Ony bilmek örän gyzykly. Şu sowalyň özge milletlere-de degişlidigini göz önüne tutup, Magtymgulynyň “**Näler boldy**” diýen goşgusyndan kömek soramaly bolýarys. “Näler boldy” atly goşgy yn-sanyň toprakdan döredilendigi hak diýip düşündirýär, ýöne ol toprak çem gelen ýerden goparylyp alnan toprak bolman, saýlanyp-seçilip ýedi ýerden alnandygy baradaky habary-da berýär:

Toprak alnyp ýedi ýerden,
Adam Safyulla boldy.

“Ýedilik” pelsepesiniň düýp çeşmesiniň şol “ýedi ýer” bolmagy hem mümkin. “Ýedi ýerden” bolmagynyň manysy näme? Ine şu sowalyň jogabyna ulaşmakda akyldaryň “Magtymguly – Zunuby” atly goşgusy bize “ýol belet” bolup biler. Aýdysyk goşgy barada önde gürrüň edilendigi sebäpli, gaýtalamakdan saklanyp, öz meselämizi mälim edýän aşakdaky sowal-jogap bentlere ünsi çekmek isleýäris:

– “Lä ilähe illalla” diýp bitildi,
Üç ýüz altmyş senem Käbede oldy,
Yslam dini soňra kuwwatly geldi,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

– Jennet topragyndan kylly jemalyn,
Sag elin Käbeden, Farsdan solun,
Taýyf topragyndan şirin zybanyn,
Bizi ussat bilseň, habar beýledir.

(“Magtymguly – Zunuby”, I, 110 s.)

Magtymgulynyň näme üçin: “Yslam dini soňra kuwwatly geldi” diýen sowalyna Zunuby: “**Taýýyf** topragyndan şirin zybanyn” diýip jogap berýär. Sorag-jogapdan bilşimiz ýaly, “Taýýyf” diýlen ýer ady we onuň poetikasy yslam dininiň güýç-kuwwatynyň parasatly wagyz-nesihatlar-dan, hoşamaý sözleýişlerden, mylakatly düşündirişlerden ybaratdygyny mälim etmegi bilen, aý-dyşyk-goşgy üçin uçursyz wajypdygundan habar berýär.

“Taýýyf” ýer ady diňe “Magtymgyly – Zunuby” aýdyşykda duş gelýär. Bu ýagdaý bolsa onuň goşgy üçin wajyplygynyň goşmaça habarçydyr.

15.08.2021.

TEMETE [تمته]– “Gyzyletrek raýonynda iki sany üsti ýasy dag (Uly we Kiçi Temeti). Adyň manysy belli däl.”¹ “...Häzirki Gyzyletrek raýonynyň Naýbadaý ýolunyň çep tarapynda, Soňudagyň gerşinde, Gyzylbaýyr obasynyň gabat garşysynda ýerleşýän giňişlik meýdan.”²

Magtymgulynyň “**Soňudagy**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: GYZYLBAÝYR [قرل باير], “Soňudagy”) gürrüň edildi. Şol ýerde Magtymguly ussadyň kalbynda besleýän il-güne hormat-sylagyny, toprak babatdaky mähir-muhabbetini, Watana söýgüsini özüne siňdiren eserlerinden biriniň “Soňudagy” diýen goşgusydygy belenildi. Bu eser äheňliliginden hem-de aý-dym-saz sungatynyň özboluşly häsiýetlerine ýakyn durýandygundan ötri, aýdyma öwrülipdir. Bu – şygryň özüne mahsus bir tarapy. Ikinji tarapyny, jümleleriniň halky uslypda gurnalmagy, ulanylan sözleriň janly gepleşige juda ýakynlygy alamatlandyrýar. Baş bentli suwara goşgynyň hiç bir setiriniň alynma sözlere ýüz tutmandygy hem ähmiýetli maglumatlaryň biridir. Eseriň şeýlekin halky häsiýetde bolmagynyň iň esasy sebäbi-de many-mazmunyň, duýgy-düşünjäniň ussat ylhamy eýlenen poetika arkaly, diňleýjileri, okyjylary bada-bat özüne maýyl edip bilmek ukybydyr. XVIII asyrdan diňe etrap, welaýat çäginde belli bolan dört sany ýer-ýurt ady Magtymgulynyň “Soňudagy” diýen goşgusy arkaly soňraky döwürlerde tutuş türkmen topragynyň giňişligine ýaýrapdyr, häzirki zamanda bolsa dünýä ýüzüniň çäklerine aralaşdy. Şolaryň biri-de “Temete” diýen meýdan adydyr. Onuň ýerleşen bendini okalyň:

Öýlükde ýaýlany gursak,
At çapdyryp, baýrak bersek,
Temetede orak orsak,
Aş dökmek hyýalyň seniň.

(“Soňudagy”, I, 234 s.)

Ýokarky bendiň şahyrana teswireden belli bolşy ýaly, “**Temete**” diýlen meýdanyň poetikasy özüniň ilatyň gün-güzeranyny üpjün edýän derejedäki durmuşy derwaýyslykdadygyny yşarat edýändiginden daşgary, tutuş goşgynyň we oňa dahylly bolan ýokarky bendiň gözelligine gözelligi goşyan şahyrana serişde bolmaklyk hyzmaty bilenem göze yssy görünýär.

“Temete” ýer ady diňe “Soňudagy” goşgusynda duş gelýär.

15.08.2021.

¹ Soltanşa Atanyýazow. Türkmenistanyň geografik atlarynyň düşündirişli sözlügi. Aşgabat, “Ylym”, 1980, 267 s.

² Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 831 s.

TERMIZ [ترمز] – Özbekistanyň Suhanderýa welaýatynyň merkezi şäheri.

Magtymgulynyň “**Harap eýläär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عمّان], “Harap eýläär”) giňişleýin maglumat berildi. Magtymgulynyň “**Harap eýläär**” diýen goşgusy otuz töweregi ýer-ýurt atlaryny özünde jemleýär. Meseläniň täsin tarapy – şygryda duş gelýän ulke, ýurt, şäher atlary öz-özlügindeki bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň şahsyýeti, parasat üşügi, ol ýer-ýurtlaryň uzak geljegine hemra boljak pajygaly ykballary özünde jemleýänligidir. Ýagdaý şeýle bolansoň, meselä gyýtaklaýyn bolsa-da dahylly bolan bir hususyýet barada gürrüň etmek derwaýyslygy döreýär. Ýagdaý şundan ybarat:

Magtymgulynyň döredijiligi babatda “Gündogaryň beýleki şahyrlarynyň döreden eserlerinde beýle ýagdaýyň örän seýrek duş” gelýändigini ýazan Armeniý Wamberi: “Şol pursatdan başlap, onuň (*Magtymgulynyň – G.G.*) dilinden şirin-şeker şygrylar seçilip başlapdyr, onuň şygryýeti uzak döwür Gurhandan soňra birinji orny eýeläpdir”¹ diýýär. London uniwersitetiniň professorynyň bu sözlerini diňe we diňe akyldaryň şahyrana ylhamyna gatylan welilige ýormak mümkin. Munuň ýöne bir çaklama bolman, hakykatdygyny goşgudaky otuzdan gowrak ýer-ýurt atlary bütewlikde hem-de her biri aýry-aýrylykda, meselem, biziň häzir gürrüňini etmeli “Termiz” diýlen şäher ady hem mysal bolup biler. “Termize” ýer beren bendi okalyň:

Sözüme gulak biýr akyl hemişe,
Termize tagun düşer, renç şähri-Kişe,
Öwladý-Sufýanda ady Gumyşa,
Yspyhany Sahypkär harap eýläär.

(“Harap eýläär”, II, 213 s.)

Bendäki “**Termiz**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bu şäheriň haçan hem bolsa bir wagtlar (*belki, Esrapyl suruny çalan pursatda!*) uçramaly mergi (*tawun*) pajygasyny tassyklamagy bilen bir wagtda, Magtymgulynyň syýahat eden giňişliginde orun almak ähtimallygyny hem üm-yşarat edýär.

“Termiz” diýlen şäher ady diňe “Harap eýläär” goşguda duş gelip, eseriň many-mazmumy we Magtymguly ylhamynyň ýöne-möne keramat dældigini aýan etmekte özüniň ähmiýetlidigini alamatlandyrýar.

15.08.2021.

TÄHRÄN [تهران] – Eýranyň paýtagt şäheri. Ol Elburs daglarynyň günortasynda ýerleşýär. Tähran bir ýagtlar Reý şäheriniň ýakynyndaky kiçijek oba şekilli ýer ekeni. Mongollar 1220-1221-nji ýyllarda Reý şäherini weýran edipdir, bosgun ilat Tährana dolýar. Şeýlelikde, Tähranyň ilaty köpelip, oturymlyk giňelipdir. Agamuhammet şanyň döwründe Tähran ýurduň paýtagty diýlip ygylan edilýär.

Magtymgulynyň “**Göklen**” goşgusy barada öňde (seret: EÝRAN [ایران], “Göklen” we GÖKLEŇ [گوکلنگ], “Göklen”) maglumat berildi. Watanyň aşygy ussadyň “Göklen” diýip, özüniň wekilçilik edýän taýpasyny taryplamagy (aslynda, her kim özüniň degişli taýpasyna guwanmaga haklydyr) türkmenleriň beýleki taýpalaryndan tapawutlylygyny mälim etmekden däl ýa-da beýleki taýpalary haýsydyr birine garşy goýmak (*ýogsam bolmasa, şol meýil bilen*

¹ A.Wamberi. Putešestwiýe po Sredney Azii. Sank-Peterburg, 1865, str. 158.

adamlaryň “inçe damarlaryny owkalap” uruş-söğüşi gurnanlar, şeýlelikde, gara nebsiniň gurbany bolan ketdudalar hem bolmandyr diýip bolmaz) hem däl, asyl maksat häli-şindi çapawulçylyk, agyr söweşler bilen tozgunçylyga duçar eden duşmanlara garşy durmak, ol taýpanyň mertebesini has-da belende galdyrmak niýet bilen ýazylypdyr. Bu taryhy hakykata kybap çagyryşdyr: içki hadysalar gapdalda galsyn, türkmenleriň daşary ýurt basybalyjylaryndan “gulagy dynç” oturan taýpasyny, welaýatdyr etrabyny, hatda obasyny-da tapmak kyn. Emma gökleňler serhet ýakasynnda oturandyklary sebäpli, özgelerden tapawutlylykda “gije we gündiz ýaragy häzir, aty eýerli” ýagdaýda ýaşamaga mejbur bolupdyr. Muny Magtymgulynyň ýaşan zamanasyndaky – Nedir şa döwründäki we ondan soňraky harby hereketler bir kemsiz tassyklaýar.

Gökleňler nirede bolsalar-da, ekerançylyk, bagçylyk, ýüpekçilik bilen meşgul bolupdyrlar. Magtymguly “Zarlar içinde” diýen goşgusynda ilat toplumyny göz önüne tutan bolsa, “**Gökleň**” diýen şygrynda toplumyň ýaşayan mekany nazara alypdyr. “Gökleň” diýlen goşgy “EÝRAN” diýlen ýer-ýurt ady baradaky söhbete dahylly bolup, onuň “taýpa” diýlen düşüňjesi barada gürrüň edildi. “Gökleň” diýlen goşguda “gökleň” sözi ýer-ýurt, ýagny gökleň taýpasynyň oturymly mekany manysynda gelýändigini, üstesine-de şygryň gozgaýan meselesiniň düýpgöter başgadygy, şoňa görä-de, onuň poetikasynyň tapawutly hyzmatlary bitirýändigini üçin, onuň hakynda ýörite gürrüň etmek zurrulygy orta çykýar.

Akyldaryň “Gökleň” diýen dokuz bentden ybarat. Dokuzynjy bent biziň gürrüň etmeli meselemiz – “Tähran” diýlen şäher adyny saklaýar. Ol bendi dolulygyna göçürýäris:

Beýik dergähe ýüz sürtüp,
Isläriň – döwletiň artyp,
Pyragy diýr, goşun tartyp,
Barar sen Tährana, gökleň!

(“Gökleň”, I, 15 s.)

Bentdäki “Tähran” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy duýguly gahrymanyň isleg-arzuwlaryny ýañzydýarka, akyldaryň mübäreke adyny hem dile getirýändigini bilen, özüniň tutuş şygryndaky hem-de bentdäki ähmiýetini äşgär edýär.

“Tähran” diýlen şäher adynyň ýeke-täk “Gökleň” diýlen goşguda duş gelmegi-de onuň derwaýslyk hökmünde dile getirilendigini aňladýar.

15.08.2021.

TIFLIS [تفليس] – Gürjüstanyň paýtagty Tbilisiň köne ady.

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýen goşgusy barada öňde (seret: BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýlen eseri hem hezreti Muhammede (s.a.w.) Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütin adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çalyandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete deňiş öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde durýar. Bu eser Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebesini waspnamalar arkaly beýgeltmegi göz önüne tutman, Onuň mübäreke şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek niýeti bilen döredilipdir. Oňa kyrkdan gowrak ýer-ýurtlaryň bütewiligi, şol bir wagtyň özünde, aýry-aýrylyk-

da ady agzalýan her bir mekan, meselem, biziň häzirki meselämiz – Tiflis (Tbilisi) ýer-ýurt ady hem güwäçi bolup biler. Ol şähre özünde ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň birinji hatarynda oturan “Tiflis” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylahy ylhamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mübärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär.

“Tiflis” diýlen şäher adynyň diňe “Bilbil nalasy” goşguda duş gelýändigini onuň bu eser üçin wajplygynyň habarçysydyr.

15.08.2021.

TÖWRIZ (Tebriz) [تبريز] – Eýranyň demirgazyk-günbatarynda ýerleşýän, Eýran Azerbaýjanyň merkezi hasaplanýan şäher. Ähmiýeti boýunça Tährandan soňky orunda durýan şäher. Töwriz gadymy şäherleriň biri. Halk köpçüligi ony “Tebriz” şekilinde däl-de, “Töwrüz” diýip ulanylýar. Töwrüzde XV-XVI asyrlarda Garagoýunly we Akgoýunly türkmen döwletleri höküm sürüpdür. Bu şäherde birnäçe gadymy ýadygärlikler bar. Şolaryň biri-de Jahanşa Garagoýunly türkmeniň saldyran “Mawy metjididir” (“Metjidi-kebud”).

Magtymgulynyň gepleşik-goşgularynyň biri “**Diýdi: “Habar ýok sizden”**” diýen eseri özüniň görnüşi bilenem, many-mazmuny bilenem ýegana derejede bolup, hiç bir soragyny we hiç bir jogabyny gulagyň duşundan geçirmek mümkin däl. Beýle diýildigi bu eser şygyr sungatynyň muşdagy bolanlar üçin has gymmatly, nusga alarlyk eser diýiligidir. Baş bentden ybarat bu müseddes (*altylama*) goşguda ýok mesele ýok diýerlikli. Olaryň haýsy birine ýanaşsaň, ulgam-ulgam bolup gidýän seljerme-söhbeti talap edýär. Ony diýseň, setir başy refren sözleriň şol bir şekilini saklap, baş bende uzamagynyň hem imrindiriji gözelligi barada-da diýip tükedip bolmaz. Ýagdaý şeýle bolansoň, eseriň birinji bendini okamak bilen, kanagat etmeli bolýar:

Diýdim: “Pelek, sowal bar”. Diýdi: “Adalat bizden”.

Diýdim: “Dünýä giň olar”. Diýdi: “Habar ýok sizden”.

Diýdim: “Ol ne don erer?”. Diýdi: “Köpendir bi:zden”.

Diýdim: “Tende ýaram bar”. Diýdi: “Gizläp gez gözden”.

Diýdim: “Yşka diwana”. Diýdi: “Ýüz tut permana”.

Diýdim ki: “Ne permandyr?”. Diýdi: “Geldi **Töwrizden**”.

(Diýdi: “Habar ýok sizden”, II, 274 s.)

Bu bent eseriň başlangyç bendi, soňrakylara gönükme bolup hyzmat edýär. Şu müseddes bendiň özem ýokarda aýdylanlara mysal bolup bilýär. Bu bentde biziň meselämiz – “Töwrüz” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy saklanýar. “**Töwrüz**” we onuň poetikasy setirleriň sazlaşygyny

(*kapyyasyny*) gurnamak hyzmatynyň daşyndan, “Permanyň” gelen ýerini aňlatmak bilen, özüniň goşgudaky we bentdäki wajyplygyny ýüze çykarýar.

“Diýdi: “Habar ýok sizden” goşgy diňe “Töwrüz” diýlen şäher adyny getirmäk bilen, “Töwrüz” hem diňe “Diýdi: “Habar ýok sizdende” gelmek bilen, özleriniň biri-birine poetiki baglylygyny aýan-beýan orta çykarýar.

“Diýdi: “Habar ýok sizden” müseddes dogrusynda ýene bir hususyýet: Magtymgulynyň ylmy terjimehalyna degişli maglumaty, has takygy, gojalyk ýaşyň basmarlaýan çagynda döredendigini habar berýär. Jemleýji bendiň soňky üç setirini okalyň: **Diýdim: “Gitdi agmalym”**. **Diýdi: “Garryp çöke sen”**. **Diýdim: “Haka arzym bar”**. **Diýdi: “Oldur saňa ýar”**. **Diýdim: “Gyşym geçedir”**. **Diýdi: “Habar al güýzden”**. Bu setirler artyk-süýşük düşündiriş talap ermeýen ýaly, eýsem-de bolsa, olaryň göçme manyly (metafora) häsiýete-de eýedigini, aýratyn-da, “**Diýdim: “Gyşym geçedir”**. **Diýdi: “Habar al güýzden”** diýlen jümläniň pelläm ýakynlaşan bolsa-da, özüni “güýz ýaşyňy” (*hasyllygynyň alamaty*) ýaşan şekilde duýup, ruhy çökgünlige düşmeli däl diýlen töwra many-mazmuny özünde saklaýar. Akyldaryň şeýle hem edendigini “Ötgül, Pyragy” goşgusy tutuşlygyna, beýleki eserlerinde aýry-aýry bentdir setirler tassyklaýar. Ajaýyp görelde!

16.08.2021.

TUR [طور] – Sina ýarym adasynda bir dagyň ady.

Magtymgulynyň “**Haýrandadyr-haýranda**” diýen goşgusy barada öňde (seret: SAÝRAM (Seýram) [صيرم], “Haýrandadyr-haýranda” maglumat berildi. “Haýrandadyr-haýranda” diýlen eser “goşuk” görnüşli, 7 bogunly, içki säginmesi 4+3 bogunly, ýeňil okalýan şygyr. Bulary bellemekde diýjek bolýan zadymyz: “goşuk” görnüşli **eserleriň başga-da bardygy, olaryň 8 bogunlydygy**, ýöne 7 bogunly eseriniň örän seýrekdigidir. Onuň manysy bolsa 7 bogunly goşgynyň beýlekilerden-de has ýeňil okalýandygydyr, bentleriň özüne mahsus soňundaky gaýtalanma sözleriň (“*Haýrandadyr-haýranda*” *şekilinde*) bolsa şygryň äheňini owazlandyryandygydyr. Goşgy ýeňil okalmasyna ýeňil okalýar, emma olarda aýdylan pikirleri, duýgy-düşünjeleri, pelsepewi oýlanmalary, hikmetleri ýeňil owazyna maýyl bolup, gulagyň duşundan geçirmek mümkin däl. Olaryň her biriniň aňyrsynda Magtymguly şygryýetine mahsus bolan salykatly saldam saklanýar. Mysal üçin, goşgynyň aşakdaky bendini alyp görelin:

Tur dagynda duranlar,
Niçe gaýyp erenler,
Jemalyňy görenler,
Permandadyr-permanda.

(“Haýrandadyr-haýranda”, I, 276 s.)

Bentdäki “**Tur dagy**” diýen ýer ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, “Nije gaýyp” erenleriň kimiň jemalyny görendigi babatdaky sowala hezreti Musa pygamber diýlen yşaraty bermek bilen, Onuň adyndan “Permandadyr-permanda” diýlen karara gelip, özüniň tutuş goşgynyň many-mazmuny hem-de çeperçiligi **üçin wajyp serişdedigini habar berýär**.

16.08.2021.

Magtymgulynyň “**Haky çün**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: BEÝTIL-MUKADDES [بيت المقدس], “Haky çün” we MINA[منا], “Haky çün”) maglumat berildi. Magtymgulynyň “Haky çün” diýen goşgusynyň aşakdaky bendinde saklanýan “Tury-Musa” diýlen söz düzümi barada öz garaýşymyzy (SINA [سينا], “Haky çün”) aýdypdyk. Bendi okalyň:

Kapyrlar beslegen oglan çagynda,
Bir oda ýolugan dost pyragynda,
Baryp, raz aýdyşan Sina dagynda,
Tury-Musa Kelimulla haky çün.

(“Haky çün”, II, 134 s.)

Şol ýerde aýdanlarymyzyň başyny bozman şu taýda-da gaýtalamak isleýäris: bentdäki “Kapyrlar beslegen oglan çagynda, Bir oda ýolugan dost pyragynda” diýlen setiriň kimi göz önüne tutýandygy barada biziň hiç hili pikirimiz ýok. “Baryp, raz aýdyşan Sina dagynda” syrlaşan mukaddes kişisiniň kim ekendigi hakynda-da kesgitli kararymyz ýok. Eýsem-de bolsa, soňky setirdäki “Tury-Musa Kelimulla” diýlen sözlerini “Tur dagly Musa Kelimulla” manysynda kabul etsek, “ýapa ýarmaşýan” ýaly hem bolup görünýär. Öz ýanymyzdan şu telper garaýşy, hiç bolmasa, özümüz üçin dogry hasap edip, “Tur” dagy diýlen söze düşündiriş bermekden saklanýarys. 17.08.2021.

Magtymgulynyň merdese uslyply “**Muhammet Mustapa**” diýen müseddes goşgusy 25 bentden düzülen. Goşgynyň “Ol çyragy-pür zyýa bolan, Muhammet Mustapa” diýen birinji setirinden iň soňky: “Ýoklagaý magşar gününde Mustapa Magtym seni” setirine çenli diňe Muhammet (s.a.w.) pygamber barada söhbet edýär. Çykgyt hökmünde aýtsak, “Ýoklagaý magşar gününde Mustapa Magtym seni” diýen setirdäki “Magtym” diýlen at Magtymgulynyň adynyň ikinji “guly” kysmyny galdyryp, lakam şekilde ulanan gysga öz adydyr. Müseddesiň söhbetiniň umumylaşdyran görnüşini Muhammet (s.a.w.) ymmatyna bolan mährem gatnaşygyny, ahyret günündäki aladasyny beýan edýär diýip bellemek mümkin. Aslynda, söhbetiň özenini goşguda refren setirler bolup gelýän: “**Daýym-a sahyp-aza bolan, Muhammet Mustapa, “Ymmatym” diýdi, eda bolan, Muhammet Mustapa**” setirler has takyk äşgär edýär. Bu refren setirleriň ünsi özüne çekýän bir hususyýetini bellemegimiz hem gerek: ol iki setir 25 bentlik göwrümde “basma galyp” (*trafaret*) şekilinde bolman, diňe ikinji setiri şol bir durkuny saklap, birinji setir her bentde “Muhammet Mustafa” diýlen gaýtalama deňiş başga-başga many-mazmunly sözleri getirýär-de, täsin bir dürlüligi kemala getirýär. Mysal üçin, birinji bent: “**Daýym-a sahyp-aza bolan, Muhammet Mustapa**” diýdimi, ikinji bent: “**Derdi-ymata dowam bolan, Muhammet Mustapa**” diýýär, üçünji bent bolsa: “Derdi-ymmata şypa bolan, Muhammet Mustapa” diýip, üçünji bir nusgany sergileýär. Mahlasy, bu şahyranada dürlülik goşgynyň soňuna çenli dowam edýär. Bu gözelligi başgaça aňlatmada rugsat edilse, müseddesiň her bendini baglanan bir çemen diýip göz önüne getirsek, “**Ymmatym**” diýdi, eda bolan, **Muhammet Mustapa**” setir bägül bolup, öň gelýän setiri onuň ýanyna goşulan beýleki elwan güllerden biridir. Bu müseddesiň many-mazmun we şahyranalyk täsinligini sanap aňyrsyna çykyp bolar öýdemzok. Biz özüme degişli bolan ýene bir täsinligi hakynda aýtmagy borjumyz hasap edýäris: mazmuny we göwrümi boýunça poema diýmeli bu eserde diňe bir ýer-ýurt ady duş gelýär. Onuňam geň tarapy şol bir dag ady bassyr iki bentde getirilýär:

“Eý, behakky çün jemigi-enbiýanyň hormaty,
Kuhy-Tur üstünde raz aýdan Musanyň hormaty,
Nuh bilen ol dem Halyly-basapanyň hormaty,
Erräni başyna goýan Zekerýanyň hormaty”,
Ymmatyna mähriban bolan, Muhammet Mustapa,
“Ymmatym” diýdi, eda bolan, Muhammet Mustapa.

Renji-mähnet gören, emma, Eýýuby-dana hany,
Murdalary zinde kylan hezreti Isa hany,
Kuhy-Tur üstünde raz aýdan oşol Musa hany,
Gaýgyýy-ymmata galan ol Resululla hany,
Bes, dürri-gymmatbaha bolan, Muhammet Mustapa,
“Ymmatym” diýdi, eda bolan, Muhammet Mustapa.

(“Muhammet Mustapa”, II, 147 s.)

Bentlerdäki “**Kuhy-Tur**” diýlen dag ady we onuň poetikasy bentleriň ikisinde-de hezreti Musa pygamberiň “raz aýdan” (*syryny aýdan, gürleşen*) ýeridigini nygtamak bilen, özüniň iki bent üçinem wajypdygyndan habar berýär.

17.08.2021.

Magtymgulynyň “**Ekip geçdi**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Ekip geçdi” we KERBELA [كربلا], “Ekip geçdi”) barada aýdylypdy. Şol ýerde “Ekip geçdi” diýen eseri on üç bentden ybarat bolup, şonuň on bir bendinde pygamberler hakynda söhbet edilýär. Meseläniň iň täsin tarapy-da, on bir bentde on bir pygamberiň, bir pygamberiň bolsa iki ýerde gelmeginde, şeýlelikde, pygamber sanynyň hem on ikä ulaşandygynda, ýagny ýönekeý hasapdan, ýene bir pygamberiň ýatlanmagy gerek ekeni diýdirýär. Adaty mantyga görä, şeýle-de bolmaly ýaly, emma Magtymguly ylhamynyň öz hasap-hesibi, biziň ýöntem mantygymyza uýmaýan özüniň inçeden yzarlaýan mantygy bar. Ol barada öz düşüňjämizi aýtmamak, boş ýere mesele gozgadygymyz bolar.

Goşgy birinji bendiniň jemleýji iki setirlerinde: “Her pygamber bir kesp açdy, Kesbin mydam edip geçdi.” diýmek bilen, her pygamberiň bir kesp-käri açyp, ömürboýy şony ýöredip gelendigini mälim edýär. Onuň daşyndan pygamberlik borçlaryny hem amallary arkaly berjaý edendikleri öz-özünden düşnükli. Oňa biziň häzirki meselämiz – “Tur dagy” diýlen ýer adyny özünde saklaýan bent jaýdar mysal bolup biler. Bendi okalyň:

Tur dagy diýr, düşer ýola,
Razlaşardy Huda bile,
Hasasyn göterip gola,
Musa goýun bakyp geçdi.

(“Ekip geçdi”, II, 163 s.)

Bentdäki “Tur dagy” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hezreti Musa pygamberiň pygamberlik borjuny (“Tur dagy diýr, düşer ýola, Razlaşardy Huda bile.”) berjaý etmeginiň daşyndan, adaty ynsanlyk kesbini ömürboýy dowam etdirendigini (“Hasasyn göterip gola Musa goýun

bakyp geçdi.”) mälim etmek arkaly, pespälligiň ajaýyp nusgasyny görküzýän çeper-şahyrana serişdeliginiň aýan-beýany bilen, özüniň tutuş goşgy hem-de bent üçin wajypdygyny äşgär edýär.
18.08.2021.

Magtymgulynyň “**Şalyk bile**” diýen muhammes goşgusy baş bentden ybarat bolup, “goşuk” görnüşe mahsus bolan ýeňillik bilen okalýar. Biz muny ýöne ýere ýatlamadyk. Adatça, beýleki söz ussatlarynyň döredijiliginde bu görnüşde ýazylan eserler medrese uslybynda bolup, ýörite sowady bolmadyk jemagat üçin kynçylykly görnüpdür. Şeýle eserler Magtymgulynyň öz şygryýetinde-de duş gelýär. Ýöne olar, galapyn, “Muhammet Mustapa” ýaly dini-ylahy mazmunly eserlere mahsusdyr. Ony diýsek, “Şalyk bile” diýlen goşgynyň iki bendinde dört pygamberiň ömür ýolundan parçalaryň, ýene bir bendinde-de dini mazmunyň beýan edilýändigine garamazdan, suwara ýeňil we owazly okalýar. Biziň pikirimizçe, bu parhlylygy muhammesleriň, müseddesleriň we beýleki görnüşleriň niýetlenen okyjylar toparyna görä düşündürmek mümkin: medrese uslyplylar dini sowady bolan adamlara, halky uslyplylar bolsa sowatly-sowatsyz tutuş jemagata niýetlenenligidir. Magtymgulynyň “Şalyk bile” diýen eseriň ikinji topary göz önüne tutandygundan ötri, ýeňil okalýar. Onda alynma sözler, dini adalgalar duş gelmeýär diýen ýaly. Ýogsam bolmasa, iň bolmanda, pygamberiň ömür ýolundan pursatlar beýan edilýärkä, beýle bolmaly däl bolup dur. Emma beýle bolupdyr. Bir bendi okalyň:

Bardy Turuň dagyna, Hak birle boldy ol Kelim,
Ötdi anlar, galdy dünýä, geçdi eýýamul-kadym,
Ýatsa ýer boldy düşek, örtünjesi parça kilim,
Bakdy goýnun Şugaybyň ýedi ýyl Musa Kelim,
Çölde gezdi daýyma, raz aýdyşyp Halyk bile.

(“**Şalyk bile**”, II, 290 s.)

Biziň pikirimizçe, bu bent düşündiriş talap etmeýär. Ýogsam bolmasa, bent tutuşlygyna hezreti Musa pygamberiň “Halyk bile” syrdaşlyk edendiginden habar berýär. Onuň merkezinde bolsa biziň meselämiz – “Tur dagy” diýlen belentlik we onuň poetikasy oturyp, pygamber bilen Allatagalanyň syrlaşandygyna şaýatlyk edendigi bilen tutuş goşgudaky hem-de bentdäki ähmiýetini mälim edýär. Şunuň bilen sözüimizi tamamlasak-da bolardy welin, “Şalyk bileniň” hem göwni bar..

“Şalyk bile” diýen goşgy öz düzüminde diňe “Tur dagy” diýlen ýer-ýurt adyna ýer berendigi bilen, ol dagyň goşgudaky hem-de bentdäki ähmiýetini nygtap belleýän goşmaça maglumat bolubam hyzmat edýär.

“Şalyk bile” diýen muhammesiň bentleri beýlede dursun, hatda her setirinde Magtymguly akyldaryň öwüt-ündewleri, durmuşy maslahatlary, unsan ömri dogrusyndaky pelsepewi wagyzlary, ýaşayşyň gutulgysyz hakykaty şeýlekin şahyranalyk bilen suratlandyrylýar welin, ol eser döremedik bolsa nähili bolardy diýdirýär. Ýagdaý şu töwra bolansoň, edebine ýagşy bilip, hem “Şalyk bile” eseriň, hem-de ony döreden Magtymguly ussadyň hatyrasyna goşgynyň jemleýji bendini dolulylygyna okamaklygy teklipl edýäris:

Sen niçik, Magtymguly, ýamanlygyň unutmadyň,
Gähi-gähi zalym olduň, görgeňinden gaýtmadyň,
Gähi-gähi sopy bolduň, hiç haramdan datmadyň,

Bilmedim, sen haýsy bolduň, belli bir iş tutmadyň,
Ne sypagärlik bile bolduň, ne mollalyk bile.

18.08.2021.

TURAN [طوران] – Türküstan, Tatarystan sebitlerini aňladan ülke ady. Ol türki kowumlaryň mekany bolupdyr. “Eýran ertekilerinde we rowaýatlarynda Türküstany, Mawerannahry we Amyderýanyň golaýyndaky şäherleri öz içine alýan ýurt. Eýranyň pişdady dinastiýasynyň altynjy patyşasy Feridun öz ýurduny üç ogly Tur, Selm we Ireiň arasynda paýlap berýär. Türküstan sebiti Turuň paýyna düşýär. Şoňa görä, ol ýurda Turan ady berilýär.”¹

Taryhy maglumatlaryň habar bermegine görä, Çowdur han Magtymgulynyň garyndaşy hem ysnyşykly gatnaşykda bolan dosty bolupdyr. Ol Owganystan döwletini guran Ahmet Dürranynyň huzuryňa özara bähbitli gatnaşygy ýola goýmak üçin giden ilçiler toparyna baştutanlyk edipdir. Taryhçy we edebiyatçy alymlar köpçüliginiň tassyklaýşy ýaly, başda Çowdur han bolmak bilen, wekilleriň hemmesi näbelli ýaragly güýçler tarapyndan öldürilipdir. Çowdur hanyň ölümine bagyşlap, Magtymguly goşgular tapgyryny döredýär. Gepiň gerdişine görä aýtsak, akyldaryň Çowdur han hakyndaky goşgularynyň käbirinde onuň ýesir edilip alnyp gidilmek we goşgularyň döreýän döwründe aýatda diri bolmak ähtimallygyny ýañzydýan setirleri hem duş gelýär. Bu içgin öwrenilmeli özbaşdak bir mesele.

Magtymgulynyň “**Çöwdur han**” atly mersiýe goşgusy baradaky umymy maglumatlar we eseriň başky dört bendi hakynda öňde: (seret: HINDISTAN [هندوستان], “**Çowdur han**”) gürrüň edildi. Häzirki gürrüňimiz eseriň ikinji kysmyndaky bentler hakynda bolup, goşguda duş gelýän ikinji ýer-ýurt adyny nazara alar. Bu derwaýyslyk, ozaly bilen, ýer-ýurt adynyň bentlerdäki many-mazmun we olaryň ýüze çykmagyna serişdeligi, galyberse-de, biri-birini şertlendirip durandygy üçindir. “Hindistanly” seljerme-söhbetimizde ulanan usulymyzy – bentleriň başky iki setirini mysal getirmekligi “Turanly” bölümde-de dowam etmegi makul diýip bilýäris. Sekiz bentli eseriň soňky dörtlügi:

Bäşinji bentden:

Bezirgenler yrak ýolun unutdy,
Söwdagärler malyn yza uzatdy.

Ynsan ýaşayşynyň üýtgeşsiz şerti hereketde bolmak, zähmet çekmek, eklenjiniň çeşmesi-de belli bir kär bilen meşgullanmak – bular ähli eýýamlarda ähli adamlara belli bolan hakykatdyr. Şol dowamly ýöredilmese, ýaşayş öz hereketini bes eder. Şular ýaly hemmä mälim bolan, emma hemme wagt hemmämiziň ähmiýet bermeyän: “Bezirgenler urak ýolun unutdy” diýlen setiriň aňyrsynda, Çowdur hanyň sag-salamat dolanmagy olaryň ömrüniň dowam etmeginiň gutulgysyz şertidir diýlen ýaly poetika özüniň many-mazmunyny mantyk üsti bilen äşgär edýär.

Altynjy bentden:

Dolandylar Hindistana baranlar,
Eňreşdiler merdan adyň soranlar.

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Gonbet Kabus, 1997, 856 s.

Hindistanyň alys ülkedigi belli. Ol ýurda söwda-satyk işleri bilen gidenleriň-de, ýöne jahankeşdeşlik höwesi bilen gidenleriň-de häli-häzir dönüp bilmejekdi hem belli. Eger olar – “Hindistana baranlar” dolanan bolsalar, Çowdur hanyň Owganystana baryp-gelmegine bireýýäm wagt bolupdyr, emma ondan henize çenli habar-hatyr ýok.

Ýedinji bent:

Tartan oky hiç çykmady saýýadyň,
Titretdi älemi Çowdur han adyň,
Sany, hesibi ýok gelýän perýadyň,
Dyza çöküp ýyglar Turan, Çowdur han.

(“Çowdur han”, I, 21 s.)

Bu bent biziň häzir gürrüňini etmeli ýer-ýurt adymyz – “Turan” diýlen ülke adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýar.

Saýýat saýýat bolanda, okuň ýaýdan çykmagy baýaky, awunyň gözünden urup biler. Emma Çowdur han baradaky habar gulaga ilenden soňra, awy awlamak beýlede dursun, “tartan oky” ýaýa ýelmenen ýaly bolup galypdyr diýlen mazmuny äşgär edýän poetika, gep okda-ýaýda däl, gep han tarapdan gelen ýakymsyz habaryň awçynyň ygtyýaryny elinden alyp, ysmaz ýagdaýa salandygynda diýip düşündirýär. Ikinji setir bu poetikany has güýçlendirýär-de, “Çowdur hanyň ady” barada ýaýran ýakymsyz habaryň tutuş “älemi titrededip” lerzan hala salandygyndan habar berýär. Bu bolsa gopmaly kyýamat gopdy diýmekdir. Bendiň soňky iki setiriniň poetikasy bolsa mazmuny has-da güýçlendirýär: “Sany, hesibi ýok gelýän perýadyň, Dyza çöküp ýyglar Turan, Çowdur han”.

Dogrudan-da, ýedinji bent bütewlikde dahyllylykda, “Turan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, türki kowumlaryň ýaýran uç-gyraksyz yklymyň ähli ýerinde nalyş edilýändiginden habar bermegi mersiýäniň many-mazmunyna, şahyрана poetikasyna goşulan gymmatly goşant bolmak bilen, Çowdur hanyň mertebisini aňladýan maglumat bolup hyzmat edýär.

19. 08. 2021.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen mersiýesi: (**seret:** öňi – ARKAÇ; “Sen soltany, Abdylla” we dowamy – EÝRAN [ایران]; “Sen soltany, Abdylla” bölümde) hakynda öňde giňişleýin durlup geçildi. Şol ýerde Magtymgulynyň “Sen soltany, Abdylla” atly mersiýesi Owgan ýolunda at-sorsuz ýiten dogany Abdylla bagyşlanandygy bellenilip geçildi. Onuň diriliginden wepat bolandygy hakyndaky ähtimallygyň wagtyň geçmegi bilen, has güýçlendigi sebäpli, bu eser ýazylypdyr. Eserde Abdyllanyň il içinde meşhurlygy, diňe gökleň iliniň degresinde däl, özge ulus-ilde-de tanalýan gerçekdigi şygryýetiň mersiýe görnüşine mahsus bolan uslypda beýan edilýär. Şol uslybyň kemala gelmegine aşakdaky bent tutuşlygyna, hususan-da, “Turan” diýlen ülke ady ýeterlik täsirde bolupdyr. Bendi okalyň:

Gulluga mätäçdir Bagdad-u Turan,
Gaýrasy Arkaçdyr, ilersi Eýran,
Pereňde, Rumda çoh adyň soran,
Bulgaryň göwheri, käni, Abdylla.

(Sen soltany, Abdylla, I, 26 s.)

Bu bent “Sen soltany, Abdylla” diýen goşgynyň ikinji bendi. Bu bent mersiýäniň özi barada gürrüň etmeklige gylaw berenýändiginden daşgary, “**Turan**” diýlen ýer-ýurt adyny we onuň poetikasyny özünde saklaýandygy bilen, biziň niýet edinen meselämiz üçin hem ähmiýetlidir. Bu bentedäki “Turan” sözi Abdyllanyň “gullugyna mätäç” bolan yklym giňişligini alamatlandyrmak arkaly, ýagny Bagdatdan Turan çöketligine çenli, gaýrada Arkaçdan başlap, Eýrana (günorta Eýrana) çenli uzalan obadyr şäherler, diýmek, diňe türkmenler däl, türki kowumlaryň köpüsi, parslaryň hemmesi, araplaryň belli bir bölegi Abdyllanyň hemaýatyna mätäçlik çekýär. Diýmek, Ol nirä ýüz öwrüp, ol ýeriniň “gullugynda” dursa, ol ýeriň ili abat, topragy bereketli bolar diýen ýaly many-mazmun “**Turan**” sözünüň poetikasy bolup orta çykýar. Bu poetiki inçelik diňe “Sen soltany, Abdylla” atly goşgy babatda däl, belli derejede, Magtymguly bilen “Turanyň” dowamly, şahyрана gatnaşygyny hem ýşarat edýär. Oňa akylalaryň soňraky goşgulary kepil geçip bilýär.

19.08.2021.

Magtymgulynyň “**Arşy-aglaýa**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** EÝRAN [ایران], “Arşy-aglaýa”) gürrüň edildi. Şol ýerde Ahmet şa – ilkinji bolup, özbaşdak Owganystan döwletini guran, Nedir şa döwründe onuň ýakyn serkerdeleriniň biri bolan Ahmet Dürrany hakynda kasydadygy belenildi. Goşguda öz zamanasynyň adamlary üçin düşnükli bolan, emma günümüziň okyjylaryna kynçylyk döredip biljek birnäçe sözler düşündiriş talap edýär. Sözlük: **zine** – 1. basgançak, merdiwan. 2. üzeňni; **sypah** – goşun, orda, esger birleşmesi; **külah** – selle, peş, telpek, topby, başgap; **bişe** – tokaý, jeňnel; **beýn** – ara, aralyk, tapawut, parh; **puşt** – 1. arka, ýagyryny, 2. nesil, urug, tohum, 3. sakçy; **zeýin** – bezeg, zynat; **mutyg** – boýun egen, tabyn.

Goşgy baş bentden ybarat. Şonuň dördünji bendinde bizi gyzyklandyryan “Turan” diýlen ýer-ýurt ady duş gelýär. Däbimizi dowam etdirip, bendi bolşy ýaly göçürýäris:

Pişän Eýran bolsa, puştun Turandyr,
Dost işiňe hoşwagt, duşman haýrandyr,
Ykbalyň açylar, işiň döwrandyr,
Merhemet nazaryň salsaň bir jaýa.

(“Arşy-aglaýa”, I, 29 s)

Bendiň poetikasy öz düzüminde uly syýasy-döwlet, ertiki günleriň aladalaryny saklaýar. Ol alada Nedir şanyň ýoluny dowam etdirmek ýa-da Owgan döwletini berkarar, güýçli hala getirmek bilen bagly bolman, türkmenleriň garaşsyz, erkana durmuşda ýaşamagyna syýasy hem harby şertleriň döredilme baradaky oý-pikirler bilen gurşalandyr. Bu meseleler başly-başyna uzak gürrüňdigi sebäpli, şu aýdylanlar bilen çäklenýäris...

Ýokarky bentedäki “**puştun Turandyr**” diýlen söz düzümine ünsi çekmek isleýäris. Ahmet şa Owgan döwletini guran bolsa-da, onuň zannynyň turanlydygy, ýagny türki kowumlardandygy, şoňa görä-de türkmenler bilen mezhep-ynanç, dil, döp-dessur, medeniýet ýaly inçe baglanyşygyň daşyndan, garyndaşlyklygynyň – aňyrsynyň oguzlarda birleşýändigini ýatladýar. Magtymgulynyň (*tutuş degresiniň hem*) Ahmet şadan tamasy uly bolupdyr. Şoňa görä-de, “Arşy-aglaýa” ýaly çeperliginden zyýada göçgünli, göçgünliliginden zyýada çeper, saýlama goşgy döräpdir. Oňa ýokarda mysal getirilen bent hem şaýatlyk edip biler. “Turan” diýlen ulke ady we onuň poetikasy ýokarda aýdylanlary aňlatmak zerurýetinden ötri, kasydanyň ýokarky bendinde orun alypdyr.

19.08.2021.

Magtymgulynyň “**Fetdah**” diýen goşgusy barada öňde (seret: EÝRAN [ایران], “Fetdah”) maglumat berildi. Şol ýerde Magtymgulynyň il-ýurduň abadançylygyna, Watan goragyna bagyşlanan goşgularynyň biriniň “Fetdah” diýen eseridigi belenlip geçildi. Bu goşgy hem özüniň taryhylygy we zamanasy babatdaky maglumata baýlygy bilen türkmen filologiýasynyň we taryhynyň esasy delilleriniň biri bolup hyzmat edip gelýär. Orta we ýokary mekdepleriň okuw kitaplarynyň we gollanmalarynyň dowamly ýüzlenip gelýän edebi çeşmeleridigini hem ýatlatmak gerek. Çünki ol XVIII asyr taryhynyň, belli derejede, XIX asyryň başky onýyllyklarynyň harby-syýasy ýagdaýlaryndan habar berýär.

“Fetdah” birinji bendinde “Turan” diýlen ýer-ýurt adyny getirmek bilen söze başlaýar:

Eýran, Turan indi goluň astynda,
“Sürgün” indi bu döwrany sen, Fetdah.
Külli türkmen oýnar çölün üstünde,
Dökme, bilgin, nahak gany sen, Fetdah.

(“Fetdah”, I, 30 s.)

Birinji bentde, aslynda, şygryň soňraky bentleriniň hiç birinde günümüzüň okyjylary üçin-de düşünilmesi çetin bolan sözlerden hiç biri ýok. Bu ýagdaý goşgynyň ýaşalan we ýaşalyan ähli zamanlar üçin halky häsiýetde bolandygynyň bir alamatydyr. Dogrusy, “Külli türkmen oýnar çölün üstünde” diýen ýaly göçme manyda, meselem, “oýnar” diýlen sözüň “çilik, şalgam, aşyk” ýaly oýunlary oýnaman, “gylyç oýnuny”, ýagny söweş türgenleşigini geçirýändigini, netijede, aldym-berdimli çaknyşyga taýyndygyny şahyran dilde aňladýar.

Şygryň başy “Eýran” diýlen sözden başlaýan bolsa-da, “Turan” diýlen ýer adyny we onuň poetikasyny dowam etdirmek arkaly, türkmenleriň başyna towky bolan “Fetdahyň” zabun sütemlerini beýan etmek bilen, “**Sen türkmeniň ilin-günün soldurdyň**”, “**Permanyňdan talaň düşdi illere**”, “**Aýyrdyň atadan, ene, gardaşdan**”, “**Aýyrdyň, aglaýyp galdy ýarlarmyz**”, “**Pyragy dert aýdyp, derde ýanmaly**” kysym ýagdaýlardan habarly edip, özüniň goşgudaky we bentdäki wajyplygyny kepillendirýär.

Sözümiziň ahyrynda, “Fetdah” hökümdaryň hakyky ady däldigini, Magtymguly tarapdan şertli aňladylan lakamygyny bellemek isleýäris. Onuň hakyky ady näme bolupdyr. Ol barada dürli garaýyşlar bar. Bu-da ertirki günlerde ara-çara edilmeli meseleleriň biri bolup, alnymyzda dur. Mahlasy, akyldaryň öňündäki borjumyzy “sanasaň sogaby bar”.

19.08.2021.

Magtymgulynyň “**Eýwany dört**” goşgusy hem-de aýdyşyk goşgular hakynda öňde (seret: ETREK [اترك], “Eýwany dört”) maglumat berildi. Magtymgulynyň “**Eýwany dört**” diýen goşgusy Magrupy bilen aýdyşygy beýan edýär. Aýdyşyk goşgularda (“Oglum – Azadym” (Azady – Magtymguly), “Magrupy – Magtymguly”, “Magtymguly – Zunuby”, “Rowaç oturmuş” (Magtymguly – Oraz han), “Habar ber – Şeýledir” (Magtymguly – Durdy şahyr), “Donun kim biçdi” (Durdy şahyr – Magtymguly)... iki şahsyň ady geçýändigine görä, ony iki bolup döreden ýaly bir pikir döredýär. Aslynda, onuň beýle däldigi hakynda öňde durlup geçildi: (seret: DASTAN; “Magtymguly – Zunuby” aýdyşyk goşgy.)

Şygryň ýazarlyk (*awtorlyk*) meselesini nämä esaslanyp: sorag berýändigine görämi ýa-da jogap berýändigine esaslanyp kesgitlemeli? Eger-de, berilýän soraglaryň hiç biriniň jogapsyz galmandygyny, onda-da bilermenleriň tassyklamalaryna görä, olaryň dogry we takyk jogaplar-

dygyny nazara alsak, jogap berýäniň adyna berilmeli ýaly. Çünki jogaplaryndan bihabar soraglaryň berilmejegi bellidir.

Şeýle bolsa, ýokardaky maglumatlardan çen tutsak, aýdyşyklaryň ýarysy Magtymgula, ýarysy beýleki şahyrlara degişli bolmaly bolar. Emma “Magtymgulynyň eserler ýygyndysy. 1-2 jilt. 2014” olarynyň baryny akyldaryň adyna berip çap edipdir. Dogry edipdir! Biziň pikirimizçe, Magtymguly aýdyşyga gatnaşan şahslar bilen ýakyn gatnaşykda bolandygyndan ötri, hormat-sylag ýüzünden jogaplary olaryň sowallary ol şahslara ýazmaça gönderen bolsa-da, jogap bermekde ol şahslaryň ýaýdanmajakdygyny Magtymgulynyň magat bilendigine söz ýok. Gep bu taýda, ol gadyrdanlaryň ýokary ussatlyga ýeten zehinlerdigini diňe ýañzytmak bolman, eýsem-de bolsa, aýdyşyklaryň içinde saklanýan many-mazmunlary il içinde wagyz-nesihat etmekden hem ybaratdyr. Uzak sözüň gysgasy, Magtymgulynyň aýdyşyklary sunag maksatly ýazylmandyr, olaryň asyl niýeti il-günüň, hususan-da, sowatly toplumyň sowadynyň has-da kämilleşmegine gönükdirilendir.

Bu netijäni biziň nazarymyzdaky – “**Turan** diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem tassyklasa gerek:

– Magtymguly, habar ber, ol kim, derýaga daldy?
Her dem nagra çekende, derýany tupan kyldy?
Ol kim idi, bir nazar Kuhy-Maryda saldy?
Onuň wähemesine Eýran-Turana geldi,
Ol ne guşdur, uçadyr asmana, perwazy dört?

– Magrupy diýr, Zülpükar erdi, derýaga daldy,
Her dem nagra çekende, derýany tupan kyldy,
Aly idi, bir nazar Kuhy-Maryda saldy,
Eýran-Turany gezip, azmy-Horasan geldi,
Ol köňüldir, uçadyr asmana, perwazy dört.

(“Eýwany dört”, I, 119 s.)

Bilşimiz ýaly, Eýran we Turan tutýan giňligi bilen, gadymy döwürlerden bäri birnäçe nesilşalyklary, medeniýeti, ylmy, edebiýaty-sungaty bilen, Gündogar ülkeleriniň, belli derejede, Günbatar ýurtlarynyň hem arasynda ýakynan tanalýan meşhur mekanlar bolup gelipdir. Hezreti Alynyň Eýrandan soň Turany “gezendigi” hakyndaky şahyryna habaryň poetikasy hem öwredijilik, hem maglumat baýlygyna öz mynasyp goşandyny goşýandygyny mälim edip, tutuş aýdyşyk hem-de ýokardaky sorag-jogap üçin derwaýysdygyny ykrar etdirýär.¹

20.08. 2021.

Magtymgulynyň “**Bu dahana**” diýen goşgusy hakynda öňde: (**seret:** EÝRAN [ایران]), “Bu dahana” we HINDISTAN [هندوستان], “Bu dahana”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde Magtymgulynyň “Bu dahana” diýen goşgusyny birinji gezek okan adama owadan bentleriň hersi aýry-aýry närseler, ýagdaýlar barada söhbet edýän ýaly duýýandygy belgenildi. Belki, ikinji gezek okanda-da, şeýle bolmagy mümkin. Eger howrügip gitse, “Bu dahana” atly goşgynyň her bendi dürli deňizlere çümüp, ele salnan dürli-dümen dür dänelerini göz önünde janlandyran. Goşgynyň özi bolsa şol dür däneleri bilen bezelen “zünara” (bil guşagyna) meňzeş bir edebi keşp bolup,

¹ Redaktordan: Hezreti Aly Turana gelmeýär, emma Mazary-Şerip (balhda) şonuň mazarymyş diýilýär. Şol sebäpli oňa Mazary-Şerip – Mübäreka mazar diýilýär.

aňda orun alar. Şeýlelikde, “Bu dahana” diýen goşgynyň ady tutulsa, ony biline kuwwat bersin diýip, akyldaryň türkmen edebiyatynyň biline guşan guşagy (*zünnyary*) şekilde kabul eder. Bu ýagdaý belli bir adamyň şahsy garaýşy ýa-da umumylykda, käteler käbir adamlaryň münbere çykyp, soýtar (*abstrakt*) keşpdäki dilewarlygy hökmünde däl-de, takyk we ylmy esasly häsiýetlendirmesinden habar berýär. Biziň gürrüňümüzem, soýtar tassyklama bolup görünmezligi üçin, anyk mysala ýüzlenmegimiz gerek:

Magtymguly, sözüň hakdyr,
Hak söze ten beren ýokdur,
Gider bolsaň, ýol uzakdyr,
Eýran, Turan, Hindistana.

(“Bu dahana”, I, 176 s.)

Bu bentde “**Turan**” diýlen ýer-ýurt ady gelip, onuň poetikasy türkmen durmuşynyň üstüne çöken labyrdan başyny gutarmak üçin şahyryň adyndan oýlanýan duýguly gahrymanyň göwnübölek hyýallaryndan habar berýär: “Gider bolsaň, ýol uzakdyr, Eýran, Turan, Hindistana.” Ol göwnübölekligi şahyryň oturan Etrek-Gürgeninden Turan topragynyň “taýak atym” uzaklygy kepillendirýär. Ýurduny terk edip gitmekligi ýüregine düwen bolsady, ýeriň ol çetinde bolsa-da giderdi. Gep gitme niýetiň ýoklugynda. “Hak söze ten beren ýok” bolsa-da, dogduk diýaryň dünýäniň ähli yerinden ezizdir diýlen ýaly parasat hem setirleriň arasyndan syzylyp çykýar. Bu bir. Ikinjiden, Eýrandaky, Turandaky, Hindistandaky ýagdaýlaryň-da “hak söze ten” bermeýändiginden külli türkmende iki adam habarly bolan bolsa, biriniň Magtymgulydygyna, eger bir adam göz ýetiren bolsa, onuň Magtymguly bolandygyna şübhe ýok. Çeperçilik serişdesi ýa-da many-mazmunyň özeni bolup gelýän beýleki närseleri gapdalda goýalyň, oňa diňe tutuş uzak, ýakyn, orta Gündogar ýer-ýurtlaryna özünde orun beren goşgulary-da “biragyzdandan” güwä geçip biler. Diýmek, Magtymgulynyň “**Bu dahana**” goşgusyndaky “Turan” diýlen ýer-ýurt ady hälki bir gep arasynda gelýän “modal” gürrüňden artyk many-mazmuny bolmaýan närselik hyzmaty berjaý etmek bilen çäklenipdir.

20.08.2021.

Magtymgulynyň “**Gelip düşdi**” diýen goşgusy barada öňde (seret: **EÝRAN** [ایران]), “Gelip düşdi”) gürrüň edildi. Turan – Eýran, Owgan ýer-ýurtlarynyň düzüm agzasy. Şoňa görä, Turan hakda berlen maglumaty göz önüne tutup, beýlekiler barada aýdylanlary gaýtalamak mümkin-dir. Bizem ol mümkinçilikden peýdalanyp, aşakdaky sözleri aýtmak isleýäris. Magtymgulynyň “Turan” diýlen ýer-ýurt adyny özünde saklaýan “Gelip düşdi” diýen goşgusyňa neçarlyk usuly bilen çemeleşsek, goşgy setirleriniň ýarysy ylmy terjimehala degişli, ikinji ýarysy bolsa duýguly gahrymanyň ygtyýaryndaky setirler diýip bileris. Biziň niýetimiz – şahyryň terjimehalyndan habar berýän parçalary okamak. Beýle diýildiği duýguly gahrymana degişli setirleriň ähmiýeti pes, ikinji derejeli maglumatlar diýildiği däl-dir. Şahyrynyň adyndan gürleýän duýguly gahrymanyň söhbetinde watançylyk, adamkärçilik ýaly belent duýgy-dününjeler bilen bir hatarda, ynsanyň tebigaty, dini ynanjy, dünýäniň gurluşy, synpy bölünişik, umumy taryhylyk hakynda saldamly pikirleriň aýdylýandygy, pelsepewi hikmetler, geljek nesiller, döwlet, döwletlilik we ýene-de birgiden durmuşy derwaýyslyklaryň beýan edýändigini, netijede, olaryň jemgyýetçilik durmuşymyz üçin örän ähmiýetli parasatlaryň öňe sürülýändigini hemmä mälim hakykat.

Zäherdir berilen aşlar,
Bar, seret, gitdi gardaşlar,
Dagap göwündeş – syrdaşlar,
Eýran, Turan, Owgan aşdy.

(“Gelip düşdi”, I, 183 s.)

Bu bendi hem duýguly gahrymana, hem şahyryň şahsyýetine, üstesine-de, biziň niýetimizdäki meselämize dahylly bolandygy sebäpli, ony adaty şekilde göçürdik. Çünki onda “Turan” diýlen ýer-ýurt ady saklanýar. “Gardaşlaryň gidendigi”, “syrdaşlaryň dargandygy”, netijede, iýilen aşlaryň zähere dönendigi akyldaryň şahsyýeti bilen baglydygyna söz ýok. Diýmek, ýokarky bent tutuşlygyna ylmy terjimehala maglumat berýän habarçydyr. Gardaşlaryň hem, syrdaşlaryň hem gürüm-jürüm bolan bir jugrafiýasynyň “Owgandygyny ” aýdýan soňky setir özüniň poetikasy bilen, iru-giç olaryň soragyna çykylsa ýa-da ylmy gözlegler gurnalsa, ýönelmeli ugruň biriniň türkmenleriň gadymy goňsusydygyny üm-yşarat edýär. Náme üçindir, haçanam bolsa, gardaşlaryň, syrdaşlaryň nesillerinden habar alnar diýlen umyt şygra teselli berýär.

20.08.2021.

Magtymgulynyň “**Akyl-huş bilen**” diýen goşgusy barada öňde (**seret: ÇYN-MAÇYN** [چين ماچين], “Akyl-huş bilen”) maglumat berildi. Şol ýerde eseriň gozgaýan meselesini takyk kesgitlemegiň ýaýdançlydygy bellendirdi. Çünki, umuman, nusgawy edebiyatda, aýratyn-da, Magtymgulynyň şygryýet äleminde has duýarlykly bolan häsiýet – bentleriň her setirinde, käbir bentlerde iki setirde bir hadysa, ýagdaý ýa-da maglumat dogrusynda söhbet edilýär. Şeýle, key-pine okap otyrkaň, onuň suwara poetikasy onda saklanýan närsä köpdürlüliginde ünsüni sowa saklap, alyp gidip otyr. Beýewar ylmy pikirlenme gürrüňe goşulmaly bolsa, “çaňňalagyň çaşana” döňýär. Bu sözler biziň öz erkimize diýjek sözlerimiz däl, “Akyl-huş bilen” diýen şygryň “diý” diýip diýdiren sözleri. Eýsem-de bolsa, şygryň bentleri, setirleri her ýana pytrap gider ýaly “möýüň çagalary” hem däl, ahyryn! Gepem şonda. Olary bir “kökene” düzýän anyk bir ahwal ýa-da mesele hökmany suratda bolmaly. Bolmajak gümany barmy?! Ony döreden Magtymguly ahbetin! Biziň pikirimizçe, şol baş meseläni ýa-da düýpli bir ahwaly akyldar goşgusynyň birinji setirinde ýaňzydypdyr: “Gel göwün, käriňden goluň götergil, Ne jepaga düşdün akyl-huş bilen. Ýesiriň men, bu zulumdan gutargyl, Dyza çöküp, ýyglar boldum ýaş bilen.”

Gözüm bagly, ötüp gitdim Eýrana,
Nesip tartyp düşer boldum Turana,
Pelek asyýasyn gurup hazana,
Sürer boldy, düşmän galdym baş bilen.

(“Akyl-huş bilen”, II, 63 s.)

Ýokarky bendiň başky iki setirinde: “Gözüm bagly, ötüp gitdim Eýrana, Nesip tartyp düşer boldum Turana” diýilýän sözleri göni manysynda kabul etsek, şahyr gözleri daňlygy Eýrana gul edilip äkidilipdir, soňra haýsydyr bir tüçjar tarapyndan satyn alnyp, Turana düşüpdür. Şeýle düşündirişli makalalar hem geçen ýyllarda ýazyldy.

Biz şygryň bu maglumaty dogrusynda başgarak pikir edýäris. Şahyryň zamanasynda ýesirleriň yzlaryny tapmazlygy üçin, gözlerini daňyp äkitmeklik hemme ýerde ulanylan usul bolupdyr. Nijeme türkmen ýigitleriniň gözleri daňlygy äkidilendigi hem belli. Şahyr, belki, özüni şolaryň

biri hökmünde görýändir. Ýokarda mysal getirilen birinji bendiň setirleri şonuň bihal dældigini yşarat edýär.

“**Turan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, şygrydaky pajygaly wakalaryň biziň piki-rimizçe, şahyryň Hywada “Şyrgazy” medresesinde okan ýyllarynda bolandygyndan, şahyryň özüniň peýdasynyň degmändiginden habar berýär. Eýsem-de bolsa, bu mesele häzirikçe açyklygyna galýar.

20.08.2021.

Magtymgulynyň ”**Enary bardyr**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: BULGAR; “Enary bardyr” we ÇYN-MAÇYN; “Enary bardyr”.) seljerme-söhbet edildi. Häzirki söhbeti Magtymgulynyň “**Turany**” dowam edýär. Söz nobatyny “**Enary bardyr**” diýlen goşgusy alyp, “Turany” bendinde şeýle diýýär:

Bossanlaryň gunçasyny örteýen,
Turan, Bulgar, Çyn-Maçyny örteýen,
Haýwan, ynsan – barçasyny örteýen,
Ataşdan bir ötgür nazary bardyr.

(“Enary bardyr”, II, 66 s.)

Bu bentdäki “Turan” we beýleki bentlerdäki Jeýhun, Nil, Gulzum, Hazar, Bulgar, Çyn-Maçyn ýaly ýer-ýurt atларыnyň poetikasyny seljermek üçin, goşgynyň näme hakyndadygyna, nähili meseläni ele alandygyna, ýönelen ugruna göz ýetirmegimiz gerek. Goşgy: “**Adam ogly diýme sözläp ötmedi, Panynyň bagynda enary bardyr**” diýen setirler bilen söze başlaýar. Biziň düşünişimizçe, Magtymguly özüniň döreden eserlerinden gürrüň edip, olar bu dünýäde gadyr-gymmaty bilinmeli “enar” kysym närselerdir, erte-birgün onuň gepini etmändir diýilmesin, ony aýtmak meniň borjumdyr diýlen şekildäki sözi aýdýar. Başga bir şahyr şeýle diýen bolsa, öwünmek ýaly görnüp bilerdi. Emma Magtymguly babatda şeýle diý diýsek, dil diýenimizi etmez. Çünki ol eserleriň “Ataşdan bir ötgür nazary bardyr.” Ol “nazar” bolsa Hakdan ýeten peşgeşdir. Gürrüň “nazara” ulaşanda, “Turan” sözünüň poetikasy yş bermäge başlaýar: şol “nazaryň” beýleki döwletler bilen bir hatarda, Turan ýaly ajaýyp bir ölkäni hem telwas etdirýän, yşka düşürüp, sary-sadylla edýän, maýyl ediji keramaty bardyr. Öte geçmeýän bolsak, “**Üssesi bolmaz**” goşgusyndaky mantyk ýoly bilen aňladylýan “ylahy keramat” “Enary bardyr” diýlen şygryda görnetin şekilde, şahyrana beýanatly mälim edilýär.

Şygrydaky “gojalygy” fiziki ýaş hökmünde kabul etsek-de, ony hiç bir babatda şygryň özüne ýanap bolmajakdygyny, eýsem-de bolsa, diňe salykatlylykdan aýdylan sözdür diýsek, goşgynyň we ýokarky bendiň poetikasynyň üm-yşarat edýän manysyna ýakyn gürrüň etdigimiz bolar. Bu ýagdaýy öňde gürrüňi edilen “Bulgarly, Çyn-Maçynly” söhbetler hem tassyklaýar.

Diýmek, “Turan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy özüne tabşyrylan wezipäni abraý bilen ýerine ýetiripdir diýlen netijä gelmek bolýar.

21.08.2021.

TURŞIŞ (TURŞIZ) [طرشيز] – Horasan welaýatynyň günorta-günbatarynda, Turbat Haýdary şäheriniň günbatar tarapynda, Nişapur bilen Sebzewaryň günortasynda ýerleşýän şäher. Bu gadymy şäher häzir Keşmir atlandyrylýar.

Magtymgulynyň “Üssesi bolmaz” diýen goşgusy hakynda önde (seret: BAGDAT [بغداد], “Üssesi bolmaz” hem GYRGYZYSTAN [قرغیزستان], “Üssesi bolmaz”) durlup geçildi. Şol ýerde Magtymgulynyň jugrafiýa düşünjesiniň öz zamanasynda iň ýokary derejede bolandygyny şygryýetindäki aýry-aýry goşgularyň mälim edýändigini bellendi. Akyldaryň “Üssesi bolmaz” diýen eseri şol hakykaty kemsiz tassyklaýan eserleriniň biridir. “Üssesi bolmaz” atly goşgy ýer-ýurt atlarynyň sanawyny bermek bilen çäklenmän, olara mahsus bolan tebigy özboluşlyklary (*Turşışde injire taý geljek injir, Hyratda pissä taý geljek pisse bolmaz, gyrgyzlaryň ýurdunda tomus, Bulgar şäheriniň ýassy bolmaz*) arkaly takyk aňladýar. Bu takyklyk akyldaryň şahsy gözegçiliginiň, ýagny özüniň ol ýurtlara syýahat etmeginiň netijesinde dörän kesgitlilik diýip bilmeris. Emma Magtymgulynyň ol ýurtlarda bolandygyna-da şübhämiş ýok. Biziň çakymyzdan, goşgudaky ýer-ýurt atlary baradaky maglumatlar Magtymgulynyň okymyşlygyndan orta çykan kesgitlilikdir. Biziň çaklamamyzyň magtymgulyşynaslyk ylmy üçin ullakan ähmiýeti ýok. Ähmiýetli bolan zat ol maglumatlar akyldaryň bilim derejesiniň ýokary bolandygyny mälim edýärkä, olarda beýan edilýän anyklyk, hususyýetler şol bilimiň uçursyz çüňlügenä kepillik geçýär.

Şu pursatda, ýerliklimi-ýerliksizmi, ony hökläp aýdyp bilmeris, ýöne şeýle bir deňşdirmäni ulansak, artykmaçlyk etmejek ýaly bolup dur: Omar Haýýamyň düzen kalendary häzirkizamanynyň kalendaryndan 7 sekunt takyk ekeni, gynaňçly ýeri – ol hiç wagt ulanylmandyr¹. Magtymgulynyň “Üssesi bolmaz” (şonuň ýaly-da “Bu dünýä”, “Harap eýlä”) goşgusynda maglumat takyklygy Omar Haýýamyň dünýäniň ylmy pikirlenmesine goşan goşundyny ýatladýandygyny öte, şygryýete siňdirilen alymlygyň öz döwründe-de, hasam häzirkizamanda gymmatly gollanma bolup hyzmat edýändigini bellemekden ötri, ol deňşdirmä ýüz tutduk.

Ýokarky gürrüňlere “Turşış” hem goşsak, nämäniň nämedigini has äşgär bolsa gerek. “Turşış” özünde saklaýan bendi okalyň:

Bu sözi diýmesem, zybanym gijär,
Öz könlüň goýmasañ, dost köňli ynjar,
Bagdatda nar bişse, Turşışde injir,
Hyrat dek hiç ýeriň pissesi bolmaz.

(“Üssesi bolmaz”, I, 478 s.)

Ýokarky bentdäki “Turşışde injir (*bişse*)” diýlen söz düzümi “başga bir ölkäniň injiri oňa taý gelmez” diýlen habary özünde saklaýar. Bu habaryň poetikasy bolsa Turşış hakyndaky düşünjelerimizi baýlaşdyrmagyndan ötri, goşga goşulan täze bir “nagys” bolup, şygryň many-mazmun saldamyna saldam goşýar, netijede, Magtymgulynyň dile getiren ýer-ýurt atlarynyň ýöne bir gepiň gerdişine görä dældiginden, diýmeli, nesilleriň dünýägaraýşyny artdyrmagyň aladasy bilen maglumat çüňluklaryna aralaşylandygyny habar berýär. “Turşış” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa goşguda ady geçýän we ýokarky bentde ýatlanylýan (Bagdat, Hyrat) ýer-ýurtlar bilen sazlaşygyny saklamak arkaly, özüniň “Üssesi bolmazdaky” zerurlygyny ýüze çykarýar.

“Turşış” diýlen ýer-ýurt ady diňe “Üssesi bolmaz” diýlen goşguda gabat gelmek bilen, özüniň bu şygry üçin juda ähmiýetlidigini aýan-beýan edýär.

21.08.2021.

TÜRKÜSTAN [ترکستان] – Orta Aziýanyň we Gazagystanyň, şonuň ýaly-da Merkezi Aziýanyň türki halklarynyň we halkyýetleriniň ýaşayan ülkesini öz içine alýan taryhy-jugrafiýa meka-

¹ Серет: Е. Э. Бертельс. Избранные труды. Москва, 1965, стр. 316.

ny. Türki kowumlaryň ata watany. Türküstan Merkezi Aziýada Sibir, Hazar deňzi, Eýran, Owganystan we Mongoliýa aralygynda ýerleşýän bol suwly, howasy ýakymly, tebigaty baý meşhur bir ülke.

Magtymgulynyň “**Geçdi diýdiler**” diýen mersiýesi (*elegiýa*) bize mälim bolmadyk bir şahsa bagyşlanypdyr. Dogrusy, ol nämälim diýýän şahsyýetimiz hakynda şygyr: “Nägehan ugrady aýralyk dagy, **Seýdim Tarhan** çeker derdi-pyragy, Ömrüniň hasyly – ýalňyz çyragy, Bady-hazan urup, öçdi diýdiler.” diýip, wepat bolan ýigidiň kakasy barada, onuň ýeke-täk dikrary bolandygy hakda-da maglumat berýär. Seýdim Tarhanyň “ýalňyz çyragynyň” kimdigi dogrusyndaky sowala goşgynyň üçünji bendindäki: “**Gitdi Öwezgeldi**, ýene çoh zatlar, Bozuldy söhbetler, gam boldy şatlar, Gardaşlar, syrdaşlar, ýakyn-u ýatlar, Gara geýip, gan ýyglaşdy diýdiler.” diýen jümlelerde ýatlanylýan “Öwezgeldi” diýen adam adyny Seýdim Tarhanyň şehit düşün ogluna, onuň Watan goragyna gidendigine ýormak mümkin. Şunuň bihal netije dældigini soňraky bentlerdäki: “Myhmanly bir ärdir, zatly, otagly, Bir belent ordasy çaşdy diýdiler.”, “Zürýatsyz ýigidiň orny ýitermiş, Ýurdy ýok, kerweni göçdi diýdiler.” ýaly setirler şonuň Öwezgeldidigini, üstesine-de, zynda zürýat galmandygyny ýşarat edýär. Aşakdaky bent bolsa şular ýaly şahyrana mersiýä mynasyp bolan goçak ýigide Öwezgeldi diýlendigine kepil geçýär:

Magtymguly, Türküstanyň töresi,
Bir goçakdyr – Söýünhanyň seresi,
Ýygyn görki, ýow gününiň öresi,
Uşbu gara ýeri guçdy diýdiler.

(“Geçdi diýdiler”, I, 25 s.)

Ýokarky bentde häzir gürrüni etmeli meselämiz – “Türküstan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem orun alypdyr. “Türküstan” diýlen ölkäniň poetikasy Öwezgeldiniň “töre” diýlen at-abraýa mynasyp, “Bir goçakdyr – Söýünhanyň seresi”, “Ýygyn görki, ýow gününiň öresi (*daýanjy, diregi*)” mälim etmeginden daşgary, Magtymgulynyň Watan goragyna çykan ýigitleriň mertebesini we hatyrasyny belent tutan adalatly ussat bolandygyny, elegiýanyň bolsa zamansynyň anyk taryhylygyny takyk suratlandyrýan eserdigini aýan etmek arkaly özüniň goşgudaky saldamly şahyrana hyzmatyny ykrar etdirýär.

“Geçdi diýdiler” diýlen goşgynyň diňe “Türküstan” diýlen ýer-ýurda ýüzlenmek bilen çäklenmegi bolsa ol ölkäniň bu eserdäki “bolmasa bolmaz” derejedäki ähmiýetinden habar berýär.

22.08.2021.

Magtymgulynyň “**Sen soltany, Abdylla**” diýen mersiýesi: (**seret:** öňi – (ARKAÇ; “Sen soltany, Abdylla” we dowamy – EÝRAN [ایران]; “Sen soltany, Abdylla” bölümde) hakynda giňişleýin durlup geçildi. Bu eseriň düzüm bölegi bolup hyzmat edýän “**Türküstan**” diýlen ýer-ýurt ady aşakdaky bentlerde şeýle diýýär:

Saňa zardyr Arabystan, Hindistan,
Nagraňdan titirär oldy Türküstan,
Ýollady köp sowgat dagly Gürjüstan,
Owgan halypanyň rany, Abdylla.

Hökümiňden titrär Türküstan şasy,
Saňa mätäç hany-begi, gedasy,

Bir sözüniň bardyr müňläp dogasy,
Düzerem men bu dessany, Abdylla.

(“Sen soltany, Abdylla”, I, 26 s.)

Ýokarky bentlerde Türküstanıň uly bir yklymy tutýandygy sebäpli ol sözüň poetikasy bolup gelmek bilen, süýtdeş dogany Abdyllanyň uçursyz meşhur adam bolandygyny nygtaýar. Bendiň içinde “Arabystan”, “Hindistan”, “Gürjüstan” ýaly ölkeleriň “Türküstan” bilen ugurdaşlykda beýan edilmegi, ol düşüňjaniň poetiki kuwwatyny artdyrýar. Bu bentlerden öňde gelýän ölkeler hem sazlaşygyny has baýlaşdyrýar, “Türküstan” sözüniň ähmiýetini artdyryp, Abdyllanyň diňe bir öz obasynda, etrabynda ýa-da Etrek-Gürgen degresinde, hatda tutuş türkmen il-ulusynda at-abraýynyň ýokarydygyny, onuň gujur-gaýratynyň önünde baş egilýändigini nygtamak bilen, uzak ölkelerde-de ykrar edilýändigini şahyrana şekilde beýan etmegiň serişdesi bolup hyzmat edýär. “Türküstan” diýlen ölkäniň poetikasynyň süňnünde saklanýan **çeper ulaltmalar, umumman, sygryýetiň** “mersiýe” görnüşine, hususan-da, halk döredijiligimizdäki “agylara” mahsus bolan häsiýetdir.

Biziň pikirimizçe, Abdyllanyň edebi keşbiniň bentsaýyn janly-duýarlykly sypata geçmegi düşündirişlere mätäçlik çekmän aýanlykdyr. Ýene bir ýagdaý: akyldaryň bu mersiýesi (*elegiýasy*) özüniň many-mazmun baýlygy, şahyrana poetikasynyň inçeligi bilen, ýazuwly edebiýata halky häsiýetli mersiýe ýazmaklyk görüldesini görkezipdir.

Sözümizi jemläp aýtsak, Abdylla diýlen at diňe öz-özlügündäki mertebe, ýagny bir şahsyň pajygaly terjimehaly bolman, hany-manyndan geçip, Watanyň, il-günüň ertirki eşretli günleri üçin janyny pida eden türkmeniň ähli gerçeklerine bagyşlanan eser diýip kabul etmek bolar. Bu ahwaly Magtymgulynyň Abdylla hakyndaky setirlerini okaýarkak, her kim özüniň nesil daragtyn-da gahrymançylyk görkezen batyrlaryny, pidagärlik eden goç ýigitlerini (*taryhda şolar ýaly bir kimsesi bolmadyk türkmeniň ýokdugyna, hakykatyň hakyna kepil geçip bileris!*) ýatlandyklary we ýatlaýandyklary belli. Mahlasy, Magtymgulynyň “Sen soltany, Abdylla” goşgusynda pajygaly türkmen taryhyna bagyşlanan mersiýe hökmünde kabul etsek, akyldaryň poetikasyna ýakynlaşan söhbetdir diýip bileris.

22.08.2021.

Magtymgulynyň “**Tapylmaz**” diýen ýegana goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Tapylmaz” we DEHISTAN [دهستان], “Tapylmaz”) gürrüň edildi. Bu täsin goşgy üç topbakdan ybarat bolup, birinji we ikinji topbaklaryň her biri 18 setirden, üçünjisi 7 setirden düzülýär.

Magtymgulynyň ýer-ýurt atlaryny özünde saklaýan (*şonsuz goşgynyň azdygyny hem bellemek gerek*) şygrylarynyň haýsy birini alsak, onuň kämilligi hakynda edebiýatçylyk ukybymyzyň çatdygyna görä, gürrüň etsek edip oturmaly. Emma özünden soňkularyň, hususan-da, “Magtymguly mekdebini” kemsiz özleşdiren ussatlaryň görelde alan şygrylary akyldaryň döredijiliginiň “öz-özlügündäki” bir edebi hadysalygyndan daşyna çykyp, sygryýet taryhymyzyň hadysasyna öwrülendigi bilen ol hakynda durup geçmeklige bizi borçly edýär. Akyldaryň şeýle eserleriniň biri “Tapylmaz” atly goşgusydyr.

Akyldaryň biz ýaly barmak basyp, pylan ölkä pylança goşguda ýer bereýin diýlen “hasapçylyk” etmedigi düşnükli. Ol mukdarlar şahyryň zamanasynda ykdysady-syýasy, medeni-jugrafiýasy meşhur bolan ölkeler bilen Hak beren zehiniň arasyndaky mynasybetden, garaýyşlaryndan kemala gelen “öz-özlükdir”, ýagny tebigylykdyr. Şol tebigylyk “Tapylmaz” goşgynyň aşakdaky birinji topbagynda-da mese-mälim görünýär:

Ýar, seniň dek gül peri jümle-jahanda tapylmaz,
 Zülpüň ysy dek anbar bagu-reýhanda tapylmaz,
 Asal güftar-kelamyň kitap – Kuranda tapylmaz,
 Hünjüdir dendanlaryň hiç bir dahanda tapylmaz,
 Tylla tagty-eýwanyň ol Süleýmanda tapylmaz,
 Roýuň üzre hindi hallar Hindistanda tapylmaz,
 Seniň kibi aýperi Rum, Owganda tapylmaz,
 Eýran, Çyn-Maçyny gezsem, Türküstanda tapylmaz,
 Gülçehriden kokularyň bu zeminde tapylmaz,
 Boýnuň etrapynda merjen ol Karunda tapylmaz,
 Gaşlaryňnyň syraty hiç bir kemanda tapylmaz,
 Gollarynda şaýlaryň genji-nahanda tapylmaz,
 Seniň kibi adyl şa, han-u soltanda tapylmaz,
 Dahanyňdan çykan saba Dehistanda tapylmaz,
 Iýer bolsaň nazly-nygmat destarhanda tapylmaz,
 Güftaryňdyr bilbil zyban bu suhanda tapylmaz,
 Tagty erkan bezegiň genji-kände tapylmaz,
 Meniň kibi bir naýynjar haly zebunda tapylmaz.

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Asyl meselämiziň “**Türküstan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolýandygyny tuta-ryk edinip, şonuň özüni we şoňa goňsuçylyk edýän iküç setiri almak bilen çäklensek hem, bolman durmazdy. Ýöne şu pursata çenli (*öňki seljermelerde-de!*) ýer-ýurduň adyny özünde saklaýan bentleri tutuşlygyna alandygymyz üçin, onsoňam, ussadyň topbagyny bozmazlygy edebimize ýagşy bilip, başyny bozman göçürmegi müwessa bildik.

Ýokarky mysaldaky “gül peri” babatda aýdylyan deňeşdirmelerden, meňzetmelerden, sypatlandyrmalardan we beýleki çeper närselerden many çykarmak, oňa baha bermek her kimiň özüne galsyn. “Rum, Owgan, Eýran, Çyn-Maçyn, Dehistan” diýlen ýer-ýurtlardaky tebigy ylham baradaky gürrüňler hem öz ýerlerine galsyn. “Türküstan” hakynda welin häzir aýtmalydyrys. “**Türküstan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy beýleki ülkeler bilen sazlaşygy saklamak arkaly, özüne has ýakyn duran ülkäni dile getirmese bolmaz diýlen mantygy orta çykarmak bilen wajplygyny äşgär edýär.

Birkí agyz topbagyň sazlaşygy hakynda: redif bolup gelýän “tapylmaz” sözüniň önündäki 18 sazlaşygy (*kapyyany*) çynyňy etseň tapyp bolar diýjekler bardyr. Çynyňy etseň, belki ondanam köprägin tapmak mümkin. Emma sazlaşygy gurnaýan setiriň many-mazmun çuňlugyna, çeperçilik belentligine nädip ýetip bolar? “Tapylmazyň” her setiri gunt düşen ýaly ahyry! Ýagdaý şeýle bolansoň, bizem olaryň her biri hakyndaky düýgy-düşünjämizi özümizde saklap, “Türküstanly” meselämizi tamamlayarys.

22.08.2921.

Magtymgulynyň “**Bady-sabany görsem**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: DEHISTAN [دهستان], “Bady-sabany görsem”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bady-sabany görsem” diýen eseri türkmen şygryýetiniň in gadymy şekili “goşuk” görnüşinde ýazylyan. Goşgynyň many-mazmun dykyzlygyndan, çeperçilik serişdeleriniň kämilliginden daşgary, eseriň ýatdagalyjylyk ukybynyň örän güýçli bolmagyna getiren serişde “goşuk” şekilidir. Bu şekiliň tebigatynda akgyňlylyk, owazlylyk saklanýar. Halky şygrylaryň ýatdan aýdylyp ýörlenlendiği şonuň üçindir.

Ondaky many-mazmun bolsa ony aýdana ýa-da ýazana bagly. “Bady-sabany görsem” goşgyny ýazanyň Magtymgulydygyny ýatlasak, bar mesele öz-özünden düşnükli bolar.

Aslynda, akylyly adamlar ýaşlyk ýyllarynda köp zatlary bilmek, köp ýerleri görmek – aňyny we düýgy-düşünjesini has baýlaşdyrmak bilen, wagtyny dereksiz güýmenjelere sarp etmändir. Zamanamyzyň akylyly ýaşlary hem ol gymmatly “baýlygy” bilime, ylma harjap, geljeginiň bin-ýadyny tutýarlar. Magtymguly hem, elbetde, şeýle edipdir. Ýöne “Bady-sabany görsem” diýlen şygry akyldaryň ýaşlyk ýyllaryna degişli bolman, orta ýaşa ýakynlandygyny özüniň maglumat baýlygy bilen, hususan-da, “Imanym ýoldaş bolsa, Barsam, Kábäni görsem” sözleri arkaly üm-yşarat edýär. Şony hakykatdyr diýsek, Magtymgulyň bilmek, görmek höwesiniň ýaşlyk ýyllaryndan ömürboýy kemelmändigini tassyklap bileris. Şu tassyklama hem akylyly bilen akyldaryň arasyndaky tapawudy orta çykarýar.

Maddy mazmunly närese bilen söze başlap, ruhy mazmuna ulaşyp gidýän, ýene maddy mazmuny beýan edip, ahyrsoňunda ikisini birara getirýän “Bady-sabany görsem” diýlen goşgy, nämesindendir, enelerimiziň gözden-dilden gorasyn diýip çagalarynyň boýnuna, eline dakýan alajasyň göz önünde janlandyrýar. Bu “alaja” şygryň mazmuny nukdaýdan-da, ýordumynyň gurluşy jähetden-de şeýledir. Onuň bir mysaly biziň häzirki meselämiz “**Türküstan**” diýlen ölkäniň hem, belli derejede, goşandy bar. Oňa ýer beren bendi okaýarys:

Ýokarda Hindistany,
Arkada Türküstany,
Öwlüýäler ummany,
Ol Rumystany görsem.

(“Bady-sabany görsem”, I, 247 s.)

Onuň kemala gelmeginde ady geçýän “Türküstan” diýlen ýer-ýurt we onuň poetikasy ol “alajany” ören mähriban barmaklary, aýalary yşarat edýändigini bilen, özüniň şygrydaky ornunyň zerurlygyny alamatlandyrýar. Başgaça aýtsak, “ol bolmasa bolmaz” diýdirýär.

22.08.2021.

Magtymgulyň “**Hezarystana sary**” diýen goşgusy barada öňde (**seret**: KÄBE [كعبه], “Hezarystana sary”) durlup geçildi. Magtymgulyň “Hezarystana sary” diýen goşgusyna, guş bakyşy bilen seredene, “el ujundan” ýazylan pisint, bentleri-de birtäsin baş-başdak ýaly görnüp biler. Hakykatdan-da, ol “el ujy” goşgy bolsa hem, Magtymgulyň “el ujundan” dünýä inen eserdir. Her şahyra nesip etmeýän “el ujudy”! “Bentleriň baş-başdaklygy” babatda aýdylanda, eserleriniň agramly böleginiň, aýratyn-da, “goşuk” şekilinde dörän eserleriniň şeýleräk bir “salgym döretmek” häsiýetiniň bardygyny bellemek gerek. “Hezarystana sary” at berlen eseriň setirleriniň içki säginmesi 5+2 bilen 4+3 bogunlylar gezekleşip gelýän ýeňil, owazy ýakymly goşgy. Dutaryň ýokarky perdelerinden alnan owaza meňzeş gulaga sazlaşygy göz görüp, aňa ýetirende, ol ýeňilligiň aňyrsynda bir giden saldamly, böwrüni diňledýän öwüt-ündewiň, mazmunyň ýatandygyny kabul etmeli bolýar. Diýmek, gulagymyza guwanyp, gözümize ynanmagymyz gerek. Biz muny “Hezarystana sary” goşgy babatda aýdýarys we sözümizi tassyklamak üçin, bir bendiň setirlerine ýüzlenýäris:

Nurata, Baba Dargan,
Degresi derýa, gorgan,

Bardyk saýy Bakyrghan,
Şol Türküstana sary.

(“Hezarystana sary”, I, 275 s.)

Bentde ady geçýän “Nurata, Baba Dargan, Bakyrghan” diýlen ýer atlary we olaryň poetikasy häzirki “Darganata” diýlen etrabyny we onuň degresini ýşarat etmek arkaly, olaryň “Türküstan” diýlen ýer-ýurdunyň düzüminde saklanýandygyndan habar berýär. “Türküstan” diýlen ülke ady we onuň poetikasy bolsa, öz nobatynda, ol tassyklama bilen bir wagtda, uçursyz giňişlige eýe bolan jugrafidygyny äşgär edýärkä, Magtymgulynyň ol mekanlary daş gulakdan habarly bolman, özüniň aýak basan topraklarydygyny alamatlandyrýar. Şonuň hakykatdan-da, taryhy maglumatdygyny bolsa başga bentdäki: “Aşyk aýdar: “Ýa, Suhan, Müşgilim kylgyl asan, Şepagat eýle, ýaran, Şol Dehistana sary!” diýlen jümleler Magtymgulynyň “Şirgazy han” medresesinde okan zamanyny, häzirem Dehistana tarap ýola düşendigini mälim etmegi kepillendirýär.

23.08.2021.

Magtymgulynyň “**Gidip barmyş**” diýen goşgusy 24 bentden ybarat. Ony duýguly (*liriki*) poema atlandyrmak hem mümkin. Çünki şygryda ýazylan zamanasyna häsiýetlendirme berlip, adamlaryň durmuşy gatnaşyklarynyň ýozlaşandygy, ahlak-töre kada-kanunlarynyň görülmek derejede ýoýulandygy, “nebis” diýlen düşünjäniň adamkärçilik, ynsap ýaly mukaddes duýgy-düşünjeleriň önüne geçip barýandygy, mertleriň öwüdüniň ýer tutman galýandygy we beýleki meseler şahyrana şekilde suratlandyrylýar. Mahlasy, 24 bentde ýok mesele ýok diýerlikdir. Has täsin tarapy – şol bir bendiň özünde in azyndan iki mesele şöhlelenýändigini aýtsak, umumy ýagdaý düşnükli bolsa gerek. Üstesine-de, ol meseleleriň şöhleleniş kämilligi, çeperçilik serişdeleriniň ulanylman galan görnüşi galdymyka diýdirýän derejededigi, olaryň üsti bilen öňe sürülýän öwüt-ündewler, hikmetli oýlanmalar başly-başyna ylmy-seljermäniň närsesi bolup orta çykýar. Olaryň her biri hakynda başardygymyza söhbet edip bilerdik, emma mümkinçiligimiziň darlygy sebäpli, bu töwekgelçilikden el göterip, maglumat üçin şygry bentleriniň özüne tutunmagy bähbitli hasap edýäris. Ýer tygşytlamak maksady bilen 24 bendiň 2 bendini gapdalda galdyryp, 22 bendiň gylla ýaryndan, ýagny 12 bentden jemleýji iki setirlerini maglumat üçin getirmegi niýet edindik:

Gol bulap aldygym jahan,
Golum açyp gidip barmyş.

Umman içre giren salym,
Ýüze bilmez, batyp barmyş.

Merdiň öwüdin alanlar,
Bakyňlar, unudyp barmyş.

Ençeler, gör, kitap okap,
Kimler nara ýakyp barmyş.

Kimseler galdyrman ýüzün,
Kimler kybla bakyp barmyş.

Kimler asal goşsa aşa,
Niçe zäher gatyp barmyş.

Kimseler, görüň, döwlet gözläp,
Gözi bagly uçup barmyş.

Kimler goluny galdyrman,
Kimsän goly inip barmyş.

Guran aryk akar boldy,
Akar aryk gurap barmyş.

Kimleriň bagly gözi,
Jahany görüp barmyş.

Bu mysallary her kimiň öz ygtyýaryna goýup, gapdalda galdyrylan iki bendiň birini doly okamagy teklip edýäris:

Çekdigimdir gaýgy-hasrat,
Bu ne hadys, bu ne ymmat,
Türküstanda Hoja Ahmet –
Onuň ady ýitip barmyş

(“Gidip barmyş”, I, 331 s.)

Bentde duş gelýän “Türküstan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy şahyryň zamanasynyň duçar bolan ýagdaýyny aňlatmagynyň daşyndan, Hoja Ahmet Ýasawy ýaly milli piri ýetişdiren ulke hökmünde we ýetişdiren meşhur piriniň arkasyndan özüniň tanymallyk jugrafiýasyny, gymmatlygyny has-da giňeldendigini, onuň anyk mysaly bolup, Magtymgulynyň poema göwrümlü bu eserinde ýeke-täk ýer-ýurt ady bolup gelmek buýsanjyna mynasyp bolandygyny mälim etmek arkaly özüniň ähmiýetini äşgär edýär.

Sözümiziň ahyrynda mysallaryň daşynda galdyrylan ikinji bendi eseriň we ony döreden Magtymgulynyň hatyrasyna dolulygyna okamaklygy edebimize ýagşy bildik:

Pelek menden paç alyp,
Kimler baryp haç alyp,
Magtymguly gojalyp,
Kärinden galyp barmyş.

Bu bent akyldaryň ylmy terjimehalyna degişli maglumaty özünde saklandygy bilenem, doly okalmagyna mynasypdyr. 24.08.2021.

Magtymgulynyň “**Nurana düşmez**” goşgusy hakynda öňde: (seret: DEHISTAN [دهستان]), “Nurana düşmez”) durlup geçildi. Magtymgulynyň “Nurana düşmez” diýen goşgusy hem özünde Türküstanty ýerleşdiripdir. Akyldaryň şygryýetine öz-özlüginde garap, bu goşgy hakynda aýdanymyzda, halky äheňli, mynajat kakuwly, öwüt-nesihat matlaply, ylmy-terjimal maglumatly, adamlaryň sowatly-sowatsyz ählisi üçin düşnükli eserleriniň biri hökmünde kabul etmek müm-

kindigi barada şol ýerde aýdyldy. Şu aýdyňlyk, bar zatdan öňürti, diliniň gepleşiğe ýakynlygundan kemala gelipdir. Emma “aýdyňlygy” hem “öz-özlügi” bilen şertlendirsek, ýagny özge söz ussatlarynyň, hususan-da, eserlerini “goşuk” şekilinde ýazan XVIII-XIX asyr şaýrlarynyň döredijiligi bilen deňeşdirmesek, biziň tassyklamamyz delilsiz gep bolup galar. Eger deňeşdirilmeli bolsa, onda şol “aýdyňlyk” dilindäki sözlere – özge dillerden geçen ylahy adalgalara we närise aňladýan düşünjelere ýüzlenmändiginden aňry geçmeýän beýanatyň çäginde saklanar. In bärkisi, sözleri juda düşnükli, emma şol düşnükli sözleriň birleşiginden hasyl bolan “Bagy-Erem gülşeni Pany-jahana düşmez” ýa-da “Deşt içinde arap ili Adyl permana düşmez” ýaly setirleriň manysyny düşündirmegiň talap edýän ýokary sowatlylygyny we azabyny ýatlamak hem ýeterlikdir. Mahlasy, Magtymgulyda aýdyň goşgular örän köp, sada goşgular welin hiç ýok diýip, bu meseleden sowulsak ybaly bolar.

“Nurana düşmez” atly goşgynyň bentleriniň aglabasy Magtymgulynyň ylmy terjimehaly we könlünde beslän arzuw-hyýalary baradaky maglumatlary özünde saklaýar. Hususan-da, şygryň başky dört bendinde şahyryň kalbynda hemişelik orun alan paşmadyk “platonik” söýgüsi, ahmyrly ýatlamalary öz şahyrana beýanyny tapypdyr. Çykgyt hökmünde aýtsak, bu goşgynyň “Hindistanda hyýalym” diýlen şygrydan ep-esli wagt soňra dörändigi-de goşmaça subutnama bolup hyzmat edip biler. Bu maglumatlar anyk taryhylygy bilenem edebiyat ylmy üçin ähmiýetli. Ýönekeý bir okyjy hökmünde okalanda-da, her birimizde söýgi we onuň hatyrasy, ha paşsyn, ha paşmasyn, “Nurana düşmez” diýlen goşgudaky ýaly bolsady diýdirýär.

Şygryň başınjy bendinde häzirki söhbetimiz – “Türküstan” diýlen ülke ady duş gelýär. Ony özünde saklaýan bendi okalyň:

Türküstandyr hyýalym,
Açgyl, Taňrym, sen ýolum,
Hijran dargadan salym,
Däli ummana düşmez.

(“Nurana düşmez”, I, 355 s.)

Bentdäki “**Türküstan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy aýralyk zerarly (“Hijran dargadan salym”) kalba gonan söýgi heserini ýeňletmek (düýpgöter halas bolmajakdyny “Däli ummana düşmez” diýip, özi aýdypdyr) üçin şol ölkä aýlanmaklygy mälim edýändigini bilen, özüniň borjuny ýerine ýetirendini aýan-beýan şekilde sergileýär.

24.08.2021.

Magtymgulynyň “**Seýran içinde**” diýen goşgusy barada önde: (seret: KENGAN (Ken a:n) [كنعان], “Seýran içinde”) durlup geçildi. **Şol ýerde** “Seýran içinde” diýen goşgy hem özüniň beýanaty bilen “**Turgul**” diýdiler”, “**Diwana geldi**”, “**Harap eýlä**”, “**Bu dünýä**” “**Enary bardyr**”, “**Türkmen binasy**”, “**Bilmezmiň**”, “**Eýýamy gördüm**”, “**Joşan günler, heý**” ýaly eserleriň waka ýordumyna ýakyn ahwallary mälim edýändigini belenildi. Elbetde, Magtymguly ussat bu eserini özüne berlen ylhamyň ylahydygyny ýene bir gezek nesillere aýan etmek üçin däl-de, eýsem-de bolsa, döwürdeşleriniň we soňraky dünýä injek nesilleriň ärler-pirler baradaky bilim-sowadyny, duýgy-düşünjelerini baýlaşdyrmak niýeti bilen döredipdir. Ussada berlen ylhamyň Hak tarapyndan gönderilen peşgeşdigi duýguly gahrymanyň (*has dogrusy, öz şahsyýetiniň*) ol mukaddes şahsyýetlere bolan şahyrana gatnaşygyndan gelip çykýan netijedir. “Seýran içinde” diýen şygryň hatyrasyna, dile getirilen dini meşhurlar, ylahy gaýyplar bilen bir hatarda, dünýewi şahslaryň hatyrasyna goşgudan käbir maglumatlara ýüzlenmelidigini-de aýtmagy ede-

bimize ýagşy diýip bilýäris. Ýer tygşytlamak maksady bilen bentleri, setirleri ýaýradyp okamagy makul bildik: “Otuz iki kişi gördüm, Ol Şahymerdan içinde.”, “Şyhys-seýit – **Möwla Jamy**, Ol ýedi soltan içinde.”, “**Türküstan** eýesi serwer, **Ymam Kázim**, ymam **Jafar**, **Ýahýa** bilen **Nuh** pygamber, **Baýezit** soltan içinde.”, “Gözel pirlər – güzel ýarlar, Çekdiler bu ýolda zarlar, **Ymam Ryza** – şahy-pirlər, Niçe güzel jan içinde.”

Ýokarda atlary agzalýan Şahslar baradaky söhbetleriň biziň häzirki meselämizden sowaşyk ulgamdadyklary üçin, maglumat bermek bilen çäklenýäris. Biziň göz önüne tutýan seljerme-gür-
rüşimizi özünde saklaýan bendi adad edilen şekilde göçürüp, doly okamagymyz gerek:

Türküstan eýesi serwer,
Ymam Kázim, ymam Jafar,
Ýahýa bilen Nuh pygamber,
Baýezit soltan içinde.

(“Seýran içinde”, II, 193 s.)

Bentde ýerleşen “**Türküstan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, biziň pikirimizçe, bu bentde Ymam Kázim, ymam Jafar ýaly din serwerini; Ýahýa bilen Nuh ýaly pygamberleri dile getirmek yslam dünýäsinde, aýratyn-da, türkmenleriň dini yktykadynda we ýazuwly edebiýatyn-da tanymallyk gazanan Meşhurlaryň hyzmatlaryny mälim etmek bilen, tutuş goşguda hem-de ýokarky bentde özüniň wajyplygyny kabul etdirýär.

24.08.2021.

Magtymgylynyň “**Saldy diýdiler**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DEHISTAN [دهستان]), “Saldy diýdiler”) durlup geçildi. Owal-başda goşgynyň adyndaky “diýdiler” diýen sözüne üns bermegimiz gerek. Bu söz goşgynyň ýazylan döwründen ýa-da şoňa ýakyn bolan zamandaky hadysadan söhbet etmän, uzak geçmişde ýaşalan pajygany üm-yşarat edýär. Şonuň ýöne bir yşarat bolman, şygry dilinde beýan edilen taryhy hakykatdygyny bolsa “Saldy diýdiler” atly goşgynyň birinji bendinden soňraky bentleriň hersinden iki setire ýüzlenmek arkaly doldurmak isleýäris: 2. “Bejan (belki, “bu jandyr”) harap bolmuş ah-u-zar bilen, Türküstan söweşip ençe mar bilen.” 3. Dökülip galdylar zarlap beýtinler (*öýdäkiler, jaýdakylar*), Çykypdyr janlarmyz, boş galyp tenler.” 4. “Başy boş galypdyr bolan juwanlar, Tagtyn unudyp şa, ötüpdür hanlar.” 5. “Hywa gark bolupdyr gamyň siline, Tagma basypdyrlar türkmen diline.” 6. “Gudratyndan düşüp köp uly pirlər, Daglar ýykylypdyr jünbüşläp ýerler.” 7. “Özün yrak taşlap sarwansyz mallar, Söküp gidipdirler köp uzak ýollar.” 8. Budur seniň jebriň, eý zalym pelek, Gör, ne güzel janlar eýlediň heläk.”

Sekiz bendiň içinde ýerleşen biziň häzirki meselämiz – “Türküstan” diýlen ýer ady-da ol pajygaly ýagdaýa kepill geçýär. Ol kepillçi bendi bolşy ýaly göçürýäris:

Bejan harap bolmuş ahy-zar bilen,
Türküstan söweşip ençe mar bilen,
Isa gaçyp gitmiş ýeke har bilen,
Owazy älemge doldy diýdiler.

(“Saldy diýdiler”, II, 215 s.)

Bendiň birinji setiri barada ýokarda aýdyldy. Ikinji setirdäki “Türküstan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy öz düzüminde “mar” diýlen düşünjäni göçme manyda (metafora) ulanyp, ýagynyň ýylandan ibaly ýeriniň ýokdugyny mälim edip, onuň asuda ilata görkezen hupbatyny,

ýykyp-ýumran eden öýlerini, galalaryny, şäherlerini gören “Isa gaçyp gitmiş ýeke har bilen”, adamzat taryhynyň gara tegmilleriniň birine öwrülen sypaty adam, gylygy janawar ordanyň gazanan “Owazy älemge doldy diýdiler.” “Owazy” myllakatlylyk manyda bolman, ýakymсыz, “To-kaý ota at gazan diýlen” gepiň terzindediginden habar berýär. Şeýlelikde, “Türküstan” ülke ady özüniň derwaýsdygyny ykrar etdirýär.

24.08.2021.

U

UMMAN (Omman) [عمان] – Eýran bilen Päkistanyň, Hindistan bilen Arabystan ýarym adasynyň arasynda ýerleşýän deňiz. Umman Hurmuz bogazy arkaly Hind okeanyndan bölünip, Pars aýlagy bilen birleşýär. “Umman” sözüniň “Uly deňiz”, “okean” manylary hem bar. Ony sözlem içinde takykklamak mümkin.

Magtymgulynyň “**Nurana düşmez**” goşgusy hakynda öňde: (seret: DEHISTAN [دهستان], “Nurana düşmez”) durlup geçildi. Magtymgulynyň “Nurana düşmez” diýen goşgusy Ummany hem özünde ýerleşdiripdir. Akyldaryň şygryýetine öz-özlüginde garap, bu goşgy hakynda aýdanymyzda, halky äheňli, mynajat kakuwly, öwüt-nesihat matlaply, ylmy-terjimal maglumatly, adamlaryň sowatly-sowatsyz ählisi üçin düşnükli eserleriniň biri hökmünde kabul etmek mümkin. Şu aýdyňlyk, bar zatdan öňürti, diliniň gepleşiğe ýakynlygyndan kemala gelipdir. Emma “aýdyňlygy” hem “öz-özlügi” bilen şertlendirsek, ýagny özge söz ussatlarynyň, hususan-da, eserlerini “goşuk” şekilinde ýazan XVIII-XIX asyr şahyrlarynyň döredijiligi bilen deňeşdirmesek, biziň tassyklamamyz delilsiz gep bolup galar. Eger deňeşdirilmeli bolsa, onda şol “aýdyňlyk” dilindäki sözlere – özge dillerden geçen ylahy adalgalara we närise aňladýan düşünjelere ýüzlenmändiginden aňry geçmeýen beýanatyň çäginde saklanar. In bärkisi, sözleri juda düşnükli, emma şol düşnükli sözleriň birleşiginden hasyl bolan “Bagy-Erem gülşeni Pany-jahana düşmez” ýa-da “Deşt içinde arap ili Adyl permana düşmez” ýaly setirleriň manysyny düşündirmegiň talap edýän ýokary sowatlylygyny we azabyny ýatlamak hem ýeterlikdir. Mahlasy, Magtymgulyda aýdyň goşgular örän köp, sada goşgular welin hiç ýok diýip, bu meseleden öz meseelämize sowulsak ybaly bolar.

Şygryň soňky bentleri hem ýer-ýurtlary aýlanyp, yşkyň kalba basan tagmasyndan ünsüni sowmak, ol ýerlerden teselli aramak ýaly arzuw-isleglere gönügişdir. Biziň “**Ummanymyz**” hem şol ülkeleriň biri bolup, özüniň poetikasyny şol maksada tarap ýollaýar:

Gözüm düşmüş Hindistan,
Eýran bilen hem Owgan
Umman, Hazar, Dehistan...
Ýörsem mizana düşmez.

(I, 355 s.)

Käşgä, şol ýurtlara aýlanyp, özüne basalyk bolup bilen bolsady, ol niýet hem başa barmaýar. Kalba mäkäm ornan yşk-sowda, hatda uly bir Ummana taýlamakdan hem gala gelýär (“mizana düşmez”) diýip, onuň poetikasy düşündirýär. “Umman” poetikasynyň bu garaýşynyň şahyryň

ömrür ýoluna kybap hakykatdygyny Meňlä bagyşlanan ýörite goşgular, beýleki meseleleri gozgaýan şygrylardaky aýry-aýry setirler dagysyz tassyklaýar. Dünýäniň niresine gitse-de, “gözleriniň röwşeniniň” ornuny tutup biljek bir kimsäniň ýa-da närsäniň bolmajakdyna magat göz ýetiren “Nurana düşmez” aşakdaky ýaly juda gymmatly nesihat bilen sözüni tamamlýar:

Kybla tutar men ýüzüm,
Galat imesdir sözüň,
Magtymguly diýr, gözüm
Gaýry watana düşmez.

“Umman” diýlen ýer-ýurt adynyň diňe “Nurana düşmez” goşgusynda duş gelýändigini onuň bu şygyr üçin uçursyz ähmiýetlidiginden habar berýär.

24.08.2021.

Y

“**YMRAN** (a. Ymra:n) – 1.abadançylyk, abatlyk; 2.Musa pygamberiň kakasynyň ady; 3. Hezreti Merýemiň kakasynyň ady. Ymran ili – hezret Musanyň nesli, nebereleri”¹, olaryň ýaşan mekany.

Magtymgulynyň “**Haky çün**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: BEÝTIL-MUKADDES [بيت المقدس], “Haky çün”) gysgaça maglumat berildi. Şol ýerde belleýsimiz ýaly, “Haky çün” diýlen goşgy Allatagalanyň öňündäki Magtymgulynyň mynjat-dileg eserleriniň biridir. Onuň şeýledigi başky: “Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgil, Ýa, jemaly Jelilla haky çün” diýen iki setirinden belli bolýar. Şygyr başky ruhy howalasy bilen dokuz bende uzaýar. Şonuň ýedi bendinde mynjat pygamberleriň adyndan mälim edilýär. Soňky iki bendiň biri dört “Çaryýaryň”, beýleki – jemleýji soňky bent Döwletmämet Azadynyň haky üçin “Ýa, Ýaradan, myradyma ýetirgil” diýlen mynjat bilen ýüzlenilýär. Gepiň gerdişinde, “Haky çün” atly goşgynyň Çaryýarlary – pygamberler, Döwletmämet Azadyny bolsa dört “Çaryýar” mynasybete laýyk derejedäki haty-ra-hormat bilen garandygyny aýtmak isleýäris.

Magtymgulynyň bu goşgyny döretmekde maksady nämeden ybarat bolupdyr? Biziň kesgitli aýdyp biljek pikirimiz ýok, bular ýaly juda inçe we jogapkärli meselede çen-takmyny gürrüňlere orun bolmajakdygy üçin, ony ylahyýetçileriň garamagyna galdyryýäris. Biz häzirki meselämiz – “Ymran ili” diýlen ýer ady bilen meşgullansak, peýdaly bolar. Şonuň üçünji bendinde bizi gyzklandyryýan “Ymran ili” diýlen ýer ady we onuň poetikasy mynjata kömekçi serişde bolup hyzmat edýär. Bendi okalyň:

Beýtil-Mukaddesde – Ymran ilinde,
Atasyz bar bolan ene bilinde,
Gudratyň meşhurdyr Merýem oglunda,
Ýa, Rep, Isa Beruhulla haky çün.

(“Haky çün”, II, 134 s.)

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 1080 s.

Bendiň ikinji setiri: “Atasyz bar bolan ene bilinde” diýlen setiri hezreti Isa pygamberiň dünýä inişini, ýagny suwuň köpürjeginden hamyla bolup, Isa pygamberi atasyz dünýä getirişini ýygjam şekilde beýan edýär. Üçünji setir: “Gudratyň meşhurdyr Merýem oglunda” diýmek bilen, atasynyň gaýypdygyny nygtaýar. Adatça, türkmenlerde kimiň ogludygyny mälim edilende, ejesiniň däl-de, atasynyň (süňk hossarynyň) ady bilen aňladylýar. Isa pygamberiň atasynyň gaýypdygyny üçin, “Merýem oglunda” diýip, akyldar belleýär. Çykgyt hökmünde aýtsak, hristian dünýäsinde ol gaýyp Allatagalanyň özi diýen ynanjy öňe sürýär. Magtymguly ol taglymatdan habarly bol-sa-da, ony dile getirmän, “Gudratyň meşhurdyr” diýlen gysga, emma köp ýagdaýlardan habar berýän söz düzümini dile getirmek bilen çäklenipdir. Şol gudratyň – üç dini ynanjyň mukaddes hasaplaýanlygynyň daşyndan, Isa pygamberiň dogluş taryhy we Beruhullanyň pygamberlik alamatlarynyň ýüze çykyşy derejede, şolara eýeçilik eden mekanyň-da şolar pisint gadyrly bolany üçin, “Ymram ili” nygtalyp belenilýär.

“Ymran ili” diýlen ýer adynyň diňe “Haky çün” goşguda gelmegini onuň bu eser üçin juda ähmiýetlidiginiň nyşanydyr.

25.08.2021.

YRAK [عراق] – Yrak günbatar Aziýadaky döwlet. Ol demirgazykda Türkiýe, günbatarda Siriýa we Iordaniýa, gündogarda Eýran, günortada Saud Arabystany we Kuweýt bilen serhetleşýär, günorta-gündogarda Pars aýlagyna ýanaşýar.

Yrak gadymy medeni ojaklaryň biri. Ýurduň demirgazygynda – dag etegi etraplarynda paleolit zamanynda ýaşaýyş başlanýar. Biziň eýýamymyzdan öň ýedinji müňýyllyga çenli Yrak mekanynda maldarçylyk; Tigr bilen Ýewrat derýalarynyň aralygynda medeni ekerançylyk ösüp başlaýar. Üçünji müňýyllygyň başlarynda şäher-döwletler gurulýar. VII asyryň 30-njy ýyllarynda Mesopotamiýany araplar basyp alýar, 661-nji ýylda ol Ümewiler halyflygynyň düzümine girýär. 750-nji ýylda häkimiýet başyna Apbasylar gelýär. 752-nji ýylda Bagdat esaslandyrylýar, wagty-salymy bilen ol şäher bütin musulman dünýäsiniň syýasy we medeni merkezine öwrülýär. XVI asyryň 30-njy ýyllarynda Yrak topragy Osmanlylar eýeleýär. XVII asyryň başynda ol Sefewileriň eline geçýär. XVII asyryň 30-njy ýyllaryndan Birinji jahan urşunyň (1914-18 ý.) ahyryna çenli Yrak Osman imperiýasynyň garamagynda saklanýar. Yrak gadymy we orta asyr türkmen söz ussatlarynyň, alymlarynyň ençemesiniň syýahat eden, tälim alan medeniýet ojagydyr.

Magtymgulynyň “**Aly siziňdir**” waspnama goşgusy barada öňde (seret: BADAHŞAN [بدخشان], “Aly siziňdir” we HORASAN [خراسان], “Aly siziňdir”) durlup geçildi. Ahmet Dürrana bagyşlanan bu waspnama barada has giňräk seljerme-söhbet etmek hem bolardy. Ýöne ol söhbetimiziň bir goly şol çylşyrymly döwrüň syýasy-harby, halkara gatnaşyklaryna uzap gidýändiginden ötri, uzak hem gapma-garşylykly garaýyşlaryň içine mejbury aralaşmaly bolar. Ikinji golunyň ylmy terjimehala tarap ýönelýändigini ýatlasak, öz meselämizden daşlaşmak ähtimallygymyz hem aýamyzdaky ýaly görnüp dur. Şonuň üçin, olary öz wagty-salymyna galdyrsak ibaly bolar. Ýagdaý şu töwra bolansoň, “Ýorgana görä aýak uzatmaly” bolýarys.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” diýen goşgusynda “**Yrak**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem orun alypdyr. Waspnamanyň durmuş hakykatyna mynasybeti düýpgöter başga bir mesele, emma poetikasynyň many-mazmuna we şahyranalyga ýetiren täsiriniň edebi-çeper gymmatlyk bolup ornaşandygyna welin söz ýok. Bendi okalyň:

Maşryga ýüz urup çyksañ Horasan,
Owwal kürt siziňdir, soňra Ýazyr han,
Zir paýy-esbiňiz Yrak, Yspyhan,
Dagystan haşamy-haýly siziňdir.

(“Aly siziňdir”, I, 27 s.)

Bendiň poetikasy Ahmet şanyň şeýle bir harby-syýasy güýje eýe bolup, Gündogara tarap ýüz öwürse, Yrak ýaly ägirt giňişligi eýelän, ykdysady-syýasy derejesi ýeterlik derejedäki bir ölkäniň sessiz-ünsüz boýun egjekdigine gürrüň ýok, ony diýseň, kürtler, Ýazyrhan türkmenler birleşigin-den hem zowal ýok, hatda Horasan, Yspyhan ýaly döwlet we şäher döwleti-de siziň atlaryňyzyň aýak astynda amana geler diýen şekildäki beýanaty aňladýar. Beýanatyň beýanat kemi ýok, poetikasyna-da at dakar ýaly däl welin, şonuň soňraky ýyllarda bolar diýlip kesgitli amallaryň amala aşman galmagyna, elbetde, “Aly siziňdir” diýen waspnama tutuşlygyna we aýratynlykda “**Yrak**” diýen ýer-ýurt ady günäkär däl. Şonuň üçin bu meseläni-de akyldaryň paşmadyk arzuwlarynyň biri hökmünde kabul etmeli bolýarys. Eger waspnamanyň yhlasy beýewar berjaý bolan bolsady, soňunyň hähili hekaýatlara sapyp gitjekdigi hem belli däl ekeni... Eýsem-de bolsa, Magtymgulynyň döredijiliginde taryhylyk meselesiniň işlenişini nukdaýnazardan onuň juda ähmiýetlidini bellemegimiz gerek.

25.08.2021.

Magtymgulynyň “**Gördüňmi**” diýen goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Gördüňmi”) durlup geçildi. Şol ýerde goşgy bentleriniň “Meniň sahypjemaalymy gördüňmi” diýen refren setirler bilen jemlenýändigini belledik.

Goşgy: “Gijesi tirikdir, gündizi beýhuş” Anka guşundan; “Redaly, jindeli, egni hyrka puş” derwişden “Meniň sahypjemaalymy gördüňmi” diýip sorayar. Bu sowala eger jogap berip bilse, Anka guşy bilen derwüş jogap bermeli. Olaryň hiç birinden jogap ýok.

Soňra: “Ýa, yklym eýesi Ahmet Ýasawy” diýip, beýik Pire: “Meniň sahypjemaalymy gördüňmi?” diýip ýüzlenýär. Turanyň beýik Pirinden-de jogap ýok. Diýmek, Ýer ýüzündäki bir janly mahlugyň haýwanat kysmyndan görmeli halyna Anka guşy; ynsanyýet tarapyndan derwüş bilen hezreti Ahmet Ýasawy görmedik bolsa, onda gaýyp dünýäniň wekillerine ýüz tutmaly. “Gördüňmi” goşgy şeýle hem edipdir: “Ýa, ady Jebraýyl – Hakyň emini, Meniň sahypjemaalymy gördüňmi?” Jebraýyl perişdeden hem jogap ýok.

Belki, Zeminiň bir ýerlerinde görleňdiginden habarly bar bolsa, hökmany suratda, ýer-ýurtlar habarly bolmaly. “Gördüňmi” diýlen şygry ony hem ahmal etmändir: dördünji bent: “Haremde, Gypjakda, Çynda-Maçynda, Asmanyň üstünde, Arşyň içinde, Yklym degresinde, pelek burçunda, Meniň sahypjemaalymy gördüňmi?”; bäşinji bent: “Aşyklar ahynda, **Gulzum** döwründe, **Gubbatyl-yslamda, Jeýhun bahrynda, Sidre sähraşynda, Isa şährinde**, Meniň sahypjemaalymy gördüňmi?” diýýär. Bu ýer-ýurtlaryň hiç birinden ses-seda çykanok. Belki, ýokarky gürrüňleriň açylmagyna serişde bolan “Meniň sahypjemaalymy gördüňmi” diýip, Yrakdan bir habar alyp bolar. Bendi tutuşlygyna okalyň:

Gan edipdir pelek bagrym pyrakda,
Elmydam gezer men ýar diýp sorakda,
Käbe etrapynda, Şamda, Yrakda,
Meniň sahypjemaalymy gördüňmi?

(“Gördüňmi”, II, 129 s.)

Duýguly gahrymanyň aýralyk derdini dünýäde bir mekan ýeňledip bilse, esasan, mukaddes “Käbe” (seret: KÄBE [كعبة], “Gördüňmi”), galyberse-de, Şam we Yrak ýeňletmeli ýaly, emma ol etraplardan-da habar-hatyr ýok. Garaşylmadyk tötänlikler hem bolup dur. Belki, biziň häzirki meselämiz “Yrak” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bize bir zatlary aýdyp biler. Ondanam jogap ýok. Ýöne ol başga bir ýagdaýy ýşarat edýär...

Sahypjemalyň barlygyna welin şübhe ýok.

Belki, bu gözlegler biweç höwesdir, belki, Sahypjemalyň gözleginde bolmagyň ýerine Oňa jan-tenden gulluk etmek has haýyrly amaldyr, şonda Oňa duşan ýaly ruhy şatlyga gowşup bilersiň diýen ýaly many-mazmuny “Yrak” ady we onuň poetikasy-da üm-yşyrat etmek arkaly, özüniň şygrydaky wajyplygyny ýüze çykarýar.

25.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” hem HINDISTAN [هندوستان], “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi.

“Bu dünýä” goşgusyda tutuş ýer ýüzüniň, yklymlaryň tutýan giňişlikleri baradaky ölçeg-görkezijilerden başga, on bäs sany ýer-ýurduň hersine degişli bolan jugrafiýa göwrümi takyk sanlar arkaly beýan edilýär.

Bu iki goşgynyň häsiýet birligi barada oýlanaňda, XVIII asyr ýarym feodal-dagynyk türkmen durmuşy göz önüne tutulanda, mekdep-medreseleriň azdygy bir tarapdan, bar bolanlarynyň hem dünýewi bilimi ileri tutmandygyndan ötri, Magtymgulynyňky derejede jugrafiýa maglumatlaryna eýe bolmaklygyň şol döwürde adatdan daşary hadysa, ýagny keramatly bolup görnendigini çen edip bileris.

Magtymgulynyň okamys ussat bolandygyna şübhe ýok. Ýöne şonça takyk maglumatlary berip bilýän ylym ojalarynyň goňşy-golam milletlerde baýaky, hakyna seredeniňde, olaryň hem sowatlylygy türkmenlerden “päh” diýerlik tapawutlylykda bolmandyr, tutuş Gündogar ýurtlarynyň birden-birinde bar bolandygy hem gümana. Bar bolan halatynda-da ol ýurduň aýak ýeterden uzakdygyny hasap etmäniňde-de, dil, ýazuw başgalygy uly böwet bolandygyna söz ýok. Magtymguly ol maglumatlaryny ylmy çeşmeleri ele salyp aýtmadyk bolsa, belki, öz çen-takmyny pikirini mälim edendir diýip biljek adamlar düýpgöter ýokdur diýip bilmeris. Bilip bolmaz, şeýle garaýyşla gabat geläýsek, jogabyny şindiden Magtymgulynyň: “**Görmesem, söýlemen oý bile çenden**” diýen öz sözleri bilen taýyn edip goýmagymyz gerek.

Magtymgulynyň jugrafiýaçy bolmandygy döwürdeşlerine belli bolupdyr, ol şu günler bize-de belli, eýsem-de bolsa, bolaýan halatynda-da, onça takyk maglumat adaty zehine baş bermez diýip bileris. Diýip biljek zadymyz ol ahwal – sowatly zehinliligiň daşyndan ylahy ylhamyň keramaty bilen kemala gelen hadysadyr. Şu pikiri beýleki ýer-ýurtlar hatarynda, häzir ýüz tutma-ly meselämiz “Yrak” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, köp babatda, tassyklaýar. “Yrakly” bendi okalyň:

Üç mün üç ýüz agaç ähli-yslamdyr,
Yrak, Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,
Horasan, Fars, Burz kuhda tamamdyr,
Ýok bolynça, galmagaldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

“Üç mün üç yüz agaç ähli-yslamdyr”: Häzirbeýjan, Müsürdir, Şamdyr,

Horasan, Fars, Burz kuh we Yrak özüniň tutýan giňişligi we poetikasy bilen, tutuş goşgynyň, şol bir wagtda, özüniň ýerleşen bendiniň Magtymgulynyň welilik ylhamynyň kuwwaty bilen dörändigini aýan-beýan edýär

25. 08. 2021.

YSPYHAN (Ispyhan) [اصفهان] – Gadym döwürlerde Eýranyň goşunlarynyň saklanýan, tälim berilýän, harby ýaraglaryň ýasalýan merkezi bolupdyr. Bu şäheriň adynyň “sypah” (goşun) sözünden ýasalmagy-da şonuň üçindir.

Araplar ol şähere “Isfihan” diýipdir, soňabaka şäheriň bu görnüşde ulanylmagy ýerli ilatyň hem diline geçip, tutuş Eýrana ýaýrapdyr.

Yspyhan Eýranyň in gadymy şäherlerinden biri. Ahamenliler döwründe häzirki Yspyhanyň ýerinde Gawal, Gawy, Gabe, Gabaýan atly şäherler bolupdyr. Yspyhan hezreti Omaryň halyflyk eden döwründe – 641-642-nji ýyllarda araplaryň eline geçýär, üç yüz ýyllap araplar häkimlik edýär. Yspyhan birnäçe hanadanlygyň (dinastiýanyň), şol sanda Seljuklylaryň, Sefewileriň paýtagty bolupdyr. Mongollaryň we Emir Teýmiriň döwründe çapawulçylyklara uçrap, harap bolan bolsa-da, soňraky döwürlerde abadanlaşdyrylýar, aýratyndan-da, Şaapbasyň zamanýnda has hem ösýär. Yspyhan hakynda Eýran ilatynyň arasynda: “Isfihan – nisfi-jahan” (“Yspyhan – jahanyň ýarysy”) diýlen aýtgý döräpdir, ol şu günler hem dowam edýär. Bu aýtgý, ozaly bilen, öz wagtynda kämil harby ýaraglaryň dörändigi, galyberse-de, ylahy we dünýewi ýadygärlikleriň köp bolandygy üçin bolsa gerek.

Magtymgulynyň “**Öňi-ardy bilinmez**” diýen goşgusy barada öňde (seret: DEŞTI-DAHAN [دشت دهان], “Öňi-ardy bilinmez”) durlup geçildi. Dogrudan-da, şygryýet taryhymyza göz aýlanymyzda, Berkarar döwlet gurmak, Watany daşarky harby güýçlerden gorap saklamak, il-ýurt bütewiligini üpjün etmek ýaly ählihalk meselesiniň şöhlelenişi Magtymgulynyň doredijiliginde iki paýdyr. Şonuň anyk mysaly bolup, “Öňi-ardy bilinmez” diýen eseri, aýtarynlykda alnanda, şol goşgunyň aşakdaky bendi çykyş edýär:

Ähli sünni namys edip gelerler,
Gala ýykyp, bagyn berbat kylarlar,
Döw çekip, Yspyhan şährin alarlar,
Bu kentleriň üçi-dördi bilinmez.

(“Öňi-ardy bilinmez”, I, 17 s.)

Magtymgulynyň watançylyk, il-halky agzybirlige çagyrmak ýaly taglym-ýörelgeleri akyl-daryň eserleri barada öňde-soňda ýazylan we ýazylyan ylmy işlerde, edebi işlerde nygtalyp bellenilýär. Dogry edilýär! Biziňem olaryň üstüne goşup biljek “päh” diýer ýaly täzeligimiz ýok. Ýöne uly bir duýgy-düşünje bolmasa-da, ýokarky bendiň we bentde saklanýan “**Yspyhan**” diýlen ýer-ýurt adynyň we onuň poetikasynyň watançylyk taglym-taglymatyň şol döwrüň adamlarynyň duýgusyna ýiti we ynamly täsir edendigini aýdyp bileris. Şol ynamly täsiri: “Magtymguly, Alynyňdyr bu meýdan, Ne iş tutar, görüň, bu Omar, Osman.” diýen setirleri, hususan-da, Muhammet (s.a.w.) pygamberiň ysalam ýoluny özleriniň adalaty, akyl-parasaty, mal-mülk baýlygy, pidakärli, gujur-gaýraty, il-güne howandarlygy bilen gysarnyksyz dowam etdiren halyflaryň – Alynyň,

Omaryň, Osmanyň türkmen topragynda-da täsiriniň bolandygynyň şahyrana beýanyndan görmek bolýar. Şol döwür türkmenleriniň yslam dininiň kada-kanunlaryny yrýasyz berjaý edendigi ni ýatlamagymyz hem şol ynama goşmaça maglumat bolup hyzmat edip biler.

Biziň ýer-ýurtly meselämizi özünde saklaýan “Yspyhan” we onuň poetikasy bolsa, şol ynamdan güýç alyp, ata atlanan watanperwer türkmenleriň ýanynda Yspyhan her näçe ösen, kuwwatly şäher döwleti bolsa-da, ähmiýetsiz bir zatda öwrülip, “Bu kentleriň üçi-dördi bilinmez”. Görnüşi ýaly, “Yspyhan” diýen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň joşgunly watançylygynyň düzüm bölegi bolmak bilen many-mazmun hem şahyranalyk borjuna berjaý edýär.

26.08.2021.

Magtymgulynyň “**Aly siziňdir**” waspnama goşgusy barada önde (seret: BADAHŞAN [بخشان], “Aly siziňdir” we HORASAN [خراسان], “Aly siziňdir”) durlup geçildi. Ahmet Dürrana bagyşlanan bu waspnama barada has giňräk seljerme-söhbet etmek hem bolardy. Ýöne ol söhbetimiziň bir goly şol çylşyrymly döwrüň syýasy-harby, halkara gatnaşyklaryna uzap gidýändiginden ötri, uzak hem gapma-garşylykly garaýyşlaryň içine mejbury aralalaşmaly bolar. Ikinji golunyň ylmy terjimehala tarap ýönelýändigini ýatlasak, öz meselämizden daşlaşmak ähtimallygymyz hem aýamyzdaky ýaly görnüp dur. Şonuň üçin, olary öz wagty-salymyna galdyrsak ibaly bolar.

Magtymgulynyň “Aly siziňdir” diýen goşgusynda “**Yspyhan**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy hem orun alypdyr. Waspnamanyň durmuş hakykatyna mynasybeti düýpgöter başga bir mesele, emma poetikasynyň many-mazmuna we şahyranalyga ýetiren täsiriniň edebi-çeper gymmatlyk bolup ornaşandygyna welin söz ýok. Bendi okalyň:

Maşryga ýüz urup çyksaň Horasan,
Owwal kürt siziňdir, soňra Ýazyr han,
Zir paýy-esbiňiz Yrak, Yspyhan,
Dagystan haşamy-haýly siziňdir.

(“Aly siziňdir”, I, 27 s.)

Bendiň poetikasy Ahmet şanyň şeýle bir harby-syýasy güýje eýe bolup, Gündogara tarap ýüz öwürse, Yapyhan ýaly ykdysady-syýasy derejesi ýeterlik derejedäki bir şäher döwletiniň sessiz-ünsüz boýun egjekdigine gürrüň ýok, ony diýseň, kürtler, Ýazyrhan türkmenler birleşiginden hem zowal ýok, hatda Horasan, Yrak ýaly ülkeler siziň atlaryňyzyň aýak astynda amana geler diýen şekildäki beýanaty aňladýar. Beýanatyň beýanat kemi ýok, poetikasyna-da at dakar ýaly däl welin, şonuň soňraky ýyllarda bolar diýlen kesgitli amallaryň amala aşman galmagyna, elbetde, “Aly siziňdir” diýen waspnama tutuşlygyna we aýratynlykda “Yspyhan” diýen ýer-ýurt ady günäkär däl. Şonuň üçin bu meseläni-de akyldaryň paşmadyk arzuwларыnyň biri hökmünde kabul etmeli bolýarys. Eger waspnamanyň yhlasy beýewar berjaý bolan bolsady, soňunyň hähili hekaýatlara sapyp gitjekdigi hem belli däl ekeni... Eýsem-de bolsa, Magtymgulynyň döredijiliginde taryhylyk meselesiniň işlenişi nukdaýnazardan onuň juda ähmiýetlidini bellemegimiz gerek.

26.08.2021.

Magtymgulynyň “**Ussadym**” diýen goşgusy barada önde (seret: HORASAN [خراسان], “Ussadym”) seljerme-maglumat berildi. Şol ýerde saglyk-amanlyk soraşayyn diýip, ýoluna çykan Şahsynyň juda ähmiýetli adamdygy, Oňa arzy-halyny beýan etmek üçin ýola düşendigi barada aýdyldy.

Şygryň poetikasynyň üm-yşaratyna öz düşünişimizi beýan etsek, Magtymgulynyň ussatdan rugsat alman, ýola düşmegine mejbur eden Şahsyýeti jemleýji bendiň başky iki setiri şeýle aňladýar: “**Magtymguly diýer, Subhanym Oldur, Daýanjym Biribar, Soltanym Oldur.**” Biziň çenimizden, Ol zamanasynyň in meşhur, dili dogaly pirlerleriň biri bolmaly. Zyýaratyň hem maksady – olam, biziň pikirimizçe, bilimini has çyňlaşdyrmak, birgiden syrlaryň hikmetine çuňňur düşünmek, dünýägarayşyny giňeltmek höwesiniň öz erkine goýmaýandygynyndan ybarat.

Ussadyň kimdigi baradaky poetikanyň yşaraty has açygrak bolup, Ony Döwletmämmet Azady diýip düşündirýär. Ýogsa bolmasa, Magtymgulynyň atasy Azadydan başga kimdir birinden rugsat soramak ýa-da kimdir birine “Ussadym” diýip ýüzlenmek derwaýyslygynyň ýokdugy, ozaly bilen, öz-özünden düşnükli, galyberse-de, ony soňra beýan ediljek ýagdaýlar tassyklaýar.

Hat üsti bilen ýüz tutmak derwaýyslygyny bolsa poetika, takmynan, şeýleräk mazmunda düşündirýär: “Ussadym” dörän döwründe Azadynyň nobahar ogly Abdyllanyň Owganystan ýolunda at-sorsyz ýitip, bir ýyl-ýyl ýarym çemesinde Abdyllanyň soragyna çykan Muhammetpanyň hem ykbalynyň agasynyňky ýaly bolanyndan soňra dörändigini alamatlandyrmak arkaly, Azadynyň garşysyna geçip Magtymguly soran bolsady, razylyk alyp bilmejekdigine magat göz ýetirenden soň, ussadyňa hat ýazmaklyga ýüz tutupdyr diýip düşündirýär. Azadynyň hem ýagdaýyna oňat düşüňän ylma höwesgär Ogly: “Ussadym sen habar algyn halymdan, Terhos etme, meni goýma ýolumdan.”, “Göwräňe geňeşme jismim çyragy, Köňül uçar, bilmez ýawykyragy. Töwekgel et, ýada salma pyragy, Rehim etgil, garyp gula ussady.” diýip, özüniň hem gitmese, karar tapmajakdygyny aýdýar.

Hat üsti bilen atasyna teselli bermegi hem unutmadyk Magtymguly “Ussadymy” şeýle bitirýär:

Magtymguly diýer Subhanym Oldur,
Daýanjym Biribar, Soltanym Oldur,
Horasan – Yspyhan on günlük ýoldur,
Rugsat bergil, güle-güle ussady.

(“Ussadym”, I, 136 s.)

Bu bendäki “Yspyhan” diýlen ýer-ýurt ady we poetikasy – biziň soragymyzdaky meseläni beýan etmek bilen, iki sany hyzmaty berjaý edýär. Birinjisi – akyldaryň zamanýnda Aktokaý hem Horasan ülkesine degişli diýlip bilnendigini, ikinjisi – Horasan bilen **Yspyhanyň** uzak bir aralyk dældigini (“*on günlük ýoldur*”), şeýlelikde, abysyz wagt geçmänkä yzyna sag-salamat dolanjakdygyny mälim etmek arkaly, atasyna teselli berip, ogullyk borjyny berjaý edendigini alamatlandyrýar. Şu ýagdaýyň özem Magtymgulynyň edep-ekramyna berk, günümüzüň dili bilen aýtsak, ýokary medeniýetli adam bolandygyny aňlaýadýar.

26. 08. 2021.

Magtymgulynyň “**Yspyhanda tapylmaz**” diýen goşgusy barada öňde (seret: **Nil** [نیل], “Yspyhanda tapylmaz”) durlup geçildi. Şol ýerde Magtymgulynyň “Yspyhanda tapylmaz” diýen goşgusy-da “Nil” diýlen ýer-ýurt adyna orun bermek bilen, “Ýar bizim sary”, “Bar meniň” diýlen eserleriň ruhuna kybap meselä – yşk-sowdasyna bagyşlanandygy, ol şygrylaryň (*we beýleki eserleriniň hem*) mesele “birliگی” bolup, Magtymgulynyň ýaşlyk ýyllarynda kalbyny eýelän dünýewi söýgüniň goşgudan-goşga geçip, mukaddesleşendigi, ahyrky netijede, ylhamynyň bir çeşmesine öwrülip, öçmejek nura dönendigi barada aýdyldy. Şol nuruň şygrylara çayýan şöhlesi şeýle bir köp röwüşli bolup, biri-beýlekisinden şahyrana poetikasy taýyndan düýpli tapawut

bolup, şol bir duýgy-düşünje barada şeýle dürlüligiň bolup biljekdiginiň göreldesini görkezýär. Şol görelde hem, biziň pikirimizçe, “Magtymguly mekdebini” döreden esaslaryň biri bolmak bilen birlikde, XIX asyr söz ussatlarymyza, başda Kemine, Zelili, Mollanepes, Mätäji we beýleki zehinlere nusga bolup, döredijiliginiň içinden okkessirim geçipdir. Ony diýsek, akyldar ussadyň ýer-ýurt atlaryny çeperçilik serişdesi – şahyrana poetika hökmünde şahyrana pikirlenmä düýpli ornaşdyrmagy “Magtymguly mekdebiniň” bir “synpy” bolup, özünden soňkulara hyzmat edipdir. Şonuň anyk mysaly hökmünde “Yspyhanda tapylmaz” goşgynyň aşakdaky bendini okap bileris:

Eý, seniň dek gül peri jümle jahanda tapylmaz,
Gaşlaryňa meňzeyen ýaý Yspyhanda tapylmaz.
Ýüzleriň haly dek hal mahy-tabanda tapylmaz,
Gül roýuňnyň jemaly zenehdanda tapylmaz.

(“Yspyhanda tapylmaz”, I, 225 s.)

Ýokarky bent muhammesiň başlangyç bendi bolup, onda ýerleşen “Yspyhan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Yspyhan ýaýy” her näçe kämil, tutuş Gündogar halklarynyň arasynda şan-şöhret gazanan birkemsiz ýaý bolsa-da, “gül periniň” gaşlaryndaka “meňzeyän ýaýyň” Yspyhanda-da bolup bilmejekdigini şahyrana şekilde suratlandyrandan soňra, soňraky üç setiriniň birinjisi: “Lebleriňniň lezzeti bir dahanda” tapylmaýandygyny, ikinjisi: “**Ýüzleriň haly dek hal mahy-tabanda**” ýokdugyny, üçünjisi: “Gül roýuňnyň jemaly zenehdanda” bolmaýandygyny mälim etmek bilen öz wezipesini tamamlayar.

Biz şu ýerde-de “Yspyhanda tapylmaz” diýen muhammes-goşgynyň “Tapylmaz” diýlen esere bolan gatnaşygy hakynda kelim-agyz aýtmagy niýet edinjäris. “**Yspyhanda tapylmaz**” “Eý, seniň dek gül peri jümle jahanda tapylmaz” diýen jümle bilen başlaýar, “**Tapylmaz**” hem ilkinji setirinde: “Ýar, seniň dek gül peri jümle jahanda tapylmaz” diýýär. “Yspyhanda tapylmaz” diýen goşguda 2 sany, “Tapylmazda” bolsa 10 sany ýer-ýurt ady duş gelýär. Şu maglumatlar “Yspyhanda tapylmaz” diýen muhammesiň “Tapylmaz” atly juda uly göwrümlü we täsin görnüşli eseriň kemala gelmegine badalga bolup hyzmat edipdir diýip pikir edinjäris.

27.08.2021.

Magtymgulynyň dünýäniň iň gyzel şygryrlarynyň biri “Gyzel sen” diýen eseri barada öňde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماجين], “Gyzel sen”) durlup geçildi. Şol ýerde Magtymgulynyň “**Gyzel sen**” diýen goşgusyň diňe türkmen şygryýetiniň däl, hatda tutuş Gündogar şygryýetiniň hem çäginde däl, eýsem-de bolsa, bütin dünýä şygryýetinde yşk-söýgini, gyzeliň gyzelligini, nepis uzaklygyny wasp edýän eserleriň içinde “**başy täçli**” kasydalaryň (*odalaryň*) biri hasaplamak mümkindigi barada aýdyldy. Bu deň-taýsyz nusgalyk çeperçiliginiň daşyndan, mazmun baýlygy we mizemez adalaty (“*Owalda, ahyrda eýäm gözlese, Garyp biçäräniň paýy, gyzel sen.*” diýlen setir barada oýlanyp görüň!) bilen biziň günlerimize gelip ýetipdir. Bu waspnama bir kimsäni taryp etjekmisiň, ine, şol kysym taryp etmelidiginiň göreldesini görkezýär. Şygryň kössüz gyzelliginiň kemala gelmegine “Yspyhan” diýlen ýer ady hem özüniň abraýly goşandyny goşupdyr:

Gün hanjary gökden ýere inende,
Güne garşy dogan Aýy, gyzel sen.
Ussa Jagfar işi, senjap jübbesi,
Yspyhanda gurlan ýaýy, gyzel sen.

(“Gyzel sen”, I, 203 s.)

“Gözel sen” mazmuny çuň, howalasy belent ýokarky bent bilen söze başlap, barlyk dünýä-siniň iki sany derwaýyslygyny – Güni we Aýy timsaly meňzetme hyzmatynda ulanyp, duýguly gahrymanyň (belki, şahyryň şahsyýetiniň) gözünde ol gözeliň gözelligini we oňa mätäçligini Gün bilen Aý derejede suratlandyryp, nobaty “Yspyhan” diýlen ýer-ýurda tabşyryar. “Yspyhan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bolsa gözeliň kössüz gözeldigini “senjap jüpbesiniň” deň-taýsyz ussasy Jepbar işi pisintdigini belländen soň, rowaýaty närsä öwrülen “Yspyhanda gurlan (ýasalan) ýaýyň” ornunda oturtmak bilen, özüniň borjuna berjaý edýär.

Kasydanyň ýokarky bent bilen söze başlap, onuň howalasyň soňraky bentlere-de ulaşyp gidýändigini nygtap bellemek isleýäris. Bu ýegana goşgynyň nepisliginden hem-de täsir edijilik güýç-kuwwatynyň ägirtliginden ötri, halk arasynda dürli rowaýat-gürrüňler döräpdir. Olar barada öňde: (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Gözel sen”) gürrüň edildi. Şonuň üçin, ol öz ýerinde galsyn. Ýöne “Gözel sen” diýilýän gözeliň kimdigi hakyndaky öz pikirimizi aýtmagy ýerlikli hasaplaýarys.

Türkmençiligiň ahlak-töre ýörelgelerine uýulyp, ady dile alynmadyk “Gözeliň” (ussadyň belli bir gözeli göz öňüne tutandygy belli, ýöne ol “Gözeliň” aňyrsynda göz öňüne tutulan şahsyň ady, ýagny onuň has at dældigi, ol sözün sypat sözdügi düşnükli) at-owazasy nijeme daglary aşyp, Uzak Gündogar ülkelerine baryp ýetipdir. Daglaryň hem ýöne bir gara daşlardan, ýalçy gaýalardan, garhanaly seňnerlerden ybarat bolman, dereleriniň, ýaýlalarynyň bolandygyny we häzirem bardygyny, olarda-da birgiden jemende-jemagatyň, il-ulusyň ýaşandygyny hem göz öňüne tutmalydyrys. Bu “aýdylman aýdylýan” – mantygyň ygtyýaryna tabşyrylan maglumatlardyr. Dogrusy, ol aýdylmaly gep öz pikirimiz diýsegem, öz pikirimiz däl, Akyldaryň “Duman görüner” diýen goşgusyň jemleýji bendiniň kesgitli pikiri:

Perde tartyp ýüzlerime,
Raýyş berip sözlerime,
Magtymguly, gözlerime
Ýeke Meňli han görüner.

Şeýlelikde, “Gözel sen” diýen goşgynyň kime bagyşlanandygy hakyndaky karar her kimiň özüne galsyn!

27.08.2021.

Magtymgulynyň “**Tapylmaz**” diýen ýegana goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Tapylmaz” we DEHISTAN [دهستان], “Tapylmaz”) gürrüň edildi. “Tapylmaz” goşgusy barada şol ýerde bellenilişi ýaly, Magtymgulynyň şygryýetinde “çykgyt” ýaly bolup görüňýän bu goşgy bentler şekilinde bolman, bary-ýogy üç topbakdan ybarat bolup, onuň birinji we ikinji topbagynyň hersi 18 setirden, üçünji topbak bolsa 7 setirden düzülen.

Magtymgulynyň ýer-ýurt atlaryny özünde saklaýan (*şonsuz goşgynyň azdygyny hem bellemek gerek*) şygrylarynyň haýsy birini alsak, onuň kämilligi hakynda başarnygymyza görä, gürrüň etsek edip oturmaly. Emma özünden soňkularyň, hususan-da, “Magtymguly mekdebini” kem-siz özleşdiren ussatlaryň görelde alan şygrylary akyldaryň doredijiliginiň “öz-özlügindäki” bir edebi hadysalygyndan daşyna çykyp, şygryýet taryhymyzyň hadysasyna öwrülendigi bilen, ol hakynda durup geçmeklige bizi borçly edýär. Akyldaryň şeýle eserleriniň biri “Tapylmaz” atly goşgusydyr.

Akyldaryň biz ýaly barmak basyp, pylan ülkä pylança goşguda ýer bereýin diýlen “hasapçylyk” etmedigi düşnükli. Ol mukdarlar şahyryň zamanasynda ykdysady-syýasy, medeni-jugra-

fiýasy meşhur bolan ülkeler bilen Hak beren zehiniň arasyndaky mynasybetden, garaýyşlaryndan kemala gelen “öz-özlükdir”, ýagny tebigylykdyr. Şol tebigylyk “Tapylmaz” goşgynyň aşakdaky üçünji topbagynda-da mese-mälim görüňär. Okalyň:

Gyş paslymda gelen neýsan bahar neýsanda tapylmaz,
Ömrüm çeken jepasy ol hijran-hazanda tapylmaz,
Bu derdimiň bir dermany, wah, Lukmanda tapylmaz,
Bulgur, Çyn-Maçyny gezsem, Yspyhanda tapylmaz,
Neýleý, göwün bent bolupdyr bir pynhanda tapylmaz,
Gül roýuň dek ajap jemal hiç elwanda tapylmaz,
Magtymguly, sen dek güftar haýwan-ynsanda tapylmaz.

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Duýguly gahrymanyň “Gül peri” diýip ýüzlenýän şahsyýeti babatda aýdylýan deňşdirmelerden, meňzelmelerden, sypatlandyrmalardan we beýleki çeper närselerden many çykarmak, oňa baha bermek her kimiň özüne galsyn. “Rum, Owgan, Eýran, Türküstan, Hindistan, Dehistan, Zerewşan, Bulgar, Çyn-Maçyn” diýlen ýer-ýurtlardaky tebigy ylham baradaky gürrüňler hem öz ýerlerinde galsyn. “Yspyhan” hakynda welin häzir aýtmalydyrys.

Jemleýji topbakda duş gelýän “Yspyhan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Yspyhanda tapylmaz” diýlen muhammes goşgy bilen mantyk arkaly, topbakdaky “Bulgar, Çyn-Maçyn” diýlen mekanlar bilen görnetin “duldegşyr goňsuçylyk” gatnaşygyny saklamak arkaly tutuş goşgynyň we ýokarky topbagyň umumy many-mazmunyna hem-de şahyrana akymyna degerli goşandyny goşup, özüniň derwaýyslykdan dile getirilendigini mälim edýär.

28.08.2921.

Magtymgulynyň “**Harap eýlär**” diýen goşgusy barada öňde (seret: AMMAN [عَمَّان], “Harap eýlär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde Magtymgulynyň “Harap eýlär” diýen goşgusy otuz töweregi ýer-ýurt atlaryny (Balh, Nişapur, Amman, Basra, Medine, Mekge, Hyrat, Kandahar, Rum, Ýemen, Mosul, Küfe, Bagdat, Reý, Termiz, Kiş, Yspyhan, Samarkant, Buhar (Buhara), Sarahs, Merw, Şiraz, Kaşgar, Hotan, Hytaý, Hindistan, Lahor, Jeýhun, Horezm, Dargan (Darganata), Bulgar = 32 ady) özünde jemleýändigini barada aýdyldy. Meseläniň täsin tarapy – şygyrda duş gelýän ülke, ýurt, şäher atlary öz-özlügindäki bir poetiki mesele bolman, beýik akyldaryň şahsyýeti, welilik üşügi, ol ýer-ýurtlaryň uzak geljegine hemra boljak pajygaly ykballary özünde jemleýänligidir. Ol mekanlarda bir meňzeş pajygany ýaşajak ülkeler hem yok däl, emma aglaba köpüsiniň öz derdi bar, şonuň ýaly-da hemmesine diýen ýaly tebigy şertler sebäp bolýar. Emma “Yspyhan” diýlen şan-şöhrata eýe bolan şäheriňki düýbünden başga bir ahwal – onuň abatlygyny üpjün etmeli kişiň abat saklamakdan geçen, öz eli bilen “harap eýlär”. Bendi okalyň:

Sözüme gulak biýr akyl hemişe,
Termize tagun düşer, renç şähri-Kişe,
Öwlyady-Sufýanda ady Gumyşa,
Yspyhany Sahypkär harap eýlär.

(“Harap eýlär”, II, 213 s.)

Ýokarky bendäki “Yspyhan” diýlen şäher ady we onuň poetikasy, haçanam bolsa bir zamanlar, bu mekan “sahypkär”, ýagny onuň patyşasy ýa-da hökümdary, mahlasý, onuň başynda

duran şahsyýet tarapyndan şol ýowuz ykbala duçar bolar diýip belleýär. Bolmajak bolanda, şeýle bolarmyş!

28.08.2021.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” atly eseri barada öňde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN [هندوستان], “Bilbil nalasy”) durlup geçildi. Bäş bentden ybarat muhammesiň hiç bir bendinde eseriň kime bagyşlanandygy ady tutulup aýdylmaýar. Emma Ondan başga hiç kimiň bolup bilemejekdigini birinji bendiň birinji setirinde: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi” diýlen sözler arkaly aňladýar. Ol dünýäde “Sekiz uçmahyň lälesi”, bu dünýäde “Mesgeni Mekke, Medine” bolan mukaddes Şahs – elbetde, Muhammet (s.a.w.) pygamber. Şahyranalyk jähetden şular ýaly täsin, “aýtman aýtmaklyk” poetiki tär Magtymgulynyň şygryýetinde uslyp özboluşlylygyň alamaty bolup ornapdyr.

Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup bütin ynsan kowmunyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini, Onuň kyýamat-ahyrete çenli oçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde durýar. Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç bent Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmek niýetini göz önüne tutman, Onuň mähärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözünüň arkasynda “ýüz mün gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mähärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, Syraty belent Hakyň beýgelde-ni bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

Meselesiniň örän çynlakaý we saldamly bolşy ýaly, meseläni şahyrana şekilde aýdyňlyga gowuşdyrýan ýer-ýurt atlarynyň hem dünýä ýaly kändigi-de bellenilmeli aýratynlyklaryň biridir (*olaryň hersi öz ýerinde görliüp geçildi*). Ony aşakdaky bentden hem çen edip bolar:

Mekgeden keş eýlediň şähri welaýat käne sen,
Refrefil-Kufe, Tary, Basra, Halap, Şirwana sen,
Hem Müsür hem Kaýsar-u Şiraz-le Yspyhana sen,
Haýbar-u Hyrat ile, Lekleheri, Sekwana sen,
Rahbin, bu älemiň soltany sen sen, eý peri.

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Goşgudaky ýer-ýurt atlarynyň dörtde bir böleginden gowragyny özünde saklaýan bu bentde biziň nazarymyzda duran “Yspyhan” hem orun alypdyr. “Yspyhan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bentdeş mekanlar bilen arkalaşyk saklap, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan berlen pygamberliginiň Güneş bolup bütin ynsan kowmunyň duýgy-düşünjelerini röwşen edýändigini tassyklaýan maglumatlyk hyzmatynyň daşyndan, bendiň sazlaşygyny gurnaýan çeper serişde hökmünde-de özüniň şygrydaky wajyplygyny aýanbeýan mähärek edipdir.

28.08.2021.

Magtymgulynyň “Artsa gerekdir” diýen goşgusy turuw-başdan ahyrzaman ýakyn gelende, ýüze çykjak ýagdaýlary beýan etmekden başlaýar: “Haçan ýakyn bolsa ahyrzamana, Pisat iş

gün-günden artsa gerekdir. Halkyň eýlegeni pygly ýamana, Haýratdan ellerin tartsa gerekdir.” Şu setirleriň äheňi gitdigiçe galňap, ahyrzamanyň gelmegi we ondan soňraky dini waka ýordumlary beýan etmek bilen, “Artsa gerekdir” 19 bende uzaýar. Biziň meselämiziň goşgynyň beýan edýän hekaýatlaryndan, duýgy-düşünjelerinden, pelsepewi esaslaryndan sowaşkydygy sebäpli, diňe dünýewi ýer-ýurdy özünde ýerleşdirýän bendi okamak bilen çäklenýäris:

Deçjal diýen ýaman kapyr bolarmyş,
Yspyhan şährinden hyruç kylarmyş,
Uzakdan ýer ýüzün tamam alarmyş,
Isa, Mäti heläk etse gerekdir.

(“Artsa gerekdir”, II, 371 s.)

Bentdäki “Yspyhan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy dünýewi düşünje hökmünde hekaýata gatnaşyp, “Deçjal diýen ýaman” kapyryň Yspyhandan hyruç (joşgun) alyp, (“daşary çykmaq” manysy-da bar, haýsysy dogry bolsa-da), “Uzakdan ýer ýüzün tamam” aljakdygyny, ahyr-soňunda ony “Isa, Mäti heläk” edip jümle-jahany dyndarjakdygyny aýtmak bilen, öz wezipesini tamamlayar.

02.09.2021.

Ý

ÝEDI DAG [یدی داغ] – Gadymlardan meşhur bolan ýedi dag: 1. Kap dagy; 2. Demawent dagy (türkmenler oňa Jümäwenddag diýýär); 3. Serendip dagy; 4. Gülüstan dagy; 5. Waran dagy; 6. Lezgiýan dagy; 7. Çyn (Hytaý) dagy.

Magtymgulynyň “**Bady-sabany görsem**” diýen goşgusy hakynda önde (**seret:** DEHISTAN [دهستان], “Bady-sabany görsem”) seljerme-söhbət edildi. Şol ýerde “Bady-sabany görsem” diýen eseriň türkmen şygryýetiniň in gadymy şekili bolan “goşuk” görnüşinde ýazylandygy barada aýdyldy. Goşgynyň many-mazmun dykzlygyndan, çeperçilik serişdeleriniň kämilliginden daşgary, eseriň ýatdagalyjylyk ukybynyň örän güýçludigini, onuň şeýle bolmagyna bolsa “goşuk” şekilde ýazylandygynyň sebäp bolandygyny bellemekligi niýet edindik. Bu şekiliň tebigatynda akgyňlylyk, owazlylyk saklanýar. Halky şygrylaryň ýatdan aýdylýp ýörlendigi şonuň üçindir. Ondaky many-mazmun bolsa ony aýdana ýa-da ýazana bagly. “Bady-sabany görsem” goşgyny ýazanyň Magtymgulydygyny ýatlasak, bar mesele öz-özünden düşnükli bolar.

Goşgynyň birinji bendiniň başky setirleri biziň yzarlaýan meselämizi – ýer-ýurt atларыny we onuň poetikasyny orta atyp, söze başlaýar: “**Dehistanyň baýrynda Bady-sabany görsem.**” diýseň, düşnükli ýaly bolup görünýän bu jümleleriň, biziň pikirimizçe, düşünişmeli taraplary hem bar: dogup-dörän mekany Aktokaýda ömrüni geçiren ussadyň “görsem” diýip, arzuw etmegi geňräk eşidilmeyärmí? Geň kemi ýok. Çünki Aktokaýyň özi Dehistanyň baýryny goltuklap oturan küren oba, her gün Dehistanyň baýrynda bady-sabany görendigine-de şek-şübhe ýok. Bu gönüden-göni setirleriň ýüzünde peýda bolýan ýüzleý sorag we mantyksyzlyk. Emma onuň içgin poetikasy bize başga-başga ýagdaýlary, başga-başga hakykaty we şahyrana mantygy yşarat

edýär: **birinjiden**, “görsem” diýlen söz başky iki setirde arzuw-islegi aňlatman, soňraky bentlere refren bolmak hyzmatyna badalga bermekligi berjaý edýär. **Ikinjiden**, “Bady-sabany görsem” diýmek bilen, ony ýene bir görmek meýlinden ötri, Dehistan baýrynyň üstünden ösýän daň şemalynyň şeýlekin tämiz, sap, arassa, jana şypa berijilik sypatynyň nygtalmagy – syýahatçylygyň mahabaty bolman, şolar ýaly “tämizligiň, päkligiň” bendiň soňraky iki setirinde ýatlanyljak Şahslar babatdaky sypatlandyrmasyňa mysaly gep bolmak hyzmaty ýerine ýetirýär. Soňky iki setir: **“Bahaweddin, Mirkülal, Zeňni babany görsem”**.

Maddy mazmunly närise bilen söze başlap, ruhy mazmuna ulaşyp gidýän, ýene maddy mazmuny beýan edip, ahyrsoňunda ikisini birara getirýän (Käbe – maddy mazmunly, iman – ruhy düşünje) “Bady-sabany görsem” diýlen goşgy aralygynda “daglary” söhbetine dahylly edýär. Ony özünde saklaýan bent şeýle diýýär:

Jan däli, jahan şeyda,
Munda ne bolmaz peýda,
Ýedi dag, ýedi derýa –
Däli dünýäni görsem.

(“Bady-sabany görsem”, I, 247 s.)

Bentdäki **“Ýedi dag”** diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Jan däli, jahan şeyda” diýlen jümläniň berlen janyň belli bir ygrarynyň ýokdugyny, jahanyň bolsa yşka düşen ýaly özüne höwürkdirýändigini; “Munda ne bolmaz peýda” diýlen setir bolsa bu dünýäde edilen käbir amalyň ahyretde peýda berjekdigini özüne esas edinenden soň, ömrüni biweç kesp-kärlere harjaman, “Däli dünýäni görseme” bagyşlamagyň haýyrly boljakdugyny, şeýlelikde, aň-düşünjäni, göýetimiňi giňeldip ýaşamagyň ruhbelentlige ýardam etjekdigini mantyk arkaly yşarat edip, özüne tabşyrylan tabşyrygyň hötdesinden abraý bilen gelendigini alamatlandyryar.

29.08.2021.

ÝEDI DERÝA [یدی دریا] – Ol deňizleriň atlary: 1. Ahzar (ýaşyl) deňzi; 2. Umman deňzi; 3. Gulzum (ýa-da Gyzy) deňzi; 4. Berber deňzi; 5. Okýanus (okean) deňzi; 6. Rum deňzi; 7. Gara deňiz. Ýedi derýä “Burhany-Katyg” sözlüğünde aşakdaky ýaly berlipdir: 1) Çyn (Hytaý) deňzi; 2) Magryp deňzi; 3) Rum deňzi; 4) Nabtaş deňzi; 5) Tabaryýa deňzi; 6) Jürjan deňzi; 7) Horezm deňzi.”¹

Magtymgulynyň **“Bady-sabany görsem”** diýen goşgusy barada öňde: (**seret**: DEHISTAN [دهستان], “Bady-sabany görsem”) maglumat berlipdi. Ol ýerde goşgynyň many-mazmun dykyzlygyndan, çeperçilik serişdeleriniň kämilliginden daşgary, eseriň ýatdagalyjylyk ukybynyň örän güýçli bolmagyna getiren serişde bolup, “goşuk” görnüşiniň hyzmat edendigi, bu görnüşüň tebigatynda akgyňlylyk, owazlylyk saklanýandygy, halky sygyrlaryň ýatdan aýdylyp ýörlendigi şol sebäplidigi, emma ondaky many-mazmunyň ony aýdana ýa-da ýazana baglydygy hakynda aýdyldy.

Aslynda, akyllý adamlar ýaşlyk ýyllarynda köp zatlary bilmek, köp ýerleri görmek – aňny we düýgy-düşünjesini has baýlaşdyrmak bilen, wagtyny dereksiz güýmenjelere sarp etmändir. Zamanamyzyň akyllý ýaşlary hem ol gymmatly “baýlygy” bilime, ylma harjap, geljeginiň bin-

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. I bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 297 s.

ýadyny tutýarlar. Magtymguly hem, elbetde, şeýle edipdir. Ýöne “Bady-sabany görsem” diýlen şygry akyldaryň ýaşlyk ýyllaryna degişli bolman, orta ýaşa ýakynlandygyny özüniň maglumat baýlygy bilen, hususan-da, “Imanym ýoldaş bolsa, Barsam, Kábäni görsem” sözleri arkaly üm-ýarat edýär. Şony hakykatdyr diýsek, Magtymgulynyň bilmek, görmek höwesiniň ýaşlyk ýyllaryndan ömürboýy kemelmändigini tassyklap bileris. Şu tassyklama hem akylly bilen akyldaryň arasyndaky tapawudy orta çykarýar.

Ýokarda aýdylanlara goşguda duş gelýän ýer-ýurt atlary şaýatlyk edýär. Şolaryň biri “Ýedi derýa” diýlen ýer-ýurt adydyr. Onuň ýerleşen bendini okaýarys:

Jan däle, jahan şeýda,
Munda ne bolmaz peýda,
Ýedi dag, ýedi derýa –
Däle dünýäni görsem.

(“Bady-sabany görsem”, I, 247 s.)

“Ýedi derýa” diýlen ýer-ýurt “Ýedi dag” bilen bir bentde gelmeginden öte, şol bir setirde ýerleşendigi üçin, “Ýedi dag” barada aýdylanlary özi hakynda-da gaýtalamak mümkinçiligini berýär. Bizem berlen mümkinçilikden peýdalanyp, “Ýedi dagyň” ýerine “Ýedi derýany” goşmak şerti bilen, ony şol durşuna ulanýarys.

Bentdäki “**Ýedi derýa**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Jan däle, jahan şeýda” diýlen jümläniň berlen janyň belli bir ygrarynyň ýokdugyny, jahanyň bolsa yşka düşen ýaly özüne höwrükdirýändigini; “Munda ne bolmaz peýda” diýlen setir bolsa bu dünýäde edilen käbir amalyň ahyretde peýda berjekdigini özüne esas edinenden soň, ömrüni biweçe kesp-kärlere harjaman, “Däle dünýäni görseme” bagyşlamagyň haýyrly boljakdygyny, şeýlelikde, aň-düşünjäni, göýetimiňi giňeldip ýaşamagyň ruhubelentlige ýardam etjekdigini mantyk arkaly yşarat edip, özüne tabşyrylan tabşyrygyň hötdesinden abraý bilen gelendigini alamatlandyrýar.

29.08.2021.

ÝEDI YKLYM (ýedi ýurt) [یدی اقلیم] – Gadymyýetde ýer ýüzüniň ýurtlary ýedä bölünipdir: 1. Hinduwan; 2. Arap we Hebeşan; 3. Müsür we Şam; 4. Eýranşähr; 5. Saklap-Rum; 6. Türk we Ýajuç; 7. Çyn we Maçyn.

Magtymguly, Rumystana,
Çaldy gylyç Hindistana,
Badahşana, Türküstana,
Ýedi yklyma han oldy.

(“Rowan oldy”, II, 161 s.)

Magtymgulynyň “**Rowan oldy**” diýlen goşgusy hakynda öňde (seret: BADAHŞAN [بدخشان]), “Rowan oldy”) gysga seljerme-söhbət edildi.

Nusgawy şygryýetimiz, aýratyn-da, Magtymgulynyň döredijiligi bir eserde birnäçe meseleler, gozgamak ýaly däpleşen hususýetleri bilen häsiýetlenýär. Emma aýry-aýry şahslara bagyşlanan mersiýe we kasyda mazmunlylarda “täk meselelik” öňe çykýar. Akyldaryň “Rowan oldy” şygry hem şol kysym eserleriniň biri. Bu goşgynyň nusgawy kasydalarydan tapawutly tarapy, biziň

pikirimizçe, bagyşlanan Şahsyň adyny dile getirmän, ýöne eseriň kime bagyşlanandygyny mälim edip bilmegidir. Bu bir. Ikinji tarapdan, adaty kasydalarda gürrüň edilýän şahsa degişli bolmadyk ulaltmalaryň (*giperbola*), dabaraly öwgüleriň bu goşga mahsus dældiginden ötri, ony kasyda hasaplamakdan saklanmagymyz gerek. “Rowan oldy” goşgudaky beýanatlara salgynsak, Onuň ylmy terjimehalyndan alnan parçalar hökmünde kabul etmek mümkin. Ol beýanatlar bolsa “näbelli” beýik Şahsyň hereketlerini şahyrana şekilde şeýlekin takyk beýan edýär welin, onuň Kimdigi şek-şübhesiz orta çykýar. Bu şahyrana tilsim “Badahşan”, “Hindistan”, “Rumystan”, “Türküstan” diýlen ýer-ýurtlar dogrusynda bolşy ýaly, “Ýedi yklym” babatda-da ussatlyk bilen işledilipdir. Aşakdaky bentde ornaşan ýer-ýurt ady we onuň poetikasy anyk mysal bolup biler:

Magtymguly, Rumystana,
Çaldy gylyç Hindistana,
Badahşana, Türküstana,
Ýedi yklyma han oldy.

(“Rowan oldy”, II, 161 s.)

Bu bentdäki “Ýedi yklym” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bentde ady geçýän anyk ulke atlaryndandan özünüň mekan giňligi bilen has tapawutly yklymlar toplumyna “han bolan” Muhammet (s.a.w.) pygamberdini yşarat edýärkä, Onuň ýer ýüzündäki şan-şöhretynyň, adamzat ähline eden deň-taýsyz haýyr-sahawatynyň görkezijilik hyzmatyny berjaý edýär.

30. 08. 2021.

Magtymgulynyň “**Neýleýin, biçäreýem**” diýen goşgusy bentleriniň setir sanyna görä, murapbaga degişli, setirleriň bogun ölçegi boýunça, muhammese, müseddese dahylly. Aslynda, olaryň hiç biriniň kada-kanunlaryna eýermeýän, aralyk görnüşliligi bilen täsindir. Başga-da şol görnüşli eserleriniň bolmagy mümkin, emma biziň seljermämizde duş gelmändigini aýdyp bileris. Şu gürründe: “Elinden gelýär, gül oýnaýar” diýlen halk aýtgysyny ýatlamak bilen, meseläni çugdamlamakdan başga aýdyp biljek zadymyz ýok. Ýöne onuň meselesiniň ýeke-täk akabaly bolup, “peleğiň zulmuna” duçar eden “naçar” hakdadygyny aýdyp billeris. “Ýöriteleşen” bu goşgyny döredeniň Magtymgylydygyny göz öňüne tutsak, onuň içindäki mazmunda akyldaryň döredijilik uslybyna mahsus bolan maglumat baýlygynyň saklanýandygyny hem bellemelidiris. Meselem, “Ýowuz galyp, gan ýyglaram, gardaşymdan aýrylyp”, “Nesimini dabanyndan soýdular-da, goýdular...Ilde-günde ýokdur ýüzüm, pynhanymy aýdylar.” we aşakdaky bent:

Magtymguly, ýedi yklym zar bilen gan ýyglaýyp,
Özüň gapyl eýleýip sen daýym pynhan ýyglaýyp,
Terk eýledi maly-mülküň gelip hijran ýyglaýyp,
Degdi sere, gitdi huşum, neýleýin, biçäreýem.

(“Neýleýin, biçäreýem”, I, 208 s.)

Bentdäki “**Ýedi yklym**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy duýguly gahrymanyň duçar bolan ahwalyna “zar bilen gan ýyglaýyp”, tutuş Gündogar yklymyndaky ýurtlaryň başdan-aýak hemmesiniň duýgudaşlyk bildirýändigini şahyrana dilde mälim etmek bilen, özüne tabşyrylan wezipäniň üstesinden gelendigini görkezip, sözüni tamamlýar. Biziň welin sözümi dowam edýär.

Duýguly gahrymany (has dogrusy, ussadyň özüni) “Pelegiň zulmuna” duçar eden “naçar” kim bolupdyr? Sowaly mähetdel etmän, goşgynyň ikinji bendinde diňe bir ýerde hem däl, hatda iki setirde döwnäp geçýär. Bendi okalyň:

Meňli hanym aldy gitdi jismim içre janymy,
Sormazdan ykbaly pelek ýapdy hijran donumy,
Bir näkese baş eýleşmiş pelek Meňli hanymy,
Degdi sere, gitdi huşum, neýleýin, biçäreýem.

Bu bende düşündiriş berilmeli bolsa, “çöşlenen ýumak” ýaly uzadykça uzakdygy üçin, diňe bir ýagdaýy – “Meňli” diýlen “naçaryň” başga bir welaýatdaky başga bir oba degişlidigi baradaky toslamalaryň “Degene gözüm, degene, degse menden däldir” edilendiginden habar berýär.

“**Neýleýin, biçäreýem**” diýlen goşguda diňe “Ýedi yklym” diýlen ýer-ýurt adynyň gelýändi-ni-de bellesek, haýyrlý maglumat berdigimiz bolar.

30.08.2021.

ÝEDI ÝYLDYZ [یدی یولدوز] Kamar (Aý); 2. Otarit (Nerkuriý); 3. Zöhre (Wenera); 4. Şems (Gün); 5. Myrryh (Mars); 6. Müşteri (Ýupeter); 7. Zuhal (Saturn).

Magtymgulynyň il içinde meşhur bolan muhemmes goşgularyndan biri “**Bilmezmiň**” barada öňde (seret: ABY-ZEMZEM [آب زمزم], “Bilmezmiň” we ÇYN-MAÇYN [چین ماچین], “Bilmezmiň”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde nygtap geçişimiz ýaly, “Bilmezmiň” atly goşgyny tutuşlygyna alanyňda, haýsydyr bir durmuşy gatnaşygyň ýa-da ýagdaýyň pynhan saklanýandygy belli bolýar. Ýone ony Magtymgulynyň dünýägaraýşy, bilim-sowatlyk derejesi we şahyrana ussatlygy barada ýazylan şahsy terjimehalyň ýanyna goşulýan “Häsiýetnama” atlandyrmak bolar. Şol “Häsiýetnamany” tasarlap bilsegem zor boldugymyz. Sebäbini diýsek, goşgynyň kä bentde bir setiri, kä bentde iki setiri, käbirinide bolsa üç setir uly bir taryhy, we rowaýaty hekaýat barada şahyrana söhbet edýär, mahlasý, olaryň her biri öte kämillik bilen ýazylan romanlar tapgyryny ýatladyp, tutuşlygyna Magtymguly “Epepeýasyny” göz önünde janlandyryar. Iň bärkisi, biziň häzirkiki meselämiz – “Ýedi ýyldyz” diýlen asman jisiminiň sanawyny özünde saklaýan bendiň özem köpüň tagallasyny talap edýän ylmy derňew. Bendi okalyň:

Magtymguly, aýydýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy,
Nury-didäm ýagtysy, ak gözümiň garasy,
Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy,
Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

Bendiň umumy mazmuny şeýlekin giň bolup, ony belli bir ölçege salmak mümkin däl. Şeýle seredeniňde, setirlerde aýdylyan närseler örän düşnükli. Ýöne şol düşnükli zatlary bir ýere jemläp, onuň nämäni yşarat edýändigine göz ýetirmekde welin iş bar. Ondaky has atlaryň setir sazlaşygy (*kapyýa*) üçin getirilendir diýiljek garaýşy oňlamaýandygymyzy şindiden aýdyp bileris. Magtymgulynyň ýanynda setirleri sazlaşdyrmak, halk aýtgyssyny ulanyp aýtsak, “oglan

oýunjagydyr.” Ol has atlaryň hiç biriniň oýunjak dældigi-de hemmä mälim. Eýsem-de bolsa, meseläni gozgadykmy, ýagşy-ýaman, öz düşüňämizi aýtmaklyga borçly bolýarys.

Biziň meselämiziň – “Ýedi ýyldyz” diýlen asman jisimini özünde ýerleşdiren muhammesiň “Bilmezmiň” goşgynyň jemleýji bentdedigine ünsi çekmek isleýäris. Jemleýji bentleriň şygyr sungatynda, şol sanda Magtymgulynyň şygryýetinde-de, galapyn, öňde aýdylanlary umumy şekilde jemleýändigini yatlamagymyz gerek. Biziň pikirimizçe, ýokarky bent poetiki “netijenama” bolup hyzmat edýär. Hususan-da, “Ýedi ýyldyzyň” poetikasy “Aý, Gün” diýlen jisimleri hem sanawynda saklaýandygyndan daşgary, “Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy” ýaly Zemi-ne mahsus bolan düşüňjelerden öte giňligi, tutuş asman giňişligini yşarat edýändigini bilen, tutuş goşgynyň we öz ýerleşen bendiniň many-mazmun, şol bir wagtda çeper-şahyrylyk wajyplygyny ýerine ýetirýändigini aňladýar.

Ýene bir üns berilmeli maglumat: “Ýedi ýyldyz” diýlen asman jisimi diňe “Bilmezmiň” diýen goşguda duş gelýär. Bu ýeke-täklik bolsa onuň goşgudaky ähmiýetinden habar berýär.

31.08.2021.

ÝEMEN [يمن] – Arabystan ýarym adasynyň çünorta-günbatarynda ýerleşýän ýurt. Paýtagty – Sanga şäheri. Ýemen gadym döwürlerde Saba atly döwletiň bir welaýaty bolup, dünýäniň iň möhüm söwda merkezleriniň birine öwrülipdir. Gadymyýetden bäri Ýemen özüniň gymmatbaha dürleri bilen meşhurdyr. Gündogar edebiyatynda “dürri-Ýemen” diýlen söz düzümi köp duş gelýär. Türkmenleriň “Ýemende men, ýanynda men” diýen naklyly ol ölkäniň Türkmenistandan juda uzakda ýerleşýändigini aňlatmak bilen, şeýle alysdan bolsam-da, ýnynda ýaly kabul et, senden aýry göwnüm ýok diýlen ýaly many-mazmunlary özünde saklaýar.

Magtymgulynyň “**Aýrylyp**” diýen muhammes goşgusy mersiýe äheňli bolup, biziň pikirimizçe, “Azadym kany?”, “Kaýda sen?”, “Şähri-imanym, kaýda sen?” eserleriň ruhuny özünde saklaýar. Aradan çykan şahsyýete bagyşlanandygyny goşgynyň başky: “**Gitdi gözlerim röwşeni, şirin jandan aýrylyp, Tagty-bagty boldy weýran, şa-jahandan aýrylyp**” diýen setirleri açyk mälim edýär. Bilşimiz ýaly, Magtymguly heniz orta ýaşa ýetmänkä, doganlary Abdylladan, Muhammetsapadan, atasy Döwletmämmedden, ejesi Orazgül ýeňňeden jyda düşýär. Bu şygryň şolaryň birinden-birine bagyşlanandygy mälim. “Çowdur han barada bolmagy hem mümkin” diýlen ähtimallygy hem gözardy etmek bolmaz. Şol bendiň üçünji setirindäki: “Soldy bagym gülleri, anbar-reýhandan aýrylyp” söz düzümleri bir “naçar” maşgalany yşarat edýän ýaly duýulýar. Dördünji setirdäki: “Kylly jeňni ol rakyplar, zor pälwandan aýrylyp” diýlen mazmun – “zor pälwandan” aýrylandan soň, rakyplar jeň etmäge başlady şekildäki beýanat bolsa atadan aýra düşenligi barada bolaýmasyn diýlen gümany döredýär. Bu bilniksizlik bize ussadyň ýaşan döwrüne mahsus bir edim-gylymy (belki, edep-terbiýe) ýatladýar. Erkek kişiler babatda ýazylan mersiýelerde, olaryň atlary tutulypdyr, ony “Atamyň”, “Azadym kany?”, “Haky çün” ýaly goşgular hem tassyklaýar. Emma “Kaýda sen?”, “Şähri-imanym kaýda sen?” diýlen goşgular-da Orazgül ýeňňä bagyşlanandygy açyk-seçik mälim halyna, onuň adynyň tutulmandygy bilen düşündirmek bolar. Hatda “Şirgazy” diýlen şygryda-da “Käbämden aýrylyp, jyda bolup men” diýmek bilen çäklenipdir. “Aýrylyp” diýlen goşguda-da bir kimsäniň adynyň tutulmazlygyny enä bagyşlanan mersiýe diýip kabul etsek, hakykatdan daş düşdügimiz bolmaz. Söhbetimiziň çykgydy hökmünde aýtsak, Magtymgulynyň “Eserler ýygynyndysy. II jilt. Aşgabat, 2013 ý.” kita-

byny neşire taýyrlanlaryň “Aýrylyp” goşgyny “Kaýda sen?”, “Şähri-imanym kaýda sen?” eserleriniň yzysüre ýerleşdirmeklerini şoňa – ejesi hakdalygyna ýormak mümkin.

“Aýrylyp” goşgy barada edere gürrüň kän. Biziň mümkinçiligimiz daryşgan, eýsem-de bolsa, goşmaça birki jümle aýtmak isleýäris. Ozaly bilen, “Aýrylyp” özünde ylmy terjimehala degişli maglumatlary saklaýandygy bilen, uçursyz ähmiýetlidir. Galyberse-de, Magtymgulynyň öz eserleriniň içinde-de ýegana bolup saýlanýan: “Dadyma hiç kimse ýetmez, bir ýazykly gul menem, Suw gadryn balyk biler, gadry bilinmez sil menem, Zähri jandarlar iýerler, zähri-katyl bal menem”, “Gözlerimden uçdy ruhy, göýäki ýaz ýagmyry, Bakdym ykbalyma açyp, kylmadym men sabyry”, “Diňlemez arzymy ol Hak, mende, dostum, çäre ýok, Eredi janym-jigerim, görgül, tende ýara ýok” diýlen ýaly setirleriň duş gelýändigini bellemegi öz borjumyz hasaplaýarys. Iň bärkisi, ýokarky gürrüňleriň sebäpkäri biziň ýer-ýurt meselämizi özünde saklaýan aşakdaky bendiň özem başly-başyna bir seljerme-söhbet. Bendi okalyň:

Ýagşy diýip gol uranym, çykdy bagtyma ýaman,
Depmişem bedew diýip, gör, eşek olmuşdyr çaman.
Dökdi nurun ol pelek, zähri ýere daman,
Bu halyma rehmi inip, aglady şähri-Ýemen,
Gitdi sabrym-takatym mähribandan aýrylyp.

(“Aýrylyp”, I, 58 s.)

Bendiň başky üç setirini her kimiň öz ygtyýaryna goýup, ýer-ýurtly meselämize geçýäris. “Ýemen” diýlen döwlet ady we onuň poetikasy ol ýurduň türkmenlerden örän alyslarda ýerleşýändigine garamazdan, duýguly gahrymanyň (şol bir wagtyň özünde şahyryň özüniň) hasratyna duýgudaşlyk bildirýändiginden başga-da, bendiň setir sazlaşygyna öz şahyryna goşandyny goşýandygy bilen, özüniň çeper serişdelik borjuna berjaý edýändigini mälim edýär.

“Aýrylyp” diýlen muhammesiň diňe “Ýemen” diýlen ýer-ýurda orun berendigi bolsa onuň şygry üçin wajypdygyny alamatlandyrýar.

31.01.2021.

Magtymgulynyň “**Ynsan ýaratdy**” diýen goşgusy barada öňde: (seret: DEKEN [دکن], “Ynsan ýaratdy” we HINDISTAN [هندوستان], “Ynsan ýaratdy”) durlup geçildi. Şol ýerde aýdyşymyz ýaly, “Ynsan ýaratdy” Allatagala barada şahyryna söhbet edýär. Allatagalanyň gudraty hakynda gürrüň etmeli bolsa, dokuz sany ýer-ýurt atlarynyň hatarynda, Magtymguly ylhamynyň “Ýemeni” dile getirmegi öz-özünde düşnükli bolan ýagdaýa geçipdir, şygryýetiň uslyp özboluşlylygynyň bir alamatyna öwrülipdir. “Ýemen” diýlen ýer-ýurt adyna özünde orun beren bendi okalyň:

Owazasy düşüp Rum-u Ýemene,
Müsür, Şam-u Hindistan-u Dekene,
Çawy düşüp Hytaý bile Hotana,
Bir emiri-sahypkyran ýaratdy.

(“Ynsan ýaratdy”, II, 126 s.)

Bentdäki “Ýemen” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Ynsan ýaratdynyň” waka ýordumyna goşandyny goşmagyndan öte, özüniň oturan bendindäki meşhur ýer-ýurtlara (Rum,

Müsür, Şam, Hytaý, Hotan) “egin deňläp”, Allatagalanyň gudratyny tassyklamak bilen bir wagtda, Magtymgulynyň özüne bolan garaýşyndan habar bermek borjuna-da berjaý edýär.

01.09.2021.

Magtymgulynyň “**Harap eýläär**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** AMMAN [عمان], “Harap eýläär”) giňişleýin maglumat berildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, akyldar şahyryň şahyrana üşüginden kemala gelen “Harap eýläär” atly eserde otuzdan gowrak ýer-ýurt, ulke-yklym atlary duş alýar. Şolaryň arasynda häzirki meselämiz – “Ýemen” diýlen ýurt ady hem ýer alypdyr. Şol şäheriň orun alan bendini okalyň:

Rum şährin eýleýir sagyka harap,
Ýemeni hulaç ýykar, Mosuly – agrap,
Kufäni türk bozar, Bagdat şährin – ap,
Reý ülkesin dilnip, ýer harap eýläär.

(“Harap eýläär”, II, 213 s.)

Bentdäki “Ýemeni” hulajyň (mama keseleniň) ýykjakdygy hakynda maglumat berilýär. Onuň poetikasy ol hadysa haçan we nähili şekilde boljak diýlen ýaly sowallar barada anyk bir zat “pyşgyrman”, diňe Magtymgulynyň ylhamynda weliligiň alamatlarynyň bolandygyny mälim edýär. Şonuň özi biziň meselämiz üçin ýeterlik!

01.09.2021.

Magtymgulynyň “**Söymüşem seni**” diýen goşgusy hakynda öňde (**seret:** ETREK [اترك], “Söymüşem seni”) seljerme-gürrüň edildi. Şol ýerde bellenişi ýaly, goşgy tutuşlygyna Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebesine bagyşlanan şahyrana söhbetiň başky iki setiri Ol hakyndaky kasydanyň kemala geljekdigini habar bermek bilen başlaýar: “Ýa habyp (*dost, ýar*), Hak resuly sen, Çyn jandan söymüşem seni.” Goşgynyň dowamyny gurnaýan bentler bolsa “çyn jandan” söyginiň nähili ölçegdäki söygüdigini mälim edýän timsaly maglumatlara ýüzlenmek arkaly äşgär etmäge girişýär. Eserdäki söýgi öz aralarynda iki topara – ylahy we dünýewi toparlara bölünýär. Biziň gürrüňini etmegi niýet edinen ýer-ýurdumyz dünýewi toparý düzýän söygüleriň içinde ýer alypdyr. Bu aýdylanlaryň soýtar söhbete öwrülip gitmezligi üçin, anyk mysala ýüzlenmegimiz gerek:

Basdy muhabbet nyşany,
Keş eýledi çar köşäni,
Ýemende Warka Gülşany,
Söýen dek söymüşem seni.

(“Söymüşem seni”, II, 156 s.)

Bendiň maglumatlaryndan görnüşi ýaly, söýgi meselesine dahylly şahslar – Warka bilen Gülşa, türkmen dünýäsinde meşhur bolan aşyk-magşuklar, “**Ýemen**” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy, ozaly bilen, “Söymüşem seni” diýen goşgynyň taglym akabasyna öz goşýandyňy goşýandygy, üstesine-de, “Warka-Gülşa” dessanynyň waka ýordumyny saklandygyny ýatlatmak arkaly, eserdäki derwaýyslyklaryň birine öwrülendigini we goşgynyň döremegine badalga bolup hyzmat edendigini mälim edýär.

01. 09. 2021.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [راغلب], “Bu dünýä” hem HINDISTAN [اناستسودنه], “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi. Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş Ýer ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nukdaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ülkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgusynyň şygryýet sungatynyň eseridigini hasaba almalydrys. Şoňa görä, her ýerden bir mysal getirmek tärini ulanandygyny göz önüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bellemeli hususyýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn ülke, ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälum bolan atlarygyny aýdyp bileris. In bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

Dört müň parsah Ýemen, bir müň-de Bulgar,
Zemini-Ýunan hem bolar ýek hezar,
Müň agaç ýol dagdyr döwi-merdumhor,
Onda agyp bargan saldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu maglumatlar öz-özlügindeki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowatlylygy kem bolan köpçülik üçin juda derwaýys bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Ýemen” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Ýemen” ady we onuň poetikasy goşgynyň hem-de ondan getirilen ýokarky bendiň umumy many-mazmun akymyny, çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmege özüne borç diýip bilenligi bilen ähmiýetlidir.

01.08.2021.

Magtymgulynyň “**Artsa gerekdir**” diýen goşgusy hakynda öňde (seret: YSPYHAN (Ispyhan) [اصفهان], “Artsa gerekdir”) aýdyldy. Şol ýerde “Artsa gerekdir” diýen goşgynyň turuw-başdan ahryzaman ýakyn gelende, ýüze çykjak ýagdaýlary beýan etmekden başlaýandygy bellenildi, birinji bent ýaýraň şekilde mysal getirildi: “**Haçan ýakyn bolsa ahryzamana, Pisat iş gün-günden artsa gerekdir. Halkyň eýlegeni pygly ýamana, Haýratdan ellerin tartsa gerekdir.**” Şu setirleriň äheňi gitdigiçe galňap, ahryzamanyň gelmegini we ondan soňraky dini waka ýordumларыny beýan etmek bilen, “Artsa gerekdir” 19 bende uzaýar. Biziň meselämiziň goşgynyň beýan edýän hekaýatlaryndan, duýgy-düşünjelerinden, pelsepewi esaslaryndan sowaşykdygy sebäpli, diňe dünýewi ýer-ýurdy özünde ýerleşdirýän bendi okamak bilen çäklenýäris:

Älem titrär zalymlaryň zulmundan,
Hiç kimse soramaz mazlum halyndan,
Bir uly ot çykar Ýemen şährinden,
Has-u a:am, barçany sorsa gerekdir.

(“Artsa gerekdir”, II, 371 s.)

Bentdäki “Ýemen” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy dünýewi düşünje hökmünde hekaýata gatnaşyp, “Älem titrär zalymlaryň zulmundan, Hiç kimse soramaz mazlum halyndan” diýlen ýaramazlyga duçar bolandygyndan ötri, “Bir uly ot” “Ýemen şährinden” çykyp, “Has-u

a:am, barçany” özüne gabsap aljakdygyny mälim etmek bilen, öz borjuny beýan edýär-de, sözüni tamamlayar. Bizem Ýemenli seljerme-söhbetimizi tamamlarys.

02.09.2021.

Ýezd – Eýrandaky gadymy bir şäheriň ady. Ol Ysphyhanyň gündogarynda, Lut çölüniň günbatarynda ýerleşýär. Käbir maglumatlarda, Ýezd şäherini Sasany patyşasy Ýezdigert saldyrypdyr, şäher ady hem şondan galypdyr diýlip aýdylýar. Ýezd Atabegleri birnäçe wagt şol şähre häkimlik edipdir, soňra Gazan hanyň ygtyýaryna geçipdir.

Magtymgulynyň “**Bilbil nalasy**” diýen goşgusy barada öňde (**seret:** BAGDAT [بغداد], “Bilbil nalasy” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bilbil nalasy”) maglumat berlipdi. Magtymgulynyň “Bilbil nalasy” diýlen eseri hem hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň, Alla tarapyndan bagyş edilen pygamberliginiň Güneş bolup, bütin adamzadyň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny, ol nuruň kyýamat-ahyrete çenli öçmejek nurdugyny wasp edýän eserler toplumynyň düzüminde girýär. Has takykygyny goşgynyň “bissimilla” bendiniň başky iki setiri örän şahyrana, örän jaýdar poetika arkaly şeýle aňladýar: “Mesgeni Mekke, Medine sekiz uçmah lälesi. Her sözüň yzynda ýüz mün gumry, bilbil nalasy.” Akyldaryň “Bilbil nalasy” diýen eseri tutuşlygyna, hususan-da, ýokarky başlangyç setirler Muhammet (s.a.w.) pygamberiň mertebe belentligini waspnamalar bilen delillendirmekligi göz önüne tutman, Onuň mübärek şahsyna mynasyp waspnamany kemala getirmekligi, başgaça aýtsak, ýok zady bar etmek däl-de, mukaddes barlygy mukaddes barlyk şekilinde äşgär etmek maksatly döredilipdir. Şoňa görä-de, Onuň özi “sekiz uçmah lälesi”, aýdan her sözüniň arkasynda “ýüz mün gumry, bilbil nalasy” saklanýar, mübärek jemalynyň şuglasy hem äleme şamçyragdyr – güneşdir, syraty belent, Hakyň beýgeldeni bolan pygamberimiz asmandaky “dokuz pelegi” seýil eden ýeke-täk hem ylahy, hem dünýewi Şahsyýetdir.

“Bilbil nalasy” diýlen goşguda kyrkdan gowrak ýer-ýurduň ady geçýär. Şonuň ýarysyna ýakynyny aşakdaky bent saklanýar. Şol sanawda biziň häzirkiki meselämiz “Ýezd” diýlen gadymy şäher ady hem orun alypdyr. Oňa ýer beren bendi okalyň:

Şähri-Ferhar, gorsy-Tiflis, Rum, Bagdat, Süfliýan,
Ýezd, Kerman, Şam-u Mosul başda bolardy Bagyýan,
Gaýrasy Krym, Hytaý, Gypjak, Fereňgi, Jamyýan,
Şark, Garb, Hind-u Sind, Dekendir döwri-jahan,
Dört taryknyň jem olan ummany sen sen, eý peri,

(“Bilbil nalasy”, II, 299 s.)

Bendiň ikinji setirinde oturan “Ýezd” diýlen şäher ady we onuň poetikasy Magtymgulynyň ylahy yllamynyň bereketini äşgär etmeginden daşgary, hezreti Muhammediň (s.a.w.) mähärek adynyň Güneş bolup, ynsanyýet ähliniň duýgy-düşünjelerine nur çayýandygyny mälim edýän maglumatlyk hyzmatyny berjaý edýär.

02.09.2021.

Magtymgulynyň “**Çowdur han üçin**” goşgusy taryhy şahsa bagyşlanypdyr. Bu goşgy Etrek-Gürgen sebitleriniň han-beglerine, aksakgallaryna wekilçilik edip, Owgan döwletine giden şahslara bagyşlanan mersiýeler (*elegiýalar*) hatarynda durýar. “Çowdur han üçin”, “Çowdur han”,

“Zarlar içinde” ýaly goşgular wekilleriň baştutany Çowdur han baradaky mersiýeler şol tapgyra degişli taryhy eserler. Çowdur han hakyndaky ol goşgulary okanyňda, akyldaryň diýjek sözlerini üç goşguda diýip tükedip bilmedik ýaly bir duýgy döreyär. Häzir gürrüni ediljek “Çowdur han üçin” diýen goşgyny alyp görsek, many-mazmunynyň il-günüň dünýewi durmuş ykbaly bilen baglanyşyklylygyndan, poetikasynyň hem taryhy şertleri alamatlandyryandygyndan Magtymgulynyň şahyrana ylhamynyň ýer-ýurduň abadançylygynyň we watançylyk düşüňjeleriniň diýip düşündidip bolmajak çuňluklaryndan gözbaş alyp gaýdýandygynyndan habar berýär. Poetikanyň many-mazmunyny ýüze çykaryş tärleri meselesine gelenimizde, ony ýüzugruna açyklamak beýle-de dursun, uzak wagtlap oý-alada edilende-de, doly düşündürmek mümkinçiligine ulaşyp bolmajakdygyny bada-bat aňlamak mümkin. Her niçik-de bolsa, gözgan meselämiziň bu esere-de dahyllydygy sebäpli, başarnygymyza görä, käbir zatlary aýtmaga bizi borçly edýär. Goşgy sekiz bentden düzülen we onda iki sany ýer-ýurt ady (“*Kerman*”, “*Ýezd*”) saklanýar. Soraky gürrüni “*Ýezd*” diýlen şäher ady we onuň poetikasy dowam eder. *Ýezd* şäherini özünde saklaýan bendi okalyň:

Barsa, paýy belli soltanda-handa,
Iller bilmeý galdy – armany janda,
Kazadyr, kysmatdyr *Ýezd*de, Kermanda,
Meger tartdy ganlar Çowdur han üçin.

(“Çowdur han üçin”, I, 20 s.)

Bendäki “*Ýezd*” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy bendiň setirlerindäki waspnamalar bilen sazlaşyp, Magtymgulynyň halk gahrymany Çowdur hana bolan garaýşyny beýan etmek arkaly, söz ussadyň Watan bähbidi üçin janyny aýamadyk goç ýigitlere goýan sarpa-hatyrasyny nesillere ýadygärlik galdyrmak niýetine hyzmat eden çeperçilik serişdelik roly bilen, özüniň zeruryýetini äşgär edýär.

02.08.2021

ÝUNAN (Gresiýa) [يونان] – (Hellas) Ýunan günorta-gündogardaky Ýewropa döwleti. Ol Aziýanyň we Afrikanyň ýakynynda ýerleşmek bilen, Ortaýer deňzi (Akdeňiz) sebitiniň gündogar böleginde amatly jugrafiýa şertleri eýeleýär. Balkan ýarym adasynyň günorta bölegini we onuň golaýyndaky köp sanly adalary öz içine alýar. Adalaryň in ululary: Krit, Ewbiýa, Rodos we Lobos. Ýunan Albaniýa, Ýugoslawiýa, Bolgariýa we Türkiýe bilen serhetleşýär. Ilatynyň togsan baş göterimi ýunanlar. Merkezi welaýatlarynda albanlar we aramunlar ýaşaýar. Frakiýada türk toparlary; ýurduň hemme ýerinde ýewreýler, syganlar we bolgarlar ýaşaýarlar. Resmi dili – ýunan (grek) dili. Ilatda aglaba köpçülik prawoslaw, azajyk bölegi katolik dinine, türkler musulman dinine uýýarlar.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “*Bu dünýä*” hem HINDISTAN, [هندوستان] “*Bu dünýä*”) seljerme-gürrüň edildi. Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş ýer-ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nukdaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ülkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “*Bu dünýä*” goşgusynyň şygryýet sungatynyň eseridigini ýatlamagymyz gerek.

Şoňa görä, her ýerden bir mysal getirmek tärini ulanandygyny göz öňüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bellemeli hususyýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn ýülke, ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälim bolan atlardygyny aýdyp bileris. In bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

Dört mün parsah Ýemen, bir mün-de Bulgar,
Zemini-Ýunan hem bolar ýek hezar,
Mün agaç ýol dagdyr döwi-merdumhor,
Onda agyp bargan saldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu maglumatlar öz-özlügindäki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowatlylygy kem bolan köpçülik üçin juda derwaýys bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Ýunan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy umumy halk bähbidini göz öňüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Ýunan” ady we onuň poetikasy goşgynyň hem-de ýokarky bendiň umumy many-mazmun akymyny, çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmege özüne borç diýip bilenligi bilen ähmiýetlidir.

“Ýunan” diýlen ýer-ýurt ady diňe “Bu dünýä” atly goşguda duş gelýändigini bilen, özüniň ähmiýetini has äşgär mälim edýär.

03.09.2021.

ÝAJUJ -- “ÝAJUÇ-MÄJUÇ (a. Ýajuj we Majuj) “Kuranda” görkezilen bir wagşy çarwa kowumyň ady. “Enbiýa” süresinde bu kowum hakynda maglumat berilýär.”¹

Magtymgulynyň “Bu dünýä” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” hem HINDISTAN, [هندوستان] “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi. Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş ýer-ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz öňüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jografyýaýlyk nukdaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ölkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgynyň şygryýet sungatynyň eseridigini ýatlamaly bolarys. Şoňa görä, her ýerden bir mysal getirmek tärini ulanandygyny göz öňüne tutmagymyz gerek. Ýene bir bellemeli hususyýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn ýülke, ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälim bolan atlardygyny aýdyp bileris. In bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

Mün agaç kilim güwş, ýek dest-u ýek pa,
Bäş mün agaç Ýajuj, mün agaç sähra,
Ýedi mün agaç ýer jezire, derýa,
Mün agaç ýer ýatan maldyr, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Bu maglumatlar öz-özlügindäki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowatlylygy kem bolan köpçülik üçin juda derwaýys bolupdyr. Şol märeçlige

¹ Aşyrpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. III bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 1150 s.

gönükdirilen “Ýajuj” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Ýajuj” ady hem onuň poetikasy goşgynyň we ondan getirilen bendiň umumy many-mazmun akymyny, çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmeği özüne borç diýip bilenligi bilen ähmiýetlidir.

“Ýajuj” diýlen kowum we olaryň ýaşayan ýerini aňladýan ýer-ýurt ady diňe “Bu dünýä” atly goşguda duş gelyändigigi bilen, özüniň ähmiýetini has äşgär mälim edýär.

03.09.2021.

Z

ZEMZEM [آب زمزم] – Kábäniň ýakynynda guýudan çykýan, musulmanlaryň uly gadyr goýýan suwy. Dini rowaýatlara görä, bu guýy Ybraýym Halyl pygamberiň zamanynda – biziň eýýamymyzdan, takmynan, 2800 ýyl öň gazylypdyr. Kábir rowaýatlara görä, “Zemzem” Ysmaýyl pygamberiň aýak basan ýerinde dörän çeşmemiş. “Haçan-da Ybraýym özüniň ikinji aýaly Hajar bilen ýaşajyk ogly Ysmaýyly bir ýerde goýup gidende, Hajar suw gözlegine çykyp, töweregine aýlanyp başlaýar, yzyna öwrülse, Ysmaýylyň aýak depirjykläp ýatan ýerinde bir çeşme döräp, suw akyp başlandygyny görýär. Şol ýerde soň oba döreyär, soň Mekge şäheri döreyär.”¹ “Zemzemiň” suwy mukaddes hasaplanýar, haja gidenler ondan alyp gaýdýarlar.

Akyldaryň “**Bilmezmiň**” gogusynyň döreyiş taryhy hakyndaky rowaýatyň özem (**seret:** ABY-ZEMZEM [آب زمزم], “Bilmezmiň”) warsaky bir gep-gürrüň däl welin, emma şygryň ruhy we şol ruhy kemala getirýän jümleler (“Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdügim, Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmemiň?”, “Guş gonsun diýp başyma bilbil heňin gurdugym, Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?”, “Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny, Gözýaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň?”, “Aşyklyk bir joşgunlyk, akmaz uýgun derýadyr, Bir jurgadan kyrk aşyk gandyrdygym bilmezmiň?”, “Her tikenden ýüz gussa, her kyrk gülden bir ýaprak, Dagy-daşy elenip, öndürdigim bilmezmiň?”) uçursyz ähmiýetli bolup, şahyryň şahsyýetinden hem-de şygryýetiniň dini-ylahy mazmunly närsediginden, ondaky her poetiki alamatyň çuňňur many-mazmuna eýediginden habar berýär. Şol poetiki alamaty özünde saklaýan bir ýer-ýurt atlaryň biri-de “Aby-Zemzem çeşmesi” (dirilik suwy) diýlen düşüňjedir. Şol düşüňjä eýeçilik edýän bendi okalyň:

Magtymguly, aýydýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy,
Nury-didäm ýagtysy, ak gözümiň garasy,
Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy,
Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

¹ Aşurpur Meredow. Magtymgulynyň düşündirişli sözlügi. II bölüm. Gonbed Kabus, 1997, 356 s.

Görşümüz ýaly, bu bent “Bilmezmiň” goşgyny jemleýän bent. Onuň şygryň soňky bendidigini nygtap aýtmagymyzyň sebäbi, ähli söhbetlerde bolşy ýaly, şygryýetiň söhbetinde hem “soňky jümle ýa-da söz” onuň netijesi, many-mazmunyň çugdamlanmasy bolup hyzmat edýär. Biziň pikirimizçe, “Bilmezmiň” diýen eserde-de bu şeýle bolupdyr. Hususan-da, “Aby-Zemzem çeşmesi” diýlen söz düzüminiň poetikasy ulil tarapyndan ykrar edilen hakykaty – geçmiş taryhymyzda-da, şu günki günlerimizde-de türkmen halkynyň milli medeniýetiniň, milli ruhunyň, şol bir wagtyň özünden-de, adamzat ähliniň pähim-parasatyny özüne siňdiren Magtymguly şygryýetiniň, Hakdan içen ylahy zehininiň “Aby-Zemzem çeşmesine” (*dirilik suwy*) barabar gymmatlykdygyny äşgär edýär.

Magtymgulynyň “**Gözel sen**” diýen goşgusy hakynda önde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Gözel sen”) seljerme-söhbet edildi. Şol ýerde “Gözel sen” diýen yşk-söýgini, gelin-gyzlary wasp edýän goşgusy öz zamanasynyň-da, häzirki zaman şygryýetimiziň-de in ýokary derejeli nusga alarlyk ýegana eserleriniň biri bolup durýanlygy barada gürrüň edildi. Ussadyň bu şygrynyň şeýlekin mazmunly, şeýlekin çeper, uçursyz zyba eser bolup çykmagyna beýleki ýer-ýurt (Aýnal-baky, Hindistan, Bulgar, Çyn-Maçyn) atlary bilen bir hatarda, “**Zemzem çeşmesi**” diýlen düşünjäniň hem saldamly goşant goşandygyny görmek bolýar. Ol goşant ol düşünjäniň öz-özlügündäki hyzmat bilen çäklenmän, bendiň beýleki setirlerindäki nepis suratlanmadyr beýanatlar bilen sazlaşygyny-da öz içine alýar. Bent şeýle diýýär:

Saçbagyň ujunyň simdir işmesi,
Üstünden ýol düşse, kyndyr aşmasy,
Agzyň aby-haýat, Zemzem çeşmesi,
Aýnal-baky suwnuň laýy, gözel sen.

(“Gözel sen”, I, 203 s.)

Saçbagynyň adaty bir ýüp bolman, kümüşden bolmagy, gabat gelen adamyň oňa seretmän geçip bilmeýändigini ol Gözeliň syratyny, ýagny görk-görmegini alamatlandyrýar. Bu daşky ajaýyplyk. Emma Magtymgulynyň öz eserlerinde-de beýan edilişi ýaly, syna gözelligi hemişe gylyk-häsiýetiň, edep-terbiýäniň, dil medeniýetiniň kepili bolup bilmeýär. Bu ýagdaýa aňryýany bilen belet akyldar meseläni mähetdel etmändir: “Agzyň aby-haýat, Zemzem çeşmesi.” Diýmek, deň-taýsyz gözellige bolan gözeliň edep-ekramy-da, adamkärçiligi-de syrat-sypatyna kybapdyr. Bu örän inçe mazmuny “Zemzem çeşmesi” diýlen söz düzüminiň poetikasy we onuň mantyklaýyn “baş atmasy” habar berýär. Onuň kyssasy şeýle:

Gyz-geliniň, maşgugyň agzy (dodagy) gunça, pissä, bägüle we ş.m. nepisligi meňzedilmesi halk döredijiligi eserlerinde, gadymy, orta asyr, nusgasy, hatda häzirki zaman edebiýatynda-da häli-şünda düş gelyär. Bu “galyplaşan” meňzetme bolup özüniň başky täsirini mazaly ýitiripdir. Şeýle-de bolsa, çeper döredijiligiň “gün tertibinden” düşmän gelyär. Magtymgulynyň “Zemzem çeşmesine” ýüz tutmagy şonuň üçin bolmagy-da mümkin. Emma gözeliň agzynyň haýsydyr bir çeşmä, akara meňzedilmesi bize tanyş bolan eserlerde gabat gelmeýär. Magtymgulynyň “Gözel sen” diýen eseri welin, başga hasap. Ýöne akyldaryň “Zemzem çeşmesini” onuň maddy manysyny (meselem, “pisse dodak, lebi gunça, açylan bägül” ýaly) aňladýan meňzetmesi diýip kabul etmeli bolsa, onuňam weji bolmadyk edebi serişde boldugy bolar. “Gözel” diýmägä diň barmajak sölite maşgala göz önünde janlanar. Magtymguly: “Agzyň aby-haýat, **Zemzem çeşmesi**” diýeninde şekil meňzetmesini gapdalda galdyryp, ol agyzdan çykýan jana şypa sesler, bal garylan ýaly sözler, durşuna edep-ekrama ýugrulan jümleler, mahlasý, kalbyndaky gözelligi

äşgär edýän agzy göz önüne tutupdyr. Bu welin düýpgöter başga gürrüň: ol agyzdan çykýan pyşyrdylary, sözleri, jümleleri eşitmek seniň bu dünýede ýaşamagyňy şertlendirýär. Eger ony eşidip durmasaň, onda boljagyň belli... “Balygyň jany suw bilen” diýleni.

Ýeri gelende, ýene bir ýagdaýy bellemeli: “Aby-Zemzem” ýa-da “Zemzem çeşmesi” edebiýatymyza düýbünden ýat bolan närese däl. Çynyňy etseň, hut nusgawy edebiýatyň özündenem birnäçe “Aby-Zemzemi” tapyp bolar. Emma hernäçe jan çeksek-de, Magtymgulynyňky ýaly, “gözeliň agzyny dirilik suwunyň çeşmesi Zemzeme” meňzedilmesine duş gelip bilmedigimizi ortatap edebiýatçy hökmünde aýdyp bileris. Biziň gözümüzde bu täsin meňzetme özüniň ýeke-täkligi bilen şygryýet taryhymyzda orun alypdyr.

Sözümizi jemläp aýtsak, waspy edilýän gözeliň edep-ekramy-da, adamkärçiligi-de syrat-sypatyna kybapdyr. Biziň pikirimizçe, “Zemzem çeşmesi” diňe “Gözele” mahsus alamat bolman, şygryň özüne – “Gözel seniň” özüne-de has bolan keramatdyr. Bu meňzetmäniň poetikasy haýnda edilen ýokarky gürrüňleriň üstüne şular ýaly çuňňur manyly närese Magtymgulydan başga birinden garaşmak mümkin däl diýip kesgitli gürrüň etmekden saklanmaly bolsa-da, juda-juda seýrekdir. Ol Magtymgulynyň döredijilik äleminiň “ýedinji gatynda” orun alan ussatlykdan nyşandyr.

04.09.2021.

ZEÑISTAN (Zeňgistan) [زنگستان] – Garaýagyz adamlaryň ýurdy, Afrika. Afrikadaky Zeňgibar ýurdy, ol ýurtda ýaşayan ýerli ilat.

Magtymgulynyň “**Bu dünýä**” goşgusy barada öňde (seret: BULGAR [بلغار], “Bu dünýä” we HINDISTAN, [هندوستان] “Bu dünýä”) seljerme-gürrüň edildi. Adyndan belli bolşy ýaly, bu goşgy tutuş Ýer ýüzüniň belli bir çäkdäki ölçeg-giňişligi dogrusynda şahyrana maglumat bermekligi göz önüne tutupdyr. Bu maksada amal etmek üçin, jugrafiýaçylyk nukdaýnazardan baha bermeli bolsa, ençeme ülkeleriň, ýurtlaryň, şäherleriň goşgynyň daşynda galandygyny bellemek bolar. Emma “Bu dünýä” goşgynyň şygryýet sungatynyň eseridigini göz önüne tutmaly. Ýene bir bellemeli hususyýet: ady geçýän ýigrimä ýakyn (*şunuň özi jugrafiýaçylar üçinem gymmatly edebi maglumat*) ülke, ýer-ýurt XVIII asyrdaky türkmenleriň sowatly toparyna mälum bolan atlardygyny çen etmek mümkin. Iň bärkisi aşakdaky bendiň özem aýdylanlara mysal bolup biler:

On iki müň agaç jaýy-Hindistan,
Alty müň agaç ýol arzy-Rumystan,
Dört müň Saklap, Senjap, dört müň Zeňistan,
Göýä geçip barýan sildir, bu dünýä.

(“Bu dünýä”, II, 255 s.)

Çykgyt: Ýokarky bendiň üçinji setirinde ady tutulýan (Saklap, Senjap, Zeňistan) ýer-ýurt atlary sözlemiň deňdeş agzalary bolup gelýändiginiň daşyndan, olarda ýer-ýurduň diňe giňişlik ölçegi barada maglumat bermek göz önünde tutulýar. Olaryň üçüsine-de mahsus bolan ölçeg birliginiň “dört müň” agaç giňişlikdedigi aýry-aýrylykda gürrüň etmek derwaýyslygyny döretmän, şol bir seljerme-gürrüňi üçüsi babatda-da ulanmak mümkinçiligini ýüze çykarýar. Bizem mümkinçilikden peýdalanyp, “Saklap” babatda aýdylanlary “Senjap” babatda ulanyşymyz ýaly, “Zeňistana” nobat gelende-de şeýle etmekligi niýet edinýäris.

Bu maglumatlar öz-özlügindäki habar bolman, olaryň her biriniň poetikasy Magtymgulynyň döwründe sowady kemlik eden köpçülik üçin juda ähmiýetli bolupdyr. Şol mätäçlige gönükdirilen “Zeňistan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy-da umumy halk bähbidini göz önüne tutmagyndan daşgary, Magtymgulynyň sowatlylyk derejesiniň uçursyz ýokary bolandygyny hem alamatlandyrýar. Şoňa görä, “Zeňistan” ady we poetikasy goşgynyň we onda getirilen bendiň umumy many-mazmun akymyny hem-de çeper şahyranalyk ussatlygyny açyp görkezmegi özüne borç diýip bilenligi bilen ýerliklidir. “Zeňistan” barada ýene bir bellemeli hususyýet – diňe “Bu dünýä” goşgusynda duş gelýändigini bilen, özüniň ähmiýetini has-da äşgär edýär.

05.09.2021.

ZEREWŞAN [زرفشان] – Derýanyň ady.

Magtymgulynyň “**Tapylmaz**” diýen ýegana goşgusy barada öňde (seret: ÇYN-MAÇYN [چين ماچين], “Tapylmaz” we DEHISTAN [دهستان], “Tapylmaz”) gürrüň edildi. Şol ýerde belenilişi ýaly, Magtymgulynyň şygryýetinde “çykgyt” ýaly bolup görünýän bu goşgy bentler şekilinde bolman, bary-ýogy üç topbakdan ybarat bolup, onuň birinji we ikinji topbagynyň hersi 18 setirden, üçünji topbak bolsa 7 setirden düzülen.

Magtymgulynyň ýer-ýurt atларыny özünde saklaýan şygrylarynyň haýsy birini alsak, onuň kämilligi hakynda başarnygymyza görä, gürrüň etsek edip oturmaly. Emma özünden soňkularyň, hususan-da, “Magtymguly mekdebini” kemsiz özleşdiren ussatlaryň görelde alan şygrylary akylalaryň döredijiliginiň “öz-özlügindäki” bir edebi hadysalygyndan daşyna çykyp, şygryýet taryhymyzyň hadysasyna öwrülendigi üçin, ol hakynda durup geçmeklige bizi borçly edýär. Akylalaryň şeýle eserleriniň biri “Tapylmaz” atly goşgusydyr.

Akylalaryň biz ýaly barmak basyp, pylan ölkä pylança goşguda ýer bereýin diýlen “hasapçylyk” etmedigi düşnükli. Ol mukdarlar şahyryň zamanasynda ykdysady-syýasy, medeni-jugrafiýasy meşhur bolan ölkeler bilen Hak beren zehiniň arasyndaky mynasybetden, garaýyşlaryndan kemala gelen “öz-özlükdir”, ýagny tebigylykdyr. Şol tebigylyk “Tapylmaz” goşgusyň aşakdaky parçasynda mese-mälim görünýär. Okalyň:

Goýnuň içre biten enar bag-bossanda tapylmaz,
Seniň kibi aýperi lämekanda tapylmaz,
Syýa zülpi sünbüliň Zerewşanda tapylmaz,
Hanjardyr, ýar müjgäniň, köp müjgände tapylmaz,
Meniň kibi yşka köýen bar perwanda tapylmaz...

(“Tapylmaz”, I, 230 s.)

Ýokarky parçada duş gelýän “Zerewşan” diýlen ýer-ýurt ady we onuň poetikasy “Goýnuň içre biten enar bag-bossanda” tapylmaýandygyny geňläp oturasy iş ýok, çünki ol dünýäde-de “Seniň kibi aýperi lämekanda tapylmaz.” Yagdaý şeýle bolansoň, “Syýa zülpi sünbüliň” Zerewşanda tapylmajagy öz-özünden düşnüklidir. Şol düşnükli mähim etmek bilen, “Zerewşan” we onuň poetikasy özüniň goşgudaky wajyplygyny orta çykarýar.

“Zerewşan” diýlen ýer-ýurt adynyň diňe “Tapylmaz” atly goşguda duş gelýändigini aýtsak, bu eser üçin onuň ähmiýetlidigi has äşgär bolýar.

05.09.2021.

ZÖHRE (Wenera) [زهرة] – Gezegeniň (planeta) ady. Zöhre 225 günde bir gezek Ýeriň töwereginden aýlanýar. Halk arasynda oňa “Çopan ýyldyzy”, “Kerwen ýyldyzy” diýilýär. Gadymy döwürlerde Zöhre ýyldyzyny yşkyň we gозelligiň hudaýy hasaplapdyrlar. “Zöhre-Tahyr” dessanynda kyrk ýyldan dogýan, görk-görmegi boýunça deň-taýsyz ýyldyz diýlip düşündirilýär. Seýrek dogýandygy we uçursyz owadandygy üçin, Babahanyň gyzynyň adyna Zöhre goýulýar, “Asly- Kerem” dessanynda Aslynyň çyn ady hem Zöhredir. Umuman, Zöhre owadanlygynyň nyşany (*simwoly*) diýlip bilinýär.

Akyldaryň “**Bilmezmiň**” gogusynyň döreýiş taryhy hakyndaky rowaýatyň özem (seret: ABY-ZEMZEM [آب زمزم], “Bilmezmiň”) warsaky bir gep-gürrüň däl welin, emma şygryň ruhy we şol ruhy kemala getirýän jümleler (“Gözüm ýaşyn merjen deý düzüm-düzüm düzdügim, Şibli kimin bir dagy ýandyrdygym bilmezmiň?”, “Guş gonsun diýp başyma bilbil heňin gurdugym, Çarşenbe gün çäşt wagty gondurdygym bilmezmiň?”, “Kyrk aşyk nagra çekip, şugla urdy oduny, Gözýaşymdan suw alyp, söndürdigim bilmezmiň?”, “Aşyklyk bir joşgunlyk, akmaz uýgun derýadyr, Bir jugradan kyrk aşyk gandyrdygym bilmezmiň?”, “Her tikenden ýüz gussa, her kyrk gülden bir ýaprak, Dagy-daşy elenip, öndürdigim bilmezmiň?”) uçursyz ähmiýetli bolup, şahyryň şahsyýetinden hem-de şygryýetiniň dini-ylahy mazmunly närsediginden, ondaky her poetiki alamatyň çuňňur many-mazmuna eýediginden habar berýär. Şol poetiki alamaty özünde saklaýan ýer-ýurt atlarynyň biri-de “Zöhre” diýlen düşünjedir. Şol düşünjä eýeçilik edýän bendi okalyň:

Magtymguly, aýydýar, dokuz pelek Zöhresi,
Ýedi ýyldyz gardaşy, Aýyň, Günüň parasy,
Nury-didäm ýagtysy, ak gözümiň garasy,
Aby-Zemzem çeşmesi, Safa, Merwe arasy,
Süleýman dek ähdimi syndyrdygym bilmezmiň?

(“Bilmezmiň”, II, 301 s.)

Görşümüz ýaly, bu bent “Bilmezmiň” goşgyny jemleýän bent. Onuň şygryň soňky bendidigini nygtap aýtmagymyzyň sebäbi, ähli söhbetlerde bolşy ýaly, şygryýetiň hem söhbetinde “soňky jümle ýa-da söz” onuň netijesi, many-mazmunyň çugdamlanmasy bolup hyzmat edýär. Biziň pikirimizçe, “Bilmezmiň” diýen eserde-de bu şeýle bolupdyr. Hususan-da, “dokuz pelek Zöhresi” diýlen söz düzüminiň poetikasy ulil tarapyndan ykrar edilen hakykaty – Magtymguly pähim-parasatynyň, Hak tarapyndan berlen welilik gatançly ylhamynyň geçmiş taryhymyzda-da, şu günki günlerimizde-de türkmen halkynyň milli medeniýetiniň, milli ruhunyň, şol bir wagtyň özünden-de, adamzat ähliniň Zöhre ýyldyzy derejedäki gymmatlykdygyny äşgär edýär.

05.09.2021.

Magtymgulynyň il içinde meşhur bolan goşgularynyň biri “**Bu gün**” şygrydyr. Bu eser 8 bogunly “goşuk” görnüşinde bolup, uçursyz ýeňil okalýar. “Bu gün” turuwbaşdan bizi gyzyklan-dyrýan meseleseden söze başlap, şeýle diýýär:

Dogdy asmanyň Zöhresi,
Çyn aşyga döwran bu gün.
Açyldy zemin lälesi,
Uşbu dünýä reýhan bu gün.

(“Bu gün”, I, 193 s.)

Bu goşgy türkmen şygryýetinde “Nowruznama” däbine goşulan önjeýli goşant bolup, türkmen halk aýdymyna öwrülen şahdaçyk, zyba eserleriniň hatarynda durýar. Magtymgulynyň öz zamanasyna kepil geçip, kesgitli bir zat aýtmaga ýagdaýymyz ýok, emma geçen asyrda we şu günki günlerde ondan bihabar adam bardyr öýdemzok.

Asyl meselämize gelsek, “Zöhre” asman jisimini aňladýan düşünje bolup, Zemindäki ýer-ýurtlar bilen gönüden-göni baglanyşygy bolmasa-da, Gündogar halklarynda, hususan-da, türkmenlerde onuň “zeminleşýän” (iň bärkisi, “Açyldy zemin lälesi, Uşbu dünýä reýhan bu gün.”) pursatlarynyň duş gelýändigini üçin, esasan-da, goşgynyň juda göze ýakymlydygy hem-de ony döredeniň Magtymgulydy üçin, söhbetimize dahylly etdik. “Zöhre” diýlen at we onuň poetikasy goşga nepis bir badalga bermek bilen, dowamyndaky bentleriň mylaýym howalasyna şa-hyrana esas bolup hyzmat etmek arkaly, özüniň tötänden dile gelmändigini mälim edýär. Tebigy şekilde dile getiren ussadyň hatyrasyna hem-de üstünde işlän meselämiziň soňuny soňlaýan setirler bolup gelýändigine görä, jemleýji bendiň başyny bozman, okamaklygy makul bilýäris:

Dowamatdyr il merdine,
Awun bermez şir gurduna,
Çyn aşygyň ol derdine,
Pyragydan derman bu gün.

05.09. 2021.

JEMLEME

“Jemleme” diýsek diýýäris welin, belli bir karara gelnip, jemlenip aýdylmaly pursat juda uzak görünüär. Şonuň üçin, bu ýazgylary uly we jogapkärli derňewleriň başlangyjy hasaplasak, dogry bolarmykan diýýäris. Iň bärkisi, Magtymgulynyň şygryýetinde ýer-ýurt atlary we olaryň poetikasy barada aýdylyp-diýlen zatlaryň içinde-de birnäçe kemçilikleriň, nogsanlaryň barlygyny özümiz bilmesek-de, biljekleriň köplüğine şübhäimiz ýok. Ol hatalaryň ýüze çykmagyna özümiziň köp babatda gapylygymyz, düşünje darlygymyz, üşük kütekligimiz we ýowselligimiz – bular şahsomyza bagly esasy (*subýektiv*) sebäpler yüzünden, ony boýun alýarys. Daşky sebäpler (*obýektiv*) bolsa niýet edilen meseläniň görer göze ýönekeý bir närese ýaly, meselem, tokaýa uzakdan seredeniňde, bir topbak agaçlar toplumu pisint görnüp, içine mazaly aralaşanyňdan soň, gaýra – nire, ileri – nire, aşak – nire, ýokary – nire, ýoda – nirede, ýol – nirede başyňy çaşyryan bir ahwala duçar bolana meňzeýän ýagdaý alnyňa direlýär. Bu gürrüňleriň soýtar (*abstakt*) bir gepler bolup görünmezligi üçin, Magtymgulynyň şygryýetinde “ýer-ýurtly” meseläniň şöhleleniş täsinligi barada bilen maglumatlarymyza ýüzlenmek isleýäris:

Magtymgulynyň şygryýetinde “Turgul” diýdiler”, “Älemge belgilidir”, “Öňi-ardy bilinmez”, “Zarlar içinde”, “Mallar dargady”, “Görülsin indi”, “Uç kyldy”, “Ýyglap geçer halyma”, “Gürgeniň”, “Hasar dagyndadyr”, “Ajap eýýam gelmedi”, “Şypa ber”, “Mukam gaşynda”, “Ýaryň ýagşysyn”, “Bir käre döndi”, “Keffaret etdi”, “Yşk dowzahyna”, “Hindistanda hyýalym”, “Nägehan pyrak”, “Bu gün”, “Başdan dogrusy”, “Ýar bizim sary”, “Nowruzdan seni”, “Meňzär hökümlü”, “Jany bolmasa”, “Oýanmaz”, “Gidip barmyş”, “Gaýraty bellidir”, “Sogap bolar”, “Nazar salmaz”, “Söhbet bolmasa”, “Illerden aýlandy”, “Söz manysyn bilmeginçä”, “Aý-günüňiz batmaga”, “Gidiji bolma”, “Galyp men”, “Mal ýagşy”, “Ykbal bolmady”, “Baş ýagşy”, “Tuta başlady”, “Nany gerekdir”, “Derman, ýaranlar”, “Gojalan günler”, “Anbar saçdylar”, “Muhammet Mustapa”, “İki dünýäniň soltany”, “Hyratdan aýrylsa”, “Zamanydyr”, “Donun kim biçdi”, “Nurum uçupdyr”, “Ýusup diýe-diýe”, “Diwana geldi”, “Seýran içinde”, “Ahyrzaman geler”, “Barsa gerekdir”, “Nury-iman eýledi”, “Gördüm-ä”, “Diýdi: “Habar ýok sizden”, “Ölmesden burun”, “Şalyk bile”, “Dolup ötdi”, “Aýa meňzär”, “Elde bary bolmasa”, “Öwjden öwje gidipdir”, “Ýar gerekdir”, “Geçdi diýdiler”, “Neýleyin, biçäreýem”, “Jan eglenmez”, “Aýrylyp” ýaly goşgularynda diňe bir ýer-ýurt ady ýer alypdyr.

Magtymgulynyň döredijiliginde 5 (baş) we ondan köp ýer-ýurdy özünde jemleýän goşgular hakyn-da maglumat: “Sen soltany, Abdylla” – 14, “Harap eýlä” – 32, “Aly siziňdir” – 9, “Rowan oldy” – 6, “Üssesi bolmaz – 5, “Bilbil nalasy” – 44, “Gökleň” – 7, “Adam ata bilen duşdy” – 5, “Dükan görüner” – 6, “Gözel sen” – 6, “Ýar senden” – 10, “Tapylmaz” – 10, “Soňudagy” – 5, “Bady-sabany görsem” – 7, “Hezarystana sary” – 7, “Nurana düşmez” – 5, “Enary bardyr” – 7, “Ynsan ýaratdy” – 8, “Gördüňmi” – 10, “Haky çün” – 5, “Bu dünýä” – 16, “Bilmezmiň” – 5, “Magşarnama” – 5, “Ötgül, Pyragy” – 5 ýer-ýurt ady duş gelýär. 2 – 5 (*iki bilen baş*) aralygyndaky ýer-ýurtlar bolsa beýleki goşgularda orun alypdyr.

Biziň hasabymyzdan, diňe bir ýer-ýurtly goşgularyň sany 70-i alkymlaýar, baş we ondan köp ýer-ýurtda orun alan şygrylaryň sany 25-iň töweregidir. Goşgularyň sanawy nukdaýnazardan galanda, ýeke ýer-ýurtlular ikinji topardan 3 essä ýakyn artyk, emma ýer-ýurtlaryň mukdaryna gezek gelende, ikinji topar has gala, diňe “Harap eýlä” bilen “Bilbil nalasy” birleşip, tutuş birinji topardakydan göz-görtele (*76 sany*) ýokary. Şeýle seredeniňde, bu deňeşdirme maglumatlar känbir ähmiýeti bolmaýan “**bibliografiya**” töwra habarlar bolup görünüär, emma olaryň özünde saklaýan ýer-ýurt poetikasynyň her biriniň aýry-aýry parhlylygy, her goşgudaky hyzmaty göz önüne tutlanda, olar uçursyz wajypdygyny kabul etdirýär.

Şol wajyplyk diňe goşgularyň sanawynda bolman, her bir anyk ýer-ýurt adynyň näçe eserde duş gelýändigini we olaryň poetikasyna ýetirýän täsirinde hem özüni görkezýär. Ýagdaý şeýle bolansoň, aşakdaky maglumatlara ýüzlenmek derwaýyslyg orta çykýar:

Magtymgulynyň şygryýetinde **5 (baş) we ondan köp ýer-ýurdy özünde jemleýän şygrylar** hakynda maglumat: Bulgar – 7, Çyn-Maçyn – 10, Dehistan – 7, Eýran – 15, Gulzum – 6, Hazar – 6, Horasan – 7, Hyrat – 5, Hindistan – 25, Jeýhun – 17, Kap dagy – 10, Kengan – 7, Kerbela – 6, Käbe – 13, Medine – 13, Mekge – 13, Müsür – 11, Nežd dagy – 5, Nil – 7, Owgan – 5, Şam – 8, Tur dagy – 6, Turan – 9, Türküstan – 9, Yspyhan – 9, Ýemen – 6 goşguda duş gelýär. Bu maglumatlar arasyndaky: **“Käbe – 13, Medine – 13, Mekge – 13” we “Turan – 9, Türküstan – 9”** sanawlardaky deňlemeleriň tötänlik dældigine gözümüz ýetip dur, ýöne onuň sebäbini düşündirmäge ragbatymyz çatanok.

Ony diýsek, diňe bir goşguda gabat gelýän ýer-ýurtlaryň her biri hem başly-başyna ýaýrawly seljermäni talap edýär. In bärkisi, şol eserde şol ýer-ýurduň gelmegi – meselem, Hums ülkesiniň “Ýaraşmaz” diýen goşguda gelmegi näme sebäpden diýen ýaly sowal ör-boýuna galýar. Belki, ussat şony getirmegi makul görükdir, şonuň üçinem şol ýer-ýurdy şol goşguda ýerleşipdir diýse bolar. Diýsek, aýratynlykda alnan bir ýer-ýurt hakynda, diýip bileris welin, giden ulgam bolup uzalyp gidýän aşakdaky mekanlar babatda ol tassyklama ylmy taýdan ýaýdançly görünýär. Ilki, şol mekanlar bilen taňşalyň:

Magtymgulynyň şygryýetinde **diňe bir goşgynyň** hatyrasyna ulanylan ýer-ýurtlaryň sanawy: Hums ülkesi – “Ýaraşmaz”, Hywa – “Zamanydyr”, Kaşgar – “Harap eýlä”, Kubaýs – “Ekip geçdi”, Krym – “Bilbil nalasy”, Magrybystan – “Hezarystana sary”, Maşat – “Söhbet bolmasa”, Mina – “Haky çün”, Tur dagy – “Iki dünýäniň soltany”, Müsür – “Mal ýagşy”, Temete – Nejep – “Ýar senden”, Reý – “Harap eýlä”, Refrefil – “Bilbil nalasy”, Şark – “Bilbil nalasy”, Şährizenan – “Bilbil nalasy”, Saklap – “Bu dünýä”, Saraý – “Bilbil nalasy”, Mina – “Haky çün”, Sina dagy – “Haky çün”, Senjap – “Bu dünýä”, Tary – “Bilbil nalasy”, Taýyf – “Magtymguly – Zunuby”, Temete – “Soňudagy”, Termiz – “Harap eýlä”, Tähran – “Gökleň”, Tiflis – “Bilbil nalasy”, Töwriz – “Diýdi: “Habar ýok sizden”, Kuhy-Tur – “Muhammet Mustapa”, Tur dagy – “Şalyk bile”, Turşiş – “Üssesi bolmaz”, Ymran ili – “Haky çün”, Ýunan – “Bu dünýä”, Ýajuj – “Bu dünýä”, Kişe (Keşe) – “Harap eýlä”, Lahor – “Harap eýlä”, Luwluwa – “Bilbil nalasy”, Balkan – “Nowruzdan seni”, Basra – “Bilbil nalasy”, Bedir – “Anbar saçdylar”, Berrimežnun – “Ak it”, Burz kuh – “Bu dünýä”.

Bu sanawdan görnüşi ýaly, ýeke-täklidäki ýer-ýurtlary-da, olara eýelik edýän goşgulary-da gozgaýan meselesi jähetden-de, dünýewiligi ýa-da dini-ylahylygy nukdaýnazardan-da belli bir akaba degişli etmek çetin. Hersi özbaşyna bir “döwlet”. Ýagdaý şeýle bolansoň, olaryň her biri akyldaryň köňül islegine görä, dile gelen ýer-ýurt we eser diýlen pikiri makullamak mümkin, diňe bir şert bilen: Magtymgulynyň diline gelen sözleriň “köňlüniň nagşydygyny” ykrar edýärkäk, hiç bir “nagşyň” beýewar söz ýa-da gözegçilikden çykan “ýabany” suhan-söz dældigini, her biriniň islege görä däl-de, ýagny Hakdan içen welilik “maýaly” ylhamynyň emrinden – onuň talabyna, derwaýslygyna görä dörändini kabul etmäge mejburdyrys. Başga bir şahyr babatda gürün edilende, islegiň ön hatara geçmek ähtimallygyny inkär edip bolmaz. Emma Magtymgulynyň şygryýetinde ähmiýetsiz ýaly bolup görünýän düşünjeden başlap, herki zadyň öz zeruryýeti bar. Şu sözler aýdylanda, näme üçindir, ynsanyň tebigaty göz önünde janlanýar: akyldaryň her bir şygry aýratynlykda alnan Ynsandyr. Ynsan bedeninde kem ýa-da artykmaç agzanyň bolmaýşy ýaly, Magtymgulynyň şygrylarynda kemlik edýän, bolmasa-da artyklyk edýän närsäniň ýokdugyny, hemmesiniň Allatagalanyň ýasaýşy pisint tebigydygyny tassyklap bileris. Bu tassyklama diňe bir goşgynyň hatyrasyna ulanylan ýer-ýurtlar çäginde bolman, ýokarda gürrüni edilen bölünişikleri hem öz içene almagyndan öte, akyldaryň tutuş döredijilik älemini öz içine alýar.

Biz muny ýönelige nygtap aýtmaýarys. Her bir ýer-ýurt adynyň şygryň “beden agzasydygyny” ykrar edip, ýokarda görölüp geçilen sanawlara, hususan-da, 5 (baş) we ondan köp ýer-ýurdy özünde jemleýän şygryrlara nazar aýlanymyzda, olaryň hersine mahsus ýer-ýurtlaryň her biriniň goşgynyň, meselem, “Sen soltany, Abdylla” diýen goşgynyň 14 “beden agzalary” bolup, biri-birinden 14 tapawutly amaly ýerine ýetirýändigini görýäris. Şol amallaryň aňyrsynda-da

olaryň 14 poetikasy saklanyp, şygry kemala getirýän närise bolmak hyzmatyny berjaý edýär. Şu ýagdaý köpsanly ýer-ýurdy bolan goşgulara mahsus bolşy derejede, az sanlylara-da, ýeke-täk ýer-ýurtlulara-da has bolan kadadyr. Ýagdaý şeýle bolansoň, ýer-ýurtlaryň poetikasyny aýry-ýury yzarlap, onuň derwaýyslygyny ýüze çykarmakda iş bar. Ýene bir bellemeli hususyýet.

Şol bir ýer-ýurt ady goşgularyň birnäçesinde gaýtalanyp gelýär. Meselem, “Hindistan” – 25, Käbe – 13, Çyn-Maçyn – 10 we ş.m. goşguda duş gelýär. In täsin tarapy-da, şol bir “Hindistandygyna” garamazdan, 25 dürlüligi özünde saklaýan poetikasy bilen, biri beýlekisinden tapawutlanýan 25 sany “Hindistan” bolup hyzmat edýär. Bu ýagdaý beýleki goşgularyň hem ählisini özünde jemleýän magtymgulyçylyk “arifmetikadyr”.

Biz, elbetde, başardygymyza olary açyklamaga çalyşdyk, olaryň näjüre netijeler bilen tamamlanandygynydan welin özümiziň habarymyz ýok. Ony dil-edebiýatçylygyň hünärmenleri we okyjy köpçüligi aýdar. Biziň özümiziň başga bir aýtmaly iküç sany belligimiz bar.

Birinjisi: hakyna seredeniňde, “Bilbil nalasy”, “Harap eýlä”, “Bu dünýä”, “Sen soltany, Abdylly”, “Aly siziňdir”, “Gökleň”, “Ýar senden”, “Tapylmaz”, “Bady-sabany görsem”, “Hezarystana sary”, “Enary bardyr”, “Ynsan ýaratdy”, “Gördüňmi” ýaly köp ýer-ýurdy özünde jemleýän goşgularyň mekanlar dogrusyndaky gürründe, her gezek ol şygry täze, ozal beýan edilmedik seljerme bermeli. Şeýle edilse, her jähetden göwnejaý boljagy görnüp dur. Ýöne şeýle edilende, sanawdaky goşgular baradaky gürrüňleriň zähmeti hakynda aýtmanynda-da, näçe ýyla uzakdygy-da belli däl. Mesele düşnükli bolar ýaly, bir “Bilbil nalasy” diýen goşgudaky 44 ýer-ýurdy göz önüne tutup, olaryň her biri baradaky seljermäniň mukdaryny çen-takmyn etmek hem juda kyn. Eýsem-de bolsa, bir “Bilbil nalasynyň” özi monografiýalyk ýa-da kandidatlyk işinden talap edilýän möçberi kemala getirip biljekdigini aýdyp bileris. Ýagdaý şeýle bolansoň, “Bilbil nalasynda” duş gelýän ilkinji ýer-ýurt baradaky söhbetde goşgynyň özi hakynda mümkin-gadar giňişleýin düşündiriş-seljerme berlip, soňraky mekanlara nobat gelende, her gezek sähelçe goşmaçalar girizmek bilen, başky söhbetden parçalary esas edilip alyndy-da, 43 ýerde ulanyldy. Şu esaslandyрма özboluşly bir usula öwrülip, ýokarda ýatlanylman we ýatlanylmandyk köp ýer-ýurtly goşgular babatdaky gürründe alnymyzdan diredi! Ol netijeli usulmy ýa-da körzähmetli emgekmi – ony hormatly okyjylarymyz aýdar!

Ikinjisi: aglaba 2 – 5 (*iki bilen bäs*) aralygyndaky ýer-ýurtlara orun beren goşgularyň käbirinde dile getirilen mekanlaryň birnäçesiniň düzüminde ölkäniň dini-yktykaly, synpy-ýaşayyş, syýasy-döwlet gurluşy göz önüne tutulman, dil biliminde ulanylan “deňdeş agzalar” pisint ulanylýar. Meselem, “Söýmüşem seni”, “Çowdur han üçin”, “Öňi-ardy bilinmez”, “Aly siziňdir”, “Rowan oldy”, “Ýeldim tut”, “Don gerek”, “Bir işe ulaşdy”, “Gelip düşdi”, “Bu dahana” ýaly goşgularda başda berlen düşündiriş soňraky ýer-ýurtlara-da esas edilip alyndy-da, sähelçe özgermeler bilen, şol durşuna getirildi.

Üçünjisi: Durdy Amanekow bilen Kerim Weýisowynyň “Magtymgulynyň syýahatlary” atly makalasyndaky ýer-ýurt atlarynyň alty ulgamy ylmy terjimehalyň talap edýän anyk maglumatlaryny, käbir pursatda, belli derejede, üm-yşarat edýändigine garamazdan, umumy şekildäki habarlaryň öte köpdüginini we onda ady tutulýan medreseleri hem-de adam atlaryny goşgularyň tassyklap bilmeýändigini bellemeli bolýar. Eýsem-de bolsa, halypa alymlaryň “Magtymgulynyň syýahatlary” atly makalasy şeýle bir meseläni ilkinji bolup gozgaýandygy we geljekde ediljek ylmy-seljermelere, hususan-da, Magtymgulynyň ylmy terjimehalyny töwerekleýin öwrenip, gutarnykly netijä gelmeklige goşant bolup hyzmat etjekdigi bilen, öz gymmatyny şu günlerem saklap gelýär.

Bu ylmy-seljermäniň uçursyz giň meseledigini we oňa amal etmegiň hem jogapkärli, irnik seljermedigini girişmänkäk-de çen edýärdik. Eýsem-de bolsa, “Baryny beren uýalmaz” diýen nakylomyzdan teselli alyp, “Töwekgeliň işini Alla oňarar” edendigimizi gizläp oturmalyň. Onsoňam, “Ýoly ýörän ýeňer.” Ýagdaý şeýle bolansoň, bu işi uly meseläniň işlenmegine ilkinji synanyşyk hökmünde kabul edilse, zähmetimiziň ýerine düşdügi hasap edip bileris.

2019 – 2021.

MAZMUNY

GİRİŞ	7
A.....	12
B.....	17
Ç.....	42
D.....	72
E.....	109
F.....	132
G.....	135
H.....	159
J.....	231
K.....	255
L.....	301
M.....	306
N.....	344
O.....	359
Ö.....	362
P.....	362
R.....	368
S.....	386
Ş.....	402
T.....	415
U.....	442
Y.....	443
Ý.....	454
Z.....	466
JEMLEME	472

TÜRKMENISTANYŇ YLYMLAR AKADEMIÝASY
MAGTYMGULY ADYNDAKY DIL, EDEBIÝAT
WE MILLI GOLÝAZMALAR INSTITUTY

Gurbandurdy Geldiyew

MAGTYMGULYNYŇ
DÖREDIJILIGINDE ÝER-ÝURT ATLARY
WE ONUŇ POETIKASY

Redaktor

R. Godarow

Teh. redaktor

Ý. Peskowa

Kompýuter bezegi

O. Handöwletowa

Neşir üçin jogapkär

R. Godarow

Çap etmäge rugsat edildi 30.12.2023.

A – 112906. Ölçeği 60×84 ¹/₈. Edebi garniturasy.

Çap list 59,5. Şertli-çap listi 55,33. Hasap-neşir listi 35,82.

Neşir № 153. Sargyt № 00. Sany 200.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň «Ylym» neşirýaty.
744000. Aşgabat, 2011-nji (Azady) köçesi, 61.

Türkmen döwlet neşirýat gullugynyň Metbugat merkezi.
744015. Aşgabat, 2127-nji (G. Gulyýew) köçe, 51/1.